

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

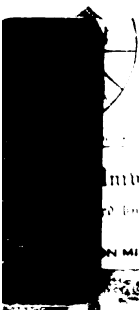
32101 066131440

5514

71

ANNEX LIB.

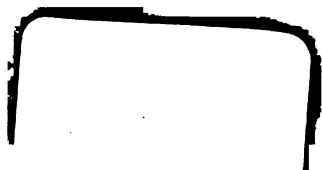
Library of

University.

to be

W MITCHELL

David Peter

*Rev. David Peter
Carmarthen.*

HANES CREFYDD

YN NGHYMRU,

O'R

AMSER Y DAETH Y CYMRY

I

Dnys Brydain,

HYD YR AMSER PRESENNOL,

GAN D. PETER,

Gweinidog yr Efengyl, ac Athraw yr Athrofa, yn Nghaerfyrddin.

YSTYRIAIS Y DYDDIAU GYNT, BLYNYDDOEDD YR HEN OESOEDD.

Salmydd.

Y GWIR YN ERBYN Y BYD.

CAERFYRDDIN:

ARGRAFFWYD GAN J. EVANS, YN HEOL-Y-FARCHNAD.

1816.

RHAGŶMADRODD.

MAE hanes crefydd yn gyffredinol yn ddefnyddiol i helaethu gwybodaeth o bethau perthynol i'n dedwyddwch, i gadarnâu ein ffydd yn athrawiaethau yr efengyl, i helaethu ein cariad at Dduw a dyn, ac i lanw ein calonau â sêl dros y gwirionedd. Llauer o hiliogaeth Gomer, wrth ystyried y pethau hyn, a hiraethent er ys blynnyddoedd lawer am gael hanes rheolaidd o grefydd yn Nghymru. Ond gan nad oedd neb yn debygol i gymmeryd y gorchwyl hwnw yn llaw yn fuan, a minnau yn cael annogaeth ddigonol gan lawer o'm cydwladwyr deallus i ysgrifenu y cyfryw hanes, mi a ddechreuais y gwaith, a thrwy gymhorth Duw y mae yn awr wedi ei orphen. Pa dderbyniad bynag a gaffo yr Hanes hwn gan y cyffredin, gallaf ddywedyd yn hŷ, na atteliais na thraul na llafur, i'w wneuthur yn deilwng o sylw y dysgedig, y deallus, a'r diduedd, y'mhlith pob plaid o Gristianogion; ac er mor amherffaith yw, go-beithio y bydd yn foddion i helaethu gogoniant Duw, ac i wneuthur lles i'r Cymry. Gorphenaswn y llyfr hwn er ys talm, oni buasai i amgylchiadau annysgwyliadwy i'm lluddias. Cynnyddodd hefyd i faint-oli mwy nag oeddwn ar y cyntaf yn ei fwriadu, oblegid i mi, gwedi ei ddechreu, gael gwybodaeth o lawer o bethau ychwanegol, ag oedd yn deilwng o gael eu gosod ynddo; ond hyderaf na bydd yn llai cymmeradwy oblegid hyny. Gan na chesais enwau yr holl dansgrifwyr, bernais mai gwell oedd gosod i lawr enwau y gweinidogion, ac ereill, at y rhai yr anfonid yr hanes, a'r nifer a gymmerent, nac ar-graffu cofrestr amherffaith o'r tansgrifwyr.

Gan ddymuno bendith yr Arglwydd ar y llyfr hwn i bawb a'i darlleno,

Ydwyf eich ewyllysiwr da yn Nghrist,

D. PETER.

CAERFFYRDDIN, }
Ebrill, 1816. }

COFRESTR O DANSGRIFWYR.

A.

Abel, Parch. J. Cydŵeli, 9
Aaron, Mr. L. Abergwyli
Astudwyr, 12

B.

Bagnall, Parch. J. Caerfyrddin, 2
Bowen, Mr. D. Brynchwith, 5
Bowen, Mr. H. Wernfadog, 24
Batten, Parch. Mr.
Beynon, Mrs. Pilrhatb

C.

Cooper, Mr. R. Llangollen, 6

D.

Davies, Parch. D. Llanybri, 22
Daniel, Mr. T. Pencader, 12
Davies, Mr. T. Gwernoge, 36
Davies, Parch. D. Sardis, 37
David, Mr. E. Caerfyrddin, 24
Davies, Parch. W. Abergwaun, 10
Davies, Mr. D. Hawen, 24
Davies, Parch. D. Llwyrthydo-
wen, 20
Davies, Parch. E. Cilgwyn, 20
Davies, Parch. B. Casnewydd, 24
Davies, Parch. S. Maendy, 12
Davies, Parch. J. Ahtwen, 24
Davies, Parch. D. Castellnedd, 2
Davies, Mr. B. Llangefal, 12
Davies, Parch. J. Llandilo
Davies, Dr. Caerfyrddin
Davies, Mr. W. Voelycwen
David, Mr. J. Ironmonger

E.

Evans, Parch. B. Student, 15
Evans, Parch. J. St. Clears, 12
Evans, Parch. B. St. Florence, 6
Evans, Parch. W. Hebron 12
Evans, Mr. E. Fron-goch, 32
Evans, Parch. B. Trewen, 7
Evans, Parch. Mr. Rhaiadr, 2
Edwards, Parch. Mr. Castellnedd,

24

Evans, Parch. T. Merthyr, 2

Evans, Mr. E. Llanbrynmair, 24

Evans, Parch. B. Ruthin, 24

Evans, Mr. J. Argraffydd, 124

Evans, Parch. Mr. Towycastle

Edwards, Parch. E.

Evans, Mr. E. Caerfyrddin

Evans, Mr. Ed. o'r un lle

Evans, Mr. D. o'r un lle

Evans, Mr. Feln-esgob

Evans, Mr. W. Abergwyli [lwys

Edwards, Yswain, R. Nant yr Eglwys

Edwards, Mr. Caerfyrddin

F.

Francis, Parch. D. Ludlow

G.

George, Parch. H. Brynborian, 13

Griffiths, Mr. J. Grove, 9

Griffiths, Parch. B. Trefgarn, 19

Griffiths, Parch. G. Machynlleth 18

Griffiths, Parch. T. Horeb, 13

Griffiths, Parch. G. Llechryd, 14

H.

Harries, Mr. J. Saron, 33

Harries, Parch. Mr. Rhodiad, 25

Harries, Parch. Mr. Fenni, 2

Hughes, Parch. W. Croeswen, 24

Howells, Parch. R. Baran, 12

Hopkins, Mr. J. Abertawe, 42

Hughes, Parch. W. Dinasmauddi,
13

Harries, Mr. J. Pistillgwyn

Hodges, Mr. R. Caerfyrddin

Hughes, Parch. Mr.

Harries, Mr. Maesyprior

J.

Jones, Parch. M. Treleach, 15

Jones, Parch. J. Rhydybont, 24

Jones, Parch. D. Crugybar, 24

Jenkins, Parch. P. Brychgoed, 36

Jones, Parch. D. Maesyrnen, 28

Jones, Parch. E. Pontypool, 13

a 2

(RECAP)

JUL 31 1916 373747

- James, Parch. W. Caerdydd, 24
 Jones, Parch. J. Aberdare, 36
 Jones, Parch. M. Cymmar, 55
 Jones, Parch. M. Merthyr, 24
 Jones, Parch. A. Bangor, 36
 Jones, Parch. T. Dinbych, 48
 Jones, Mr. J. Caernarfon, 26
 Jones Mr. R. Llanfyllin, 12
 Jones, Parch. W. Salem, 36
 Jones, Mr. D. Cwmmanog, 12
 Jones, Parch. W. Trawsfynydd, 12
 Jones, Parch. B. Pwllheli, 30
 Jones, Mr. Ed. Llanerchmedd, 12
 Jones, Mr. En. o'r un lle 12
 Jenkins, Parch. Mr. Meydrim
 Jones, Parch. Mr.
 James, Parch. Mr.
 Jones, Mr. H. Caerfyrddin
 Jones, Mr. D. o'r un lle
 Jones, Mr. C. o'r un lle
 Jones, Mr. D. o'r un lle
 Jones, Mr. E. Penyrcoed
 Jones, Mr. H. Rhiwdywyll
 L.
 Lewis, Mr. E. Pant, 12
 Lewis, Parch. W. Tredwstan, 28
 Lewis, Parch. Dr. Llanuwchllyn, 24
 Lewis, Parch. J. Bala, 18
 Lewis, Mr. L. Ffôsgota, 7
 Loyd, Parch. J. Henllan, 30
 Loyd, Parch. Mr. Cilpull, 12
 Lewis, Mr. D. Bank, Caerfyrddin
 Lowelyn, Mr. J. Postmaster
 Lewis, Mr. T. Caerfyrddin
 Lewis, Parch. Mr. Conwyl
 Loyd, Miss. E. Pontgowyn
 Lewis, Mr. M. Merchant
 M.
 Morgans, Parch. J. Pentretygwyn,
 17
 Morgans, Parch. Mr. Wernole, 20
 Morse, Mr. Graig, 14
 Maurice, Parch. P. Ebenezer, 14
 Meredith, Mrs. Bermo, 2
 Morris, Parch. J. Buckley Moun-
 tain, 12
 Morgans, Mr. T. Caerfyrddin
 Morris, Mr. J. Caerfyrddin
 Morgans, Miss E. Caerfyrddin
 P.
 Phillips, Parch. T. Neuaddlwyd,
 56
 Powel, Parch. Mr. Cross Inn, 13
 Powel, Parch. T. Dinbych, 36
 Phillips, Mr. H. Caerfyrddin
 Price, Parch. Mr. o'r un lle
 R.
 Rhydero, Mr. W. Caerfyrddin, 36
 Roberts, Mr. T. Nazareth, 24
 Rees, Parch. W. Bridgend, 6
 Rees, Mr. T. New Inn, 12
 Rowlands, Mr. S. New Inn
 Rogers, Parch. Mr.
 Rowe, Mr. Cwme
 Roberts, Parch. G. Warminster
 Rees, Mr. W. Landilo
 S.
 Shadrach, Parch. A. Talybont, 20
 Smith, Mr. R. Caerfyrddin
 T.
 Thomas, Mr. B. Narberth, 2
 Thomas, Mr. D. Penllyn, 10
 Thomas, Mr. J. Cwmawr, 17
 Thomas, Parch. D. Penmain, 24
 Thomas, Parch. O. Carrog, 24
 Thomas, Parch. W. Langynwyd, 25
 Thomas, Mr. J. Llundain, 24
 Thomas, Mr. D. Caerfyrddin
 Thomas, Mr. R. o'r un lle
 Thomas, Mr. J. o'r un lle
 Thomas, Mr. D. o'r un lle
 Thomas, Parch. W. Llangendeyrn
 V.
 Vaughan, Mr. G. Wernchwyth, 17
 W.
 Waters, Parch. Mr. New Inn, 24
 Williams, Parch. D. Lanwrtyd, 48
 Williams, Parch. A. Llanbedr, 12
 Williams, Parch. D. Llanfairmu-
 allt, 20
 Williams, Parch. Mr. Tabernacle,
 12
 Williams, Mr. D. Merthyr, 14
 Williams, Parch. M. Nottage, 6
 Williams, Parch. W. Wern, 30
 Williams, Mr. J. Caerfyrddin

Y CYNNWYSIAD.

CYN GENEDIGAETH CRIST. *Tu dalen 1—45.*

DUW yn rhanu y ddacwr rhwng meibion Noah—Mynediad y Cymry o wlad Sinar—Y Cymry yn hiliogaeth Gomer—Dyfodiad y Cymry i Frydain—Prydain yn dosparthu yr ynys yn dair talaith : ac yn rhoddi cyfreithiau i'r Cymry—Julius Cæsar yn dyfod i Frydain—Yr ynys yn cael ei galw ynys Prydain—Noah yn cael ei wneuthur yn dduw, ac yn cael ei addoli—Yr arch yn cael ei haddoli—Y derwyddon—Graddau y derwyddon—Beirdd—Otyddion—Derwyddon—Archderwydd—Y derwyddon yn gorff dysgedig—Gwahanol liwiau y derwyddon—Natur y grefydd dderwyddol—Duwiau y derwyddon—Duwiesau—Meddyliau y derwyddon am gyflyrau presennol a rhagllaw y creaduriaid—Nef y derwyddon—Traddodiad o'r diluw—Temliau y derwyddon—Y cromlechau—Y carneddau—Aberthau y derwyddon—Dynion yn cael eu haberthu mewn delw o wiail plethedig—Yr Wyddfa—Egwyddoriad ieuentyd yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol—Ymsfrost Taliesin—Enwau y cromlechau yn cyfateb i enwau Ceridwen—Prif ddefnydd y cromlechau—Uchel-wyliau y derwyddon—Gwyl mis Mawrth—Torri yr uchel-wydd—Gwyl mis Mai—Gwyl canol haf—Dyscyblaeth y derwyddon—Rhagorfreintiau y derwyddon—Ardreth y derwyddon—Moesau'r Cymry dan y grefydd dderwyddol.

CANT I. *Tu dalen 46—66.*

GENEDIGAETH Crist—Herod yn lladd bechgyn Bethlehem—Anfoniad Ioan Fedyddiwr—Crist yn cael ei fedyddio, ac yn dechreu ei weinidogaeth gyhoeddus—Y 70 dyscybl—Y 12 apostol—Marwolaeth Crist—Ei adgyfodiad—Ei esgyniad—Tywalltiad o'r Ysbryd Glân ar yr apostolion—Bedydd a swper yr Arglwydd—Gosodiad gweinidogion—Yr luddewon yn erlid yr apostolion—Yr apostolion yn myned i bregethu i'r holl fyd—Claudius Cæsar yn dyfod i Frydain—Caradog yn cael ei ddewis yn flaenor llu—Ostorius yn gorchfygu Caradog—Bran a'i deulu yn cael eu hantfon yn garcharorion i Rufain—Dychweliad Bran i'r ffydd Grist'nogol—Dyfodiad yr efengyl i Frydain—Llwyddiant crefydd yn nyddiau Bran—Claudia yn Gyurraes—Pomponia Græcina mewn perygl o'i hywyd am broffesu Crist—Llwyddiant Ilid—Derwyddon yn cael eu dychwelyd—Y Cymry yn cael yr ysgrhythrau—Addoliad cristianogol—Y derwyddon yn weinidogion Crist'nogol—Claudius yn erlid y derwyddon paga naidd—Suetonius yn dystyrio y derwyddon

yn ynys Fôn—Y derwyddon yn ffoi i Scotland—Y grefydd dderwyddol yn paráu yn Nghymru—Athrofa dderwyddol yn Scotland.

CANT II. *Tu dalen 67—78.*

LLEIRWG yn anfon i Rufain am weinidogion—Trefn eglwysi Crist'nogol yn y cant cyntaf—Dechreuad esgobaethau—Esgobion taleithiol—Arch-esgobion—Patrieirch—Eglwysi Brydain yn cael eu ffurfio yn ol trefn eglwysi y cyfandir—Llawer o'r Cymry yn profesu Crist'nogaeth—Yr eglwys gyntaf yn Mbrydain—Y merthyr cyntaf yn Nghymru—Diwydrwydd a sêl y prif Grist'nogion—Deiliaid bedydd—Y dull o fedydd—Swpper yr Arglwydd yn cael ei weini bob Sabbath—Gwyliau blynyddol.

CANT III. *Tu dalen 79—83.*

MARWOLAETH Lleirwg—Llwyddiant yr efengyl—Yr efengyl yn cael ei hanfon i Scotland—Sêl y prif Grist'nogion—Y Rhufeiniaid yn erlid y Crist'nogion—Cyfreithiau yn erbyn y Crist'nogion—Deg erledigaeth yn erbyn y Cristianogion—Manteision trigolion Brydain.

CANT IV. *Tu dalen 84—108.*

DIOCLESIAN yn codi erledigaeth yn erbyn y Crist'nogion—Amphibalus yn ffoi o Gaerlleon ar Wysg—Gwroldeb Alban—Alban yn cael ei ferthyru—Merthyrdod Crist'nogion Ferulam, ac Amphibalus—Merthyrdod Aaron a Julius o Gaerlleon ar Wysg—Crefydd yn mron cael ei diwreiddio o Frydain—Constantius yn ymherawdwr—Constantius yn profi duwioldeb ei weision Cristianogol—Marwolaeth Constantius—Constantine yn gorchfygu Maxentius—Constantine yn cymmeryd llywodraeth allanol yr eglwys arno—Cynnydd eglwysi Brydain—Cymmanfa Arles—Athrawiaeth Arius—Arius yn myned i Palestine, ac yn llwyddo—Cymmanfa Nicea—Ariaeth yn cael ei chondemnio—Esgobion Brydain yn nghymmanfa Nicea—Arius yn dychwelyd o'i alltudiaeth—Marwolaeth Arius—Constantine yn marw, ac yn rhanu yr ymherodraeth rhwng ei dri mab—Cymmanfa Sardis—Cymmanfa Arminium—Athrawiaeth Arius yn Mrydain—Theodorus yn gorchfygu y Pictiaid—Cynedda Wledig yn dywysog rhinweddol—Macsen Wledig â 60,000 o'r Cymry yn myned i Ffrainc—Athrofa Caer Worgorn—Llwyddiant Padrig yn yr Iwerddon.

CANT V. *Tu dalen 109—144.*

BRYCHAN Brycheiniog—Meibion Macsen Wledig yn wŷr enwog—Cyfeiliornadau Morgan—Morgan yn myned i Rufain—Cymmanfa Carthage—Cymmanfa Jerusalem—Esgobion Rhuf-

afin yn condemnio Morgan—Y Cymry yn anfon am gynnorthwy i Rufain—Y Rhufeiniaid yn ymadael â Brydain—Esgobion Brydain yn anfon am gynnorthwy yn erbyn y Morganiaid—Garmon a Lupus yn dyfod i Frydain—Cymmanfa Ferulam—Y Pictiaid a'r Saeson yn rhuthro i Gymru—Buddugoliaeth Maes Garmon—Meibion Cynedda Wledig yn gorchfygu y Gwyddelod—Meibion Cynedda Wledig yn cael etifeddiaethau yn Nghymru—Caswallon Law Hir, tywysog gogledd Cymru—Llys Caswallon—Newyn yn Nghymru—Llythyr y Cymry at Ælius—Yr Arglwydd yn tosturio wrth y Cymry—Garmon yn dyfod yr ail waith i Frydain—Y Morganiaid yn cael eu halltudio—Athrofa Llan Illtyd—Athrofa Llancaf—Gwrtheyrn Gwrthenau—Y Cymry yn anfon am y Saeson—Gwrtheyrn yn priodi Rhonwen—Y Cymry yn diorseddu Gwrtheyrn, ac yn coronni ei fab—Gwrthefyr yn frenin, ac yn gorchfygu y Saeson—Rhonwen yn gwenwyno Gwrthefyr—Rhagrith Hengist—Brad y gyllell hir—Y Saeson paganaidd yn erlid y Cristianogion—Garmon yn cyssegru Dyfrig yn esgob Llandaf—Plant Brychan Brycheiniog: Cyflewyr, Dingad, Arthen, Clydog, Rhawin, Cledwyn, Rhun, Rhain, Pasgen, Nefei, Pabiali, Cynbryd, Cynfran, Dogfan, Dyfnan, Cadog, Mathaiarn, Gerwyn, Cynin, Dyfrig, Hychan, Llechau, Nefydd—Merched Brychan: Mechel, Hawystl, Enfail, Goleuddydd, Ceinwen, Tybiau, Clydau, Tydfyl—Mor—Cynllo—Cynfarch—Haelioni Gynyr—Pawl Hen yn sefydlu Athrofa yn y Tŷ Gwyn ar Daf—Entrys Wledig—Gwrtheyrn yn cael ei losgi—Marwolaeth Hengist—Emrys Wledig yn adgyweirio yr eglwysi—Tri arch-esgobaeth Brydain—Dyfrig yn arch-esgob Caerlleon ar Wysg—Diwydrwydd Teilo—Merddin—Mabow—Edeirn—Gwrhir—Elian—Llyr—Madog.

CANT VI. *Tu dalen 145—189.*

TRYB Origen am reswm dynol—Dechrenad y mynachod—Dunod yn sefydlu athrofa yn sir Fflint—Sawyl—Dechreuad esgobaeth Bangor—Arthur yn frenin Brydain oll—Coroni Arthur yn Nghaerlleon ar Wysg—Cyfarchiad Dyfrig i'r millwyr—Einion Frenin yn sefydlu athrofa yn Mhenmon a Henlli—Seiriol—Meirion—Peulan—Lewellyn—Mabon—Cynfelyn—Cyngar—Hywgi—Cynwyd—Talharn—Bangor Dathan—Non—Dwywe—Melangell—Trigolion Cymru a Llydaw yn un pobl—Cadfan yn dyfod i Gymru—Cadfan yn myned i ynys Enlli—Cynon—Ilar—Dochdwy—Padarn—Christiolus—Rhystyd—Sulien—Tanwg—Trillo—Tegai—Twrog—Llechyd—Trinio—Sadwrn—Canna—Dewi—Duwioldeb, diwydrwydd, a llwyddiant Dewi—Dechreuad esgobaeth Tŷ Ddewi—Cymmanfa

Llanddewi Brefi—Llawer yn pregethu yn nghymmanfa Llanddewi Brefi—Dewi yn dystewi y Morganiaid.. Dyfrig yn rhoddi yr arch-esgobaeth i Ddewi—Dyfrig yn marw yn Enlli—Dewi yn cael ei gyssegru yn arch-esgob Cymru—Cymmanfa suddugoliaeth—Arthur yn myned i Lydaw—Medrod yn troi yn fradwr—Arthur yn dychwelyd—Marwolaeth Arthur—Cyndeyrn—Dechreuad esgobaeth Llan Elwy, neu St. Asaph—Marwolaeth Dewi—Caw a'i deulu yn dyfod i Gymru—Peirio—Gallgof Eigrad—Caffo—Dyrnig—Samson—Gwrddelw—Maelog—Huail—Eigron—Gildas—Gildas yn athraw athrofa Caer Baddon.. Llyfr Gildas—Aneurin—Cynhelyn—Merched Caw—Meibion Gildas—Nwython—Dolgan—Cenydd—Gwynog—Taliesin—Llywarch Hen—Merddin Wyllt—Rhydderch Hael yn erlid y Derwyddon—Cyndern yn dychwelyd i Glasgow—Asaph yn esgob—Camrarch—Maches—Ystyffan—Cawrdaf Maethlu.. Dyfnog.. Cybi.. Mygnach.. Gwyndaf.. Dwywau.. Derfel.. Llonio.. Llynab.. Caranog.. Tyssul.. Tyfriog.. Ceitho.. Afan.. Cynheidion.. Idloes.. Tydio.. Aelgyfarch.. Boda.. Brothen.. Celynin.. Peris.. Rhychwyn.. Cynhaiarn.. Iestyn.. Grwst.. Gwytherin.. Celert.. Giwg.. Y Saeson yn gwerthu eu plant yn Rhufain.. Gregory yn anfon pregethwyr at y Saeson.. Gregory yn Bab, ac yn anfon Austin fynach i Frydain.. Gregory yn annog y cenadau.. Austin fynach yn tirio yn Lloegr.. Bertha yn Gristianoges.. Ethelbert y brenin yn gwrando Austin.. Atteb y brenin.. Austin yn dyfod i Ganterbury.. Ethelbert yn credu yr efengyl.. Austin yn archesgob Canterbury.

CANT VII. *Tu dalen 189—216.*

GREGORY yn anfon pregethwyr i Loegr, a mantell arch-esgobaethol i Austin.. Y Pab yn anfon rhoddion a llythyr at Ethelbert.. Sêl Austin dros eglwys Rhufain.. Cymmanfa Derwen Austin.. Saith esgob Cymru yn cyfarfod yn ail gymmanfa Derwen Austin.. Cynghor gŵr doeth i esgobion Cymru.. Ail gymmanfa Derwen Austin.. Cyfarchiad Dunod.. Cynnyg Austin.. Y Cymry yn gwrthod cynnyg Austin.. Bygythiad Austin.. Y Saeson yn lladd mynachod Bangor is coed.. Deiniolen.. Beuno yn sefydlu athrofa Clynog.. Gwenfrewi.. Ffinan.. Gwrfyw.. Nidan.. Bach ab Carwed.. Cedwyn.. Teyrnog.. Tyfrydog.. Tudur.. Marchell.. Cynyw.. Gwrin.. Llwchaiarn.. Tegyw—Arthne—Cwnnwr—Cenych—Cathan—Curig—Sadurnin—Pedrog—Ffili—Ufelyn—Cyfelach—Samled—Cwyan—Gwyno—Isau—Tysilio—Ffraid—Collen—Doged—Edeyrn—Tegfan—Elaeth—Padrig—Dyneio—Egrin—Aelhaiarn—Dogfael—Egwad—Cadwaladyr yn cael ei goroni—Cadwaladyr yn myned i Rufain.. Dechreuad eglwysi plwyfol.. Eglwysi blo-

denog yn Nghymru—. Gweddeidd-dra gweinidogion---Sêl y
Saeson dros eglwys Rhufain---Llythyr Aldelm at Geruntius---
Casineb y Cymry at babyddiaeth a'r Saeson---Pabyddiaeth yn
ei grym---Eondra a rhyfyg y Papistiaid.

CANT VIII. *Tu dalen 217—223.*

IFOR a'i fyddin yn dyfod i Loegr—Ifor yn adeiladu mynach-
log—Ifor yn myned i Rufain—Amgylchiadau galarus y Cymry
—Bywyd a marwolaeth Bede—Elfod—Symud y pasc yn
Ngwynedd—Clawdd Offa—Symudiad y pasc yn y Dëaubarth
—Nennius.

CANT IX. *Tu dalen 224—233.*

Y SAESON yn llosgi Tŷ Ddewi—Y Daniaid yn tirio yn
Nghymru—Creulonder Egbert—Haelioni tywysogion Cymru—
Alfred—Aser—John Menevensis—John Erigina—Cymmanfa
Llundain—Araith Grimbald—Araith Alfred—Alfred yn sefydlu
athrofa Rhydychen—Athrawon cyntaf Rhydychen—Alfred yn
dosparthu Lloegr yn siroedd—Cydifor—Y Daniaid yn anrheith-
io Cymru—Sêl esgobion Llandaf—Geraint Fardd Glas.

CANT X. *Tu dalen 234—250.*

SEFYDLIAD mynachlogydd—Athrofaïau Cymru yn cael eu
troi yn fynachlogydd—Daioni Daw i'r Cymry—Marwolaeth
Aser arch-esgob Tŷ Ddewi—Esgobion Tŷ Ddewi yn colli yr
enw arch-esgob—Traws-arglwyddiaeth Athelstan—Hywel Dda.
—Y cyfarfod mawr yn y Tŷ Gwyn ar Daf, i ddiwygio cyfreith-
ian Cymru—Hywel Dda a'i osgordd yn myned i Rufain—Mor-
geneu yn hwyta cig, ac yn cael ei ladd gan fôr-ladron—Yr egl-
wysi yn noddfaïau—Cymmanfa Llandaf—Diacon llofruddiog yn
fioi i'r noddfa—Nogwi yn ofni barn yr eglwys—Sêl yr offeiriaid
dros yr eglwys—Owain yn dinystrio athrofaïau Llan Illtyd a
Llancarfan—Eglwys Rhufain yn gwahardd yr offeiriaid i briodl
—Rhodri yn esgob o anfodd y pab—Edgar yn yspeilio yr
eglwysi—Y Cymry yn talu teyrnged o £00 o fleiddiaid i'r
Saeson—Arthmael yn lladd ei frawd, ac yn cael ei ysgymuno—
Iago yn gwrthryfela—Cystenyn Ddu yn myned yn erbyn Hy-
wel—Bledri—Y Daniaid yn sir Forganwg—Dysgwyliad am
ddiwedd y byd.

CANT XI. *Tu dalen 251—268.*

CREFYDD yn isel yn Nghymru—Aeddan yn adgyweirio yr
eglwysi—Dedwyddwch y Cymry dan deyrnasiad Llywelyn—
Joseph, esgob Llandaf—Cymmanfa Winchester—Sêl Joseph—
Gruffydd ab Llywelyn—Brwydr Pencadair—Marwolaeth Hy-
wel—Madog Min yn bradychu Gruffydd—Herwallt—Pererin—
b

dod i Rufain—William y Gorchfygwr yn dyfod i Loeegr—Sulien, esgob Tŷ Ddewi—Rhys ab Tewdwr, tywysog y Deubarth—William yn myned i ymweled â Thŷ Ddewi—Brwydr Llechryd—Marwolaeth Sulien—Brwydr Llandudoch—Marwolaeth Rhys ab Tewdwr—Robert ab Amon, a'i wyr, yn meddianu Morganwg—Newyn yn ynys Brydain—Hericus, esgob Bangor—Marwolaeth Rhyddmarch.

CANT XII. *Tu dalen 269—317.*

MARWOLAETH Herwallt—Y pab yn annog y bobl i adeiladu eglwys Llandaf—Y Fflandrysiaid yn dyfod i sir Benfro—Adeiladu mynachlog Castell Nedd—Trelalys—Bernad esgob Tŷ Ddewi—Gruffydd ab Rhys yn dychwelyd i Gymru—Anffyddlondeb Gruffydd ab Cynan—Sêl offeiriaid Gwynedd—Llwyddiant Gruffydd ab Rhys—Brwydr Blaen Porth—Gwrfan yn esgob Llandaf a Bangor—Dafydd, esgob Bangor—Morgan ab Cadwgan yn myned i Jerusalem—Mynachlog Llandudoch—Mynachlog Tintem—Mynachlog Basingwerce—St. Clares—Marwolaeth Gwrfan—Traba Bernard—Marwolaeth Harri y cyntaf—Gwledd Gruffydd ab Rhys—Marwolaeth Gruffydd ab Rhys—Haelioni Gruffydd ab Cynan—Meilyr Brydydd—Owain Gwynedd—Meirig esgob Bangor—Uchtryd esgob Llandaf—Rhys Goch—Priordy Goldclive—Gilbert, esgob St. Asaph—Mynachlog y Cwmhir—Mynachlog y Tŷ Gwyn ar Daf—Marwolaeth Sulien o Lanbadarn—Rhys yn ennill castell Dynafwr, Caerfyrddin, a Llanstyffan—Robert Consyl yn dwyn yn mlaen y celfyddydau—Gwroldeb Merfyn—Marwolaeth Uchtryd—Nicholas yn esgob Llandaf—Dafydd ab Gerallt, esgob Tŷ Ddewi—Einion Mebyd—Galfrai ab Arthur, esgob St. Asaph—Godfrey, esgob St. Asaph—Marwolaeth Caradog o Lancaster—Harri yr ail yn dyfod i Wynedd—Madog yn anrheithio Môn—Owain yn gwnenthur heddwch â'r Saeson—Rhys ab Gruffydd yn myned i lys Harry II—Rhys ab Gruffydd yn ymostwng i'r frenin Harry yn Mhencadair—Mynachlog Ystrad-ffur—Y Cymry yn gorchfygu y Saeson—Mynachlog Ystrad Marchell—Madog ab Owain yn myned i America—Beirdd yr oesoedd canol—Adda, esgob St. Asaph—Giraldus Cambrensis—Giraldus yn genadwr neu raglaw Cymru—Anfoesoldeb offeiriaid y oes hon—Traws-arglwyddiaeth esgob St. Asaph—Gwroldeb Giraldus—Marwolaeth Dafydd ab Gerallt—Peter, esgob Tŷ Ddewi—Peter yn adeiladu eglwys Tŷ Ddewi—William, esgob Llandaf—Guido, esgob Bangor—Rhyfeloedd y groes—Baldwin, arch-esgob Canterbury, yn dyfod i Gymru i bregethu rhyfeloedd y groes—Y lleoedd y bu ynddynt—Marwolaeth Guido—Marwolaeth William de Salso Mariaco—Marwolaeth Alan, esgob Bangor—

Llywelyn yn adeiladu mynachlog Aberconwy—Marwolaeth Peter, esgob Tŷ Ddewi—John, brenin Lloegr—Giraldus yn myned i Rufain.

CANT XIII. *Tu dalen 318—341.*

DEISYFIAD y Cymry at y Pab—Yr esgobion yn anwybodus o'r iaith Gymraeg—Sefyllfa alarus eglwysi Cymru—Flodi eglwysi cadeiriol Cymru—Gwroldeb y Cymry yn eu dwyn dan farn ysgymundod—Barn y tywysogion am Giraldus—Allwyddiant deisyfiad y Cymry—Giraldus yn cael ei erlid am ei sêl dros eglwys Tŷ Ddewi—Geoffrey, esgob Tŷ Ddewi—Philip de Barri yn arch-diacon Aberhonddu—Marwolaeth Giraldus—Llosgi Bangor—Marwolaeth Geoffrey—Cadwgan, esgob Bangor—Abraham, esgob St. Asaph—Anselm, esgob Tŷ Ddewi—Hywel, esgob Bangor—Marwolaeth Llywelyn ab Iorwerth—Richard yn ysgymuno tywysog Gwynedd—Hywel, esgob St. Asaph—Thomas Wallensis, esgob Tŷ Ddewi—Priordŷ Bedd Celert—Anian esgob Bangor—Einion yr ail, esgob St. Asaph—Thomas Beck, esgob Tŷ Ddewi—Llywelyn yn myned i'r Dëan-barth—Llywelyn yn nghantref Muallt—Adam Franceton yn elwys Llywelyn—Marwolaeth Llywelyn, tywysog Cymru—Creulondeb anifeilaidd y Saeson—Edward yn cyssylltu Cymru â choron Lloegr—Anfoddlonrwydd y Cymry—Brenines Lloegr yn dyfod i Gaernarfon—Dicheil Edward—Gwiriondeb y Cymry—Beirdd Cymru yn y cant hwn—Edward yn bwriadu trethu y Cymry—Y Cymry yn gwrthryfela—Y Cymry yn dihenyddio Roger de Puleston, a'i gymdeithion—Edward yn oedi myned i ryfel â'r Ffrancod—Y Saeson yn gorchfygu Maelgwn Fychan, a Morgan—Edward yn llosgi Ystradfflur—Carcharu Madog—Scolan yn llosgi ysgrifenedau y Cymry—Dafydd Martyn, esgob Tŷ Ddewi.

CANT XIV. *Tu dalen 342—357.*

CŴELGREFYDD a marwolaeth Edward y cyntaf—Marwolaeth Anian—Marwolaeth Leoline—Marwolaeth John o Drefynwy—Harry Gower, esgob Tŷ Ddewi—John Pascal, D. D. esgob Llandaf—William Breton—Thomas Ringstede, esgob Bangor—Gwrthryfel Sir Gruffydd Llwyd—John Wicliff yn dechreu gwrthwynebu pabyddiaeth—Daliadau Wicliff—Llwyddiant athrawiaeth Wicliff—Y Pab yn anfon i ddal Wicliff—Wicliff yn myned i St. Paul i gael ei holi—Gelyniaeth y Pab yn erbyn Wicliff—Gorchymyn y Pab yn cael ei ddirmygu—Dr. Wicliff yn ymddangos o flaen cymmanfa Lambeth—Gwardedigaeth a cêl Dr. Wicliff—Dr. Wicliff yn cyfieithu yr ysgrythyrau—

Marwolaeth Dr, Wicliff—Lolardiaid—Walter Brute—Walter Brute yn cael ei erlid—Barn Walter Brute—Walter Brute yn ei amddiffyn ei hun—Walter Brute yn cael ei farnu yn euog o heresi—Meddygon Myddfai—Beirdd Cymru yn y cant hwn.

CANT XV. *Tu dalen 358—380.*

HARRY IV. yn myned i Scotland—Dichell Arglwydd Grey—Owain Glandwr yn cymmeryd Arglwydd Grey yn garcharor—Senedd Machynlleth yn gwneud Owain Glandwr yn frenin Cymru—Llidiawgrwydd a chreulondeb Harry i'r Cymry—Owain Glandwr yn llosgi eglwysi Bangor a St. Asaph—Harry IV. yn gwneuthur cyfraith i losgi y Lolardiaid—Llosgi W. Sawtre—Harry V. yn rhyfela â'r Ffrangcod—Marwolaeth Dafydd Giam a'i gyfeillion—Sêl Syr J. Oldcastle dros y gwirionedd—Syr J. Oldcastle yn cael ei euog-farnu—Merthyrddod Syr John Oldcastle—Sion Cent—Owain Tudor yn priodi gweddw y brenin Harry V.—Ieuan Llawdden—Sion Trefor—Syr T. Maclor.. Reginald Peacock, esgob St. Asaph.. Teuluoedd Yorc a Lancaster yn ymrasaelio.. Thomas, esgob St. Asaph.. Richard Redman, esgob St. Asaph.. Dafydd ab Edmund.. J. Faustus yn dyfeisio y gelfyddyd o argraffu.. W. Caxton yn dwyn y gelfyddyd o argraffu i Loegr.. Marwolaeth Edward y pedwarydd.. Morgan o Gydwely yn myned i Ffrainc.. Harry yn tirio yn Aberdaugleddau.. Cyfarchiad Harry iarl Richmond.. Cyfarchiad Harry.. Creulonder Richard III.. Gorfoledd y milwyr—Cyfarchiad Syr Rhys ab Thomas.. Harry yn ymgynghori â'i gyfeillion.. Pregeth esgob Ty Ddewi.. Harry a'i ōlwyf yn cychwya.. Richard III. yn cael ei ladd yn maes Bosworth, a Harry yn cael ei goroni.. Dyrchafiad Syr Rhys ab Thomas.. Beirdd y cant hwn.

CANT XVI. *Tu dalen 381—488.*

HAELIONI iarlles Richmond.. Dysgeidiaeth yn adfywio.. Esgobion Cymru.. Pabyddiaeth esgobion Cymru.. Priodas a marwolaeth Arthur, mab Harry VII.. Y Cymry yn cadw gŵyl St. George.. Syr Rhys yn myned i Lamphey.. Coelgrefydd y Cymry.. Esgob Ty Ddewi yn pregethu yn nghastell Carew.. Marwolaeth Harry y seithfed—Harry yr wythfed.. Martin Luther yn dynoethi cyfeiliornadau pabyddiaeth.. Harry yr wythfed yn ysgrifenu o blaid i babyddiaeth.. Awdurdod eglwysig Cardinal Woolsey.. Harry yr wythfed yn edifarau am briodi Catharine.. Harry yn anton at y Pab am awdurdod i ysgaru Catharine.. Catharine yn cael gŵys i ymddangos yn y llys.. Harry yn ymgynghori â dysgedigion Ewrop.. Y diwyg.

wyr yn cael eu galw yn Brotestaniaid---Cyhoeddiad y brenin---
 Yr offeiriad yn ymostwng i'r brenin---Barn y dysgedigion yn
 cael ei gosod ger bron y senedd---Y brenin yn priodi Ann
 Boleyn---Cyfraith yn erbyn gwneuthur appél i lys Rhufain---
 Catharine yn cael ei hysgaru, ac Ann yn cael ei choroni---Y
 Pab yn ddig wrth frenin Lloegr---Y senedd yn diddymu holl
 awdurdod y Pab yn Lloegr---Awdurdod arglwyddi y mers---
 Holl Gymru yn cael ei dosparthu yn siroedd---Siroedd Cymru
 yn cael eu cynddrychioli yn senedd Lloegr---Y diwygiad yn
 cynnyddu---Y mynachod yn elynol i'r diwygiad---Anfoesol-
 deb y mynachod---Y mynachlogydd lleiaf yn cael eu gosod i
 lawr---Tyndal yn cyfieithu yr ysgrythyrau---Awydd y bobl am
 yr ysgrythyrau---Gorchymryn i argraffu y Bibl---Ann Boleyn
 yn cael ei chyhuddo, a'i gosod i farwolaeth---Y brenin yn priodi
 Jane Scymour---Erthyglau crefydd a gytunwyd arnynt y pryd
 hyn---Gorchymynion newyddion i'r offeiriad---Anfoddlon-
 rwydd yr offeiriad pabaidd---Delw-addoliad y Cymry---Can-
 lyniadau pabyddiaeth---Y Pab yn ysgymuno Harry yr wythfed
 ---Y Bibl Saesneg yn cael ei argraffu---Pabyddiaeth Harry---
 Merthyrdod Lambert---Deddf y chwech erthygl---Marwolaeth
 iarll Essex---Argraffiad newydd o'r Bibl Saesneg---Ychydig
 bregethau yn amser pabyddiaeth---Dechreuad darllen pregeth-
 au yn Lloegr---Y llyfr cyntaf a argraffwyd yn Gymraeg---
 Marwolaeth Harry VIII.---Edward VI.---Ymweliad cyff-
 redinol---Gorchymynion y brenin---Geirlyfr Saesneg a Chym-
 raeg---Yr esgobion yn cyfansoddi y Llyfr Gweddi cyff-
 redin---Byrddau cymundeb yn lle allorau---Ffurio erthyg-
 lau crefydd---Marwolaeth Edward VI.---Llawer o'r diwygwyr
 yn gadael Lloegr---Y senedd yn diddymu cyfreithiau y diwyg-
 wyr---Offeiriad priod yn cael eu troi allan---Cardinal Pool yn
 dyfod i Loegr---Lloegr yn ymheddychu â'r Pab---Protestan-
 iad yn cael eu herlid a'u llosgi---Creulonder Bonner, esgob
 Llundain---Robbert Farrar, esgob Tŷ Ddewi---Rawlins White
 o Gaerdydd---Merthyrdod Ridley a Latimer---Merthyrdod Dr.
 Cranmer---Gwaed y merthyron yn hâd i'r eglwys---Merthyr-
 dod William Nichol yn Hwlfordd---Y Cymry a ferthyrwyd
 yn Lloegr---Marwolaeth Mary---Pregethu yn cael ei wahardd
 dros amser---Llys uchel-awdurdod---Llawer o esgobion yn cael
 eu troi allan---Diwygwyr Lloegr yn Ffrancfort---Dechreuad y
 Puritaniaid---Dr. Cox yn dyfod i Ffrancfort, ac yn peri cyn-
 nwrff yn yr eglwys---Ymraniad yn eglwys Ffrancfort---Yr all-
 tudion yn dychwelyd i Loegr---Dr. Young, esgob Tŷ Ddewi---
 Richard Davies, esgob St. Asaph---Dr. Meyrick, esgob Bangor
 ---Y diwygwyr yn ddwy blaid---Awdurdod brenin mewn peth-
 au crefyddol---Llumman ddyscyblaeth---Ymweliad cyffredinol

--- Ymwelwyr Cymru---Cyflwr llawd Cymru--Gorchymmyn i gyfieithu y Bibl i'r Gymraeg---Yr offeiriaid am ychwaneg o ddiwygiad---Aflwyddiant y Puritaniaid---Y frenines yn an-foddlon iddynt---Sêl arch-esgob Canterbury dros ddefodau yr eglwys---Tyb y Puritaniaid yn nghylch y gwisgoedd offeiriadol---Gorthrymder y Puritaniaid---Y Puritaniaid yn neillduo oddiwrth eglwys Loegr---Hugh Jones, esgob Llandaf---Y Testament Newydd yn Gymraeg---Llyfr Gweddi Cyffredin a gram-madeg Cymraeg---Bibl yr esgobion---Marwolaeth esgob Barlow---Marwolaeth Humphrey Llwyd---Y Pab yn ysgrifunio y frenines---Cant o offeiriaid yn cael eu troi allan---Yr eglwys Bresbyteriaidd gyntaf yn Lloegr---William Hughes, esgob St. Asaph---Erlid y bedyddwyr---Llosgi dau o honynt yn Llundain---Presbyteriaid yn gweinidogaethu yn eglwys Loegr---Pabyddiaeth yn lleiâu---Y Browniaid---Marwolaeth Dr. Davies esgob Ty Ddewi---Achwyniadau yn erbyn esgob Hughes---Llynges arfog Spain---Argraffu yr holl Fibl yn Gymraeg---Diswyddo Marmaduke Middleton---Marwolaeth Mr. T. Huet---Grammadeg Dr. Rhys---Cyfraith i bawb fyned i'r eglwys---Mr. J. Penry---William Middleton---Areithyddeg Cymraeg---Beirdd y cant hwn---Dr. W. Morgan, esgob Llandaf.

CANT XVII. *Tu dalen 489—603.*

LLEUOEDD o lindys yn sir Benfro---Dr. Morgan, esgob St. Asaph---Deisyfiad y Puritaniaid ac athrofa Rhydychen---Cy-farfod Hampton Court---Cyhoeddiad y brônin y'ngghylch un-furfiad---Cymmanfa yr offeiriaid---Araith Dr. Rudd---Marwolaeth Dr. Morgan---Bancroft yn erlid y Puritaniaid---Brad y powdr gwn---Dr. T. Lleision---Syr E. Stradling---Marwolaeth Dr. Rudd, Dr. Rowland, a Llewelyn o Langewydd---Mr. Robinson yn gosod eglwys i fynu yn Leyden---Mr. Jacob yn sefydlu yr eglwys Independiaidd gyntaf yn Lloegr---Cymmanfa Dort---Llyfr y chwareyddiaethau---Argraffu Bibl Cymraeg---Dr. Laud---Edmund Prys---Dr. Parry---Marwolaeth Iago I---Y Puritaniaid yn Galfiniaid---Eu rhwystro i fod yn bregethwyr prydawnol---Dr. Owen---Bibl Cymraeg wythplyg---Mr. Wrath, Mr. Bury, a Mr. Cradock---Rhyddid mewn perygl---Mr. Jessey yn dyfod i Gymru---Y senedd hir---V. Powell---Creulondeb Mr. Hugh Lloyd---Independiad yn Troedrlŷwdalar a Llanwrtyd---Carcharu esgobion---Rhyfel cartrefol---Tywysog Rupert yn Nghymru---Yr Hyfforddwr yn lle y Llyfr Gweddi Cyffredin---Mr. R. Pritchard, o Lanymddyfri---Dr. Davies o Fallwyd---Cyfnewid ffurf o lywodjaeth eglwys Loegr---Terfyn y rhyfel cartrefol cyntaf---Gwei-

aidogion yn dychwelyd i Gymru---Yr ail ryfel cartrefol---
 Oliver Cromwel---Charles I. yn cael ei osod i farwolaeth---
 Dr. Williams, arch-esgob York---Ymneillduwyr yn amlâu---
 Gorchymryn diwygio yr eglwys yn Nghymru---Offeiriad yn
 cael eu troi allan o'u swydd---Pregethwyr teithiol yn mhob sir
 ---Y Crynwyr---Cymmanfa flynyddol gyntaf y Bedyddwyr---
 Dr. Manwaring---Independiaid yn sir Aberteifi---W. Erbury
 ---Hugh Evans---M. Llwyd---Adferiad Charles II. a'r esgob-
 ion---Erledigaeth yn Nghymru---Jenkin Jones---Gwrthryfel
 Venner---Diwygio y Llyfr Gweddi---Y corporasiwn act---Act
 o unfurfiad---Dwy fil o offeiriad yn ymadael â'r eglwys---Y
 gweinidogion didyol---Conventicle Act---Cyfraith y pum mill-
 dir---Marwolaeth Dr. Mansel---Dr. Morgan, esgob Bangor---
 Eglwys Mynyddislwyn---Mr. Evans o Wreosam---Dr. Bar-
 row---Ymneillduwyr trwy Gymru---Marwolaeth V. Powell---
 Braint-lythyr i'r Ymneillduwyr---Y Test Act---Mr. T. Gouge
 ---Cydrad Pabaidd---Whigs a Thories---Dadl rhwng esgob
 St. Asaph a Mr. J. Owen yn Croesyswallt---Mr. H. Maurice
 ---Marwolaeth Charles yr ail---Rhyddid yr Ymneillduwyr---
 Mr. S. Hughes---Urddo 12 o weinidogion yr Ymneillduwyr---
 Dyfodiad William tywysog Orange i Locgr---Toleration Act
 ---J. Owen yn pregethu yn Llanfyllin---Dadl rhwng yr Inde-
 pendiaid a'r Bedyddwyr---Cyanydd yr Ymneillduwyr---Mr.
 P. Henry---Mr. R. Prydderch---Beirdd.

CANT XVIII. *Tu dalen 604—664.*

Mr. W. Evans---Dechreuad athrofa Caerfyrddin---Mr. T.
 D. Rees---Beddrod y Bedyddwyr yn sir Aberteifi a sir Gaer-
 fyrddin---Mr. Gregory---Marwolaeth William III.---Mr. J.
 Owen---Ymraniad yn Henllan---Cyfreithiau caeth---Marwol-
 aeth Anne---Cynnydd yr Ymneillduwyr---Cymantfa Hengoed---
 Mr. G. Jones, o Landdowror---Dechreuad yr ysgolion clusen-
 gar cylchynol---Mr. J. James---Mr. Howell Harris---Dech-
 reuad y Methodistiaid yn Nghymru---Mr. Daniel Rowlands---
 Mr. J. Lewis a Mr. M. Griffiths---Morafiaid---Gwrthryfel
 yn Scotland---Anghytundeb rhwng Mr. H. Harris a Mr. Daniel
 Rowlands---Marwolaeth Mr. Walker, Mr. Wyn, a Mr. Gri-
 ffiths---Y Wesleaid yn Nghymru---Cymmanfa gyntaf y Me-
 thodistiaid---Marwolaeth L. Morris---Arglwyddes Huntingdon
 ---Athrofa Trefecca---Glassites---Sandimaniaid---Adeilad Tre-
 fecca---Mr. H. Harris yn filwr---Marwolaeth Mr. H. Harris---
 ---Y bedyddwyr yn anfon pregethwyr i'r Gogledd---Marwol-
 aeth E. Richards, Dr. Llewellyn, Mr. Rowlands, Mr. E. Evans,
 Mr. W. Williams, a Mr. Wesley---Cymdeithas Genadawl y

Bedyddwyr---Marwolaeth O. Davies---Bywyd a marwolaeth Mr. Edmund Jones---Marwolaeth Mr. P. Williams---Mr. Walters---Y Ffrancod yn tirio yn Nghymru---Beirdd.

CANT XIX. *Tu dalen 665--682.*

Mr. L. Rees---Dwyfundodiaid---Dechreuad ysgolion sabbathol---Dechreuad y Bibl Gymdeithas---Marwolaeth Mr. R. Morgans, Mr. J. Price, a Mr. Llwyd o Gaio---Y Wesleaid---Marwolaeth Mr. J. Griffiths---Yr urddiad cyntaf y'mblith y Methodistiaid---Marwolaeth Mr. T. Davies, Pant-lêg---Cymdeithas Genadawl---Marwolaeth Mr. Charles---Mr. J. Evans, y Cenadwr.

Athroffau a Phrif Ysgolion Cymru. *Tu dalen 682--688.*

YCHWANEGIAD. *Tu dalen 689--704.*

COFRESTR o esgobion Cymru... Cofrestr o blwyfau Cymru... Cofrestr o eglwysi yr Independiaid a'r Bedyddwyr yn Nghymru... Nifer eglwysi y Methodistiaid a'r Wesleaid yn Nghymru.

HANES CREFYDD

YN

Aghymzu:

DUW, yr hwn sydd bob amser yn ymhyfrydu yn nedwyddwch ei greaduriaid, a chydâ'r doethineb a'r cyfiawnder mwyaf yn trefnu eu holl achosion hwynt, a ranodd y ddacar rhwng meibion Noah. Yn y rhaniad mawr hwnw, yr hwn ^{Daw yn rhanu y ddaiar} a wnaethpwyd ynghylch can mlynedd yn ôl y di-^{thwng} luw, a rhoddwyd ynysoedd y cenhedloedd || i Ja-^{meibion} pheth a'i hiliogaeth.^b Ond fel ag y mae y mesurau doethaf yn cael eu diystyru yn fynych gan feibion dynion, llawer o hiliogaeth Noah a amlygasant radd fawr o anewylllysgarwch i fyned i'r gwledydd hyny a roddasid iddynt gan eu Creawdwr a'u Llywodraethwr doeth. A chydâ bwriad i wrthwynebu amcanion yr Hollalluog, a thragywyddoli eu henwau eu hunain, hwy a ddechreuasant adeiladu dinas a thŵr i fod yn ganol-
A bwynt

^a Gen. x. 25. || Europ a rhanau gorllewinol Asia a elwid felly yn nyddiau Moses. ^b Gen. x. 5.

Mynediad y Cymry o wlad Sinar.

bwynt undeb iddynt hwy a'u hiliogaeth, ac yn brif ddinas eu hymerodraeth.^a Ond Duw ag oedd gwedi pennu tersynau eu preswylfod hwynt, a chyingor pa un a saif byth, trwy gymmysgu eu hiaith, a ddiddymodd eu gwag amcanion hwynt, ac a barodd iddynt symmud i'r gwledydd hyny ag oedd efe gwedi roddi iddynt.^b Pan welodd meibion Noah nad oedd yn bosibl iddynt gyflawni eu hamcanion, hwy a ymostyngasant i osodiad Duw, ac a ymadawsant â gwlad Sinar, ac a aethant i'r gwledydd hyny a roddasai efe iddynt. Gomer a'i hiliogaeth i ba rai y rhoddasid yno oedd y cenhedloedd, a ddaethant yn raddol i barthau gorllewinol Asia;^c ac a wasgarasant oddi yno i wahanol wledydd, fel ag yr oedd angenrheidrwydd neu dueddiad yn eu cymhell hwynt. Sefydldodd y gangen honno o hiliogaeth Gomer a elwir y Cimmeriaid, neu y Cymry, yn nharthau gorllewin-ogledd Asia leiaf,^d hyd oni pharodd rhuthrad y Scythiaid iddynt ymofyn am breswylfeydd mwy heddychlon. Pan ddarfu y Scythiaid yrru y Cymry o Asia leiaf, aeth llawer o honynt i Thracia, ac a breswylasant yn gyfagos i'r fan lle mae Constantinople yn awr.^e

Y Cymry yn hiliogaeth Gomer.

Mae'n ddiambheuol mai hiliogaeth Gomer, wŷr Noah, yw y Cymry;^f ac nid anhebygol yw, mae

O

^a Gen. xi. 4. ^b Gen. xi. 8. ^c Herodotus. Archaiol. Vol. I. p. 76. ^d Wells's Geo. Vol. I. ^e Archaiol. Vol. II. p. 57. Herodotus. ^f Josephus. Pezron. Antiq. Celt. Ch. III. Camden. Wells's Geo. Vol. I.

o Aseanas mab hynaf Gomer y discynasant.^a Gwedi i'r Cymry drigo yn Thracia nes iddynt fyned yn rhy liosog i fod yn gysurus yno yn hwy, cawsant eu dosparthu yn llwythau, llawer o barai a gymmerasant eu taith tu-a'r gorllewin, gan geisio preswylfeydd newyddion a helaethach.^b Dilynodd y llwythau hyny redfa yr afon Danube nes eu dyfod i'w ffynon hi; ac wedi trafaelu rhan o Germany a Switzerland, nes eael gafael yn yr afon Rhine, hwy a ddilynasant redfa yr afon honno, nes eu dyfod i gyffiniau môr Germany.^c Llawer o'r llwythan hyny ag a ddacthant o Thracia, a drigasant yn Ffrainge, ac mewn amser a feddiannasant y rhan fwyaf o wledydd gorllewinol Europe:^d a gelwid hwynt y Cimmerii, Celtæ, neu Gauls.

Gwedi i'r Cymry ddyfod i gyffiniau môr Ger-
many gan geisio preswylfeydd mwy heddych-
lon a pharhaus, tybiodd rhai o honynt y gallas-
ent fod yn fwy diogel yn yr ynys hon; ac yng-
hych mil o flynyddoedd cyn geni Crist, daeth
llwyth o honynt dros fôr Germany, ac a fedd-
iannasant y wlad hon.^e Y Cymry oedd y bobl
A 2 gyntaf

^a Celtic Researches. p. 135.

^b Archaiol. Vol. II. p. 67. ^c Strabo. ^d Parson's Remains, Chap. II. Blair's Lect. Vol. I.

^e Whitaker's Hist. of the Britons asserted, Chap. I. Nid ymdengys i'r Cymry ddyfod i Frydain dan un arweinydd uelliduo! oblegid arweinydd cysgodol oedd Ifu Gadarn, a grybwyllir am dano yn Nhrioedd ynyâ Brydain, fel ag yr ymdengys yn y man.

gyntaf a diriodd yn ynys Brydain;^a ac wedi iddynt ddeall ei bod yn cael ei hamgylchynu, a'i hamddiffyn gan y môr, a'i bod yn wlad eang a ffrwythlon, hwy a ganiatasant i Prydain ab Aedd Mawr, ar Lloegrwys o dir Gwâsgwyn, oddi amgylch i'r afon Loire, a'r Brython o dir Llydaw yn Ffraingc, i ddyfod yma.^b Gan fod y tri llwyth hyn gwedi tarddu o brif-genedl y Cymry, ac yn llefaru yr un iaith, hwy a feddiannasant yr ynys trwy gyd-syniad eu gilydd, ac a unasant yn fuan yn un pobl.^c

Ar eu sefydliad cyntaf yn yr ynys, nid oedd gan y Cymry un gyfraith ond defod, nac un llywodraeth ond yr hyn ag oedd yn deilliaw oddiwrth uwch nerth. Pob un a wnai yr hyn a fyddai da yn ei olwg ei hun; ac oblegid hyny, bu annhrefn a gormes mawr ymhlith y Cymry, hyd oni ddaeth y Lloegrwys, a'r Brython yma.

Prydain
yn dos-
parthu yr
ynys yn
dair ta-
laith: ac
yn rhoddi
cyfreith-
iau i'r
Cymry.

Prydain gan hyny, yn deimladwy o'r anghyfleusdra ag oedd yn cyfodi yn naturiol oddiar ddiffyg o lywodraeth reolaidd, a ddosparthodd yr ynys yn dair talaith, sef Cymru, Lloegr, ac Alban; ac a roddodd iddynt gyfreithiau, trwy ba rai y gallasai hawl a rhagor-fraint pob talaith gael eu diogelu, a hapusrwydd yr holl genedl ei ddwyn yn mlaen.^d Yn ol trefniad Prydain, yr oedd pob talaith yn anymddibynol, ac amryw

^a Archaiol. Vol. II. p. 57. ^b Archiol. Vol. II. p. 58.

^c Ibid. ^d Ibid. p. 57.

amryw o dywysogion yn mhob un o honynt. Ond mewn amser o berygl cyffredinol, hwy oll a unent yn un corph, ac a ddewisent un o dywysogion Cymru (yn mha dalaith y gorphwysai awdurdod penaf y llywodraeth) i fod yn flaenor arnynt;^a a gelwid y blaenor hwnw, Brenin Prydain oll.^b Parhaodd y dull hwn o lywodraeth yn Mrydain heb un cyfnewidiad hanfodol arno hyd oddi amgylch i hanner can nlynedd cyn geni Crist, pan oresgynodd Julius Cæsar yr ynys, ac a'i dygodd dan deyrnged i'r Rhufeiniaid.

Julius
Cæsar yn
dyfod i
Frydain.

Cyn i'r ynys gael ei phobli, Clâs Merddin * y gelwid hi; gwedi i'r Cymry ddyfod yma, gelwid hi, y Fel ynys; ond gwedi i Prydain roddi cyfreithiau i'r Cymry, a sefydlu llywodraeth y wlad, cafodd o anrhydedd iddo ef, ei galw yn ynys Prydain;^c yr hwn enw sydd arni hyd y dydd heddyw.

Yr ynys
yn caelei
galw yn
ynys Pry-
dain.

Gan fod Noah yn ŵr cyfiawn a pherffaith yn ei oes, y mae yn ddiammeu iddo gymmeryd gofal neillduol i hyfforddi ei blant mewn gwybodaeth o'r gwir Dduw. Nid esgeulusodd efe unrhyw foddion i argraffu ar eu mbeddyliau hwynt ystyriaethau cyfaddas o'r Duwdod, yn nghyd â theimlad gywir o'u rhwymedigaethau i'w ofni, a'i garu, a'i wasanaethu, trwy eu holl fywyd.

Ond

^a Archaiol. Vol. II. p. 57. ^b Rowland's Mona Antiq. p. 170. * Green space of smooth hills, Owen's Dic. V. Clâs. ^c Archaiol. Vol. II. p. 57.

Ond gan fod dyn yn dueddol i ddrygioni, a chan
 mae trwy draddodiad yn unig, yr oedd gwirion-
 eddau dwyfol yn cael eu traddodi o dâd i fab y
 pryd hyny; dynol-ryw a ddirywiasant yn raddol
 oddiwrth burdeb y grefydd batriarchaidd, ac a
 syrthiasant i ddwfn anwybodaeth a choel-grefydd.
 Y mae'n ansicr pa hŷd yn ol y diluw, y parhaodd
 hiliogaeth Noah yn y grediniaeth a'r ymarferiad o
 wir grefydd; ond oddiwrth y tebygolrwydd hy-
 nod sydd rhwng egwyddorion arweiniol yr am-
 rywiol grefyddau paganaidd â'u gilydd, ni a all-
 wn benderfynu yn ddiogel, fod dynol-ryw gwedi
 dirywio yn mhell oddiwrth burdeb y grefydd
 batriarchaidd flynyddoedd cyn i'r gwasgariad
 cyffredinol o wlad Sinar gymmeryd lle. Gwedi i
 hiliogaeth y patriarch duwiol, yr hwn a ddiog-
 elwyd mor rhyfedd yu yr arch, i'w barchu ef
 trwy ei holl fywyd fel gwr doeth a chyfiawn, a
 gawsai y fath amlygiadau neillduol o gariad
 Duw; yn ol ei farwolaeth, hwy a ddechreuasant
 yn raddol i feddwl fod Noah yn fwy nâ dyn; ac
 mewn amser bwy a'i gwnaethant ef yn dduw, ac
 a'i haddolasant ef dan amrywion enwau. Ac fel
 ag yr oedd yr arch wedi bod yn foddion yn llaw
 Duw i achub Noah a'i deulu, pan foddwyd yr
 holl fyd, dynol-ryw a edrychasant arni hi ar y
 cyntaf gydâ syndod; ac fel ag yr oedd anwy-
 bodaeth a choel-grefydd yn cynhyddu, anghof-
 iwyd y Duw a gynhaliodd yr arch ar wyneb y
 dyfroedd,

Noah yn
 cael ei
 wneu-
 thur yn
 dduw, ac
 yn cael ei
 addoli.

dyfroedd, a thybiwyd fod yr arch ei hun yn wrthddrych cymmwys o addoliad; a rhoddwyd addoliad eilun-addolgar iddi hi.* Oddiwrth Yr arch yn cael ei haddoli. y parch coel-grefyddol hwn i Noah a'r arch, y tarddoddd yn raddol yr eilun-addoliaeth, ac a ymdaenodd gwedi hyny dros y byd. Canys, a dy-nol-ryw yn adnabod Duw, ni's gogoneddasant ef megis Duw, ac ni buant ddioleghgar iddo; eithr ofer fuant yn eu rhesymau, a'u calon anneallus hwy a dywyllwyd. Pan dybient eu bod yn ddoethion, hwy a aethant yn ffyliaid; ac a new-idiasant ogoniant yr anllygredig Dduw, i gyff-elybiaeth llûn dyn llygredig, ac ehediaid, ac an-ifeiliaid pedwar-carnol, ac ymlusgiaid, ac a add-olasant ac a wasanaethasant y creadur yn fwy na'r Creawdwr, yr hwn sydd fendigedig yn dra-gwyddol.^b

Gan fod hiliogaeth Gomer gwedi cael eu llyg-
 rn gan goel-grefydd cyn iddynt ymadael o dir
 Sinar, ac yn gorfod myned trwy lawer ymdrech
 galed ar eu teithiau i'w preswylfeydd gorllewin-
 ol, ni feddyliasant ond ychydig am grefydd, nes
 eu dyfod i'r meddiant llonydd o'u gwahanol
 wledydd. Yn ganlynol yr ydym yn cael fod
 cynnydd coel-grefydd ac eilun-addoliaeth yn
 chwyrn

• Davies's Mythology, p. 91, 92. * Yr Israeliaid mewn dyddiau mwy goleu, a addolasant y sarch brës a wnelasai Moses. 2 Bren. xviii. 4. ^b Rhuf. i. 21—25.

chwyrn iawn yn yr oesoedd cyntaf yn ol y di-
luw.

Y derwy-
ddon.

Ond er mor anwybodus a choel-grefyddol
oedd y Cymry ar eu dyfodiad cyntaf i'r ynys
hon, nid oedd pob argraff o wir grefydd gwedi
ei ddileu allan o'u mheddyliau hwynt. Yr oedd
ganddynt y pryd hyny radd o ddynion mewn
parch mawr yn eu plith, a elwid beirdd, neu
dderwyddon; prif swydd pa rai oedd hyfforddi
yr anwybodus, annog i rinwedd, a dwyn ymlaen
heddwch.* Ond er fod y derwyddon* yn dilyn y
swydd hon, nid oeddent yn mwynhau un rador-
faint neillduol nes i'r wlad ddyfod yn ddarost-
yngedig i lywodraeth reolaidd.

Gwedi i Prydain roddi cyfreithiau i'r Cymry,
efe a ymddiriedodd eu gweinyddiad hwynt i'r
derwyddon;^b ac o'r pryd hyny allan, ymddan-
gosodd y grefydd dderwyddol mewn dull rheol-
aidd, ac a barhaodd yn grefydd sefydledig yn y
wlad hon, hyd oni's cafodd crist'nogrwydd ei
dwyn i mewn.

Mewn canlyniad i'r trefniad hyn o eiddo Pry-
dain, cynhyddodd y derwyddon mewn rhifedi, a
rhoddid parch mawr iddynt oblegid eu gwybod-
aeth, awdurdod, a'u moesau llym.

Yr

* Archaiol. Vol. II. p. 67. * Cawsant eu galw yn dder-
wyddon oddiwrth dderwen; oblegid y parch oedd gan-
ddynt i'r prech hwnnw. ^b Ibid.

Yr oedd y derwyddon wedi eu rhanu yn dair Graddau
gradd, yn gyfattedbol i'r gwahanol swyddau ag y der-
oeddent yn wasanaethu; a gelwid hwynt beirdd,
ofyddion, a derwyddon.

Prydyddion, achwyr, a haneswyr oedd y Beirdd.
beirdd. Physygywyr, dewiniaid, a cherddorion
oedd yr ofyddion; a'r derwyddon a wasanaeth- Ofydd-
ent swyddau crefyddol.* Yr oedd pob un o'r ion.
graddau hyn yn myned dan yr enw cyffredinol o
dderwyddon, ac yn cael eu hystyried fel yn per-
thyn i'r offeiriadaeth; ond y derwyddon oedd yr Derwy-
unig radd ag oedd gwedi eu neilltuo i'r swydd ddon.
honno; ac arnynt hwy yr oedd y gwaith pwys-
fawr o hyfforddi ieuengctyd yn egwyddorion eu
crefydd a'u mhoesoldeb, yn disgyn.^b

I ddiogelu heddwch, a dwyn yn mlaen lwy-
ddiant a hapusrwydd y corph lliosog hwn, yng-
hyd â'r wlad yn gyffredinol, dewisid y gwr
mwyaf enwog yn mhlith y derwyddon i fod yn
ben arnynt oll. Yr oedd yr archoffeiriad hwn, Arch-
neu arch-derwydd y Cymry, yn cael ei ddewis derwydd.
trwy lais y rhan fwyaf lliosog o'r bobl; ac, oble-
gid fod llawer o awdurdod, elw, ac anrhydedd,
yn gyssylltedig â'i swydd ef, yr oedd etholiad
person i'w gweini, rai troion, yn achos o ryfel
cartrefol.^c Yr oedd yr arch-derwydd yn pres-
B wyllo

* Archaiol. Vol. III. p. 296. Henry's Hist. of Brit. Vol.

I. ^b Owen on Bardism. Archaiol. Vol. III. p. 296.

^c Caesar's Com. I. VI. Chap. 13.

wylio yn fwyaf cyffredin yn sir Fôn,* ac yr oedd efe yn farnwr uchaf yn mhob matterion gwladol a chrefyddol.*

Y derwyddon
ya gorph
dysgedig.

Dywedir fod derwyddon Brydain moren wogam eu gwybodaeth mewn duwinyddiaeth, philosophyddiaeth, astronomyddiaeth,† physygwriaeth, a chelfyddydau ereill, fel ag yr oedd yn arferot ynghylch amser Julius Cæsar, i wyr ieuaingc gael eu hanfon o Ffraingc i Frydain, i gael eu hyfforddi yn y celfyddydau. Y derwyddon a hyfforddent eu dyscyblion, yn gyffredin, yn y llwyni cyssegredig; ac yr oedd eu trefn o ddygiad i fynu mor eang, fel ag yr oedd rhai o'u dyscyblion ugain mlynedd yn myned trwy'r holl gylch.† Er fod y derwyddon yn hyspys

* Rowland's Mona Antiq. p. 84.

* Yr oedd yr arch-derwydd mewn ffordd o ardderchawgwydd yn cael ei alw yn Dryw; ac y mae y lle yr oedd ef yn preswyllo yntho yn sir Fôn yn cael ei alw, Tre'r Dryw. Ac yn nghymydogiaeth Tre'r Dryw, y mae lleoedd a elwir, Tre'r beirdd, Bod-drudau, a Bod-owyr, lle yr oedd y beirdd, y derwyddon, a'r ofyddion, ag oedd yn gweini i'r arch-derwydd yn preswyllo. Rowland's Mona Antiq. p. 84.

† Y mae y mynydd Cader Idris, yn Ngwynedd, yn bytholi cofiadwriaeth Idris, un o'i hastronomyddion hwynt. Fe allai fod Cader Idris yn y prif oesoedd yn ddysgwylfa, lle yr oedd astronomyddion yn tremio ar y ser. Fe ddywedir fod ar ben y mynydd, gafuad yn y graig, yn debyg i orwedd-le, ac fe dybia rhai, pe byddai un yn gorphwys yn yr orwedd-le honno dros nŷs, y byddai yn y boreu, naill ai yn farw, neu yn wallgofus, neu wedi ei gynnysgaeddu ag anian goruwch-naturfol. Celtic Researches, p. 173.

† Cæsar's Com. L. VI. Chap. 13, 14.

hyspys o lythyrenau, ac yn eu hymarferyd ar rai achosion, etto ni thybient ei bod yn gyfreithlon i ysgrifenu dim o'u mheddyliau crefyddol; yr hyn oedd yn rhwystr mawr i gynnydd eu dyscyblion mewn gwybodaeth, ac yn foddion i gadw y bobl yn gyffredin mewn mwy o dywyllwch.

Mae yn hoff gan ddynol-ryw rodres, yn mhob ^{Gwahanol liwiau} oes. Fel ag y byddai y derwyddon, gan hyny, i ^{y derwyddon.} ymddangos yn fwy parchus yngolwg y werinos, ac i gael eu gwahaniaethu oddiwrth y bobl yn gyffredin, hwy a wisgent gadwyn o aur^a oddi amgylch eu gyddfau, a gwisg o liw priodol pan fyddent yn gweinidogaethu. Glâs oedd lliw neilltuol y beirdd; yr hwn a dybient, fod yn arwydd o heddwch. Yr ofyddion a ymddangosent mewn gwisg o liw gwyrdd, yr hwn, yn eu tyb hwynt, oedd yn arwyddo dysgeidiaeth; a'r derwyddon a ymddangosent mewn gwisg wen, fel arwydd o'u purdeb.^b Gwedi gwisgo yn y dull gwageddus hyn, y derwyddon a gyflawnent eu swyddau yn y deml, yn y llys, ac yn y bwthyn; canys anaml y byddai un weithred grefyddol yn cael ei chyflawni heb bresennoldeb, a chynnor-thwy derwydd. Fel arwydd neillduol o'i swydd, yr oedd gan bob derwydd, ŵy celfydd, a elwid ŵy nadredd, fel delw o'r arch;^{*} yn mha un yr

B 2 oedd

^a Archaiol. Vol. I. p, 212. ^b Owen on Bardism.

^{*} Fel ag y mae ŵy yn cynnwys yndde egwyddorion bywyd, y derwyddon a dybient ei fod yn arwydd neu ddelw priodol o'r arch, yr hon oedd yn cynnwys, tra parhaodd y delw, egwyddorion y byd yn ol y diluw.

modrwy o wydr, o liw priodol, ond yn fwy trwchus nâ'r modrwyau aur cyffredin. Yr oedd y modrwyau hyn yn cael eu gwneuthur gan y derwyddon eu hunain, ac yn cael eu galw, gleiniau nadredd;† a gwerthfawrogid hwynt yn fawr, oblegid y rhinweddau anghyffredin a dybid eu bod yn feddu. Y modrwyau gleision, a berthynent i'r beirdd; y gwynion, i'r derwyddon; y gwyrdd, i'r ofyddion; a'r modrwyau cymmysgedig o'r tri lliw, a berthynent i'r dyscyblion.*

Natur y
grefydd
dderwy-
ddol.

Corph o goel-grefydd gwedi ei seilio ar lygriad o'r grefydd batriarchaidd, oedd y grefydd dderwyddol, ac a fu yn cael ei phroffesu dros gynnifer o oesoedd yn y wlâd hon; ac nid oedd eu duwiau ddim amgen nâ dynion meirw. Er nad

† Fel ag y mae, y neidr yn bwrw ei chroen bob blwyddyn, yr oedd y paganiaid yn ei hystyried hi yn gysgod priodol o adnewyddiad: a'r beirdd a alwent y derwyddon yn nadredd, oblegid eu bod yn credu yr athrawiaeth o erchwyned-igaeth, hyny yw, fod enaid ar farwolaeth y corph, yn myned i greadur arall. Yn ganlynol yr oedd y modrwyau gwydr ag oedd gan y derwyddon fel nod neillduol o'u swydd, yn cael eu galw yn gleiniau nadredd, neu gerrig nadredd. Yr oeddynt yn cael eu hystyried yn effeithiol i ddarostwng dadlenon; a dwyn y meddiannydd o honynt i flafr y tywysog. Mae yn hawdd deall pa fodd yr oeddynt yn gwneuthur hyny, pan ystyriom awdurdod mawr y derwyddon. Y mae gleiniau nadredd i'w cael mewn amryw leoedd yn Nghymru; ac fe dybia rhai mae cwlwm o nadredd sydd yn eu chwythu hwynt.

* Gibson's Camden Col. 815. Owen's Dic. V. glain.

nad oedd y derwyddon yn hollol anwybodus o Fôd, a rhagluniaeth yr unig wir Dduw, etto ni's gwasanaethasant ef megis Duw, ac ni's buant ddiolchgar iddo am eu bod a'u cynnalïaeth: ond fel paganiaid ereill, hwy a addolent lïosogrwydd o gau-dduwiau, ac a ddysgent y bobl i'w heddychu hwynt âg aberthau dynol.*

Dros oesoedd gwedi i'r Cymry ddyfod yma, dynïon gwedi eu gosod yn lle Duw, oedd eu hunig dduwiau hwynt; ond pan ddechreuodd y Phœniciïaid fasnach yma am alcan,† cafodd addoliad llïu y nesoedd, ag oedd mewn arferïad gan y bobl hyn, ei ddwyn i mewn i Frydain; ac yn raddol ei uno â'r grefydd dderwyddol.* O'r amser hwnw allan, yr oedd gau-dduwiau y Cymry i'w canfod yn y bodau wybrennol; ac yn cael eu haddoli mewn cyssylltiad â'r haul, a'r lloer, a rhai o'r ser. Ac nid annhebygol yw, i'r Rhufeiniïaid hefyd, gwedi iddynt ddarostwng yr ynys dan eu llywodraeth, i ddwyn rhai o'u duwiau hwyntau i blith y Cymry.

Oddiwrth ysgrifenadau beirdd Cymru, y rhai a broffesant hollol wybodaeth o'r grefydd dderwyddol,

* Peth rhyfedd yw fod neb ag sydd gwedi darllen gwaith Taliesin, Aneurin, ac ereill o feirdd Cymru; yn nghyd â gwaith Cæsar, yr hwn oedd yn adnabyddus iawn o Divitiacus, un o'r derwyddon; yn abl honni nad oedd derwyddon Brydain ddim yn eilun-addolwyr.

† Tin. * Archæiol. Vol. II. p. 6, 72. Davies's Mythology.

Duwian
y derwy-
ddon.

wyddol, fe ymddengys yn eglur fod y Cymry yn eu cyflwr paganaidd yn addoli lluosogrwydd o gau-dduwiau. Ac y mae yn amlwg i bob dyn dyallus, a diduedd, a ddarlleno waith beirdd Cymru, ac a'u cydmaro hwynt âg ysgrifenadau y paganiaid, mai Noah, gwedi ei osod yn lle Duw, dan amrywiol enwau, yw llawer o dduwiau y derwyddon.

Hu Gad-
arn.

Hu Gadarn * oedd y duw mwyaf a addolid gan y derwyddon. Y mae Hu Gadarn yn cael ei ddarlunio yn y trioedd chwedlaidd, fel un enwog iawn mewn doethineb, cyfiawnder, a heddychlondeb. Fe ddywedir ei fod yn bresennol yn amser y diluw, ac iddo gyflawni y fath orchest-waith y pryd hyny, ag a fu yn foddion effeithiol i ragflaenu ail-ddyfodiad yr adfyd mawr hwnw. § Fe ddywedir hefyd, mae efe oedd y cyntaf a roddodd addysg pa fodd i drin tir, a chyfreithiau i drefnu cymdeithasau gwladol, a chyfarwyddiadau i ddynion i fyw yn gysurus; a chweddi dosparthu'r Cymry yn llwythau, iddo eu harwain hwynt i'w preswylfeydd gorllewinol.† Gellir

* Nid yw y gau dduw hwn, gwedi ei hollol anghofio yn Nghymru etto. Llawer o ddynion anystyriol, pan fyddont mewn cyfyngder, neu ddychryn, a waeddant allan, 'Hu anwyl, pa beth a wna?'

§ Un o'r tri prif orchest-waith ynys Brydain, oedd llusgo Afanc y llynn i dir, gan ychain bannog Hu Gadarn, fel aa thorres y llyn mwyach. Archaïol. Vol. II. p. 71.

† Archaïol. Vol. II. p. 57, 58, 67, 71.

llir casglu yn naturiol oddiwrth yr hanes hwn, mae Noah yw y person a ddarlunir dan yr enw Hu, a bod y patriarch yn un o dduwiau penaf y derwyddon.* Er fod y patriarch yn cael ei gydnabod fel dyn, ag oedd yn ddarostyngedig i awdurdod uwch, cafodd ei ail-gydnabod gan y derwyddon dan yr enw Hu Gadarn, a'i ddyrchafu gan anwybodaeth a choel-grefydd i eistedd-le y Goruchaf. Oblegid yr oedd y derwyddon yn ystyried Hu Gadarn, fel y duwmwyaf, a bywyd pob beth yn y byd; yr hwn oedd yn meddu llywodraeth gyffredinol, yn marchogaeth ar behdr yr haul,^b ac yn cael ei addoli ganddynt yn gyssylltedig â'r bod wybrenol, dysglair hwnw. Hu Gadarn oedd y duw penaf, i ba un yr oedd Stonehenge gwedi ei ehysegru; ac yn y deml honno yr addolid ef yn wastadol dan rith tarw. Hu Gadarn oedd duw penaf sir Fôn hefyd, yn yr amser gynt; ac y mae Taliesin yn galw'r sir bonno, 'Ynys moliant Hu.'[†]

Yr oedd Arthur, neu Uthyr Pendragon, yn Arthur. dduw mawr ac enwog gan yr hen Gymry, ac yn cael ei addoli dan lawer o enwau. Darlunir Arthur

* Davies's Mythology, p. 105. ^b Owen's Dic. V. Hu. Rhys Brydydd.

† Archaiol. Vol. I. p. 70. Yn gymmaint ag mae'r un peth yw môn, a buwch; nid annhebygol yw, i ynys Fôn gael ei galw felly, oblegid fod Hu yn cael ei addoli ynddi dan rith tarw neu fuwch.

thur * fel duw wybrenol, wedi ei wregysu a bwa'r arch, a'r cŷd-ser a elwir Lyra, yn delyn iddo. Dywedir hefyd ei fod yn dduw rhyfel, yn ddiogelwr mewn tywyllwch, yn llafurwr, yn amddiffynwr temlau, yn fardd, yn gerddor, ac yn swynwr. Gwedi iddo gael ei osod dan y iâu gydâg ychen, dywedir iddo ddyoddef ei gaethiwed yn amyneddgar, gorchfygu cewri'r diluw, a'i fod yn dad i holl ddynol-ryw. Dyma'r darluniad cymmysgedig a roddir gan y beirdd o'r duw Arthur. Y cŷd-ser, a elwir, Ursa major, neu yr Arth fawr, oedd ei gynnyrchiolwr yn yr wybren; ac y mae llawer o'r cromlechau a elwir Coitan Arthur, yn gylchaid, mewn cyfatebiad i'r cylch ag y mae yr Arth fawr yn wneuthur bob pedair awr ar hugain oddi amgylch i'r pegwn gogleddol. Yr oedd y deml dderwyddol a elwir Buarth Arthur, yn agos i Gilymaenllwyd, yn sir Gaerfyrddin, wedi ei chyssegru i'r eilun hwn. Ac y mae ei goffadwriaeth yn cael ei fytholi yn Nghymru, trwy yr amryw gromlechau, a elwir yn gyffredin, Bwrdd Arthur, a Choitan Arthur.[†]

Y

* Person gwahanol yw hwn i Arthur y brenin gwrol, ag oedd yn teyrnasu yn y chwechfed cant o oed Crist; er fod llawer o awdwyr yn tybied mae yr un ydynt, a thrwy hyny gwedi cymmysgu eu hanes hwynt. Yn y darluniad a roddir o'r duw Arthur yn y chwedl-ddysg Frytanaidd, mae yn hawdd canfod y patriarch Noah.

† Archael. Vol. I. p. 73. and Owen's Cam. Biog.

Y Cymry a dybient fod Taronwy yn rheoli yr Taron-
elfenau; ac mai oddiwrtho ef yr oedd taranau,^{wy.}
a mell, a thymhestloedd yn deilliaw. Y tyb
cyfeiliornus hwn a wnaï iddynt fod yn ofalus
iawn i ymdrechu gostegu ei ddigofaint, ac ennill
ei ffafor trwy y fath offrymau, ac aberthau, ag
oeddynt hwy yn ddychymmyg fod yn fwyaf
cymmeradwy ganddo ef. Derwen oedd yn cyn-
ddrychioli y duw Taronwy, yn mhlith dynion.*

Yr oedd Beli yn cael ei ystyried fel ffynon Beli;
goleuni a gwres, ac yn cael ei addoli dan enw
tân; ac fe fyddai tân yn gyffredin yn cynneu yn
ei demlau ef. Ac yr oedd y tânau ag oedd y der-
wyddon yn gynneu ar y dydd cyntaf o fis Mai,
ac ar y dydd cyntaf o fis Tachwedd, gwedi eu
cyssegru iddo ef. Beli a addolid hefyd dan yr
enw Plennydd,* Heilyn, Apollo, a'r haul.*

Gwydion ab Don, yr un a Mercury, a Hermes Gwydion
y Groegiaid, a berchid yn fawr gan y Cymry, fel^{ab Don.}
llyfelwr llythyrenau, a thywysydd teithwyr.
Rhoddent ddwyfol anrhydedd iddo hefyd.*

Fel ag yr oedd y Cymry yn genedl ryfelgar, Gwaed-
nid oeddent yn arbed unrhyw draul i ymlusgo i^{nerth.}

G

ffiafor

* Archaiol. Vol. I. p. 62.

* Gelwir pelydr yr haul, a ymddengys yn crynu ar ddi-
wrnod gwresog, Têr ys Plennydd. 'Blin blaen blen Blen-
nydd.' 'Irkome in front is the radiance of the sun.'

* Archaiol. Vol. I. p. 43, 73. * Ibid. p. 7, 20.

ffafor Gwaednerth, eu duw rhyfel hwynt.^a Llwythid allorau yr eilun hwn, yn enwedig ar amser rhyfel, â'r fath aberthau, nad allasant fod yn gymmeradwy ond gan un ag oedd yn ymhyfrydu yn nystryw dynol-ryw.

Budd-
ugre.

Yn gymmaint a bod pob cenedl am gael y fuddugoliaeth ar eu gelynion; yr oedd y Cymry yn ofalus, na byddai iddynt esgeuluso addoliad Buddugre, neu Budd-Nêr, eu duw buddugoliaeth hwynt.^b

Neifion.

Dywedodd D. ab Gwilym, i Neifion, * duw y môr, i nosio o Droia sawr draw i Fôn. Dywedir hefyd iddo wneuthur llawer o bethau mawrion a rhyfedd heblaw hyn, a bod y Cymry yn gweddio arno megis duw.^c

Gwyn ab
Nudd.

Gwyn ab Nudd, arglwydd y wlâd obry, oedd yr un a Phluto y Groegiaid; ac nid oedd heb anrhydedd yn ynys Brydain, mwy nag yn ngwlâd Groeg.^d Y mae yn cael ei ddarlunio hefyd yn y chwedl-ddysg Frytanaidd, fel brenin y Tylwyth Têg, ag a dybia rhai dynion craff eu golwg, eu bod yn weled ar amserau, yn dawnsio ar synyddoedd Cymru.

Yr

^a Archaiol. Vol. I. p. 10. ^b Ibid. p. 10.

* Yn Nhrioedd ynys Brydain gelwir arch Noah, yn llong Nefydd Naf Neifion. The ship of the celestial Lord Neivion. Archiol. Vol. II. p. 71.

O wen's Dic. V. Neivion. ^d Archaiol. Vol. I. p. 166.

Yr oedd yr afon Dyfrdwy,* yn cael ei hadd-
oli gan y derwyddon; ac yr oedd ganddynt law-
er o demlau wedi ei hadeiladu ar ei glân hi.* Y
mae yr afon hon yn tarddu yn sir Feirionydd, o
ddwy ffynnon a elwir Dwyfawr a Dwyfach; ac
yn ol rhedfa fer, dywedir ei bod yn myned yn
hollol, a di-gymmysg, trwy Llyn Tegid. Yr un
cawau sydd ar y ddwy ffynnon hyn, a'r ddau ber-
son a ddywedir yn nhrïoedd ynys Brydain, idd-
ynt ddiangc mewn llong yn amser y diluw. Gan
fod y derwyddon gynt yn ystyried Llyn Tegid,
fel arwydd o'r diluw, yr oeddent yn darlunio y
ffrwd ag a ddywedir ei bod yn myned yn ddi-
gymmysg trwy y Llyn, fel ffrwd bywyd; ac yn
ei hystyried hi fel cysgod o'r ddau berson ded-
wydd a ddiangasant yn ddiogel trwy y dwfr di-
luw. Fe ymddengys yn eglur gan hyny, fod y
derwyddon yn addoli afon Dyfrdwy, fel cysgod o'r
rhai a achubwyd yn yr arch; ac nad oedd eu
duwiau hwyt onâ dynion, ac elfenau meirw.

Afon
Dyfr-
dwy.

Ystyrid Ceridwen fel anian yr arch, a duwies
yâ; ac yr oedd yn wrthddrych o barch mawr
gan y derwyddon. Megis ag yr oedd Hu yn cael
ei addoli mewn cyssylltiad â'r haul, Ceridwen a
addolid mewn cyssylltiad â'r lloer. Ceridwen yn

Duwies-
au.
Cerid-
wen.

C 2

nhyb

* Gelwir yr afon hon, Dyfrdwy, h. y. dwfr dwyfol: a
Dyfrdonwy, h. y. dwfr yn rhoddi grâs: a Pheryddon, h. y.
ffrwd ddwyfol. Owen's Dic.

* Davies's Mythology, p. 152, 153.

nhyb y derwyddon oedd yn ffurfio ieuengctyd i'r swyddau derwyddol, ac yn llywodraethu barddoniaeth. Yr oedd llawer o demlau gwedi eu cyssegru i'r dduwies hon, a rhoddid addoliad iddi hi, yn y Gyfylchi yn sir Gaernarfon, mor ddiweddar a'r ddeuddegfed cant o oed Crist.* Yr oedd Ceridwen yn gwedd-newidio yn aml, yn ymddangos mewn llawer dull, ac yn cael ei darlunio dan lawer o enwau; ac yr oedd y cyfan o'r grefydd dderwyddol yn gyffredin yn myned dan yr enw, Pa'r Ceridwen.

Llywy. Llywy, neu Creirwy, oedd ferch i Geridwen, a brenhines y wlâd obry; ac yr oedd yn cael ei haddoli yn nheml y Gyfylchi yn sir Gaernarfon.^b

Andras. Andras, neu Andraste, oedd dduwies anrhaith, ac yn cael ei darlunio rai troion fel fall, a chenddi lawer o lwyni wedi eu cyssegru iddi mewn amrywiol ranau o'r wlâd; lle'r oedd y bobl yn rhoddi addoliad iddi, trwy y fath offrwm ac aberth, ag a dybient hwy fod yn rhyngu ei hodd hi.^c Mae cofiadwriaeth y dduwies hon, yn cael ei gadw hyd y dydd heddyw gan annuwiolion Cymru.*

Y

* Archaiol. Vol. I. p. 186, 278. ^b Ibid. p. 275. ^c Sammes Brit. Chap. IX.

* O'r Andras câs! Beth sydd ar yr Andras? Mae yr Andras ynot ti, &c. ydynt ymadroddion cyffredin yn ngeneuau annuwiolion yr oes.

Y Cymry a ddangosent barch mawr i Budd- Buddud. ud, neu Buddug, duwies buddugoliaeth, ac a'i haddolent hi yn ddefosiynol yn nheml Stone-henge.*

Fel ag yr oedd Brydain yn wlad goedog yn y Diana. dyddiau gynt, a helwriaeth yn ddifyrwch hoff gan y Cymry, fe dybia llawer fod Diana, duwies y goedwig yn cael ei rhestru yn mhlith eu duwiesau penaf hwynt.†

Heblaw y gau-dduwiau, a duwiesau, a grybwyllwyd eisoes, yr oedd gan y Cymry, fel y cenhedloedd paganaidd eraill, lawer o dduwiau is-raddol, i ba rai y rhoddent anrhydedd crefyddol.‡

Yr oedd y derwyddon fel rhai o'r philosophyddion dwyreiniol,* yn credu y Bôd o egwyddor ddrwg, a elwid Gwarthawn, preswylfod pa un oedd yr eigion; a bod y byd, a'r holl greaduriaid sydd yntho, gwedi cael eu bod yn mhreswylfod Gwarthawn, yr hwn sydd ddrwg eithaf cwr eithaf; a lle y mae angenrhaid byth yn teyrnasu.‡

Dywedent

* Archaiol. Vol. I. p. 164. † Sammes Brit. Chap. IX. ‡ Ibid.

* Yr oedd rhai o'r philosophyddion paganaidd yn y dwyrain, yn meddwl i'r byd hwn, ynghyd â'r holl greaduriaid gael eu creu, nid gan y Duw mawr, ond gan Fod drwg, a elwid Demiurge. Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 72. Ac os nad oedd y derwyddon yn meddwl yr un peth; ni's gwn i pa beth i wneuthur o lawer o'u hysgrifeniadau hwynt.

‡ Archaiol. Vol. I. p. 20, 32. Williams's Poems, Vol. II.

Dywedent hefyd fod dyn wedi ei gyfansoddi o saith elfen, sef tân, daiar, dwfr, awyr, niwl, blodau, a gwynt: a bod gantho saith synwyr, sef yr ewyllys, y teimlad, y llafar, y chwythiad, y gweled, y clyw, a'r arogl.*

Meddyl- Mewn perthynas i gyflyrau presennol a rhag-
iau y der- llaw y creaduriaid, y derwyddon a ymddiffynent
wyddon y tybiau canlynol.
am gyf-
lyrau

presen- ' Fod i bob creadur byw dri chyflwr o han-
nol a fod; y bywyd anifeiliaidd, yr hwn sydd hollol
rhagllaw ddrwg; y bywyd dynol, lle mae drwg a da yn
y cread- gyd-bwys; a bywyd o ddedwyddwch yn y nef-
uriaid. oedd, lle mae pawb yn dda a dedwydd i drag-
wyddoldeb.'

' Fod pob creadur byw yn cael ei greu yn y cyflwr iselaf o hanfod, yr hwn sydd ddrwg eithaf cwr eithaf; a'i fod yn derchafu yn raddol trwy erchwyniad,* o'r cyflwr hwnw i gyflwr o ddynoliaeth, lle y maent yn dyfod yn oruchwylwyr rhydd; ac o'r cyflwr hwnw i gyflwr o berffeithrwydd eithaf yn y nef.'

' Fod enaid dyn yn beth corphorol; a bod yn bosibl

* Archaiol. Vol. I. p. 25.

* Yr oedd y derwyddon fel llawer o baganiaid ereill, yn credu yr athrawiaeth gyfeiliornus o erchwynedigaeth, (*transmigration*,) sef fod yr enaid, pan fyddo dyn yn marw, yn myned i ryw creadur arall, drwg neu dda, yn gyfattebol i'w haeddiant; ac felly o creadur i creadur nes caffo ei berffeithio.

bosibl iddo trwy bechod, golli ei gydwybodoldeb dros amser, ond na's gall byth farw.'

'Fod yn bosibl i greadur, gwedi dyfod i gyflwr o ddynoliaeth, syrthio drachefu i'r radd iselaf yn y cyflwr anifeilaidd, a thrwy hynny i gael ei ddifuddio o'i gôf a'i gydwybodoldeb; ond pa mor aml ac isel bynnag y syrthio trwy borth marwolaeth, oblegid pechod, islaw y cyflwr o ddynoliaeth, fe fydd y ffordd i hapusrwydd trwy erchwyniad yn agored iddo dros byth.'

'Fod y duwiau i'w heddychu trwy aberth; ac os bydd i ddyn ymostwng yn wirfoddol i'r gospedigaeth a dybia efe fod ei drosedd yn haeddu, ei fod trwy hynny yn gwneuthur iawn am y trosedd, a phuro ei enaid oddiwrth ddrwg.'

'Mae hapusrwydd pob creadur byw, yw prif ddyben dwyfol lywodraeth; a bod holl ddrygau y bywyd hwn gwedi eu bwriadu i brysuro y dyben hwnw.'

'Fod marwolaeth yn fendith i'r drwg, fel y da, yn gymmaint a'i bod yn foddion i brysuro taith y creadur tu ag at benffaith ddedwyddwch.'

'Fod dyledswydd ar bob dyn i chwilio am y gwirionedd, a'i gosseiduo yn erbyn y byd: ond nad yw perffaith wybodaeth ddim yn gyrhaeddadwy, nes clo dyn trwy bob dull posibl o fod.'

'Fod

‘Fod dyn, pan ddelo i gyflwr uwchlaw dyn-oliaeth, yn cael perffaith adgofiad o bob dull o hanfod ag y bu erioed ynddo; ac y ceidw efe y wybodaeth honno o hyny allan dros dragywyddoldeb; fel y gallo ddywedyd, Myfi oedd y cyfryw ymlusgiad, y cyfryw bysgodyn, y cyfryw anifail, y cyfryw ehediad, a'r cyfryw ddyn, &c.’

‘Y bydd dyn gwedi iddo ddyfod i gyflwr o ddedwyddwch yn myned tan yr adnewyddiadau mwyaf hyfryd yn olynol dros byth; ond ni bydd i'r adnewyddiadau hyn, fel y marwolaethau a brofodd efe, yn y cyflyrau o hanfod is, ddim ei ddifuddio ef o'i gôf o'r hyn a fu; canys yn ôl pob adnewyddiad efe a fydd yn gydwybodol mae yr un creadur yw.’ †

Nef y
derwy-
ddon.

Yn mharthau deheuol y ddaiar, mae yn debygol yr oeddent yn dysgwyl mwynhau y dedwyddwch hwn; canys yno yr oedd eu paradwys hwynt.*

Nid oedd y derwyddon yn hollol anwybodus
o'r

* Williams's Poems, Vol. II.

† Y mae dyn â'i holl ymfrost a'i ddoethineb pan gaffo ei adael iddo ei hun, yn crwydro yn fuan o lwybr y gwirionedd, nes iddo golli ei hun yn nyrysfeydd cyfeiliornad. Pwy mor anfeidrol mwy cyson â natur Duw, llesol i hapusrwydd dyn, ac ardderchog yntho ei hun, yw yr hanes a gawn am greadigaeth, yn nghyd â chyflwr presennol a thragywyddol dyn, yn efengyl Crist, nac yn holl ysgrifeniadau y pagan-iaid?

* Archaiol. Vol. I. p. 25.

o'r diluw; ac yr oedd llawer o'u defodau hwynt yn cyfeirio yn union-gyrch at y damwain galarus hwnw. Y traddodiad cyffredin yn eu plith hwynt oedd, i lyn Llion i dori, a'i dyfroedd i orchguddio wyneb yr holl ddaiar, fel ag y boddodd holl ddynol-ryw ond Dwyfan a Dwyfach, y rhai, ynghyd â gwrryw a benyw o bob rhywogaeth, a ddiangasant mewn llong foel, ac o honynt hwy yr ail-boblwyd ynys Brydain. Y Cymry yn bleidiol i'w gwlad eu hun, ac yn amherffaith yn eu wybodaeth o'r diluw a dybient i'r damwain ofnadwy hwnw, ddygwydd yn ol eu dyfodiad hwynt i'r ynys hon; ac yr oeddynt yn cyfrif adeilad llong Nefydd Naf Neifion, neu yr arch, yn nghyd â sychiad y diluw trwy i ychen Hu Gadarn i lusgo afanc y llyn i dir, yn mhlith gorchwest-weithiau ynys Brydain.* Y derwyddon a ystyrient y diluw, nid yn unig fel cosp am annuwioldeb yr hen fyd, ond hefyd fel dwyfol buredigaeth, ag oedd yn cario ymaith fudreddi yr hen drigolion, ac yn glanhau y ddaiar fel ag y byddai hi yn breswylfod addas i Noah sanctaidd, a'i deulu.

Gan fod y derwyddon yn meddwl ei bod yn anghyfreithlon i gyfyngu y Duwdod o fewn muriau, yr oeddynt yn cyflawni addoliad cyhoeddus yn y llwyni cyssegredig. Ond fel ag y byddai yr addolwyr i gael eu gwasgodi i ryw

D

radd

* Archaiol. Vol. II. p. 59, 71.

radd oddiwrth rym y gwynt a'r gwlaw, ac na byddai iddynt gael eu haffonyddu yn y cyflawniad o'u defodau crefyddol, hwy a ddewisent y manau mwyaf unig, ac a blancent goed derw yn dew oddi amgylch iddynt.* Yn y llwyni hyny yr adeiladent eu temlau, olion pa rai sydd i'w gweled yn amrywiol ranau o'r yays hyd y dydd heddyw.

Er fod y rhan fwyaf o'r temlau derwyddol gwedi eu hadeiladu er cyn geni Crist, mae olion llawer o honynt i'w gweled etto. Nid yw llithriad dwy fil o flynyddoedd, a'r amrywiol gyfnewidiadau a brofodd y wlad yn yspaid yr amser hwnw, gwedi hollol anrheithio y cofiadwriaethau hyn o hynafiaeth. Os nad ydynt mor lliosog a phan oedd y grefydd dderwyddol yn ei grym yn y wlad, y mae digonol nifer o honynt etto yn aros i alluogi y cywraint i amgyffred eu trefniad cyffredinol, ac i'w argyhoeddi ef o wybodaeth a chywreinrwydd yr hên Gymry. Er eu bod yn drwsgl yr olwg, ac yn ddisulw gan y cyffredin, fel lleoedd wedi eu hadeiladu i ddybenion crefyddol, ac yn cael eu hystyried yn dra sanctaidd gan ein hynafiaid gynt, y maent yn deilwng o sulw yr haneswr; ac ni's gall hanes byr o honynt fod yn anghymeradwy gan y meddwl ymosfyngar.

Cafodd temlau y derwyddon eu hadeiladu ar
egwyddorion

* Henry's Hist. of Brit. Vol. I. p. 175.

egwyddorion celfyddgar, ac y maent yn profi cynnydd mawr mewn astronomyddiaeth. Maent wedi eu gwneuthur i fynu yn gyffredin o ddeuddeg, pedair ar bymtheg, deg ar hugain, neu dri ugain o gerrig, yn gyfattedbol i rifedi y deuddeg arwydd yn y ffurfafen, neu i rifedi y blynyddoedd ag oedd yn gynnwysedig yn y cylchau ag oedd mewn ymarferiad gan astronomyddion yr oes honno.* Yr oedd y cerrig hynny gwedi eu

D 2 gosod

* Yr achos o'r cylchau ag sydd mewn ymarferiad gan astronomyddion, yw yr anghymesuradwyaeth sydd rhwng cylch-droad ymddangosiadol yr haul, a'r bodau wybrenol ereill â'u gilydd. Y mae cylch-droad ymddangosiadol yr haul oddi amgylch i'r ddaiar gwedi ei rannu yn arglwyddfaethol yn 24 o oriau, a'r flwyddyn gyffredin yn 365 o ddiwrnodau: ond nid yw trogylch blynyddol yr haul na'r bodau wybrenol ereill yn cyfatted i hyny. Y mae trogylch blynyddol yr haul yn 365 o ddyddiau, 5 awr, a 49 o funudau, a throgylch misol y lloer yn 29 o ddyddiau, 12 awr, a 44 o funudau. I'r dyben gan hyny, i lyngu i fynu y gwahaniaeth, a dyfod â throgylchau y bodau wybrenol i gyfatted i'w gilydd mor agos ag y mae yn bosibl, fe ddyfeisiwyd y cylchau. Mae amryw gylchau mewn ymarferiad yn bresennol: megis cylch hyspysiad, cylch y Hoer, cylch yr haul, &c. Y mae cylch hyspysiad yn cynnwys 15 mlynedd. Y mae cylch y Hoer yn cynnwys 19 o flynyddoedd, ar ddiwedd pa rai, y mae y newydd a'r llawn lloer yn dygwydd drachefn ar yr un dydd o'r flwyddyn. Cylch yr haul sydd yn cynnwys 28 o flynyddoedd, a gwedi y delo y cylch hwn oddi amgylch, y mae llythyren y Sul yn dychwelyd fel o'r blaen; a dyddiau y mis yn dygwydd ar yr un dyddiau o'r wythnos; a lle yr haul yn dyfod i'r un arwydd a gradd yn nghylch y diffygion, ar yr un mis a diwrnod; a'r blynyddoedd naid yn dechreu yr un redfa mewn perthynas i ddyddiau yr wythnos, ar ba rai y mae dyddiau y mis yn dygwydd.

gosod yn union syth, ac yn y fath bellder y naill oddiwrth y llall, fel ag yr oeddent yn ffurfio cylch cyffelyb i gylch y deuddeg arwydd, neu y cylchau ereill ag oedd mewn ymarferiad y pryd hyny. Yr oedd mynediad i mewn y temlau hyn yn wastadol gyferbyn a'r dwyrain-ogledd, ac ar gyfer y mynediad i mewn, ac ychydig oddi wrtho, yr oedd tair neu ychwaneg o gerrig mawrion yn cynddrychioli y duwiau ag a addolid yno.[†] Yn nghanol y temlau derwyddol yr oedd y

* Davies's Mythology, Sec. IV.

† Ynghylch cant neu ddau o flynyddoedd yn ôl, yr oedd llawer mwy o demlau y derwyddon i'w gwled yn yr ynys hon, nâg sy'n bresennol. Caf ddarlunio rhai ag oedd i'w gwled rai blynyddoedd yn ôl, os nad ydynt oll i'w gwled yn awr. Yr oedd teml Carnllechart, yn mhlwyf Llangyfelach, yn sir Forganwg, oddi amgylch i gant a thri ugain troedfedd o gylched, a chromlech fawr a elwid Cistfaen yn ei chanol hi. Yr oedd Cistfaen hefyd ynghanol teml Mynydd-drymmeu, yn agos i Gastell-Nedd. Nid ymddengys yn bresennol i bwy dduwiau yr oedd y temlau hyn gwedi eu cyssegru. Buarth Arthur, neu Feini-gwyr, yn agos i Gilymaenllwyd, yn sir Gaerfyrddin, oedd gant a deg troedfedd a thri ugain o gylched, ac yn cynnwys mwy nag ugain o gerrig o dair i chwech troedfedd o hyd. Gyferbyn a mynediad i mewn y deml hon, yr oedd tair carreg fawr fel cysgod o'r duwiau ag a addolid yno. I'r duw Arthur yn fwyaf neilltuol y cyssegrwyd y deml hon.

Yn agos i Bentrêf Ieuan, yn mhlwyf Nefern, yn sir Benfro, yr oedd teml dderwyddol o gant a hanner o droedfeddi o gylched, a chromlech yn ei chanol o ddeunaw troedfedd o hŷd, a naw o léd. Ac y mae yn debygol fod teml fawr ac ardderchog yn yr amser gynt yn mhlwyf Trefdraeth yn yr un sir. Nid oedd y deml ag oedd yn amgylchu Llech yr Ast

y cromlechau, neu gerrig mawrion llydain âg un Y crom-
 pen iddynt yn gogwyddo tu a'r llawr, y rhai a lechau.
 gynhelid gan dair neu ychwaneg o gerrig gwedi
 eu

yn mhlwyf Llangoedmor, yn sir Aberteifi, ond bychan o
 faint; ond oddiwrth y pum cromlech ag oedd gynt yn agos
 iddi hi, fe ellir casglu ei bod yn deml gyfrisol, a bod llawer
 o ddodau yn cael eu cyflawni ynhi. Yr oedd gwedi ei
 chyssegru i Ceridwen a Llywy.

Y meini hirion yn yr un sir, oedd deml gylchaid, gysseg-
 redig i Geridwen. Yn agos i'r Meini hirion yr oedd y Meini
 cyfrisol, y rhai oedd yn deml o bedair carreg ar bumtheg; ac
 yn mha un yr addolid Hu Gadarn a Cheridwen.

Yr oedd y Meini hirion yn mhlwyf Llan Ddwy Gy-
 fylchi, yn sir Gaernarfon, yn deml gylchaid o ddeuddeg
 carreg, yn gyfattebol i'r deuddeg arwydd yn y ffurfafen;
 ac oddi amgylch dau cant a deg ar hugain o droedfeddi o
 gylched. Ac ychydig oddi wrthi yr oedd tair carreg union
 syth, y rhai, mae yn debygol, oedd yn cynddrychioli Hu
 Gadarn, Ceridwen, a Llywy, y rhai, yn benaf, a addolid
 yno.

Fel ag yr oedd sir Fôn yn y dyddiau gynt yn ynys mol-
 iant Hu, ac yn brif breswyllfod yr arch-derwydd, y ma'i yn
 llawn o olion temlau a chromlechau derwyddol. Y penaf o
 honynt yw y Gromlech yn agos i dre'r Dryw, a'r deml a
 elwir Cerrig y Bryngwyn. Yr oedd y deml hon ar wedd wy,
 ac yn cynnwys deuddeg o gerrig union syth, un o ba rai
 oedd ddeuddeg troedfedd o hyd.

Nid annhebygol yw fod y ddwy Gromlech yn mhlwyf
 Cerrig y Drudion yn sir Dimbych, yn nghanol temlau yn yr
 ansawdd gynt, er nad yw eu hólion i'w gwled yn bresennol.

Stonehenge yn agos i Salisbury oedd prif deml y derwy-
 ddon yn yr ynys hon, er fod rhai yn fwy eu mhaint. Bernir
 iddi gael ei hadeiladu bum can mlynedd cyn geni Crist. Nid
 ymddengys ei bod gwedi ei chyssegru i un duw yn neilltuol,

eu gosod yn union syth, neu ar eu hymyl. Fe dybia rhai mae allorau, ar ba rai yr oedd y derwyddon yn aberthu i'w duwiau oedd y Cromlechau. Y mae ereill yn meddwl mae bedd-feini oeddent. Fe allasai fod rhai o honynt gwedi cael eu codi i'r dybenion hyny; ond amlwg yw oddiwrth amrywiol amgylchiadau, y mae cerrig cyfammod, ar ba rai y cyflawnid llawer o ddefodau derwyddol, oedd y rhan fwyaf o honynt.*

Y Carn-
eddau.

Beddau yn ddiammeu oedd llawer o'r Carneddau ag oedd oddi amgylch i'r temlau derwyddol, er fod rhai o honynt gwedi eu codi i'r dyben i gynneu tân arnynt ar uchel-wyliau.^b

Y derwyddon a gynniweirient i'w temlau y
nôs

ond ei bod yn deml gyffredinol, lle yr oedd yr holl eilunod a gydnabyddid gan y derwyddon yn cael eu gwastadol addoli. Y mae gwedi cael ei gwnenthur i fynu o bedair rhes o gerrig mawr, o chwech i ugain troedfedd o uchder. Y ddwy res bellaf allan ydynt gylchaid, a'r ddwy nesaf i mewn ydynt ar wedd wy. Y mae y cylch pellaf allan yn mesur tri chan troedfedd a deg.

Abury, yn agos i Malborough, oedd y deml dderwyddol fwyaf, ysgatfydd, yn yr ynys. Y mae clawdd o dair mil a naw cant o droedfeddi yn amgylchynu yr adail hon. Y tu mewn i ba un, y mae cylch o gan carreg gwedi eu gosod yn union syth, o un droedfedd ar bumtheg o uchder, a gerllaw cymmaint a hyny o led. A thu fewn i'r cylch hwnw y mae dwy deml o'r un ffurf a maintioli â'u gilydd. Gibson's Camden. Col. 740—814. and Collison's Beauties of Brit. Antiq.

* Owen's Dic. V. Cromlech. ^b Owen's Dic. V. Carn. and Tolland's Hist. of the Druids, p. 68. .

mae fel y dydd, i'r dyben i glodfori eu duwiau, i weddio arnynt, ac i ostegu eu digofaint trwy offrwu ac aberth. Yr oeddent ar amserau yn offrymu gwenith, a mêl, a llefrith, a gw lith, a mës, ac amryw o bethau ereill i'w heilunod.^b

Eu haberthau cyffredin hwynt oedd defaid ac ychen, ac anifeiliaid ereill; ond gan eu bod yn credu nad oedd dim ond bywyd dyn, a allasai fod yn iawn digonol dros fywyd dyn, yr oeddent yn aberthu llawer o ddynion i'w duwiau gau.^c Carcharorion a gymmerid mewn rhyfel, neu ddrwg-weithredwyr a fernid yn cuog gan gyfreithiau eu gwlad, oedd yr aberthau mwyaf cymmeradwy; ond pan na's gallasent gael y cyfryw aberthau, ni phetrusent i aberthu y diniweid. Ac fel ag yr oedd y derwyddon yn dysgu eu pobl i gredu, os ymostyngent yn wirfoddol i ddyoddef y gosp haeddiannol i'w pechod, y byddent trwy hyny i wneuthur digonol iawn am y trefed, a phuro eu humain oddiwrth bob drwg; y mae yn ddiammeu fod llawer gydâ dysgwyliad i gyrraedd dedwyddwch yn gynt, yn rhoddi eu hanain yn wirfoddol i gael eu haberthu. Ar rai achosion hynod, y derwyddon a wnaent ddelw Dynion yn cael eu haberthumewn delw o wiail Mewn plethedig.

^a Archaiol. Vol. I. p. 37. ^b Ibid. p. 37, 66. ^c Caesar's Com. L. VI. Chap. 16. Archaiol. Vol. II. p. 9, 13, 65.

^d Caesar's Com. L. VI. Chap. 16.

Mewn gair, hwy a ymdrechent trwy offrwm ac aberth, a llawer o ddefodau cywilyddus a chreulon, i wneuthur eu hunain yn gymmeradwy i'w duwiau dychymmygol.

Yr Wyddfa.

Heblaw y temlau yn mha rai yr oedd y derwyddon yn cyfarfod i addoli eu duwiau, yr oedd ganddynt leoedd a elwid Gwyddfâau, lle yr ymgyfarfyddent yn flynyddol, neu yn chwarterhol, i wrando a phenderfynu achosion gwladol. Yr oedd y cyfarfodydd gwladol hyn yn cael eu cynnal, nid yn ddirgel, fel llawer o'u cyfarfodydd crefyddol yn y llwyni cyssegredig, ond yn gyhoeddus ar leoedd uchel ac amlwg.* Ac y mae y lleoedd uchel ac amlwg a elwir yr Wyddfa arnynt, yn bytholi coffadwriaeth y cyfarfodydd hyn yn ein gwlad.

Egwyddoriad ieuengctyd yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol.

Fel mae y dduwies Ceridwen yn nhyb y derwyddon oedd yn ffurfio ieuengctyd i'r swyddau derwyddol, ac yn llywodraethu barddoniaeth, nid allasai neb yn ol eu trefn hwynt, gael eu hegwyddori yn rheolaidd yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol, a chael eu gwneuthur (yn ol eu biaith hwynt) yn ddynion newydd a pherflaith, heb dreulio rhyw amser mewn cyflwr o brofiad, a chyflawni rhyw ddefodau, y rhai oeddent bob amser yn boenus, ac weithiau yn pryfio

* Owen's Dic. V. Gwyddfa, compared with Davies's Mythology, p. 72.

pryfo yn farwol. Un o'r defodau a arferid ar yr achos hyn, oedd caethiwo y prawf-ddyn dros naw noswaith, neu naw mis,* yn ngrôth neu llys Ceridwen; sef rhyw gell ddirgel ag oedd yn dwyn enw y dduwies honno, ac yn gyssegredig iddi hi. Gwedi cyflawni y ddefod boenus hon, yr oedd y gwr ieuangc yn ddiweddaſ oll, yn cael ei osod mewn corwgl cauedig, a'i droi yn benrhydd i'r môr, rhwng Dyfi ac Aberystwith, ac os dygwyddai iddo dirio yn ddiangol ar y cerrig a elwir Sarn Batrig, yr hon oedd tirfa enwog y derwyddon yn môr-gilfach Aberteifi, yr oedd efe yn cael ei dderbyn fel un o hiliogaeth deilwng y patriarch dedwydd, a ddiogelwyd yn yr arch; ac yn cael ei egwyddori yn union-gyrch yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol. Y mae Taliesin, yr hwn oedd yn dderwydd proflesedig, yn darlunio ei hun fel un ag oedd gwedi myned trwy y defodau hyn; ac yn ganlynol gwedi ei eni deir-gwaith. Unwaith o'i fam; unwaith o Geridwen; ac yn ddiweddaſ oll, o'r corwgl cysgodol. Mewn canlyniad i'r cyfnewidiadau hyn, yr oedd ef yn dywedyd fod holl wybodaeth y byd yn drysoredig ynddo; a'i fod yn gwybod yr hyn oll a fu o'r dechreuad; a'r hyn oll a ddygwyddai hyd ddiwedd amser.*

E

Yr

* Naw mis yn ol hanes Taliesin, ond naw nôs yn ol y Tri-oedd. Archaiol. Vol. I. p. 17. Vol. II. p. 12.

* Archaiol. Vol. I. p. 17, 18, 76, 165.

Yr oedd y dduwies Ceridwen fel y rhan fwyaf o eilunod y cenhedloedd, yn cael ei darlunio dan lawer o enwau. Ar un amser, hi a ymddengys fel drycholaeth yr arch; pryd arall, y ma'i yn cael ei darlunio fel cawres; a chwedi hyny, ni a'i gwelwn hi gwedi newid ar ddull milast. Yn yr hanes a roddir am egwyddoriad Taliesin yn nirgeledigaethau y grefydd dderwyddol, y mae bwrdd crwn Arthur yn cael ei gyssylltu â dirgeledigaethau Ceridwen; yr hyn sydd yn brawf tebygol ei fod mewn ymarferiad ar y cyfryw achosion. Ac yn mhlith yr amrywiol gromlechau ag y sydd yn Nghymru, gelwir rhai o honynt yn Faen Arch, ac ereill yn Wâl y Filast, a Llech yr Ast; gelwir ereill yn Fwrdd Arthur, a Choitan Arthur; ac fe fu cromlech yn sir Aberteifi, a elwid Llech y Gawres. Yn awr gan fod dull llawer o'r cromlechau hyn yn dangos nad allasent fod, nac allorau na beddfeini; a bod enwau llawer o honynt yn cyfateb i'r enwau a roddir i Geridwen, fe ymddengys yn eglur, mae yr hyn a elwir yn y chwedl-ddysg Frytanaidd, yn grôth, neu lŷs Ceridwen, oedd llawer o honynt: lle yr oedd y prawf-ddyn yn cael ei gaethiwo dros naw noswaith, neu naw mis, i'r dyben i'w gymhwyso i holl ddyledswyddau y weinidogaeth dderwyddol. Dyma brif-ddefnydd y cromlechau; ac y mae yn eglur fod y ddefod o gaethiwo y gwr ieuangc yn y maen arch, a'r corwgl

Enwau y
Crom-
lechau yn
cyfateb i
enw Ce-
ridwen.

Prif-
ddefnydd
y crom-
lechau.

Yr oedd y cyssegredig, yn cyfeirio at gaethiwed Noah yn yr arch.

Yr oedd y gromlech a'r corwgl yn mha rai y caethiwid y gwr ieuange, yn gysgod o'r arch; yr oedd y môr, i ba un yr oedd efe yn cael ei safon, yn cysgodi y diluw; a'r garreg, ar ba un yr oedd yn tirio, yn gysgod o fynydd Ararat, ar ba un y gorphwysodd yr arch.

Fel ag yr oedd Duw gwedi gweled bod yn dda, i ddiogelu Noah yn yr arch, oblegid ei fod yn wr cyfiawu a phierffaith yn ei oes;* y derwyddon a dybient fod y prawf-ddynion ieuaingc hyny, a ddyoddesent eu caethiwed yn y maen arch, neu llys Ceridwen, yn amyneddgar, ac a dirient yn ddihangol ar y garreg dirio, fel Noah, yn gyfeillion i'r Goruchaf, ac yn deilwng i gael eu hegwyddori yn holl ddirgeledigaethau y grefydd dderwyddol. Ond fod y cyfryw rai nad allasent, i ddyoddef eu hir gaethiwed yn llys Ceridwen, a'r rhai hyny ag oeddent mor anffodiog a boddi cyn iddynt dirio ar y cerrig tirio, fel trigolion yr hen fyd, yn annheilwng i fyw.*

Yr oedd y derwyddon yn ddigon hyspys o
E 2 **raniad**

* Gen. vii. 1.

* Pwy wrth ystyried y defodau poenus ag oedd mewn ymarferiad gan y paganiaid, na ddiolchai i Dduw am oruchwyliath dirion ac ysgafn yr efengyl? Da y dywedodd Crist, Fy iau i sydd esmwyth, a'm baich i sydd ysgafn.

Uchel
wyliau y
derwy-
ddon.

raniad cyffredinol amser i ddiwrnodau, wythnosau, misoedd, a blynyddoedd.* Ond y mae yn ansicr pa un a oedd un diwrnod neilltuel o bob wythnos gwedi ei neilltuo ganddynt at ymarferiadau crefyddol. Yr oedd ganddynt er hynny be-dair uchel ŵyl flynyddol, y rhai a gadwent gydâ llawer o ddisrifwch paganaid, o anrhydedd i'w duwiau.

Gwyl mis
Mawrth.

Ar y degfed dydd o fis Mawrth, yr hwn oedd y dydd cyntaf o'u blwyddyn hwynt, yr oeddent yn ymgysfardd i dorri y pren-awyr, neu uchelwydd y dderwen.^b Gwedi iddynt gael gwybod yn mha le, ac ar ba dderwen yr ydoedd, un o'r derwyddon a esgynai y goeden ar ba un y byddai yr uchelwydd, ac â chyllell aur gyssegredig, a'i torai ef i lawr, ac a'i derbynai yn barchus i'w wisg wen. Y derwyddon a gyfrifent uchelwydd y dderwen fel y rhodd fwyaf o eiddo y nefoedd, ac a'i parchent i'r graddau mwyaf o herwydd y rhinweddau a dybient fod yntho.*^c Gwedi gorphen y ddefod hon, yr oeddent yn aberthu i'w duwiau, ac yn gwledda dros weddill y dydd.

Gwyl mis
Mai.

Yr uchel ŵyl flynyddol nesaf oedd yn dechreu

* Archaiol. Vol. I. passim. ^b Toland's Hist. of the Druids, p. 74. ^c Rowland's Mona Antiq. p. 69.

* Dywedai y derwyddon ei fod yn swyn yn erbyn pob aflwydd.

reŷu ar y dydd cyntaf o fis Mai, ac yn parhau ar
 amserau dros lawer o ddiwrnodau. Ar yr wyl
 hon yr oedd dau dân yn cael eu cynneu yn mhob
 pentref trwy'r wlad, o anrhydedd i'r duw Beli,
 neu yr haul; yr hwn, y pryd hyny, sydd yn dech-
 reu gwresogi y ddaiar â'i belydrau llon. Cyn-
 heuŷid un tân ar y carneddau, a'r llall yn agos
 atto; a gwneid i'r holl ddynion, ac anifeil-
 iaid ag oedd gwedi eu neilltuo i gael eu ha-
 nerthu, i fyned rhwng y ddau dân hyn, tra yr
 oedd yr holl luaws oddiamgylch iddynt, yn clod-
 fori eu duwiau.*

Ar yr wyl hon hefyd yr oedd y derwyddon yn
 adgoffa y diluw, a gwaredigaeth y patriarch
 duwiol o'r dyfroedd mawrion. Yr oedd y dde-
 fod goffadwriaethol hon yn cael ei chyflawni ar
 lan llynedd ag oedd gwedi eu cyssegru i'r dy-
 ben hyny: ac yn nghanol pa rai y tybient fod
 duw y diluw yn preswyllo.* Meddylïent hefyd
 fod

* Toland's Hist. of the Druids, p. 70.

* Yn mhlith amrywiol ereill, yr oedd y llynodd caalynol
 yn rhai cyssegredig gan y derwyddon, sef, Llyn Safaddan,
 yn sir Frecheiniog; Pwllcynffig, yn sir Forganwg; Llyn Llan-
 mwch, yn sir Gaerfyrddin; y Llyn Gwyn, yn sir Faesyfed;
 Llyn Tegid, Llyn Creini, a Llyn Urddin, yn sir Feirion-
 ydd; a Llyn Gwydd Ior, yn sir Drefaldwyn.^b Oblegid fod y
 derwyddon yn ystyried y llynodd hyn, yn nghyd âg amryw
 ereill yn Nghymru, fel cysgod o'r diluw, a chwedi eu cys-
 segru hwynt, i'r dyben i'w adgoffa yn flynyddol, tanwyd y

* Gibson's Camden. Col. 706. ^b Camb. Reg. p. 302, 303, 378.

fod y duw hwn ar amserau nodedig yn ymadael dros ychydig â'i breswylfod ar y llyn, i'r dyben i ymweled â'i demlau mewn amrywiol fanau o'r wlad:

chwedi, fod trefydd yn yr amser gynt, lle y mae y llynodd yn awr: ond oblegid drygioni y trigolion i'r ddaear i'w llyngcu, a dwfr ddyfod i'w lle. Adroddir y chwedlau hyn yn nghymmydogaethau amrywiol lynnodd hyd y dydd heddw. Ystyr y gair Bala yw, mynediad allan; ac y mae wrthi Dre'r Bala yn Ngwynedd, yn agos i'r fan lle y mae yr afont Dyfrdwy yn rhedeg allan o lyn Tegid, gryg a elwid Tomen y Bala. Tegid hefyd oedd un o'r enwau a roddid gan y derwyddon i Noth. Y mae yn amlwg, gan hyny, fod y derwyddon yn ystyried Llyn Tegid yn gysgod o'r diluw, a thomen y Bala yn gysgod o'r fan lle daeth Noah a'i deulu allan o'r arch, os nad oeddent yn meddwl mae yr un oedd Llyn Tegid, a Llyn Llion (torriad pa un yn eu tyb hwynt fu yn achos o'r diluw) ac mae ar domen y Bala y disgynodd Dwyfan a Dwyfach o'u llong foel gwedi i ddyfroedd y diluw sychu. Nid oedd yr hen Gymry yn amrywio ond ychydig oddiwrth baganiaid ereill yn eu traddodiad o'r diluw. Dywedai y Groegiaid mae ar fynydd Parnasus y gorphwysodd arch Deucalion, ac yr oedd ar y mynydd hwnw, deml wedi ei chyssegru i Apollo. Ac ar fynydd Arenès yn Ffraingc yr oedd teml i'r un duw. Felly yr oedd mynydd Aren yn nghymmydogaeth y Bala gwedi ei gyssegru yn yr amser gynt, i Tydain Tad Awen, neu Apollo. Dywedir yn Nhri-oedd ynys Brydain, i Seithiyn feddw, mab Seithyn Saidi brenin Dyfed, yn nghylch y chwechfed cant o oed Crist, yn ei feddwdod, i ollwng y môr dros Gantre'r Gwaelod, yn mha le yr oedd un dinas-dref ar bymtheg yn orenog, ar holl drefydd Cymru y pryd hyny, ond Caerlleon ar Wysg; ac i'r trigolion ddiangc a thirio yn Ardudwy, a gwlad Arfon, a mynyddoedd yr Eryri; a lleoedd ereill nad oeddent gyfannedd cyu hyny. Ond amlwg yw, mae hew

* Davies's Mythology, p. 193, 194.

wlâd: ac un o ddybenion y ddefod hon oedd i'w annog a'i roesawi ef i dir. Os na byddai un peth yn tyfu yn nghanol y llyn, gwnaent garfâd, ac a'i gosodent i nofio ar y llyn, fel arwydd o'r arch, neu deml a phreswylfod duw y diluw. Gwedi dyfod at y llyn, y derwyddon yn dyrfa fawr a threfnus, mewn gwisgoedd o liw priodol, a choronau-pleth o flodau ar eu penau, a ſent oddi amgylch iddo, gan ganu a dawn-sio, a thrywanu eu morddwydydd nes byddai y gwaed yn ffrydio allan. Pan orphenent y ddefod o amgylchynu y llyn, gosodent dri o ychain † i
lusgo

chwedi yw hwn, a darddodd o'r un ffynon a'r chwedlau a ddywedir am y llynodd, a dybir fod yn gorchuddio y man-
an lle y bu trefydd gynt. Oblegid ni bu erioed yn Nghym-
ru, Gantref yn cynnwys un dref ar bymtheg cyffelyb i
Gaerlleon ar Wysg. Heblaw hyny, y mae Ptolemy, hanes-
wr dysgedig a chyfrifol, ag oedd yn byw oddi amgylch i'r
ffwyddyn cant o oed Crist, yn darlunio glau môr, môr-gilfach
Aberteifi, yn debyg iawn i'r hyn yw yn bresennol; yr hyn
nid allasai fod, pe buasai holl fôr-gilfach Aberteifi, o ynys
Enlli i ynys Dewi, yn wastadedd, llawn o drefydd. Y
Groegiaid a ddywedent i Deucalion yn amser y diluw dirio
ar fynydd Parnasus; felly y Cymry a ddywedent i drigolion
Cantre'r Gwaelod pan orchguddiwyd y wlâd â dwfr, dirio
ar fynydd Eryri. Ond diamheuol yw, mae nid hanes mo ho-
no, ond chwedl-ddysg. Saidi oedd un o'renwau a roddid gan y
derwyddon i Noah. Davies's Mythology, p. 197, 243.

† Un o'r tri gorchest-waith ynys Brydain oedd llusgo
Afac y llyn i dir gan ychain bannog Hu Gadarn, fel na
thorres y llyn mwyach. Yn gymmaint ag mae Noah sydd
i'w ddeall wrth Hu Gadarn, nid annhebygol yw mae tri mab

lusgo y car-fâd o'r dwfr i dir sych, fel arwydd o orphwysiad yr arch ar fynydd Ararat; ac hefyd o ddyfodiad duw y diluw i dir, yn ddarpariadol i'w fynediad cylchol i ymweled â'i demlau.* Ar yr ŵyl hon hefyd y danfonid y prawfddyn, yn benrydd mewn corwgl cauedig i'r môr.†

Gwyl
canol haf.

Yr oedd dydd canol haf, gwedi ei neilltuo gan y derwyddon i erfyn bendith ar waith y llafurwr, a ffrwythau y maesydd, cyn y byddent yn cael eu tori i lawr, a'u cywain i'r ysguboriau.† Cynneuid tanau, ac offrymid aberthau ar yr ŵyl hon fel arferol.

Ar

Noah, y rhai a'i cynnorthwyasant ef i ddyfod o'r arch, a feddylir wrth y tri ychain bannog; ac mae yr arch sydd i'w ddeall wrth yr afanc a dynwyd o'r llyn. Y mae traddodiad ofer yn ein gwlad, i lygaid un o'r ychain hyn, trwy ormod gorchest, wrth dynu yr afanc o'r llyn, dasgu o'i ben, ac iddo farw yn y fan. Ac i'r llall, gwedi colli ei gydmar, wrthod ebran, a chrwydro yn ddi-gysur hyd oni's bu efe farw yn Llan Ddewi Brefi, yn sir Aberteifi, a dangosid ei gyrn ef hyd yn ddiweddar yn yr eglwys hono. *Davies's Myth.* p.139.

* Yr oedd gan y derwyddon ddau fath o ynysoedd cyssegredig. Un yn arwydd o'r arch, a'r llall yn arwydd o'r mynydd ar ba un y gorphwysodd yr arch. Yr ynysoedd bach ag sydd yn nghanol rhai llynodd, oedd yn arwyddo yr arch; a'r gor-ynysoedd oedd yn arwyddo y mynydd ar ba un y gorphwysodd yr arch. Yr oedd y gor-ynys fach, ar ba un y mae tref Tinbych, yn sir Benfro, gwedi ei hadciladu, yn deml gyssegredig i ddaw y diluw yn yr amser gynt. *Archaiol.* Vol. I. p. 67.

† *Archaiol.* Vol. I. p. 18, 21. 67, 72, 73. † *Toland's Hist. of the Druids,* p. 73.

Ar y dydd diweddfaf o fis Hydref, yr oedd pob
 tootn trwy yr holl wlad, yn rhwym dan boen ys-
 gymmuded i ddifodd eu tânau yn llwyr, ac ar
 y dydd cyntaf o fis Tachwedd i fyned i'r deml i
 gael cyfran o'r tân cyssegredig oddi yno, i ail
 gynneu eu tanau yn eu tai. Ni feiddiai neb ro-
 ddi peth o'i dan ei han i'w gymmydog, ond yr
 oedd yn rhaid i bawb i'w gael o law y derwydd
 yn y deml. Tybient fod y tân cyssegredig hwn
 yn foddion i wneuthur y duwiau yn fwy bodd-
 lon iddynt, ac yn ganlynol y cedwid eu tai rhag
 hoesi y flwyddyn ganlynol. Rhoddid ychydig o
 arian i'r derwyddon am y tân cyssegredig hwn;
 a byddai rhaid i bawb i dalu yr hyn oll oedd yn
 ddyledus arnynt i'r derwyddon, cyn ei gaffael.
 Ar yr wyl hon yr oedd y derwyddon hefyd yn
 talu diolch am ffurwythau y ddaiar.*

Fel ag ymac dyscyblaeth briodol yn hanfodol Dyscyblaeth y
 i iawn drun, a gwir gysur pob cymdeithas, yr aeth y
 oedd gan y derwyddon reolau manol i'w cym- derwy-
 deithasau crefyddol, a gofaient fod y bobl yn ddon.
 eu cadw hwynt oll. Ac fel ag yr oeddent yn
 farnu'r newa matterion gwladol ac eglwysig,
 nid oedd arnynt byth eisiau gallu i osod eu cyf-
 reithiau newa grym. Pwy bynnag, gan hyny,
 na chyd-ymffurfiai â'u holl reolau hwynt, a ga'i
 ei ysgymmuno o'u cymdeithas: ac mor arswyd-
 us oedd eu hysgymmuded hwynt, fel ag yr
 F oedd

* Toland's Hist. of the Druids, p. 71, 72.

oedd rhai yn ei ofni yn waeth nag anghen. Yr ol y drefn dderwyddol, yr oedd y person ysgymunedig yn cael ei ystyried mor ffiaidd a halogedig, fel na wnai neb gymdeithasu âg ef rhag iddo eu halogi. A chawid ef allan, nid yn unig o'r holl aberthau a defodau crefyddol, ond difuddid ef hefyd o ddiogelwch y gyfraith wladol, a gwnaid ef yn agored i ddrygau a niweidiau o bob rhyw.*

Rhagor-
freintiau
y derwy-
ddon.

Gan fod yr offeiriadaeth yn mblith yr Hebreaid yn swydd sanctaidd a phwysfawr iawn, gwelodd Duw fod yn dda i ryddhau y Lefiaid oddiwrth yr angenrheidrwydd o fyned i ryfela â gelynion eu gwlad.^b ac nid oedd arnynt ychwaith, na tholl, na theyrn-ged, na thrêth.* Yr oedd trefn gyffelyb i hon hefyd yn mblith yr hen Gymry, a phaganiaid ereill, yn mron, yn mhob oes a gwlad. Llywodraethwyr gwladol, wrth ystyried defnyddioldeb a phwys yr offeiriadaeth yn eu plith, a dybiasant ei bod yn ddyledswydd arnynt, i esgusodi yr offeiriaid oddiwrth amryw ddyledswyddau gwladol, a ddysgwylid oddiwrth ereill o'r deiliaid. Yn ganlynol, ni a gawn, fod personau y derwyddon yn cael eu hystyried yn ddihalog, a'u bod yn rhydd oddiwrth ddyledswyddau milwraidd, a phob rhyw drêth.^d

Er fod yn anbwdd penderfynu yn bresennol,
pa

* Cæsar's Com. L. VI. Chap. 13. ^b Num. i. 49. ^c Ezra vii. 24. ^d Cæsar's Com. L. VI. Chap. 14.

pa faint oedd ardreth flynyddol y derwyddon, ^{Ardreth}
 etto pan ystyriom fod y Cymry, fel cenhedloedd ^{y derwy-}
 paganaidd ereill, yn cyssegru anifeiliaid, ac ys-
 peiliau ereill a gymmerid mewn rhyfel, i'r duw
 hwnw, trwy gymmorth pa un y tybient iddynt
 gael y fuddugoliaeth; ac y mae y derwyddon
 oedd yn hyfforddi ieuengctyd ac ereill yn y cel
 fyddyau, ac yn penderfynu pob matterion
 gwladol ac eglwysig, ac nad oedd un ddefod
 grefyddol yn cael ei chyflawni heb eu cynnorth-
 wy hwynt; ni a allwn gasglu yn ddiogel mae y
 derwyddon oedd y corph mwyaf cyfoethog a
 pharchus yn y wladwriaeth.

Y mae cyfeiliornad mewn barn yn arwain yn ^{Moesau'r}
 naturiol i gyfeiliornad mewn bywyd. A chan ^{Cymry}
 fod y derwyddon mor gyfeiliornus yn eu barn ^{dan y}
 yn nghylch egwyddorion sylfaenol crefydd, ni ^{grefydd}
 allasid dysgwyl fod eu mhoesau hwynt, na'u ^{dderwy-}
 pobl yn dda iawn. Yn ganlynol, yr ydym yn
 cael, nid yn unig eu bod hwy yn aberthu dynion,
 ac yn annog ereill i aberthu eu hunain, ond fod
 llawer o bethau anweddaidd a phechadurus yn
 rhai o'u defodau crefyddol, a bod y bobl, yn
 gyffredin, yn byw mewn aflendid ac anlladrwydd.
 Nid peth anghyffredin oedd gweled y pryd hyny,
 yn Nghymru, ddeg neu ddeuddeg o wyr yn byw
 gydâ'u gilydd â'u gwragedd yn gyffredin rhyng-

F 2

ddynt

ddynt oll; a chyfrifid yr hwn a orweddasai gyn-
taf gydâ y fam yn dad i'w holl blant hi.*

Yr oedd gan y gwyr hefyd awdurdod bywyd a marwolaeth ar eu gwragedd a'u plant. A phan y byddai gwr enwog farw, a phentwr ei gladd-
edigaeth yn barod;* y gweision hyny ag oedd yn dda ganddo am danynt yn ei fywyd, a losgid gydâg ef, mewn canlyniad i'r dyb gyfeithernus ag oedd yn eu plith, y byddent i weini iddo ef yn y byd nesaf.^b

Bu'r hen Gymry yn y cyflwr galarus hwn dros oesoedd gwedi iddynt ddyfod i Frydain. Rhod-
ient yn oferedd a gwagedd eu meddwl, heb ob-
aith ganddynt ac heb Dduw yn y byd. Yr oedd-
ent hwy fel y cenhedloedd paganaidd ereill y
pryd hyny, yn sefyll yn y diffyg mwyaf o ddat-
guddiad o'r nef, i ddangos iddynt natur a phri-
odoliaethau Creawdwr y bydoedd, yn nghyd â
natur yr addoliad, a'r gwasanaeth, ag aydd yn
gymmeradwy ganddo ef: ac hefyd i'w dwyn i'r
adnabyddiaeth gywir o gyflwr dynol-ryw fel
troseddwy'r o gyfraith Duw, a'r ffordd o gym-
meradwyaeth trwy Gyfryngwr; yn nghyd â na-
tur

* Caesar's Com. L. V. Chap. 14.

* Llosgi cyrph ac nid eu claddu yr oeddid y pryd hyny: ond csegliid eu lludw, a chleddid hwynt, yn gyffredin, mewn ysten o dan y garnedd.

^b Caesar's Com. L. VI. Chap. 19. Gan mae yr un gre-
fydd oedd yn Mrydain ag yn Ffrainc, y pryd hyny, yr un
arferion oedd ganddynt hefyd.

tur a sicrwydd y byd sydd ar ol hwn, a phob peth arall angenrheidiol i greadur rhesymol ei wybod.

Duw, yr hwn sydd gyfoethog o drugaredd, ac yn gymmorth hawdd ei gael mewn cyfyngder, pan oedd dynol-ryw yn y cyflwr anwybodus hwn, a gofodd ei gyfammod âg Abraham, Isaac, a Jacob; a phan ddaeth cyflawnder yr amser, a ddanfonodd ei Fab i'r byd, i fod yn oleuni i oleuo y cenhedloedd, ac yn ogoniant i'w bobl Israel.

Y CANT

Y CANT CYNTAF.

Genedig-
aeth
Crist.
CANT
I.

Herod yn
lladd
bechgyn
Bethle-
hem.

IESU GRIST a anwyd yn Methlehem Judea, yn nheyrnasiad Augustus Cæsar, ymerawdwr Rhufain, ychydig o flynyddoedd cyn marwolaeth Herod fawr.^a Cafodd genedigaeth Crist ei gyhoeddi gan yr angylion,^b a seren a dywysodd ddoethion y dwyrain i'r fan lle y gorwedda i'w baban Iesu.^c A Herod yn gwybod fod dysgwyliaid cyffredinol yn mhlith yr Iuddewon, am ymddangosiad tywysog galluog i'w gwaredu hwynt o dan iau y Rhufeiniaid, ac adferu eu cenedl i'w hên adderchawgrwydd, a lanwyd o fraw pan glybu efe am enedigaeth Crist. Ac i'r dyben i gadarnhau ei orsedd ei hun, a siomi dysgwyliad yr Iuddewon, a laddodd holl fechgyn Bethle-
hem o ddwy flwydd oed a than hyny.^d Ond Duw yn gwybod yr ennynai llid Herod yn erbyn ei fab Iesu, ac yn rhag-weled y dygwyddiad galarus hwn, a rybuddiodd Joseph i ffoi a'i deulu i'r Aipht.^e Gwedi i Joseph ymdeithio yn yr Aipht hyd farwolaeth Herod, efe a ddychwelodd, ac a breswyliodd yn Nazareth.^f Treuliodd Crist ei febyd

^a Luc ii. 1—8. Mat. ii. 1. ^b Luc ii. 9, 10, 11. ^c Mat. ii. 2.

^d Mat. ii. 16. ^e Mat. ii. 13. ^f Mat. ii. 23.

febyd a'i ieuengctyd yn Nazareth,* ac nid yw yn annhebygol iddo ef ddilyn galwad Joseph, hyd yr amser gosodedig iddo ddechreu ar ei weinidogaeth gyhoeddus.^b Yn ol y prophwydoliaethau, cafodd Ioan Fedyddiwr ei anfon i barotoi meddyliau y bobl i wneuthur derbyniad o Grist a'i efengyl: ac fel ag yr oedd efe yn ŵr o dduw- ioldeb a diwydrwydd mawr, bu yn llwyddiannus i ddwyn llawer o'i gyd-wladwyr i ymadael â'u pechodau, ac i ufuddhau i'w fedydd ef.^c Pan oedd Crist yn nghylch deng mlwydd ar hugain oed, cafodd ei fedyddio gan Ioan yn yr Iorddonen; a chwedi iddo dderbyn yr Ysbryd Glân yn ddifedur, a chael ei gyfaddef yn gyhoeddus gan y Tad, fel ei anwyl Fab, efe a ddechreuodd ar y gorchwyl pwysfawr, o herwydd pa un y daeth efe i'r byd:^d a thros dair blynedd, a rhai misoedd, efe a fu yn ddiwyd iawn, yn gweithio y gwyrthiau mwyaf rhyfeddol, a chyhoeddi athrawiaethau pur yr efengyl, trwy Judea, Galilee, a Samaria.^e Fel ag y byddai i holl dalaeth Judea, glywed am ddyfodiad y Messiah, cafodd deg dyscybl a thriugain eu dewis a'u danfon gan Grist, i wneuthur gwyrthiau, a phregethu yr efengyl yn y lleoedd hyny ag oedd efe ei hun yn bwriadu myned iddynt.^f Ac fel ag yr oedd yr efengyl i gael ei chyhoeddi trwy yr holl fyd,

Crist

CANT
I.Anfoniad
Ioan Fe-
dyddiwr.

O.C.

30.

Crist yn
cael ei fe-
dyddio,
ac yn
dechreu
ei weinid-
ogaeth
gyhoedd-
us.

Y 70

dyscybl.

* Luc ii. 51. ^b Luc ii. 51. ^c Mat. iii. 1—6. ^d Luc iii. 21, 22, 23, ^e Mat. iv. 23. and passim. ^f Luc x. 1.

CANT

I.

Y 12

apostol.

Crist a ddewisodd ddeuddeg o apostolion,^a y rhai a gadwodd efe y rhan amlaaf, yn agos atto ei hon, fel ag y byddai iddynt gael eu cyflawn hyfforddi yn athrawiaethau rhagorol y crefydd gristianegol; ac y byddent yn dystion cymmwyn i'r holl genhedloedd, o burdeb ei fywyd, a'i athrawiaeth, yn nghyd â sierwydd ei farwolaeth, adgyfodiad, a'i esgyniad i'r nef.

Marwol-
aeth
Crist.

Pan ddarfu i Crist, trwy ei wyrthiau, hollol gadarnhau gwirionedd ei ddwyfol anfoneiad; a thrwy ei fywyd pur, gadw y gyfraith a'i gwneuthur hi yn anrhydeddus; efe a roddodd ei hun yn cwyllysgar i ddwyllaw ei elynion.^b Gwedi ei fradychu gan Judas, ei gam-gyhuddo gan yr Iuddewon, a'i euog-farnu yn anghyfiawn gan Pilat; efe a groeshoeliwyd ar fynydd Calvaria,^c ac a fu farw yn aberth dros bechod.^d Ar y diwrnod hynod hwnw, pan oedd Mab Duw ynghrog wrth bren, yr haul a dywyllodd, y ddaiar a grynodd, a'r beddau a agorwyd;^e cyflawnwyd y prophwydoliaethau, diddymwyd y seremonïau, gwnaethpwyd cyflawn iawn dros bechod, cafwyd hollol fuddugoliaeth ar uffern, ac agorwyd ffordd i nesoedd y gogoniant trwy waed Crist. Gwedi i Fab Duw farw ar y pren, ei gorph a gymmerwyd i lawr, ac a osodwyd mewn bedd newydd;^f a rhag ofn i'w ddyscyblion ei gymmer-
yd

^a Mat. x. 1, &c. ^b Ioan xviii. 5. ^c Ioan xviii. a xix. ^d passim.

^e 1 Cor. xv. 3. ^f Mat. xxvii. 45, 51, 52. ^g Ioan xix. 38—42.

yd ef. ymaith liw nôs, a dywedyd ei fod gwedi **GANT**
 adgyfodi. gorchymmynodd Pilat i selio y bedd, **1.**
 a'i wylled hyd y trydydd dydd.* Ond ar fore y
 trydydd dydd, Crist a rwygodd rwymau aneu,
 ac yn mhresennoldeb y gwylwyr, a gyfododd o'r **Adgyf-**
 bedd yn fuddugoliaethus, ac a ymddangosodd **odiad**
 i'r tystion etholedig;† a thrwy hynny efe a rodd- **Crist.**
 odd y dystiolaeth fwyaf diamheuol ei fod yn Fab
 Duw, a lachawdwr pechaduriaid.

Arosodd Crist gyda'i ddyscyblion ddeugain
 niwrnod † gwedi ei adgyfodiad: a chweddi rho-
 ddi iddynt bob addysg angenrheidiol ynghylch
 natur a threfn ei deyrnas, tra yr oedd efe yn eu
 bendithio hwynt ar synydd yr Olewydd, efe a **Esgyniad**
 gymmerwyd i fynu i'r nef.† **Crist.**

Gwedi ei ddyrchafu ar ddeheu-law y Tad, a **Tywallt-**
 derbyn yr addewid o'r Ysbryd Glân, ar ddydd y **iad o'r**
 Pentecost, efe a'i tywalltodd ar yr apostolion,† **Ysbryd**
 fel ag y byddai iddynt gael eu cyflawn gym- **Glân ar**
 mwysio i'r gwaith pwysfawr i ba un y galwyd **yr apos-**
 hwynt. **tolion.**

Tra yr oedd Crist gyda'i ddyscyblion, efe a **Bedydd**
 sefydlodd y ddwy ordinhad o fedydd a swper yr **a swper**
 Arglwydd.† Y cyntaf fel dygiad i mewn i'r eg- **yr Ar-**
 llys gristanogol, a sêl o'i sanetaidd gyfammod; **glwydd.**
 a'r ail yn goffiadwriaeth barhaus o'i farwolaeth
 G drosom,

* Mat. xxvii. 65, 66. † Mat. xxviii. ‡ Act. i. 3. § Luc
 xiv. 51. • Act. ii. 33. † Mat. xxvi. 26—30. a xxviii. 19.

CANT drosom, ac yn gwlwm undeb rhwng ei holl ac-
I. lodau.

Gosodiad
gweinid-
ogion.

Fe welodd Crist fod yn dda hefyd, er adeilad-
aeth i'w eglwys, i osod dwy radd o weinidog-
ion; anghyffredin, a chyffredin.* Apostolion,
Prophwydi, ac Efangylwyr, oedd y gweinidog-
ion anghyffredin; a Bugeiliaid, ac Athrawon,
yw y gweinidogion cyffredin. Yr oedd yr
Apostolion gwedi eu galw yn ddi-gyfrwng gan
Grist ei hun, yn dystion o'i adgyfodiad ef, ac
wedi eu cynnysgaeddu â doniau anghyffredin yr
Ysbryd Glân. Y Prophwydi a eglurent y gyf-
raith, ac a rag-synegent bethau i ddyfod. Yr
Efangylwyr a gyd-ymdeithient â'r Apostolion,
ac a adeiladent yr eglwysi ag oedd gwedi eu
plannu ganddynt.

Gwedi i eglwysi crist'nogol gael eu plannu yn
amryw barthau y byd, a christianogaeth gael ei
sefydlu yn ddigonol, peidiodd y gweinidogion
anghyffredin hyn. Y gweinidogion cyffredin ag
sydd i barhau yn eglwys Crist hyd ddiwedd am-
ser, ydynt y Bugeiliaid ac Athrawon; neu fel
ag y gelwir hwynt rai troion, Esgobion a Henur-
iaid: oblegid y mae gweinidogion Crist yn cael
eu galw yn y Testament newydd, yn Esgobion,*
Henuriaid,

* Eph. iv. 11.

* Ystyr y gair *ἐπίσκοπος*, Esgob, yw golygwr: a chan-
fod pob gweinidog urddedig yn olygwr ar braidd Crist, gek-
wir hwynt, gyda'r priodoldeb mwyaf, yn Esgobion.

Henuriaid, Bugeiliaid, neu Athrawon, yn ol y **CANT**
gwahanol ranau o'r weinidogaeth, i ba rai y **I.**
maent hwy, yn fwyaf neillduol, yn cael eu galw. †

Gwedi i'r apostolion dderbyn dawn yr Ysbryd
Glân, hwy a gyflawnasant eu gweinidogaeth
dros rai blynyddoedd yn Jerusalem, ac a wnaeth-
pwyd yn offerynol i ddwyn llawer i wybodaeth
o'r gwirionedd.*

Pan welodd yr Iuddewon anghrediniol, y
llwyddiant ag oedd yn cyd-fyned â llafur yr ap- **Yr Iudd-**
ostolion, hwy a ofnasant y llenwid y wlâd â'u **ewon yn**
hathrawiaeth, ac a godasant erledigaeth yn eu **erlid yr**
herbyn.† Ond y mesurau a fabwysiadwyd gan yr **apostol-**
Iuddewon i ddiwreiddio cristianogaeth o Judea, **ion.**
a gawsant eu goruch-lywodraethu gan Dduw,
a'u gwneuthur yn gynnorthwyol i daeniad yr
esengyl dros yr holl fyd.

Pan gafodd yr Apostolion eu herlid yn Ju-
dea, hwy a ffoisant i wledydd ereill; ac mewn **Yr apos-**
ufudd-dod i'r gorchymyn a roddwyd iddynt **tolion yn**
gan Ben mawr yr eglwys, hwy a aethant allan **myned i**
i'r holl fyd, ac a bregethasant yr esengyl i bob **bregethu**
creadur. Ac er eu bod yn cael eu gwrthwynebu **i'r holl**
gan Iuddewon a Chenhedloedd, yr oedd ar- **fyd.**
dderchawgrwydd eu hathrawiaeth, y gwyrthiau
ag oeddent yn ei wneuthur, sancteiddrwydd eu

G 2

bywydau,

† Gwel Dr. Owen on Church Government. Chap. 4.

* Act. ii. 41. a iv. 4. † Act. vi. 12. • Marc xvi. 15.

CANT bywydau, a'r effaith ddwyfol ag oedd yn cyd-
fyned â'u cynghorion, yn gwasgaru tywyllwch
anwybodaeth, eilun-addoliaeth, a choel-grefydd
mor nerthol, fel ag yr oedd eglwysi cristianogol
gwedi eu plannu cyn pen ychydig o flynyddoedd
yn y parthau pellaf o'r byd adnabyddus.*

Tra yr ydoedd yr Apostolion fel hyn yn cy-
hoeddi yr efengyl i wledydd tramor, yr oedd
Arglwydd y lluoedd yn paratoi y ffordd i'r ef-
engyl ddyfod i Brydain Fawr.

Claudius
Cæsar yn
dyfod i
Frydain.

Gwydyr, brenin Brydain, yn anfoddlon i'w
wlâd fod yn hŵy dan lywodraeth dyeithriaid, a
wrthododd dalu i'r Rhufeiniaid y deyrnged ar-
ferol.^b Pan ddeallodd yr ynnmerawdwr Claudius
Cæsar, fod y Cymry yn bwriadu taslu ymaith iau
y Rhufeiniaid, efe a ddaeth â byddin luosog i
Frydain, a chwedi darostwng rhan o'r ynys dan
ei lywodraeth, efe a ddychwelodd i Rufain,^c gan
adael gofal y rhyfel i Plautius, blaenor llu.

Caradog
yn cael ei
ddewis
yn flaen-
or llu.

Ar ddyfodiad Claudius Cæsar i'r ynys, cafodd
Caradog enwog ei ddewis i fod yn flaenor
ar fyddinoedd y Cymry. Yr oedd y tywysog
hwn mor enwog a pharchus, oblegid ei wybod-
aeth a'i rinweddau milwraidd, fel ag y darfu i'w
gyd-

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 54, 55.

^b Archaiol. Vol. II. p. 187, 188. Y Cymry a dal
deyrnged flynyddol i'r Rhufeiniaid er pan oresgynodd Julius
Cæsar yr ynys hyd amser Gwydyr.

^c Suetonius. p. 234.

gyd-wladwyr, pan y dewiswyd ef yn flaenor llu, **CANT**
 gymull atto o bob man, a'i ddilyn ef i faes y **I.**
 gwaed ar eu traul eu hunain.* Caradog a amddiff-
 ynodd rydd-did ei wlad yn lew, ac a anrheith-
 iodd ei elynion yn fawr dros naw mlynedd.† Ond
 nid oedd glewder yn unig, ddim yn ddigonol i
 ymdrechu â byddinoedd trefnus y Rhufeiniaid.

Gwedi hir ymladd, Caradog a orchfygwyd Ostorius
 gan Ostorius, blaenor llu y Rhufeiniaid, a thrwy <sup>yn gorch-
 fygau Ca-</sup> fradwriaeth Aregwedd Foeddig,* brenhines y ^{radog.}
 Brigantwys, a draddodwyd i ddwyllaw ei elynion.
 Da iawn oedd gan y Rhufeiniaid gael y fath ry-
 felwr dewr, ac enwog, dan eu hawdurdod; ac
 a'u hanfonasant ef, ynghyd â Bran ab Llyr Lled- <sup>Bran a'i
 deulu yn</sup>
 iaith, ei dad, a'r holl deulu yn garcharorion i <sup>cael eu
 hanfon</sup>
 Rufain.† <sup>Er yn gar-
 charor-
 ion i
 Rhufain.</sup>

* Archaiol. Vol. II. p. 64, 69. † Humfrey Lhuyd's Brevi-
 ary, p. 20.

* Y Rhufeiniaid a'u galwent hi, Cartismandua, a Boadicea.
 Merch Afarwy, ydoedd.

† Archaiol. Vol. II. p. 61, 62, 63.

† Araith Caradog ger bron yr ymmerawdwr Claudius Cæsar,
 yn Rhufain.

† Pe buasai cymhedroldeb fy meddwl mewn llwyddiant
 yn gyfatebol i'm bonedd a'm golud, gallaswn ddyfod fel
 cyfaill yn hytrach na charcharor i'r ddinas hon; gallasech
 chwithau, heb un dianrhydedd, wneuthur cyngair â mi, yr
 hwn wyf yn hiliogaeth frenhinol, a'r pryd hyny oeddwn yn
 ben ar lawer o genhedlaethau. Fel ag y mae fy nghyflwr
 presennol i yn waradwyddus; felly y mae yr eiddo chwi-
 thau yn anrhydeddus ac ardderchog. Yr oedd gennyf

CANT

I.

O. C.

52.

Er mor anffodiog oedd y dygwyddiad hwn, i'r Cymry, ar yr amser, trwy gyfryngiad Rhagluniaeth, bu yn genhedliol o'r daioni mwyaf i'w gwlâd hwynt yn y canlyniad. Oblegid Duw, yr hwn sydd yn teyrnasu yn mrenhiniaethau dynion, ac yn peri i gyuddaredd dyn i'w foliannu, a wnaeth gaethiwed Bran ab Llyr Llediaith, a'i deulu, yn foddion i ddwyn yr efengyl i Frydain.

Yr oedd Rhufain y pryd hyny yn eisteddole dysgeidiaeth a'r celfyddydau, yn brif ddinas yr ymmerodraeth. a meistres y byd; a phobl yn cynniwair iddi o bob gwlâd. A phan gafodd Bran ab Llyr Llediaith ei ddwyn yn gaeth i Rufain, yr oedd yr efengyl yn cael ei phregethu yno, a llawer o'r trigolion, heb sylwi ar wrthwynebiadau, nac ofni peryglon, oeddÿnt gwedi ymwrthod â'u heulunod mudion, a gwn-
euthur proffes gyhoeddus o'r ffydd grist'nogol.*

Cafodd

feirch, gwyr, arfau, a chyfoeth; pa ham gan hyny y dylai fod yn rhyfedd, fy mod yn anewyllysgar i ymadael â hwynt? Ond gan fod yn rhaid i'ch awdurdod a'ch ymmerodraeth chwi fod yn gyffredinol, y mae'n rhaid i ni, fel pawb ereill, i ymostwng. Pe buaswn yn rhoi i fynu yn union-gyrch, ni buasai na'm damwain â, na'ch gogoniant chwithau mor cwog. Fy meddrod a lyngasai ei choffadwriaeth gyda'm corph; ond os dyoddefwch i mi yn awr i fyw, fe fydd i'ch mwynder i fyw ynof byth, fel siampl i'r oesoedd a ddel.* Mewn canlyniad i'r araith hon, cafodd Caradog a'i deulu eu rhyddhau o garchar. Tacit. Annal. L. XII. Chap. 37.

* Rhuf. i. 7.

Cafodd Bran, gan hyny, yn yspaid y saith **CANT**
 mlynedd ag y bu efe yn garcharor yn Rhufain, **I.**
 y fraint o glywed hyfryd, sain yr efengyl; a
 mwynhaodd amrywiol gyfleusderau i ymddiddan
 â gweinidogion Crist, ag oedd yn dyfod yno.
 Gwelodd Duw fod yn dda i sancteiddio y man- **Dych.**
 teision hyn er troedigaeth Bran; ac er ei fod yn **weliad**
 garcharor mewn gwlad ddyeithr, cafodd ei **Bran i'r**
 ddwyn i rydd-did ysbrydol, a'i wneuthur yn **ffydd**
 gyd-ddinasydd â'r saint, a'i fabwysiadu i deulu **grist'no-**
 Duw. **gol.**

Bran oedd y cyntaf o'r Cymry a gafodd ei
 ddychwelyd i'r ffydd gristianogol;* ac oblegid
 ei dduwioldeb diragrith, ei ymarweddiad hardd,
 a'i ymdrechiau canmoladwy, i helaethu y
 gwirionedd, cafodd ei alw o hyny allan. Bran
 fendigaid. Gwedi i Fran fendigaid i deimlo aw-
 dardod yr efengyl ar ei feddwl ei hun, a phrofi
 ei chysuron melus a sylweddol, daeth yn llawn
 aél dros ymhelaethiad y gwirionedd. A chap-
 sod ei gyd-wladwyr, y Cymry, yn aros mewn ty-
 wyllwch paganaidd ac eilun-addolgar, teimlodd
 ddymuniad cryf i anfon yr efengyl attynt; a
 phenderfynodd i ymdrechu i'w dwyn i wybod-
 aeth o Grist, cyn gynted ag y caffai ei ryddhau.
 Bran fendigaid, wedi bod saith mlynedd yn gar-
 charor yn Rhufain, a ryddhawyd: ac yn ab-
 rwydd,

* Achar saint ynys-Brydain.

CANT I. rwydd, wedi iddo gael ei rydd-did, efe a ymrwymodd llid, Cyndaf, ac Arwystli Hên, tri o wyr enwog mewn duwioledeb, a sêl, dros lediad y gwirionedd, i ddyfod gydâg ef i Frydain, i hyfforddi y Cymry yn egwyddorion y grefydd gristianogol. Israeliad oedd llid, a Chyndaf, ond Rhufeiniad oedd Arwystli Hên.*

Dyfodiad
yr efengyl
i Frydain.

O. C.
60.

Gwedi gŵneuthur y trefndiadau angenrheidiol i'w taith, a chymmeryd eu cennad oddiwrth y brodyr yn Rhufain, a'u gorchymmyn ganddynt i ras Duw; Bran fendigaid, a'i gyfeillion a ymadawsant, a thrwy ddaioni rhagluniaeth, a diriasant yn ddiogel yn ynys Brydain.^b * Er nad ellir

* Achan saint ynys Brydain. ^b Archaiol. Vol. II. p. 61.

* Eusebius, Theodoret a Gildas, a ddywedent i'r Efengyl gael ei hanfon i Frydain yn nyddiau yr apostollon. Ond y mae llawer o wahanol feddyliau gan ddysgedigion, ynghylch yr offerynau, trwy ba rai y cafodd yr efengyl ei dwyn yma. Tybia rhai i'r apostol Iago mab Zebedeus, ddyfod i Frydain yn y flwyddyn 41 o oed Crist. Ond gan i Iago gael ei osod i farwolaeth gan Herod yn y flwyddyn 44 o oed Crist, a chyn i'r apostolion i wasgaru o Jerusalem, mae yn anhawdd credu iddo fod yma yn pregethu yr efengyl. Act. xii. 1, 2.

Ereill a dybiant mae yr apostol Simon Zelotes, oedd y cyntaf a bregethodd Grist i'r Cymry yn y flwyddyn 47 o oed Crist, ac iddo gael ei ferthyru gan y derwyddon. Ond y mae ereill yn barnu, gyda mwy o debygolrwydd, mae yn y dwyrain yr oedd Simon yn gweinidogaethu, ac na fu efe erioed yn Mrydain. Y mae Metaphrastes yn meddwl i'r apostol Pedr dreulio llawer o flynyddoedd yn yr ynys hon; ac iddo ddychwelyd llawer o'r Cymry i'r ffydd, a phlannu

ellir yn awr benderfynu yn ddiamheuol, yn mha CANT
 ran o'r ynys I.
 ran o'r ynys I.
 ran o'r ynys I.
 mae llawer o ystyriaethau yn eu gwneuthur yn

H dehygol,

llawer o eglwysi yn eu plith: a chwedi urddo esgobion, hennariaid, a diaconiaid, iddo ddychwelyd i Rufain. Gan na ddylid gosod gormod o bwys ar dystiolaeth Metaphrastes, a bod yr ysgrhythur yn dywedyd (Gal. ii. 7.) mae gweinidog yr oswaediad oedd Pedr, y mae yn fwy tebygol iddo ef gyfyngu ei weinidogaeth i'r gwledydd hyny, lle yr oedd yr Iuddewon yn fwyaf lliosog; ac na bu efe erioed yn Mrydain, lle nid oedd ond ychydig, os oedd rhai Iuddewon y pryd hyny. Yn wir, fe debygid, mae prif-ddybenn rhai awdwyr, wrth haeru fod Pedr yn Mrydain, oedd profi fod gan eglwys Brydain, ogyf uwch hawl i'r apostol hwnw, ag eglwys Rhufain.

Oblegid i'r apostol Paul ddywedyd, (Rhuf. xv. 24.) ei fod yn bwriadu myned i'r Hispaen, llawer a dybiant iddo ddyfod i bregethu yma y pryd hyny, ac iddo ef fod yn offerynol i blannu llawer o eglwysi yma. Os bu un o'r apostolion yn pregethu yn Mrydain, Paul yw'r mwyaf tebygol i fod yma. Ond er fod Paul yn bwriadu myned i'r Hispaen, nid ydym yn sicr iddo fyned yno. Dywedir hefyd i rai gwyr apostolaidd gael eu hanfon gan yr apostolion i bregethu Crist i'r Cymry, ond nid oes sail ddigonol i gredu'r hanes a roddir o'r matterion yma. Yr hanes ag a gafodd fwyaf o dderbyniad yn yr oesoedd pabaidd, oedd, i Joseph o Arimathea, a denddeg o ddyscyblon gydag ef, ddyfod yma yn y flwyddyn 63 o oed Crist, ac i frenin y wlad roddi iddynt Iniswitrin, yn breswylfod. Gwedi iddynt breswyllo yno dros ychydig, dywedir i'r angel Gabriel orchymmyn iddynt adeiladu eglwys, a'i chyssegru i Fair y forwyn. Ond y mae yr hanes a roddir am ddyfodiad Joseph o Arimathea a'i gyfeillion i'r ynys hon, y gwyrthiau a wnaethant, y llwyddiant a gawsant, a'r erlledigaethau a ddyoddefasant, mor llawn o chwedlau pabaidd, fel ag y mae yn amlwg i bob dyn dyallus, mae dyfais mynachod Glastonbury yw y cyfan. Yr oedd y dull ag y cafodd

CANT debygol, mae ar ddeheubarth Cymry y tywynedd
I. goleuni yr efengyl gyntaf yn yr ynys hon. †

Wedi i Fran fendigaidd gael yr aurfhydedd neith-
 duol, o ddwyn yr efengyl i wlad ei enedigaeth,
 cafodd y cysur annhraethadwy, o welod ei lasur
 yn llwyddo, rai blynyddoedd, cyn iddo gael ei alw
 i dderbyn ei wobwr.

Llwydd- Fel ag yr oedd Bran fendigaidd yn ŵr rhagorol
 iant cre- a chymmeradwy yn y wladwriaeth, cafodd ei
 fydd yn siampl dduwiol, effaith fawr ar ei deulu ei hun,
 nyddiau Bran. ynghyd â phawb oddi amgylch iddo. A gellir
 meddwl

yr efengyl ei dwyn i Frydain, yn bwngc llawn o ansicrwydd
 hyd y flwyddyn 1801, pan gafodd Trioedd ynys Brydain, ac
 ysgrifeniadau ereill o eiddo yr hen Gymry, eu cyhoeddi yn
 y Myvynian Archaeology of Wales. Y mae y Cymry dan
 lawer o rwymau i William Owen Pugh, Esq. Owen Jones,
 Esq. a Mr. Edward Williams, Bardd, wrth fraint a ddfod
 Beirdd ynys Prydain, ac ereill, am y poen a gymmerasant,
 a'r draul yr aethant iddi, i gasglu a chyhoeddi ysgrifeniadau
 yr hen Gymry, ac hefyd i Sharen Turner, Esq. F. S. A. am
 ei amddiffyniad eglur a chadarn o'r ysgrifeniadau hyny. Y
 mae yr amser a'r dull ag y cafodd yr efengyl ei dwyn i Fry-
 dain, ynghyd âg amrywiol o bethau pwysfawr ereill, yn
 awr wedi dyfod i oleuni amlwg.

† Yn mhllith pethau ereill agsydd yn ei gwneuthur yn
 debygol, mai yn neheu-barth Cymry y pregethwyd yr ef-
 engyl gyntaf yn yr ynys hon; ystyriwn mae Tywysog Si-
 luria, neu y rhan honno o'r wlad agsydd rhwng Hafren ag
 Wy, oedd Caradog ab Bran. Tacit. Annal. L. XII. Chap.
 33. ac mae brenin yr un rhyw ran o Gymry, oedd Lleirwg,
 gorŵyr Ceradog, yr hwn a adeiladodd yr eglwys gyntaf yn
 Llandaf, yn sir Forganwg.

weddw i lawer o'i gyd-wladwyr, trwy glywed
ei gynghorion iachusol, a sylwi ar ei ymar-
weddiad bardd yn yr Arglwydd, gael eu tneddu
i ddychwelyd oddiwrth eu heilunod mudion at y
Duw byw. Yr oedd rhai o'i wron ef yn bobl
dduwiol iawn yn eu hamser, ac fê a'u rhestrir
hwynt yn mhilith y saint mwyaf enwog yn ynys
Brydain yn yr oes honno.*

CANT
I.

Gan na ddychwelodd holl deulu Bran gydag
ef o Rufain, pan y rhyddhawyd hwynt, achan mae
Cymraes oedd Claudia^a a grybwyllir am deni
gan yr apostol Paul,^c y mae'n dra thebygol mai
wres Bran fendigaid ydoedd hi; ac iddi briodi
Padens, ac mae ei mab hi ydoedd Linus.

Claudia
yn Gym-
raes.

Pan oedd Plantius yn flaenor llu y Rhufein-
iaid yn yr ynys hon, efe a briododd Pomponia
Gracina, o Frydain: yr hon, wedi hyny, a
ddychwelwyd i'r ffydd grist'nogol, ac a fu mewn
perygl mawr o'i bywyd, o herwydd ei chrefydd.
Oblegid, pan ddeallodd y Rhufeiniaid ei bod yn
proffesu y grefydd grist'nogol, hwy a'u cyhudd-
asant hi fel un enog o goel-grefydd ddyeithr,
ac estronol; a chafodd ei gwr ei osod yn farnwr
arni hi. Plantius, yn ol trefn y Rhufeiniaid,
mewn achos o'r fath, a alwodd ei holl deulu a'i
pherthynasau hi ynghyd, ac yn eu presennoldeb
hwynt, a'i profodd hi am ei bywyd, a'i henw da,
ac Crist.

Pompo-
nia Gra-
cina
mewn pe-
rygl o'i
bywyd
am bro-
ffesu
Crist.

H 2

* Achan saint ynys Brydain. ^b Martial's Epigrams.

^c 2 Tim. iv. 21.

CANT

I.

ac a'i cyhoeddodd hi yn ddieuog o ddim anfoes-oldeb. Bu Pomponia byw lawer o flynyddoedd gwedi hyny, ac a barhaodd i arwain bywyd pwyllig a sanctaidd hyd ddiwedd ei hoes.^a

Amlwg yw, nad yw Duw ddim yn dderbyn-iwr wyneb; ond yn mhob cenedl, y neb sydd yn ei ofni ef, ac yn gweithredu cyfiawnder sydd gymmeradwy ganddo ef.^b Er mor farbaraidd y cyfrifid cenedl y Cymry y pryd hyny, dwy Gymraes, oedd ddwy o'r-gwragedd mwyaf enwog a gofleiddiodd gristianogaeth yn nyddiau yr apostolion.^c

Llwydd-
iant Ild.

Ild, Cyndaf, ac Arwystli Hên, yn ebrwydd gwedi iddynt ddyfod i Frydain, a ddechreuasant bregethu Crist croeshoeliedig i genedl y Cymry, a'u hannog i gredu yuddo, a rhoddi ufuddod i'w holl orchymmynion sanctaidd ef. Ild a wnaethpwyd yn offeryn llwyddiannus i ddychwelyd llawer o'r Cymry, o dywyllwch i oleuni, ac o feddiant satan at Dduw.^d Ac yr oedd ei goffadwriaeth yn barchus yn ngwlâd Gwent flynyddoedd lawer gwedi iddo orphen ei yrfa. Er nad oes un hanes neilltuol o lwyddiant Cyndaf ac Arwystli Hên, gan eu bod yn wyr duwiol, a diwyd yn y weinidogaeth, gellir penderfynu yn ddiogel, na adawodd Duw mo honynt i dreulio

^a Tacit. Annal. L. XIII. Chap. 32. ^b Act. x. 34. 35.

^c Carte, Vol. I. p. 134. ^d Achau saint ynys Brydain.

i dreulio eu hamser a'u nerth heb fod o ryw les **CANT**
i'r Cymry. **L**

Gan ei bod yn rheol yn mhlith y derwyddon ^{Derwyddon yn cael eu dychweld.}
i brofi pob peth, a chosfeidio y gwir yn erbyn y
byd; pan ddaeth y grefydd gristianogol i'r
wlad, rhai o honynt, wrth ystyried ei thystiol-
aethau eglur ac anwrthwynebol, a deimlasant eu
pwys, ac a wuaethant broffes gyhoeddus o'r ef-
engyl. A phan sefydlwyd eglwysi crist'nogol
yn y wlad, cafodd y derwyddon dychweledig, eu
dewis i weinidogaethu ynddynt: a pharhausant
i gyflawni holl ddyledswyddau y weinidogaeth
grist'nogol dros fwy na chan mlynedd gwedi i'r
efengyl ddyfod yma.*

Gan mae Israeliaid oedd Ilid, a Chyndaf, yr
oeddynt yn hyddysg yn ysgrythyrau yr hen Des-
tament; a chan iddynt ddyfod yma yn genhadau
dros Grist, i gyhoeddi yr efengyl i'r Cymry, mae
yn sicr iddynt ddyfod â'r hen Destament gyda
hwynt; a chymmaint o'r Testament newydd, he-
fyd, ag oedd y pryd hyny gwedi ei dderbyn gan
eglwys Crist, ag oedd yn Rhufain. Ac fel ag yr
oedd yr apostolion yn neilltuol ofalus, na chai
un gynnulleidfa gristianogol fod yn amddifad
o'r ysgrythurau;† a chynniwair rheolaidd rhwng ^{Y Cymry}
Rhufain a Brydain, y dyddiau hyny, nid allasai ^{yn cael yr}
y Cymry ^{ysgryth-}urau.

*Owen on Bardism. Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 93.

y Cymry fod yn hir, heb gael holl ysgrythurau yr hen Destament a'r newydd yn gyflawn.*

Ni

* Yr amser a'r lleoedd y cafodd amrywio! lyfrau y Testament newydd en hysgrifenu, yn ol barn Dr. LARDNER.

EPENGYLAU.	LLEOEDD.	O. C.
S. Mathew	Judea, neu'n agos yno. Ynghylch	64
S. Marc	Rhufain.	64
S. Luc	Tir Groeg.	63, neu 64
S. Ioan	Ephesus.	68
Astau yr Apostolion	Tir Groeg.	63, neu 64

EPISTOLAU.	LLEOEDD.	O. C.
Rhufeiniaid	Corinth. Ynghylch Chwéfror,	58
1. Corinthiaid	Ephesus.	dechreu 56
2. Corinthiaid	Macedonia. ynghylch Hydref,	57
Galatiaid	{ Corinth, neu } ynghylch diwedd	52
	{ Ephesus } neu ddechreu.	53
Ephesiaid	Rhufain. ynghylch Ebrill,	61
Philippiaid	Rhufain. cyn diwedd	62
Colossiaid	Rhufain. cyn diwedd	62
1. Thessalonïaid }	Corinth	52
2. Thessalonïaid }		
1. Timotheus	Macedonia.	56
2. Timotheus	Rhufain. ynghylch Mai,	61
Titus	Macedonia, neu'n agos yno. cyn diwedd	56
Philemon	Rhufain. cyn diwedd	62
Hebreaid	Rhufain, neu yr Ital.	Gwanwyn 63
S. Iago	Judea.	61, neu ddechreu 62
Dau Epistol Pedr	Rhufain.	64
1. S. Ioan	Ephesus. ynghylch	80
2 a 3 Ioan	Ephesus. rhwng	80 a 90
S. Judas	anadnabyddus.	64 neu 65
Datguddiad Ioan	Patmos, neu Ephesus.	95 neu 96

Ni adeiladwyd un lle addoliad yn y wlad hon **CANT**
 yn yr oes gyntaf o gristianogaeth.^a Crist'nogion **I.**
 Brydain, fel crist'nogion Jerusalem, a gyfarfydd-
 ent i addoli Duw y pryd hyny, mewn tai cyffred-
 in; a chan nad oedd cynulleidfaoedd crist'nog-
 ol yr oes honno yn lluosog iawn, gallasai lle by-
 chan eu cynnwys hwynt.

Y cristianogion a gyfarfyddent yn rheolaidd **Addoliad**
 ar y dydd cyntaf o'r wythnos, i addoli Duw. Yn **cristian-**
 y cyfarfodydd hyn, byddai mawl a gweddi yn **ogol.**
 cael eu cyflwyno i Dduw, yr ysgrythurau yn
 cael eu darllen, a'u hesponio, a gwirioneddau
 yr efengyl yn cael eu cadarnhau, a'u hegluro,
 gydâ'r amlygrwydd a'r symlwydd mwyaf.
 Paw ag a broffesent grediniaeth yn Nghrist, fel
 yr unig Iachawdwr, ac ymroiadau i ymadael â'u
 holl bechodau, a byw yn ol rheolau sanctaidd
 yr efengyl, a gaent eu bedyddio, a'u derbyn i
 gymmunedeb yr eglwys.^b

Gan mae y derwyddon dychweledig oedd yn **Y der-**
 gweinidogaethu y pryd hyny, a bod yn anhawdd **wyddon**
 iddynt yn union-gyrch, ddiosg eu hunain o'u **yn wein-**
 holl ragfarnau dros yr hen grefydd; cymmysg- **idogion**
 asant rai o gyfeiliornadau y grefydd dderwydd- **crist'nog-**
 ol âg athrawiaethau pur yr efengyl:^c † a bu y
 cym-

^a Archaiol: Vol. II. p. 63. ^b Mosh. Eccles. Hist. Vol. I.
 p. 94. ^c Ed. Williams's Poems, Vol. II. p. 194.

† Bu rhai o'r Iuddewon, a llawer o'r philosophyddion
 paganaidd, yn euog o'r un peth, ar eu dychweliad at grist-
 'nogrwydd.

CANT cymmysgedd hwn yn achos o ofid mawr i eg-
I. lwysi Brydain, a gwledydd ereill yn yr oesoedd
 canlynol.

Claudius
 yn erlid
 y der-
 wyddon
 pagan-
 aidd.

Yr ymerawdwr Claudius, yn gwybod ei bod yn anhosibl iddo sefydlu ei awdurdod yn Mrydain, a diogelu ufudd-dod y Cymry, tra byddai y derwyddon mewn awdurdod yn eu plith, a ddechreuodd eu herlid hwynt yn y taleithiau hyny ag oedd dan ei awdurdod ef. Pan gafodd y derwyddon eu herlid yn neheu-barth Cymru, ffoisant i ynys Fôn,^a gan feddwl y buasant yn ddiangol yno oddiwrth ruthrau eu gelynion. Ond ni chawsant hir lonyddwch yno ychwaith; o blegid pan gafodd Suetonius Paulinus ei anfon gan yr ymerawdwr Nero i Frydain, yn lle Veranius, efe a benderfynodd i orchfygu ynys Fôn, lle yr oedd y derwyddon, y pryd hyny, yn preswyllo; a lle y derbynid pawb ag oedd yn elynol i lywodraeth y Rhufeiniaid yn Mrydain.

O.C. Gwedi i Suetonius a'i fyddin ddyfod at afon
^{61.} Menai, y gwyr traed a aethant trosodd mewn
 Suetonius yn dys- badau llyden; a'r gwyr meirch a nofiasant dro-
 trywio y sodd, ynagos i Borthamel.^b Gwyr Môn ar yr ochr
 derwydd- arall oeddynt yn barod i'w derbyn. A phan welsant
 on yn ynys Fôn. y Rhufeiniaid yn dyfod trosodd, y gwragedd
 fel ellyllesau, â'u gwallt yn annhrefnus, a ffaglau
 tân

^a Lewis's Hist. of Wales, p. 89. ^b Rowland's Mona. Ant. p. 99.

tân yn eu dwylaw, a redasant yma a thraw, gan CANT
I.
fygwth eu gelynion; a'r derwyddon, yn dyrfa
fawr oddi amgylch iddynt. a ddyrchafasant eu
dwylaw i'r nesoedd, ac a dywallasant y mell-
dithion mwyaf echryslon ar eu gelynion. Pan
welodd milwyr y Rhufeiniaid y fath olwg ar-
swydus ac ofnadwy, cawsant eu llanw â'r fath
syndod a braw, fel ag y cysgodd eu haelodau, ac
nid allasant dros ychydig amser gychwyn yu
mlaen. Ond gwedi iddynt gael eu hannog gan
Suetonius, blaenor llu, a dechreu o honynt gyw-
ilyddio eu bod yn ofni wynebu llu o ofleiriaid, a
gwragedd. hwy a ruthrasant ar wyr Môn, ac a'u
gorchfygasant, ac a'u llosgasant yn y tanau
hyny, a ddarparasai y derwyddon i aberthu y
Rhufeiniaid ynddynt. Gwedi cymmeryd medd-
iant o Fôn, Suetonius a dorodd i lawr y llwyni
cysgredig, a ddinystriodd demlau y derwydd-
on, ac a ddadymchwelodd eu hallorau hwynt.*

Lladdwyd cynnifer o'r derwyddon y pryd
hyny gan Suetonius, yn ynys Fôn, ac yn mhen
ychydig o amser yn ol hyny, yn Ngwynedd,
pan wrthryfelodd Aregwedd Foeddig, brenhines
y Brigantwys;* a ffodd cynnifer o honynt i Y der-
Scotland a'r ynysoedd gortlewinol, o herwydd ^{wyddon}
creulonder y Rhufeiniaid, fel na buont byth ^{yn ffol i} Scotland.
gwedi hyny mor lliosog yn Nghymru.

Ond

* Tacit. Annal. L. XIV. Chap. 29, 30.

* Y dyfodiaid cyntaf: felly y gelwid rhai o drigolion Gwy-
nedd y pryd hyny.

CANT

I.

Y gre-
fydd
dderwy-
ddol yn
parhau
yn
Nghym-
ru.

Athrofa
dderwy-
ddol yn
Scotland.

Ond er i'r Rhufeiniaid ddiddymu awdurdod y derwyddon, a pheri i lawer o honynt i ffoi o'u gwlad, yr oedd egwyddorion yr hen grefydd dderwyddol, wedi gwreiddio mor ddwfn yn meddyliau y bobl yn gyffredin, fel ag y parhaodd rhai o drigolion Cymru i'w phroffesu oesoedd gwedi hyny. Y derwyddon hefyd a sefydlasant athrofa yn y rhan ogleddol o Frydain, lle yr oedd eu hathrawiaethau a'u dyscyblaeth yn cael eu meithrin heb un gwrthwynebiad: a llawer o'r rhai mwyaf coel-grefyddol yn y taleithiau deheuol, a gyrechent attynt yno, ar eu buchellwyliau.*

Er fod y grefydd gristianogol gwedi disgyn o'r nef, ac yn addas i wneuthur dyn yn ddedwydd mewn amser a thragywyddoldeb; ac er i Dduw, o'i anfeidrôl drugaredd, ei hanfon yn fore i Frydain, a bod ei genhadon yn ei phregethu yn amrywiol ranau o'r ynys; rhwng gormes a siampl ddrwg y Rhufeiniaid, a'r parch coel-grefyddol ag oedd gan y Cymry i hen grefydd eu hynafiaid, yn nghyd â'u tueddiadau parhaus at bechod, ni lwyddodd yr efengyl ond ychydig yn Mrydain, hyd oddi amgylch i ddiwedd yr ail gant.

YR

* Davies's Myth. p. 462.

YR AIL GANT.

PAN glybu Lleirwg,* brenin Siluria, fod llawer o wyr enwog yn Rhufain gwedi eu dychwelyd i'r ffydd gristanogol; ac i'r ymerawdwr Marcus Aurelius gael buddugoliaeth hynod ar ei elynion, mewn canlyniad i weddïau y cristianogion ag oedd yn ei fyddin, ef;† a phan ystyriodd mor lliosog oedd y paganiaid, ac mor isel oedd achos gwir grefydd yn ei wlad ei hun, efe a benderfynodd i ymdrechu helaethu

I 2

crefydd

CANT
II.
O. C.
180.

* Lleirwg, ab Coel, ab Cyllin, ab Caradog, ab Bran fendigaid. Gelwir ef hefyd Llenfer Mawr, a Lles ab Coel, a Lucius. Yr oedd ef yn frenin ar y rhan honno o Gymru, a Lloegr, a elwid gynt Siluria: ac mewn enw yn frenin Prydain oll. Caerlleon ar Wysg oedd prif-ddinas Siluria.

* Lewis's Hist. of Great Brit. p. 106.

† Pan oedd Marcus Aurelius yn rhufela â'r Marcomanni, cafodd ei fyddin ei hamgylchynu gan eu gelynion, a bu gyfyng iawn arnynt. A phan oeddent ar drengu gan syched, mewn anialwch diddwfr, gwaeddodd y crist'nogion ag oedd yn myddin y Rhufeiniaid ar yr Arglwydd yn eu cyfyngder. Duw a wrandawodd eu gweddïau, ac a wlawiodd gafod adfywiol ar fyddin y Rhufeiniaid, fel na threngasant. Ond danfonodd fellt a tharanau ar eu gelynion, hyd oni ddystrywiwyd hwynt. Cafodd y crist'nogion hyny, mewn canlyniad eu galw, y Lleng daranol. Mosh. Eccles. Hist. Vol. L p. 124.

CANT
II.

Lleirwg
yn anfon
i Rufain
am wein-
idogion.

crefydd Crist trwy ei holl deyrnas. A chan nad oedd ond ychydig o weinidogion enwog y pryd hyn yn Mrydain, a bod y grefydd grist'nogol yn flodeuog iawn yn Rhufain, efe a ddanfonodd at Eleutherius esgob y ddinas honno, am gyn-northwy cymmwys i ddwyn ei fwriadau sanct-aidd a chanmoladwy oddi amgylch. Eleutherius yn llawen ganddo glywed fod y Cymry yn chwennych cael eu hyfforddi yn egwyddorion y grefydd gristianogol, gydâ'r parodrwydd mwyaf a anfonodd Dyfan, Ffagan, Medwy, ac Elfan, i Frydain, i addysgu y Cymry yn athrawiaethau pwysfawr yr efengyl.* Gwedi i'r pedwar gwr enwog hyn dirio yn ddihangol yn Mrydain, rhoddodd Lleirwg bob cynnorthwy ac annogaeth iddynt i ddwyn ymlaen y gorchwyl gogoneddus, o herwydd pa un yr anfonodd am dany.

Trefn
eglwysi
crist'no-
gol yn y
cant
cyntaf.

Yn y cant cyntaf o grist'nogaeth, nid oedd ond un gweinidog, neu esgob, yn mhob eglwys trwy y byd crist'nogol; a dewisid ef i'w swydd gan aelodau yr eglwys yn unig. Ac i'r dyben i'w gynnorthwyo ef yn y gorchwyl pwysfawr o ofalu am y praid, dewisid rhai o'r aelodau i fod yn henuriaid, a diaconiaid, yn gyf-attebol i amgylchiadau yr eglwys. Fe barhaodd eglwysi Crist yn y dull anymddibynol hwn, heb un rhwymyn undeb rhyngddynt, ond cariad, dros

* Achau saint ynys Brydain. Archaiol. Vol. II. p. 195.

dros ran fawr o'r ail gant. Ond cyn diwedd yr ail gant, diddymwyd y drefn apostolaidd hon, a chafodd holl gynulleidfaoedd yr un dalaith, eu huno yn un corph eglwysig; gweinidogion parai a ymgysfaryddent ar amserau gosodedig, i drefnu mesurau cymmwys i ddwyn yn mlaen gysur ac adeiladaeth gyffredinol yr holl gorph taleithiol. Dyma ddechreuad esgobaethau. Gwedi hyny, unwyd yr amrywiol daleithiau yn nghyd; a phan nad oedd yn gyfleus i esgob pob eglwys trwy bob talaith, gyfarfod yn y cymmanfaodd cyffredinol, dewisid esgob enwog o bob talaith, ac anfonid ef fel cennad yr amrywiol eglwysi i'r cymmanfaodd cyffredinol; a daeth y gwr hwn yn raddol, i fod yn esgob taleithiol, a chanddo awdurdod ar holl esgobion weinidogion y dalaith honno. Y sefydliad hwn a ddechreuodd yn gyntaf yn mhllith y Groegiaid, ac a ymdaenodd yn fuan oddi wrthynt hwy, dros yr holl fyd crist'nogol. Bu y cyfnewidiad hwn yn foddion i leihau rhagorfreintiau y bobl yn gyffredinol, ac i gynhyddu awdurdod yr esgobion. Oblegid, er fod y gweinidogion ar eu hymddangosiad cyntaf yn y cymmanfaodd hyn, yn cyfaddef nad oeddent ond cennadau eu hamrywiol eglwysi, ac mai yn enw, a thrwy osodiad eu pobl, yr oeddynt yn gweithredu; newidiasant y iaith ostyngedig honno yn fuan, ac a haerasant fod Crist wedi rhoddi awdurdod

CANT
II.Dechreu-
ad esgob-
aethau.Esgobion
taleithiol.

CANT durdod iddynt i wneuthur rheolau ffydd a moes-
II. au i'w pobl.

Arch- Pan gyfarfyddai esgobion yr amrywiol da-
egobion. leithiau mewn cymmanfaodd, bernid yn gym-
 mwys i wisgo un o honynt âg awdurdod uwch,
 fel blaenor y gymmanfa; a daeth y blaenoriaid
 hyn, yn raddol, i fod yn arch-esgobion; ac felly
 y diddymwyd y cystadledd ag oedd rhwng yr
 esgobion o'r dechreuad.

Patri- Yn y cyfamser, pan oedd terfynau yr eglwys
sirch. grist'nogol gwedi ymhelaethu, a'r drefn o gyn-
 nal cymmanfaodd yn cael ei harferyddu pa le
 bynnag yr oedd sain yr efengyl gwedi cyrhaedd-
 yd; gwnaethpwyd gradd arall o weinidogion i fod
 yn oruch-olygwyr ar yr eglwys fawr gyffredinol;
 a gelwid hwynt yn Batrieirch. Cafodd y Patri-
 eirch eu sefydlu mewn amrywiol wledydd i ga-
 dw cyssondeb ac undeb yr holl gorph crist'nog-
 ol, aelodau pa un oedd yn wasgaredig trwy yr
 holl fyd.*

Dyma drefn pethau eglwysig yn y rhan fwyaf
 o'r byd cristianogol, pan anfonodd Eleutherius,
 esgob Rhufain, Dyfan, Ffagan, Medwy, ac El-
 fan, i Frydain, i hyfforddi y Cymry yn egwydd-
 orion y grefydd gristianogol. Ac yr oedd yn na-
 turiol i'r gweinidogion hyn, i ymdrechu ffurfio
 eglwys

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 144, 145, 146.

eglwys Crist yn Mrydain, yn ol y portreïad a gawsant gan Eleutherius, a'r drefn a arferid y pryd hyn trwy yr holl fyd cristianogol. Yn ganlynol, cafodd y cystadledd ag oedd hyd yn hyn rhwng hysgobion Brydain ei ddiddymu, ac fel ag yr oedd Crist yn helaethu terfynau ei deyrnas yn mlynth y Cymry, cafodd rhai gweinidogion, yn raddol, eu gwneuthur yn esgobion taleithiol, ac enill yn arch-esgobion. Ond nid oedd eu harddrefn hwynt ond bach, dros flynyddoedd lawer gwedi hyny.

CANT II.

Eglwysi
Brydain
yn caeleu
ffurfio yn
ol trefn
eglwysi y
Cyfandir.

Gwedi i Lleirwg wneuthur proffes gyhoeddus o grist'nogaeth, llawer o'i ddeiliaid a ddilynasant ei siampl dda ef; ac a ddychwelasant oddi wrth eu ffyrdd drygionus at yr Arglwydd. Pan gwydd dyn ei wir ddychwelyd at yr Arglwydd, y dydd ei galon yn cael ei hagog i wneuthur yr hyn oll a allo i gynnorthwyo ac helaethu achos Crist ar y ddaiar. Lleirwg gan hyny, fel ag y byddai i grist'nogion gael lle cyfleus i addoli Duw, a'r rhai ag oedd gwedi ymroddi eu hunain i waith pwysfawr y weinidogaeth, gael cynhaliaeth gyssurus; ar ddyfodiad Dyfan, Ffagan, Medwy, ac Elfan, i Frydain, a adeiladodd eglwys Llandaf, yn sir Forganwg, ac a'i cynnysgaeddodd hi â rhagor-freintiau priodol. Dyma yr eglwys grist'nogol gyntaf a adeiladwyd yn ynys Brydain. Lleirwg hefyd, o gariad at Grist, ac eneidiau dynion, a roddodd diroedd, a breintiau gwladol

Llawer
o'r Cym-
ry yn
proffesu
cris't'nog-
aeth.

Yreg-
lwys gyn-
taf yn
Mrydain.

i'r

CANT
II.
i'r rhai a broffesent y grefydd grist'nogol; fel
annogaeth iddynt i helaethu achos Crist yn y wlad.

Dyfan, Ffagan,* a Medwy, a sefydlasant yn
sir Forganwg, ac a wnaethpwyd yn offerynnau
llwyddiannus i ddychwelyd llawer i'r ffydd. Oedd
Dyfan yn weinidog yn Merthyr Dyfan;
Ffagan, yn Llan Sant Ffagan; a Medwy yn weinidog
yn Llanfedwy. Elfan a sefydlodd yn
Lloegr, ac a ddewiswyd yn weinidog yn Glan-
tonbury yn ngwlad yr Hâf. Y mae yn amlyg
oddi wrth ansawdd crefydd yn y blynyddoedd
canlynol, a'r amrywiol eglwysi a gyssegrwyd i'r
gwyr enwog hyn, eu bod yn weinidogau cym-
meradwy iawn gan grist'nogion, yn eu hamser;
ac i'w llafur hwynt gael ei fendithio i rhannau
helaeth. Ond nid oeddynt hwy, mwy nag er holl,
heb brofi gwrthwynebiadau a digalondid y
cyflawniad o'u gweinidogaeth.

Gan fod ysbryd y byd yn mhob oes, yn elyn-
iaethol i ysbryd yr efengyl, y paganiaid yn
Nghymru, pan welsant lwyddiant yr efengyl, a
bod eu gau-dduwiau hwynt yn cael eu diystyru,
a ddechreuasant erlid y crist'nogion; a Dyfan
dduwiol a llafurus, yr hwn a ddaeth i ddangos
iddynt y llwybr ag sydd yn tywys i ddedwydd-
wch tragywyddol, a gafodd ei ferthyru ganddynt
yn Merthyr Dyfan, yn sir Forganwg.^c

Y mer-
thyr cyn-
taf yn
Nghym-
ru.

* Archaiol. Vol. II. p. 63, 68. Achau saint ynys Brydain.

* Un o ddywediadau Ffagan oedd, ' Lle mae Duw yn ddis-
' taw, ni ddylai dyn lefaru.'

^b Achau saint ynys Brydain. ^c Achau saint ynys Brydain.

Cristianogion yr ail gant, yn gydwybodol o CANT
 bwys a defnyddioldeb ymarferiadau crefyddol, a II.
 gyfarfyddent bob dydd i addoli Duw. Ac fel na Diwyd-
 byddent yn agored i ruthrau eu gelynion erled- rwydd a
 igathus, yr oeddynt mewn amrywiol wledydd zel y prif
 yn cynnal eu cyfarfodydd cyn torriad y wawr, gristia-
 nion.
 aen gwedi gostwng haul.*

Yr un oedd y drefn gyffredinol o addoliad cy-
 hoeddus, ag yn y cant cyntaf, ond bod y gwein-
 idog wedi gweddio, esponio yr ysgrythuran, a
 gweini yr ordinhadau, yn anerch y bobl yn gy-
 fadda i'w cyflyrau a'u hamgylchiadau cyn ym-
 adael.*

Nid oedd neb yn y cant hwn, nac yn hir wedi Deiliaid
 hysb. yn gwadu hawl babanod i fedydd. Bed- bedydd.
 id plant pawb, yr un modd a dynion mewn
 ran, ond cael meichiau y byddai iddynt gael
 eu dwyn i fynu yn egwyddorion y grefydd
 gristianogol.*

K

Yr

* Formey's Eccles. Hist. Vol I. p. 34, 35. ^b Ibid, p. 32.

^c Wall's Hist. Infant Baptism, Part II. Chap. 7, 8, 9, 10.
 Bingham's Antiq. Vol. IV. Book XI. Chap. 4.

* Peddywedodd Morgan, neu Pelagius, yr hwn a anwyd
 ac a ddygwyd i fynu yn Mrydain yn nghylch diwedd
 y pedwerydd cant, a drafaeliodd lawer o wledydd y dwy-
 rain a'r gorllewin, ac oedd yn wrenwog yn ei amser, na
 chlywodd efe erioed am un cristion, catholig, na phleid-
 iwr, ag oedd yn gwadu hawl babanod i fedydd. Austin
 RHAN II.

CANT

II.

Y dull o
fedydd.

Yt oedd bedydd yn cael ei weini trwy drochiad, neu daenelliad, yn ol tetsyllfa y personau a fyddent yn cael eu bedyddio. Pan fyddai dynion nag oeddent wedi cael eu bedyddio yn eu mabandod yn dymuno gwneuthur proffes gyhoeddus o Grist, cedwid hwynt dan holiad hyd oni fyddent yn hyddysg yn athrawiaethau yr efengyl. Yna gwedi iddynt gyfaddef eu pechodau, proffesu eu ffydd yn Nghrist, a'u hymroiadau i fyw yn addas i'r efengyl, y gweinidog a'u bedyddiai hwynt trwy eu trochi dair gwaith mewn dwfr, yn enw y Tad, a'r Mab, a'r Ysbryd Glân. Yn yr un dull y bedyddid hefyd fabanod, ag a fyddai yn wrol ac yn iachus. Ond pan fyddai dynion cleifion, neu garcharorion, yn dymuno gwneuthur proffes gyhoeddus o Grist, caent eu bedyddio trwy eu taenellu â dwfr yn enw y Tad, a'r Mab, a'r Ysbryd Glân: a chyfrifid y bedydd hwn mor briodol a safadwy, a phe buasent yn cael eu trochi.*

Gwedi

esgob Hippo yn Affrica, hefyd, yr hwn a lanwedd y byd cristianogol â'i glod, ac oedd yn byw yn yr un amser a Morgan, ac yn wahanol iawn iddo mewn llawer o athrawiaethau, a ddywedodd yr un pethau mewn perthynas i fedydd babanod. Turtullian, gwr enwog yn yr ail gant, a gyngorai i oedi bedyddio plant; ond ar yr un pryd a ddywedai ei bod yn ddefod gyffredinol i'w bedyddio yn eu mabandod, ac fod bedydd yn angenrheidiol i iachawdwriaeth. Gwel Wall's Hist. Inf. Bap. Part II. Chap. 4, 10.

* Bingham's Antiq. Vol. IV. B. XI. Chap. 10.

Gwedi gweini yr ordinhad o fedydd, gweinidogion y cant hwn mewn amrywiol wledydd, a nodent y bedyddiedig âg arwydd y groes, a'u hencnient âg olew, a'u cyflwynent i'r Arglwydd trwy weddi ac arddodiad dwylaw; ac yn ddiweddas oll a roddent iddynt laeth a mêl i'w fwytta. Ond nid oedd y defodau hyn mewn ymarferiad yn mhlith y Cymry. Parhaodd eglwysi Brydain i fedyddio babanod, a dynion mewn sedran, yn ol y drefn apostolaidd, heb ychwanegu dim defodau at yr ordinhad sanctaidd hyd oni chwamant eu dwyn yn gaeth gan eglwys Rhufain yn yr wythfed cant.*

CANT
II.

Yr oedd yr ordinhad sanctaidd o swper yr Arglwydd, yn cael ei gweini bob sabbath yn llull canlynol. Cymmerid cymmaint ag a fyddai yn angenrheidiol o'r bara, a'r gwin, ag a ddygid gan y bobl i'r lle addoliad; a chymysgid y gwin â dwfr. Gwedi hyny cyseggrid yr elfennau trwy weddi gan y gweinidog, a rhanid hwynt rhwng aelodau yr eglwys. Fel arwydd o frawdgarwch anfonid peth o'r bara a'r gwin cysegredig i'r aelodau absennol, ag a fyddai yn gleifion, neu yn ngharchar. A chan eu bod yn meddwl fod cyfranogiad o'r ordinhad hon, yn

Swper yr
Arglwydd yn
cael ei
weini bob
Sabbath.

K 2

hanfodol

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 171. † Bede, L. II. Chap. 2.

CANT hanfodol i iachawdwriaeth; gweinient hi hefyd
II. i fabanod.*

I'r dyben i amddiffyn gogopiant Duw, anrhyddedd ei gyfraith, a phurdeb ei eglwys, yn nghyd â rhagflaenu dinystr dynion, cristianogion y cant hwn a arferent ddysgyblaeth fanol yn yr holl eglwysi. Ni chai neb na fyddai yn rhodio yn addas i'r efengyl eu derbyn i gymmundeby; a thorrid pawb allan ag a fyddai yn euog o bechodau gwaradwyddus. Pan ddygwyddai i rai o'r aelodau droseddu, dygid hwynt ger bron y gweinidog; a gwedi iddynt gael cerydd llym ganddo, torrid hwynt allan o gymmundeby yr eglwys. Gwedi iddynt hyspysu eu dymuniad i gael eu hadferu, derbynid hwynt trwy weddi ac arddodiad dwylaw i blith yr edifeiriolwyr, ag oedd gwedi troseddu, ond heb gael eu hadferu i holl freintiau yr eglwys. Gwedi bod dros lawer o amser yn mhlith yr edifeiriolwyr, a gwneuthur cyfaddefiad aml a chyhoeddus o'u pechodau, caent gyflawn faddeuant gan yr eglwys; a derbynid hwynt drachefn i gymmundeby trwy weddi ac arddodiad dwylaw.*

Y

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 170. Formey's Eccles. Hist. Vol. I. p. 34.

* Formey's Eccles. Hist. Vol. I. p. 36.

Y mae y gredo, ag a elwir yn gyffredin, yn **CANT**
 gredo yr apostolion, yn cynnwys sylwedd yr **II.**
 athrawiaethau a ddysgid yn y cant hwn.* *

Cristianogion y cant hwn a gadwent wyliau ^{Gwyliau}
 blynyddol, mewn coffadwriaeth o farwolaeth ac ^{blynyddol.}
 adgyfodiad Crist, ac o dywalltiad yr Ysbryd
 Glân ar yr apostolion. A chan nad yw'r dynion
 goreu yn cydweled yn mhob peth, bu llawer o
 anghydfod rhwng eglwysi y saint mewn amryw-
 iol wledydd ynghylch y dyddiau ar ba rai y dy-
 lasid coffau marwolaeth ac adgyfodiad ein Iach-
 awdwr. Eglwysi Brydain, ac eglwysi Asia leiaf,
 a gadwent wyl y pasg yn ol trefn yr Iuddewon,
 ar y pedwerydd dydd ar ddeg o'r mis, neu y
 llawn lloer: ac ar y trydydd dydd yn ol y llawn
 lloer (pa ddydd blynnag o'r wythnos fyddai hw-
 nw) y cadwent wyl yr adgyfodiad. Ond gan mae
 ar y dydd cyntaf o'r wythnos yr adgyfododd
 Crist, eglwys Rhufain, a rhan fwyaf o eglwysi y
 gorllewin, a dybient ei bod yn anghyfreithlon i
 gadw gwyl yr adgyfodiad ar un diwrnod ond
 ar y dydd cyntaf o'r wythnos. Ac i'r dyben i
 uno y ddwy wyl arbenig hyn, cadwent wyl y
 pasg

* Formey's Eccles. Hist. Vol. I. p. 39.

* Y mae y rhan fwyaf o'r dysgedigion yn barnu, na
 chafodd y gredo hon ei chyfansoddi gan yr apostolion, nac
 ar yr un pryd ychwaith, ond gan dadau yr eglwys yn raddol
 fel ag yr oedd angenrheidrwydd hyd oni chynhyddodd i'r
 maintioli ag y mae yn bresennol.

pasg ar y nŷs o flaen y dydd cyntaf o'r wythnos, ar ba un y coffaent yr adgyfodiad. Er nad oedd y ddadl hon o fawr bwys, bu yn achos o ymrafaelion chwerwon rhwng eglwysi Asia, ac eglwysi y gorllewin, hyd oni chafodd ei phenderfynu yn Nghymmanfa Nicea yn y pedwerydd cant.*

* Mesh. Eccles. Hist. Vol I. p. 168.

Y TRYDYDD CANT.

GWEDI i Lleirwg tywysog Siluria fod yn offerynol i daenu yr efengyl dros ran fawr o Gymru a Lloegr, a mwynhau y dedwyddwch annhraethadwy o weled ei lafur yn llwyddo, efe a fu farw yn llawn dyddiau, ac a gladdwyd yn Nghaerloyw.* Yr oedd marwolaeth y tywysog duwiol hwn, ag oedd wedi bod mor ffyddlon a llwyddiannus i helaethu terfynau teyrnas Crist yn mhlith y Cymry, yn golled mawr i eglwysi Brydain. Ond y Duw trwm, ag a addawodd na chai pyrth uffern orchfygu ei eglwys, a barhaodd i amddiffyn a llwyddo ei weision ag oedd gwedi cyflwyno eu hunain i'w wasanaeth. Ac er i'r seren ddysglair hon fackhudo, parhaodd haul y cyfiawnder i dywyno ar y Cymry, a gweithiodd yr efengyl ei ffordd i'r lleoedd hyny nad allasai y Rhufeiniaid ddysfod iddynt;† a llwyddodd y grefydd grïstianogol i raddau helaeth, mewn amrywïol ranau o'r ymys, hyd i'r orledigaeth fawr a fu yma, yn nghylch dechreuad y pedwerydd cant.

CANT
III.

Marwolaeth
Lleirwg.
O. C.
201.

Llwyddiant yr
efengyl.

Yn

* Lewis's Hist. Brit. p. 108. † Tert. Adver. Judæos. Chap. VII.

CANT III. Yn nghylch yr amser hyn, gwelodd Duw fod yn dda i anfon yr efengyl i Scotland; a Donald, Yrefeng- brenin y wlad honno, yn nghyd â llawer o'i yn cael ei ddeiliaid, a gawsant eu dychwelyd i'r ffydd hanfon i Scotland. gristianogol.*

Dinystriwyd cynnifer o ysgrifeniadau y Cymry dan erledigaeth Dioclesian, ac yn y rhyfel-oedd gwaedlyd ag a fu gwedi hyny, fel nad oes gennym ond ychydig o Hanes Crefydd yn Nghymru yn y cant hwn. Ond wrth ystyried y lluwys mawr o gristianogion a ferthyrwyd yma yn nechreuad y cant nesaf, gellir penderfynu fod yn Nghymru yr amser hyn, lawer o eglwysi sylweddol a blodeuog.

Sel y prif grist-
nogion. Gwedi cael eu hollol berswadio o wirionedd y grefydd gristianogol, a'i thueddiad union-gyrch i ddwyn yn mlaen ddedwyddwch amserol a thragywyddol dynol-ryw, canlynwyr Crist ym mhob gwlad a driniasant gau grefyddau y Cenhedloedd gyda'r diystyrwch mwyaf; ac a ymdrechasant hyd eithaf eu gallu i ddwyn eu cydbechaduriaid i gofreidio y gwirionedd. Yr Arglwydd a lwyddodd eu hymdrechiadau, ac a ychwanegodd beunydd at yr eglwys y rhai fyddent gadwedig.

Er fod y Rhufeiniaid yn ffaffrol i rydd-did gwladol

* Cressy's Ch. Hist. B. V. Chap. I.

gwladol a chrefyddol i raddau helaeth, pan wel-
 sant y llwyddiant mawr ag oedd yn cyd-fyned âg
 ymdrechïadau yr apostolion, ac ereill, yn mhob
 rhan o'r ymerodraeth, a bod crefydd eu hynafiaid
 yn cael ei diystyru, ac mewn perygl o gael ei hollol
 ddiddymu, hwy a ddechreuasant erlid pawb ag
 oedd yn enwi enw Crist. Ac i'r dyben i lanw
 meddyliau y werin yn gyflredinol, a gelyniaeth
 yn erbyn cristianogaeth, yr offeiriaid paganaid,
 ac ereill ag oedd mewn perygl o golli eu helw
 os llwyddai yr efengyl, a lwythasant y cristian-
 ogion â'r enwau mwyaf enllibus, ac a haerasant
 mai barnedigâethau oddiwrth y duwiau am oddef
 cristianogion yn yr ymerodraeth, oedd yr holl
 dymhestlodd, clefydau, a rhyfeloedd, ag oedd y
 pryd hyny yn anrheithio dynolryw.*

CANT
 III.

Y Rhufainiaid
 yn erlid
 y crist-
 nogion.

* Llauer o ymerawdwyr Rhufain a wnaethant

L

y cyf-

* Mosh, Eccles. Hist. Vol. I. p. 59, 60, 61.

* Nero oedd yr ymerawdwr cyntaf a wnaeth gyfreithiau
 yn erbyn y Cristianogion. Ac yn ei amser ef y merthyrwyd
 Paul, a Phedr yn nghyd â gwraig Pedr yn Rhufain. Pan
 welodd Pedr ei wraig yn cael ei harwain i'w dihenyddio, efe
 a lawenychodd ei bod hi yn cael ei chyfrif yn deilwng i
 ddyddodf marwolaeth er mwyn Crist; ac a lesodd allan, gan
 ei haanog i ffyddlondeb, a'i chysuro yn wyneb poenau
 marwolaeth; ac a ddywedodd, O wraig cofia yr Arglwydd
 Iesu. Torrwyd pen Paul, a chroeshoeliwyd Pedr â'i ben tu
 a'r llawr. Eusebius. L. III. Chap. 1, 27. Mae Ter-
 tullian yn dywedyd i Ioan yr Apostol gael ei dafu i bair o

CANT III. y cyfreithiau mwyaf creulon yn erbyn y crist-
 ianogion, ac a ddychymmygasant bob ffordd ag
 a allent i ddiddymu y grefydd gristianogol o'r
 byd. Rhai cristianogion a laddwyd â'r cleddyf,
 ereill a losgwyd â thâu, a fflangellwyd, a frath-
 wyd â ffyrch haiarn, a groeshoeliwyd, a foddwyd
 yn y môr, a flingwyd yn fyw, a labyddiwyd â
 cherrig, a newynwyd, ac a laddwyd âg berfel.
 Yn fyr, nid oedd un creulonder, ag a fedrai llid
 eu gelynyon ei ddyfeisio, nad oedd yn cael ei ym-
 arferyd tu ag attynt. Ond y cristianogion a ddy-
 oddefasant yr holl waradwydd a'r poenau hyn,
 nid yn unig yn amyneddgar, ond yn llawen ac yn
 orfoleddus, gan wybod fod coron cyfiawnder yn
 nghadw iddynt yn y nef.

Deg er-
 ledigaeth
 yn erbyn
 cristian-
 ogion.

Heblaw yr erledigaeth a gododd yr Iuddew-
 on, ymerawdwr Rhufain, a godasant ddeg er-
 ledigaeth yn erbyn dysgyblion Crist; ac y mac
 Hierome yn dywedyd y gellir cyfrif pum mil o
 ferthyron i bob diwrnod yn y flwyddyn, ond i'r
 dydd cyntaf o Ionawr.*

Trwy

oil berwedig, ac iddo ddyfod allan o hono yn hollol ddi-
 niwed. Cafodd gwedi hyny ei alltudio i ynys Patmos; a
 chwedid iddo gael ei alw yn ol, ese a fu farw yn dawel yn
 ninas Ephesus. Eusebius, L. III. Chap. 1, 16.

* Fox's Martyrs, Vol. I. p. 37, 38.

Trwy ddaioni rhagluniaeth, y mae sefyllfa CANT
 ynysol trigolion Brydain, gwedi bod yn fan- III.
 teisiol iddynt mewn ystyr wladol, ac eglwysig, Manteis-
 yn mhob oes. Er nad oedd eglwysi Brydain y ion trig-
 pryd hyn, ddim heb gael llawer o ddigalondid Brydain.
 oddiwrth anmherffeithrwydd tufewdol, a gwrth-
 wynebiadau allanol, yr oedd eu hamgylchiadau
 hwynt yn ddymunol iawn mewn cydmariaeth i
 amgylchiadau llawer o eglwysi mewn gwledydd
 ereill. Ni wyddent etto ddim am y cyfeiliornad-
 au ag oedd yn dechreu ymlusgo i eglwysi y
 saint yn y dwyrain a'r gorllewin, ac yn peri
 mawr flinder iddynt. Ac o'r deg erledigaeth ag
 a gododd ymerawdwyr Rhufain yn erbyn y
 cristianogion, ni chyrhaeddodd ond y ddegfed
 yn unig i'r ynys hon.* Tra yr oedd ystormydd
 o'r erledigaethau mwyaf creulon yn cynddeir-
 iogi mewn gwledydd ereill, yr oedd tawelwch
 mawr yn Mrydain. Y Cymry a addolent yr Ar-
 glwydd yn ol rheolau ei air, heb gyfarfod, ond
 ychydig o wrthwynebiadau. Ond ni pharhaodd
 pethau felly yn hir, canys Duw a ymwelodd â'r
 Cymry hefyd am eu pechodau, ac a ddyoddefodd
 i'w gelynion paganaidd, i'w blino hwynt dros
 ychydig amser.

L 2

Y

* Fuller's Church Hist. p. 17.

Y PEDWERYDD CANT.

CANT
IV.

PAN gafodd Dioclesian ei wneuthar yn ymerawdwr, dewiswyd Maximian Hercules yn gyd-swyddog iddo yn yr ymerodraeth; a gwnaethpwyd Maximinus Galerius, a Constantius Clorus yn ymerawdwyr is-raddol, dan yr enw Cæsariaid.* Cafodd Constantius Clorus ei anfon i Frydain, ac a briododd Elen, merch Coel Godebog, o Gaer Coelin, brenin Brydain.^b

Diocle-
sian yn
codi er-
ledigaeth
yn erbyn
y crist-
nogion.
O. C.
303.

Gwedi i Dioclesian gael y suddugoliaeth arel elynion mewn amrywiol wledydd, efe a roddodd orchymmyn i dynnu i lawr eglwysi y cristianogion, i losgi eu holl lyfrau, a'u-hysgrifeniadau llwynt, ac i'w difuddio o'u holl ragorfreintiau gwladol. Ac mewn ychydig o amser wedi hyny, efe a orchymmynodd garcharu holl esgobion a gweinidogion yr eglwys gristianogol. A phan nad oedd hyn yn rhoddi hollol foddlonrwydd i elynion Crist, Dioclesian a ychwanegodd orchymmyn arall, ac a roddodd awdurdod i'r swyddogion

* Mosh. Eccles. Vol. I. p. 255. ^b Lewis's Hist. Brit. p. 123. Camb. Biog.

egion gwladol i ymarferyd pob rhyw greulon- CANT
IV.
der i'r dyben i berswadio y gweinidogion i wadu
eu proffes o griatianogaeth, ac i aberthu i'r ei-
lunod; gan obeithio os caid gan y bugeiliaid i
wneuthur felly, na byddai yn anhawdd peri i'r
praidd ddilyn eu siamplau hwynt. Mewn can-
lyniad i'r gorchymmyn hwn, cafodd lluaws
mawr o'r dynion mwyaf enwog, mewn duwiol-
deb, a dysgeidiaeth, eu merthyrn yn y modd
mwyaf creulon mewn amrywiol ranau o'r ymer-
odraeth.

Ond pan welodd Dioclesian nad oedd y cyf-
reithiau ag oedd eisoes mewn grym yn erbyn y
cristianogion, yn ddigonol i siglo eu ffydd, a
pheri iddynt wadu eu proffes, efe a roddodd or-
chymmyn cyhoeddus i'r holl swyddwyr gwladol
yn mhob talaith o'r ymerodraeth, i gymhell
cristianogion o bob rhyw a sefyllfa, i aberthu i'r
eilunod; ac os gwrthodent wneuthur felly, i'w
gosod hwynt oll i farwolaeth, yn y modd mwyaf
creulon ag a ellid ddyfeisio.*

Mewn canlyniad i'r gorchymmyn hwn, tor- O. C.
304.
rodd yr erledigaeth allan yn Mrydain hefyd; a
chafodd cristianogion Cymru, fel erëill, eu her-
lid a'u gosod i farwolaeth yn y modd mwyaf
creulon.

Pan oedd yr erledigaeth hon yn cael ei chario
yn

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 256, 257, 258.

CANT

IV.

Amphi-
balus yn
floi o
Gaerlle-
on ar
Wysg.

yn mlaen gyda chreulonder mawr yn Nghaerlle-
on ar Wysg; Amphibalus gweinidog yr efengyl
yn y ddinas honno,* a ffordd am ei einioes, ac a
dderbyniwyd yn garedig gan Alban, gwr enwog
o dref* Ferulam, yr hwn a'i cuddiodd ef yn ei
dŷ rhag llidiawgrwydd ei elynion. Pagan oedd
Alban pan dderbyniodd efe Amphibalus i'w dŷ.
Ond gwedi hir gymdeithasu âg Amphibalus,
clywed ei weddïau taer ddydd a nôs, a sylwi ar
ei ymarweddiad hardd yn yr Arglwydd, cafodd
ei ddychwelyd oddiwrth ei eilunod mudion at y
gwir a'r bywiol Dduw.†

Pan glybullywodraethwyr Ferulam, fod Am-
phibalus, gweinidog cristianegol, yn ymguddio
yn nhŷ Alban, anfonasant filwyr i'w ddal ef.
Alban yn gwybod eu bod yn dyfod, a wisgodd
ddillad Amphibalus, ac a roddodd ei hun yn ew-
yllysgar yn ei le ef. Y milwyr, heb adnabod y
twyll, a'u dygasant ef yn union-gyrch at y barn-
wr, yr hwn ar y cyfryw amser oedd yn aberthu
i'w eilunod. Y barnwr, pan adnabu Alban, a
lanwyd o lidiogrwydd, ac a ddywedodd wrtho,
Yn gymmaint ag na thraddodaist i'r milwyr,
gablwr ein duwiau ni, i gael ei gospi yn ol ei
haeddiant,

* Fuller's Church Hist. p. 17.

* Yn awr St. Alban's, yn Hertfordshire.

† Da y fyddai, pe b'ai holl weinidogion yr efengyl yn
cadw yn nes at siaml y duwiol Amphibalus, pan fyddont yn
Mettya gyda dyeithriad.

YN NGHYMRŪ.

haeddiant, gwel y gospedigaeth a gai dithau os **CANT**
gwrthodi roddi addoliad i'n duwiau ni. **IV.**

Alban, gwedi ei arfogi â holl arfogaeth Duw, Gwrol-
a safodd yn ddiysgog ger bron y barnwr, ac fel deb Al-
crigion dewr, a ddywedodd, Mai addolwr yr ban.
unig wir Dduw, yr hwn a wnaeth nef a daiar,
oedd efe, ac mai y Duw hwn yn unig a wasan-
aethai: ac nad oedd addoli eilunod ond ynfyd-
rwydd pechadurus ag a fyddai ynsicr o derfynu
mewn tragwyddol bŷenau.

Y barnwr, yn llawn llid, a orchymmynodd
fflangellu Alban, gan dybied y gallasai fflangell-
au fod yn fwy effeithiol nâ geiriau, i'w ddwyn
yn ol at ei hen ymarferiadau eilun-addolgar.
Ond pan welodd y barnwr nad oedd na geiriau
denu, na fflangellau yn abl siglo ffydd a gwrol-
deb Alban, a pheri iddo wadu ei broffes, efe a
orchymmynodd i'w ddyhenyddio.

Y dyhenyddiwr, wrth sylwi ar gadernid ffydd
a thaerni gweddiau Alban, a argyhoeddwyd; a
chan daflu ei gleddyf o'i law a syrthiodd wrth ei
draed ef; ac a ddeisyfodd gael marw gydâg ef,
neu yn ei le, yn hytrach nâ bod yn euog o dyw-
allt gwaed gwirion. Synodd y milwyr wrth we-
led hyn; ond un o honynt ag oedd yn fwy di-
deimlad nâ'r cyffredin, a ymaflodd yn y cleddyf, Alban yn
ac a dorrodd ben Alban dduwiol âg ef.* tael ei
ferthyrn.

Cafodd

* Bede, L. I. Chap. 7.

CANT

IV.

Cafodd llawer o drigolion Ferulam eu dychwelyd i'r ffydd gristianogol yr amser hwnw, a chan na allasent wneuthur proffes gyhoeddus o Grist yn nhref Ferulam, penderfynasant i fyned ar ol Amphibalus i barthau gorllewinol yr ynys, lle yr oedd efe gwedi ffoi ar ferthyrddod Alban.

Merthyr-
dod crist-
'nogion
Ferulam,
ac Am-
phibalus.

Ond pan gythwynasant, byddin o'u cymmyd-ogion paganaidd a'u dilynasant, a'u goddiweddasant ac a'u lladdasant; ac wedi cael gafael yn Amphibalus, y gelynion a'u dygasant ef yn of; a phan oeddent o fewn i dair milldir i dref Ferulam, hwy a'u lladdasant yntef hefyd.

Merthyr-
dod Aa-
ron a Ju-
lius o
Gaerlle-
on ar
Wysg.

Heblaw Amphibalus, cafodd Aaron a Julius, o Gaerlleon ar Wysg, eu merthyru y pryd hyny, ac hefyd Angulius esgob Llundain. Lluaws mawr o wyr a gwragedd mewn amrywiol ranau o'r ynys a ddyoddefasant y poenau mwyaf creulon; a chan orfoleddu yn eu dyoddefiadau, a orchymmynasant eu hysbrydoedd i ddwyllaw eu Ceidwad ffyddlon. Ereill a ffoisant i'r coedydd, ac a ymguddiasant mewn og'feydd a mynyddoedd, nes i Dduw eu gwaredu hwynt oddiwrth lidiogrwydd eu gelymion.*

Grefydd
yn mron
cael ei di-
wreiddio
o Fry-
dain.

Er na pharhaodd yr erledigaeth greulon hon ond blwyddyn a hanner yn Mrydain, lladdwyd cynnifer o gristianogion, llosgwyd cymmaint o'r

* Usker de Brit. Eccles. Chap. 7.

o'r ysgrythurau, a thynwyd i lawr gynnifer o'r eglwysi yn yspaid yr amser hyny, fel braidd na ddiwreiddiwyd cristianogaeth o'r wlad.*

CANT
IV.

Tra yr oedd yr erledigaeth hon yn cael ei chario yn mlaen, Dioclesiau a Maximian Heronius, a roisant i fynu yr ymerodraeth; a Maximinus Galerius a gyhoeddodd ei hun yn ymerawdwr y dwyrain, a chafodd Constantius Clorus ei waenthur yn ymerawdwr y gorllewin.*

Pan ddaeth Constantius yn ymerawdwr, darfu am yr erledigaeth; ac eglwysi Brydain, fel ereill, a gawsant lonyddwch a thawelwch mawr. Y cristianogion ag a ffoisent yn amser yr erledigaeth, a ddychwelasant; a'r eglwysi ag a ddys-
trywiasid, a adeiladwyd drachefn, a phob calon a lanwyd o lawenydd a gorfoledd am ddaioni Duw. Gosodwyd dyddiau hefyd i'w treulio mewn ympryd a gweddi, o goffadwriaeth am y saint a ferthyrwyd.* *

Gwr llawn o natur dda oedd Constantius; ac
M er

* Clarke's Martyr. p. 349. * Mosh. Eccles. Hist. Vol I. p. 258. * Bede, L. I. Chap. 8.

* Dyma ddechreuad y gwylliau Mab Sant, a gynhelir mewn amryw iol loeod i ddybenion, ac mewn dull gwahanol iawn i'w gosodiad cyntaf. Y Rhufeiniaid a'u galwent, *Festi Memoriz Sanctorum*; a'r Cymry a'u galwent, *Gwylliau Mybyr Sant*. Ao-oddiwrth yr euw hwn y daeth, *Gwylliau Mab Sant*. Rowland's Mon. Ant. p. 181.

CANT
IV.

er nad oedd yn proffesu y grefydd gristianogol, amddiffynodd rydd-did y cristianogion, a dangosodd lawer o gariad tu ag attynt.*

Constan-
tius yn
profi
duwiol-
deb ei
weision
cristian-
ogol.

I brofi ffydd, a gwroldeb y cristianogion hyny ag oedd yn swyddogion dano, ac yn byw yn ei deulu, Constantius a ddywedodd wrthynt, fod yn rhaid iddynt naill ai aberthu i eulunod, a'u gwasanaethu, neu roddi i fynu eu swyddau. Fel na bu eglwys Dduw erioed yn hollol berffaith yn y byd hwn, rhai o'i weision a ddewisasant yn hytrach roddi i fynu eu crefydd nag ymadael â'i wasanaeth ef. Ond ereill, fel Moses, a ddewisasant yn hytrach oddef adfyd gydâ phobl Dduw, na chael mwyniant pechod dros amser. Yna Constantius a ddywedodd wrth y rhai cyntaf, Yn gymmaint a'ch bod chwi mor anffyddlon i'ch Duw, mae yn annhebygol y gallwch fod yn ffyddlon i'ch brenin; ac yn ebrwydd efe a'u diswyddodd hwynt, ac a'u danfonodd ymaith. Ond canmolodd y lleill yn fawr am eu gwroldeb a'u sel, ac o hyny allan a'u dewisodd hwynt i fod yn swyddogion dano, ac i wasanaethu oddiamgylch i'w berson.^b

Marwol-
aeth Con-
stantius.
O. C.
306.

Gwedi treulio llawer o flynyddoedd yn Mrydain, ac ymdrechgu gwneuthur daioni i bawb o'i ddeiliaid, Constantius a fu farw, ac a gladdwyd yn

* Eusebius. L. VIII. Chap. 14. ^b Euseb. in vita. Const. L. I. Chap. 9.

Nghaer Efrog;* a Chonstantine fawr, ei fab o Elen,† merch Coel Godebog, a ddewiswyd yn ymerawdwr yn ei le ef.*

CANT
IV.

Yr oedd yn llawen iawn gan y Cymry weled eu cydgladwr Constantine fawr yn cael ei wneuthur yn ymerawdwr; yn enwedig am ei fod fel ei dad Constantius, yn ffafrol i'r grefydd gristionogol.

Gwedi gosod pob peth mewn trefn yn Mrydain, a gwneuthur y darpariadau angenrheidiol, Constantine fawr a aeth i ryfela â Maxentius, yr hwn oedd gwedi trawsfeddiannu llywodraeth Affrica a'r Ital, a chwedi cyhoeddi rhyfel yn ei erbyn ef. Fel ag yr oedd Constantine fawr yn myned i gyfarfod Maxentius, efe a welodd yn yr awyr ar hanner dydd, groes fawr, a'r geiriau

M 2 hynod

* York.

† Fe ddywedir fod Elen yn wraig o lendid, gwybodaeth, a duwioldeb mawr; ac iddi hi, pan wnaethpwyd ei mab Constantine yn ymerawdwr, fyned i Jerusalem, a thynu i lawr deml y dduwies Venus ag oedd wedi ei hadeiladu ar synydd Calfaria; a delw Jupiter, ag oedd gwedi ei gosod uwchlaw bedd Crist; yn nghyd â theml Adonis ag oedd gwedi ei hadeiladu yn Methlehem. A chwedi eu dystrywio hwynt, iddi adeiladu eglwysi cristianogol yn eu lle. Fe ddywedir hefyd iddi gael gafael yn nghroes Crist ar synydd Calfaria. Gwedi rhoddi llawet o'i brawf o'i gostyngeliddrwydd, a'i chariad a'i tel yn ngwlad Canaan, hi a ddychwelodd i Rufain, ac a farw yn mreieiliau ei mab.

• Fuller's Church Hist. p. 21.

CANT
IV.

Constan-
tine yn
gorchfy-
gu Max-
entius.

O. C.
312.

hynod hyn yn ysgrifenedig arni; **HAC VINCE**, hyny yw, Yn hon, gorchfyga. Gwedi gorchfygu Maxentius yn agos i Rhufain, Constantine fawr a roddodd ddiolch i Dduw am ei ddaioni, ac a ganiataodd rydd-did i gristianogion i fyw yn ol eu cyfreithiau a'u gosodiadau eu hunain.*

Mewn ychydig o amser gwedi hyn, Constantine fawr a wnaeth broffes gyhoeddus o'r grefydd gristianogol: a phan bu farw ei gyd-awyddog Licinius, efe a roddodd fwy o rydd-did i gristianogion. Ac ychydig o amser cyn ei farwolaeth, Constantine fawr a gyhoeddodd, na ddyoddefai efe un grefydd yn yr ymerodraeth, ond y grefydd gristianogol yn unig; ac a roddodd orchymmyn i dynnu i lawr demlau yr eilunod, ac i wahardd aberthu iddynt.^b

Yr oedd yr eglwys gristianogol tra y bu yn cael ei gwrthwynebu a'i herlid gan yr awdurdodau gwladol, yn cael ei llywodraethu gan yr esgeibion yn unig, yn ol y gwahanol raddau ag oedd gwedi ymlusgo i'w plith, a'r enwau a roddid iddynt. Ond pan wnaeth Constantine fawr broffes gyhoeddus o'r efengyl, efe a gymmerodd y rhan allanol o'r llywodraeth eglwysig i'w law ei hun; ac fel y byddai i'r drefn o lywodraeth eglwysig fod yn fwy tebyg i'r ffurf o lywodraeth gwladol,

Constan-
tine yn
cymmer-
yd llyw-
odraeth
allanol yr
eglwys
arno.

* Socrates Eccles. Hist. L. I. Chap. 2, 3.

^b Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 262.

gwladol, efe a sefydlodd y cyfnéwidiadau ag oedd gwedi cymmeryd lle yn raddol yn y drefn o lywodraeth eglwysig er pan y diddymwyd y cystadledd ag oedd rhwng yr esgobion yn y cant cyntaf, a rhan o'r ail; ac a gadarnhaodd y blaenoriaeth ag oedd esgobion Rhufain, Antiochia, ac Alexandria, yn fwynhau y pryd hyny, ac a ddyrchafodd esgob Constantinople i'r un radd batriarchaidd a hwynthwy. Ychwanegodd hefyd rai swyddogion nad oeddent o'r blaen yn eglwys Crist.

CANT

IV.

Gwedi cael rhydd-did i addoli Duw yn ol rheolau ei air, eglwysi Brydain a gynnyddasant mewn rhifedi; a chyfrifid hwynt yn enwog gan ddysgyblion Crist mewn gwledydd ereill. Ac o hyn allan yr ydym yn cael, fod gweinidogion eglwysi Brydain, yn breseanol yn y cymmanfoddd cyffredinol a gynhelid trwy orchymmyn yr ymerawdwyr, mewn amrywiol ranau o'r byd, i benderfynu dadleuon crefyddol, a threfnu mesurau addas i adeilad yr holl gorph.

Cynnydd
eglwysi
Brydain.

Yn ebrwydd gwedi i'r crist'nogion gael llo-nyddwch gan eu gelynion allanol, cyfododd ymrysonau yn eu plith eu hunain, yr hyn fu yn foddion i rwygo rhai eglwysi, ac yn achos o ofid mawr i lawer o weinidogion Crist.

Pan

* Mosh. Eccles. Hist. Vol I. p. 282, 284.

CANT
IV.Cym-
manfa
Arles.O. C.
314.

Pan oedd y Donatistiaid,* yn aflonyddu eglwysi Crist yn Affrica, a rhanau ereill o'r byd, yr ymerawdwr a orchymmynodd i esgobion yr amrywiol daleithiau gyfarfod mewn cymmanfa yn Arles yn Ffrainge, i ystyried y ddadl yn fanol, ac ymdrechu gwneuthur heddwch rhwng y ddwy blaid.^a

Yr oedd Ifor, esgob Caer-Éfrog, Rhystyd esgob Llundain, a Brawdol esgob Caerlleon ar Wysg, yn nghyd â Sacerdos yr hehuriad, ac Armin y diacon o Gaerlleon ar Wysg, yn bresennol yn y gymmanfa hon; a'r tri esgob a roisant eu dwylaw wrth y rheolau a wnaethpwyd yr amser hwnw.^b Barnodd y gymmanfa fod y Donatistiaid

* Yr achos o'r ddadl hon oedd fel y canlyn. Ar farwol-aeth Mensurius esgob Carthage yn Affrica, yn y flwyddyn 311, cafodd arch-diacon Cæcilianus ei ddewis yn esgob yn ei le ef, a'i gyssegru i'w swydd gan yr esgobion cymmydog-aethol yn unig, heb gynnorthwy esgobion Numidia, y rhai oedd yn arferol o fod yn bresennol ar gyssegrïad esgobion Carthage. Tramgwyddodd esgobion Numidia yn fawr wrth hyn, a chyfarfuant mewn cymmanfa, a barnasant Cæcilianus ar amrywiol ystyriaethau yn annheilwng o'r esgobaeth; a dewisasant y diacon Majorinus yn ei le ef. Ond nid ufaddhaodd Cæcilianus i'w penderfyniad hwynt; ac felly cafodd eglwys Carthage, ac amryw o eglwysi ereill eu rhanu yn ddwy blaid. Ac o blegid fod Donatus yn fwy haerllug yn erbyn Cæcilianus na'r esgobion ereill, cafodd gwrthwynebwyr Cæcilianus eu galw yn Ddonatistiaid.

^a Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 329.

^b Usher de Eccles. Brit. p. 195. Stillington's Orig. Brit. Chap. II.

tistiaid yn feius yn eu hymddygiad tu ag at Cæcilianus; a chytunodd y gweinidogion ar amrywiol o bethau, i'r dyben i ddwyn yn mlaen gysur ac adeiladaeth yr amrywiol eglwysi ag oedd o dan eu gofal gweinidogaethol.*

CANT
IV.

Yr

* Rheolau a wnaethpwyd yn Nghymrafa Arles.

'Fod y pasc i gael ei gadw ar yr un amser. trwy yr holl fyd; ac fod esgob Rhufain, fel arferol, i roddi gwybodaeth o'r diwrnod.'

'Nad oedd i un esgob sathru ar esgob arall.'

'Fod esgobion teithiol i gael caniatad i gyflawni eu swydd yn y dinas oedd i ba rai y deuent.'

'Nad oedd un i gael ei gyssegru yn esgob, heb fod tri esgob o leiaf yn bresennol.'

'Fod y gweinidogion a roddent arian allan ar llog i gael eu hysgymuno.'

'Nad oedd y gweinidogion ddim i ymadael â'r eglwysi lle yr oeddent wedi cael eu hurddo.'

'Na chai y diaconiaid ddim gweini yr ordinhad o swper yr Arglwydd.'

'Yn gymmalnt a bod yr erledigaeth gwedi darfod, fod y rhai a wrthodent i barhau yn yr alwad o filwyr, i gael eu hattal o gymmundeib.

'Fod y rhai ag oedd yn gyru cerbydau mewn rhedeg-feydd, ac yn dynwared mewn chwarendai, i gael eu troi o gymmundeib.'

'Fod y cristianogion hyny ag a fyddai yn cael eu gosod yn fywodraethwyr mewn llaoedd pellenig, i ddwyn gyda hwynt lythyr canmoliaethol oddiwrth eu hoesgob eu hunain,

CANT
IV.

Yr oedd yr eglwys amrywiol weithiau gwedi penderfynu yn erbyn y Sabelliaid, ac ereill, fod y Duwdod yn hanfodi yn dri pherson gwahanol; ond nid oedd neb etto yn anturio gosod allan pa fodd yr oeddent felly. Gwahanol weinidogion a ffurfient wahanol feddyliau am y dirgelwch hwn, heb roddi tramgwydd y naill i'r llall. Ond ni pharhaodd pethau yn y dull tangnefeddus hwn yn hir.

Arius,

ac na fyddai iddynt gael eu hattal o gymmundeb, oddieithr eu bod yn ymddwyn yn groes i ddysgyblaeth yr eglwys.'

'Fod y personau hyny, gwragedd pa sai a ddolld mewn godineb, i gael eu cynghori i beidio priodi drachefn tra byddent byw.'

'Fod y gwryfyon a briodent anghredinwyr, i gael eu hattal o gymmundeb dros amser.'

'Na chai y rhai a gam-gyhuddent eu brodyr, ddim eu derbyn i gymmundeb tra byddent byw.'

'Nad oedd i neb ag oedd gwedi eu hysgymuno mewn un lle, i gael eu derbyn mewn lle arall.'

'Nad oedd i un gwrthgiliwr i gael ei adferyd i gymmundeb mewn clesyd; ond fod iddo aros nes y gwellai, a phrofi ei fod gwedi diwygio.'

'Can fod y Donatistiaid ac ereill, yn ail-fedyddio y rhai a fedyddiasid gan eu gwrthwynebwr, penderfynwyd nad oedd y rhai ag oeddent gwedi eu bedyddio yn enw y Drindod sanctaidd, ddim i gael eu hail-fedyddio.' Stillingfleet's Orig. Brit. Chap. 2.

* Mesh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 334.

Arius, henuriad eglwys Alexandria yn yr **CANT**
 Aipht, a haerodd nad oedd Crist yn ogyfuwch **IV.**
 â'r Tad. Dywedodd mai y Bod cyntaf, a'r **O. C.**
 mwyaf ardderchog, a greodd Duw oedd y Mab; **317.**
 mae trwyddo ef y cfeodd Duw y bydoedd, ac yn **Athraw-**
 ganlynol ei fod ef nid yn unig yn îs nâ'r Tad **iaeth A-**
 mewn natur ac urddas, ond yn hanfodol wahan- **rius.**
 ol oddiwrtho. Cyn gynted ag y gwnaeth Arius
 ei feddyliau yn gyhoeddus, cawsant eu cofleidio
 gan lawer yn yr Aipht, a'r gwledydd cymmyd-
 ogaethol.

Alexander, esgob Alexandria, a arferodd bob
 moddion a allasai i argyhoeddi Arius o'i gyfeil-
 iornad, a'i ddwyn yn ol i fynwes yr eglwys. Ond
 pan welodd nad oedd un moddion yn debygol o
 lwyddo, efe a'i torrodd ef allan o gymmundeb yr
 eglwys.

Ar hyn, Arius a ymneilltuodd i wlad Palas- **Arius yn**
 tine, ac oddi yno a ysgrifenodd at y gwyr mwyaf **myned i**
 enwog yn yr amser hwnw, i amddiffyn ei ddal- **Palas-**
 iadau. Llwyddodd i raddau helaeth; canys lla- **tine, ac yn**
 wer a goffeidiasant ei athrawiaeth mewn amryw- **llwyddo.**
 iol wledydd; ac yn mhlith ereill, Eusebius es-
 gob Nicomedia, yr hwn oedd yn ŵr enwog, a
 chanddo awdurdod mawr yn yr eglwys.

Pan welodd Constantine fawr fod y ddadl hon **Cym-**
 yn debygol o wneuthur niwed i eglwys Crist, a **manfa**
 chreu cynnwrf yn yr ymerodraeth, efe a orchym- **Nicea.**
N **O. C.**
mynodd **325.**

CANT mynodd i genhadau yr eglwys gyffredinol trwy
IV. y byd cristianogol i gyfarfod yn Nicea, dinas yn
 Bythinia, i'r dyben i benderfynu y mater hwn.

Arieth Yn y gymmanfa hon, penderfynwyd fod y
 yn cael ei **Mab** o'r un hanfod â'r Tad, a chondemniwyd ath-
 chon- **rawiaeth** Arius. Cafodd Arius hefyd ei alltudio
 demnio. i blith yr lliriaid, ac annogwyd ei ganlynwyr ef
 i gydsynio â'r gredo a gafodd ei chyfansoddi
 gan y gymmanfa.*

Esgobion Dywedir fod amryw o esgobion Brydain yn
 Brydain **Nghymmanfa** Nicea, ac iddynt gyd-uno â'u bro-
 yn **dyr** i gondemnio athrawiaeth Arius,^a a phender-
 Nghym- **fynu** llawer o fatterion ereill. Ond gan fod llyfr
 manfa **Athanasius**, ag oedd yn cynnwys enwau yr es-
 Nicea. **gobion** ag oedd yn bresennol yno, yn awr gwedi
 ei golli, mae yn anmbosibl i benderfynu pwy o'r
 Cymry oedd yno.*

Gwedi

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 335, 336.

* Usher de Eccles. Brit. p. 195. Stillingfleet's Orig. Brit. Chap. 3.

* Dywedir fod 318 o esgobion yn bresennol yn Nghymmanfa Nicea; a bod yr ymerawdwr ei hun yn eistedd yno fel blaenor. Gwedi condemnio Arieth, a chadarnhau y rhan swyaf o'r rheolau a wnaethpwyd yn Nghymmanfa Arles, yn mhllith llawer iawn o bethau ereill, cytunodd Cymmanfa Nicea ar y pethau caalynol.

'Fod y pase i gael ei gadw ar y Sabbath ag addygwyddo ar, neu yn nesaf yn ol y llawn lloer cyntaf wedi yr 21^e fis Mawrth.'

Gwedi i Arius fod dros ychydig o amser mewn alltudiaeth, Constantine fawr a'i galwodd ef yn ei ol, ac a ddiddymodd y cyfreithiau ag oedd gwedi eu gwneuthur yn ei erbyn ef. Caniataodd hefyd i Arius a'i gyfaill Eusebius, i flino a gorthrymu cefnogwyr cymmanfa Nicea, yn neilltuol Athanasius, esgob Alexandria, yr hwn a ddiswyddwyd ac a alltudiwyd i Ffrainge, gan

CANT
IV.
Arius yn
dychwel-
yd o'i all-
tudiaeth.
O. C.
330.
335.
N 2 y Gym-

‘Fod y rhai ag oedd gwedi eu bedyddio, a chwedi syrthio yn wirfoddol yn yr erledigaeth ddiweddar, i aros dair blynedd yn mhlith y gwrandawyr, saith mlynedd yn mhlith yr edifeiriolwyr, a dwy flynedd yn mhlith y gweddiwyr, cyn cael eu derbyn i gymmundeib.’

‘Os byddai dynion mewn perygl o farw cyn myned trwy yr holl drefn o ddysgyblaeth, fod iddynt gael cymmundeib. Ond os gwellhaent, fod iddynt gael eu darostwng i blith yr edifeiriolwyr.’

‘Nad oedd neb benywod i gael byw yn yr un tŷ a'r offeiriaid, ond eu perth, nasau agosaf.’

‘Os urddid neb yn fyrbwyll, heb ddigonol brawf, ni chyfrifid y cyfryw urddiad yn safadwy. Ac os urddid neb ag a fyddai gwedi syrthio, fod yr urddiad i gael ei ddiddymu.’

‘Fod esgob i gael ei ordeinio gan esgobion y dalaith, ond os nad allent oll ddyfod, fod rhaid cael tri yn bresennol, a'r rhai hyn y gwedi cael cydsyniad y rhai absennol; a bod i'r arch-esgob gadarnhau pob peth a wnelid gan esgobion y dalaith.’

‘Fod cymmanfaoedd taleithiol i gael eu cadw ddwy waith yn y flwyddyn, sef yn y Grawys, ac yn yr Ilydref.’ Stillingfleet's Orig. Brit. Chap. 3.

CANT y Gymmanfa a gynnaliwyd yn Tyre.* Ond gan
IV. fod pobl Alexandria yn parhau i wrthod adfer-
 yd Arius i'w swydd yn eu plith, Constantine
 fawr a'i galwodd ef atto ei hun i Gonstantino-
 ple; ac a roddodd orchymmyn i Alexander, es-
 gob y ddinas honno, i'w dderbyn ef i gymmun-
 deb. Eithr cyn i hyny gymmeryd lle, Arius a
 fu farw; ac ni bu Constantine fawr byw yn hir
 ar ei ol ef.^a

Constan- Pan wybu Constantine fawr fod amser ei ym-
tine yn ddattodiad ef yn nesau, efe a ranodd yr ymerod-
marw, ac draeth rhwng ei dri mab, Constantinus, Constans,
yu rhanu a Chonstantius. Constantinus y mab hynaf, a
yr ymer- gafodd Brydain, Ffrainge, Spain, a rhan o Ger-
odraeth many. Gwedi marw Constantine fawr, Con-
rhwng ei stantinus, heb weled ei fod wedi cael digon, a
dri mab. ruthrodd i mewn i etifeddiaeth ei frawd Con-
 stans, ac a laddwyd yn yr ymdrech.

O. C. Ar farwolaeth Constantinus, Constans a gym-
340. merodd feddiant o'i etifeddiaeth ef, ac a ddaeth
 trosodd i Frydain, i ddarostwng y Pictiaid, a'r
 Scotiaid,* ag oedd gwedi torri an draws y Cym-
 ry.^b

Tra

* Yr un ysbryd crledigaethus, mae yn debyg, oedd yn y
 ddwy blaid.

• Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 339, 340. • Tyrrel's Gen:
 Hist. Eng. Vol. I. B. 2.

* Pobl o genedl y Scythiaid, oedd y Pictiaid yn wreidd-
 iol, ag a ddaethent trosodd i'r rhan ogleddol o Frydain oddi

Tra yr oedd y Cymry yn cael eu blino gan y gelynyion hyn, yr oedd eglwysi y saint, yn y dwyrain a'r gorllewin, yn llawn ymrafaelion yn nghylch athrawiaeth Arius. Esgobion a ysgym-mument esgobion, ac a ddrygent y naill y llall, fel nad oedd ond ychydig o ysbryd yr efengyl i'w ganfod yn mhlith llawer o honynt.

CANT
IV.

Y ddau ymerawdwr, yn dymuno dilyn siampl eu tad, a chadw undeb yr eglwys, yn ol defod yr amseroedd, a orchymmynasant i esgobion yr am-rywiol eglwysi yn y dwyrain a'r gorllewin, i gy-farfod yn ninas Sardis, yn Thracia, fel ag y caent wybod beth oedd barn y rhan fwyaf am athraw-iaeth Arius, a pha fesurau i fabwysiadu i'r dyben i gadw undeb yr ysbryd yn nghwllwm tangnefedd. Yr oedd dros dri chant a thri ugain ac un ar bym-theg o esgobion yn bresennol yn y gymmanfa hon; ac fe ddywed Athanasius fod amrywiol o esgobion Brydain yno, er pelled oedd, ac yn mhlith ereill Rhystyd esgob Llundain.* Yn y gymmanfa hon, cafodd y pethau a gytunwyd ar-nynt yn Nghymmanfa Nicea, eu cadarnhau, ac

Cym-
manfa
Sardis.
O. C.
347.

Arieth

amgylch i'r flwyddyn 72. Ond llwyth ag a ddaeth o'r Iwer-ddon yn nghylch dechreuad y pedwerydd cant, oedd y Scot-iaid. Oddiwrthynt hwy y cafodd Scotland ei galw felly. Yr oedd y Pictiaid a'r Scotiaid yn preswyllo yn Scotland, ac yn uno yn aml i ddrygu ac anrheithio y Cymry; yn neillduol gwedi i fyddinoedd y Rhufeiniaid gael eu galw o Frydain.

* Yr un gwr ag oedd yn Nghymmanfa Arles.

CANT Arieth ei chondemaio. Cytunwyd hefyd i alw
IV. Athanasius yn ol o'i alltudiaeth, a'i dderbyn i
 fynwes yr eglwys.* Ond ni chydysniodd esgobion y dwyrain â'r mesurau hyn.

Gwedi marw Constans, dangosodd Constantius ei fod yn ffafrol i athrawiaeth Arius; ac ymdrechodd i ddwyn esgobion y gorllewin i'w chofleidio. Ond pan welodd fod cynnifer o honynt yn glynu wrth y pethau a gytunwyd arnynt yn Nghymmanfaoedd Nicea, a Sardis, efe a orchymynodd i'r esgobion yn gyffredinol i gyfarfod yn Arminium yn yr Ital; ac y byddai iddo ef i ddwyn eu traul hwynt oll.

Cym-
manfa
Armini-
um.

O. C.
359.

Fel ag yr oedd y ddwy blaid am lwyddo, a llawer o bosibl yn mhlith y ddwy, yn gofidio am yr anghydfod galarus ag oedd wedi cymmeryd lle rhwng yr eglwysi, cyfarfu dros bedwar cant o esgobion yn y gymmanfa hon. Esgobion Ffrainge a Brydain, a dybient ei bod yn anweddaidd, i gymmeryd dim gan yr ymerawdwr at ddwyn eu traul. Ond tri o esgobion Brydain, yn ahabl i ddwyn eu traul eu hunain, ac heb ewyllysio pwysu ar eu brodyr, a dderbyniasant o haelioni yr ymerawdwr.*

Gwedi i'r esgobion gyfarfod, a gosod pob peth mewn trefn, yr Ariaid a ddywedasant, 'Gan fod

* Usher de Eccles. Brit. p. 195. Cressy's Ch. Hist. B.VIII. Chap. 3. Usher de Eccles. Brit. p. 189.

fod meddyliau dynion yn cael eu terfysgu trwy yr amrywiol gredöau ag oedd yn y byd cristianogol, mai gwell fyddai eu diddymu hwynt oll, a derbyn fel rheol gyffredinol y gyffes a wnaethid ychydig cyn hyny yn Nghymmanfa Sirmium, lle yr oedd yr ymerawdwr yn bresennol; a chan fod y gair cyd-sylweddïad yn annyalladwy i lawer, mai gwell fyddai dywedyd yn ngeiriau yr ysgrythur, fod y Mab, yn mhob peth yn debyg i'r Tad, nâ dywedyd fel yn Nghredo Nicea, ei fod o'r un sylwedd a'r Tad.' A chwedi dywedyd hyn darllenwyd y gyffes newydd ger bron y gymmanfa.*

CANT
IV.

Pan glybu esgobion y gorllewin y gyffes, yn yr hon nid oedd Crist yn cael ei osod allan fel o'r un sylwedd a'r Tad, hwy oll a'u gwrthodasant, ac a ddywedasant, na chlient hwy ddim oddiwrth gredo Nicea, ac a feiasant yn fawr ar yr esgobion hyny ag oedd am wneuthur y gredo hon yn rheol gyffredinol i'r holl eglwys. A phan ddeallasant fod yr ymerawdwr yn bwriadu gwneuthur iddynt oll gydsynio â daliadau yr Ariaid, hwy a ddanfonasant ddeg o'u brodyr atto i ddymuno arno, na ddygai efe athrawiaethau newyddion i mewn i'r eglwys, ond gadael i bob peth fod fel ag yr oeddent yn amser ei dad; a rhoi cenad iddynt hwy i ddychwelyd at eu hamrywiol

* Socrates Eccles. Hist. L. II. Chap. 29.

CANT
IV.

rywiol eglwysi, fel y gallent gyduno â hwynt
mewn gweddiau am lwyddiant a dedwyddwch ei
ymerodraeth.*

Yr ymerawdwr gwedi clywed gan yr Ariaid
pa fodd yr oedd pethau yn myned yn mlaen yn
y Gymmanfa, a chwedi penderfynu yn ei feddwl
i ymdrechu dwyn esgobion y gorllewin yn nes at
feddyliau yr Ariaid, a ddywedodd wrth y cen-
hadau, 'Nad oedd y gwahaniaeth rhyngddynt
ddim llawer, ac fod y gair sylwedd yn dywyll, a
chwedi cael ei arferyd yn fyrbwyll gan y tadau;
ac mai y wir ffydd oedd fod y Mab yn debyg i'r
Tad.' A chwedi ymrësymu llawer â'r cenhad-
au, efe a'u dygodd i gydsynio âg ef. Gwedi
ennill y cenhadau drosodd i'w ochr ei hun, yr
ymerawdwr a'u gollyngodd hwynt ymaith at eu
brodyr yn Arminium; ac a roddodd orchym-
myn i'w swyddog yn y dref honno, na ollyngai
efe yr esgobion ymaith nes byddent gwedi cyd-
uno â'u gilydd.^b

Pan ddeallodd yr esgobion nad oedd rhydd-
did iddynt i ddychwelyd heb broffesu eu cyd-
syniad â meddyliau yr ymerawdwr; a bod rhai
o'u brodyr yn cael eu carcharu o blegid eu gwr-
oldeb o blaid y ffydd, hwy a ofnasant; a chwedi
bod

* *Secrates Eccles. Hist. L. II. Chap. 29. Cave's Lives, Vol.
II. Sec. XI.* ^b *Ibid.*

bod saith mis yn Arminium, hwy a gydsyniasant
â'r gyffes a wnaethpwyd yn Sirmium, ac a
ddychwelasant at eu hamrywiol eglwysi.^a

CANT
IV.
~~~~~

Yn y gymmanfa hon, yr Ariaid, trwy ddi-
chell a thraws-arglwyddiaeth yr ymerawdwr, yn
nghyd â gwendid esgobion y gorllewin, a gaw-
sant y fuddugoliaeth. Ond ni pharhaodd eu
gorfoledd yn hir, canys esgobion y gorllewin,
wedi marw Constantius, a gyhoeddasant mewn
amrywiol gymmanfaodd, eu hymlyniad parhaus
wrth y ffurf o athrawiaeth a gytunwyd arni yn
Nghymmanfa Nicea.^b

Yn fuan yn ol Cymmanfa Arminium, cafodd
athrawiaeth Arius ei chofleidio gan lawer o grist-
ianogion Brydain. Pa un ai esgobion Brydain
ag oedd yn bresennol yn Nghymmanfa Armini-
um, neu ryw rai ereill, a fu yn offeryniol i'w
dwyn yma, sydd ry anhawdd gwybod yn bresen-
nol. Ond sicr yw, iddi lwyddo yma i fesur he-
laeth dros rai blynyddoedd, a pheri mawr flinder
i rai cristianogion.^c

Athraw-
iaeth
Arius yn
Mrydain.

Tra yr oedd dadleuon crefyddol yn terfysgu
meddyliau cristianogion Brydain, ac yn llanw
O eu

O. C.
364:

^a Cave's Lives, Vol. II. Sec. XI. Cressy's Ch. Hist. B.
VIII. Chap. 5. ^b Stillingfleet's Orig. Brit. Chap. 4.

^c Gildas. Bede, L. I. Chap. 8.

CANT calonau o ddigasedd y naill at y llall, y Pictiaid
IV. a'r Scotiaid a ruthrasant arnynt, ac a anrheith-
 iasant eu gwlad. Gorchfygasant mewn llawer
 brwydr, a lladdasant lawer o'r Cymry. Yr ym-
 erawdwr Valentinian, pan wybu hyn, a ddan-
 fonodd Theodosius i Frydain; yr hwn a osod-
 odd derfyn ar y rhyfel, ac a adferodd heddwch
 i'r talcithiau.^a

Theodo-
 sius yn
 gorchfy-
 gu y Pic-
 tiaid.

O. C.
 370.

Er mor anafanteisiol i achos gwir grefydd oedd
 y terfysgiadau gwladol ac eglwysig ag oedd y
 pryd hyny yn mhlith y Cymry, yr oedd yma law-
 er o ddynion enwog mewn duwioldeb, y rhai a
 ddangosent fawr sel dros ogoniant Duw, a dai-
 oni y wladwriaeth. Cynedda Wledig,* tywys-
 og. Ystrad Clwyd, a Gwynedd, a ddangosai
 lawer o gariad at Dduw a'i saint. Dygodd ei
 blant i fynu yn egwyddorion y grefydd grist-
 ianogol, a rhoddodd droed a breintiau gwladol
 i'r rhai a broffesent y ffydd yn Nghrist. Y rhan
 fwyaf o feibion Cynedda Wledig a gyflwynas-
 ant en hunain i'r Arglwydd; a phan yrrwyd
 hwynt o'u gwlad gan y Saeson, cawsant etifedd-
 iaethau yn Nghymru.^a

Cynedda
 Wledig
 yn dyw-
 ysog
 rhinwe-
 ddol.

Pan

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 36, 37.

* Mab Edeyrn o Wawl, merch Coel Godebog. Yr oedd
 yn teyrnau yn Cumberland a'r ardaloedd cymmydogathol
 hyd Wynedd.

^a Archaiol. Vol. II. p. 61. Achau saint ynys Brydain.

Pan oedd Macsen Wledig yn Mrydain, efe a briododd Elen merch Eudaf tywysog Cornwall; ac ar farwolaeth Eudaf a ddewiswyd yn dywysog ar y rhan honno o Frydain. Gwedi cael ei dderchafu i'r sefyllfa anrhydeddus hon, efe a benderfynodd i ddiorseddu yr ymerawdwr Gratian a Valentinian, a thraws-feddiannu yr ymerodraeth. Ac i'r dyben i ddwyn ei amcanion uchelfrydig i ben, efe a gymmerodd dri ugain mil o fiodau ieuengetyd y Cymry, heblaw llu y Rhufeiniaid ag oedd y pryd hyny yn Mrydain, ac a aeth drosodd â hwynt i Ffrainge a'r Ital.

CANT
IV.

O. C.
383.
Macsen
Wledig a
60,000
o'r Cym-
ry yn
myned i
Ffrainge.

Gwedi meddiannu yr ymerodraeth dros bum mlynedd, Macsen Wledig a laddwyd wrth ryfela â Theodosius; a chynnifer o'r Cymry ag a ddinasant, a sefydlasant yn Llydaw,* yn Ffrainge, lle yr oedd Cynan Meiriadog, tywysog Gwynedd, a brawd Elen, gwraig Macsen Wledig, gwedi cael ei osod yn frenin. Gwedi colli cynnifer o'u milwyr, daeth y Cymry yn analluog i ymddiffyn eu gwlad; ac yn ol ychydig amser gwedi hyny, y Saeson a ruthrasant arnynt, ac a feddiannasant y rhan fwyaf o Frydain.*

O 2

Yn

* Armorica, Ar-môr.

* Archaiol. Vol. II. p. 60. Gildas. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 38, 39.

CANT
IV.

O. C.
390.

Athrofa
Caer
Wor-
gorn.

Llwydd-
iant Pad-
rig yn
Ngwer-
ddon.

Yn fuan gwedi marwolaeth Maccsen Wledig, cafodd Cystenin fendigaid, mab Cynfor, ei dde-wis yn frenin Brydain. Theodosius yr ymerawdwr, a Chystenin fendigaid, yn ewylllysio dyrchafiad y Cymry, ac yn gydwybodol o ddefnyddioldeb dysgeidiaeth, a sefydlasant Athrofa yn Nghaer Worgorn yn Ngwent, ac a osodasant Padrig, gwr duwiol a dysgedig yn agos i Aberllwchwr, yn Nhir Gwyr, yn athraw ynthi. Pan oedd Padrig yn y sefyllfa hon, y Gwyddelod ag oedd gwedi cymmeryd meddiant o lan y môr, a ddaethant i Gaer Worgorn, a chwedi anrheithio y lle, a gymmerasant Padrig yn gaeth i'r Iwerddon.* Ond y Duw ag sydd yn goruchlywodraethu achosion dynion, a wnaeth gaethiwed Padrig yn fendith i'r Gwyddelod. Padrig, gwedi cael ei ddwyn i'r Iwerddon, a ddechreuodd bregethu yr efengyl i'r Gwyddelod pagan-aidd, a Duw a'i harddelodd i raddau helaeth, fel ag y bu yn offeryn i ddwyn llawer o honynt i gofleidio y grefydd gristianogol. Mewn canlyniad i'r llwyddiant mawr a gafodd Padrig yn Ngwerddon, cafodd ei alw yn apostol y Gwyddelod;^b ac y mae y bobl hyny yn ei ystyried hyd heddyw, fel eu sant ymgeleddol.*

Y

* Achan saint ynys Bryd. Camb. Biog. V. Padrig.

^b Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 358.

* Titular Saint.

Y PUMMED CANT.

AULACH, un o frenhinoedd yr Iwerddon, CANT
V.
a briododd Marchell, unig ferch Tudyr, brenin
Garth Mathryn yn Nghymru. Ar farwolaeth
Tudyr, Brychan mab Aulach o Farchell, a Brychan
Brychei-
niog.
ddaeth yn frenin Garth Mathryn, ac a'i galwodd
yn Frecheiniog, yn ol ei enw ei hun. Yr oedd
Brychan yn ŵr rhinweddol, a chanddo deulu
lluosog.† I'r dyben i daenu gwybodaeth o
Grist yn y lleoedd lle nad oedd yr efengyl yn
cael

† Ewau meibion Brychan o'i dair gwraig, Prawst,
Rhybrawst, ac Eurbrawst. 1. Cynog, 2. Cyflewyr, 3. Din-
gad, 4. Arthen, 5. Clydog, 6. Rhawin, 7. Cledwyn, 8.
Rhuo, 9. Rhain, 10. Pasgen, 11. Cynbryd, 12. Cynfran,
13. Nefei, 14. Doewan, 15. Dyfnan, 16. Cadog, 17. Ma-
thaiarn, 18. Gerwyn, 19. Pabiali, 20. Cynin, 21. Dyfrig,
22. Hychan, 23. Llechau, 24. Nefydd.

Merched Brychan,

1. Mechel, 2. Lleian, 3. Hawystl, 4. Dwynwen, 5.
Ceindrych, 6. Gwenddydd, 7. Gwladus, 8. Nefyn, 9.
Gwawr, 10. Eleri, 11. Eluned, 12. Gwrgon, 13. Enfail,
14. Rbieingar, 15. Goleuddydd, 16. Ccinwen, 17. Gwen,
18. Gwawrddydd, 19. Cenedlon, 20. Tybiau, 21. Clydai,
22. Tudfyl, 23. Tydiau, 24. Tanglwst, 25. Arianwen, 26.
Corth. Achau saint ynys Brydain.

CANT

V.

cael ei phregethu y pryd hyny, Brychan a ddygodd ei blant, a'i wyrion, i fynu mewn dysgeidiaeth, fel ag y byddent yn abl i hyfforddi yr ahwybodus. Bu llawer o honynt yn llafurus iawn yn ngwinllan Duw, a chafodd rhai eu merthyru gan y Saeson paganaidd. Yr oedd teulu Brychan mor enwog yr amser hwnw, fel ag y cafodd ei alw yn un o'r tri theulu sanctaidd ynys Brydain.*†

Meibion
Macsen
Wledig
yn wyr
enwog.

Nid aeth pawb o hiliogaeth Macsen Wledig gydâg ef i Ffrainge. Ednyfed, Owain, Cystennyn a Phebllic, ei feibion ef, a arosasant yn Mrydain, a chyfrifid hwynt yn ddynion enwog mewn duwioledeb. Eldad hefyd, un o hiliogaeth Bran fendigaid, yr hwn a gafodd ei ddwyn i fynu yn Athrofa Caer Worgorn, oedd yn ŵr cyfrifol iawn yn nechreuad y cant hwn.^b

Y derwyddon a haerent fod drwg a da yn gyd-bwys yn y cyflwr dynol, ac fod gan ddyn allu digenol i ddewis a chyflawni yr un a fynai o honynt. Pan gafodd rhai o'r derwyddon eu dychwelyd at gristianogaeth, a'u dewis yn weinidogion eglwysi Crïst yn mhlith y Cymry, hwy a barhausant i ddysgu yr athrawiaeth hon; ac a

gym-

* Achau saint ynys Bryd. Archaiol. Vol. II. p. 61.

† Teulu Bran fendigaid, a theulu Cynedda Wledig, oedd y ddau arall.

^b Achau saint ynys Brydain.

gymmysgasant lawer o'u daliadau derwyddol ag athrawiaethau pur yr efengyl. O'r cymmysgedd hwn y cyfododd athrawiaeth Morgan,* yr hon a greodd gymmaint o gynnwrf yn eglwysi y saint yn y cant hwn.^{CANT V.}

Morgan a anwyd yn Mrydain, ac yn ol barn rhai, a ddygwyd i fynu yn Athrofa Bangor is y coed, yn sir Fflint.† Yr oedd Morgan yn cael ei gyfrif yn ŵr rhinweddol, a dysgedig iawn yn y ieithoedd, a phob cangen arall o ddysgeidiaeth a gyfrifid yn angenrheidiol yn y dyddiau hyn. Dywedir ei fod yn dal y cyfeiliornadau canlynol:

1. 'Fod Adda gwedi ei greu yn greadur Cysfeil-marwol; ac y buasai efe marw pe buasai heb iornadau Morgan bechu.'

2. 'Nad oedd pechod Adda o un anfantais, ond iddo ei hun yn unig.'

3. 'Fod y gyfraith yn cymmwyso dyn i deyrnas

* Pelagius, yn y iaith Lladin.

* Camb. Biog. V. Morgant.

† Y mae llawer yn meddwl mai Lleirwg tywysog Siluria, a sefydlodd yr Athrofa yn Bangor is y coed, yn sir Fflint. Ereill a dybiant mai Dunod fawr, mab Pabo, yn nghyd â'i feibion, Deiniol, Cynwyl a Gwarthan a'i sefydlasant hi yn y chwechfed cant. Ond pa un bynnag ai yn yr ail, neu yn y chwechfed cant, y sefydlwyd Athrofa yn Bangor is y coed, yr oedd rhai dynion dysgedig yn Nghymru yn amser Morgan.

GANT V. nas nefoedd, a chwedi ei selio ar ogyfuwch add-
ewidion a'r efengyl.'

4. 'Fod rhai dynion cyn dyfodiad Crist yn byw yn ddi-bechod.'

5. 'Fod babanod yn yr un cyflwr ag Adda cyn y cwmp.'

6. 'Mae nid anufudd-dod Adda yw yr achos o farwolaeth holl ddynol-ryw; ac nad yw yr adgyfodiad cyffredinol yn deilliaw trwy rinwedd adgyfodiad Crist.'

7. 'Pe b'ai dyn yn ymdrechu, y gallai efe gadw holl orchymmynion Duw heb un anhawsdra; a chadw ei hun mewn cyflwr o ddiniweidrwydd perffaith.'

8. 'Er i gyfoethogion gael eu bedyddio, a byw yn rhinweddol, na's gallant fyned i'r bywyd heb iddynt ymadael â'u holl olud.'

9. 'Nad yw gras a chymmorth Duw yn cael eu rhoddi i gyflawni pob gweithred foesol; ond fod rhydd-did yr ewyllys a gwybodaeth o ddyledswydd yn ddigonol i ateb y dyben.'

10. 'Fod gras Duw yn cael ei roddi yn gyf-
attelebol i haeddiant dyn.'

11. 'Nad all neb gael eu galw yn blant i Dduw, oddi eithr eu bod yn berffaith ddi-bechod.'

12. 'Mae

12. 'Mai trwy rydd-did ei ewyllys, ac nid trwy gymmorth Duw mae i ddyn gael y fuddugoliaeth ar brofedigaethau.'

CANT
V.
~~~~~

Dyma yr egwyddorion perrglus a gyfrifid i Morgan, ac am ba rai y cafodd ei gondemnio mewn llawer o Gymmanfaodd.

Morgan, yn nghyd â Cœlestius, gwr o'r Iwerddon, o'r un daliadau ag ef ei hun, a aethant i Rhufain, ac a fuant yno mewn parch mawr dros ychydig amser. Ar ddyfodiad y Gothiaid i Rufain, Morgan a Cœlestius a ymadawsant i Sicily, ac oddi yno a aethant i Affrica. lle y cyhoeddasant eu daliadau gydâ mwy o rydd-did. Morgan a aeth o Affrica i wlad Palastine, ac a dderbyniwyd yn garedig gan Ioan esgob Jerusalem; ond Cœlestius a arosodd yn Carthage, dan obaith o gael ei ddewis yn un o henuriaid y ddinas honno. Pan gafodd daliadau Cœlestius eu gwnethur yn gyhoeddus, cawsant eu condemnio gan y gymmanfa a gyfarfu yn Carthage. Mewn canlyniad i hyn, ymadawodd Cœlestius o'r ddinas honno, ac a aeth i'r dwyrain. Pan glybu Austin esgob Hippo, am lwyddiant athrawiaeth Morgan yn y dwyrain, efe a ysgrifennodd lawer yn ei herbyn; ac a ddanfonodd Orosius i gyhuddo Morgan ger bron y Gymmanfa a gyfarfu yn Jerusalem. Ond gan fod Ioan esgob Jerusalem

Morgan
ynmynod
i Rufain.

O. C.
410.

412.
Cym-
manfa
Car-
thage.

Cym-
manfa
Jerusa-
lem.

P

mor

CANT

V.

Esgob
Rhufain
yn con-
demnio
Morgan.

mor ffafrol i athrawiaeth Morgan, ni wnaeth y Gymmanfa honno ond ei ddanfon ymaith yn ddi-gerydd; ac ychydig yn ol hyny, yn Nghymmanfa Diospolis, barnwyd nad oedd Morgan yn euog o gyfeiliornad. Zosimus esgob Rhufain hefyd, a goffeiodd athrawiaeth Morgan dros ychydig amser, ac a gyhoeddodd ei fod ef yn iach yn y ffydd; ond wrth ystyried rhesymau Austin yn erbyn athrawiaeth Morgan, a gweled gwroldeb esgobion Affrica, efe a gyfnewidiodd yn ei farn, ac a gondemniodd Morgan a Cœlestius, gydâ y gerwindeb mwyaf.*

Nid ymddengys i Forgan ddychwelyd i Frydain, ond cafodd ei athrawiaeth ei lledu ym gan y gweinidogion hyny ag oedd o'r un farn ag yntef, ac yn neillduol gan Agricola, mab Severianus,^b esgob o Ffraingc.^c

Fel ag yr oedd y Rhufeiniaid gwedi galw eu byddinoedd o Frydain, i'r dyben i amddiffyn eu gwlad eu hun, ag oedd yn cael ei hanrheithio gan y Gothiaid, ni's gallasent roddi y cynnorthwy hyny i'r Cymry ag oedd yn angenrheidiol arnynt yn yr amser cyfyng hwn. Y Pictiaid a'r Scotiaid

* Mosh. Eccles. Hist. Vol I. p. 422, 423, 424.

^b Bede, L. I. Chap. 17.

^c Gressy's Eccles. Hist. B. VIII. Chap. 27.

Scotiaid, yn nghyd â'r Saeson * ag oedd yr am-
 ser hyny gwedi uno â hwynt, yn cymmeryd y
 fantais ar sefyllfa di-ymgeledd y Cymry, a
 ruthrasant o'r newydd arnynt. Yn y cyfyng-
 der hwn, y Cymry a anfonasant i Rhufain am
 gynnorthwy yn erbyn eu gelynion. Y Rhufein-
 iaid yn mwynbau ychydig o lwyddiant yr amser
 hwnw, a gydsyniasant â dymuniad y Cymry, ac
 a anfonasant gynnifer o filwyr i Frydain, ag
 oedd yn angenrheidiol i ymlid y gelynion ym-
 aith. Y Rhufeiniaid, gwedi gorchfygu gelyn-
 ion y Cymry, a'u gyru i'w gwlad eu hun, a gaw-
 sant eu galw yn ol i'r Ital. Ond cyn eu hym-
 adawiad, y Rhufeiniaid a gadarnhasant fur Se-
 verus,† ac a roisant annogaeth i'r Cymry i ym-
 arferyd dyledswyddau milwraidd, a sefyll yn
 wrol dros rydd-did eu gwlad; ac a ddywedasant
 wrthynt, nad oedd iddynt ddysgwyl ddim cyn-
 northwy o Rufain rhagllaw, ond fod yn rhaid

CANT
V.Y Cymry
yn anfon
am gyn-
northwy
i Rhuf-
ain.O. C.
421.

P 2

i'w

* Un o genhedloedd rhyfelgar Germany oedd y Saeson,
 ag oedd gwedi symud o barthau gogleddol y wlad honno, a
 chwedi sefydlu ar hyd glan y môr o Jutland i'r afon Rhinc.
 Ac ar amserau a ddeuent drosodd mewn badau i anrheithio
 Brydain. Verstegan, Chap. 3.

† Mur a adeiladwyd yn gyntaf gan Adrian, a chwedi hy-
 ny gan yr ymerawdwr Severus, o'r afon Tyne i Solway
 Erith, i rwystro y Pictiaid a'r Scotiaid i ddyfod i barthau
 deheuol Brydain. Yr oedd y mur hwn yn ddeuddeg troed-
 fedd o uchder, ac yn wyth troedfedd o led.

CANT i'w dyogelwch a'u cysur o hyny allan, i ymddi-
 V. bynu ar eu rhinweddau a'u hymdrechiadau eu
 Y Rhuf. hunain, ac nid ar y Rhufeiniaid. Gwedi dywed-
 einiaid yn yd hyn, y Rhufeiniaid a ymadawsant â Brydain,
 ymadawfa ac ni ddychwelasant mwyach.^a
 O. C.

420.

Y Cymry, gwedi bod yn agos i bedwar cant a phedwar ugain o flynyddoedd dan lywodraeth y Rhufeiniaid, a gawsant eu rhyddid. Ond yr oedd eu gelyntion mor lluosog, a hwythau gwedi dirywio i'r fath raddan, fel nad oeddent yn awr mewn sefyllfa i ymddiffyn y rhyddid a gawsent.

Er i athrawiaeth Morgan gysodi yn Mrydain, nid ymdalengys ei bod wedi ei chosleidio gan yr holl eglwysi; ond i'r gwrthwyneb, fod llawer, os nid y rhan twyaf o honynt, yn ei ffieiddio, ac yn gosidia yn fawr wrth weled ei llwyddiant, yn neilltuol gwedi iddi gael ei chondemnio gynnifer gwaith gan gymmanfaodd y saint mewn gwledydd ereill. Ond gan nad oeddynt yn abl

Esgobion
 Brydain
 yn anfon
 i Ffraingc
 am gyn-
 northwy
 yn erbyn
 y Mor-
 ganiaid.

i'w gwrthwynebu i foddlonrwydd y lluaws, hwy a ddanfonasant at esgobion Ffraingc, ac a ddymunasant arnynt i anfon dynion duwiol a dysgedig i Frydain i amddiffyn y gwirlonedd.^b

Esgobion Ffraingc wedi cyfarfod mewn cymmanfa,

^a Gildas. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 44, 55.

^b Bede, L. I. Chap. 17.

manfa, a ddewiasant Garmon * esgob Auxerre, CANT
 a Lupus esgob Troyes, ac a'u hanfonasant i Fry- V.
 dain i bregethu yn erbyn athrawiaeth Morgan, a
 chadarnhau yr eglwysi yn y gwirionedd.* Gar- Garmon
 mon a Lupus, gwedi cyfarfod â thymhestl ar y a Lupus
 môr, a bod mewn perygl mawr, a diriasant yn i yn dyfod
 ddiangol yn Frydain, ac a dderbyniwyd yn roes- ain.
 awgar gan y cyfeillion a ddanfonasant am danynt. O. C.
 429.

Fel ag yr oedd Garmon a Lupus yn areithwyr
 da, yn wyr dyeithr, a chwedi dyfod i Frydain i'r
 dyben i ddiwreiddio cyfeiliornadau y Morgan-
 iaid, lluaws mawr a wrandawent arnynt pa le
 bynnag y byddent yn pregethu yr efengyl. Dy-
 wedir hefyd i lawer o'r Morganiaid gael eu
 dwyn i gofleidio y gwirionedd, a'r iawn ffyddiog
 gael eu cadarnhau trwy eu hathrawiaeth hwynt.

Pan welodd y Morganiaid fod Garmon a Lu-
 pus yn llwyddo, cytunasant i ddadlên y pyngë- Cym-
 lau yn mha rai yr oeddynt yn anghytuno, mewn manfa
 cymmanfa gyhoeddus yn Verulam, ac y cai y Verulam.
 bobl yn gyffredinol fod yn farnwyr pa rai o ho- O. C.
 nynt oedd nesaf at y gwirionedd. Ar y dydd 430.
 appwyntiedig, cyfarfu blaenoriaid y ddwy blaid
 yn Verulam, a lluaws mawr o bobl a ddaethant
 yn nghyd, i fod yn edrychwyr, yn wrandawyr,
 ac

* St. Germain, mab Rhedyw, ac ewythr Emyr Llydaw. Mae
 Nawer o eglwysi gwedi eu cyssegra iddo yn Nghymru.

• Bede, L. I. Chap. 17.

CANT ac yn farnwyr. Y Morganiaid a ddechreuasant, ac a amddiffynasant eu daliadau hyd eithaf eu gallu. Pan orphenasant, Garmon a Lupus a safasant i fynu, ac a dywalltasant y fath lifeiriant o resymau cadarn ac ysgrythurol yn erbyn athrawiaeth y Morganiaid, fel nad oedd ganddynt ddim i'w ateb; a braidd yr attaliwyd y bobl rhag rhuthro arnynt.*

Y Pictiaid a'r Saeson yn rhuthro i Gymru.

Ychydig o amser yn ol y gymmanfa hon, tra yr oedd Garmon a Lupus yn myned oddi amgylch i hyfforddi y Cymry, y Pictiaid a'r Saeson a ddaethant yn dorfeydd o Scotland, ac a ddifrodasant y rhan ogleddol o Gymru. Yn y cyfamser, yr oedd lluwys o'r Cymry gwedi cyfarfod yn y rhan honno o'r wlad, i gael eu hyfforddi gan Garmon a Lupus, a'u bedyddio i'r grefydd gristianogol.* Anfonwyd gan hyny at Garmon, a dymunwyd arno i'w cynnorthwyo yn erbyn eu gelynion. Garmon, yn llawn gwrolder a sel, ac yn cael ei amgylchynu gan ddysgybillion Crist, a ddygwylodd yn dawl am ddysfodiad y Pictiaid a'r Saeson, mewn lle a elwir Maes Garmon, yn agos i'r Wyddgryg, yn sir Fflint; ac a roddodd orchymmyn i'r Cymry, pan roddai efe arwydd iddynt, i lefain allan, Aleluia, dair gwaith. Ar y munudyn ag yr oedd y gelynion yn rhuthro arnynt,

* Bede, L. I. Chap. 17. Usher de Eccles. Brit. p. 328.

* Er cymmaint o bregethu oedd y pryd hyny yn Nghymru, yr oedd yma lawer o baganiaid eilun-addolgar:

arnynt, Garmon a roddodd arwydd, a'r Cymry a lefasant â llef uchel, ' Aleluia, Aleluia, Aleluia.' CANT
V.
~~~~~

Pan glybu y Pictiaid a'r Saeson y llef hon, yr hon oedd wedi cynhyddu trwy adsain y mynydd- oedd, hwy a ddychrynasant yn ddirfawr, a dafl- asant eu harfau i lawr, ac a ffoisant; a llawer o honynt a foddasant yn yr afon ag oeddent wedi groesi ychydig o'r blaen.* A'r Cymry, trwy ddaioni Duw, a gawsant fuddugoliaeth hollol ar eu gelynion heb dynu'r cleddyf o'i wain. Er fod yn hawdd cyfrif am y fuddugoliaeth ryfedd- ol hon, heb ddywedyd ei bod yn wyrthiol, mae yn amlwg i bob dyn ystyriol, fod llaw Duw yn gadarn gydâ'r Cymry.

Buddug-
oliaeth
Maes
Garmon.
O. C.
430.

Gwedi aros yn Mrydain dros ychydig amser, a llwyddo i ddychwelyd llawer o'r Morganiaid oddiwrth eu cyfeiliornadau, a dystawi y lleill, Garmon a Lupus a ddychwelasant i'w gwlad eu hun, gan ddiolch i Dduw am y caredigrwydd a'r llwyddiant a gawsent yn Mrydain.

Y Gwyddelod, dan dywysiad Serigi Wyddel, Maibion yn parhau i oresgyn Gwynedd a glan môr Cym- Cynedda Wledig
ru, Cynedda Wledig a ddanfonodd rai o'i feib- yn gorch-
ion i'w gyru hwynt ymaith. Gwedi llwyddo i Gwydd-
orchfygu y Gwyddelod a'u gyru o'u preswyl- elod.
feydd,

* Bede, L. I. Chap. 20.

CANT
V.

Meibion
Cynedda
Wledig
yn cael
etifeddi-
aethau
yn
Nghym-
ru.

feydd, meibion Cynedda Wledig a gawsant etifeddiaethau yn Nghymru, ac a'u galwasant yn ol eu henwau eu hunain. Tibion a fu farw yn ebrwydd yn ol y fuddugoliaeth hon, a Merion ei fab a gafodd ei etifeddiaeth ef, ac a'i galwodd hi Meirionydd. Arwystl a gafodd gantref Arwystli, yn sir Feirionydd; Caredig a yrodd y Gwyddelod o Gantref y Tyno Coch, ac a'i calodd yn etifeddiaeth, ac a'i galwodd hi Caredigion.* Dunod a gafodd Gantref Dunodig yn sir Gaernarfon; Edeyrn a gafodd Edeirnion yn Mhowys; Mael a gafodd Maelienydd rhwng Hafren ag Wy; Dogfael a gafodd Dogfeilyn Dyffryn Clwyd; Rhufon a gafodd Rhufoniog, neu gantref Ystrad yn sir Dinbych; ac Oswal a gafodd Osweilin, lle y mae Croesyswallt yn awr.*

Caswall-
on Law
Hir tyw-
ysog
gogledd
Cymru.
O. C.
443.

Caswallon Law Hir,* pan gafodd oruch-lywodraeth gogledd Cymru, a aeth i sir Fon, lle yr oedd y Gwyddelod gwedi ffoi rhag meibion Cynedda Wledig, ac a'u gyrodd hwynt allan oddi yno, ac a laddodd Serigi Wyddel eu tywysog, a'i law ei hun. Gwedi gyrru y Gwyddelod o Fon, y Cymry a ymwrolasant, ac a'u gyrasant o bob man arall yn Ngwynedd; ac nid arosodd neb

* Sir Aberteifi yn awr.

* Achau saintynys Brydain. Archaiol. Vol. II. p. 607—613.

* Mab Einion Yrth ap Cynedda Wledig.

neb o honynt yn y wlad, ond y rhai a wnaeth-
 pwyd yn gaeth-weision. Caswallon Law Hir a
 adeiladodd eglwys yn y fan lle y cafodd y fudd-
 ugoliaeth ar ei elynion, ac a'i galwodd, Llan y
 Gwyddel;^a yn awr Caergybi. O hyny allan,
 Caswallon Law Hir a breswylodd yn ynys Fon; ^{Llys Cas-}
 ac yr oedd olion ei lys i'w gweled yn ddiweddar ^{wallon.}
 yn agos i Lan Elian.^b

Gwedi gorchfygu y Gwyddelod, daeth y Pic-
 tiaid, y Scotiaid, a'r Saeson, yn lluoedd i derfyn-
 au y Cymry; a bu newyn tŷt yn y wlad mewn Newyn.
 canlyniad i'r difrod a wnaethant. Yn y cyflwr ^{yn}
 galarus hwn, y Cymry, yn lle ymadael â'u pech- ^{Nghym-}
 odau, a dychwelyd at yr Arglwydd, a geisiasant
 gymmorth gan y Rhufeiniaid; ac a ddanfonas-
 ant y llythyr galarus canlynol at Ætius, ag oedd
 yn rhaglaw yn Ffraingc.

"At Ætius, ucheneidion y Brutaniaid. Ni ^{Llythyr}
 "wyddom pa le i droi ein wynebaw. Mae y Bar- ^{y Cymry}
 "bariaid yn ein gwthio i'r môr, a'r môr yn ein ^{at Ætius.}
 "gyru yn ol at y Barbariaid; rhwng y ddau, ^{O. C.}
 "nid oes gennym ond dewis un o ddau ^{446.} ^{angeu,}
 "naill ai cymmeryd ein llyngcu gan y tonau,
 "neu ein dyfetha â'r cleddyf."

Ond gan fod Ætius y pryd hyny yn rhyfela

Q

â'r

^a Achau saint ynys Brydain. ^b Rowland's Mon. Antiq. p.
 147. ^c Gildas. Bede, L. I. Chap. 13.

CANT   â'r Hanniaid, ni's gallasai anfon un cynnorthwy
       V.   iddynt.*

Pan welodd y Cymry nad oedd un cymmorth dynol i'w gael, hwy a droisant eu wynebau at yr Arglwydd: a'r Arglwydd a dosturiodd, ac a wrandawodd eu griddfanau, ac a roddodd iddynt y fuddugoliaeth ar eu gelynyon. Yn yspaid yr heddwch a fwynhasant mewn canlyniad i'r fuddugoliaeth hon, llifeiriodd y wlad o bob trugareddau angenrheidiol at gynhaliaeth a chysur dyn. Ond y Cymry, yn eu llwyddiant, a anghofiasant yr Arglwydd, a wrthryfelasant yn ddi-gywilydd yn ei erbyn, ac a lanwasant y wlad â'r pechodau mwyaf gwaradwyddus ac echryslawn.^b

Tra yr oedd y Cymry yn myned yn mlaen yn anedifeiriol yn eu pechodau, ac yn sathru deddfau Duw yn ddi-arswyd, daeth y newydd fod eu hen elynion, y Pictiaid a'r Scotiaid, yn paratoi i oresgyn y wlad. Yn lle dychwelyd at yr Arglwydd, yr hwn oedd gwedi bod mor dda iddynt yn eu holl gyfyngderau, y Cymry a galedasant eu calonau, a anghofiasant eu sefyllfa beryglus, ac a barhausant yn eu hanufudd-dod a'u gwrthryfelgarwch yn erbyn Duw, nes iddynt dynu ar eu gwlad y barnedigaethau mwyaf echryslawn.^c

Yn

* Bale, L. I. Chap. 13.   ^b Gildas.   ^c Ibid.

Yn yr amser trallodus hwn, pan oedd anwired-
edd yn amlhau, athrawiaeth Morgan a adfyw-
iodd i'r fath raddau fel ag y barnodd yr eglwysi
yn addas i anfon am Garmon yr ail waith i'w
gwrthwynebu. Garmon, gwedi clywed am am-
gylchiadau terfysglyd eglwysi Brydain, a gyd-
syniodd â'u deisyfiad; a chan nad oedd yn gyf-
leus i'w hen gyfaill Lupus i ddyfod gydâg ef,
cymmerodd Severus esgob Triers yn gydym-
aith.* Daeth Iltyd Farchog, a Cbrallo,* nei-
aint Garmon, ac ereill o'i gyfeillion gydâg ef y
pryd hyny i Frydain.* Gwedi dyfod a gweled
cildymrwydd y Morganiaid, Garmon a wan-ob-
eithiodd i'w hargyhoeddi trwy resymau, ac heb
ystyried fod gan bob dyn hawl fel creadur rhe-
symol, i farnu drosto ei hun, efe a lwyddodd
gydâ y llywodraethwyr gwladol i'w halltudio
hwynt o'r wlad yn ol cyfraith Valentinia.* Y Mor-
Trwy y weithred dra-arglwyddiaethol hon, ca-
fodd eglwysi Brydain lonyddwch dros ychydig
amser gan gyfeiliornadau Morgan.

CANT
V.

Garmon
yn dyfod
yr ail
waith i
Frydain.
O. C.
447.

Y Mor-
ganiaid
yn cael
eu hall-
tudio.

Gwedi alltudio y Morganiaid, Garmon a sef-
Q 2 ydlodd

* Bede, L. I. Chap. 21.

* Crallo a fu yn offeryn i gasglu Cynnullidfa yn Ngwent,
a galwyd hi Llangrallo.

* Achau saint ynys Brydain. * Cressy's Ch. Hist. B. IX.
Chap. 12. Warner's Eccles. Hist. Vol. I. p. 24.

CANT
IV.

ydlodd esgobion uniawn-gred yn eu lle hwynt; ac fel ag y byddai mwy o gydffurfiad rhwng eglwysi Brydain ag eglwysi Ffrainge, efe a ddygodd i mewn y ffurf o weddïau cyffredin ag oedd mewn ymarferiad y pryd hyny yn Ffrainge.* Ac nid oes hanes fod neb o'r derwyddon dychwel-edig yn gweinidogaethu byth ar ol hyn, yn eglwysi Brydain.

Garmon yn gwybod mai anwybodaeth oedd gwreiddyn yr holl annhrefn ag oedd y pryd hyny yn eglwysi Brydain, ac yn brofiadol o ddefnyddioldeb dysgeidiaeth i ehengu ac ardderchogi y cynheddfau dynol, a chynnorthwyo gweinidogion Crist i ddeall yr ysgrythurau, ac amddiffyn gwirioneddau yr efengyl, a benderfynodd i osod Athrofaïau i fynu mewn amrywiol leodd yn Nghymru, fel ag y byddai i wyr ieuainge gael eu hyfforddi mewn difynyddiaeth, ieithoedd, a'r celfyddydau, ac eglwysi Cymru gael athrawon duwiol a dysgedig, yn medru iawn ddosparthu gair y gwirionedd, a sefyll yn ddiysgog dros burdeb athrawiaeth a dysgyblaeth yr efengyl.

Athrofa
Llan
Illtyd.

I'r dyben hyn, Garmon a adferodd Athrofa Caer Worgorn, yr hon a ddystrywiasid gan y Gwyddelod yn amser Padrig, ac a osododd Illtyd ei nai yn athraw ynddi; a galwyd hi Bangor Illtyd,

* Warner's Ecales. Hist. Vol. I. p. 27.

Illtyd, ac wedi hyny Llan Illtyd fawr.* * Bu **CANT**
hondros hir amser yn Athrofa flodeuog. **V.**

Gosododd Garmon Athrofa arall i fynu yn **Athrofa**
Llancarfan yn sir Forganwg, a Dyfrig Beneur- **Llancar-**
og,† gwr duwiol a dysgedig o Abergwaun yn **fan.**
sir Benfro,‡ a gafodd ei ddewis i fod yn athraw
ynthi.⁴ Llawer o'r gwyr ieuaingc a ddygwyd i
fynu yn yr Athrofaau hyn, oeddent yn addurn-
iadau dysglair yn eglwysi Crist yn eu hamser.

Yr oedd cynulleidfaoedd cristianogol Cymru
y pryd hyny yn cael eu galw yn Gorau,‡ ac yn
cael eu gwahaniaethu yn ol enwau y personau ag
oedd gwedi bod yn offerynol i'w sefydlu hwynt;
megis côr Garmon, côr Dyfrig, a chôr Catwg. A
phan sefydlwyd Athrofaau yn rhai o honynt,
galwyd y rhai hyny yn Bangorau;§ megis Ban-
gor Deiniol, Bangor Illtyd, ac ereill.⁴

Pan

* Achan saint ynys Brydain. Cam. Blog.

* Lantwit Major yn sir Forganwg.

† Dubricius the Golden headed. † Camb. Register, Vol.
I. p. 240. ° Archaiol. Vol. III. p. 2.

‡ Côr, a round or circle, a close, a choir, in a Church.
Owen's Dic. V. Côr.

§ Bangor, The conspicuous, or principal row or circle,
hyny yw, y Cylch uchel. Ban, uchel, a Cor, Cylch. Owen's
Dic.

⁴ Hoare's Notes on Giraldus.

CANT

V.

Pan oedd Garmon ac ereill yn ymdrechur diwygio eglwysi Brydain, y llywodraethwyr gwladol, yn eu hanwybodaeth a'u byrbwylldra. oeddent yn penderfynu ar y mesurau a fu yn achos i'r Cymry golli y rhan oreu o'u gwlad.

Gwrth-
eyrn
Gwrth-
enau.
O. C.
448.

Gwrtheyrn Gwrthennau,* brenin Brydain, yn gweled fod brenhinoedd y Cymry yn cael eu lladd yn olynol, ac yn ofni y dialid arno yntef am ladd Constans ag oedd yn frenin o'i flaen ef, ac yn clywed fod y Pictiaid a'r Scotiaid yn parotoi i ryfel yn ei erbyn, a alwodd yn nghyd dywysogion y taleithiau, a chwedi amlygu iddynt sefyllfa beryglus y deyrnas, a ddywedodd wrthynt, mai y peth gorau a allent wneuthur yn y cyfryw gyflwr oedd anfon at y Saeson am eu cynnorthwy yn erbyn y Pictiaid a'r Scotiaid. Y Cymry yn rhwydd-gred, ac yn fyrbwyll yn eu tymmer, heb ystyried y canlyniadau, a gydsyniasant â Gwrtheyrn, ac a anfonasant i Germany i ddeisyf cynnorthwy y Saeson.*

Y Cymry
yn anfon
am y
Saeson.

Y Saeson yn hoffi gosod allan eu gwroldeb, ac yn hiraethu am drigfa yn ynys Brydain, a gydsyniasant â deisyfiad y Cymry, ac a anfonasant Hengist a Horsa, a llu lluosog o filwyr danynt, i gynnorthwyo y Cymry yn erbyn eu gelynion.*

Gwrtheyrn

* Vortigern:

* Bede, L. I. Chap. 14.   * Bede, L. I. Chap. 15.

Gwrtheyrn a dderbyniodd y Saeson gyda'r car- CANT
V.
edigrwydd mwyaf, ac a wnaeth wleddoedd idd-
ynt dros lawer o ddyddiau.

Gwedi gorphen gwledda, a gwneuthur y dar-
pariadau angenrheidiol, y Cymry a'r Saeson a
aethant yn erbyn y Pictiaid a'r Scotiaid, ac a'u
gorchfygasant, ac a'u hymhldiasant i'w gwlad eu
hun.*

Y Cymry, gwedi cael y fuddugoliaeth ar eu
gelynion, yn lle ymwroli, a danfon y Saeson ym-
aith, a ddyoddefasant iddynt breswyllo yn yny
Thanet, lle y tiriasent gyntaf; ac a roisant genad
i Hengist i adeiladu castell,* ac anfon am ychwa-
neg o flwyr. Gwrtheyrn hefyd yn llawn anllad-
rwydd, gwedi ysgaru ei wraig gyfreithlon, a Gwrth-
briododd Rhonwen merch Hengist,† ac a rodd- eyrn yn
priodi
Rhon-
wen.
odd

* Humfrey Lhuyd's Breviary.

* Gan nad oedd y Cymry yn foddlon i roddi etifeddiaeth
i'r Saeson yn Mrydain, dywedir i Hengist ddeisyf ar Gwrth-
eyrn i roddi iddo gymmaint o dir ag a allasai amgylchynu â
chroen ych. Gwedi cael ei ddeisyfiad, y Sais dichellgar a
dorodd y croen yn gareion mân, â pha rai yr amgylchynodd
gymmaint o dir ag oedd yn ddigonol i adeiladu castell arno.
Galwyd y castell hwnw, Thong Castle, Caer y Garai. Ver-
stegan, Chap. 5.

† Pan oedd Gwrtheyrn yn gwledda gyda Hengist yn ei gas-
tell, Rhonwen a ddaeth i'r wledd â cwpan aur llawn o win
yn ei llaw, ac wedi plygu ar ei chliniau ger bron y brenin, hi
a roddodd y cwpan iddo, gan ddywedyd, '*Waes heal
hlafor Cyning;*' byny yw, Bydd iach arglwydd ffonia.

CANT odd wlad Kent yn nghyd âg Essex, Suffolk, a
 V. Middlesex, yn etifeddiaeth i Hengist.

Pan welodd y Cymry fod Gwrtheyrn mor
 Y Cymry ffafrol i'r Saeson, a bod y wlad mewn perygl o
 yn dior- gael eu gorchfygu ganddynt, hwy a gytunasant
 seddu yn unfryd i ddiorseddu Gwrtheyrn, a dewis ei
 Gwrth- eyrn, ac yn coroni fab Gwrthefyr yn frenin yn ei le ef.
 yn coroni ei fab.

Gwrthef- Gwrthefyr wedi ei wneuthur yn frenin, a ym-
 yr yn fre- wrolodd; ac fel tywysog dewr a orchfygodd y
 nin, ac yn Saeson mewn llawer brwydr. Difuddiodd hwynt
 gorchfy- hefyd o'r lleoedd a roddasid iddynt gan ei dad,
 gu y Sae- ac a'u gyrodd hwynt i ymys Thanet, ac o'r diw-
 son. edd a barodd i Hengist a'i filwyr i ddychwelyd i
 Germany.

Gwrtheyrn yn synu wrth weled gwryf lân ar ei chliniau
 o'i flaen; ac yn anwybodus o iaith a defodau y Saeson, a
 ofynodd i'r cyfieithydd ag oedd wrth ei ochr, beth oedd ei
 deisyfiad hi. Y cyfieithydd a ddywedodd ei bod yn ddefod
 yn mhlith y Saeson wrth yfed at eu gilydd, i ddywedyd
washeil, bydd iach; a'r hwn fyddo yn derbyn y cwpan i
 âtteb, *Drynk-heil*, yf y iechyd. Pan ddyallodd Gwrtheyrn
 hyn, efe a ddywedodd wrth Rhonwen, 'Drynk-heil.' Yna
 hi a yfodd ychydig o'r cwpan, ac a'i rhoddodd i'r brenin,
 yr hwn, yn ol eu defod hwynt, a roddodd iddi gusan. Gwedi
 hyny hi a ymneilltuodd gyda y parch mwyaf o bresennol-
 deb y brenin. O'r awr honno allan, Gwrtheyrn a hoffodd
 Rhonwen, ac yn fuan a'i priododd. Oddiwrth yr arferiad
 hyn o eiddo y Saeson, y daeth y ddefod i'r wlad hon o yfed
 Washeil ar nos galau gauaf; a dywedyd, 'Iechyd da i
 chwi,' wrth yfed cwrw, &c.

* Verstegan, Chap. 5.

Germany. Ond ni pharhaodd y llwyddiant hwn **CANT**
 yn hir. Rhonwen yn llawn dial a gyflogodd **V.**
 ddyn i wenwyno Gwrthefyr, a'r Cymry yn eu Rhonwen
 penwendid a ail-ddewisasant Gwrtheyrn yn fre- yn gwen-
 nin. wyno
 Gwrthefyr.

Rhonwen gwedi llwyddo yn ol ei dymuniad,
 a ddanfonodd am Hengist ei thad; yr hwn, pan
 wybu pa fodd yr oedd pethau yn myned yn
 mlaen yn Mrydain, a ddaeth yma â phedair mil
 o filwyr gydâg ef. Gwedi deall nad oedd y Cym-
 ry yn foddlon iddo ddyfod, Hengist a ddanfon-
 odd gennadau at Gwrthefyr i ddywedyd nad Rhagrith
 oedd ganddo ef un bwriad gelymol wrth ddyfod Hengist.
 yma, ac y buasai yn dda ganddo gyfarfod â
 Gwrtheyrn a'r tywysogion mewn ffordd hedd-
 ychol ac heb arfau. Cydsyniodd y brenin â
 deisyfiad Hengist, a chytunwyd i gyfarfod y mis
 Mai canlynol yn Stonehenge.

Hengist gwedi galw blaenoriaid y fyddin yn
 nghyd, addywedodd wrthynt eifod ef danrithogy-
 feillgarwch i gyfarfod â Gwrtheyrn a thywysog-
 ion Cymru; ac mai ei fwriad ef oedd i ladd yr holl
 dywysogion a ddeuai gydâ Gwrtheyrn i'r wledd,
 fel na byddai y Cymry yn abl i'w wrthwynebu ef
 mwyach. Ac yna efe a roddodd orchymmyn i'r
 blaenoriaid ag oedd i ddyfod gydâg ef i gyfar-
 fod Gwrtheyrn, i guddio cyllill hir, yn eu llew-
 ys, a phan rhoddai efe arwydd iddynt, i bob un o

R

honynt

CANT

V.

honynt i ladd y Cymro a fyddai ar ei law aswy. A Hengist a orphenodd ei orchymmyn uffernol, trwy ddeisyf arnynt 'i ymddwyn fel dynion, a pheidio dangos trugaredd i neb ond i'r brenin yn unig.'

Brad y
gyllell
hir.

Er mor aml yr oedd y Cymry gwedi cael eu siomi yn y Saeson, y tywysogion a aethant yn ddiarfog i'r cyfarfod; a Hengist, dan liw o gyfeillgarwch a hyder, a osododd Sais a Chymro i eistedd bob yn ail, wrth y bwrdd. Gwedi gwledda yn llawen gyda'u gilydd dros ychydig amser, Hengist a roddodd yr arwydd i'w gyfeillion. Ar y munudyn hyny, pob Sais a dynodd allan ei gyllell, ac a'i brathodd yn nghalon y Cymro ag oedd yn eistedd nesaf atto. Syrthfodd y dydd hwnnw dros dri chant o uchel fonedd y Cymry, a'r dynion mwyaf enwog yn y cyngor, neu ar faes y gwaed.*

Y Saeson
pagan-
aidd
yn erlid y
cristian-
ogion.

Y Saeson gwedi lladd cynifer o'r dynion doethaf a gwrolaf yn mhlith y Cymry, a ym-gryfhausant; ac yn mhen ychydig o amser, a ennillasant yn ol y lleodd a gollasant yn nyddiau Gwrthefyr.^b Cymmaint oedd eu gelyniaeth yn erbyn y cristianogion, fel ag y tynasant i lawr lawer o eglwysi, ac a laddasant luaws mawr o weinidogion.

* Verstegan, Chap. 5. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 79—90.

^b Verstegan, Chap. 5.

weinidogion yr efengyl. Llawer o gristianogion Brydain, o blegid creulonder y Saeson paganaidd, a ffoisant i wledydd tramor, ac ereill gwedi eu gyru o'u cartref-leodd, a grwydrasant ar y mynyddoedd, ac mewn coedydd ac anialwch, yn newynog ac yn noeth, ac yn agored i bob rhyw adfyd.*

CANT
V.

Yn y ramser terfysglyd hwn pan oedd barn Duw gwedi gorddiwes y Cymry, a'r Saeson paganaidd yn difrodi y wlad, Garmon fel milwr da i Iesu Grist, a safodd yn wrol o blaid y ffydd a roddwyd un waith i'r saint. Ymarferodd bob diwydrwydd i gadarnhau y duwiolion yn y gwirionedd, ac i helaethu terfynau teyrnas Emmanuel.

Dyfrig ag oedd yn athraw Athrofa Llancarfan,* a gafodd ei gyssegru gan Garmon yn esgob yn Llandaf, lle yr oedd eglwys gristianogol er dyddiau Lleirwg tywysog Siluria. Pan gyssegrwyd Dyfrig yn esgob Llandaf, Catwg ddoeth, mab Gwynlliw arglwydd Gwynllwg yn Morganwg,† a gafodd ei ddewis yn athraw

Garmon
yn cys-
segru
Dyfrig
yn esgob
Llandaf.
O. C.
450.

R 2

athrofa

* Clarke's Martyrology, p. 352.

* Fe ddwywedir mai yn y Garnllwyd yr oedd Dyfrig yn byw tra y bu yn athraw athrofa Llancarfan; ac y mae ffynon yno fyth, a elwir Ffynon Dyfrig.

† Catwg oedd y mab hynaf, ond efe a roddodd i synu y bendefigaeth, ac a ddewisodd fod yn wr o ddysg a duwioldeb.

CANT athrofa Llancarfan yn ei le ef. Fe ddywedir
 V. fod Catwg yn wr o ddoethineb a duwioldeb
 Catwgyn mawr, a'i fod yn chwech ugain mlwydd oed pan
 athraw y bu efe farw. Yr oedd gan Dyfrig y fath
 athrofa barch i Gatwg, fef ag y cymmerai efe ef i bob
 Llancar, man, ac ar bob achos ag y byddai eisiau cyngor
 a chynnorthwy. Yr oedd Catwg yn un o'r pry-
 dyddion goreu yn ei amser; a chymmaint oedd
 ei glod am ei ddoethineb, fel ag yr oedd ei
 gynghorion, a'i ymadroddion, a'i ddiarhebion yn
 hyspys trwy yr holl wlad.* Mae amrywiol eg-
 lwysi gwedi eu cyssegru i'r sant hwn yn Nghym-
 ru.*

Plant
 Brychan
 Brychei-
 niog.

Plant Brychan Brycheiniog, gwedi cael eu
 dwyn i fynu mewn dysgeidiaeth, a aethant oddi
 amgylch i hyfforddi eu cydwladwyr yn egwydd-
 orion y grefydd gristianogol, a'u hannog i
 ddychwelyd oddiwrth eu ffyrdd drygionus at yr
 Arglwydd.^b Llauer o honynt a fuant yn llafur-
 us a llwyddiannus yn ngwinllan Duw, ac a sel-
 iasant y gwirionedd â'u gwaed. A chan eu bod
 mor enwog yn eu dydd, a chynnifer o eglwysi
 gwedi

* Archaiol. Vol. III. p. 2.

* Megis, Llan Gatwg Crug Hywel, yn sir Frycheiniog;
 Llan Gatwg Glyn Nedd, yn sir Forganwg; a Llan Gatwg
 dyffryn Wysg, Llan Gatwg Meib Ionafel, a Llan Gatwg
 Lenig, yn sir Fynwy.

^b Archaiol, Vol. II. p. 61. /

gwedi eu cyssegru iddynt, y maent yn deilwng o **CANT**
sulw yr haneswr. **V.**

Cynog oedd yn llafurio yn sir Frycheiniog, a Cynog. chafodd ei ferthyru gan y Saeson mewn lle a alwyd o hyny allan, Merthyr Cynog. Y mae eglwys hefyd yn sir Drefaldwyn, ac un arall yn sir Gaerfyrddin gwedi eu galw yn ol enw y sant hwn.* Cyflewyr a laddwyd gan y Saeson yn sir Cyflew. Aberteifi, ac yno y claddwyd ef. Yr oedd^{yr} Dingad yn un o gynulleidfa Catwg, ac yn gwa- Dingad. sanaethu eglwys yn Ngwent; yn y fan, o bosibl, ag a elwir yn bresennol, Llan Ingad. Yn sir Fynwy yr oedd eglwys Arthen, a'r Saeson yn eu Arthen. llidiaawgrwydd a'u dystrywiasant hi; ond Arthen a ffodd yn ddiangol i Manaw,* lle y treuliodd weddill ei ddyddiau, ac y gorphenodd ei yrfa mewn heddwch. Clydog oedd yn gweinidog- Clydog. aethu yn sir Henffordd, ac yno y lladdwyd ef gan y Saeson paganaidd. Rhawin a gafodd ei fer- Rhawin. thyru hefyd gan yr un gelynion, ac a gladdwyd yn Lincoln. Yr oedd eglwys yn Manaw, gwedi ei chyssegru i'r sant hwn; ond nid oes hanes ei fod ef wedi bod yn gweinidogaethu yno. Cled- Cled- wyn a sefydlodd eglwys yn Nghymru, ond nid^{wyn} oes dim hanes yn mha le, neu pa fodd y bu efe marw. Ni ddywedir dim am lafur Rhun, na Rhun. Rhain, ond i'r cyntaf gael ei ladd gan y Saeson Rhain.
wrth

* Achan saint ynys Brydain. Cam. Biog. * Isle of Man.

- CANT** wrth bont Rhun, a'r ail gael ei osod i farwol-
V. aeth yn Lloegr, lle yr oedd yn preswyllo. **Pas-**
Pasgen. gen, Neffei a Pabiali, a aethant i'r Hispaen, ac
Neffei. a fuant yn ddefnyddiol i ledw achos Crist yn y
Pabiali. Cynbryd. wlad honno. Cynbryd a fu yn offerynol i sef-
ydlu eglwys yn Nghymru, ac a ferthyrwyd gan
Cynfran. y Saeson. Y mae eglwys Cynfran yn Llysfaen,
yn agos i Abergele yn Ngwynedd. Y mae ffyn-
non yno hefyd a elwir Ffynnon Cynfran, yr hon
a dybir ei bod yn rhinweddol i iachau anifeiliaid
Dogfan. afiach.* Doewan, neu Dogfan oedd yn gwein-
idogaethu yn Nyfed, ac a gafodd ei ferthyru gan
y Saeson, mewn lle a elwid gynt Merthyr Dog-
Dyfnan. fan. Yr oedd Dyfnan yn llafurio yn sir Fôn, yn
y lle a elwir yn bresennol Llan Dyfnan. Dyfnan
Cadog. a gladdwyd yn yr Iwerddon. Cadog gwedi bod
yn ddiwyd dros amser yn y wlad hon, a aeth i
Ffraingc, lle y bu efe farw. Y mae Llan Ga-
dog fawr yn sir Gaerfyrddin, gwedi ei galw yn
Mathai- ol ei enw ef. Mathaiarn a fu farw yn sir Aber-
arn. teifi; a Gerwyn a laddwyd yn ynys y Gerwyn;
Gerwyn. ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn
Cynin. Nghornwal. Yr oedd Cynin yn esgob yn Llan
Gynin yn sir Gaerfyrddin; ac oddi wrtho ef y
cafodd y plwyf hwnw ei enw. Y mae rhai
Dyfrig. awdwyr yn meddwl mae mab Brychan oedd
Dyfrig

* Wrth offrymu wrth ffynnon Cynfran, arferent y weddi hon, 'Rhad Duw, a Chynfran lwydd ar y dâ!' 'The grace of God, and the blessed Cynfran on the cattle!'

Dyfrig esgob Llandaf; ond ereill a dybiant mai **CANT**
 yn Abergwaun y ganed Dyfrig Beneurog, a'i **V.**
 fod yn hyfforddi gwyr ieuainge yno cyn iddo
 gael ei alw i Llandaf. Hychan oedd weinid- **Hychan.**
 og yn Llanhychan yn sir Dinbych. Y mae egl-
 wys yn sir Henffordd gwedi ei chyssegru i
 Lechau; fe allai mai yno yr oedd efe yn Lechau.
 gweinidogaethu. Yr oedd Nefydd. * yn es- **Nefydd.**
 gob yn ngogledd Brydain, lle y cafodd ei ladd
 gan y Pictiaid a'r Saeson. Y mae Llan Nefydd
 yn sir Dinbych gwedi ei chyssegru i'r sant
 hwn.*

Yr oedd merched Brychan Brycheiniog he- **Merched**
 fyd, yn wragedd rhinweddol iawn, a dangosasant **Brychan.**
 lawer o sel dros lwyddiant yr efengyl yn eu
 dyddiau. Rhai o honynt a ferthyrwyd gan y
 Saeson paganaidd, ac y mae yr eglwysi a gys-
 segrwyd iddynt yn bytholi eu coffadwriaeth
 hwynt, yr un modd a'u brodyr yn mblith cenedl
 y Cymry.

Mechel † a briododd Ynyr o Gaer Cawch yn Mechel.
 sir Benfro, ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru
 iddi hi yn sir Fôn, a elwir Llan Fachell. Yn
 Nghaerloyw, y mae eglwys Hawystl. Enfail a **Hawystl**
 gafodd **Enfail.**

* Mae yn fwy tebygol mai wyr Brychan, ac nid ei fab oedd
 Nefydd.

* Achau saint ynys Bryd. Cam. Biog.

† Mam Non fendigaid, mam Dewi.

- CANT V.** gafodd ei merthyru gan y Saeson, ac a gladdwyd
 mewn lle a alwyd yn ol hyny, Merthyr Enfail.
- Goleu-ddydd.** Yr oedd eglwys Goleuddydd yn y lle a elwir yn bresennol, Llan Ysgin yn Ngwent. Y mae dwy
- Ceinwen.** eglwys yn sir Fôn gwedi eu cyssegru i Ceinwen.
- Tybiau.** Tybiau a laddwyd gan y Saeson, ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddi hi yn sir Gaerfyrddin, lle y mae yn debygol y cafodd hi ei lladd. Y
- Clydau.** mae eglwys Clydau, yn sir Benfro; ac oddiwrth y wraig hon y cafodd y plwyf hwnw ei alw felly.
- Tudfyl.** Tudfyl, yn nghyd â rhai o'i brodyr, a aeth i Forganwg i gyfarfod â'i thad pan oedd efe yn hên. Tra yr oeddent yno, y Saeson a ruthrasant arnynt, ac a laddasant Tudfyl; a galwyd y fan honno, Merthyr Tudfyl, hyd heddyw.*

Yr oedd llawer o ddynion enwog y pryd hyn yn Nghymru, heblaw plant Brychan Brychein-iog; ac y mae enwau rhai o honynt gwedi cael eu trosglwyddo lawr i'n hamser ni.

- Mor.** Mor, ab Ceneu ab Coel Godebog, oedd wr cymmeradwy yn Ngwynedd, ac y mae eglwys Llanfor yn Penllyn, yn sir Feirionydd, gwedi ei chyssegru iddo. Yr oedd gan For fab dwiel,
- Cynllo.** a'i enw Cynllo, yr hwn a gyflwynodd ei hun i waith y weinidogaeth, ac a fu yn llafurus yn sir Aberteifi, a lleodd ereill. Y mae dwy eglwys yn sir Aberteifi gwedi eu cyssegru iddo, ac un arall

* Acha saint ymys Brydain. Cam. Biog.

arall yn sir Faesyfed. Yn nghyleh yr amser **CANT**
 hyn Cynfarch a sefydlodd eglwys Llangynfarch **V.**
 yn Maelor; yr hon a fu yn flodeuog hyd oni **Cyn-**
 ddystriwyd hi gan y Saeson, yn ymladdfa **farch.**
 perllan Bangor.

Gynyr o Gaer Cawch yn sir Benfro, yr hwn a **Haelioni**
 briododd Mechel merch Brychan Brycheiniog, **Gynyr.**
 oedd bendefig duwiol ac elusengar iawn, yn
 hawn sel dros ogeniant Duw, a daioni eneidiau.
 Efe a roddodd ei holl dir yn sir Benfro i gynnal
 crefydd Crist;* ac y mae y rhan fwyaf o'r tir
 hwnw yn meddiant yr eglwys hyd y dydd heddw.
 yw.

Pawl Hen * gwedi cael ei ddwyn i fynu yn **Pawl Hen**
 athrofa Illtyd, a aeth oddi amgylch i bregethu **yn sef-**
 yr efengyl; ac a sefydlodd athrofa yn y Tŷ **ydlu**
 Gwyn ar Dâf yn sir Gaerfyrddin, a gosododd **Athrofa**
 Fflewyn a Gredifel, meibion Ithel Hael, yn ath- **yn y Tŷ**
 rawon ynthi. Bu hon yn athrofa flodeuog dros **Gwyn ar**
 hir amser, a llawys mawr o ddynion defnyddiol **Daf.**
 a gawsant eu dwyn i fynu ynthi. Yr oedd Ffle- **O. C.**
 wyn yn wr cymmeradwy iawn yn ei ddydd, ac **480.**
 y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir
 Fôn.^b

S

Yn

* Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog.

* Paulinus.

^b Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog.

CANT

V.

Yn fuan gwedi i dywysogion Cymru gael eu lladd gan y Saeson yn Stonehenge, Gwrtheyrn, yn llawn cywilydd a gwarth, a giliodd i barthau anial Cymru; lle yr adeiladodd efe gastell * i amddiffyn ei hun rhag cynddaredd ei elynion. Fel ag yr oedd Gwrtheyrn gwedi bod yn offeryn i ddwyn y Saeson i Frydain, ac i ddifuddio y Cymry o oruchafiaeth yr ynys, da oedd gan bawb ei weled yn myned ymaith. A'r Cymry a gytunasant yn unfryd i anfon am Emrys Wledig,† yr hwn oedd gwedi ffoi i Ffrainge ar farwolaeth ei frawd Constans. Emrys Wledig, wedi tirio yn ddihangol yn Mrydain, a gafodd ei goroni yn frenin; ac i'r dyben i ddial gwaed ei frawd, a chadarnhau ei hun ar orsedd Brydain, efe a ymlidiodd ar ol Gwrtheyrn, ac a'i goddiweddodd ef yn ei gastell. Gwedi amgylchynu y castell, y milwyr a'i gosodasant ar dân, a Gwrtheyrn, yn nghyd â phawb ag oedd ynddo, a losgwyd yn ulw.*

Emrys
Wledig.

Gwrth-
eyrn yn
cael ei
losgi.

O. C.
481.

Yr oedd Emrys Wledig yn dywysog poblogaidd iawn yn mhlith y Cymry; a'r bobl a gyrchent

* Mae yn anhawdd penderfynu pa le yr oedd y Castell hwn. Rhai a dybiant mai yn agos i Raistr Wy yr oedd. Mae ereill yn meddwl mai y Castell Gwrtheyrn ag sydd ar lan Teifi, yn agos i Landysil, oedd. Ac y mae ereill yn meddwl mai yn Ngwynedd yr oedd.

† Ambrosius.

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 92, 93, 94.

ent yn lluoedd i ymladd tano. Pan gafodd rifedi digonol o filwyr, Emrys Wledig a aeth yn erbyn y Saeson, ac a addunedodd, os rhoddai yr Arglwydd hwynt yn ei law ef, yr adeiladai, ac yr adgyweiriai efe yr eglwysi ag oeddent hwy gwedi dynu i lawr. Yr Arglwydd a wrandawodd arno, ac a roddodd iddo fuddugoliaeth hollol ar ei elynion. Hengist a ddaliwyd, ac a osodwyd i farwolaeth; a'i fab Octa a ffodd i Gaer Efrog.*

CANT
V.
~~~~~

Marwol-
aeth
Hengist.

Emrys Wledig heb golli amser, a warchaeodd Gaer Efrog; ac Octa, yn anabl i'w wrthwynebu, a roddodd i fynu y ddinas, ac a ddaeth allan at Emrys Wledig, â chadwyn yn ei law, a llwch ar ei ben, ac a ddywedodd wrtho, 'Y mae ein duwiau ni gwedi eu gorchfygu. Dy Dduw di, O fremin, sydd yn teyrnasu, ac efe a wnaeth i mi attolygu dy drugaredd di.' Pan welodd Emrys Wledig ostyngeddwydd Octa, efe a faddenodd iddo; ac a ganiataodd iddo ef a'i wyr, i breswyllo yn y rhan honno o Loegr ag sydd ar gyffiniau Scotland.*

Gwedi gorchfygu y Saeson, Emrys Wledig, yn ol ei adduned, a adgyweiriodd yr eglwysi a ddinystriasid gan y gelynion; ac a roddodd bob cynnorthwy ac annogaeth i weinidogion yr eglwysi, engyl,

— S 2

* Warrington's Hist. Wales, p. 96. Lewis's Hist. Brit. p. 169. † Ibid. p. 172.

CANT engyl, i gadarnhau eu heglwysi mewn fydd, **go-**
V. baith, a chariad; ac i helaethu gwybodaeth o
 Grist trwy yr holl wlad. Dan deyrnasiad y brenin enwog hwn, y Cymry a fwynhausant reddau mawr o lwyddiant, llonyddwch, a llawenydd.*

Tri arch- Fe ddywedir fod tri o archesgobaethau y pryd
 esgob- hyn yn Mrydain: archesgobaeth Llundain, arch-
 aeth brydain. esgobaeth Caer Efrog, ac archesgobaeth Caer
 Lleon ar Wysg.^b Ar farwolaeth Treminius
 archesgob Caerlleon ar Wysg, Emrys Wledig,
 Dyfrig trwy gydsyniad yr holl bobl, a osododd Dyfrig,
 yn arch- esgob Llandaf, yn archesgob yn y ddinas hon-
 esgob no.^c Ar symudiad Dyfrig i Gaerlleon ar Wysg,
 Caerlle- Teilo mab Enlleu,* a gafodd ei gyssegru yn es-
 on ar gob Llandaf yn ei le ef. Yr oedd Teilo gwedi
 Wysg. cyflwyno ei hun yn ieuangc i'r Arglwydd, ac yn
 Teilo yn wr enwog iawn mewn duwioldeb. Cafodd ei
 esgob ddwyn i fynu dan oruchwyliad Dyfrig yn un o'r
 Llandaf. athrofaau a sefydlasid gan y gwr duwiol a llafurus hwnw;† a thrwy ei ddiwydrwydd a ddaeth yn ysgolhaig ardderchog.^d

Pan

* Lewis's Hist. Brit. p. 172. ^b Archaiol. Vol. II. p. 3.

^c Usher de Eccles. Brit. p. 72, 79. Lewis's Hist. Brit. p. 173.

* Teilo, ab Enlleu, ab Hydwn Dwn, ab Caredig, ab Cyndda Wledig.

† Dyfrig a sefydlodd ddwy athrofa yn agos i'r afon Wy; ac y mae yn debygol fod un o honynt yn y lle a elwir Gwenddwr, yn sir Frycheiniog. Jones's Hist. Breck. Vol. I.

^d Brit. Sancta, Vol. I.

Pan oedd y dwymyn felen yn difrodi y wlad, Teilo, yn nghyd â llawer o'i gydwladwyr, a sehtant drosodd i Ffrainge, a chwedi aros yno saith mlynedd, a ddychwelasant i Gymru. Teilo gwedi bod yn llafurus dros lawer o flynyddoedd i daenu gwybodaeth o Grist, a fu farw yn llawn dyddian yn Llandeilo fawr yn sir Gaerfyrddin.* Y mae llawer o eglwysi yn neheubarth Cymru gwedi eu cyssegru i'r saat hwn.* Os nid efe fu yn offerynol i sefydlu eglwysi yn y lleodd ag sydd gwedi eu galw yn ol ei enw, y mae yn dra thebygol iddo fod yn pregethu ynddynt oll,†

Yr eglwys gadeiriol oedd eglwys plwyf yr holl esgobaeth y pryd hyny; ac yr oedd yr holl dalaith yn mha un yr oedd yr esgob yn blaenori, yn cael eu galw yn blwyf; megis plwyf Teilo, a phlwyf Dewi.* Yn y plwyfau hyn yr oedd amrywïol gorau neu gynaulleidfaoedd, a chanddynt

* Godwin's Catal. of Eng. Bishops, p. 515.

* Megis, Llandeilo fawr, Llandeilo Creseni, Llandello Ferwallt, Llandeilo Glyn Llychwr, Llandeilo Aber Cowyn, a Llandeilo Berth Olen.

† Y mae yn Jesus College Rhydychen, ac hefyd yn y British Museum yn Llundain, adysgrifen yn y iaith Gymraeg, o'r Siartr cyntaf Llandaf, yr hwn a roddwyd i Tello pan oedd efe yn esgob yr esgobaeth honno. Y mae un hefyd gan Mr. Ed. Williams, Bardd wrth fraint a defod Beirdd yys Brydain.

CANT

V.

Diwyd-
rwydd
Teilo.

chanddynt weinidogion sefydlog, y rhai a elwid rai troion yn esgobion. Yr oedd yr esgobion taleithiol y pryd hyn y naml yn myned oddi amgylch i'w plwyfau, neu esgobaethau, i hyfforddi'r annallus, ac i ymweled â'u brodyr, yn nghyd â'u cynnulleidfaodd. Dywedir fod Teilo yn ddiwyd iawn yn y gorchwyl hwn, a gelwid ef yn un o'r tri ymwelwyr ynys Brydain;* o blegid ei fod yn myned oddi amgylch i bregethu yr efengyl, heb gymmeryd na rhodd na gwobr.*

Merddin. Yn nyddiau Emrys Wledig yr oedd bardd enwog a'i enw Merddin Emrys,† yr hwn oedd yn wr dysgedig, yn neillduol yn y celfyddydau. Merddin Emrys a anwyd yn Nghaerfyrddin,‡ a chyfrifid

* Dewi, a Phadarn oedd y ddau arall.

* Archaiol. Vol. II. p. 61.

† Yn y chwechfed cant yr oedd Merddin Wylt o Scotland yn byw. Yr oedd hwnw hefyd yn fardd enwog yn ei ddydd.

‡ Y mae rhai yn meddwl mai oddiwrth Merddin y cafodd Caerfyrddin ei galw felly. Ond y mae yn fwy tebygol mai oddiwrth Gaerfyrddin y cafodd Merddin ei enw, o blegid iddo gael ei eni yn y dref honno. Yr oedd Caerfyrddin yn cael ei galw felly gan y Rhufeiniaid ac ereill rai cannoedd o flynddoedd cyn geni Merddin. Y mae y gair Caerfyrddin, yn cael ei wneuthur i synu o dri gair; sef, Caer, a city, Mur, a wall, a Din, what surrounds; hynny yw, Dinas gwedi ei hamgylchynu â mur. Y mae yr enw Muridunum a roddid arni gan y Rhufeiniaid, yn cadarnhau yr un meddwl. Mac Giraldu Cambrensis hefyd, ag oedd yn byw yn y deuddegfed

chyfrifid ef yn brophwyd ardderchog yn yr amser gynt. Y mae llawer o'i ddywediadau dyrus ef yn bod hyd heddyw, ac yn rhoddi anesmwythder ar amserau i rai meddyliau gweinion a choel-grefyddol.

CANT
V.

Y mae yn debyg fod prophwydoliaethau Merddin yn cael y fath effaith annymunol ar feddyliau dynion yn yr unfed cant ar hymtheg, fel ag y barnodd y gymmanfa a gyfarfu yn y cant hwn yn ninas Trent yn Germany, yn addas i roddi gorchymyn na ddarllenai neb mo honynt yn ol hyny.*

Yr oedd i Deilo frawd, a'i enw Mabon, yr Mabon. hwn a gyflwynodd ei hun i waith y weinidogaeth, ag oedd yn sant enwog yn mhlith y Cymry yn nghylch yr amser hyn. Nid oes un hanes neillduol pa le yr oedd yn gweinidogaethu, ond y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir Dinbych, ac un arall yn Morganwg.

Y mae Duw yn gwneuthur yn ol ei ewyllys ei hun & llu y nefoedd ac & thrigolion y ddaear; a phan b'o ganddo waith i'w wneuthur, fe fedr alw y neb y myno i'w gyflawni. Er fod Gwrtheyrn yn

cant yn dywedyd fod Caerfyrddin yn ddinas gaerog. Caerfyrddia oedd prif ddinas deheubarth Cymru, ac yno y preswyliai brenhinoedd y rhan honno o Gymru, hyd oni chafodd ei dystrywio gan y Saeson. Gwedi hyn, Dynefawr oedd prif breswylfod brenhinoedd Cymru. Gwel Humfrey Lluyd's Breviary, p. 44. Jones's Hist. Breck. Vol. I. p. 2.

* Lewis's Hist. Brit.

CANT

V.

Edeirn.

yn frenin annuwiol, ac yn offeryn i ddwyn dystryw mawr ar ei wlad, cafodd ei fab Edeirn yr anrhydedd o fod yn ddefnyddiof iawn yn eglwys Crist. Gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Catwg yn Llancarfan, Edeirn a fu yn offerynof i godi cymulleidfa llesog o gristianogion mewn He yn sir Forganwg, a alwyd o hyny allan Llanedeirn.

Gwrhir. Yn nghylch yr un amser yr oedd Gwrhir yn sant yn athrofa Catwg; ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn Llys Faen yn Gwaenllwg. Yr oedd Gwrhir yn fardd i Teibo, ac yn cael ei gyfrif yn un o'r dysgawdwy'r goreu yn ei oes.

Elian.

Elian Geimiad oedd wr llafurus yr amser hyn, ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir

Llyr.

Fôn. Yr oedd eglwys Llyr Mereini, mab Eimion Yrth, ab Cynedda Wledig, yn Nysed yn yr amser gynt; ond ni wyddom yn bresennol pa lwy-

Madog.

ddiant a gafodd yno. Madog Morfryn, tad Merddin Wyllt, a gafodd ei ddwyn i fynu yn athrofa Illtyd yn nghylch yr amser hyn, a gelwid ef yn un o'r tsi hyfforddwy'r bandigaidd ynys Brydain.* Er cymmaint o anghrefn fu yn Mrydain yn yspaid y cant hwn, yr oedd gan Dduw lawer o dystion ffyddlon yn yr ynys, y rhai a safant yn wrol o blaid y gwirionedd, ac a fuant yn offerynof i daenu gwybodaeth o Grist yn mhlith y Cymry, a planu eglwysi crist'nogol lle nad oedd ond paganiaeth o'r blaen.

Y CHWECH-

* Catwg a Deiniol oedd y ddau arall. * Achau saint ynys Brydain. Camb. Biog.

Y CHWECHFED CANT.

ORIGEN, ac ereill yn y trydydd cant, a dybient mai ffrydiad o Dduw i'r enaid dynol yw y gynnedd f o reswm, a'i bod yn cynnwys ynddi egwyddorion ac elfenau pob gwybodaeth ddynol a dwysol; ac mai trwy ddystawrwydd, tawelwch, gorphwysdra, ac unigrwydd, yn nghyd â marwbad y corph, y mae i ddyn gynhyrfu yr egwyddorion hyn, a pheri iddynt ddwyn allan eu rhinweddau cuddiedig.* Llawer o gristianogion yn yr Aipht a lleodd ereill yn y dwyrain, gwedi cofleidio yr athrawiaeth hon, a ymadawsant â'u preswylfeydd a'u galwedigaethau bydol, ac i'r dyben i ddyrchafu eu beneidiau uwchlaw pob peth dynol, a'u huno â'r Duwdod mawr, a aethant i fyw i ogofau ac anialwch, lle y cospent eu cyrph trwy newyn a syched, ac yr ymostyngent i'r ddysgyblaeth mwyaf llym a allasai amgyffred dywyll ei bennodi iddynt.†

CANT VI.

Tyb Orogen am reswm dynol.

Gwedi byw flynyddoedd yn anialwch yr Aipht
T a lleodd

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 222.

† Ibid. p. 306.

CANT
VI.

Ddechreu-
ad y my-
nachod.

a lleodd ereill yn y dull unig ac anghysurus hyn, Antony yn y pedwerydd cant a flurfiodd y cristianogion gweinion hyn, yn gorph rheolaidd, ac a'u rhwymodd hwynt i fyw mewn cymdeithasau, ac a roddodd iddynt reolau, wrth ba rai y gallasent flurfio eu hymddygiadau. Yn ol trefn Antony yr oedd i bob cymdeithas flaenor a elwid Abad,* yr hwn oedd i ofalu am ei gymdeithas, a'i llywodraethu yn ol y rheolau gosodedig. Dyma ddechreuad y mynachod, y rhai a fu mor enwog trwy yr holl fyd cristianogol yn yr oes oedd canlynol.

Cafodd y rheolau a wnaethpwyd gan Antony yn yr Aipht eu dwyn i mewn i wledydd ereill, ac mewn byr amser yr holl ddwyrain a lanwyd o fynachod dioglyd, y rhai, yn ymadael â'u perthynasau, a'u gorchwylion, a'u manteision dynol, a arweinient fywyd llawn o ddyoddefsiadau i'r dyben (yn eu tyb hwynt) i fwynhau graddau helaethach o gymundeb â Duw a'r angylion.*

Gwedi i'r drefn hon lwyddo dros lawer o flynyddoedd yn y dwyrain, cafodd ei gosod i fynu yn y gorllewin; yn gyntaf yn yr Ital, wedi hyn yn Ffrainge; ac yn nechreuad y cant hwn, ymddangosodd i ryw raddau yn mhlith y Cymry. Yr oedd llawer o athrofaau y Cymry y pryd hyn.

* Abad yw Tad yn iaith yr Aipht.

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. I. p. 307.

hyn yn grefydd-dai hefyd, lle y byddai llawer o dduwiolion yn preswyllo, heblaw y rhai ag oedd yn cael eu dwyn i fynu at y weinidogaeth. Ond er fod y rhan fwyaf o gristianogion Cymru y pryd hyn, yn preswyllo yn nghyd yn gorphol-aethau bychain dan olygiad rhyw esgob neu weinidog, lle y caent eu hyfforddi yn athrawiaethau yr efengyl, a'u hannog trwy gynghorion a siamplau da, i arwain bywyd sanctaidd; nid oeddynt yn esgeuluso eu galwedigaethau bydol, nac yn dirmygu y drefn a osodwyd gan Dduw, er cysur amserol ei greaduriaid.

CANT
VI.

Dunod fawr, mab Pabo, yr hwn oedd yn rha-
gori mewn gwybodaeth o gyfreithiau rhyfel,
gwedi ei ddychwelyd at yr Arglwydd, a bender-
fynodd i drefnu moddion, trwy ba rai y gallasai
efe, yn nghyd â'i gydwladwyr, ddwyn rhyfel yn
mlaen yn erbyn pechod. I'r dyben hyn, efe a
sefydlodd athrofa yn sir Fflint, dan nawdd Cyng-
ra ab Cadell, tywysog rhan o Bowys. Gelwid
yr athrofa hon, Bangor îs Coed, Bangor fawr
yn Maelor, a Bangor Dunod.* Er fod llawer
yn meddwl i Lleirwg tywysog S. Iuria, yn yr ail
gant, osod athrofa i fynu yn Bangor îs Coed, nid
oes dim sierwydd o hyny. Mwy tebygol yw,
mai Dunod oedd y cyntaf a sefydlodd athrofa
yn y fan honno. Dywedir i'r athrofa hon gyn-

Dunod
yn sef-
ydlu ath-
rofa yn
sir Fflint.

T 2

hyddu

* Aethau saint ynys Brydain.

CANT
VI.

hyddu mewn amser byr i raddau helaeth iawn; a bod ynthi un cant ar hugain o saint, wedi eu dosparthu yn saith rhan; tri chant yn mhob rhan. Dywedir hefyd fod y rhai annysgedig yn eu plith, yn gweithio â'u dwylaw, ac yn darparu lluniaeth i'r brodyr ag oedd gwedi ymroddi i waith pwysfawr y weinidogaeth.* Yr oedd Sawyl. brawd gan Dunod fawr a'i enw Sawyl;^b ac nid annhebygol yw, mai iddo ef y mae Llansawyl yn sir Gaerfyrddin gwedi ei chyssegru.

Dechreu-
ad esgob-
aeth
Bangor.
O. C.
516.

Mewn ychydig o flynyddoedd gwedi i Dunod fawr sefydlu Bangor îs Coed, Deiniol ei fab ef a osododd athrofa i fynŷ yn Bangor yn sir Gaernarfon, lle y bu efe yn abad.^c Ac mewn ychydig o amser Maelgwn Gwynedd, mab Caswallon law Hir a wnaeth yr athrofa homo yn esgobaeth; a Dyfrig a gyssegrodd Deiniol yn esgob ynddi. Deiniol oedd yr esgob cyntaf a fu yn M'angor.^d Mae eglwys gwedi ei chyssegru i'r esgob hwn yn sir Aberteifi, un arall yn sir Benfro, ac un arall yn sir Fynwy. Nid oes un hanes neill- Cynwyl. duol am Gynwyl brawd Deiniol, ond ei fod yn gynnorthwy i'w dad i sefydlu athrofa Bangor îs Coed yn sir Ffint. Y mae eglwys Cynwyl yn sir Gaerfyrddin gwedi ei chyssegru i'r sant hwn.

Arthur

* Humfrey Lhuyd's Breviary, p. 40. ^b Achau saint ynys Brydain. ^c Cam. Biog. ^d Brown Willis's Survey.

Arthur mab Meirig ab Tewdrig, a'r ugeinfed **CANT**
 o Frân ab Llyr oedd dywysog Siluria yn nech- **VI.**
 reuad y cant hwn.* Yr oedd Arthur yn ŵr o Arthur
 gynheddfau cryfion, yn rhyfelwr dewr, ac yn yn frenin
 rhoddi pob annogaeth i helaethu crefydd a Brydain
 dysgeidiaeth yn ei wlad. Y Cymry yn adnaby- oll.
 ddus o ddaioni, doethineb, a rhinweddau milwr- O. C.
 aidd Arthur, a'i dewisasant ef mewn amser llawn 516.
 o berygl, i fod yn frenin arnynt; a Dyfrig wedi
 ymgynghori â'r esgobion, a'i heneiniodd ef yn
 Frenin Brydain oll.^b

Dywedir i Arthur pan goronwyd ef yn frenin, **Coroni**
 wneuthur gwledd yn Nghaerlleon ar Wysg, i Arthur
 holl frenhinoedd a thywysogion Brydain; a bod yn
 arch-esgobion Caerlleon ar Wysg, Llundain, a Nghaer-
 Chaer Efrog yno yn bresennol. Ar y dydd go- lleon ar
 sodedig, pan oedd yr holl wahoddedigion wedi Wysg.
 dyfod yn nghyd, Dyfrig yr arch-esgob a osod-
 odd goron Brydain ar ben y brenin Arthur; ac
 wedi hyny y brenin Arthur a rodiodd i'r eglwys
 gadeiriol rhwng dau esgob, a phedwar brenin yn
 dwyn pedwar cleddyf o aur, yn myned o'i flaen
 ef. Gwenhwyfar y frenhines, hefyd, a ddyc-
 pwyd rhwng dau esgob arall i eglwys St. Julius,
 a phedair brenhines yn dwyn pedair colomen wen,
 yn myned o'i blaen hi. Gwedi addoli Duw yn yr
 eglwysi,

* Camb. Biog. V. Arthur. ^b Lewis's Hist. of Gr. Brit.

p. 180.

CANT VI. eglwysi, hwy a ddychwelasant i'r llys i giniawa, y gwyr wrthynt eu hunain, a'r gwragedd wrthynt eu hunain, yn ol arferiad yr hen Gymry ar y fath achosion. Ar ol ciniaw hwy a aethant allan i'r maes i ymarferyd eu nerth, a rhoddid gwobr i'r rhai a ragorent mewn ymarferiadau canmoladwy. Gwedi treulio tri diwrnod yn y dull hyn, y brenir Arthur ar y pedwerydd dydd a alwodd atto y tywysogion, yr esgobion, a phob gwr enwog ag oedd yn bresennol; ac a'i gwobrwyodd hwynt yn ol eu gwasanaeth; ac wedi hyny, efe a'u gollyngodd hwynt ymaith.^a

Arthur, wedi ei goroni yn frenin, a aeth allan i ryfel â'r Saeson, y rhai a anrheithient y wlad mewn amrywiol fanau; ac a barhaodd yn wrthwynebwyr llwyddiannus i awdurdod cyhyddol y Saeson, hyd yr anghydfod angeuol a gymmerodd le rhyngddo ef a Medrod, yr hwn a draws-feddiannodd ei goron, ac a wnaeth gyngrair â'r Saeson.^b

Fel ag yr oedd y Saeson y pryd hyny yn baganiaid, ac heb un hawl gyfreithlon ganddynt i'r ynys hon, yr oedd achos Arthur yn cael ei ysstyried yn achos Duw; a chan fod gan yr offeiriaid yn mhob oes, radd fawr o lywodraeth ar feddyliau y bobl, Dyfrig arch-esgob Caerlleon ar Wysg, pan na byddai achosion mwy pwysig ym

^a Lewis's Hist. Great Brit. ^b Cam. Biog.

yn ei gadw gartref, a âi gydâg Arthur i ryfela **CANT**
â gelynion ei wlad. **VI.**

Pan oedd Arthur yn myned i ryfela â'r Saeson Cyfarch-
iad Dyf-
rig i'r
milwyr.
O. C.
518.
yn agos i Gaer Baddon,* Dyfrig a annogodd y
milwyr fel y canlyn. 'Fy nghydwladwyr crist-
'ianogol a dewr; y mae crefydd a gwladgarwch
'yn galw arnoch y dydd heddyw i ymegnio yn
'erbyn eich gelynion paganaidd, ag sydd mor
'ffiaidd gan Dduw a dyn. Os na wnewch hyd
'eithaf eich gallu i amddiffyn achos cyfiawn
'crefydd, chwi dynwch arnoch eich hunain wa-
'radwydd tragywyddol. A byddwch sicr, fod
'yr hwn a roddo ei fywyd yn ewyllysgar dros ei
'frodyr, fel Crist yn offrymu i Dduw aberth
'cymmeradwy; a gall hyderu y caiff trwy Grist
'faddeuant o'i bechodau, a choron o ogoniant
'tragywyddol mewn byd arall.' Y milwyr
gwedi cael y fath annogaeth gan eu harch-es-
gob, a ruthrasant ar eu gelynion, ac a'u gorch-
fygasant â lladdfa fawr.^b

Er ei bod ywamser trallodus iawn yn Nghym-
ru yn nyddiau Artbur, o blegid y rhyfeloedd aml
ag oedd rhwng y Cymry a'r Saeson, yr oedd Duw
yndwyn ei waith yn mlaen, trwy gyfodi offer-
ynau cymmwys, a bendithio eu hymdreechiadau
idaenu yr efengyl trwy yr holl wlad.

Einion

* Bath. * Lewis's Hist. of Great Brit. p. 182. ^b War-
rington's Hist. Wales, Vol. I. p. 110.

CANT
VI.

Einion
Frenin
yn sefyd-
lu athro-
fa yn
Mhen-
mon a
Henlli.

Seiriol.

Einion Frenin o Lleyn, oedd dywysog duwiol, a llawn sel dros Dduw a'i achos yn yr amser hyn. Efe a sefydlodd athrofa yn Mhenmon yn sir Fôn, ac a osododd ei nai Seiriol yn brif athraw ynthi. Cyfrifid athrofa Seiriol yn Mhenmon, yn un o'r athrofaau mwyaf enwog yn y rhan honno o Wynedd. Heblaw y llawws ag oedd yn dyfod iddi o amrywiol barthau Gwynedd, gwyr Llychlyn hefyd a gyrchent at Seiriol i gael eu hyfforddi yn y ffydd grist'nogol. Nid oedd Seiriol yn cyfyngu ei hun yn hollol i Benmon; yr oedd ganddo breswylfod hefyd yn ynys Seiriol, lle y byddai yn neilltuo ar amserau. Einion Frenin mewn cyssylltiad âg Emyr Llydaw, a sefydlodd athrofa neu grefydd-dŷ, hefyd yn ynys Enlli, yr hon, o blegid ei sefyllfa ynysol, a lanwyd mewn ychydig o flynyddoedd â dynion duwiol a dysgedig.* Yr oedd Einion Frenin yn byw yn Lleyn, yn y plwyf a elwir hyd heddyw, Llan Einion Frenin. Ac y mae ysgrifeniad * ar glochdŷ eglwys y plwyf hwnw, ag sydd yn dangos mai Einion a'i hadeiladodd. Yr oedd Meirion brawd Seiriol yn gweinidogaethu yn Llanfeirion.^b

Yr

* Achau saint ynys Brydain.

* Lux totoi (i. e. toti genti) Aivini Odini, mihi, imo Ecclesie illi, Jesus est; Ut cameant (i. e. caveant) sui vivere ad Jedicen (i. e. Judicem) æternum; Istam (i. e. Ecclesiam) Eneanus, Rex Walie fabricavit. Rowland's Mon. Antiq.

^b Rowland's Mon. Antiq.

Yr oedd gan Bawl Hen fab a'i enw Peulan, CANT
 yr hwn oedd wr enwog yn nghylch yr amser ^{VI.}
 hyn. Pa un a bu yn gweinidogaethu yn sir Fôn ^{Peulan.}
 ai peidio, y mae eglwys Llan Beulan, yn y sir
 honno, wedi ei galw yn ol ei enw ef.*

Llewelyn, mab Tegonwy, a osododd athrofa Llew-
 i fynu yn y Trallwng; a chwedi bod yno rai bly-^{lyn.}
 nyddoedd, efc a aeth i Enlli, lle y gorphenodd
 ei yrfa. Yr oedd gan Lewelyn frawd a'i enw Mabon.
 Mabon, i'r hwn y'cyssegrwyd Llanfabon yn sir
 Forganwg. Yn nghylch yr un amser, Cynfelyn Cynse-
 mab Bleiddyd, a sefydlodd eglwys yn y Tra-^{lyn.}
 llwng.^b Y mae Llangynfelyn yn sir Aberteifi,
 gwedi ei chyssegru i'r sant hwn; ac nid annhe-
 bygol yw, iddo fod yn gweinidogaethu yno.

Yr oedd Cyngar mab Gwarthog yn weinidog Cyngar.
 llafurus a llwyddiannus yn y dyddiau hyn. Efe
 a fu yn offerynol i sefydlu eglwys mewn man yn
 sir Forganwg, a elwir yn awr Llangenys. Mae
 eglwys hefyd yn sir Fflint gwedi ei galw yn ol
 ei enw ef.^c Hywgi mab Gliwys, a nai Catwg, Hywgi.
 oedd wr haelionus iawn yn ei ddydd. Efe a ro-
 ddodd ei holl dir i gynnal crefydd; ac a dreul-
 iodd y rhan ddiweddaf o'i fywyd yn Nghynnull-
 eidfa Catwg.^d

U

Mae

* Achan saint ynys Brydain. ^b Ibid.

^c Camb. Biog. ^d Ibid.

CANT VI. Mae Llangynwyd yn sir Forganwg gwedi ei chyssegru i Cynwyd Cynwydion, yr hwn oedd Cynwyd. sant yn nghynulleidfa Catwg, ac yn bregethwr diwyd a defnyddiol yn nghymmydogaeth Llangynwyd. Pedwar o feibion Cynwyd a gyflwynasant eu hunain i waith y weinidogaeth, ac a fuant yn ddynion defnyddiol yn eu hoes.

Talhaiarn.

Talhaiarn o Gaerlleon ar Wysg, oedd fardd clodfawr, a christion enwog yn nechreuad y cant hwn. Efe a gyfansoddodd y weddi a arferid gan Orsedd Morganwg. Talhaiarn a fu yn gaplan i Emrys Wledig, a phan laddwyd y tywysog hwnw, efe a aeth yn feudwy, ac a fu byw yn sir Dinbych, mewn lle a elwir yn bresennol, Llanfair Talhaiarn.*

Bangor Dathan.

Tathan mab Amwn Ddu, brenin Graweg yn Llydaw, oedd aelod o gynnulleidfa Illtyd, ac a blannodd eglwys Llandathan yn sir Forganwg. Gwedi gweinidogaethu yno dros rai blynedd-oedd, efe a ymadawodd dros ychydig, ac a sefydlodd athrofa yn Nghaer Went, yr hon a alwyd Bangor Dathan. Gwedi bod yn athraw yno ac yn gaplan i Ynyr Gwent, efe a ddychwelodd yno ol i Landathan yn ei henaint, ac yno y claddwyd ef.†

Mae eglwys Llanon yn sir Gaerfyrddin gwedi ei

* Cam. Biog. † Ibid.

ei chyssegru i Non, merch Gynyr o Gaer Cawch CANT VI.
 yn sir Benfro, a mam Dewi. Yr oedd y wraig hon yn un o'r saint mwyaf enwog yn ei dydd. Non.
 Yn agos i'r un amser yr oedd Dwywe, merch Dwywe.
 Gwallog ab Llênog, a gwraig Pabo yn byw.
 Melangell merch Cyfwlch, a fu yn offerynol i Melan-
 blanu eglwys mewn man yn sir Drefaldwyn, a gell.
 alwyd o hyny allan, Pennant Melangell.*

Yr oedd trigolion Cymru a thrigolion Llydaw Trigol-
ion Cym-
ru a
Llydaw
yn un
pobl.
 yn Ffrainge, fel un pobl, er pan sefydlodd rhai o'r Cymry yn y wlad honno, yn amser Macsen Wledig, ac y cafodd Cynan Meiriadog, tywysog Gwynedd, ei wneuthur yn frenin arnynt. Nai y brenin Arthur oedd Hywel, ag oedd y pryd hyn yn frenin Llydaw. Mewn canlyniad i'r pethau hyn, ac o blegid fod trigolion y ddwy wlad yn llefaru yr un iaith, yr oedd llawer o dramwy o un wlad i'r llall; a daeth llawer o ddynion duwiol a dysgedig yn y cant hwn, o Lydaw i Frydain, i gynnorthwyo eglwysi Cymru.

Yn nechreuad y cant hwn, Cadfan mab Eneas Cadfan
a'i Gôr
yn dyfod
i Gymru.
 Lydewig, o Lydaw, yn nghyd â Cynon, Ilar, Dochdwy, Padarn, Cristiolus, Rhystyd, Sulien, Tanwg, Trillo, Tegai, Llechyd, Twrog, Trinio, Sadwrn, Canna, ac ereill, a ddaethant i Gymru, ac a sefydlasant mewn amrywiol ranau o'r wlad; ac y mae eglwysi gwedi eu cyssegru i'r rhan

U 2

fw,af

* Camb. Biog.

CANT VI. fwyaf o honynt.* Bu y gwyr hyn yn foddion i helaethu achos Crist yn mhlith y Cymry i raddau helaeth.

Cadfan yn myned i ynys Enlli. Cadfan gwedi tirio yn Mrydain, a aeth i Enlli, ac a ddewiswyd yn athraw yr athrofa ag oedd yno. Cyfrifid Cadfan yn wr mawr o dduwioldeb a dysg; a bu ei athrofa yn Enlli yn flodeuog iawn. Mae Llangadfan yn str Drefaldwyn gwedi ei chyssegru i'r dysgawdwr ardderchog hwn; ac y mae eglwys yn Nhowyn Meirionydd gwedi ei chyssegru iddo hefyd.^b

Cynon. Aeth Cynon gydâ Chadfan i Enlli, ac a wnaethpwyd yn ganghellwr yn ei athrofa ef. Mae eglwys yn sir Drefaldwyn gwedi ei chyssegru i'r sant hwn; ac fe fu iddo eglwys hefyd yn sir Aberteifi. Gelwir y fan lle y bu yr eglwys honno, Capel Cynon, hyd heddyw.

Ilar. Nid oes un hanes pa le y sefydlodd Ilar, ond y mae eglwys yn sir Aberteifi gwedi ei galw yn ol ei enw ef; ac ysgatfydd mai yn Mhlwyf Llan Ilar yr oedd yn gweinidogaethu.

Dochdwy. Dochdwy a aeth gydâ Chadfan i Enlli, ac a wnaethpwyd yn esgob yno. Pan farw Cadfan, deisyfwyd ar Deilo esgob Llandaf, i fyned i Enlli i osod yr athrofa yno mewn trefn. A thra bu
Teilo

* Achau saint ynys Brydain.

^b Camb. Biog.

Teilo yn Enlli, Dochdwy a gyflawnodd ei le ef yn Llandaf.^a

CANT
VI.

Padarn, mab Pedredin, ab Emyr Llydaw, a Padarn. chefnider Cadfan, gwedi dyfod i Gymru, a aeth i athrofa Illtyd, lle yr urddwyd ef yn esgob. Gwedi bod flynyddoedd yn yr athrofa hon, Padarn a symudodd i sir Aberteifi; a Duw a lwyddodd ei weinidogaeth ef i sefydlu cynnulleidfao chwech ugain o aelodau, mewn lle a alwyd o hyny allan, Llanbadarn fawr. Yr oedd Padarn yn wr o dduwioldeb, diwydrwydd, a haelioni mawr. Dywedir ei fod yn myned oddi amgylch i bregethu yr efengyl i bob graddau o ddynion, heb gymmeryd tâl na gwobr gan neb; a'i fod hyd eithaf ei allu yn ysgafnhau caledfyd a beichiau y tlodion. Dywedir i Badarn gael ei wneuthur yn arch-esgob, a bod Cynedyn ab Bleiddyd ab Meirion Meirionydd, yn offeiriad dano yn Llanbadarn fawr. Mae llawer o eglwysi gwedi eu cyssegru i'r sant hwn heblaw Llanbadarn fawr.^b

Meibion Hywel Fychan ab Emyr Llydaw, oedd Cristiolus, Rhystyd, a Sulien. Cristiolus a Rhystyd. sefydlodd yn sir Fôn, mewn lle a alwyd o hyny allan, Llan Gristiolus. Rhystyd a aeth i sir Sulien. Aberteifi, ac a fu yn llafurio yn Llan Rhystyd; a dywedir ei fod dros ryw amser yn esgob Caerlleon

^a Cam. Biog. ^b Archaiol. Vol. II. p. 61. Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog.

CANT lleon ar Wysg. Aeth Sulien gydâ Chadfan, ac
VI. a sefydlodd yn Enlli.*

Tanwg. Tanwg, Trillo, Tegai a Twrog, meibion Ithel Hael, a sefydlasant yn Ngwynedd, ac a wnaethpwyd yn offerynau i godi cynnulleidfaodd yn y lleodd ag sydd gwedi eu galw yn ol eu henwau
Trillo. hwynt. Tanwg, yn Llan Danwg; Trillo yn
Tegai. Llandrillo; Tegai yn Llandegai; a Twrog yn
Twrog. Maen Twrog. Merch Ithel Hael hefyd oedd
Llechyd. Llechyd; ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru
Trinio. iddi hi yn sir Gaernarfon. Trinio a aeth gydâ Chadfan i Enlli, ac y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir Drefaldwyn.*

Sadwrn. Yr oedd Sadwrn, mab Bicanys, a chefnder
Canna. Emyr Llydaw, yn nghyd â'i wraig Canna merch Tewdwr Mawr o Lydaw, yn hen iawn pan ddaethant i'r ynys hon. Ond gan fod cynnifer o'u perthynasau yn myned gydâ Chadfan y pryd hyny, a bod ei mab Crallo yn weinidog yn Llangrallo yn sir Forganwg, er ys blynnyddoedd lawer, daethant hwythau i Gymru cyn eu marw. Nid oes dim hanes yn mhwy ran o'r wlad y sefydlodd Sadwrn a Channa ei wraig, na pha hyd y buont byw gwedi dyfod yma; ond y mae eglwys gwedi ei chyssegru i Sadwrn yn sir Fôn, ac un arall yn sir Gaerfyrddin; ac y mae eglwys Llan Ganna yn sir Forganwg wedi ei chyssegru i'w wraig Canna.

Yn

* Achau saint ynys Brydain. * Ibid. Cam. Biog.

Yn nghylch yr amser hyn, dechreuodd Dewi* **CANT VI.**
 fod yn enwog yn mhlith esgobion Cymru. Dewi.
 Dewi oedd fab i Sandde ab Cedig, ab Caredig, Dewi.
 ab Cynedda, o Non, merch Gynyr o Gaer Cawch
 yn sir Benfro.* Cafodd Dewi ei eni a'i fagu yn
 Mynyw,§ lle y mae Tŷ Ddewi yn bresennol. Yr **Duwiol-
 des Dewi.**
 oedd Dewi yn ofni Duw o'i ieuengctyd, a phan
 benderfynodd i gyflwyno ei hun i waith y wein-
 idogaeth, cafodd ei osod dan olygiad Pawl Hen,†
 yn athrofa y Tŷ Gwyn ar Daf yn sir Gaerfyr-
 ddin. Dewi yn gydwytbodol o'r angenrheid-
 rwydd o ddysgeidiaeth i'r dyben i fod yn ddef-
 nyddiol yn ei oes, a roddodd bob diwydrwydd i **Diwyd-
 rwydd
 Dewi.**
 gyrraedd gwybodaeth helaeth o'r amrywiol gang-
 henau, yn mha rai yr oedd. yn cael ei hyfforddi.
 Gwedi bod ddeng mlynedd yn myfyrio yn athrofa
 enwog y Tŷ Gwyn ar Daf, Dewi a gafodd ei an-
 fon allan i bregethu yr efengyl; ac fel un gwedi
 ei alw a'i gymmwysu gan Dduw, i'r swydd
 bwysfawr honno, cafodd ei arddel i raddau hel-
 aeth, a'i wneuthur yn offerynol i blanu, ac adeil-
 adu llawer o eglwysi.† Y mae pedair eglwys **Llwydd-
 iant
 Dewi.**
 gwedi eu cyssegru iddo yn sir Faesyfed; dwy yn
 sir

* St. David. * Achau saint ynys Brydain. § Menevai yn
 y iaith Ladin.

† Er mae Fflewyn a Gredifel, oedd athrawon athrofa y
 Tŷ Gwyn ar Daf, yr oedd Pawl Hen yr hwn a'i sefydlodd ar
 y cyntaf, yn parhau i fod yn abad, neu yn flaenor yntbi.

† Brit. Sancta, Vol. I.

CANT
VI.

sir Aberteifi; pedair yn sir Benfro; dwy yn sir Gaerfyrddin; tair yn sir Frycheiniog; un yn sir Forganwg; a thair yn sir Fynwy.* Wrth ystyr-ied ei dduwioldeb, ei ddiwydrwydd, a'i sel, gellir penderfynu yn ddiogel, i lawer o'r eglwysi hyn gael eu planu ganddo ef ei hun. Ond er fod Dewi yn tramwy llawer trwy Gymru i bregethu yr efengyl i'w gydwladwyr, yn Mynyw yn sir Benfro, yr oedd ei breswylfod benaf ef. Yno yr oedd ganddo athrofa ac eglwys flodeuog; a llawer o weision Duw a gyrchent atto i gael eis-tedd dan ei weinidogaeth yn y lle hwnw.^b

Dechreu-
ad esgob-
aeth
Tŷ
Ddewi.

Yr oedd y gymdeithas grefyddol ag oedd dan olygiad Dewi yn Mynyw, yn byw yn yr un lle, ac yn treulio eu hamser yn y dull canlynol. Codent y bore ar ganiad y ceiliog, a pharhaent mewn gweddïau a myfyrdod hyd oleu ddydd. Yna wedi cyfarfod ac addoli Duw yn gyhoeddus, pob un a âi allan at ei orchwyl. Gwedi treulio yr amser gosodedig wrth eu gorchwyl-ïon, dychwelent i'r athrofa, a threulient weddill y dydd mewn gweddïau, darllen ac ysgrifenu. Yn y prydawn cyfarfyddent i addoli Duw, a pharhaent yn yr addoliad hyd dywyll nôs; yna swperent yn nghyd ar fara a llysiau. Yn ol sw-peru, treulient dair awr mewn myfyrdod a gwê-ddi, ac wedi hyny aent i orphwys hyd y bore.^c

Tra

* Cam. Biog. ^b Britannia Sancta, Vol. I. ^c Cressy's Church Hist. B. X. Chap. 11.

Tra yr oedd Dewi yn gweinidogaethu yn Mynyw, Dyfrig yr arch-esgob, a anfonodd at holl esgobion a gweinidogion Cymru, gan ddymuno arnynt i gyfarfod mewn cymmanfa yn Llanddewi brefi yn sir Aberteifi, i ymgynghori yn nghyd, pa fesurau i'w cymmeryd i'r dyben i ddychwelyd y Morganiaid i'r ffydd, a diddymu eu hathrawiaeth ag oedd yn awr yn dechreu adfywio ac ymdaenu yn y wlad.*

CANT
VI.

Cym-
manfa
Llandde-
wi brefi.
O. C.
519.

Ar y dydd gosodedig, cyfarfu yr esgobion a'r gweinidogion yn Llanddewi brefi; ac yr oedd yno gymmanfa luosog o bob graddau o ddynion, ond nid oedd Dewi esgob Mynyw, gwedi dyfod. Y gweinidogion ac ereill, yn adnabyddus o dduwioldeb a doethineb Dewi, a anfonasant Pawl Hen, abad y Tŷ Gwyn ar Dâf, yn gennad atto, i ddymuno ei bresennoldeb a'i gynnorthwy yn y gymmanfa. Dewi, naill ai oddiar deimlad ostyngedig o'i anghymmwyssder i orchwyl mor bwysfawr, ag oedd amddiffyn gwirionedd Duw mewn cymmanfa mor luosog; neu oddiar wybodaeth o'u bwriad i'w wneuthur ef yn arch-esgob, a wrthododd ddyfod. Pan fethodd ei hen athraw lwyddo gydâ Dewi, Dyfrig yr arch-esgob, a Deiniol esgob Bangor, a aethant atto i Mynyw, a thrwy daer ymbil, a lwyddasant gydag ef i ddyfod i'r Gymmanfa.*

X

Yr

* Usher de Brit. Eccles. p. 474. * Ibid.

CANT
VI.

Llawer
yn pre-
gethu yn
Nghym-
manfa
Llanddo-
wi bresi.

Dewi yn
dystewi y
Morgan-
iaid.

Yr oedd llawer o weinidogion wedi pregethu ar y pyngciau mewn dadl cyn i Ddewi ddyfod i'r gymmanfa; ond nid oedd y ddadl wedi ei phenderfynu. Dewi, gan hyny, ar ddeisyfiad y gweinidogion, a safodd i fynu, ac mewn pregeth ysgrythurol ac awdurdodol, a amddiffynodd y gwirionedd, ac a wrthbrofodd ddaliadau y Morganiaid yn y fath fodd goled a nerthol, fel nad oedd ganddynt ddim i'w ateb. Dywedir i athrawiaeth Morgan ddiſfannu yn Nghymru yn fuan yn ol cymmanfa Llanddewi bresi; ac na adfywiodd hi ddim drachefu yn y wlad hon dros oes-oedd lawer.*

Dyfrig
yn rhoddi
fynu yr
arch-es-
gobaeth
i Ddewi.

Cyn diwedd y gymmanfa, Dyfrig, o herwydd ei oedran mawr, a roddodd i fynu yr arch-esgobaeth i Dewi; ac mewn cydffurfiad âg ymarferiadau camsyniol yr oes, a aeth i fyw bywyd mynachaid yn ynys Enlli. Yr oedd y gwr duwiol a dysgedig hwn gwedi bod yn llafurus iawn yn ngwinllan Duw trwy ei holl fywyd, ac wedi llwyddo hefyd i daenu gwybodaeth o'r Arglwydd Iesu yn mhlith y Cymry, i raddau helaeth yn yr amser mwyaf peryglus. A chian ei fod yn awr yn analluog o blegid ei oedran i gyflawni dyledswyddau pwysfawr ei alwad oruchel, yn y modd ag y dymunasai; fel gweinidog doeth a da ag oedd yn chwennych daioni y praid, efe a roddodd eu gofal hwynt i fynu i un ag oedd gwedi ei

* Usher de Brit. Eccles. p. 474.

ei gymmwyso gan y pen-bugail i'r swydd ardderchog honno. A chweddi byw dair blynedd yn Enlli, efe a fu farw yn llawn o ddyddiau,* ac a gladdwyd yn yr ynys honno.*

CANT
VI.

Dyfrig
yn marw
yn Enlli.

Gan ei bod yn amser mor derfysglyd yn Nghymru yn y dyddiau hyny, llawer o'r duwiolion ag oedd yn bresennol yn nghymmanfa Llanddewi brefi, a fwriadasant i fyned gydâ Dyfrig i Enlli, fel ag y gallent addoli Duw mewn llonyddwch, heb ofni brâd na gwrthryfel y Saeson. Ond rhag iddynt gysfeiliorni, dymunasant gael cyngor Catwg, pa beth oedd oreu iddynt wneuthur. Catwg, yn llawn oedran a doethineb, a'u cynghorodd hwynt ar fesur cerdd,† i fod yn ddi-

X 2

wyd

* Dywedir fod Dyfrig yn saith ugain a chwech mlwydd oed pan fu efe farw.

* Cressy's Ch. Hist. B. X. Chap. 12.

† Cyngor Catwg i saint senedd Frefi:

Pan oedd saint senedd Vrevi	Ar verodd a daiori,
Yn ol gwiw bregeth Dewi	Goddevwch bob caledi
Wrth arch prfwn prophwydi	Nid ellir lles o ddiogi,
Yn myned i ynys Enlli,	Trech doethineb no gwegi,
Er ymwared o bob rhwystri	Trech llavur no dirieidi,
A hir gymhell cymhelri:	Dirwest a chred a gweddi
Yna dyweddes Gybi	A orvydd ar bob cyvyngi,
Pavyd á geir yn ngweilgi,	Mil canhaws gan Dduw roddi
Pavyd yn ymborth i ni	No chan ddyn diddim erchi,
Yn nghanol y mor heli?	O chredir llyvyr Generi,
Catwg á ddywaid wrth	Yr hwn á wiria ini
Ddewi	Ni chavas ddyn ci eni
Val y gwnai y prophwyd Eli,	Heb gael gan Dduw ci borthi,
Daw á ro gynghor ichwi	Gwellwell

CANT
VI.

wyd yn ngwaith yr Arglwydd yn wastadol, ac i ymostwng i'w ewyllys ef dan bob amgylchiad; gan fod yn hyderus y byddai i Dduw amddiffyn a gwaredu pawb a ddysgwylient wrtho yn llwyr eu dyledswydd.

Dewi yn
cael ei
gyssegru
yn arch-
esgob
Cymru.
O. C.
519.

Dewi yn gweled fod yr holl esgobion yn unfryd yn eu dewisiad o hono ef i fod yn arch-esgob yn lle Dyfrig, a gydsyniodd â'u dymuniad hwynt, ac a gyssegrwyd i'w swydd. A chan fod Gynyr o Gaer Caweh, tad Non ei fam, gwedi rhoddi ei holl dir yn sir Benfro i'r eglwys, a bod Caerlleon ar Wysg yn ddinas boblog, llawn o derfysg, Dewi trwy gydsyniad y brenin Arthur ei nai, a'r holl esgobion, a drosglwyddodd y gadair arch-esgobaethol o Gaerlleon ar Wysg i Mynyw, yn sir Benfro, a galwyd Mynyw yn Dŷ Ddewi.*

Ni laesodd Dewi yn ei ymdrechïadau dros achos Duw wedi iddo gael ei urddo yn arch-esgob; ond fel milwr da i Iesu Grist, efe a ymgniodd i ddwyn yn mlaen adeiladaeth yr holl eglwysi,

Gwellwell Duw o'i addoli,
Gwaethwaeth y diawl o'i ber-
chi.

Nag o'nwch â ddaw ichwi
Vwy no'r vwyalch yn nghelli
Nid ardd nid erddir iddi,
Nid llawenach neb no hi.
Archwn bawb i Dduw Celi

Arglwydd yr holl arglwyddi
Yr Iesu a'i bum weli
Ein dwyn drwy bob cyr-
rwystri,
A'i gael yn ganllaw i ni
Ac ni bydd raid i neb o ni.

Catwg Sant ai Cant.

* Usher de Brit. Eccles. p. 474. Cressy's Ch. Hist. B. X. Chap. 19.

eglwysi, a dedwyddwch ei gydwladwyr yn gyffredinol. Pregethai y gair cartref, ac oddi cartref; mewn amser, ac allan o amser; a rhoddai gwbl ddiwydrwydd i ddwyn yr holl Gymry i wybodaeth o'r gwirionedd.

CANT
VI.

O gylch deng mlynedd yn ol y gymmanfa a Cymgyfarfu trwy orchymmyn Dyfrig yn Llanddewi ^{manfa fuddugoliaeth.} bresi, Dewi a ymgynnullodd holl weinidogion ^{O. C. 529.} Cymru mewn cymmanfa arall, yr hon a elwir Cymmanfa fuddugoliaeth. Yn y gymmanfa hon, cadarnhawyd y rheolau a wnellsid yn y gymmanfa gyntaf, ac ychwanegwyd ereill attynt yn gyfatebol i ddiffygiaidau yr eglwysi.*

Dewi a ysgrifenodd â'i law ei hun, yr holl reolau a wnaethpwyd yn y ddwy gymmanfa hyn, ac a'u gosododd i gadw yn eglwys Tŷ Ddewi; fel y gallai holl eglwysi Cymru gael ad-ysgrifeniadau o honynt. Ond y mae y rheolau hyn, yn nghyd â Hawer o lyfrau gwerthfawr ag oedd yn eglwys Tŷ Ddewi y pryd hyny, ag a fuasai yn egluro mewn mesur mwy helaeth ansawdd eglwysi Cymru yn yr oes honno, gwedi eu colli er ys oesoedd lawer.*

Pan oedd gelynnion Hywel brenin Llydaw yn Arthur ymgryfhau yn ei erbyn, y brenin Arthur a aeth ^{yn myned i Lydaw.} drosodd i Lydaw i'w gynnorthwyo ef, ac a osod- ^{O. C. 530.} odd Medrod ei nai yn llywydd ar y deyrnas hon, yn

* Usher de Brit. Eccles. p. 475. * Ibid.

CANT

VI.

Medrod
yn troi
yn frad-
wr.

yn ei absennoldeb; ac a ymddiriedodd iddo hefyd ofal Gwenhwyfar y frenhines. Medrod wedi ei wneuthur yn llywydd, a hoffodd y frenhines, ac heb ystyried ei berthynas a'i rwymedigaethau i'r brenin, a'i priododd hi. Fel ag y mae un peched yn arwain i'r llall, Medrod, i ochelyd dialedd Arthur, a wnaeth gyngrair â'r Saeson, ac a roddodd i fynu iddynt ran fawr o Loegr, a chafodd ei goronï yn frenin yn lle Arthur.*

Arthur
yn dych-
welyd.

O. C.
535.

Pan glybu Arthur y pethau hyn, efe a ddychwelodd i Frydain, ac a gasglodd ei fyddinoedd yn nghyd, ac a aeth yn erbyn Medrod, yn nghyd â'r Saeson a'r Pictiaid ag oedd wedi uno âg ef. Gwedi rhyfela â hwynt dros saith mlynedd, Arthur a laddodd y bradwr Medrod, â'i law ei hun; a chafodd yntef hefyd ei glwyfo i'r fath raddau, fel ag y bu farw mewn ychydig o ddiwrnodau; a chladdwyd ef yn Glastonbury. Fel hyn y syrthiodd yr enwog Arthur, yn llawn ddyddiau a gogoniant. Yr oedd gan y Cymry y fath barch i'r rhyfelwr clodfawr hwn, fel nad allent dros flynyddoedd lawer goelio ei fod wedi marw, ond dysgwylent ei ddychweliad o wledydd tramor i ail-sefydlu teyrnas Brydain.*

Marwol-
aeth Ar-
thur.

O. C.
542.

Cyn-
deyrn.

Cyndeyrn Garthwys, mab Owain ab Urien, a anwyd yn Scotland, ac a ddygwyd i fynu dan olygiad Serfanus yn athrofa Eulros. Yr oedd
Cyndeyrn

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 114, 115. ^b Ibid. p. 116, 117, 118.

Cyndeyrn mor fwyn yn ei dymmer a'i ymddygiad, fel ag y galwyd ef, Mwyngu.* Gwedi cael ei ddwyn i fynu yn Culros, cafodd ei gyssegru yn esgob, a sefydlodd yn Glasgow; lle y bu yn ddiwyd yn y cyflawniad o'i ddyledswyddau gweinidogaethol, ac yn offerynol i gasglu cynulleidfa luosog. Dywedir fod Cyndeyrn yn byw ar lysiau a llaeth, ac nad oedd yn yfed dim ond dwfr. Pan gafodd ei erlid yn Scotland, Cyndeyrn a ffodd i Gymru; a chwedi bod dros ychydig o amser gydâ Dewi yr arch-esgob, efe a osododd athrofa i fynu yn agos i'r afon Elwy yn sir Fflint, yr hon a gafodd mewn ychydig o amser gwedi hyny ei dyrchafu yn esgobaeth, a'i galw yn Lan Elwy.^a

CANT
VI.Dechreu-
ad esgob-
aeth Llan
Elwy,
neu St.
Asaph.
O. C:
543.

Dywedir fod gan Gyndeyrn naw cant a phymtheg a deugain o frodyr yn ei athrofa, neu grefydd-dŷ, y rhai a wasanaethent Dduw gydâ llawer o wresogrwydd; ond nid oeddent hwy oll yn ddynion dysgedig. Yr oedd tri chant o honnt yn trin y tir, ac yn edrych ar ol yr anifeiliaid ag oedd yn perthyn i'r crefydd-dŷ; yr oedd hefyd dri chant yn darparu lluniaeth, a phethau angenrheidiol at gysur y frawdoliaeth; a'r tri chant a phumtheg a deugain ereill, oeddent yn myfyrio yn mhethau Duw, ac yn blaenori yn y gwasanaeth dwyfol ag oedd yn cael ei gyflawni yn

* Unbanus. ^a Brit. Sanct. Brown Willis's Survey.

CANT yn y crefydd-dŷ. Ac yr oeddent gwedi eu dos-
VI. parthu yn y fath fodd, fel ag yr oedd addoliad
 parhaus a diorphwys, yn cael ei gyflawni gan-
 ddynt.^a

Y mae llawer o eglwysi gwedi eu cyssegru i Gyndeyrn Gwarthwys, ond y mae yn debygol mai i Gyndeyrn mab Arthog ab Caredig ab Cy-nedda, yr hwn oedd yn byw yn y pummed cant, y cyssegrwyd Llangyndeyrn yn sir Gaerfyrddin.^b

Dewi gwedi bod yn ddiwyd a ffyddlon yn ngwasanaeth Duw trwy ei holl fywyd, ac yn llwyddiannus i helaethu teyrnas Crist yn mhlith y Cymry, a orphenodd ei yrfa mewn llawenydd a gorfoledd mawr, ar y dydd cyntaf o fis Mawrth, yn y pedwar ugeinfed flwyddyn a dwy o'i oed-
 ran,^c ac a gladdwyd yn ei eglwys ei hun yn Nhŷ
 Ddewi.^c Yn nghylch pum can mlynedd gwedi
 ei farwolaeth, cafodd Dewi ei seintio gan Bab
 Calixtus yr ail.^d

Marwol-
 aeth
 Dewi.
 O. C.
 544.

Y

^a Brit. Sanct. Brown Willis's Survey. ^b Cam. Biog.

^c Fe ddywed rhai i Ddewi arch-esgeb Tŷ Ddewi, wneuthur llawer o wyrthiau yn ei ddydd, a'i fod yn saith ngain a saith mlwydd oed pan y bu efe farw. Ond nid oes sylfaen ddigonol i gredu yr holl chwedlau gwraethuidd a adroddir gan awdwyr pabaidd am y gwr duwfol hwnw.

^d Cressy's Ch. Hist. B. XI. Chap. 20. ^e Goodwin's Catal. of Eng. Bishops, p. 504.

Y Pictiaid yn nechreuad y cant hwn a yrasant **CANT VI.**
 Caw ab Geraint ab Erbin, arglwydd Cwm Caw-
 lwyd, yn agos i Scotland, o'i etifeddiaeth; ac Caw a'i
 efe, yn nghyd â'i deulu, a ddaethant i Gymru; ^{deulu} yn dyfod
 a chawsant dir gan Falgwn Gwynedd yn Ngwy- i Gymru.
 nedd, a chan y brenin Arthur yn Ngwent. Caw
 gwedi dyfod i Gymru a breswylodd yn Twrce-
 lyn yn sir Fôn; ond rhai o'i blant a aethant i
 Went, lle yr oedd Arthur wedi rhoddi tîr idd-
 ynt. Yr oedd rhai o blant Caw yn rhyfelwyr,
 ond y rhan fwyaf o honynt a gyflwynasant eu
 hunain i waith y weinidogaeth, ac a suant yn off-
 erynol i blanu eglwysi yn Nghymru yn nghylch
 yr amser hyn.*

Peirio mab Caw oedd yn aelod yn nghynnull- Peirio:
 eidfa Illtyd, ac ar farwolaeth Illtyd, a ddewiswyd
 yn flaenor ar y gymdeithas grefyddol honno.
 Ond dywedir iddo farw y dydd canlynol, ac i
 Sainson mab Amwn Ddu gael ei ddewis yn esgob
 ac yn athraw yn ei le ef. Y mae Rhôs Beirio
 yn sir Fôn, wedi ei chyssegru i'r sant hwn.* Yr
 oedd Gallgof ac Eigrad, meibion Caw, yn ael- Gallgof.
 odau hefyd yn Nghynulleidfa Illtyd, ond yr Eigrad.
 oedd eu heglwysi hwynt yn sir Fôn, yn y lleodd
 a elwir Llan Allgo, a Llan Eigrad. Yr oedd eu
 brawd Caffo yn weinidog yn Llangaffo.* Caffo.

Y

Dirynig

* Achau saint ynys Brydain. * Ibid. * Ibid.

CANT
VI.

Dirynig.
Samson.
Gwrddelw.
lw.
Maelog.

Dirynig a Samson, meibion Caw, oeddent weinidogion yn Nghaer Efrog, a chafodd Dirynig ei ladd yno gan y Saeson. Yr oedd eglwys Gwrddelw mab Caw yn Nghaerlleon ar Wysg. Y mae Llanmaelog yn sir Fôn, a Llandysfaelog yn sir Gaerfyrddin, gwedi eu cyssegru i Maelog mab Caw, yr hwn oedd yn aelod o gynulleidfa Catwg, ac a fu yn pregethu, mae yn debygol, yn y lleodd hyny.*

Huail.

Huail mab Caw, gwedi treulio rhan fawr o'i amser yn ngwasanaeth y brenin Arthur, ac ymladd llawer brwydr, a gosleidiodd grefydd, ac a dreuliodd y rhan ddiweddaf o'i fywyd yn nghynulleidfa Catwg, a chyfrifid ef yn un o saint ynys Brydain. Y mae eglwys yn sir Henffordd

Eigron.

wedi ei galw yn ol ei enw ef. Eigron mab Caw a aeth i Gornwal, ac y mae eglwys wedi ei chyssegru iddo ef yn y rhan honno o Lloegr.†

Gildas.

Yr oedd Gildas mab Caw yn y rhan hynt o'r teulu ag a aeth i ddeheubarth Cymru; ac efe a unodd â chynulleidfa Catwg, ac a aeth yn ŵr enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth. Mae yn debygol fod Gildas yn rhyfelwr dewr yn ei ieuengctyd, ond fe roddodd heibio y cleddyf yn

Gildas yn
athraw
athrofa
Caer Ba-
ddon.

y rhan ddiweddaf o'i fywyd, ac a osododd athrofa i fynu yn Nghaer Baddon,* He y bu, mae yn

O. C.
555.

* Achau saint ynys Brydain. † Ibid.

* Bath.

yn debygol, hyd ddiwedd ei oes. Tra yr oedd **CANT**
 Gildas yn y sefyllfa hon, efe a ysgrifennodd lyfr **VI.**
 yn y iaith Ladin, yr hwn sydd etto mewn bod.
 Yn y llyfr hwn y mae Gildas yn rhoddi hanes **Llyfr**
 byr o dduwiau y Cymry cyn dyfodiad yr efengyl **Gildas.**
 i'r ynys, ac hefyd o gyflwr crefyddol y Cymry, o
 ddyfodiad yr efengyl i'r wlad hyd ei amser ei
 hun. Y mae hefyd yn dangos i'r Cymry y pe-
 ryglon ag oeddent yn agored iddynt, o blegid ei
 gwrthryfelgarwch yn erbyn Duw; yn eu hargy-
 boeddi yn llym am eu hannuwioldeb, ac yn galw
 yn daer arnynt i edifarhau am eu pechodau, ac i
 ddychwelyd at yr Arglwydd.

Gan fod enw Gildas yn cael ei adael allan o'r Aneurin.
 hen ysgrifenedau ag sydd yn haeru mai mab Caw
 oedd Aneurin; a bod enw Aneurin yn cael ei ad-
 ael heibio yn yr ysgrifenedau ag sydd yn dangos
 fod Gildas yn fab Caw, rhai a dybiant mai
 yr un person dan wahanol enwau oedd Gildas
 ag Aneurin, ac mai enw a roddid iddo fel dysg-
 awdwr oedd Gildas.* Er fod y gân odidog o
 waith Aneurin, a elwir, Y Gododin,* yn cael ei
 hystyried gan feirdd Cymru fel cynllun rhagor-
 iaeth mewn barddoniaeth, y mae llawer o wa-
 haniaeth rhwng egwyddorion awdwr y Gododin

Y 2

ag

* Camb. Biog.

* Cân ar frad y gyllell hir, yn Stonehenge. Davies's Myth.
 p. 318.

CANT
VI.

ag egwyddorion Gildas dduwiol.* Mae yn fwy rhesymol, gan hyny, i feddwl mai gwahanol ddynion oeddent, oddi eithr cael allan, i'r Gododin gael ei gyfansoddi pan oedd yr awdwr yn ieuangc, ac yn dueddol i baganiaeth, ac i'r llyfr a elwir Gildas gael ei ysgrifenu wedi iddo gael ei ddychwelyd at yr Arglwydd, a'i egwyddori yn gyflawn yn athrawiaethau y grefydd gristianogol.*

Cuhelyn.

Yr oedd Cuhelyn mab Caw yn fardd enwog yn ei ddydd, ac yn wahanol yn ei farn oddiwrth feirdd yr oes honno yn gyffredin. Fe ymddengys oddiwrth ei waith ag sydd etto mewn bod, nad oedd ganddo un parch i dduwiau y derwyddon; a'i fod ef yn ystyried yr arferiad ag oedd gan y beirdd i annerch Ceridwen fel ffynnon dysgeidiaeth, yn anaddas i gristion.*

Merched
Caw.

Gwenafwy, Peillan, Cwyllog, a Cain, merched Caw, oeddent wragedd duwiol, ac eglwysi gwedi eu oyssegu iddynt. Nid oes un hanes pale yr oedd eglwysi Gwenafwy a Pheillan; ond y mae eglwys Cwyllog yn sir Fôn, ac eglwys Cain yn Llangain yn sir Gaerfyrddin.*

Y

* Davies's Myth. p. 386.

* Fe ddywedir mai yn nghylch chwech mlynedd cyn ei farwolaeth, yr ysgrifennodd Gildas ei lyfr. Camb. Biog. V. Gildas.

* Archaiol. Vol. I. p. 186. * Achau saint ynys Brydain.*

Y mae hanes fod gan Gildas bedwar mab **CANT**
 duwiol, a elwid Nwython, Dolgan, Cenydd, a **VI.**
 Gwynog. Gildas yn eu gweled yn blant gobei- **Meibion**
 thiol, a'u danfonodd i athrofa Catwg, lle yr oedd **Gildas.**
 ef ei hun wedi cael ei ddwyn i fynu. A chwedi
 iddynt fod yno dros rai blynyddoedd, hwy a
 aethant allan i bregethu yr efengyl, a Duw a'u
 harddelodd i ddychwelyd llawer o dywyllwch i
 oleuni. Dywedir fod eglwysi Nwython a Dol- **Nwyth-**
 gan yn Ngwynedd yn yr amser gynt. Bu Cen- **on.**
 ydd yn offerynol i sefydlu eglwys yn Llangen- **Dolgan.**
 ydd yn sir Forganwg; ac yr oedd ganddo **Cenydd.**
 eglwys arall yn agos i Gaerdydd, yr hon a
 roddodd enw i randir Seinghenydd.* Ac nid **Gwynog.**
 annhebygol yw, mai yn Llanwenog yn sir Aber-
 teifi, yr oedd Gwynog yn gweinidogaethu.

Yn nghylch yr amser hyn, Taliesin Pen
 Beirdd, Llywarch Hen, a Merddin Wyllt, oedd-
 ent feirdd enwog yn mhllith y Cymry. Yr oedd **Taliesin.**
 Taliesin yn ŵr o blwyf Rhychwyn yn sir Gaer-
 narfon,^b a gorphenodd ei ddyglad i fynu yn ath-
 rofa Catwg, yn sir Forganwg.^c Fe ymddengys
 oddiwrth ysgrifenadau Taliesin, ei fod yn ŵr
 dysgedig, a hyddysg iawn yn ngwaith y derwy-
 ddon; a'i fod yn un o'r beirdd mwyaf clodfawr
 yn eiddydd; o herwydd pa ham y galwyd ef yn
 Ben

* Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog. ^b Gorchestion
 Beirdd Cymru. ^c Camb. Biog.

CANT VI. Ben Beirdd. Er i Taliesin orphen ei ddygiad i fynu mewn athrofa gristianogol, a'i fod yn adnabyddus o athrawiaethau yr efengyl, mae yn amlwg oddiwrth ei ysgrifeniadau, ei fod yn dal llawer o gyfeiliornadau ei henafiaid paganaidd, ac nad oedd arno ddim cywilydd i'w harddel yn y modd mwyaf cyhoeddus.*

Llywarch Hen. Llywarch Hen oedd bendefig o ogledd Lloegr, ac yn fardd godidog. Dywedir iddo ymgnio hyd eithaf ei allu, i amddiffyn ei wlad, yn erbyn awdurdod cynhyddol y Saeson, ac i bedwar ar hugain o'i feibion i syrthio ar faes y gwaed. Gwedi colli ei feibion, a threulio llawer o'i fywyd mewn anesmwythder, efe a geisiodd lonyddwch dan nawdd Cynddylan, tywysog rhan o Bowys; a dywedir iddo farw mewn cell yn mhlwyf Llanfor yn agos i'r Bala, yn gant a deng mlwydd a deugain oed.^b

Merddin Wyllt. Yr oedd Merddin mab Morfryn, yr hwn a elwir yn gyffredin Merddin Wyllt, yn cael ei goleddu gan Gwenddolau mab Ceidio, tywysog yn nghymydogiaeth Clydesdale yn Scotland.^c Gelwid Merddin Wyllt yn farnwr uchaf y gogledd; a dywedir fod ei sel ef gymmaint dros y gresydd dderwyddol, fel ag yr oedd yn gwneuthur ei oreu i wrthwynebu cynnydd yr efengyl yn ngogledd Brydain.^d

Rhydderch

* Archaiol. Vol. I. p. 17—551. Davies's Myth. p. 181.

^b Cam. Biog. ^c Ibid. ^d Davies's Myth. p. 472.

Rhydderch Hael, mab Tudwal, brenin Ystrad
 Clwyd, yu gweled fod Gwenddolau, Merddin
 Wylt, a'r derwyddon ereill yn y rhan honno o'r
 ynys, yn gwneuthur eu goreu i wrthwynebu Co-
 lan, a'r cenhadau a anfonid i bregethu yr
 efengyl iddynt, a gyhoeddodd ryfel yn ei her-
 byn; a thrwy gynnorthwy y tŷwysogion cym-
 mydogaethol, yn nghyd â'r esgobion a'r mynach-
 od, a'u hymliodd hwynt allan o'i dersynau, ac
 a'u gyrodd i goedwig Celyddon. Dywedir i
 Gwenddolau gael ei lladd yn yr ymddrech hon, ac
 i Ferddin Wylt hefyd ladd mab ei chwaer
 Gwenddydd; ac i hyny gael y fath effaith arno,
 fel ag y cauodd ei hun yn nghoedwig Celyddon,
 lle yr oedd allan o'i bwyll ar amseroedd. Dyma
 yr achos iddo gael ei alw yn Ferddin Wylt.
 Ond pa effaith bynnag a gafodd yr aflwyddiant
 hyn ar feddwl Merddin Wylt, yn mhen ychydig
 o flynyddoedd wedi hyny, efe a wnaeth i'r goed-
 wig a'r creigiau ddadseinio â melusgerdd ei gân;
 yr hyn sydd yn peri i rai feddwl nad oedd ei yn-
 fydrwydd ef ond ynfydrwydd derwydd pagan-
 aidd, yn ymgynddeiriogi wrth weled aflwyddiant
 ei grefydd.*†

CANT
VI:Rhydd-
erch Hael
yn erlid y
derwy-
ddon.

Pan

* Davies's Myth. p. 467—481.

† Y mae llawer o waith Taliesin Pen Beirdd, Llywarch
 Hen, a Merddin Wylt, gwedi eu cyhoeddi yn yr Archæology
 of Wales; ac y mae William Owen Pugh, Esq. wedi argraffu
 llawer o waith awenyddol Llywarch Hen, yn nghyd â chyf-
 ieithad Saesneg, mewn llyfr a elwir, Heroic Elegies, and other
 Pieces of Llywarch Hen.

CANT VI. Pan gafwyd llonyddwch gan elynion yr ef-
 engyl yn ngogledd Brydain, galwyd Cyndeyrn
 Garthwys yn ol i Glasgow, lle y bu drachefn yn
 ddefnyddiol. Cyndeyrn, cyn ymadael â Llanel-
 wy, a ddewisodd Asaph mab Sawyl ab Pabo, un
 o'i ddyscyblion, i fod yn athraw, ac, yn esgob yn
 ei le, ac o hyny allan cafodd Llanelwy ei galw
 yn St. Asaph. Dywedir fod Asaph yn ŵr o rin-
 wedd, dysgeidiaeth, a duwioldeb mawr, ac iddo
 ddiwygio yr esgobaeth i raddau helaeth. Asaph
 a ddywedai yn fynych, 'fod y cyfryw rai ag
 oedd yn rhwystro cynnydd gair Duw, yn cynfi-
 genu dedwyddwch dynolryw.'*

Cam- march. Yr oedd crefydd yn flodeuog mewn amrywiol
 ranau o Gymru yn y dyddiau hyn, er cymmaint
 oedd gormes y Saeson. Cammarch mab Gwyn-
 lliw, a brawd Catwg, oedd weinidog llwyddian-
 nus yn Llangammarch yn sir Frycheiniog. Yr
Maches: oedd ei chwaer Maches yn wraig rinweddol, ac
 elusengar iawn; ni chai neb a ofynai elusen gan-
 ddi, ei anfon ymaith yn waglaw. Ar un diwr-
 nod, daeth Sais paganaidd atti, dan rith cardot-
 yn, i ymofyn elusen, a thra yr oedd hi yn myned
 i roddi rhyw beth iddo, y bradwr creulon a dyn-
 odd allan ei gyllell, ac a'i brathodd â hi; a gal-
Ystyffan. wyd y lle hwnw, Merthyr Maches.^b Ystyffan
 mab

* Brown Willis's Survey. ^b Cam. Biog.

mab Mawan ab Gyngen ab Cadell, tywysog Powys, oedd sant a phrydydd enwog yn y cant hwn; ac iddo ef y cyssegrwyd Llanystyffan yn sir Faesyfed.*

CANT
VI.

Cawrdaf a Maethlu, meibion Caradog Freichfras, oeddent ddynion defnyddiol yn eglwys Crist yn yr amser hyn. Cawrdaf wedi bod yn rhyfelwr dewr yn ei ieuengetyd, a neillduodd yn ei hensaint, i Fangor Illtyd; ac y mae eglwys yn sir Gaernarfon gwedi ei galw yn ol ei enw ef. Y mae eglwys Maethlu yn sir Fôn. Yr oedd gan Garadog Freichfras feibion ereill yn pregethu yr efengyl, ond nid oes hanes neillduol am eu heglwysi hwynt. Y mae plwyf Dyfnog yn sir Dyfnog Aberteifi, wedi ei alw yn ol enw Dyfnog mab Medrod ab Caradog Freichfras.*

Cawrdaf.
Maethlu.

Cybi, mab Selyf ab Geraint ab Erbyn, a ddy-Cybi gwyd i fynu yn Mangor Dunod, ac a fu yn ddysgawdwr enwog yn y cant hwn. Wedi gorphen myfyrio yn Mangor Dunod, Cybi a aeth i sir Fôn, ac a sefydlodd grefydd-dŷ yn agos i'r fan lle yr oedd Caswallon Law Hir gwedi adeiladu eglwys yn y pummed cant; a gelwir y lle hwnw Caer Gybi hyd heddyw. Yr oedd Cybi

Z

yn

- * A glyweisti chwedyl Ystyffan,
Bardd Teilo, ateb buan:
'Dyn a chwennych, Duw a ran!'

* Camb. Biog.

CANT VI. yn ŵr mor llafurus ac enwog, fel ag y cyssegrwyd amryw eglwysi iddo. Heblaw eglwys Caer Gybi, y mae eglwys yn sir Gaernarfon, ac un arall yn sir Aberteifi, ac un arall yn sir Fynwy

Mygnach.

gwedi eu cyssegru iddo ef. Mygnach,* mab Mydno o Gaer Seont, a fu dros ryw amser yn ysgrifenydd yn nghrefydd-dŷ Cybi, ac wedi hyn cafodd ei wneuthur yn flaenor yno.*

Gwyn-daf.

Gwyn-daf ab Emyr Llydaw, gwedi bod yn gaplan yn nghynulleidfa Iltyd, a wnaethpwyd yn brif athraw yn nghynulleidfa Dyfrig, yn Nghaerlleon ar Wysg; ac yn ei henaint, efe a æth i Enlli, lle y bu efe farw. Y mae Llangwyn-daf yn sir Gaernarfon wedi ei chyssegru iddo ef. Ac y mae Llan Ddwywau, a Llan Dderfel, yn sir Feirionydd, gwedi ei galw yn ol enwau Dwywau a Dderfel, meibion Hywel ab Emyr Llydaw, a neiaint Gwyn-daf. Yn y lleoedd hyn, mae yn debygol, yr oedd y ddau frawd yn gweinidogaethu.

Dwywau. Dderfel.

Llonio. Llonio mab Alan ab Emyr Llydaw oedd aelod o gynulleidfa Iltyd, a Phadarn a'i dewisodd ef i fod yn ddëon yn Llanbadarn fawr; ac yr

* Y mae cyd-ymddiddan rhwng Mygnach a Taliesin, wedi ei argraffu yn yr *Archæology of Wales*, p. 46.

Achau saint ynys Brydain. Cam. Biog.

* Ibid.

yr oedd eglwys ar ei enw ef yn sir Aberteifi. Yr **CANT**
 oedd ei frawd Llynab hefyd yn aelod o gynnull- **VI.**
 eidfa Iltyd; ac yn ei henaint efe a aeth i ynys Llynab.
 Eallt.*

Yr oedd Caranog a Tyssul, meibion Corun ab **Caranog.**
 Caredig, arglwydd Caredigion, yn weinidogion **Tyssul.**
 duwiol a llafurus yn sir Aberteifi, yn y cant hwn.
 Caranog a sefydlodd eglwys yn Llangaranog, a
 Thyssul yn Llandyssul. Fe ddywedir i Garanog
 fod yn offerynol i gasglu cynulleidfaodd mewn
 lleodd ereill heblaw Llangaranog. Ac y mae
 eglwys hefyd yn sir Drefaldwyn gwedi ei chys-
 segro i Tyssul. Yn nghylch yr un amser hefyd
 yr oedd Tyfriog mab Dingad ab Nudd Hael, yn **Tyfriog.**
 gweinidogaethu yn Llandyfriog. Y mae eg-
 lwys Ceitho yn Llangeitho, yn sir Aberteifi, ond **Ceitho.**
 nid yw hanes y gwr duwiol hwnw wedi cyr-
 haeddyd i lawr i'n hamser ni.^b

Afan mab Cedig ab Caredig ab Cunedda, a Afan:
 chefnider Caranog a Tyssul, a sefydlodd ddwy
 eglwys yn sir Frecheiniog; un yn Llan Afan Fe-
 chan, a'r llall yn Llan Afan Fawr, a gelwid ef
 Afan Muallt. Y mae Llan Afan o'r Trawsgoed
 yn sir Aberteifi gwedi ei chyssegro iddo hefyd.
 Yr oedd Afan yn ŵr duwiol a llafurus, a
 Z 2 chladdwyd

* Achan saint ynys Brydain. Camb. Biog.

^b Ibid.

CANT chladdwyd ef yn Llan Afan Fawr, lle y mae ei
VI. fedd hyd heddyw.*

Cynheid- ion. Y mae Llangynheidion yn sir Gaerfyrddin, wedi ei chyssegru i Cynheidion mab Ynry Gwent, yr hwn oedd yn weinidog cymmeradwy yn ei ddydd.

Idloes. Llanidloes yn sir Drefaldwyn, sydd gwedi ei chyssegru i Idloes mab Gwyddnabi ab Llawfrodedd Farfog, lle yr oedd y gwr doeth a duwiol hwnw, ysgatfydd, yn gweinidogaethu. Y mae un o'r hen feirdd yn darlunio Idloes fel siampl o fwynder.† Yr oedd yn yr amser gynt, eglwys yn y Dderwen, yn yr un sir, gwedi ei chyssegru i Tydio, un o feibion Arwystyl Gloff.

Aelgyf- arch. Yr oedd Aelgyfarch, Boda, Brothen, Celynin, Peris a Rhychwyn, meibion Helig ab Glanog, yn weinidogion defnyddiol tu a diwedd y cant hwn. Nid oes un hanes pa le yr oedd Aelgyf- arch
Boda.
Brothen.
Celynin.
Peris.
Rhych- wyn.

* Y mae y geiriau hyn ar fedd Afan yn Llan Afan fawr:

Hic Jacet sanctus,

Archaiol. Vol. II. p. 27.

† A glyweisti à gant Idloes,
 Gwr gwar hygar ei einioes;
 'Goreu cynnydd cadw moes?'

Hast thou heard how Idloes sang,
 A man of meekness amiable in his life;
 'The best quality is a good deportment?'

Camb. Biog.

arch a Boda yn llafurio, ond y mae eglwysi Bro- **CANT**
 then a Celynin, yn sir Feirionydd; ac eglwysi **VI.**
 Peris a Rhychwyn yn sir Gaernarfon.

Fe ddywedir i Cynhaiarn mab Hygarfael, sef- **Cynhai-**
 ydlu rhai eglwysi yn Nghymru yn nghylch yr **arn.**
 amser hyn, a bod Llan Gynhaiarn yn sir Gaer-
 narfon gwedi ei galw yn ol ei enw ef. Yr oedd Iestyn.
 Iestyn ab Geraint ab Erbyn, yn llafurio yn Llan-
 iestyn yn sir Fon, lle y claddwyd ef.

Y mae Llanrwst yn sir Dinbych gwedi ei chys- **Grwst.**
 segru i Grwst, mab Gwaith Hengaer ab Elffin
 ab Urien, lle yr oedd, mae yn debygol, yn gwei-
 nidogaethu. Ac y mae Gwytherin yn yr un sir, **Gwythe-**
 gwedi ei chyssegru i Gwytherin, mab Dingad, **rin.**
 yr hwn oedd ŵr derbyniol y pryd hyn. Yn y
 plwyf hwn y mae monwent y Santes, lle y mae
 Capel Gwenfrewi, yn mba un y claddwyd y wy-
 ryf fendigaid honno.

Fe dybia rhai fod Bedd Celert yn sir Gaernar- **Celert.**
 fon, gwedi ei chyssegru i Celert, ac i'r gwr duw-
 iol hwnw gael ei gladdu yno; ac mai i'r un gwr
 y mae Llangeler yn sir Gaerfyrddin gwedi ei
 chyssegru. Y mae Llangiwg yn sir Forganwg, **Giwg.**
 gwedi ei galw yn ol enw Giwg, mab Aron ab
 Cynfarch.*

Yr oedd y Saeson y pryd hyn wedi cael medd-
 iant o Loegr oll, oddieithr tywysogaeth Cornwall,
 ac Ystrad Clwyd; ac wedi dystyrywio yr holl eg-
 lwysi

* Achan saint ynys Brydain. Archaiol. Vol. II.

SANT Iwysî Cristianôgol, a sefydlasid gan y Cymry yn
VI. Llundain, Caer Efrog, a lleodd eteill, a chweddi
 llanw y wlad o baganiaeth ac eilun-addoliaeth.

Yr oeddynt hefyd gwedi gosod saith teyrnas
 * i fynu, a brenin ar bob un o honynt.* Ond er
 mor ëang oedd eu gwlad, mae yn debygol, eu
 bod yn yr ymarferiad annaturiol a chreulon, o
 werthu eu plant i genhedloedd ereill; a'u bod yn
 eu danfon hwynt i Rhufain i'r dyben hyny.

Y Saeson
 yn gwer-
 thu eu
 plant yn
 Rhufain.
 O. C.
 885.

Pan welodd Gregory blant y Saeson yn cael
 eu gwerthu yn Rhufain, efe a ofynodd o ba wlad
 yr oeddent, a pha un ai paganiaid ai cristianog-
 jon oedd trigolion y wlad honno? Yna wedi dy-
 all mai Saeson o Frydain oeddent, a'u bod yn
 baganiaid, efe a ddywedodd mai peth galarus

oedd, fod dynion mor angylaidd yn eu hyrddan-
 gosiad allanol, dan lywodraeth tywysog y tyw-
 wyr at y yllwch. Ac fel gwr ag oedd yn dymuno daioni
 ei gyd-greaduriaid, efe a aeth at Pelagius y Pab,
 ac a ddeisyfodd arno anfon cenhadau i Frydain

Gregory
 am anfon
 pregeth-
 wyr at y
 Saeson.
 O. C.
 886.

i bregethu yr efengyl i'r Saeson, ac yr âi ef gyda
 hwynt, os rhyngai bodd i'r Pab, i'w anfon. Y
 Pab a ddywedodd ei fod ef yn foddlon i Gregory
 gymmeryd y gorchwyl pwysfawr hwn arno, ond
 ni ollyngai trigolion Rhufain wr mor ddefnydd-
 iol oddi wrthynt.^b

Gwedi

* Seith-benzaeth y Saeson. 1. Kent. 2. South Saxons.
 3. East Angles. 4. West Saxons. 5. Northumberland.
 6. East Saxons. 7. Mercia.

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 126. ^b Bede, L. II. Chap. 1.

Gwedi marw Pelagius II. Gregory a ddewis-
wyd yn Bab yn ei le ef. Ac yn mhen ychydig o
amser gwedi cael ei ddyrchafu i'r gadair bab-
aidd, Gregory, heb anghofio y Saeson paganaidd, a
anfonodd Austin fynach, a deugain o wyr enwog
gydâg ef i Frydain i bregethu yr efengyl. Pan
oedd Austin fynach a'i gyfeillion ar y ffordd i
Frydain, cawsant eu digaloni trwy gam-adrodd-
iadau; a danfonasant Austin yn ol at y Pab yn
eu henwau hwynt oll, i ddeisyf arno roddi cennad
iddynt i ddychwelyd adref, ac na ddanfonai mo
honynt ar daith mor beryglus, ac at genedl ang-
hrediniol a ffyrnig, iaith pa un nid oeddent yn ei
dyall.*

CANT
VI.

Gregory
yn Bab,
ac yn an-
fon Aus-
tin fyn-
ach i
Frydain.
O. C.
586.

Y Pab gwedi clywed yr hyn oedd gan Austin Gregory
iddywedyd yn erbyn myned i Loegr, a'i gwnaeth yn annog
ef yn abad, ac a'i hanfonodd yn ol yn union-
gyrch â llythyr annogaethol at ei gyfeillion, i
ddeisyf arnynt na chymmerent eu digaloni gan
adroddiadau gwag a disail, ond i fyned yn mlaen
yn rymus â'r gwaith ag oeddent gwedi gymmer-
yd arnynt, gan fod gogoniant i'w ganlyn yn y
byd hwn, a'r hwn a fydd; ac i bob un o honynt
fod yn ostyngedig ac ufudd i Austin fynach, yr
hwn oedd ef wedi ei osod yn abad arnynt. Gre-
gory a ysgrifennodd hefyd at Eutherius arch-
gob Arles, i ddymuno arno iddyogelu y cenhadau,
a'u cynnysgaeddu hwynt â phob peth angen-
rheidiol.*

Austin

* Bede, L. I. Chap. 23. * Ibid.

CANT
VI.

Austin
fynach
yn tirio
yn Lloegr
O. C.
597.

Austin fynach a'i gyfeillion, gwedi eu cadarnhau trwy annogaethau y Pab, a aethant yn mlaen ar eu taith, a chwedi myned trwy Ffraingc, a chymmeryd llong, hwy a diriasant yn ddiangol yn ynys Thanet, yn Lloegr. Ac yn fuan wedi tirio, Austin a anfonodd at Ethelbert, brenin y rhan honno o Loegr, i hyspysu iddo eu bod hwy gwedi dyfod o Rhufain, â newyddion da, o dragwyddol ddedwyddwch, i bawb a'i derbynient. Y brenin, pan glybu hyn, a orchymmynodd iddynt aros yn y fan lle y tiriastent, ac i'w weision roddi pob peth angenrheidiol iddynt, nes iddo ef benderfynu pa beth i'w wneuthur.

Bertha
yn grist-
ianoges.

Nid oedd y grefydd gristianogol yn beth dyeithr hollol i Ethelbert, oblegid yr oedd Bertha y frenhines yn chwaer i frenin Ffraingc, ac yn gristianoges; a chwedi priodi Ethelbert, ar yr ammod fod iddi hi gael rhydd-did i ymarferyd ei chrefydd ei hun, a dwyn Lethard ei hesgob gyda hi, i gynnorthwyo a chryfhau ei ffydd.*

Ethel-
bert y
brenin yn
gwrando
Austin.

Ar ol ychydig o ddyddiau, y brenin a aeth i ynys Thanet, ac a anfonodd at Austin, ei fod ef yn barod i wrando arno. Austin pan glybu fod y brenin yn dyfod, a gyfododd, a'i gyfeillion gydâg ef, ac a aethant allan i'w gyfarfod, â chroes o arian, a baniar, a delw Crist gwedi ei lliwio arni, yn eu dwylaw, ac yn canu y weddi gyffredin,

* Bede, L. I. Chap. 25.

gyffredin, a deisyf ar yr Arglwydd i ddychwelyd y bobl, at ba rai yr anfonasid hwynt, oddiwrth eu beulunod mudion at y gwir Dduw.*

CANT
VI.

Gwedi cistedd i lawr, a phregethu yr efengyl i'r brenin, a'r rhai oedd gydâg ef, Ethelbert a attebodd âc a ddywedodd wrth Austin a'i gyfeillion, 'Fod yr athrawiaethau a'r addewidion, ag oeddent hwy yn ei draethu, yn deg ac yn ddengar, ond nad oedd efe y pryd hyny wedi penderfynu i'w cofleidio, gan nad allasai mor fuan gydsypio i ymwrthod â'r grefydd ag oedd efe, yn nghyd â holl genedl y Saeson, wedi arddel cyhyd. Ond gan eu bod hwy yn ddyeithriaid, ac wedi dyfod o bell i gyfranu gwybodaeth o'r grefydd honno ag oeddent hwy yn gredu oedd oreu, na roddai efe ddim o'r aflonyddwch lleiaf iddynt, ond yr amddiffynai efe hwynt, ac y gofalai efe, fod pob peth angenrheidiol at eu cynnalïaeth gysurus, yn cael eu darparu iddynt; ac na rwystrai efe iddynt ennill cynnifer ag a allent i gofleidio eu crefydd.' Yn ganlynol, i hyn, y brenin a roddodd breswylfod iddynt yn minas Canterbury, yr hon oedd y brif ddinas; ac a roddodd iddynt ganiatad i bregethu y gair i bwy bynnag a wrandawai arnynt.*

Austin a'i gyfeillion, gwedi dyfod i Ganterbury, a ymosodasant yn nghylch y gwaith o berwrydd

Austin
yn dyfod
i Ganter-
bury.
O. C.
398.

* Bede, L. I, Chap. 25. * Ibid.

CANT
VI.

rwydd pa un yr anfonasid hwynt i'r wlad; ac a bregethasant y gair gydâ llawer o ddiwydrwydd; ac amrywiol wrth glywed eu hymadroddion, a gweled sancteiddrwydd eu bywydau, a gredasant yn yr Arglwydd, ac a fedyddiwyd i'r grefydd gristianogol.*

Yr oedd yn' agos i Ganterbury hen eglwys a adeiladasid yn amser y Rhufeiniaid, yn yr hon yr oedd Bertha y frenhines yn arferol o addoli. Yn yr eglwys hon yr oedd Austin a'i gyfeillion yn pregethu yn fwyaf cyffredinol ar y cyntaf; ond gwedi bod dros ychydig o amser yn y wlad, cawsant genad i adeiladu eglwysi yn mha le by-nag yr ewyllysient.†

Ethel-
bert yn
credu yr
esengyl.

Ethelbert gwedi ei argyhoeddi o wirionedd y grefydd gristianogol, a ymwrthododd â'i hen grefydd baganaidd, ac a wnaeth broffes gyhoeddus o'r esengyl; a llawer o'i ddeiliaid a ganlynasant ei siampl ef.‡

Austin
yn arch-
esgob
Canter-
bury.

Gwedi bod yn offerynol i ddychwelyd llawer o drigolion Cent i'r ffydd gristianogol, Austin a aeth i Ffrainge, ac yn ol gorchymmyn y Pab Gregory, a gafodd ei gyssegru yn arch-esgob y Saeson, gan Eutherius arch-esgob Arles; ac wedi hynny efe a ddychwelodd yn ei ol i Loegr. Austin wedi ei gyssegru yn arch-esgob Canterbury, a anfonodd Laurence yr offeiriad, a Phedr y mynach,

* Bede, L. I. Chap. 25. † Ibid. Chap. 26. ‡ Ibid.

ach, i Rhufain, i hyspysu i'r Pab, fod y Saeson gwedi cofleidio y ffydd gristianogol, a'i fod yntef wedi ei gyssegru yn arch-esgob; ac i ddy-muno cael meddwl y Pab ar amrywiol bethau, ag oedd yn dwyn perthynas â'r sefyllfa newydd, ag oedd ef wedi cael ei ddyrchafu iddi.* *

CANT
VI.

Dywedir i Morgan tywysog Morganwg, a'i ewythr Ffriog, yn nghylch yr amser hyn, wneud eu llw ger bron Eudaf esgob Llandaf, os byddai i un o honynt ladd neu fradychu y llall, na fyddai i hwnw wneuthur iawn am y trosedd trwy arian na thir; ond fod yn rhaid iddo ymadael â'r wlad, a threulio gweddill ei fywyd mewn gwledydd tramor. Gwedi byw yn heddychlun dros hir amser, Morgan a gyfododd yn erbyn ei ewythr, ac a'i lladdodd ef. Pan gofiodd Morgan ei lw, ei gydwybod a'i cyhuddodd, ac efe a aeth i Landaf at Eudaf, ac a ddeisyfodd faddeuant o'i ddau bechod mawr o fwrdd-dra ac anudon. Ar hyn yr esgob a anfonodd at yr holl weinidogion cymmydogaethol, gan ddeisyf arnynt gyfarfod mewn cymmanfa yn Llandaf, i farnu pa beth oedd gymmwys i'w wneuthur i Morgan, ag oedd yn euog o'r fath bechodau gwaradwyddus.

A a 2

Pan

* Bede, L. I. Chap. 27.

* Nid yw gofyniadau Austin, nac atebion y Pab, o sawr bwys i ni yn yr oes oleu hon. Ac fe fyddai talfyriad o honnynt yn rhy helaeth i'w gosod i lawr yma. Gwel hwynt yn Bede, L. I. Chap. 27.

CANT
VI.

Pan gyfarfu y gweinidogion, barnasant mai gwell oedd, nâ difuddio y wlad o'i thywysog, yr hwn oedd yn awr mor edifeiriol, i ganiatau iddo brynu ei alltudiaeth, trwy ymprydiau, gweddiau, ac elusenau, yn ei wlad ei hun. Yna Morgan a osododd ei ddwyllaw ar yr esengyl, ac a addawodd i wneuthur y pethau hynny oll, a gweini cyfiawnder yn mhob peth dros ei holl fywyd. Ac wedi ei dderbyn i gymundeb yr eglwys, efe a gyhoeddodd eglwysi Catwg, alltyd, ac ereill, yn rhydd oddiwrth bob treth a gwaranaeth gwladol.*

* Spelman's Concil. p. 17, 18.

Y SEITH.

Y SEITHFED CANT:

PAN wybu y Pab pa fodd yr oedd pethau yn myned yn mlaen yn Lloegr, efe a lawenychodd yn ddirfawr, ac a anfonodd atebion i ofyniadau Austin. Anfonodd hefyd Milletus, Justus, Paulinus, a Rufinianus, a phregethwyr ereill, i gynnorthwyo Austin yn y gwaith pwysfawr ag oedd ganddo yn llaw. Ac fel ag y byddai i eglwys Loegr, fod mor debyg i eglwys Rhufain ag oedd bosibl, y Pab a anfonodd lyfrau a llestri, a phob peth arall ag oedd ef yn farnu fod yn angenrheidiol at y gwasanaeth cyhoeddus, a chyffredin. Rhoddodd hefyd fantell arch-esgobaethol i Austin, ac awdurdod i gyssegru deuddeg o esgobion mewn gwahanol fanau, y rhai oedd i fod yn ddarostyngedig i'w awdurdod ef. A phan ddychwelai trigolion Caer Efrog i'r ffydd,* i gyssegru arch-esgob yno; ac i'r arch-esgob hwnw gyssegru deuddeg o esgobion yn

CANT
VII.

Gregory
yn anfon
pregeth-
wyr i
Loegr, a
mantell
arch-es-
gobaeth-
ol i
Austin.
O. C.
601.

* Yr oedd yr hen Gymry duwiol, ag oedd cyn hyn yn Nghaer Efrog, naill ai gwedi eu lladd neu gwedi eu herlid i Gymru, a'r lle gwedi ei feddiannu gan y paganiaid.

CANT
VII.

ychwaneg, fel ag y byddai deuddeg o esgobion dan awdurdod arch-esgob Canterbury, a deuddeg dan arch-esgob Caer-Efrog.* *

Y Pab
yn anfon
rhoddion
a llythyr
at Ethel-
bert.

Y Pab hefyd a anfonodd roddion lawer, yn nghyd â llythyr i Ethelbert y brenin, gan ei an-nog ef i lynu yn y ffydd gristianogol, a bod yn siaml o bob gras, a rhinwedd, i bawb o'i ddei-liaid.^b

Yr oedd esgobion Rhufain cyn hyn gwedi dwyn i mewn lawer o arferiadau newyddion, â pha rai yr oeddent yn dysgwyl i eglwysi ereill i gydffurfio. Ac y mae yn amlwg fod llawer o eglwysi y gorllewin, yn neillduol y rhai ag oedd yn agos i Rhufain, wedi cydffurfio â hwynt, cyn i Austin ddyfod i Loegr. Ond yr oedd y Cymry yn parhau i lynu wrth yr hen arferiadau, a'r rheolau a osodasid iddynt gan eu hathrawon cyntaf. Er dyddiau Lleirwg brenin Siluria, yr hwn a anfonodd at Eleutherius, esgob Rhufain, am ddynion cymmwys i hyfforddi y Cymry yn egwyddorion y grefydd gristianogol, nid oedd fawr o gyfranogiad gwedi bod rhwng esgobion Brydain ag esgobion Rhufain; ac nid oeddent yn eu hys-tyried

* Bede, L. I. Chap. 29.

* Y mae un esgob ar hugain yn bresennol dan awdurdod arch-esgob Canterbury; a dim ond pum esgob dan awdurdod arch-esgob Caer Efrog, a chyfrif esgob Sodor a Man.

^b Bede, L. I. Chap. 32.

tyried hwynt yn amgen nag esgobion yn gyffredin, neu o fwyaf, fel Patrieirch, ar ba rai nid oedd gan eglwysi Brydain un math o ymddibyniad. CANT VII.

Ond Austin yn llawn sel dros esgobaeth Rhufain, gwedi cael ei wneuthur yn arch-esgob, a benderfynodd i ddwyn esgobion Cymru gydnabod y Pab fel pen yr eglwys yn gyffredinol. Ac i'r dyben hyn, efe a anfonodd attynt i ddymuno arnynt i'w gyfarfod ef mewn cymmanfa ar gyffiniau sir Gaerwrangon, mewn man a alwyd o hyny allan, Derwen Austin.* † Ond o eisiau ychydig o fwyneidd-dra, fe ddaeth ei holl amcan i'r dim.

Gwedi cyfarfod yn y lle, ac ar yr amser gosodedig, Austin a ddechreuodd ymresymu âg esgobion Cymru, a'u cynghori i rododi ufudd-dod i'r Pab, ac i dderbyn y ffurf o athrawiaeth a dyscyblaeth, ag oedd y pryd hyny mewn ymarferiad yn eglwys Rhufain. Ond gan fod eglwys Rhufain, yr amser hwnw gwedi dirywio llawer oddiwrth burdeb yr efengyl, nid oedd dim a ddywedai Austin yn ddigonol i ddenu y Cymry, a pheri iddynt gydsynio â'i ddeisyfiad ef. Parhaodd esgobion Cymru yn ddiysgog yn eu meddyliau, trwy yr holl amser ag y buont yn ymresymu ar y pyngciau mewn dadl; ond gan nad oedd

* Bede, L. II. Chap. 2.

† Dan dderwen y cynhaliwyd y gymmanfa hon.

CANT
VII.

oedd ond ychydig o'u brodyr yn bresennol y pryd hyny, ac fel na byddai iddynt ymddangos yn fyrbwyll yn eu penderfyniad, cytunasant i gadw cymmanfa gyffredinol ar yr un achlysur, ac yn yr un lle.*

Saith es-
gob Cym-
ru yn cy-
farfod yn
ail Gym-
manfa
Derwen
Austin.

O. C.

602.

Ar y diwrnod gosodedig, esgob Caerwrangon, esgob Henffordd,* esgob Llandaf, esgob Llanbadarn fawr, esgob Bangor, esgob Llanelwy, ac esgob Caergybi, yn nghyd â Dunod fawr,† a lluaws o athrawon a dysgedigion, o'r Deheubarth a Gwynedd, a aethant i'r gymmanfa. Fel ag yr oedd Dunod a'r esgobion yn myned, galwasant ar ŵr duwiol a doeth, a gofynasant iddo, Pa beth a gynghorai efe iddynt wneuthur pan ddeuent i'r gymmanfa; pa un ai ymwrthod, ai cydsynio â deisyfiad Austin? Yntef a'u hattebodd, ' Os gwr Duw yw Austin, dilynwch ef. Ac wrth hyn y gwybyddwch pa un ai gwr Duw ydyw ai peidio; y mae yr Arglwydd yn dywed- yd, Cymmerwch fy iau arnoch, a dysgwch gen- nyf, canys addfwyn ydwyf, a gostyngedig o galon. Fe allai fod Austin ei hun yn dwyn iau Crist, a'i fod yn chwenych i chwithau i'w dwyn hi. Ond os yw efe yn greulon ac yn falch, mae yn

Cyngor
gwr
doeth i
esgobion
Cymru.

* Bede, L. II. Chap. 2.

* Yr oedd esgobaeth Caerwrangon a Henffordd, yn cael eu cyfrif yn Nghymru yr amser hwnw.

† Yr oedd Dunod fawr yn ŵr oedranus iawn y pryd hyn.

yn amlwg nad yw efe o Dduw, ac nad oes un angenrheidrwydd i chwi wrando arno. Ac i'r dyben i gael allan pa un ai ei fod yn ostyngedig ai peidio, gadewch iddo ef a'i gyfeillion fod yn gymmanfa o'ch blaen chwi; ac os cyfyd efe ar ei draed pan fyddoch chwi oll yn myned i mewn, gwybyddwch mai gwas i Grist ydyw, a rhoddwch wrandawriad barchus i'r hyn a ddywedo wrthy. Ond os diystyra efe chwi, ac ni chyfyd i'ch groesawu, a chwithau y nifer mwyaf lluosog, na wrandewch arno ef.' Gwedi cael y cyngor hwn, hwy a ymadawsant, ac a wnaethant fel y gorchymmyndwyd iddynt.*

CANT
VII.

Pan aeth esgobion, athrawon, a dysgedigion Cymru i'r gymmanfa, yr oedd Austin yno yn eistedd yn ei gadair, a'i wisg arch-esgobaethol am dano; ac er mor anrhydeddus oedd y gweinidogion, ni chododd efe i gyfarch iddynt. Pan welodd y Cymry hyn, hwy a ffromasant, ac a'i cyhuddasant ef o falchder, ac ni fynent wrando arno.* A thra yr oedd efe â'i holl egni yn cymhell y Cymry i ymostwng i awdurdod y Pab, Dunod fawr, a safodd i fynu, ac a ddywedodd wrth Austin a'i gyfeillion, 'Bydded hyspys i chwi, ein bod ni oll yn ufudd ac yn ostyngedig i eglwys Dduw, ac i'r Pab o Rhufain, ac i bob gwir gristion; a'n bod yn cosseidio

Ail gym-
manfa
derwen
Austin.
O. C.
602.Cyfarch-
iad Du-
nod.

B b

pawb

* Bede, L. II. Chap. 2. * Ibid.

CANT
VII.

pawb yn ol eu gradd, mewn cariad perffaith, a'u cynnorthwyo trwy air a gweithred, i fod yn blant i Dduw. Ac ni wn i fod un ufudd-dod amgen-ach nâ hwn yn ddyledus i'r hwn yr ydych chi yn ei alw yn Bab, neu dad y tadau; a'r ufudd-dod hwn yr ydym ni bob amser yn barod i roddi iddo ef, a phob crïstion arall. Hefyd yr ydym ni dan lywodraeth esgob Caerlleon ar Wysg,* yr hwn sydd olygwr dan Dduw arnom ni, i wneuthur i ni gadw y ffordd ysbrydol."

Cynnyg
Austin.

Pan glybu Austin hyn, efe a ddywedodd wrth y Cymry, ' Er eich bod chi yn gwneuthur llawer o bethau yn wrthwynebol i'r defodau a dderbynir gennym ni, a chydysyniad yr eglwys gyffredinol; os bydd i chi gadw y pasc yr un amser a ninnau, a gweini yr ordinhad o fedydd yn ol defod eglwys sanctaidd ac apostolaidd Rhufain,† ac uno â ni, i bregethu yr efengyl i'r Saeson;

* Yr oeddent yn parhau i'w alw felly, er fod yr arch-esgob y pryd hyn yn byw yn Nhŷ Ddewi:

* Spelman's Concil. Vol. I. p. 26, 27.

† Yr oedd eglwysi Cymru yn parhau i gadw y pasc ar y pedwerydd dydd ar ddeg o'r mis, neu y llawn lloer, yn ol trefn yr Iuddewon. Ond yr oedd eglwys Rhufain mewn ufudd-dod i gymmanfa Nicea, yn cadw y pasc ar y Sabbath a ddygwyddai ar, neu yn nesaf yn ol y llawn lloer cyntaf wedi yr 21 o fis Mawrth.

Yr oedd eglwysi Cymru hefyd yn parhau i weini bedydd

Saeson; fe fydd i ni ddyoddef pob peth arall ag yr ydych chiwi yn eu cyflawni yn wrthwynebol i'n defodau ni. Y Cymry a attebasant, na allent hwy ddim gwneuthur y pethau hyn, na'i gyd-nabod ef ychwaith yn arch-escob arnynt. Yna Austin a ddywedodd, Gan nad ydych chiwi yn foddlon i fyw mewn heddwch â'ch brodyr, yr ydych yn debyg o'gael rhyfel â'ch gelynion: a chan na phregethweh chiwi ddim o ffordd y bywyd i'r Saeson, chiwi geweh ddyoddef cosp marwolweth trwy eu dwylaw hwynt.

CANT VII.

Y Cymry yn gwrthod cynnyg Austin.

Bygythiad Austin.

Gallasai y Cymry ddeall wrth yr ysbryd an-nymunol a amlygodd Austin ar ddiwedd y gymmanfa, ei fod yn bwriadu, gan na ymostyngent hwy i awdurdod y Pab, i ymddial arnynt hyd eithaf ei allu.*

B b 2

Yn

i fabanod a dynion mewn oedran yn ol y drefn apostolaidd, heb gyflawni yr holl ddefodau ychwanegol, ag oedd mewn ymarferiad y pryd hyn mewn amryw wledydd. Ond yr oedd gweinidogion eglwys Rhufain, wrth weini bedydd, yn cyflawni y defodau canlynol: megis, 1. Arwyddo y bedyddiedig ag arwydd y groes. 2. Rhoddi blaeth a mel iddynt. 3. Taffu halen i'w geneu. 4. Eneinio eu cyrph ag olew. 5. Ewgwisgo mewn dillad gwynion dros saith niwrnod. Dyma y pethau ag oedd Austin am i esgobion Cymru i'w wneuthur wrth weini bedydd.

* Bede, L. II. Chap. 2.

* Parhaodd eglwysi Cymru yn iach yn y flwydd, ac annibynol ar eglwys Rhufain, oddi amgylch cant a hanner o flynyddoedd gwedi hyn.

CANT
VII.

Yn ebrwydd yn ol hyn, Ethelred brenin Northumberland, gwedi cael ei gynhyrfu gan Austin fynach,^a a gasglodd ei fyddinoedd yn nghyd, ac a ddaeth â llu lluosog i gymmydog-aeth Caerlleon ar Ddyfrdwy.* Brochwel mab Cyngen ab Cadell, tywysog Powys, yn gydwybodol o'i anallu i wynebu y fath luoedd lluosog, a anfonodd genhadau at Ethelred i ddeisyf ammodau heddwch. Ond Ethelred yn llawn o sel dros Austin, ac o ddigofaint yn erbyn y Cymry, ni roddodd i Brochwel ei ddymuniad. Yna Brochwel, yn nghyd â'r ychydig filwyr ag oedd gydag ef, a giliasant yn agos i Bangor is coed, yn sir Fflint, i ddysgwyl dyfodiad eu gelynion; a'r gweinidogion, dysgedigion, a'r mynachod, ag oedd yn y Fynachlog enwog honno, wedi treulio tri diwrnod mewn ympryd a gweddi, a aethant allan attynt, ac a safasant o'r naill du yn anarfog.^b

Ethelred gwedi dyfod, ac yn barod i ruthro ar y Cymry, a ganfu yr offeiriaid a'r mynachod yn sefyll yn anarfog o'r naill du; a phan wybu eu bod wedi dyfod allan i weddio am lwyddiant
i'w

^a Godwin's Catal. of Eng. Bishops, p. 45.

* Chester.

^b Bede, L. II. Chap. 2. Godwin's Catal. of Eng. Bishops, p. 45.

i'w byddinoedd, efe a orchymmynedd i'w filwyr **CANT VII.**
 i ruthro arnynt yn union gyrch. Y Saeson wedi
 cael y gorchymryn, a ruthrasant yn fyrnig ar y Y Saeson
 crefyddwyr diddrwg, ac a'u haddasant oll,* ond yn lladd
 hanner cant a ddiangodd gyda Brochwel tyw- mynach-
 ysog Powys, yr hwn a ffödd pan welodd nad od Ban-
 oedd yn alluog i wrthaeffyll ei elynion.* † gor is
 coed.
 O. C.
 603.

Er i'r Arglwydd i ddybenion doeth, oddef i'w
 weision yn mynachlog Bangor is coed, gael eu
 dyfetha gan eu gelynyon, ni bu efe yn hir heb
 ddial eu gwaed hwynt. Oblegid pan ddaeth i
 glustiau y Cymry, fod y Saeson wedi goresgyn
 Powys, dystrywio Bangor is coed, a lladd y
 duwiolion ag oedd yno; Cadfan mab Iago ab
 Beli,

* Dywedir fod yno un cant ar hugain o saint.

* Bede, L. II. Chap. 2.

† Y mae y papistiaid, i'r dyben i amdliffyn enw da Aus-
 tin, yn dywedyd mai yn y flwyddyn 613 y bu yr ymladdfa
 hon; a bod Austin wedi marw yn mhell cyn hyn. Ond y
 mae esgob Godwin, a llawer o awdwyr enwog ereill yn
 haeru, mai yn y flwyddyn 603, y bu yr ymladdfa hon; ac
 nid yn unig mai Austin a gynhyrfodd Ethelred i ladd myna-
 chod Bangor is coed, ond ei fod ef yno yn bresennol, yn an-
 nog y milwyr i ruthro ar y Cymry; ac na fu efe ddim farw
 hyd y flwyddyn 608 neu 611. Y mae esgob Godwin yn dy-
 wedyd hefyd, mai ychwanegiad at hanes Bede, yw y geiriau,
 'Fod Austin wedi marw cyn hyn;' ac nad oedd y geiriau
 yma ddim mewn amrywiol o ad-ysgrifenadau Bede, ag oedd
 i'w gweled yn ei amser ef. Gwel Godwin's Catal. of Eng-
 lish Bishops, p. 45, 46.

CANT
VII.

Beli, brenin Gwynedd, yn nghyd â thywysogion Deheubarth a Chornwal, a gynnullasant eu byddinoedd yn nghyd, ac a ymlidiasant ar ol Ethelred; a chweddi ei orddiwes, hwy a ruthrasant ar y Saeson, ac a laddasant ddeng mil o honynt; ac ni ddychwelasant nes iddynt yru Ethelred i ochr ogleddol yr afon Humber. Gwedi ymlid y Saeson dros afon Humber,* cytunasant i Ethelred gael meddiannu cymmaint o Loegr ag sydd o du y gogledd i'r afon Humber, ac i Gadfan gael yr holl wlad o'r afon honno i Gymru.^c

Deiniol-
en.

Y gweinidogion ag a ddiangasant y glanastra yn mynachlog Bangor is coed, a sefydlasant mewn gwahanol leodd yn Ngwynedd, yn neillduol yn sir Fôn;^b ond y mae enwau y rhan fwyaf o honynt yn awr gwedi eu claddu mewn angof. Dywedir i un o honynt, sef Deiniolen, neu Deiniol ab Deiniol Ail, fyned i Wynedd uwch Conwy, ac iddo gael ei osod yn olygwr ar gymdeithas Bangor Fawr yn Arllechwedd. Sefydlodd eglwys hefyd yn mhen ychydig o flynyddoedd yn ol hynny, yn sir Gaernarfon.^c

Y mae

* Y mae afon Humber yn gwahanu Yorkshire oddiwrth Lincolnshire, ac yn cwmpo i fôr Germany, yn agos i Holderness.

^a Cressy's Ch. Hist. B. XIV. Chap. 4.

^b Rowland's Mon. Antiq. p. 152. ^c Camb. Biog.

Y mae hanes fod llawer o ddynion ag oedd yn **CANT VII.**
 enweg mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, yn byw yn
 Ngwynedd a Deheubarth Cymru, yn nechreuad
 y cant hwn; ac i lawer o honynt fod yn offeryn-
 ol i blanu eglwysi yn y lleodd hyny, lle nad oedd
 yr efengyl yn cael ei chyhoeddi o'r blaen.

Beuno * mab Bugi ab Gwynlliw, a sefydlodd **Beuno**
 lawer o eglwysi yn Ngwynedd yn nghylch yr **yn sefyd-**
 amser hyn; ac a osododd athrofa hefyd i fynu yn **lu ath-**
 Clynog yn sir Gaernarfon, yr hon a alwyd wedi **rofa**
 hyny, Clynog Fawr yn Arfon.* Dywedir fod **Clynog.**
 Gwenfrewi,† i'r hon y mae Tref Ffynon yn sir **O. C.**
 Fflint, gwedi ei chyssegru, yn ddyscybles i **616.**
 Beuno. Gwenfrewi a gyflwynodd ei hun yn **Gwen-**
 ieuangc i'r Arglwydd, a bu yn ddiwyd ac yn **frewi.**
 ddiargyhoedd yn ei wasanaeth trwy ei holl fyw-
 yd. Ar un diwrnod, pan oedd ei rhieni yn yr
 addoliad cyhoeddus, a hithau ar ryw achlysur
 neillduol gwedi aros gartref. Caradog, mab i
 bendefig

- * Y saith Gefnder Sant
- Dewi a Chybi achubant beunydd
- Dwyn Beuno yn Warant
- Dingad Cynfarch a barchant
- A Deiniol a Selrioel Sant.
- Dyna'r saith eurfaieth arfer gan Feudwy
- Gwynfydu bob amser
- A fu'n y Maen graen grynder
- A'r saith a rifodd y ser.

Archaiol. Vol. II. p. 38.

• Camb. Biog; † Winofride.

CANT
VII.

bendefig yn y rhan honno o Gymru, a aeth i mewn att i hi, a chwedi eŷgweled yn unig wrthi ei hun, eŷe a wnaeth gynnygiadau iddi, ag oedd yn anghydsyniol â'i rhinwedd, ac â'i anrhydedd hi. Gwenfrewi, pan glywodd ei gynnygiad anweddaidd ac anfoesol, a fstawychodd yn ddirfawr, ac a redodd tu a'r eglwys lle' yr oedd ei rhieni yn addoli. Ond cyn iddi gyrraedd yr eglwys, Caradog a'i goddiweddodd, a chan ei bod yn parhau yn ddiymdro, eŷe a dynodd ei gleddyf ac yn ei gynddeiriogrwydd a darodd ben y wryf ddiniweid.* Er i Gwenfrewi gael ei lladd yn Nhref Ffynon, y mae yn debygol mai yn mhlwyf Gwytherin yn sir Dinbych, y claddwyd hi.

Ffinan. Yn nghylch yr amser hyn, Ffinan a sefydlodd Gwrŷw. eglwys yn Llan Ffinan yn sir Fôn; a Gwrŷw mab Pasgen ab Urien, a sefydlodd eglwys hefyd yn yr un sir. Yr oedd gan Gwrŷw fab a'i enw **Nidan.** Nidan, yr hwn oedd wedi cael ei ddwyn i fynu i'r weinidogaeth, ac yn athrawiaethu yn athrofa Penmon. Y mae Llanidan gwedi ei chyssegru i'r sant hwn.*

Bach

* Brit. Sanct. Cressy's Ch. Hist. B. XVI. Chap. 8.

* Dywedir i ffynon Gwenfrewi, yn Nhref Ffynon yn sir Fflint, darddu allan yn y fan lle y torwyd pen Gwenfrewi; ac mai dasnau o'i gwaed hi yw y manau cochion ag sydd i'w gweld ar y cerrig sydd yngwaelod y ffynon honno. Adreddir hefyd lawer o chwedlau pabaidd a gwrachiaidd ereill, am y wraig rinweddol honno, ag sydd yn annheilwng o sulw y dyallus.

* Archael. Vol. II, p. 616. c Cam. Biog.

Bach ab Carwed, oedd bendefig enwog yn ei **CANT VII.**
 ddydd, a chwedi iddo ffoi am nodded i Wynedd,
 efe a sefydlodd eglwys yn agos i Gonwy, yr hon **Bach ab**
 a alwyd yn ol ei enw ef. Cedwyn mab Gwgon **Carwed.**
 Gwron, a fu yn offeryn i blanu llawer o eglwysi **Cedwyn.**
 yn Nghymru, ac y mae Llanedwyn yn sir Din-
 bych gwedi ei chyssegru iddo ef.*

Er fod Teyrnog, Tyfrydog, a Tudur, meibion **Teyrnog.**
 Arwystyl Gloff, yn saint enwog yn y cant hwn, **Tyfryd-**
 nid oes un hanes iddynt fod yn offerynol i sefydlu **og.**
 eglwysi. Ond Marchell eu chwaer hwynt, yr **Tudur.**
 hon oedd yn byw yn sir Drefaldwyn, a fu yn **Mar-**
 offeryn i sefydlu mynachlog Ystrad Marchell yn **chell.**
 y sir honno. Y mae eglwys Llangynyw yn y sir **Cynyw.**
 hon, gwedi ei chyssegru i Cynyw; ac eglwys
 Llanwrin wedi ei galw yn ol enw Gwrin. Ond **Gwrin.**
 nid oes ond enwau y ddau ŵr duwiol hyn yn
 unig, gwedi cyrhaeddyd ein dyddiau ni.*

Y mae dwy eglwys yn sir Aberteifi, gwedi eu
 cyssegru i Llwchaiarn, mab Hygarfael ab Cyn- **Llwchai-**
 drwyn, yr hwn oedd yn byw yr amser yma, ac **arn.**
 ysgatfydd yn gweinidogaethu yn y ddau le hyny.
 Y mae eglwys iddo hefyd yn sir Drefaldwyn.
 Llandygwy, yn yr un sir, sydd gwedi ei chysseg- **Tegwy.**
 ru i Tegwy, mab Dingad ab Nudd Hael, a
 brawd Tyfriog, gweinidog Llandyfriog.*

C c

Nid

* Camb. Biog. † Ibid. * Ibid.

CANT
VII.Arthae.
Cwnnwr.
Cenych.
Cathan.

Curig.

Nid oes un hanes neillduol yn nghylch Arthne, Cwnnwr, a Cenych, ond eu bod yn saint, ac eglwysi gwedi eu cyssegru iddynt yn sir Gaerfyrddin.* Yr oedd Cathan yn fab i Cawrdaf ab Caradog Freichfras, ac yn weinidog llafurus yn Llangathen, yn y cant hwn. Curig, yr hwn oedd yn ŵr enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, a ddaeth i Gymru yn y cant hwn; ac a fu yn offerynol i blanu llawer o eglwysi yma. Y mae un wedi ei chyssegru iddo yn sir Drefaldwyn, ac un arall yn sir Gaerfyrddin.^b Y mae eglwys Llan Sadyrnin, yn sir Gaerfyrddin, wedi ei chyssegru i Sadyrnin. Yr oedd Pedrog yn fab i Clément, tywysog Cornwall, ac yn ŵr enwog yn nghylch yr amser hyn. Y mae eglwys gwedi ei chyssegru iddo yn sir Benfro, ac un arall yn sir Gaerfyrddin.^c Ac nid yw yn annhebygol, mai yn y lleodd hyny yr oedd yn gweinidogaethu.

Sadyrn-
in.
Pedrog.

Yr Arglwydd a fendithiodd lafur-waith ei weision yn sir Forganwg, i raddau helaeth yn nechreuad y cant hwn. Ac er fod y Saeson paganaidd yn anrheithio y rhan honno o Gymru, ac yn lladd y rhai a anfonid i bregethu yr efengyl, cafodd llawer o gynnulleidfaoedd cristianogol eu casglu yr amser hyny, enwau pa rai sydd yn aros hyd heddyw. Dyma yr amser y sefydlwyd eglwys

* Archaiol. Vol. II. p. 27, 36. ^b Camb. Biog. ^c Ibid.

eglwys Rhos Ffili,* yn sir Forganwg, yr hon a CANT, gyssegrwyd i Ffili mab Cenydd ab Gildas. Yr ^{VII.} oedd eglwys hefyd yn yr amser gynt gwedi ei Ffili. chyssegru i Ufelwyn, mab Cenydd ab Aneurin, Ufelwyn. yr hwn a fu dros ychydig o amser yn gweinidog-aethu yn Llandaf. Y mae eglwys Llangyfelach Cyfel-gwedi ei chyssegru i Cyfelach, yr hwn oedd yn ^{ach.} weinidog derbyniol yn Llandaf, yn nechreuad y cant hwn; a lle y lladdwyd ef gan y Saeson paganaidd. Cyssegrwyd eglwys Llansamled, i Samled. Samled, hanes pa un sydd yn awr gwedi ei golli. Yr oedd Cwyan, yn ŵr duwiol a llafurus yn Cwyan. nghylch yr amser hyn. Efe a sefydlodd gynulleidfa yn Llangwyan, yn Morganwg, ac a laddwyd gan y Saeson paganaidd. Y mae Llan Wyno, yn yr un sir, wedi ei chyssegru i Gwyno, Gwyno. un o hiliogaeth Bran ab Llyr Llediaith.^a

Isan, gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Illtyd, Isan. a aeth allan i bregethu yr efengyl; ac a wnaethpwyd yn offerynol i blanu eglwys mewn man yn sir Forganwg, a alwyd o hyny allan, Llan Isan.^b

Yr oedd Tysilio, mab Brochwel, tywysog Tysillo. Powys, yn ŵr enwog iawn mewn duwioldeb a dysgeidiaeth yn y cant hwn. Efe a ysgrifennodd

C c 2

hanes

* Rhos Sili, mewn rhai ysgrifenedau.

^a Camb. Biog. ^b Ibid.

CANT
VII.

hanes crefydd yn Mrydain, yn yr hwn yr oedd yn dynoethi coel-grefydd y derwyddon i raddau helaeth; ond y mae yr hanes a ysgrifennodd yn awr gwedi ei golli.^a Y mae eglwys gwedi ei chyssegru i Tysilio yn sir Fon; un arall yn sir Dinbych; un arall yn sir Drefaldwyn; un arall yn sir Aberteifi; un arall yn sir Gaerfyrddin; ac un arall yn sir Benfro. ^bAc nid annhebygol yw, iddo fod yn offeryn i blanu y rhan fwyaf o'r eglwysi hyny.

Ffraid. Y mae llawer o eglwysi Cymru gwedi eu cyssegru i Ffraid Leian, merch Cadwrthai o'r Iwerddon; yr hon oedd yn wraig lawn o sel dros Dduw a'i achos y pryd hyn. Gelwir hi St. Bride gan y Saeson.^b Y mae dwy eglwys wedi eu cyssegru iddi hi yn sir Dinbych; un yn sir Feirionydd; un yn sir Drefaldwyn; dwy yn sir Faesyfed; un yn sir Aberteifi; un yn sir Benfro; un yn sir Frycheiniog; tair yn sir Forganwg; a thair yn sir Fynwy.

Collen. Yn nghylch yr amser hyn yr oedd Collen
* mab Petrwn ab Coleddog, yn gweinidogaethu
Doged. yn Llangollen, yn sir Dinbych: a Doged mab
Cedjig ab Caredig ab Cunedda, yr hwn a elwir
mewn

^a Davies's Myth. p. 19. ^b Achau saint ynys Brydain.

* Y mae hanes bywyd Collen gwedi ei ysgrifennu yn y iaith Gymraeg.

mewn rhai ysgrifenedau, Doged Frenin, yn **CANT VII.**
gweinidogaethu yn Llan Doged, yn yr un sir.*

Yr oedd Edeyrn mab Nudd ab Beli ab Rhun Edeyrn.
ab Maelgwn Gwynedd, i'r hwn y mae Bod Edeyrn yn sir Fon gwedi ei chyssegru, yn fardd yn ei ieuengctyd; ond yn ei henaint efe a goffleidiodd grefydd, ac a adeiladodd Bod Edeyrn; lle y mae yn debygol yr oedd yn byw.

Y mae plwyf Llandegfan, lle y mae tref Byw Tegfan. Mares, yn sir Fon, gwedi ei gyssegru i Tegfan mab Carchedwys ab Cyngu; ac yno, mae yn debygol, yr oedd yn gweinidogaethu. Y mae Llan Elaeth Frenin, yn yr un sir, wedi ei chyssegru i Elaeth, mab Meirig ab Idno ab Meirchion, pendefig o ogledd Lloegr, yr hwn oedd sant a bardd enwog yn nghylch yr amser hyn. A phan y gyrwyd ef o'i etifeddiaeth gan ei elynion, efe a sefydlodd yn Mangor Seiriol, lle'y treuliodd y rhan ddiweddaf o'i fywyd.* Yr oedd Padrig, mab Alfryd ab Goronwy, yn aelod Padrig o gynnulleidfa Cybi; ac y mae Llan Badrig wedi ei chyssegru iddo ef.†

Nid oes un hanes neillduol am Dyneio, ond Dyneio.
fod

* Camb. Biog.

* Y mae peth o waith y gwr hwn yn yr Archaiology of Wales.

† Camb. Biog.

CANT VII. fod plwyf Dynio, yn yr hwn y mae tref Pwll Heli, wedi ei gyssegru iddo ef.

Egrin. Dywedir fod Egrin, mab Gwrydyr Drwm, yn sant enwog yn yr amser hyn; ac y mae Llan Egrin yn sir Feirionydd, gwedi ei chyssegru iddo. Y mae plwyf Aelhaiarn wedi ei gyssegru i Elhaiarn, mab Hygarfael ab Cyndrwyn.*

Dogfael. Yr oedd Dogfael, mab Ithel ab Caredig, yn sant enwog yn nghylch yr amser hyn; ac y mae eglwys Llan Dydoch yn sir Benfro, gwedi ei chyssegru iddo ef.*

Egwad. Y mae Llanegwad yn sir Gaerfyrddin, gwedi ei chyssegru i Egwad, mab Cynddilig, ab Cenydd ab Aur y Coed Aur, yr hwn oedd sant enwog yn ei ddydd.*

Cadwaladyr yn cael ei goroni. O. C. 660. Ar farwolaeth Cadwallon, Cadwaladyr ei fab a goronwyd yn frenin Gwynedd yn ei le ef; ac mewn enw yn frenin Brydain. I ochelyd y newyn a'r pla ag oedd y pryd hyny yn Nghymru, mewn canlyniad i'r difrod a wnelsid gan y Saeson, Cadwaladyr a'i bendefigion, yn nghyd â llawer o'i ddeiliaid, a aethant i Lydaw; ac a dderbyniwyd yn garedig gan Alan, brenin y wlad honno. Pan glybu Cadwaladyr fod y newyn a'r pla gwedi peidio yn Nghymru, a bod y Saeson â lluoedd ychwanegol yn ymdrechu helaethu eu goruchafiaeth,

* Camb. Biog. * Achau saint ynys Brydain. * Ibid.

goruchafiaeth, efe a ddechreuodd ddarparu i ddychwelyd yn ei ol. Ond pan oedd yn myned i gymmeryd flong, efe a rybuddiwyd mewn gweledigaeth i roddi heibio ei holl ofalon byd-ol, a myned yn union-gyrch i Rhufain i gael ei urddo yn offeiriad gan y Pab.* Cadwaladyr yn tybied mai gorchymmyn o'r nefoedd oedd y wel-
 edigaeth a gafodd, a roddodd i fynu ei deyrnas yn Nghymru, ac a aeth i Rhufain; a'r Pab Sergius a'i derbyniodd ef yn roesawgar. Cadwaladyr gwedi myned i Rhufain, a eilliodd ei ben, yn ol defod y papistiaid yn y dyddiau hyny, a derbyniwyd ef i blith y mynachod, lle y treuliodd efe weddill ei ddyddiau.*

CANT
VII.Cadwala-
dyr yn
myned i
Rhufain.
O. C.
686.

Peidiodd yr enw brenin Brydain, pan aeth Cadwaladyr i Rhufain; a chafodd Cymru ei llywodraethu gan wahanol dywysogion o hyny allan, hyd yr amser ag y daeth yn ddarostyngedig i lywodraeth Lloegr.^b Gelwid y brenin hwn yn Gadwaladyr fendigaid, o blegid yr amddiffyniad a'r cymmorth a roddai efe i'r cristianogion hyny a yrid gan y Saeson o'u hetifeddiaethau, ac a ffoent i Gymru am ddiogelwch.^c Y mae
 Llan-

* Er nad oedd y Cymry y pryd'hyn wedi ymostwng i iau y Pab, mae yn amlwg fod Cadwaladyr yn babydd.

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 138—141.

^b Rowland's Mon. Antiq. p. 162. Lewis's Hist. Great Brit. p. 221. ^c Camb. Biog.

CANT VII. Llangadwaladyr * yn sir Fongwedi ei chyssegru
i'r sant brenhinol hwn.

Yr oedd yr esgobion a'r gweinidogion mwyaf enwog yn yr amser hyn, yn myned oddi amgylch i bregethu yr efengyl, a phlanu eglwysi pa le bynnag y caent annogaeth. Gwedi sefydlu ar ryw fan, lle y byddent yn golygu y gallent fod yn ddefnyddiol i ddwyn eu cyd-greaduriaid i wybodaeth o'r gwirionedd, a chael cennad a chynnorthwy gan arglwydd † neu dywysog y lle hwnw, i adeiladu crefydd-dŷ, hwy a breswyhient yn y tŷ hyny; ac fel Paul yn Rhufain, a dderbynient bawb a ddeuai attynt, ac a'u hyfforddent yn egwyddorion y grefydd gristianogol. Ond gan nad oedd yn gyfleus i bawb ag a fyddai yn adeiladu crefydd-dai i fyw ynddynt eu hunain, gosodent ryw rai o'u dyscyblion ynddynt, i gyflawni dyledswyddau y weinidogaeth; a gelwid llawer

* Y mae yr ysgrifeniad ganlynol ar y garreg uwch ben drws Llangadwaladyr, oddiwrth ba un y gellir barnu i Gadfan tad-cu Cadwaladyr gael ei gladdu yno.

Catamanus Rex Sassientisimus

Opinatisimus omnium Regum.

Rowland's Mona Antiq. p. 157.

† Beuno a roddodd i Cadfan brenin Gwynedd, yr hwn oedd yn byw yn Nghaer Seont yn agos i Gaernarfon, deyrn-wialen fechan o aur, am ei gennad a'i gynnorthwy i adeiladu crefydd-dŷ Clynog fawr. Rowland's Mona Antiq. p. 153.

llawer o honynt, yn ol enwau y personau a fyddai yn byw, ac yn gweinidogaethu ynddynt.*

CANT
VII.

Dyma ddechreuad yr eglwysi plwyfol, ag sydd yn awr yn Nghymru. Ac fe debygid fod sefyllfa llawer o honynt yn cyfatebi'r ymarferiad ag oedd yn mblith dysgawdwyr y cant hwn, o ymneillduo oddiwrth y byd i wasanaethu Duw mewn lleodd unig. O blegid y mae llawer o eglwysi plwyfol Cymru wedi eu hadeiladu mewn lleodd mor aneglur ac unig, fel ag y mae yn amlwg, fod eu hadeiladwyr yn gofalu mwy am eu hunigrwydd eu hunain, nag am gyfleusdra eu cynnull-eidfaodd.^b

Gwedi adeiladu y crefydd-dŷ, a gosod addoliad cyhoeddus i fynu ynddo, trigolion y gymydogiaeth a gyfranent o'u meddiannau tu ag at gynhaliaeth y cyfryw ag a fyddai yn gweini iddynt yn mhethau Duw; ac felly daeth cymydogiaethau crefydd-dai Cymru, mewn amser, i fod yn blwyfau, fel ag y maent yn bresennol.^c

Yr oedd llawer o athrofaau enwog, ac eglwysi blodeuog yn Nghymru y pryd hyn; ac er nad oedd y wlad gwedi ei rhannu yn blwyfau, yr oedd y rhan fwyaf o'r eglwysi ag a roddodd

Eglwysi
blodeuog
yn
Nghym-
ru.

D d

enwau

* Rowland's Mon. Antiq. p. 153, 154. ^b Ibid. p. 159.

^c Ibid. p. 160.

CANT
VII.

enwau i'r plwyfau, ag sydd yn bresennol gwedi eu sefydlu cyn diwedd y cant hwn.*

Y mae llawer o eglwysi plwyfol Cymru wedi eu cyssegru i'r saint a grybwyllir am danynt yn yr ysgrythur; megis Pedr, Ioan, Mair, Michael yr arch-angel, ac ereill. Y mae ereill o honynt gwedi eu galw yn ol enwau y lleodd, lle y maent gwedi eu hadeiladu. Ond y rhan fwyaf o honynt sydd gwedi eu cyssegru i'r tywysogion, pendefigesau, esgobion, neu y gweinidogion ag a fu yn offerynol i blanu eglwysi yn y lleodd lle y maent; neu o leiaf i'r gweinidogion a osodwyd i weinidogaethu ynddynt, gan y gwyr a'r gwragedd sanctaidd, a fu yn offerynol i'w sefydlu hwynt.†

Gwedd-
eidd-dra
gweinid-
ogion.

Yn y pedwar cant cyntaf o gristianogaeth, gweinidogion yr efengyl a wisgent eu gwallt mewn modd gweddaidd, yn ol trefn yr amseroedd hyny, heb un gwahaniaeth rhyngddynt a'u cydwladwyr yn gyffredinol. Yn y pummed cant, hwy a ddechreuasant mewn ffordd o wahaniaeth oddiwrth y llawys yn gyffredinol, i eillio eu holl ben, pan y derbynid hwynt i swyddau eglwysig. Yn nghylch dechreuad y chwechfed cant, y mynachod a dybiasant yn addas i adael heibio yr hen arferiad o eillio yr holl ben, ac i arferyd y drefn o eillio eu penau ar

* Rowland's Mon. Antiq. p. 153. † Ibid. p. 158.

ar ddull y goron ddrain, â pha un y coronwyd Crist; fel ag y byddai iddynt (yn ol eu tyb eu hunain) ddwyn gwaradwydd Crist ar eu penau. Yr offeiriaid hefyd a ddilynasant eu siampl hwynt. Ond gan nad oedd y dull hyn o eillio y pen mewn ymarferiad yn mblith gweinidogion Llydaw, pan ddaeth Garmon i bregethu i Frydain, gweinidogion Cymru a ymlynent wrtho yn yr hen ddull.*

CANT
VII.

Pan gafodd y Saeson eu dychwelyd i'r ffydd gristianogol, trwy bregethiad Austin, a'r cenhadau ereill a anfonodd y Pab i Loegr, y rhan fwyaf o honynt a goffeidiasant yr holl ddefodau ag oedd mewn ymarferiad y pryd hyny gan eglwys Rhufain; a dangosasant lawer o sel dros-tynt.

Gweinidogion eglwysi Lloegr, gwedi cyfarfod mewn cymmanfa i drefnu mesurau addas i ad-eilad yr eglwys gyffredinol, a farnasant fod eglwysi Cymru yn cyfeiliorni yn fawr, am nad oeddent yn cydffurfio â holl ddefodau eglwys Rhufain; a chytunasant i ymdrechgu i'w dwyn i'r un feddwl a hwynt eu hunain. Ac i'r dyben hyn, dymunasant ar Aldelm, yr hwn oedd yn abad enwog yn eu plith, i ysgrifemu llythyr at Geruntius tywysog Cornwall, i ddeisyf arno i wneuthur ei oreu i ddwyn esgobion y Cymry ag

Sel y Sae-
son dros
eglwys
Rhufain.
O. C.
692.

D d 2 oedd

CANT
VII.

oedd yn ei dalaith ef, i gydffurfio â defodau eglwys Rhufain, a byw mewn undeb a chariad â'u brodyr, y Saeson.

Aldelm yn gwybod fod tywysog Cornwall y pryd hyn yn ymddibynu llawer ar Inas, brenin y West Saxons, a gyd-agweddodd â dymuniad y Gymmanfa, ac a ysgrifenodd y llythyr canlynol at Geruntius tywysog Cornwall.

Llythyr
Aldelmat
Geruntius.

' At y gogoneddus arglwydd Geruntius, brenin y deyrnas orllewinol, yr hwn yr wyf yn ei gofleidio â chariad brawdol; ac hefyd at holl weinidogion Duw yn Nghornwal, i ba rai yr ydwyf yn dymuno iachawdwriaeth yr Arglwydd.'

' Pan oedd esgobion Lloegr yn gynnulledig mewn cymmanfa, ac yn ymgynghori yn nghylch daioni yr holl eglwysi, hwy a ddeisyfasant arnaf fi, er mor annheilwng ydwyf, i ysgrifenu attoch chwi, gan ddeisyf arnoch, na thorrech undeb yr eglwys gyffredinol, ac na chofleddiech feddyliau ag sydd yn anghydsyniol â'r ffydd gristianogol, a thrwy hyny i ddi-fuddio eich hun o ddedwyddwch trag'wyddol.'

' Niaglywsom fod gweinidogion yneich talaeth chwi, ag sy'n gwrthod gwneuthur ymarferiad o eilliad St. Pedr,* tywysog yr apostolion; a'u bod

* Eilliad y coryn ar ddull y goron ddrain, mae yn debygol, oedd eilliad St. Pedr.

'bod yn amddiffyn eu hunain trwy ddywedyd eu
 'bod yn eillio eu penau yn ol defod eu tadau ag
 'oedd yn ddynion enwog mewn gras. Ond ni
 'wyddant hwy mae Simon y swynwr, oedd llyf-
 'elwr yr eilliad hwnw; ac mai St. Pedr yw
 'awdwr yr eilliad ag sydd mewn ymarferiad
 'gennym ni; ac iddo gael ei osod ganddo yn yr
 'eglwys i ddybenion pwysfawr.'

CANT
VII.

'Y mae yn eich plith hefyd ymarferiad arall,
 'ag sydd yn fwy niweidiol i eneidiau dynion;
 'sef, nad ydych yn cadw y pasc ar yr amser ag
 'y cytunwyd i'w gadw gan gymmanfa Nicea, ac
 'yn ol dull eglwys Rhufain.'

'Heblaw yr ysgelerder hyn, y mae peth arall, Casineby
 'yn mha un y mae gweinidogion deheu-barth Cymry at
 'Cymru yn gwyro oddiwrth y ffydd gyffredinol. babydd-
iaeth a'r
Saeson.
 'Y maent yn tybied eu hunain mor sanctaidd,
 'fel na chyfeillachant â neb o honom ni. Ni
 'unant â ni ychwaith mewn gweddiau; ac ni
 'chymunant â ni ar y bwrdd. Ac mor ffiائد
 'ydym yn eu golwg, fel nad yfant o'r un cwpan
 'a nyni, heb ei ysgwrio ef yn gyntaf.'

'Y mae y fath ymddygiad a hyn mor groes i
 'ysbryd yr efengyl, fel ag y mae yn galw am yr
 'edifeirwch a'r galar mwyaf. A chan fod y
 'pethau hyn yn wir, yr ydym yn deisyf arnoch,
 'yn y modd mwyaf gostyngedig, ac yn eich
 tyngedu,

CANT
VII.

PaBydd-
iaeth yn
ei grym.

‘lynghedu, fel ag yr ydych yn gobeithio cael
‘myned i ogoniant, na b’o i chwi mwyach trwy
‘falchder a chyndynrwydd, gasau athrawiaethau
‘a rheolau yr apostol bendigedig St. Pedr; na
‘diystyru traddodiadau a defodau eglwys Rhuf-
‘ain. Oblegid Crist a ddywedodd wrth Pedr;
‘Ti yw Pedr; ac ar y graig hon yr adeiladaf fy
‘eglwys; a phyrth uffern ni’s gorchfygant hi.
‘A rhoddaf i ti agoriadau teyrnas nefoedd, a pha
‘beth bynnag a rwymech ar y ddaear; a fydd
‘rwymedig yn y nefoedd; a pha beth bynnag a
‘ryddhaech ar y ddaear, a fydd wedi ei ryddhau
‘yn y nefoedd. Os yw Pedr, gan hyny, gwedi
‘cael agoriadau teyrnas nefoedd, pwy ag sydd
‘yn diystyru ordinhadau yr eglwys, a all fod
‘mor rhyfygus a dysgwyl cael myned i mewn
‘trwy y porth i baradwys Duw? Canys os der-
‘byniodd Pedr y fraint i ryddhau, a’r awdurdod
‘i rwymo yn y nefoedd ac ar y ddaear, pa fodd
‘y gall y rhai hyny, ag nad ydynt yn cadw y
‘pasc, nac yn eillio eu penau, yn ol defod
‘eglwys Rhufain, obeithio cael eu rhyddhau
‘oddiwrth eu pechodau.’

‘Nid yw gwiw i weinidogion Cymru i esgus-
‘odi ac amddiffyn eu hunain, trwy ddywedyd eu
‘bod hwy yn parchu o’u calon holl orchymmyn-
‘ion a rheolau yr hen Destament a’r newydd;
‘a’u bod yn credu â’u holl galon fod y Duwdod
‘yn hanfodi yn dri pherson, ac etto yn un Duw
anfeidrol;

' anfeidrol; a'u bod yn pregethu i'r bobl ddirgel-
' wch cnawdoliaeth, marwolaeth, adgyfodiad ac
' esgyniad Crist; a'u bod yn cyhoeddi gydâ di-
' wydrwydd fod barn i ddyfod, pan y bydd i
' bawb gael eu pwyso yn y glorian, a derbyn yn
' ol eu gweithredoedd; a'u bod hwy yn gobeith-
' io, trwy ffydd yn Nghrist, i gael ymddangos yn
' mhlith ei ganlynwyr glân, ar ei ddeheu-law
' mewn gogoniant.*

CANT
VII.

' Ond ni all y pethau hyn fod o un budd idd- Eondra a
' ynt, tra y byddont yn sefyll allan o gymundeb rhyfeg y
' yr eglwys lan gyffredinol. Mewn gair, ofer iaid. Papist.
' yw ffydd y dyn hwnw, nad yw yn ufuddhau i
' holl reolau a gorchymmynion St. Pedr. Canys
' y mae sylfaen yr eglwys, a chadernid y ffydd,
' yn gorphwys yn benaf ar Grist, ac yn ganlynol
' ar St. Pedr.*

Pan dderbyniodd Geruntius tywysog Corn-
wal y llythyr anysgrhythurol, direswm, a phab-
aidd hwn o eiddo Aldelm, efe a'i gwnaeth yn
hyspys i'r esgobion a'r gweinidogion cristianog-
ol, ag oedd yn ei dalaith ef. Ac fe ddywedir i
rai o'r bobl ag oedd yn byw nesaf at y Saeson,
gael eu hennill trwyddo i gydffurfio â defodau
eglwys Rhufain.* Ond amlwg yw, nad oedd y
Cymry

* Yr oedd eglwys Cymru y pryd hyn yn iach yn y ffydd.

* Cressy's Ch. Hist. B. XIX. Chap. 17. * Ibid.

CANT VII. Cymry yn gyffredinol y pryd hyn ddim mor anwybodus o athrawiaethau yr efengyl, nac mor esgeulus o'u rhydd-did cristianogol, fel ag y rhoddent ufudd-dod i eglwys ag oedd mor gyfeiliornus.

Tra y parhaodd yr athrofaau i anfon allan ddynion duwiol a dysgedig, yn medru iawn-gyfrannu gair y gwirionedd, nid oedd gwiw i'r Pab na'i weision ffyddlon yn Lloegr, geisio denu gweinidogion Cymru i gyddfurfio ag athrawiaethau, a defodau anysgrhythurol eglwys Rhufain.

Ac er cymmaint o sel oedd gan y papistiaid dros eu heglwys, ac er cymmaint o eiriau denu, ac o fygythiadau oedd yn llythyr Aldelm, sicr yw i'r corph o gristianogion yn Nghymru, barhau yn ddiysgog yn y ffydd, a sefyll yn wrol dros y rhydd-did, & pha un y rhyddhaodd Crist ei eglwys, flynyddoedd gwedi hyn.

YR

YR WYTHFED CANT.

PAN aeth Cadwaladur brenin Brydain i Rbutfain, efe a adawodd Idwal Ywrrh, ei fab bychan, dan olygiad Alan brenin Llydaw. Alan yn ŵr trabaus, ac yn gweled nad oedd un brenin ar y Cymry, a dybiodd y gallasai efe yru y Saesonallan o Loegr, a chymmeryd meddiant o lywodraeth Brydain oll. Ac i'r dyben i ddwyn ei amcanion tra-arglwyddiaethol oddi amgylch, efe a gasglodd ei fyddinoedd yn nghyd, ac wedi gosod Ifor ei fab yn flaenor arnynt, a'u hanfonodd i Frydain. Ifor gwedi tirio yn mharthau gorllewinol yr ynys, a gymmerodd feddiant o Gornwal, Defonshire, a gwlad yr Haf: ond yn lle ymwroli, gwthio yn mlaen, a difeddiannu y Saeson o'u tiriogaethau, efe a wnaeth heddwch â hwynt, ac a briododd Ethelburga cefnither Centwin, yr hwn oedd y pryd hyny yn frenin y West Saxons. Trwy y briodas hon, yn nghyd â marwolaeth Centwin, a mynediad Cadwell, nai Centwin, i Rbutfain, daeth Ifor i fod yn frenin ar y Saeson a'r Cymry ag oedd yn mharthau gorllewinol yr ynys. Yr oedd Ifor gwedi llyngau

CANT
VIII.

Ifor a'i
fyddin
yn dyfod
i Loegr.

RHAN IV. E e ath-

CANT
VIII.

Ifor yn
adeiladu
mynach-
log.

athrawiaethau eglwys Rhufain, ac yn dwyn mawr sel dros ei thraddodiadau. Efe a adeiladodd fynachlog yn Glastonbury yn ngwlad yr Haf, ac a'i cynnysgaeddodd â llawer o feddiannau. Dywedir hefyd iddo roddi llawer o diroedd i eglwys Winchester.*

Ifor yn
myned i
Rhufain.
O. C.
720.

Gwedi blino ar ofalon pwysfawr y llywodraeth, ac ysgatfydd yn teimlo gofid am yr ang-hyfiawnder ag oedd wedi wneuthur â hiliogaeth Cadwaladyr, Ifor a ryddodd i fynu lywodraeth y Saeson i'w gefnder, Adelred; a llywodraeth y Cymry i Rhodri Molwynog, mab Idwal Ywrch; ac yn ol siampl Cadwaladyr a aeth i Rhufain, lle gorphenodd ei ddyddiau mewn llawenydd a gorfoledd.^b

Adelred brenin y West Saxons, yn anfoddlon i Rodri Molwynog gael llywodraeth y Cymry ag oedd yn mharthau gorllewinol Brydain, a oresgynodd Defonshire, ac a'i difrododd â'r cleddyf. Ond pan aeth i gyffiniau Cornwall, y Cymry a'i cyfarfuant, ac a'u gorchfygasant â lladdfa fawr.^c

Am-
gylchiad-
an galar-
us y
Cymry.

Yr oedd yn amser gofidus iawn ar y Cymry yn y cant hwn, o blegid y rhyfeloedd aml ag oedd rhyngddynt a'r Saeson, ac ymdrechiadau parhaus y pabyddion i daenu eu hegwyddorion cyfeiliornus trwy yr holl wlad. Cyn gynted ag y caffai y Cymry ychydig seibiant, i fwynhau eu rhagor-

* Powell's Hist. of Wales, p. 13, 14. ^b Ibid. p. 15. ^c Ibid.

rhagor-freintiau gwladol ac eglwysig, rhuthrai eu gelynion drachefn arnynt; neu cyfodai rhyw anghydfod yn eu plith eu hunain, fel na chaent amser i gynnyddu mewn gwybodaeth, na mcithrin yn eu mynwesau y grasusau a'r rhinweddau gogoneddus hyny ag sydd yn nawseiddio tymherau ffyrnigaidd dyn. Er hyny nid oedd yr Arglwydd gwedi eu llwyr adael. Yr oedd yr athrofäau yn parhau i anfon allan lawer o ddynion duwiol a dysgedig; ac er nad oedd ond ychydig o ychwanegiad at rifedi yr eglwysi, yr oedd y rhan fwyaf o'r rhai ag oedd wedi eu sefydlu yn y ddau cant diweddaf, yn parhau yn iach yn y ffydd, ac yn ddifeius yn eu bucheddau. Ond cyn diwedd y cant hwn, eglwysi Cymry a gosseidiasant gyfeiliornadau pabyddiaeth i raddau pell.

CANT
VIII.

Yr un flwyddyn ag y cafodd Rodri Molwynog ei wneud yn dywysog ar Gymry Cornwall, y Saeson a ruthrasant i ddeheu-barth Cymru, ac a ddifrodasant y wlad i raddau galarus. Cymmaint oedd eu gelyniacth y pryd hyny yn erbyn cristianogion y deheu-barth, fel ag y lladdasant esgob Llandaf, yn nghyd â llawer o ddoethion y plwyf; ac y dinystriasant eglwysi Llandaf, Tŷ Ddewi, a Llanbadarn.* Ond cristianogion y deheu-barth yn gwybod, mai trwy lawer o orth-
E e 2 rymderau

O. C.
720.

* Archaiol. Vol. II. p. 472.

CANT
VIII.

Nefoedd, a ymwrolasant, ac a adgyweiriasant eu temlau drachefn.

Bywyd a
marwol-
aeth Bede.

Bede yr hanesydd, a anwyd yn mhentref Iar-row, yn agos i Durham, ac a ddygwyd i fynu yn mynachog S. Benedict yn y gymmydogaeth honno, ac a gynhyddodd i raddau helaeth mewn pob cangen o ddysgeidiaeth, ag a addysgid yn y lle hwnw. Pan oedd yn ddeg ar hugain oed, cafodd ei urddo yn offeiriad; a chymmaint oedd ei glod amddoethineb a rhinweddau da, fel yr anfonodd y Pab atto, i ddeisyf arno ddyfod i Rhufain i'w gynnorthwyo ef mewn matterion eglwysig. Ond nid ymddengys i Bede gyd-agweddu â'i ddeisyfiad ef. Y'mblith amrywiol o bethau ereill, Bede a ysgrifennodd, yn y iaith Ladin, hanes crefydd yn Lloegr, o ddyddiau'r apostolion hyd y cant hwn. Efe yw'r hanesydd cyntaf o ddim cymmeriad yn mblith y Saeson, ac y mae ei lyfr yn deilwng i gael ei ddarllen gan bawb ag sydd yn hofu myfyrio ar ddaioni Duw tu ag at drigolion yr ynys hon. Bede wedi gwasanaethu Duw a'i genhedlaeth gydâ diwydrwydd a ffyddlondeb mawr, a fu farw yn llawn gerfoledd, pan oedd oddi amgylch tri ugain mlwydd oed, ac a gladdwyd yn ei Fynachlog ei hun.*

O. C.
750.

Eadbert brenin Northumberland, yr hwn oedd yn

* Cressy's Church Hist. B. XXII. Chap. 24, 25.

yn dywysog bywiog a gwrol, a orchfygodd y Cymry yn Ystrad Clwyd; ac a feddiannodd Gaer ar Clwyd, eu prif-ddinas hwynt. Y Saeson hefyd, yn nghylch yr un amser, a orchfygasant y Cymry ag oedd yn preswyllo yn Nghornwal; a gorfu ar Rodri Molwynog, eu brenin hwynt, ffoi i Wynedd. Rodri gwedi dyfod i Wynedd, a honodd ei hawl i lywodraeth y wlad honno, a chafodd ei wneuthur yn dywysog, ac a breswylodd yn Nghaer Seont, yn sir Gaernarfon.*

CANT
VIII.

Yr oedd Elfod yn un o hiliogaeth Caw, ac yn Elfod. esgob yn Nghaer Gybi. Gwedi bod yn Nghaer Gybi dros amryw flynyddoedd, efe a gafodd ei drosglwyddo i Fangor, lle y bu yn esgob hyd ddydd ei farwolaeth. Yr oedd Elfod yn fwy ffafrel i eglwys Rhufain y pryd hyny nag esgobion Cymru yn gyffredinol; ac fe dybia rhai, mai trwy awdurdod y Pab y gwnaethwyd ef yn esgob Bangor. Wedi dyfod i'r esgobaeth honno, Elfod a symmudodd y pasc yn ol defod eglwys Rhufain. Ac o blegid i'r esgobion ereill wrthod cadw y pasc yn ol defod y pabyddion, y Saeson a ruthrasant ar drigolion deheu-barth Cymru, a bu brwydr rhyngddynt yn nghoed Marchan; ond y Cymry a orchfygasant eu gelynion pabaid, ac a'u hymlidiasant i'w gwlad eu hun.*

Symud y
pasc yn
Ngwyn-
edd.O. C.
755.

Offa

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 147, 148.

* Camb. Biog. Archaiol. Vol. II. p. 473.

CANT
VIII.Clawdd
Offa.
O. C.
765.

Offa gwedi ei wneuthur yn frenin Mercia, a ennillodd oddiar y Cymry y gwastadedd ag sydd rhwng Hafren ac Wy; ac i ddiogelu ei derfynau rhag rhuthrad y Cymry, efe a wnaeth clawdd o afon Dyfrdwy yn sir Fflint, i enau afon Gwy. Pan wnaeth Offa y clawdd hwn, tywysogion Powys a symudasant eu heistedd-le frenhinol o Pengwern, neu y Mwythig, i Mathrafal yn sir Drefaldwyn. Y mae y clawdd hwn oddi amgylch can milldir o hŷd, ac yn cael ei alw yn Glawdd Offa. Pan orphenodd Offa y gorchwyl hwn, gwyr Gwent a Morganwg a gynnullasant eu byddinoedd, ac a ruthrasant yn un fryd ar wyr Mercia, ac ar nos dydd gŵyl Stephan, a dorasant glawdd Offa yn gyd-wastad â'r llawr, ac a ddychwelasant âg yspail fawr. Offa, mewn ychydig o amser, a gododd y clawdd drachefn, ac y mae peth o hono i'w weled hyd y dydd heddyw.*

Symud-
iad y
pasc yn y
deheu-
barth.
O. C.
777.

Trigolion Cymru gwedi hir ryfela â'r Saeson, a hir wrthwynebu cyfeiliornadau eglwys Rhufain, a ddechreusant ŵyro yn eu barn, ac oeri yn eu sel dros burdeb yr efengyl. Ac fel arwydd nad oeddent yn awr yn ystyried pabyddiaeth yn beth mor gyfeiliornus, esgobion y deheubarth a unasant âg esgobion Gwynedd, i gadw y pasc yn ol defod y pabyddion. Ond am-
lwg

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 149—154. Archaiol. Vol. II. p. 473.

lwg yw oddiwrth y terfysg a fu yn yr eglwysi yn CANT
 nghylch y pwngc hwn, ar farwolaeth Elfod, nad VIII.
 oedd holl weinidogion Cymru yn cymmeradwyo
 y mesurau hyn â'u holl galon.^a

Yn nghylch diwedd y cant hwn, yr oedd Nen- Nennius.
 nius yr hanesydd yn ei flodau. Yr oedd y gwr
 hwn yn ddyscybl i Elfod esgob Bangor, ac fel
 Gildas a Tysilio a ysgrifennodd dalfyriad o hanes
 Brydain, yr hwn a gafodd ei barhau gan Mar-
 cus.^b

^a Archaiol. Vol. II. p. 474. ^b Camb. Biog.

Y NAW.

Y NAWFED CANT.

CANT
IX.

O. C.
809.

Y N nechreuad y cant hwn, bu farw Caradog, ab Gwyn ab Collwyn, tywysog Gwynedd; Arthen, arglwydd Caredigion; Rhydderch, brenin Dyfed; Cadell mab Elisaw, tywysog Powys; ac Elfod, esgob Bangor. Ar farwolaeth Elfod, bu ymryson mawr rhwng gweinidogion Cymru yn nghylch y pasc. Yr oedd yn ofidus gan lawer o honynt weled yr eglwysi yn cyd agweddu i'r fath raddau a chyfeiliornadau y pabyddion; ac yr oeddent yn gobeithio y byddai i ddiwygiad gymmeryd lle yn eu plith wedi marw Elfod esgob Bangor. Ond gan fod y rhan fwyaf o'r gweinidogion dros gadw y pasc ar yr un amser ag eglwys Rhufain, gorfu ar y rhai gwrthwynebol ymostwng i'r drefn ag oedd wedi cymmeryd lle yn eu plith yn y cant diweddaf. Ac nid oes dim hanes fod ymryson yn eu plith yn nghylch y pwngc hwn byth gwedi hyny.*

Yn fuan yn ol marwolaeth Rhydderch brenin
Dyfed,

* Camb. Biog. Archaiol, Vol. II. p. 474, 475.

Dyfed, y Saeson yn llawn gelyniaeth yn erbyn y Cymry, ac yn anfoddlon fod arch-esgob Tŷ Ddewi, a'i offeiriaid, mor wrthwynebol i lawer o athrawiaethau a defodau eglwys Rhufain, a diriasant yn Nyfed, ac a losgasant Dŷ Ddewi â than. Bu y pethau hyn yn foddion i oeri cariad llawer, ac i ddwyn i mewn annhrefn mawr i blith y Cymry. Nid oedd un rhan o'r wlad nad oedd yn cael ei difrodi ar amserau gan y Saeson.^a

CANT
IX.Y Saeson
yn llosgi
Tŷ
Ddewi.
O. C.
810.

Er fod cyngrair y pryd hyn rhwng Saeson Mercia, a gwyr Morganwg, a Gwent, y Saeson ar hyd nos a ddaethant i Gymru, ac a losgasant Fynachlog Senghenydd, yn nghyd â chastell Toeda; ac a ddychwelasant yn ddiangol dros afon Hafren, âg ysglyfaeth fawr.^b

O. C.
831.

Yn mhen ychydig o amser gwedi i Egbert uno holl Loegr yn un deyrnas, y Daeniaid * a diriasant mewn amrywiol ranau o'r ynys; ond ni's gallent y pryd hyny wrthwynebu y lluoedd lluosog a anfonid yn eu herbyn gan Egbert. Gwedi cael eu gorchfygu yn Lloegr, y Daeniaid a diriasant yn Nghymru. Y Cymry mewn go-baith o orchfygu y Saeson trwy gynnorthwy y Daeniaid, a'u derbyniasant yn heddychlon, ac a unasant â hwynt yn erbyn y Saeson. Pan glybu F f Egbert

Y Daen-
iaid yn
tirio yn
Nghym-
ru.
O. C.
833.

^a Camb. Biog. Archaiol. Vol. II. p. 474, 475.

^b Ibid. p. 477. * Danes.

CANT
IX.

O. C.
835.

Creulon-
der Eg-
bert.

Egbert fœd y Cymry a'r Daeniaid yn dyfod yn ei erbyn, efe a aeth i'w cyfarfod â llu cadarn, ac a'u gorchfygodd â lladdfa fawr. A chymmaint oedd ei ddigofaint ef yn erbyn y Cymry, o blegid iddynt wneuthur cyngrair â'r Daeniaid, fel y gwarchacodd efe ar Gaerlleon ar Ddyfrdwy, yr hon oedd y pryd hyny yn meddiant y Cymry, ac a'i hennillodd hi. Gwedi cymmeryd meddiant o Gaerlleon, Egbert a roddodd orchymmyn i'r holl Gymry ag oedd yn gwladychu o fewn cyffiniau ei deyrnas ef, i ymadael o fewn yspaid chwech mis, dan boen marwolaeth. Gwnaeth gyfraith hefyd, i osod pob Cymro i farwolaeth, a ddelid ar ochr Lloegr i glawdd Offa.^a

O. C.
843.

Ar farwolaeth Merfyn Frych, tywysog Gwynedd, Rhodri Mawr ei fab a deyrnasodd yn ei le ef. Rhodri Mawr a gafodd ynys Manaw,* trwy hawl ei dad; Gwynedd a Phowys trwy hawl ei fam; a Deheu-barth trwy hawl ei wraig Angharad.^b Ond yn ol ffurf llywodraeth Cymru, nid oedd efe ond pen-arglwydd, i ba un yr oedd y tair tywysogaeth yn ymostwng fel arferol. Rhodri Mawr a symudodd ei eistedd-le frenhinol o Gaer Seont, i Aber-ffraw, yn sir Fon; ac a osododd ei dri mab yn dywysogion ar y tair tal-aith. Anarawd a gafodd Wynedd; Cadell a gafodd

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 207, 208.

* Isle of Man. ^b Ibid. p. 210.

gafodd Deheu-barth; a Merfyn a gafodd Powys. Yr oedd tywysogion Gwynedd y pryd hyn yn preswyllo yn Aber-ffraw yn sir Fon: tywysogion y Deheu-barth yn Dynefwr yn sir Gaerfyrddia, a thywysogion Powys, yn Mathrafel yn sir Drefaldwyn.*

CANT
IX.

Fel ag yr oedd rhyfeloedd aml rhwng Rodri Mawr a'r Saeson, ac â'r Daeniaid, dystriwyd llawer o leodd addoliad, a lladdwyd llawer o dduwiolion yn ei amser ef. Yn y frwydr boeth ag a fu yn Mangor rhwng y Cymry a'r Saeson, esgob y lle hwnw, yn mhlith ereill, a laddwyd gan ei elynion.^b Ond er cymmaint o derfysgiadau ag oedd yn mhlith y Cymry yn y cant hwn, llawer o bendefigion y wlad a ddangosent gariad mawr at achos Crist. O blegid pan yspeilid yr eglwysi gan y Saeson a'r Daeniaid, tywysogion Cymru a'u hadgyweirient, ac a roddent llawer o'u hetifeddiaethau at gynhaliaeth y rhai ag oedd yn gweini yn mhethau Duw. Bu arglwyddi Morganwg a Gwent yn haelionus iawn i esgobaeth Llandaf yn y cant hwn, yn neillduol pan oedd Camelian yn esgob yno.^c

O. C.
870.

Haelioni
tywysogion
Cymru.
O. C.
872.

Pan gafodd Alfred ei wneuthur yn frenin Lloegr, efe a roddodd annogaeth i ddynion duwiol a dysgedig, o bob gwlad, i ddyfod i Lloegr, fel y caffai efe fwynbau y fantais o'u

F f 2

cynghorion

* Camb. Biog. Powell's Hist. of Wales, p. 34. ^b Archaiol. Vol. II. p. 480. ^c Brown Willis's Survey.

CANT
IX.

Aser.

John Me-
nevensis.John Eri-
gina.

cynghorion a'u haddysgiadau hwynt, yn y cyflawniad o'i ddyledswyddau gwladol ac eglwysig; ac fel y byddai i wybodaeth, dysgeidiaeth, a chrefydd, gael eu dwyn i mewn, a'u helaethu yn mhlith ei ddeiliaid. Yn mhlith ereill, Alffred a anfonodd i Dŷ Ddewi am Aser, John Menevensis, a John Erigina, tri Chymro duwiol a dysgedig, ag oedd yn myfyrio yn yr athrofa honno. Yr oedd Aser yn nai i Aser, arch-esgob Tŷ Ddewi; a chwedi myned i Loegr, efe a gafodd ei wneuthur yn esgob Sherborn, ac a ysgrifennodd hanes bywyd y brenin Alffred. Nid oes dim hanes neillduol am John Menevensis, ond ei fod yn ŵr duwiol a dysgedig, a chymmeradwy yn ei ddydd. Dywedir i John Erigina, pan oedd y Daeniaid yn aflonyddu y Cymry, fyned i Athens, ac iddo aros yno fynyddoedd lawer, i ddysgu Groeg, Calde, ac Arabic. A chwedi iddo ymweled â'r athrofäau mwyaf enwog yn y dyddiau hyny, iddo ddychwelwyd trwy yr Ital a Ffrainge, i Dŷ Ddewi, lle yr oedd mewn cymmeriad mawr pan anfonodd Alffred am dano.* John Erigina a ysgrifennodd lawer o lyfrau ag oedd yn gymmeradwy iawn gan ddysgedigion cristianogol yr oes honno.*

Gwedi

* Cressy's Church Hist. B. XXIX. Chap. 6. Lewis's Hist. of Great Brit. p. 223. Camb. Biog.

* Gwel hanes am danynt yn Lewis's Hist. of Great Britain, p. 223.

Gwedi i'r gwyr hyn, yn nghyd â dysgedigion CANT IX.
 ereill o wledydd tramor, ddyfod i Loegr, Alffred
 a reddodd orchymmyn i'r esgobion, a phendefig- Cym-
 ion y deyrnas, i gyfarfod mewn cymmanfa yn Llan-
 Llundain, i'r dyben i ystyried y mesurau mwyaf^{dain.}
 addas i helaethu gwybodaeth, a diddymu yr an-
 nhrefn ag oedd yn eu plith. Gwedi cyfarfod,
 Grimbald, gwr dysgedig o Ffrainge, ar ddeisyf- Araith
 iad y brenin a'r arch-esgob, a ddangosodd, gyda Grim-
 llawer o ddoethineb a difrifwch, mor ardderchog bald.
 oedd dyn yn ei gyflwr o ddiniweidrwydd; ac mor
 anwybodus, llygredig, a thruenus, y mae gwedi
 dyfod trwy y cwmp. Yna efe a annogodd y
 gymmanfa i ymwrthod â'u holl bechodau, a
 chyflwyno eu hunain i'r Arglwydd, a'i wasan-
 aeth. Ac i'r dyben hyn, efe a ddangosodd idd-
 ynt mor dda oedd yr Arglwydd gwedi bod
 iddynt yn mhob ystyriaeth. Ac yn ddiweddaf
 efe a'u gosododd mewn cefn o'r wobr ogoneddus
 sydd yn aros y saint, a'r gosp ofnadwy a ddisgyn
 i ran yr annuwiol mewn byd i ddyfod.

Pan orphenodd Grimbald ei araith, y brenin Araith
 Alffred a gyfarchodd yr offeiriaid, ac a'u cerydd- Alffred.
 odd hwynt yn llym, am eu hanwybodaeth cywil-
 yddus; a'u bod mor rhyfygus a thraws-feddiannu
 dyledswyddau ardderchog y weinidogaeth, tra
 yr oeddynt yn hollol amddifaid o'r wybodaeth
 angenrheidiol i'w chyflawnu. Ac a orchym-
 mynodd iddynt, naill ai rhoddi i fynu y weinid-
 ogaeth,

CANT
IX.

ogaeth, neu ymarferyd pob diwydrwydd i gyr-
raedd y wybodaeth a'r ddoethineb honno ag
sydd yn angenrheidiol i'r rhai hyny ag sydd
yn cyflwyno eu hunain i waith y weinidog-
aeth i'w meddiannu. Dywedir i'r araith hon o
eidde y brenin, i lawr meddyliau yr offeiriaid es-
geulus â'r fath fraw, fel ag yr ymarferasant bob
diwydrwydd o hyny allan i gynnyddu mewn pob
gwybodaeth angenrheidiol i'w swydd.*

Alfred
yn sefyd-
lu athro-
fa Rhyd-
ychen.

O. C.
878.
Athraw-
on cyntaf
Rhyd-
ychen.

Trwy gyngor Aser o Dŷ Ddewi, ac mewn
canlyniad i'r hyn a gytunwyd arno, yn nghym-
manfa Llundain, Alfred a sefydlodd athrofa
Rhydychen,^b ac a osododd bum athraw ynddi.
Gosododd Aser, i addysgu Gramadeg ac Areith-
yddiaeth; John Menevensis, i addysgu Rhesym-
eg, Rhifydddeg, a Cherddoriaeth; John Erigina,
i addysgu y Celfyddydion; a Grimbald a Neoth
i addysgu Difinyddiaeth.*

Gwedi sefydlu athrofa Rhydychen, Alfred a
roddodd orchymmyn i'w holl ddeiliaid ag oedd
yn alluog, i anfon eu meibion i'r athrofa hon, fel
y caffent eu hyfforddi mewn gwybodaeth ac ofn
Duw; ac na alwent hwynt oddi yno nes byddent
yn ddwy ar bymtheg oed. Ac i ddiogelu ded-
wyddwch

* Cressy's Ch. Hist. B. XXIX. Chap. 10.

^b Camb. Biog. Roberts's Sketch, p. 85. Cressy's Ch. Hist.
B. XXIX. Chap. 11.

^c Cressy's Ch. Hist. B. XXIX. Chap. 11. Fuller's Church
Hist. p. 117.

wyddwch ei ddeiliaid, Alffred a ddosparthodd **CANT IX.**
 Loegr yn siroedd, ac allan o gyfreithiau Dyfn-
 wal Moelmud, y rhai oedd gwedi eu cyfieithu **Alffred**
 o'r Cymraeg i'r Lladin, gan Gildas, efe a gyfan- **yn dos-**
 soddodd gorph o gyfreithiau addas i angen- **partha**
 rheidiau ei ddeiliaid yn Lloegr.^a **Lloegr**
yn sir-
oedd.

O. C.

888.

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Cydifor,
 abad Llanfeithin, yr hwn oedd ŵr doeth a dysg- **Cydifor.**
 edig, a mawr ei dduwioldeb. Yr oedd ganddo
 lawer o wyr dysgedig yn ei athrofa; ac o blegid
 fod eisiau gweinidogion y pryd hyny yn yr
 Iwerddon, efe a ddanfonodd chwech o'i ddys-
 cyblion i'r wlad honno, i addysgu ei thrigolion
 yn egwyddorion y grefydd gristianogol.^b

Y Saeson a enuillasant Maelawr, Dyffryn
 Clwyd, Rhyfoniog, a Thregeingl, oddiar Anar-
 awd tywysog Gwynedd. Pan yrwyd y Cymry o
 Ystrad Clwyd, am na unent â Saeson y wlad
 honno, hwy a ddaethant i Wynedd; ac Anarawd
 a roddodd genad iddynt i wladychu y wlad a
 ddygasai y Saeson oddi arno, os gallent eu gyru
 hwynt ymaith. Cymry Ystrad Clwyd, gwedi **O. C.**
 cael cennad, a ymwrolasant, ac a yrasant y Sae- **890.**
 son o Wynedd, ac a feddiannasant y wlad a
 roddasid iddynt gan Anarawd.^c

Y Daen-

^a Cressy's Ch. Hist. B. XXIX. Chap. 11. and 14. Roberts's
 Sketch, p. 85.

^b Archaiol. Vol. II. p. 482. ^c Ibid.

CANT IX. **Y Daeniaid yn parhau i aflonyddu ac yspeilio trigolion Brydain, a ddaethant dros fôr Hafren i Yr Daeniaid yn Gymru, ac a losgasant Lan Illtyd fawr, Cynffig, a Llancarfan; ac a wnaethant ddrygau mawrion yn Morganwg, Gwent, Brycheiniog, a Buellt. Ond tra yr oeddynt ar eu dychweliad yn ol, yn anrheithio Caerleon ar Wysg, Morgan, tywysog Morganwg, a ddaeth â llu yn eu herbryn, ac a'u gyrodd dros fôr Hafren i wlad yr Haf, lle y lladdwyd llawer o honynt gan Saeson a Chymry y wlad honno. A'r haf yr un flwyddyn y daeth pryfed dyeithr i'r lwerddon, tebyg i waddod, â dau ddant hirion ganddynt, ac a fwytasant ffrwyth y ddaiar, fel ag y bu newyn mawr trwy yr holl wlad. Y trigolion yn ystyrried y pla hwn a'r newyn yn gospedigaeth gyfiawn am eu pechodau, a ymostyngasant ger bron Duw am eu hanwiredau; ac a lefasant yn daer arno i symud arwyddion ei anfoddlonrwydd oddi wrthynt. Duw, yr hwn sydd yn hoffi trugarhau, a glybu eu llef, ac o dosturi attynt, a ddanfonodd rew cadarn yn yr haf, ac a ddyfethodd yr holl bryfed dinystriol hyny.***

Sel es-
gobion
Llandaf.

**Dywedir i esgobion Llandaf gynnal llawer o gymmanfaodd yn y cant hwn, ac iddynt ysgymuno amryw o'r tywysogion cymmydogaethol, am eu llofruddiaeth, anudoniaeth, a'u hanllad-
rwydd.**

* Archael. Vol. II. p. 483.

rwydd. Ond er mor llygredig oedd llawer o'r tywysogion y pryd hyn, arswydent ysgymundod i'r fath raddau, fel yr ymostyngent i'r penyd mwyaf llym, er mwyn cael eu hadferyd i fynwes yr eglwys. A chan nad oedd neb o'r pen- defigion a ysgyr, nid yr amser hyny yn cael eu hadferyd heb roddi llawer o'u meddiannau at achos crefydd. Ychwanegwyd llawer o diroedd at esgobaeth Llandaf, yn y cant hwn.*

CANT
IX.

Yn nghylch diwedd y cant hwn, yr oedd Geraint Fardd Glas, un o'r dynion mwyaf enwog yn Nghymru, yn ei flodau. Efe oedd y cyntaf ag y mae hanes am dano a gyfansoddodd Ramadeg o'r iaith Gymraeg. Cafodd Gramadeg Geraint ei adchwilio gan Eimion ac Edeyrn, ac yn y ffurf honno y mae yn bresennol; ond yr oedd ei lyfr ei hun yn nghastell Rhaglan, cyn i'r lle hwnw gael ei anrheithio yn rhyfeloedd Cromwel. Y mae y rhan fwyaf o waith awenyddol Geraint gwedi eu colli; nid oes yn awr mewn bod ond ychydig o'i ysgrifenadau moesol ef. Tybia rhai, mai yr un gwr oedd hwn ag Aser o Dŷ Ddewi,* yr hwn a ddewiswyd i fod yn athraw yn Rhydychen.†

G g

Y DEG-

* Godwin's Catalogue.

* Y rhai a farnant felly, a ddywedant mai cyfieithad o'r enw Bardd Glas, yw yr enw Aser (*azure.*) Gwel beth o waith Geraint Fardd Glas, yn yr Archæology of Wales, Vol. III.

† Camb. Biog.

Y DEGFED CANT.

CANT

X.

Sefydliad
Mynach-
logydd.Athrof-
äauCym-
ry yn
cael eu
troi yn
Fynach-
logydd.

LLAWER o ddynion duwiol o'r drefn fynachaid, mewn amrywiol wledydd, yn ang-hymmeradwyo y ddysgyblaeth rydd, ag oedd wedi ymlusgo i rai o'r cynnulleidfaodd hyny a ymneillduent i ryw leodd unig; ac a ffurfient gorpholaethau o gristianogion yn ol y rheolau ag oedd yn ymddangos iddynt bwy, yn fwyaf cydffurfiol âg ewyllys Duw. Gelwid y corpholaethau hyny, yn gyffredin, yn ol enwau eu seilwyr, neu y lleodd y sefydlid hwynt ynddynt ar y cyntaf. Yr oedd amryw o'r corpholaethau hyn, yn awr yn Lloegr; ac o'r cant hwn allan, daeth y rhan fwyaf o athrofäau Cymru, yn raddol, i fod yn Fynachlogydd. Os byddai y gynnulleidfa fynachaid yn cael ei llywodraethu gan Abad, gelwid lle eu preswylfod hwynt, yn Fynachlog; ond os Prior a fyddai yn eu llywodraethu, gelwid y lle yn Briordy. Ond nid oedd fawr o wahaniaeth rhwng Mynachlog a Phriordy, ond yn yr enw.

Parhaodd Abadau yr amrywiol Fynachlogydd,

ya,

CANT
X.

yn hir wedi eu sefydliad cyntaf gan Antony, yn ddarostyngedig i esgobion y gwahanol daleithiau, lle yr oeddent. Aent bob sabbath gydâ y bobl i eglwys y plwyf; ond os byddent yn rhy bell, anfonid offeiriad i weini yr ordinhadau iddynt, yn y Fynachlog; ac yn raddol caniatwyd iddynt gael offeiriaid o'u corph eu hunain. Yr abad, yn gyffredin, oedd offeiriad y Fynachlog; ac fel ag yr oedd llawer o honynt yn ddynion dysgedig, ac yn gwrthwynebu yr heresiau ag oedd yn cyfodi i fynu, gwnaeth yr esgobion iddynt ddyfod i breswyllo yn nes attynt, ac mewn canlyniad i hyn, adeiladwyd Mynachlogydd mewn dinasoedd. Yn fuan gwedi i'r abadau ddyfod i breswyllo mewn dinasoedd, rhoddasant heibio eu gwastadrwydd a'u symlwrwydd, ac a ymdrechasant i fod yn annibynol ar yr esgobion; yr hyn fu yn achos i gyfreithiau llym gael eu gwneuthur yn eu herbyn gan gymmanfa Chalcedon. Er hyny yr abadau, mewn amser, a ennillasant y dydd; ac a gawsant yr enw arglwydd, yn nghyd âg arwyddion esgobaethol ereill, yn neillduol y goron, a'r bugeil-ffon esgob; a galwyd y Mynachlogydd lle yr oedd yr abadau hyny yn llywodraethu, yn Fynachlogydd esgobaethol.*

Er fod y Cymry yn gyffredinol yr amser hyn

G g 2

o'r

* Dr. Rees's Cyclopadia, V. abbot.

CANT

X.

Daioni
Duw i'r
Cymry.

o'r un daliadau a'r Saeson, yr oedd yr ben elyn-
iaeth yn parhau rhyngddynt; ac oni buasai fod
yr Arglwydd yn bwriadu cadw y Cymry yn bobl
neillduol, dros oesoedd, a chenhedlaethau, fe fu-
asai y Saeson, â'u lluoedd lluosog, gwedi eu llwyr
ddyfetha hwynt oddiar wyneb y ddaiar.

Marwol-
aeth Aser
arch-es-
gob Tŷ
Ddewi.
O. C.
906.

Ar farwolaeth Aser ddoeth, arch-escob Tŷ
Ddewi, Arthwael a gyssegrwyd yn arch-escob
yn ei le ef. Yn amser y gwr hwn, y gelynyon a
diriasant yn Nyfed, ac a ddinystriasant Dŷ
Ddewi, ac a laddasant lawer o drigolion Dyfed.*
Ar farwolaeth Arthwael, Sampson a gyssegrwyd
yn arch-escob Tŷ Ddewi. Dywedir fod esgob-
aethau Llandaf, Llanbadarn-fawr, Bangor, St.
Asaph, Chichester, Henffordd, a Chaerwrangon,
danawdurdod arch-esgobaeth Tŷ Ddewi, yn amser
Sampson. Tra'r oedd Sampson yn arch-escob Tŷ
Ddewi, bu llawer iawn o bobl y wlad farw o'r cle-
fyd melyn. Yr offeiriaid, yn ofni colli eu harch-
escob, a ddeisyfasant arno fyned o'r wlad tra y
parhâi y clefyd dinystriol hwnw yn thi. Samp-
son, ar ddymuniad ei ewyllyswyr da, a aeth
drosodd i Lydaw, ac a gymmerodd fantell arch-
esgobaethol Tŷ Ddewi gydâg ef. Gwedi myned
i Lydaw, Sampson a wnaethpwyd yn esgob
Dole, ac ni ddychwelodd efe mwyach i Gymru.
Mewn canlyniad i fynediad Sampson â'r fantell
arch-

* Godwin's Catal. Archaiol. Vol. II. p. 484.

arch-esgobaethol i Dole, yn Llydaw, yn nghyd **CANT**
 â thlodi arch-esgobaeth Tŷ Ddewi y pryd **X.**
 hyny, yr esgobion ag a ddaethant ar ol Sampson
 i Dŷ Ddewi, a gollasant yr enw arch-esgob, ac **Esgobion**
 ni's cawsant ef hyd heddyw. Er hyny, parhau- **Tŷ Ddewi**
 sant i urddo esgobion, ac i ymarferyd pob aw- **yn colli'r**
 durdod arall, perthynol i arch-esgob, hyd **enw**
 ddyddiau Harry y cyntaf, brenin Lloegr.* **arch-esgob.**

Athelstan brenin Lloegr, gwedi gorchfygu y **Traws-**
 Daemiaid a'r Scotiaid, a ddaeth i Gymru, ac a **arglwy-**
 gymhellodd dywysogion Cymru i dalu iddo ef **ddiaeth**
 deyrnged flynyddol, o ugain punt o aur, tri chan **Althes-**
 punt o arian, a dau cant o anifeiliaid. Ond ni **tan.**
 thalodd y Cymry y deyrnged honno yn hŵy nag
 yr oedd brenhinoedd Lloegr yn abl i'w cadw
 mewn dychryn.*

Pan fu farw Cadell, tywysog y deheu-barth, **Hywel**
 Hywel Dda, ei fab, a deyrnasodd yn ei le ef. **Dda.** Yr
 oedd Hywel yn ŵr heddychlon; ac i'r dyben i
 sefydlu trefn yn mblith ei ddeiliaid, a'u dwyn yn
 ufudd i'r awdurdod gwladol, efe a benderfynodd
 i gasglu holl hen ddefodau a chyfreithiau Cym-
 ru, y rhai, y pryd hyn, oedd yn mron colli eu
 heffaith, trwy derfysgiadau yr amseroedd. Ac
 i'r dyben hyn, efe a anfonodd am esgob Tŷ
 Ddewi, a'r holl esgobion a'r offeiriaid ereill, yn
 nghylch

* Godwin's Catal. * Powell's Hist. Wales, p. 48.

CANT nghylch saith ugain o rifedi, a holl bendefigion
X. Cymru, yn nghyd â chwech o'r dynion goreu, a
 doethaf, yn mhob cwmwd; ac a orchymmynodd

Y cyfar- iddynt ddyfod atto ef i'w lys yn y Tŷ Gwyn ar
 fod mawr Dâf,* yn sir Gaerfyrddin. Gwedi cyfarfod yn y
 yn y Tŷ Gwyn ar Dâf, Hywel Dda, yn nghyd â'i
 Tŷ Gwyn ar Dâf, i bendefigion, a'i offeiriaid, a'i ddeiliaid, a bar-
 ddiwygio haasant trwy yr holl rawys mewn ymprydiau
 cyfreith- a gweddiau, gan ddeisyf cynnorthwy a chyfar-
 iau Cymru. wyddiadau Ysbryd Duw, yn y gorchwyl pwys-
 O. C. fawr o ddiwygio cyfreithiau Cymru, er gogoniant
 928. i Dduw, a dedwyddwch y deiliaid. Ar ddiwedd
 y grawys, Hywel Dda a ddewisodd allan o'r
 gynnulleidfa ag oedd yn bresennol yn y Tŷ
 Gwyn ar Dâf, ddeuddeg o'r gwyr mwyaf enwog
 mewn doethineb, prysurdeb, a phrofiad; ac a
 ychwanegodd attynt Blegwrid, arch-diacon
 Llandaf, yr hwn oedd ŵr eawog iawn mewn
 dysgeidiaeth, a gwybodaeth o'r cyfreithiau. I'r
 rhai hyn y rhoddodd efe orchymmyn i chwilio
 hen gyfreithiau a defodau Cymru, ac i gasglu o
 honynt yr hyn ag oedd yn angenrheidiol i lyw-
 odraeth y wlad. Yn ganlynol i hyn, hwy a
 ddiddymasant bob cyfraith ag oedd yn niweidiol,
 neu yn afreidiol, ac a eglurhasant y rhai hyn ag
 oedd wedi myned yn ddiidrefn, ac yn annyallad-
 wy,

* Y tŷ hwnw a barodd Hywel ei adeiladu o wial gwyn-
 ion, yn llety iddo, pan ddenai i Ddyfed i hela, ac o blegid
 hyn y galwyd ef y Tŷ Gwyn. Cyf. Hywel Dda.

wy, a thrwy drefniad cymmwys o'r cyfan, hwy **CANT**
 a ffurfiasant gorph o gyfreithiau addas i anian, **X.**
 angenrheidiau, a sefyllia y Cymry.*

Gwedi i'r cyfreithiau hyn gael eu darllen, eu cyhoeddi a'u cymmeradwyo gan y cyffredin, Hywel Dda a orchymmynodd i ysgrifenu tair ad-ysgrifen o honynt; un iddo ef ei hun, un arall i'w gosod yn llys Aber-ffraw, a'r trydedd yn Dinewr; fel y gallai y tair talaith gael cyfleustra i ymgynghori â'r cyfreithiau, pan fyddai hyny yn angenrheidiol. Ac i ychwanegu at awdurdod y cyfreithiau hyn, efe a orchymmynodd i esgob Tŷ Ddewi i gyhoeddi dedryd o ysgymundod ar bawb o'i ddeiliaid na roddent ufuddod iddynt.* Ac mewn cyd-ffurfiad âg ysbryd coel-grefyddol yr oes, ac fel na byddai dim yn eisiau i wneuthur y cyfreithiau yn dderbyniol i bob graddau o ddynion, Hywel Dda, yn nghyd â Hubert,* esgob Tŷ Ddewi; Mordaf, esgob Bangor; Sefer,† esgob S. Asaph; a thri ar ddeg

Hywel
Dda a'i
osgordd
yn my-
ned i
o'r Rhufain.
O. C.
940.

* Archaiol. Vol. II. p. 485, 486. Powell's Hist. Wales, p. 50, 51. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 238, 239.

* Ibid.

* Gelwir y gwr hwn gan rai yn Luert, gan ereill yn Lambert; ond yr un person a feddylir.

† Neu, Chebur.

CANT o'r gwyr mwyaf doeth a dysgedig yn Nghymru,
X. a aethant i Rhufain; lle y darllenwyd y cyf-
 reithiau newyddion ger bron y Pab, ac y cawsant
 eu sefydlu a'u cadarnhau ganddo. Gwedi hyny,
 Hywel Dda, a'i osgordd, a ddychwelasant i
 Gymru.*

O. C. Yn mhen ychydig o flynyddoedd gwedi hyn,
 948. bu farw Hywel Dda. Cyfrifid ef yn dywysog
 cyfiawn a ðoeth, yn ofni Duw, ac yn ceisio ded-
 wyddwch ei ddeiliaid. Cerid ef yn fawr gan
 bawb o'r Cymry, a chan lawer o ddoethion
 Lloegr, a chenhedloedd ereill, lle yr oedd yn ad-
 nabyddus. Ac o blegid ei ddoethineb, ei gyf-
 iawnder, a'i hyuawsedd, galwyd ef, Hywel Dda.†

Er fod esgobion Cymru y pryd hyn gwedi
 cofleidio pabyddiaeth, yr oeddent yn parhau yn
 gymhedrol iawn mewn bwydydd, a diodydd.

Morgen- Morgeneu oedd yr esgob cyntaf yn Nhŷ Ddewi,
 eu yn a anturiodd i fwyta cig. Yn fuan ar ol hyny,
 bwyta a cafodd ei ladd gan fôr-ladron, a thybiodd ei
 cig, ac gyd-wladwyr mai barn a syrthiodd arno oedd
 yn cael ei ladd gan fôr-lad-
 ron. hyny, am ryfygu bwyta cig.‡

Y reg- Gwedi i babyddiaeth ymdaenu dros Gymru,
 lwysi yn gwnaethpwyd yr eglwysi yn noddfaau, i ddrwg
 nodd- weithredwyr
 faau.

* Archaiol. Vol. II. p. 485, 486. Powell's Hist. Wales, p.
 50, 51. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 238, 239.
 Brown Willis's Survey.

† Archaiol. Vol. II. p. 488. ‡ Godwin's Catal.

weithredwyr i ffoi iddynt am ddyogelwch rhag **CANT**
 cynddeiriogrwydd eu gwrthwynebwyr; a bu **X.**
 hyn yn foddion i gyfoethogi yr eglwysi, i fesur
 helaeth.

Yn nyddiau Padarn, esgob Llandaf, Nogwi, arglwydd Gwganwyn, a fu yn euog o gyssegr-ladrad. Yn ganlynol i hyn, Padarn a anfonodd at holl offeiriaid yr esgobaeth, ac a ddymunodd arnynt i gyfarfod mewn cymmanfa yn Llandaf, **Cym-**
 fel y gallent ymgynghori pa beth i wneuthur i **manfa**
 Nogwi am ei gyssegr-ladrad. Pan glybu Nogwi **Llandaf.**
 hyn, efe a ddaeth i'r gymmanfa, a chydâ y gos- **O. C.**
 tyngeidrwydd mwyaf, efe a ymostyngodd i'r **950.**
 llawr, gan gyfaddef ei bechod, a deisyf ar Padarn, a'r offeiriaid, i faddeu iddo, a dywedyd pa iawn oedd yn ddigonol am y trosedd a wnaeth yn eu herbryn. Padarn a'r offeiriaid, gwedi cael eu perswadio o edifeirwch Nogwi, a gytunasant i faddau iddo y cyfan, ond iddo ef adferu yr hyn a gymmerodd efe oddiar yr eglwys, ac hefyd i roddi maenor Gwydeon i esgobaeth Llandaf dros byth. Nogwi, gwedi clywed hyn, a fu ddiolchgar iddynt, ac a gyd-agweddodd â'u deisyfiad gydâ y parodrw, da mwyaf.*

Ychydig o amser wedi hyn, un o ddiaconiaid **Diacon**
 Llandaf a laddodd ei gymmydog â'r cleddyf. **llofrudd-**
 wrth ymryson âg ef yn y maes; ac a ffodd i eg- **iog yn**
H h **ffoi i'r**
lwys **noddfa.**
O. C.
955.

* Spelman's Concil. Vol. I. p. 222.

CANT
X.

Nogwi
yn ofni
barn yr
eglwys.

Sel yr
offeiriaid
dros yr
eglwys.

lwys S. Garmon am noddfa. Pan glybu perthynasau y marw y pethau hyn, hwy a aethant yn unfryd at eglwys S. Garmon, gydâ bwriad i dorri mewn iddi, a gosod y diacen llofruddiog i farwolaeth. Ond Blegwrid a ddaeth â thri chant o wyr gydâg ef, ac a amddiffynodd yr eglwys, yn nghyd â'r diacon ag oedd gwedi ffoi iddi am noddfa. Ond yn mhen ychydig, chwech gwr o deulu Nogwi, a ruthrasant i'r eglwys, ac a laddasant y llofruddiog, ac a dywalltasant ei waed ar yr allor, ac ar furiau yr eglwys. Pan wybu Padarn hyn, a bod Nogwi yn Mrychein-iog, efe a anfonodd at holl offeiriaid a diaconiaid yr esgobaeth, i ddyfod atto, fel y gallent benderfynu pa beth i wneuthur i'r gwyr ag oedd gwedi troseddu yn erbyn rhagor-fraint yr eglwys, a'i halogi â gwaed. Nogwi, yn llawn dychryn, rhag ofn i felldith yr holl eglwys i syrthio arno, a anfonodd at Padarn, gan ddeisyf arno, i'w gyfarfod ef yn eglwys Gwent. Gwedi cyfarfod yno, barnwyd yn addas gan y doethion o bob plaid, i Nogwi roi i synu i law'r esgob y chwech gwr a dorasai i mewn i eglwys S. Garmon. Yr esgob, gwedi cael y chwech gwyr hyny, a'u cauodd hwy yn Mynachlog Teilo, dros chwech mis. Ar ddiwedd y chwe' mis, Nogwi a ddy-munodd i'r chwech gwyr gael eu dwyn i eglwys S. Garmon, ac yno i dderbyn y gospedigaeth ag a farnai y gymmanfa fod yn gyfiawn iddynt am eu trosedd. Y gymmanfa, yn fwy eu sel dros gyf-oethogi

oethogi yr esgobaeth, na gweini cyfiawnder, a farnasant fod yn briodol i bob un o'r gwyr hyny roddi eu holl diröedd i'r eglwys ag oeddent gwedi ei halogi â gwaed, a thalu saith punt o arian fel iawn am fywyd y diacon.

CANT
X.

Pan benderfynwyd y pethau hyn, Padarn a safodd i fynu yn nghanol yr offeiriaid â'r efengyl yn ei law, ac a ddywedodd wrth Nogwi. Gosod dy law ar yr efengyl hon. Yna Nogwi a osododd ei law ar yr efengyl, ac a ddywedodd, Bydded y tiroedd a gyssegrwyd heddyw i'r eglwys, yn eiddo iddi byth. Pwy bynnag a gadwo yr ordinhad hon, Duw a'i cadwo yntef; ond pwy bynnag a'i torro, bydded anathema.*

Yr oedd amryw o'r Saeson y pryd hyn yn anfon eu meibion i athrofaau Cymru, i gael eu hyfforddi yn y ieithoedd a'r celfyddydau. Ond nid oedd pawb o dywysogion Cymru yn cymmeradwyo y mesurau hyny. Owain ab Hywel Dda, yn anfoddlon fod pendefigion Lloegr yn cael eu hyfforddi yn athrofa Llan Illtyd, a aeth yno â byddin luosog, ac o elyniaeth i'r Saeson, a ddinystriodd yr athrofa honno. Gwedi dinystrio Llan Illtyd, Owain a aeth i Lancarfan, ac a wnaeth ddrygau mawrion i'r athrofa honno hefyd.*

Owain yn
dinystrio
athrofa-
au Llan
Illtyd, a
Llancar-
fan.
O. C.
959.

Y mae yn ysgrifenedig,* y byddai i rai yn yr
H h 2 amseroedd

* Spelman's Concil. Vol. I. p. 222. * Archæol. Vol. II. p. 490. * 2 Tim. iv. 1, 3.

CANT

X.

Eglwys
Rhufain
yn gwa-
hardd yr
offeiriaid
i briodi.

amscroedd diweddaf i ymadael oddiwrth y ffydd, gan roddi coel i ysbrydion cyfeiliornus, ac i athrawiaethau cythreuliaid; yn gwahardd priodi, ac yn erchi ymattal oddiwrth fwydydd, y rhai a greodd Duw i'w derbyn trwy roddi diolch gan y ffyddloniaid, a'r rhai a adwaenant y gwirionedd. Dechreuodd eglwys Rhufain annog yr offeiriaid i arwain bywyd o weddw-dod, yn y trydedd cant; ac yn yr oesoedd canlynol, gwnaethpwyd cyfreithiau i wahardd yr offeiriaid i briodi.* Bu hyn yn achos o lawer o anfoesoldeb yn mhlith yr offeiriaid, ac o fawr niwed i grefydd Crist. Yn y cant hwn bu cynnwrf mawr yn Nghymru yn nghylch y peth hyn. Ond yr offeiriaid yn y wlad hon, naillai o gariad at eu gwragedd, neu o barch i osodiad Duw, a wrthodasant roddi ufudd-dod i'r Pab, trwy ymadael â'u gwragedd, ac arwain bywyd o weddw-dod.

Rhodri
yn esgob
o anfodd
y Pab.
O. C.
961.

Ar farwolaeth Padarn esgob Llandaf, Rhodri, mab Morgan Mawr, arglwydd Morganwg, a ddewiswyd yn esgob yn ei le ef. Ond o blegid fod Rhodri yn ŵr priod, y Pab a wrthododd ei gydsyniad â'r dewisiad hwnw; a chafodd Rhodri ei wenwyno yn mhen ychydig o amser gwedi hyny; a rhoddodd y Pab orchymmyn na phriodai neb o'r offeiriaid. Parodd y gorchymmyn hwn

* Formey's Eccles. Hist. Vol. I. p. 57.

hwn y fath anfoddlonrwydd angherddol yn ne- **CANT**
 heu-barth Cymru, a pharhaodd cyhyd, fel ag y **X.**
 cytunodd y Pab, o'r diwedd, i offeiriaid Cymru
 gael priodi fel yn yr amser gynt. Yn yr un
 flwyddyn y bu farw Rhydderch, esgob Tŷ Dde-
 wi; ac y gwnaethpwyd Mynachlog y Rhydau.*

O blegid i dywysogion Gwynedd esgeuluso **Edgar**
 talu y deyrnged ddyledus i frenin Lloegr, y bre- **yn yspeli-**
 nin Edgar a ddaeth i Wynedd â llu dirfawr, ac a **lio yr eg-**
 yspeiliodd yr eglwysydd, a'r mynachlogydd, o'u **lwysi.**
 holl drysorau; ac a ddifrododd y wlad i raddau **O. C.**
 galarus. Ond pan ystyriodd Edgar, pa nifer o **962.**
 anifeiliaid Cymru oedd yn cael eu dyfetha gan y
 bleiddiaid, ag oedd mor lliosog yn y wlad; efe a
 faddenodd i dywysogion Gwynedd yr hen deyrn-
 ged, ar yr ammod iddynt hwy ddanfon iddo ef
 dri chant o fleiddiaid yn flynyddol. Talwyd y **YCymry**
 deyrnged hon gan dywysogion Cymru, yn ddy- **yn talu**
 ladwy dros ddwy flynedd, ac ar y drydedd **teyrnged**
 flwyddyn, nid oedd un blaidd i'w weled yn un **o 300 o**
 rhan o'r ynys. O hyny allan cafodd tywysogion **fleiddiaid**
 Gwynedd eu rhyddhau oddiwrth dalu un math **i'r Sae-**
 o gydnabyddiaeth i frenbinoedd Lloegr.^b **son.**

Iago tywysog Gwynedd, gwedi ei ddiorseddu
 gan Hywel ei nai, a ffodd i Loegr; ac a dyciodd
 gydâg Edgar i ddyfod â'i fyddin i Wynedd, i'w
 adferu

* Archaiol. Vol. II. p. 491. Camb. Biog. ^b Archaiol. Vol.
 II. p. 492. Powell's Hist. Wales, p. 56.

CANT

X.

Eglwys
Rhufain
yn gwa-
hardd yr
offeiriad
i briodi.

Rhodri
yn esgo
o anfo
y Pa
O.

amscroedd diweddaf i ymadael o
gan roddi coel i ysbrydion
athrawiaethau cythreuliaid;
odi, ac yn erchi ymattal
rhai a greodd Duw i'w
gan y ffyddloniaid, a'r
ionedd. Dechreuod
offeiriad i arwain
trydedd cant;
gwnaethpwyd
iaid i briodi.
anfoesoldeb
niwed i gr
nwrf ma
hyn. C
gariad
Duv
cael ei ddisfuddio o ragor-
trw
wys, efe a edifarhaodd am ei
ydâ llawer o ddagrau, a ddeisyfodd
ieru; ac a roddodd Lanfihangel Lich-
thiroedd ereill i esgobaeth Llandaf, fel
n am ei drosedd.^b

Gwedi

* Powell's Hist. Wales, p. 59. Archael. Vol. II. p. 494.

* Gogan a gyssegrwyd yn esgob gan arch-esgob Canter-
bury; ac o'r amser hyn hyd yn bresennol, y mas esgobaeth
Llandaf dan olvgiad arch-esgob Canterbury. Parhaodd
esgobaeth Tŷ Ddewi yn annibynol ar Ganterbury, hyd am-
ser Harry y cyntaf. Godwin's Catal.

^b Spelman's Concil. Vol. I. p. 264.

YN NGHYMRU.
Idlonrwydd angherddol yn ne-
pharhaodd cyhyd, fel ag y
dd, i offeiriaid Cymru
gynt. Yn yr un
Ngob Tŷ Dde-
Rhydan.

Yuso Edgar
yn yspel.
io yr eg-
si.

gar, Iago a wrthryfelodd CANT
nai; a Hywel â byddin X.
Eaton, a'i dilynodd ef Iago yn
dd Iago yn garcharor. gwrthry-
fela.
Hywel a dorodd i O. C.
leyn, ac a anrheith- 978.
cymmeryd Iago
iddo y cyfan,
o'r llywod-
ddygodd
ei ewythr,
w achos ag sydd
dodd ei osod i farwol-

yd Edwal Fychan i farwolaeth Cystenyn
nymmyn Hywel, Cystenyn Ddu, mab Ddu yn
myned
s, i'r dyben i ddial y cam a gawsai ei deulu, yn erbyn
Hywel.
a gododd fyddin o'r Daeniaid, a oresgynodd
Wynedd, ac a anrheithiodd holl wlad Fon.
Hywel, pan wybu hyn, a gasglodd ei alluoedd
yn nghyd, a chwedi cyfarfod â'r Daeniaid, a'u
gorchfygodd hwynt, ac a laddodd ei gefnder,
Custenyn Ddu, â'r cleddyf. Y Daeniaid, gwedi
eu gorchfygu yn Ngwynedd, a oresgynasant y
Deheu-barth, a anrheithiasant sir Benfro, ac a
ddinystriasant eglwys Tŷ Ddewi. Ond gwedi O. C.
980.
ymladd brwydr enwog, Llanwenog, a chael eu
gorchfygu

Archaiol. Vol. II. p. 495. Powell's Hist. Wales, p. 60.

CANT adferu ef i'w hawl. Hywel, yn analluog i
X. wrthsefyll galluoedd Edgar, a'i derbyniodd yn
 anrhydeddus yn ninas Bangor; ac a ganiataodd
 i'w ewythr Iago ran o lywodraeth Gwynedd, fel
 cynt. Edgar y pryd hyny a adeiladodd eglwys
 newydd yn Mangor, o'r tu dehau i'r eglwys gad-
 eiriol, ac a'i cyssegrodd i Fair y forwyn, ac a
 gadarnhaodd ragor-freintiau yr esgobaeth hon-
 no, ac a'i cynnysgaeddodd â llawer o diroedd a
 rhoddion ereill. Dywedir hefyd i Edgar adeil-
 adu llawer o eglwysi ereill yn Nghymru, fel
 iawn am y rhai a ddinystriasai efe o'r blaen.*

Arthmael Arthmael, arglwydd Gwent, gwedi lladd ei
 yn lladd ei frawd, frawd Elised, a gafodd ei ysgymuno gan Gugan*
 ei frawd, esgob Llandaf, mewn cymmanfa o offeiriaid a
 ac yn esgob Llandaf, gyfarfu ar yr achos hyny. Pan ddeallodd Arth-
 cael ei mael ei fod gwedi cael ei ddifuddio o ragor-
 ysgymu- freintiau yr eglwys, efe a edifarhaodd am ei
 no. bechod; a chydâ llawer o ddagrau, a ddeisyfodd
 O. C. gael ei adferu; ac a roddodd Lanfihangel Lich-
 972. rit, a thiroedd ereill i esgobaeth Llandaf, fel
 iawn am ei drosedd.†

Gwedi

* Powell's Hist. Wales, p. 59. Archæol. Vol. II. p. 494.

* Guban a gyssegrwyd yn esgob gan arch-esgob Canter-
 bury; ac o'r amser hyny hyd yn bresennol, y mae esgobaeth
 Llandaf dan olvgiad arch-esgob Canterbury. Parhaodd
 esgobaeth Tŷ Ddewi yn annibynol ar Ganterbury, hyd am-
 ser Harry y cyntaf. Godwin's Catal.

† Spelman's Concil. Vol. I. p. 264.

Gwedi marw Edgar, Iago a wrthryfelodd CANT
 yn erbyn Hywel ei nai; a Hywel â byddin X.
 luosog o Gymry a Saeson, a'i dilynodd ef Iago yn
 i Lleyn, ac a gymmerodd Iago yn garcharor. gwrthry-
 felo. O. C.
 Ar y rhyfel-gyrch hwnw, Hywel a dorodd i 978.
 lawr lawer o'r eglwysi yn Lleyn, ac a anrheith-
 iodd y wlad yn aruthr. Gwedi cymmeryd Iago
 yn garcharor, Hywel a faddeuodd iddo y cyfan,
 ac a ganiataodd iddo fwynhau rhan o'r llywod-
 raeth dros ei fywyd. Ond nid ymddygodd
 Hywel mor foneddigaidd tu ag at ei ewythr,
 Edwal Fychan, yr hwn, am ryw achos ag sydd
 yn awr yn guddiedig, a gafodd ei osod i farwol-
 aeth.*

Pan osodwyd Edwal Fychan i farwolaeth Cystenyn
 trwy orchymmyn Hywel, Cystenyn Ddu, mab Ddu yn
 Iago, i'r dyben i ddial y cam a gawsai ei deulu, myned
 yn erbyn
 a gododd fyddin o'r Daeniaid, a oresgynodd Hywel.
 Wynedd, ac a anrheithiodd holl wlad Fon.
 Hywel, pan wybu hyn, a gasglodd ei alluoedd
 yn nghyd, a chwedi cyfarfod â'r Daeniaid, a'u
 gorchfygodd hwynt, ac a laddodd ei gefnder,
 Custenyn Ddu, â'r cleddyf. Y Daeniaid, gwedi
 eu gorchfygu yn Ngwynedd, a oresgynasant y
 Deheu-barth, a anrheithiasant sir Benfro, ac a
 ddinystriasant eglwys Tŷ Ddewi. Ond gwedi O. C.
 ymladd brwydr enwog, Llanwenog, a chael eu 980.
 gorchfygu

* Archaiol. Vol. II. p. 495. Powell's Hist. Wales, p. 60.

CANT gorchfygu gan y Cymry, gorfu arnynt ffoi o'r
 X. wlad.^a

Bledri. Ar farwolaeth Gugan esgob Llandaf, Bledri,
 O. C. trwy gydsyniad y tywysog, a'r offeiriaid, a'r
 983. bobl, a ddewiswyd yn esgob yn ei le ef. Dywedir
 mai yr ysgolhaig goreu yn Nghymru y pryd
 hyny oedd Bledri; a'i fod yn ddiwyd iawn i he-
 laethu gwybodaeth yn yr esgobaeth. Fel ag y
 mae y dŷnion goreu yn ddarostyngedig i ofidiau,
 dygwyddodd rhyw ymryson rhwng gweision
 Bledri a' gweision y Tywysog; ac wrth ym-
 drechu eu heddychu hwynt, cafodd Bledri ei
 glwyfo. Bledri yn barnu fod y tywysog yn at-
 tebol am yr ymddygiad anfoesol hwn o eiddo ei
 weision, a'i, hysgymunodd ef; ac ni's cafodd ei
 adferu i heddwch yr eglwys, nes iddo roddi
 maenor Iunulwc i eglwys Llandaf, fel iawn am
 y trosedd.^b

Y Daen- Y Daeniaid, gwedi tirio yn ngwlad yr Haf, a
 iaidd yn ddaethant drosodd i sir Forganwg, ac a losgasant
 sir For- Gôr Cenydd, yn nghyd â llawer o eglwysi ereill,
 ganwg. ac a yspeiliasant y wlad. Y flwyddyn ar ol
 O. C. hyny, tiriodd y Daeniaid yn sir Aberteifi; ac fel
 986. pe buasent yn cyhoeddi rhyfel yn erbyn crefydd
 y Cymry, hwy a ddinystriasant eglwysi Llanba-
 darn-fawr, Llanrhystid, a Llandydoch; a chwedi
 myned

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 293. ^b Camb. Biog.
 Godwin's Catal.

myned i Dŷ Ddewi, a dinystrio yr eglwys honno, **CANT**
 hwy a aethant ar hyd fôr Hafren, i Forganwg, **X.**
 ac a ddinystriasant Gôr Cattwg, Côr Cyngar, ac
 eglwys Llandaf, yn nghyd â llawer o'r eglwysi
 goreu yn y wlad. Lloegasant hefyd yr ydau, a
 lladdasant gynnifer o anifeiliaid, fel y bu newyn
 mawr yn y wlad,* ac y bu farw llawer o'r trig-
 olion.* Meredydd, tywysog y Deheu-barth, yn
 analluog i orchfygu y Daeniaid, ac yn ofni yr
 esyllent y wlad, a gytunodd i dalu iddynt gein-
 iog am bob dyn yn ei dywysogaeth, ar yr ammod **O. C.**
 iddynt ymadael yn hollol â'r wlad. Oni ni **988.**
 thalodd un o dywysogion Gwynedd y deyrnged
 ddi-anrhydeddus hon.^b

Cristianogion y cant diweddaf, a'r cant hwn,
 yn cam-ddyall yr ugeinfed bennod o'r Datgudd-
 iad,† a dybiasant y byddai i Satan gael ei ollwng
 o'i garchar, ac y byddai diwedd ar y byd yn y **Dys-**
 flwyddyn mil o oedran Crist. Mewn canlyniad **gwyliad**
 i hyn, llawer o ddynion a adawsant eu perthyn- **am ddi-**
 asau, a'u cyssylltiadau gwladol; ac wedi rhoddi **wedd y**
 eu tiroedd, a'u trysorau, i'r eglwysi a'r mynach- **byd.**
 logydd, a aethant gydâ brys i wlad Canaan, lle
 I i yr

* Dywedir mai yn nghylch yr amser hyn y dechreuwyd
 bwyta pysgod Cregin, yn neheu-barth Cymru.

* Archaiol. Vol. II. p. 499.

† Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 300.

+ Adnoddau 2, 3.

CANT

X.

yr oeddynt yn dysgwyl Crist i ddisgyn o'r nefoedd, i farnu y byd. Ereill a gyflwynasant eu hunain i'r gwasanaeth mwyaf gwael yn mhlith yr offeiriaid, gan feddwl y buasai Barnwr mawr y byd yn fwy tirion o honynt, o blegid iddynt roddi eu hunain yn gaeth-weision i'w weinidogion ef. Pan fyddai disfyg ar yr haul, neu ar y lleuad, trigolion y dinasoedd, mewn amrywiol barthau o'r byd, a adawent eu trigfanau, ac a ffoent i ogofau y ddaiar, ac i goppa y mynyddoedd. Mewn llawer o wledydd, gadawent y temlau, y llysoedd, a'r adeiladau gwychaf i adfeilio; ac mewn rhai manau, tynwyd hwynt i lawr, gan dybied na byddai dim angenrheidrwydd wrthynt, yn gymmaint a bod ymddattodiad pob peth yn nesau. Y doethion, a'r rhai dyallus, a ymdrechent i ddiddymu yr achos o'r ofnau afreidiol hyu, a'u gyru ymaith; ond yr oedd eu hymdrechiadau yn aneffeithiol, ac ni chafodd ofnau y werin goel-grefyddol eu symund ymaith yn hollol, cyn dechreuad y cant nesaf.* Y mae yn ansicr i ba raddau y cafodd y dyb gyfeiliornus hon ei chosleidio yn Nghymru; ond oddiwrth y parch ag oedd gan y Cymry y pryd hyn i eglwys Rhufain, a'u parodrwydd i dderbyn pa bethau bynnag a gymmeradwyid ganhi, gellir casglu yn naturiol, nad oedd eglwysi Cymru ddim yn hollol rydd oddiwrth y cyfeiliornad cyffredinol hwn, yn nghyd â'i effeithiau poenus a dinystriol.

YR

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. II. p. 217.

YR UNFED CANT AR DDEG.

RHWNG y difrod parhaus ag oedd ar CANT
 yr athrofäau a'r eglwysi, yn nghyd âg anwy- XI.
 bodaeth a thrachwant llawer o'r esgobion, yr Crefydd
 oedd achos crefydd yn isel iawn yn mblith ein yn isel
 hynafiaid yn nechreuad y cant hwn. Yr esgob- yn
 ion, i'r dyben i gyfoethogi eu tsgobaethau, a Nghym-
 ysgymurent arglwyddi a phendefigion Cymru, ru.
 am y drygau lleiaf; ac ni adferent hwynt i heddwch yr eglwys, heb gael llawer o'u tiroedd, a'u
 meddiannau, fel iawn am y trosedd. Mewn
 canlyniad i'r ymarferiad pabaidd, a thraws-
 arglwyddiaethol hwn, yn mblith esgobion
 Llandaf, cynhyddodd yr esgobaeth honno i
 faintioli a chyfoeth mawr. Ond nid ymdden-
 gys fod esgobion yr esgobaethau ereill, dan
 lywodraeth yr ysbryd cybyddlyd a thrahaus
 hwn, i raddau mor helaeth. ag esgobion Llandaf.
 Pan ddinystriid yr athrofäau gan ryfelwyr an-
 foesgar yr oes, yr oedd y llyfrau yn cael eu
 llosgi, a'r athrawon, yn nghyd â'u dyscylbion,
 yn cael eu hymlid ymaith, neu eu gosod i farw-
 olaeth: a thrwy byny yr oedd anwybodaeth ac
 anhrefn yn cynnyddu.

CANT

XI.

Aeddan
yn adgy-
weirio yr
eglwysi.

O. C.
1003.

Pan oedd pethau yn y dull annhrefnus hyn, Aeddan ab Blegwrid, tywysog Cymru, a roddodd orchymmyn i adgyweirio yr eglwysi a'r athrofaâu a dorasid yn y rhyfel; ac i osod pob peth yn drefnus ynddynt fel o'r blaen. A phan laddwyd Aeddan, ac y daeth Llywelyn ab Seisyllt i fod yn dywysog yn ei le ef, dywedir i'r wlad gael heddwch dros ddendeng mlynedd.

Dedwy-
ddwch y
Cymry
dan deyr-
nasiad
Llywel-
yn.

O. C.
1015.

Yr oedd Llywelyn ab Seisyllt, yn rhyfelwr dewr, ond yn caru heddwch, trefn, a chyfiawnder. A dywedir fod y Cymry, yn ei amser ef, yn llwyddo yn eu holl orchwylion, ac yn fwy cyfoethog nag oeddent wedi bod er ys oesoedd o'r blaen.*

Joseph,
esgob
Llandaf.

O. C.
1022.

Ar farwolaeth Bledri, esgob Llandaf, Joseph a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Yn amser Joseph, Rhydderch ab Iestyn, tywysog y Deheu-barth, a roddodd lawer iawn o diroedd, ac eglwysi, i esgobaeth Llandaf;* ac a gadarnhaodd y meddiannau a roddasid iddi o'r blaen. Arglwydd Morganwg, hefyd, yn nghyd â phen-defigion ereill, gwedi eu bysgymuno, a roddasant lawer o feddiannau i esgobaeth Llandaf, am eu gollyngdod.^b

Gan

* Archaiol. Vol. II. p. 501, 503.

* Y mae Godwin yn dywedyd iddo roddi pedwar ar bymtheg ar hugain o leodd; a bod rhai, o'r rhai hyny, yn sir Gaerfyrddin a sir Benfro.

^b Godwin's Catalogue.

Gan fod esgobion Llandaf y pryd hyn yn cael eu cyssegru gan arch-esgob Canterbury, y mae yn rhaid fod cydffurfiad agos rhyngddynt mewn athrawiaeth a dyscyblaeth, ag esgobion Lloegr yn gyffredinol; ac y mae yn ddiammau fod cyfreithiau eglwysig y brenin Canute, y rhai a wnaethpwyd yr amser hyn yn nghymmanfa Winchester, yn egluro llawer ar ansawdd a threfn pethau yn esgobaeth Llandaf.

CANT
XI.

Gwedi i'r brenin Canute, a'i bendefigion, a'i Cym-offeiriaid, gyfarfod yn Winchester, cytunasant ar y pethau canlynol, 1. 'Fod yn ddyledswydd ar 'bawb i gadw rheolau y grefydd gristianogol. 2. Os heddir dyn mewn eglwys, ystyrir y pechod hwnw yn anfaddeuadwy; oddi eithr i'r llofrudd ffoi i ryw noddfa gymmeradwy, a gwn-euthur iawn am y trosedd i Dduw a dyn, yn ol yr hyn a orchymmyno y brenin. 3. Fod trosedd-iadau llai, a gyflawnir mewn eglwysi, i gael eu cospi yn ol natur y trosedd, ac urddas yr eglwys.* 4. Fod yr ordinhadau a weinir gan yr offeiriaid, i gael eu parchu yn fawr; yn gymmaint a bod yr angylion yn bresennol, ac yn barod i gospi pob dirmyg a roddir arnynt. 5. Os cyhuddir offeiriad o ryw fai gan un dyn, gall bure ei hun, trwy ddywedyd yr offeren, a chymmo: os cyhuddir ef gan dri o ddynion, rhaid iddo, heb law cymuno,

* Yr oedd rhai egiwysi yn fwy urddasol na'u gilydd.

CANT 'cymuno, gael dau gyd-burwyr o'r un radd ag
XI. 'ef ei hun. 6. Na chaniateir i weinidogion
 'Dow, yn neilltuol yr offeiriaid, i gael dim mas-
 'nach â benywod. A bod i'r rhai a gadwo
 'ddiweirdeb, i fwynhau rhagor-freintiau cyd-
 'radd a'r arglwyddi. 7. Fod pob cristion i
 'ymochelyd rhag priodi ei berthynas, o fewn i'r
 'chwechfed radd; ac na fyddo i neb briodi my-
 'naehes, neu un a fyddo gwedi ei hysgaru oddi
 'wrth ei gwr. 8. Os gwrthod neb i dalu deg-
 'wm,* bydded i swyddog y brenin, yr esgob, yr
 'offeiriad, ac arglwydd y maenor, gymmeryd y
 'degwm trwy drais, a'i rodai i'r sawl y byddo yn
 'ddyledus; a gadael ond y nawfed rhan i'r tro-
 'seddwr; a rhaned yr esgob, ac arglwydd y
 'maenor, yr wyth rhan a fyddo yn ol, rhyng-
 'ddynt. 9. Fod ceiniogau Pedr,† i gael eu talu
 'yn ddyladwy. 10. Os na thelir y blaen-ffrwyth-
 'au ar ŵyl S. Martin, bydded y ddirwy,§ yn un
 'ar

* Ethelwulff oedd y brenin cyntaf yn Lloegr a wnaeth gyfraith i beri i'w ddeiliaid dalu degwm, yn y flwyddyn 855. Fuller's Ch. Hist. p. 111.

† Ceiniogan Pedr, oeddynt dreth o geiniog ar bob tŷ, a godwyd yn gyntaf gan Issa, brenin y West Saxons, yn y flwyddyn 725, i'r dyben i sefydlu, a chynnal athrofa Saesneg yn Rhufain. Mewn amser, daeth i fod yn dreth gyffredinol trwy holl Loegr, ac er mai at gynnal athrofa Saesneg yn Rhufain y codwyd hi ar y cyntaf, y Pab, pan gafodd gyfleustra, a'i cymmerodd yn hollol iddo ei hun. Mosh. Eccles. Hist. Vol. II. p. 278. Note.

§ Fine.

CANT

XI.

‘ ar ddeg cymmaint i’r esgob, a dau cant, ac
 ‘ ugain swllt i’r brenin. 11. Os bydd gan ben-
 ‘ defig eglwys a lle claddedigaeth yn ei faenor,
 ‘ rhaid iddo roddi i’r eglwys honno y drydedd
 ‘ ran o’i ddegymau, a theyrnged i’r fam-eglwys
 ‘ oddi wrth bob tŷ lle y byddo deiliaid rhydd.
 ‘ 12. Fod offrymau i gael eu rhoddi dair gwaith
 ‘ bob llwyddyn, at gadw goleu yn yr eglwysi.
 ‘ 13. Fod tâl ddyladwy i gael ei roddi, pan
 ‘ dorir tir at gladdedigaeth. 14. Fod gwyliau
 ‘ ac ymptydau yr eglwys i gael eu cadw. 15.
 ‘ Na byddo na chadw marchnadoedd, na myned
 ‘ i hela, ar y sabbath. 16. Fod yr ymptydau
 ‘ i gael eu cadw yn y grawys; ac ar wythnosau
 ‘ y cydgoriau;* ac ar noswyliau y forwyn fendi-
 ‘ gaid, a’r holl apostolion; oddieithr ar amser y
 ‘ pasg, ac o ddydd nadolig hyd yr wythfed dydd
 ‘ o’r ystwyll; ac ar bob dydd gwener, na byddo
 ‘ yn ddydd gŵyl. 17. Na byddo neb i dderbyn
 ‘ llwon ar y gwyliau, na dim barn i gael ei wneu-
 ‘ thur mewn llysoedd, o’r mis cyn nadolig, hyd
 ‘ yr wythfed dydd o’r ystwyll; ac o’r trydydd
 ‘ Sul cyn y grawys, hyd y pymthegfed dydd yn
 ‘ ol y pasg. 18. Annogir pawb i ddiwygio eu
 ‘ buchedd, a chyfaddef eu pechodau i’r offeiriad,
 ‘ ac i dderbyn y cymmun. o leiaf. dair gwaith yn
 ‘ y flwyddyn. 19. Annogir pawb i garu Duw. a
 ‘ chadw

* Sef ar ol y dydd cyntaf o’r grawys, y Sulgwyn, y 14 o
 Fedi, a’r 15 o Ragfyr.

CANT
XI.

‘ chadw ei orchymmynion; i ddysgu y gredo, a
‘ gweddi yr Arglwydd, yr hon, mewn saith dei-
‘ syfiad, a gynnwys bob peth angenrheidiol i’r
‘ bywyd hwn, a’r un i ddyfod. Hefyd, i bawb
‘ ymwrthod â phechodau marwol; ac os trosedda
‘ neb, fod iddynt ddiwygio, yn ol cyfarwyddiad-
‘ au yr offeiriad. Fod pawb i gilio oddi wrth
‘ buteindra, godineb, a phob aflendid; a chadw
‘ yn ea cof fanylrwydd y farn ddiweddaf. 20.
‘ Yn ddiweddaf, fod yr esgobion a’r bugeiliaid,
‘ i gael eu hannog i fod yn wyliaidwrus ar eu
‘ praid; i bregethu athrawiaethau iachus, ac i
‘ fod yn siamplau o bob daioni.’ *

Sel Jo-
seph.

Joseph, esgob Llandaf, yn gofidio wrth ystyr-
ied esgeulusdra rhieni i hyfforddi eu plant yn eg-
wyddorion y grefydd gristianogol, a’r aufoesol-
deb mawr ag oedd wedi ymdaenu trwy ei holl
esgebaeth mewn canlyniad, a roddodd orchym-
myn, na wnelid un math o waith ar y Sabbath;
ac hefyd i’r offeiriaid i addysgu y ieuenctyd i
ddarllen yr ysgrythurau, heb na thâl na gwobr;
ac i fyw yn heddychlou â phob dyn. Joseph
hefyd a ddiwygiodd y dull o gadw y gwylian
Mabsant; ac a barodd na byddai dim yn cael ei
wneuthur ar y cyfryw ddyddiau, ond gweddio
Duw, gwneuthur elusenau, a chynnal cofiadwr-
iaeth

O. C.
1030.

* Cressy’s Ch. Hist. B. XXXIV. Chap. 6.

iaeth barchus o Dduw a'i saint, yn nghyd â'u CANT
XI.
gweithredoedd canmoladwy. Dywedir fod Joseph yn ŵr doeth, duwiol, a dysgedig;^a ac wedi iddo fod yn esgob yn Llandaf dros ugain mlynedd, a gwneuthur llawer o ddaioni yn yr esgobaeth honno, efe a fu farw ar ei daith yn agos i Rhufain.^b

Yn ebrwydd gwedi i Gruffydd ab Llywelyn Gruffydd
ennill llywodraeth Gwynedd, y Saeson a'r ^{ab Llywelyn}
Daeniaid a oresgynasant Ddeheu-barth Cymru. ^{O. C.}
Gruffydd, yn dywysog ieuangc, llawn o ddewr- ^{1037.}
der, a aeth i'w cyfarfod hwynt, ac a'u gorchfyg-
odd wrth Rhyd y Grog, ar lan afon Hafren.
Gwedi cael ei dderchafu trwy y fuddugoliaeth
hon, Gruffydd, ar ei ddychweliad i Wynedd, a
dramwyodd trwy y Deheu-barth, ac a losgodd
Lanbadarn-fawr yn ulw. Hywel, tywysog y
Deheu-barth, yn ofni colli ei dywysogaeth, a
lwyddodd gydâg Edwyn, brawd Leoffric, iarll
Caerlleon ar Ddyfrdwy, i ddyfod â byddin o
Saeson a Daeniaid, i'w gynnorthwyo ef yn erbyn
Gruffydd. Ond pan gyfarfu Gruffydd â hwynt,
efe a'u gorchfygodd â lladdfa fawr, a gorsu ar
Hywel ffoi am ei einioes.^c

K k

Hywel,

^a Archaiol. Vol. II. p. 506, 510.

^b Godwin's Catal.

^c Powell's Hist. Wales, p. 85.

CANT
XI.Brwydr
Pencad-
air.O. C.
1038.

Hywel, tywysog y Deheu-barth, gwedi ad-gadarnhau ei fyddin, a wnaeth gynnyg drachefn i ennill yn ol ei dywysogaeth; ac a gymmerodd ei wraig gydâg ef i faes y gwaed, fel y gallai hi gyfranogi o orfoledd y fuddugoliaeth ag oedd ef mewn gobaith o'i chael. Pan glybu Gruffydd hyn, efe a ddaeth yn gyflym o Wyuedd i'r Deheu-barth, ac a gyfarfu â Hywel yn Mbencadair, yn sir Gaerfyrddin; lle y gorchfygodd efe ef yn hollol. Hywel, trwy lawer o anhawstra, a ddiangodd, ond cymmerwyd ei wraig ef yn garcharor. Er fod Gruffydd yn rhyfelwr doeth a dewr, ac wedi ei gynnysgaeddu â llawer o rinweddau da, pan ennillodd efe y fuddugoliaeth ar Hywel, efe a ymchwyddodd. Ac yn lle ymddwyn fel tywysog anrhydeddus, ac amddiffyn rhinwedd ac anrhydedd y wraig a gymmerasai yn garcharor, efe a oddefodd ei hun i gael ei orchfygu gan ei glendid hi, ac a'i cymmerodd yn ordderch-wraig iddo ei hun. Bu hyn yn ofid mawr i lawer o dduwiolion yr oes, a dywedasant lawer yn erbyn y weithred bechadurus hon o eiddo Gruffydd, ond ni's gallasant lwyddo gydâg ef i'w gollwng hi ymaith. Hywel, yn llawn galar ac anfoddlourwydd am y golled a gafodd, a gasglodd ei filwyr yn nghyd cyn gynted ag y gallodd, gydâ bwriad i ennill yn ol ei wraig a'i goron; ond Gruffydd a'i gorchfygodd drachefn, a chasodd

chafodd Hywel ei ladd, a'i holl fyddin ei dinystrio.*

CANT
XI.

Ar farwolaeth Hywel, meibion Rhydderch ab Iestyn a honasant hawl yn nhywysogaeth y Deheu-barth; ond nid oeddynt yn ddigon galluog i orchfygu Gruffydd; a'r wlad a gafodd lonyddwch dros ychydig o flynyddoedd. Ar ddiwedd yr heddwech hwn, Harold, blaenor llu y Saeson, a ddaeth â'r fath fyddin luosog i Wynedd, fel y gorfua'r Ruffydd ffoi o'i wlad. A phan ddychwelodd efe yn ol, Madog Min, esgob Bangor, yr hwn a fradychasai ei dad Llywelyn ab Seisyllt, a'i bradychodd yntef hefyd; a chweddi torri pen Gruffydd, hwy a'i hanfonasant yn aurheg i Harold.^b

Marwol-
aeth
Hywel.

Madog
Min yn
bradychu
Gruffydd.

Pan fu farw Joseph, esgob Llandaf, Herwallt addewiswyd yn esgob yn ei le ef. Er fod Herwallt yn Gymro, efe a gafodd ei ddwyn i fynu yn mhlith y Saeson, a'i gyssegru mewn cymmanfa, yn Llundain, gau arch-esgob Canterbury. Dywedir i Herwallt, fel yr esgobion o'i flaen, ysgymuno rhai o arglwyddi y gymmydogaeth, a chael llawer o diroedd i'r esgobaeth am eu gollyngdod hwynt. Yr oedd pabydd-
K k 2 iacth

Her-
wallt.
O. C.
1059.

* Archaiol. Vol. II. p. 508. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 316—320.

^b Archaiol. Vol. II. p. 515.

CANT
XI.

Pererindod i
Rhufain.

iaeth gwedi cynnyddu i'r fath raddau y pryd hyn, fel ag y cyfrifai cristianogion Cymru daith o bererindod i Rhufain, yn iawn digonol am lawer o bechodau. Dywedir i un Caradog, yn amser esgob Herwallt, fel arwydd o'i edifeirwch, a chydâ bwriad i wneuthur iawn am ei bechodau mawrion, fyned ar daith o bererindod i Rhufain, ac addaw treulio saith mlynedd o benyd, a rhoddi tir i esgobaeth Llandaf.^a

William
y Gorch-
fygwr yn
dyfod i
Loegr.
O. C.
1066.

Gwedi coroni Harold yn frenin Lloegr, William y Gorchfygwr, Duc Normandy,* a ddaeth i'r ynys hon, â byddin luosog; ac a orchfygodd Harold yn mrwydr Hastings, ac a deyrnasodd yn ei le ef. Tra bu William a Harold yn ymladd am goron Lloegr, ni chymmerodd y Cymry ddim sulw o honynt. Ond gwedi i'r Saeson golli y dydd, a thra yr oedd William yn absennol yn Normandy, y Cymry a unasant â'r Saeson i arrheithio sir Henffordd. Ychydig o amser wedi hyn, Caradog mab Gruffydd ab Rhydderch, a anfonodd am fyddin o'r Normaniaid i'w gynnorthwyo ef i ennill tywysogaeth y Deheu-barth oddiar Meredydd, mab Owain ab Edwyn.^b

O. C.
1069.

Y Normaniaid gwedi gorchfygu Meredydd,
gosod

^a Godwin's Catal.

* Talaith yn Ffraingc.

^b Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 343—345.

gosod Caradog yn dywysog y Deheu-barth, a chael blâs ar anrhaith y wlad, a oresgynasant Ddyfed, ac a anrheithiasant sir Aberteifi. Er fod Caradog dan rwympau iddynt am y cynnorthwy a reisant iddo, nid oedd efe yn hoffi eu gwelld yn anrheithio ei wlad: o blegid hyny efe a aeth â llu dewisol o wyr Gwent a Morganwg, yn nghyd â'i wyr ei hun, ac a'u gyrodd hwynt allan o'r wlad, gwedi dwyn eu byspail oddi arnynt.^a

CANT
XI.

Ar farwolaeth Bleiddyd, esgob Tŷ Ddewi, Sulien, Sulien ddoeth, gwr enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Gwedi bod yn ddiwyd yn y cyflawniad o ddyledswyddau pwysfawr y swydd ardderchog honno dros bum mlynedd, Sulien a'i rhoddodd i fynu; ac Abram a wnaethpwyd yn esgob Tŷ Ddewi yn ei le ef.^b

Sulien,
esgob
Tŷ
Ddewi.
O. C.
1070.

O blegid i dywysogion Morganwg gael llywodraeth y Deheu-barth, Rhys ab Tewdwr Mawr,* a aeth drosodd i Lydaw. Ond yn amser Abram, esgob Tŷ Ddewi, efe a ddaeth yn ol i Gymru, ac a honodd hawl i lywodraeth y Deheu-barth. Y Cymry, gwedi blino ar deulu Gwrgant, ag oedd yn llywodraethu y pryd hyn, o blegid fod y teulu hwnw yn caru rhyfel, ac yn gwybod

Rhys ab
Tewdwr,
tywysog
y Deheu-
barth.
O. C.
1077.

^a Archaiol. Vol. II. p. 518. ^b Ibid. p. 521.

* Tewdwr oedd fab i Einion ab Owain ab Hywel Dda.

CANT

XI.

gwybod fod hawl Rhys ab Tewdwr yn gyfiawn, a'i fod yntef yn ŵr doeth a deallus, a gytunasant yn unfryd i'w dderbyn ef yn dywysog arnynt.* Y flwyddyn ar ol hyn, y Saeson a diriasant yn Nhŷ Ddewi, ac a ddinystriasant y dref. Ac yn fuan yn ol hyny, Abram, esgob Tŷ Ddewi, a fu farw; a gwnaethpwyd i Sulien, yr hen esgob, i gymmeryd gofal yr esgobaeth arno drachefn.†

Yr oedd eglwys Tŷ Ddewi mewn parch mawr gan holl gristianogion yr ynys, yn yr oes hon. Cyfrisent fod cymmaint o haeddiant yn y weithred o fyned i ymweled â Thŷ Ddewi, ddwy waith, a myned i ymweled â Rhufain, un waith.* Ac mewn canlyniad i'r grediniaeth goel-grefyddol hwn, percerinion o amrywiol leodd a aent i ymweled â Thŷ Ddewi.† Pan oedd Sulien yr ail waith yn esgob Tŷ Ddewi, William y Gorchfygwr, Duc Normandy, gwedi clywed am sancteiddrwydd y lle, a chredu fod llawer o rinwedd a haeddiant yn y weithred o ymweled â'r eglwys

* Archaiol. Vol. II. p. 521. † Ibid. p. 522.

* Roma semel quantum, bis dat Menevia tantum. i. e. It was esteemed as meritorious to visit St. David's twice, as to visit Rome once.

Rhyw ŵr mwy union-gred nâ chyffredin, a atebodd, Mercedem similem reddit uterque Locus. i. e. It is as meritorious to visit one as the other.

† Brown Willis's Survey.

eglwys gadeiriol, lle y bu Dewi yn gweinidog-
aethu, a aeth ar daith o bererindod i ymweled â
Thŷ Ddewi. Pan oedd ar y daith hon, efe a
roddodd lawer o roddion i eglwysi, esgobion, ac
offeiriaid Cymru; ac hefyd i'r mynachlogydd, a'r
mynachod.^a

CANT
XI.

William
yn myned
i ymwel-
ed â Thŷ
Ddewi.
O. C.
1080.

Yn yr un flwyddyn ag y bu William y Gorch-
fygwr yn Nhŷ Ddewi, Rhys ab Tewdwr a
wuaeth ryfel â Iestyn ab Gwrgant o Forganwg;
ac a ddinystriodd gastellydd Denys Powys, Llan
Illtyd, a Dindryfan. Mewn canlyniad i hyn,
Iestyn a ruthrodd arno yntef, ac a anrheithiodd
ystrad Towi, a Brycheiniog, ac a gafodd y fudd-
ugoliaeth arno. Iestyn, pan ddychwelodd o'r
frwydr hon, a adeiladodd gastell cadarn yn
Nghaerdydd; ac a wuaeth gastell Cynffyg, a
chastell Trefufered, yn gadarnach nag oeddent
o'r blaen.^b

Tri mab Bleddyn ab Cynfyn, yn dymuno cael
yn ol y llywodraeth a gollasent ar farwolaeth eu
tad, a wrthryfelasant yn erbyn Rhys ab Tewdwr.
Rhys, yn analluog i'w gwrthwynebu, a ffôdd i'r
Iwerddon; a chweddi cael byddin o Wyddelod a
Scotiaid, a ddychwelodd i Gymru, ac a ruthr-
odd ar ei elynion yn Llechryd, ac a'u gorchfyg-
odd hwynt yn llwyr. Y flwyddyn ar ol hyn, bu
farw

O. C.
1087.

Brwydr
Llech-
ryd.

^a Archaiol. Vol. II. p. 522. ^b Ibid.

CANT farw Sulien esgob Tŷ Ddewi. Cyfrifid yr esgob
XI. hwnw y doethaf, a'r mwyaf clodfawr o holl es-

Marwol- gobion Cymru, a dywedir ei fod yn rhagori ar
aeth bawb yn ei dduwioledeb a'i rinweddau da. Yn
Sulien. yr un flwyddyn hefyd, bu daiar-gryn mawr trwy
O. C. holl ynys Brydain; a thiriodd môr-ladron yn
1088. Nhŷ Ddewi, y rhai, gwedi yspeilio yr eglwys o'i
 holl drysorau, a losgasant y dref â than.*

Ar farwolaeth Sulien, Rhyddmarch ei fab a
 gyssegrwyd yn esgob Tŷ Ddewi yn ei le ef. Dy-
 wedir fod Rhyddmarch, fel ei dad, yn hynod
 mewn doethineb a dysgeidiaeth; ac na fu un
 athrofa yn Nhŷ Ddewi gwedi ei ddyddiau ef,
 dros lawer o flynyddoedd. Y mae llaw-ysgrifen
 o'i waith ef, ag sydd yn cynnwys, yn benaf, ha-
 nes bywyd saint ynys Brydain, mewn bod hyd
 heddyw.* *

Fel ag yr oedd pechodau y Cymry yn galw am
 farn i syrthio arnynt, yr Arglwydd a oddefodd i
 amgylchiad i gymmeryd lle y pryd hyn, ag a fu
 yn achos o gyfnewidiad mawr yn y wlad. Lle-
 welyn ac Einion, dau bendefig yn Neheu-barth
 Cymru, a wrthryfelasant yn erbyn Rhys ab Tew-
 dwr, ac a ruthrasant arno ef yn Llandudoch, yn
Brwydr sir Benfro; lle yr oedd y pryd hyn yn pres-
Llandud-
och.
O. C.
1088.
 wylio.

* Archaiol. Vol. II. p. 523. * Camb. Biog.

* Among the Cottonian collection in the British Museum,
 Vespasian, A. XIV.

CANT
XI.

wyllo. Ond Rhys ab Tewdwr a'u gorchfygodd hwynt â lladdfa fawr. Einion, gwedi ei orchfygu, a ffôdd at Iestyn ab Gwrgant, tywysog Morganwg, yr hwn hefyd oedd mewn gwrthryfel yn erbyn Rhys ab Tewdwr, tywysog y Deheu-barth. Iestyn a addawodd roddi ei ferch yn wraig i Einion, ond iddo ef lwyddo gydâ y Normaniaid, i anfon byddin i'w cynnorthwyo hwynt yn erbyn Rhys ab Tewdwr. Ar yr addewid hon, Einion a aeth i Loegr; a Robert ab Amon,* gwr mawr yn llys William Rufus, ar ddymuniad Einion, a gymmerodd y gorchwyl arno, ac a ddewisodd ddeuddeg o farchogion cymmeradwy â byddin luosog o filwyr i wasanaethu dano. Robert ab Amon, a'i wyr, a diriasant yn Morganwg, yn gynnar y flwyddyn ganlynol, a chawsant eu derbyn yn anrhydeddus gan Iestyn, arglwydd y wlad; a chwedi uno â'r Cymry, hwy a ddechreuasant anrheithio tiriogaethau Rhys ab Tewdwr. Er fod Rhys y pryd hyn yn ddeuddeg mlwydd a phedwar ugain oed, efe a aeth yn erbyn y gwrthryfelwyr, ac a'u cyfarfu hwynt yn Hirwaen Wrgant, lle y bu brwydr waedlyd, ac y cafodd tywysog y Deheu-barth ei orchfygu. Goddiweddwyd Rhys ab Tewdwr yn Nglyn Rhoddnai; ac yno y gosodwyd ef i farwolaeth. Felly y syrthiodd Rhys ab Tewdwr, a chydâg ef ogoniant tywysogaeth y Deheu-barth.*

O. C.
1090.Marwol-
aeth Rhys
ab Tew-
dwr.O. C.
1091.

L 1

Iestyn

* Robert Fitzhammon. Archæol. Vol. II. p. 521.

CANT

XI.

Robert
ab Amon,
a'i wyr,
yn medd-
iannu
Mor-
ganwg.

Iestyn ab Gwrgant, gwedi ennill llywodraeth y Deheu-barth, a dalodd y Normaniaid am eu gwasanaeth, ac a'u gollyngodd hwynt ymaith; ond ni roddai efe ei ferch i Einion yn ol ei addewid. Einion, yn llawn llid, o blegid ymddygiad anghyfiawn Iestyn tu ag atto, a frysiodd ar ol y Normaniaid, ac a'u goddiweddodd cyn iddynt hwylio. Gwedi i'r Normaniaid ddyfod i dir, Einion a ddangosodd iddynt hwy y cam a gawsai gan Iestyn, ac mor hawdd oedd iddynt hwy ennill holl diriogaethau y tywysog bwnw.

Robert ab Amon, yn cyd-ymdeimlo â'i gyfaill, ac yn gweled fod ganddo gyfleustra i gymmeryd meddiant o wlad äang a ffrwythlon, a gyd-agweddodd â deisyfiad Einion; ac a ddi-feddian-nodd Iestyn o'i diriogaethau. Gwedi gorchfygu Iestyn, Robert ab Amon, a'i ddeuddeg marchog, a ranasant oreuon ei wlad ef rhyngddynt. Robert ab Amon a gadwodd y rhan benaf iddo ei hun, yn nghyd âg arglwyddiaeth y cyfan oll; a rhanodd y gweddill rhwng y deuddeg marchog ag oedd gwedi anturio gydâg ef;* a chafodd Einion

* Pendefigion y Normaniaid yn Lloegr, gwedi clywed am lwyddiant Robert ab Amon, a'r marchogion, a lanwyd o ddynmuniad a threfeddiaethau yn Nghymru; ac a deisyfasant gennad gan y brenin, i feddianu, mewn usuldd-dod iddo ef, y tiriogaethu a allent hwy orchfygu ar eu traul eu hunain yn Nghymru. Brenin Lloegr yn tybied y gallasai hyn fod yn foddig i ddwyn Cymru oll, mewn amser, dan ei lywodraeth, a ganiataodd iddynt eu deisyfiad. Mewn canlyniad i hyn, llanwyd

Einion y mynydd-dir, a'r rhanau mwyaf an-
frwythlon o'r wlad. Fel hyn y daeth y Nor-
maniaid i Gymru, ac y cafodd arglwyddi y mers
eu sefydlu yn y wlad hon.*

CANT
XI.

Bu y rhyfeloedd hyn yn niweidiol iawn i
achos crefydd yn Ngwent a Morganwg; a dyw-
edir fod prinder yd ac enllyn trwy yr holl wlad, Newyn
mewn canlyniad i'r rhyfeloedd ag oedd gwedi yn ynys
bod dros amrywiol flynyddoedd trwy yr holl Brydain.
ynys; ac i lawer farw o newyn.^b

Yn yr amser terfysglyd hwn, cafodd Herfeus Herfeus,
ei gyssegru yn esgob Bangor. Dywedir ei fod esgob
yn llym yn ei ddyscyblaeth, a bod y Cymry yn ei Bangor.
amharhu yn fawr. Y mae yn debygol fod O. C.
Herfeus yn ffafrol i'r Saeson, ac iddo trwy hyny, 1093.
dynu anfoddlonrwydd y Cymry. Ond pa beth
bynnag oedd yr achos, gwyr Bangor a laddasant
ei frawd; a phan ddarfu iddynt fygwth gwneu-
thar yr un peth iddo yntau, efe a ffôdd i Loegr,
ac a gafodd esgobaeth Ely.^c Pan oedd Herfeus
L 12 yn

Powys, Gwynedd, a Deheu-barth, mewn byr amser, o ben-
defigion y Normaniaid, y rhai a elwid arglwyddi y mers,
neu barwniaid; ac y mae llawer o'u hiliogaeth yn Nghymru
hyd heddyw. I'r dyben i amddiffyn eu hunain yn eu hetif-
eddiaethau anghyfiawn, arglwyddi y mers a adeiladasant gas-
tellydd trwy y wlad; a chanddynt hwy yr adeiladwyd y rhan
fwyaf o'r castellydd ag sydd yn Nghymru.

* Archaiol. Vol. II. p. 524, 525.

^b Ibid. p. 528. ^c Brown Willis.

CANT yn Mangor, bu farw Rhyddmarch enwog, esgob
XI. Tŷ Ddewi; a chyssegrwyd Griffri yn esgob yn
 ~~~~~
Marwol. ei le ef.^a Yn ol dyddiau Griffri, collodd esgob-
aeth aeth Tŷ Ddewi ei hawdurdod arch-esgobaethol,
Rhydd- ac a ddaeth yn ddarostyngedig i arch-esgob Can-
march. terbury.^b
O. C.
1098.

^a Brown Willis. ^b Camb. Biog.

Y DEU-

Y DEUDDEGFED CANT.

HERWALLT, esgob Llandaf, gwedi bod dros ddeugain mlynedd yn yr esgobaeth honno, ar amser peryglus iawn, a fu farw yn nechreuad y cant hwn, yn ŵr can mlwydd oed; a Gwrfan,* arch-diacon Llandaf, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Pan wnaethpwyd Gwrfan yn esgob Llandaf, yr oedd yr esgobaeth honno mewn cyflwr tlawd a thruenus iawn. Pa beth bynnag oedd cyflwr moesol y plwyfolion, yr oedd yr eglwys gwedi ei dinystrio yn mron i'r llawr, yn y rhyfeloedd a fu o achos Iestyn ab Gwrgant; a'r ar-drethi wedi eu cymmeryd yn ffurfed; ac o'r pedwar canonwr † ar hugain, ag oedd yn perthyn i'r eglwys gadeiriol, braidd y gallent gynnal dau, gydâ yr esgob. Gwrfan, i'r dyben i ddwyn pethau i well trefn, a achwynodd wrth y Pab, ac a gafodd lythyrâu ganddo ef at frenin Lloegr,

CANT
XII.Marwol-
aeth Her-
wallt.O. C.
1103.

* Urban y gelwir yr esgob hwn gan Godwin.

† Canonwyr ydynt offeiriaid ag sydd yn feddiannol ar Gorfywoliaeth, ac yn cyflawni gwasanaeth crefyddol yn yr eglwysi cadeiriol.

CANT
XII.

Y Pab
yn annog
y bobl i
adeiladu
eglwys
Llandaf.

Gwrgan
yn adeil-
adu yr
eglwysi.

Lloegr, yn nghyd âg arch-esgob Canterbury, ac at offeiriaid, a boneddigion esgobaeth Llandaf; i ddeisyf arnynt i roddi pob cynnorthwy i adgy-weirio yr eglwys gadeiriol, yn nghyd â'r eglwysi ereill ag oedd gwedi eu dinystrio trwy y rhyfel-oedd ag oedd wedi bod yn y wlad. Arch-esgob Canterbury, hefyd, i'r dyben i annog y bobl i roddi yn hael at adeiladu yr eglwysi, a ryddhadd bawb ag a roddai ddim at yr achos hyn, oddi wrth y bedwarydd rhan o bob penyd a osodid arnynt. Gwrfan, gwedi cael llawer o arian, a dynodd i lawr yn llwyr yr hen eglwys gadeiriol; ac a adeiladodd yr eglwys ag sydd yno yn bresennol.* Ac efe a barodd adeiladu yr eglwysi ereill hefyd, ag oedd gwedi eu tynu i lawr yn yr esgobaeth. Gwedi gorphen y pethau hyn, Gwrfan a ymdrechodd i gael yn ol y tiroedd ag oedd gwedi eu cymmeryd oddiwrth yr esgobaeth gan esgobion Tŷ Ddewi, a Henffordd; ac a achwynodd eu bod hwy gwedi traws-feddiannu rhaglafiaeth Gŵyr, Cydwely, Cantref bychan, Ystradwy, ac Euas; y rhai oedd gynt yn perthyn i esgobaeth Llandaf. Pan brofwyd y pethau hyn gan chwech o dystion, gorchymmynodd y Pab i adferu yr holl leodd hyny i esgobaeth Llandaf, fel cynt, ac i'r trigolion roddi ufuddod i Gwrfan, fel eu hesgob cyfreithlon.*

Pan

* Dechreuwyd adeiladu eglwys-gadeiriol bresennol Llandaf, Ebrill 14, 1120. Godwin's Catalogue.

* Godwin's Catal.

Pan lifodd y môr dros ran fawr o wlad Fflanders, gorfu ar y trigolion ymosyn am wlad arall i breswyllo. Llawer o honynt a ddaethant i Loegr, ac a ddeisyfasant ar y brenin Harry i roddi iddynt ryw ran o'i deyrnas, i wladychu ynthi. Harry, yn gwybod y buasai y fath nifer o drigolion defayddiol yn ychwanegu at gryfder a chyfoeth ei deyrnas, ac hefyd yn ewyllysio darostwng cenedl y Cymry, er nad oedd ganddo un hawl gyfreithlon, a roddodd genad i'r Fflandrysiaid i wladychu yn ngwlad Rhws, yn sir Benfro; lle y maent hyd heddyw.*

CANT
XII.
Y Fflandrysiaid
yn dyfod
i sir
Benfro.
O. C.
1105.

Riccart Grinfil, un o'r marchogion a ddaeth gyda Robert ab Amon i Gymru, gwedi cael arglwyddiaeth Glyn Nedd yn etifeddiaeth, a aeth i wlad Canaan, i ymweled â bedd Crist yn Jerusalem. Pan ddychwelodd yn ol, efe a ddygodd gydag ef o Ganaan, wr a'i enw Lalys, yr hwn oedd yn gywraint iawn mewn llawer o bethau, yn neilltuol mewn Saerniaeth. Gwedi dyfod i Glyn Nedd, Riccart Grinfil a osododd Lalys ar waith i adeiladu Mynachlog Castell Nedd; ac a roddodd lawer o'i diroedd oddi amgylch i afon Nedd a Tawe, yn nghyd â chappel Castell Nedd, a'i ddegymau, a banner pysgod Nedd, i gynnal y Fynachlog honno. Ac fel nad oedd yn ewyllysio cadw dim oddiwrth y Cymry, efe a roddodd y rhan

Adeiladu
Mynach-
log Cas-
tell Nedd.
O. C.
1111.

* Powell's Hist. Wales, p. 128:

CANT

XII.

Y than arafl o'i etifeddiaeth i'r rhai ag oedd yn herchenogion arni, cyn ei ddyfodiad i'r wlad. Lalys, gwedi gorphen Mynachlog Castell Nedd, a gafodd diroedd yn Llangewyd yn sir Forganwg, ac a adeiladodd tref Trelalys, ac a symudodd yr eglwys yno.* Yn nghylch yr un amser, Gilbert, mab Richard de Clare, a roddodd eglwys Llanbadarn, yn sir Aberteifi, yn nghyd â'r tiroedd ag oedd yn perthyn iddi, i eglwys S. Pedr yn Nghaerloyw. Ond er hyny, y mae yn amlwg fod hen sefydliad eglwysig Llanbadarn fawr mewn bod flynyddoedd lawer wedi hyn.†

Bernard,
esgob Ty
Ddewi.

O. C.
1112.

Ar farwolaeth Griffri, esgob Ty Ddewi, Bernard, un o'r Normaniaid, a chaplan i'r brenin Harry y cyntaf, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef, heb gael ei ddewis gan offeiriaid yr esgobaeth, fel arferok. Bernard, wedi ei wneuthur yn esgob gan y brenin Harry, ac yn gwybod ei fod mewn flafr ganddo, a gynmerodd arno yr enw o arch-esgob Ty Ddewi; ac a barodd i'r groes gael ei dwyn o'i flaen ef trwy Gymru. Anfoddlonodd hyn arch-esgob Canterbury yn fawr, ac ni esgeulusodd un moddion i ddarostwng balchder esgob Ty Ddewi. A gorsu ar Bernard, gwedi gwario llawer o arian yn yr ymdrech hwn, roddi i fyuu ei hawl i'r enw arch-esgob.‡ Ac o hyn allan,

* Archaiol. Vol. II. p. 541. Dugdale's Monast. Vol. I. p. 89.

† Hoare's Notes on Giraldus's Itin. ‡ Godwin's Catal.

allan, daeth holl esgobaethau Cymru yn ddarostyngedig i arch-êsgob Canterbury.

CANT
XII.

Ar ddyfodiad y Normaniaid i Gymru, a mar-Gruffydd
wolaeth Rhys ab Tewdwr, Gruffydd, ei fab^{ab Rhys}
bychan, a gymmerwyd i'r Iwerddon, rhag ofn^{yn dych-}
iddo gael ei ladd gan ei elynion. Gruffydd^{welyd i}
ab Rhys, gwedi aros yn yr Iwerddon nes yd-^{Gymru.}
oedd yn bumpt ar hugain oed, a ddychwel-^{O. C.}
odd i'w wlad ei hun; ac a breswylodd dros
ychydig o amser yn Nghastell Penfro, gydâ Ge-
rallt, yr hwn oedd yn briod â'i chwaer Nest.
Pan glybu y brenin Harry fod Gruffydd ab
Rhys gwedi dychwelyd i Gymru, a'i fod yn
honni hawl i dywysogaeth y Deheu-barth, efe a
roddodd orchymmyn i rai o'i gyfeillion i'w ddal
ef. Gruffydd gwedi cael gwybodaeth o hyn, a
ffôdd at Ruffydd ab Cynan, tywysog Gwynedd;
yr hwn a'i derbyniodd ef yn gariadus, o blegid y
cyfeillgarwch ag oedd gwedi bod rhyngddo a'i
dad. Harry, gwedi clywed fod Gruffydd ab
Rhys, yn cael ei oleddu gan dywysog Gwy-
nedd, a ddeisyfodd ar Ruffydd ab Cynan, i ddy-
fod atto ef i Loegr; a thrwy eiriau denu,
gwobrau mawrion, ac addewidion hael, a lwydd-^{Anffydd-}
odd gydâ tywysog Gwynedd i addaw traddodi^{lond b}
Gruffydd ab Rhys i'w ddwylaw ef. Cyfeillion^{Gruff-}
Gruffydd ab Rhys, yn ofni fod rhyw ddrygau yn^{ydd ab}
cael eu dwyn yn mlaen rhwng brenin Lloegr a
thywysog^{Cynan.}

M m

thywysog

CANT
XII.

thywysog Gwynedd, a ddeisyfasant arno i gilio o Aberffraw, fel y gallai gael cyfleustra i sylwi ar ymddygiad Gruffydd ab Cynan ar ei ddychweliad o Lloegr. Pan ddaeth tywysog Gwynedd yn ol i Aberffraw, ac heb weled Gruffydd ab Rhys yno, efe a ofynodd pa le yr oedd; a phan wybu, efe a anfonodd wyr arfog i'w ddwyn ef yn ol. Gruffydd ab Rhys yn gwybod eu bod yn dyfod, a redodd am noddfa i eglwys Aberdaron. Gruffydd ab Cynan, yn diystyru rhagor-freint yr eglwys, mewn achos o'r natur hyny, a roddodd orchymmyn i'w wyr ei ddwyn ef oddi yno trwy drais. Ond offeiriaid y gymmydogaeth, yn llawn sel dros ragor-freintiau yr eglwys, a godasant yn unfryd yn erbyn swyddwyr y tywysog; ac a ddywedasant na oddefent hwy ddim i ragor-freintiau yr eglwys gael eu cwtogi yn y mesur lleiaf. A thra bu yr offeiriaid, a swyddwyr y tywysog, yn dadleu yn ngbylch rhagor-freintiau yr eglwys, Gruffydd ab Rhys a ddiangodd liw nos, ac a ddaeth i Ystrad Tywi.*

Sel offeiriaid Gwynedd.

Llwyddiant Gruffydd ab Rhys.

Pan glybu cyfeillion Gruffydd ab Rhys ei fod gwedi dyfod i Ystrad Tywi, hwy a gyrchasant atto o bob man; ac efe a'u harweiniodd hwynt allan yn erbyn y Saeson, ac a ddinystriodd lawer o gastellydd y Normaniaid, ag oedd yn wasgaredig.

* Archaiol. Vol. II. p. 542—544. Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 420—425.

CANT
XII.

O. C.
1114.

edig trwy Gymru. Gwedi anrheithio Aber-
taw, a gwneuthur drygau mawr oddi amgylch
i Lanymddyfri, Gruffydd ab Rhys a aeth i Gaer-
fyrddin, yr hon oedd brif-eisteddle llywodraeth
y Saeson yn Nghymru y pryd hyny; a chwedi
gwarchae y castell, efe a'i maluriodd, ac a losg-
odd y dref yn ulw. Gruffydd hefyd a ennillodd
gastell Cydweli oddiar William de Lwndwn, ac
a ddug yspail fawr o'r parthau hyny. Pan
glywodd gwyr Caredigion am lwyddiant Gruff-
ydd, hwy a ddeisyfasant arno i gymmeryd eu
llywodraeth hwynt arno. Er cryfed oedd y
Saeson yn y wlad honno, Gruffydd a aeth yn union
i Aberteifi, a chwedi gwarchae y castell ag oedd
iarll Gilbert, a'r Fflandrystaid gwedi godi yn
Mlaen Porth, efe a'i heunillodd, ac a'i malur-
iodd i'r llawr. Bu yr ymladdfa hon yn angeuol
iawn i'r Saeson ag oedd yn gwladychu yn y
parthau hyny o sir Aberteifi. Gwedi dinystrio
castell Blaen Porth, Gruffydd ab Rhys a ennill-
odd gastell Peithell, lle yr oedd goruchwyliwr
Gilbert yn byw. Pan orchfygodd Gruffydd y
Saeson a'r Normentaidd ag oedd yn y parthau
maf o sir Aberteifi, efe a aeth i Glasgryg yn agos
i Lanbadarn fawr, gyda bwriad i ymosod ar
gastell Aberystwyth dranoeth. Tra yr oedd Gruf-
fydd yn gwerayllu yn Nglasgryg, bu eisiau llun-
iaethar ei filwyr; a gorfu arno gymmeryd rhai o'r
anifeiliaid ag oedd yn pori o fewn terfynau noddfa

Brwydr
Blaen
Porth.

M m 2

Llan-

CANT
XII.

Llanbadarn;* yr hon oedd weithred annoeth a pheryglus yn yr oes goel-grefyddol honno. Ar y noswaith ag yr oedd Gruffydd yn Nglasgryg, llywodraethwr castell Aberystwyth a anfonodd i Ystrad Meirig, am fwy o wyr. Gruffydd, yn anwybodus o hyn, a esgeulusodd gadw ei filwyr mewn trefn; a phan ruthrodd efe dranoeth ar y castell, y Normaniaid a ddaethant allan, ac a'i gorchfygasant ef; a gorsu ar Ruffydd ab Rhys ddychwelyd i Ystrad Tywi.*

Gwrfan
yn esgob
Llandaf
aBangor.

O blegid nad oedd gan Gwrfan ond ychydig at ei gynhaliaeth, tra y bu yn dwyn pethau i drefn yn esgobaeth Llandaf; dywedir iddo, yn fuan wedi i Herfeus ymadael âg esgobaeth Bangor, gymmeryd gofal yr esgobaeth honno arno hefyd. Ond pan orphenodd efe adeiladu eglwys Llandaf, a chael yn ol y tiroedd ag oedd yn perthyn iddi, efe a roddodd i fynu esgobaeth Bangor, ac un Dafydd o Scotland, a gyssegrwyd yn esgob y lle hwnw. Yn amser esgob Dafydd, lludw ac esgyrn Dyfrig, yr hwn oedd wedi bod yn esgob yn Llandaf, ac yn arch-esgob yn Nghaerlleon ar Wysg, a ddygwyd o ynys Enlli, lle

Dafydd,
esgob
Bangor.
O. C.
1120.

* Nid yn unig yr oedd dynion yn mwynhau rhagorfreintiau y Noddfaau hyn, ond anifeiliaid hefyd, a phob peth arall ag oedd yn byw o fewn eu terfynau. Powell's Hist. Wales, p. 147.

* Archaiol. Vol. II. p. 546—548. Warrington's Hist. Wales Vol. I. p. 428—430.

Ile y bu efe farw, i Landaf, ar ddeisyfiad esgob **CANT XII.**
Gwrfan.*

Morgan ab Cadwgan, gwedi lladd ei frawd **Morgan**
Meredydd, a gafodd ei argyhoeddi yn llym gan **ab Cadw-**
ei gydwybod; ac i'r dyben i'w thangnefeddu, a **gan**
chydâ golwg ar wneuthur iawn am ei bechod, a **ynmyned**
aeth ar daith o bererindod i Jerusalem; ond pan **i Jerusa-**
oedd yn dychwelyd yn ol, efe a fu farw yn ynys **lem.**
Cyprus. **O. C.**
1126.

Yn amser esgob Bernard, Martin, y Norman **Mynach-**
cyntaf a orchfygodd y rhan honno o sir Benfro, **log Llan-**
a elwir Cemes, a adeiladodd Fynachlog yn **dudoch.**
Llandydoch, ac yno y claddwyd ef. Yr oedd **O. C.**
y Fynachlog hon yn perthyn i'r gynnulleidfa **1129.**
honno o Fynachod a elwid Tiron: a Robert mab
Martin a fynodd Abad i lywodraethu y mynach-
od ag oedd yno; ac a roddodd eglwys Llandy-
doch, a'r tiroedd ag oedd yn perthyn iddi, yn
nghyd â'r bysgodfa i gynnal y Fynachlog. A'r
brenin Harry y cyntaf, a gadarnhaodd holl
roddion Robert, i fynachlog Llandydoch. Dy-
wedir fod William, abad Tiron, a Bernard, esgob
Tý Ddewi yn bresennol, pan urddwyd yr abad
cyntaf yn y fynachlog hon.* Yr oedd Mynach-
log Pil, yn sir Benfro, yr hon a adeiladwyd yn
nghylch

* Brown Willis. b Powell's Hist. Wales, p. 156.

* Dugdale's Monast. Vol. I. p. 55. Vol. III. p. 257.

CANT nghylch yr un amser, yn perthyn i'r un gynnulleidfa.*

Mynachlog Tintem. O. C. 1791. Ychydig o amser gwedi hyn, Walter ab Richard a adeiladodd fynachlog yn Tintem; ac a roddodd lawer o droed i'w chynnal, a llawer o ragor-freintfau i'r mynachod ag oedd ynhi. Yr oedd y fynachlog hon yn perthyn i fynachod S. Mary. William, iarl Penfro gwedi hyn, a gadarnhaodd holl roddion Walter i fynachlog Tintem. Yn yr un flwyddyn yr adeiladwyd mynachlog Basingwerc, yn sir Fflint. Llawer o flynyddoedd gwedi adeiladu y fynachlog hon, Harry yr ail a gadarnhaodd yr holl droed a roddasid ar y cyntaf i fynachod Basingwerc, ac wedi hyny gan Ranulph, iarl Caerlleon ar Ddyfrdwy.

S. Clares. Gwedi i'r Normaniaid ddyfod i Gymru, hwy a adeiladasant eglwys ar lan afon Taf, yn sir Gaerfyrddin, ac a'i cyssegrasant i S. Clares, gwr enwog o'u cenedl eu hun.* Ac yn mhen ychydig o amser gwedi hyn, adeiladwyd yno Briordy; mynachod pa un oeddent o gynnulleidfa S. Martin des Camps, yn Mharis.^d

Yr oedd Gwrfan, esgob Llandaf, yn wr doeth, heddychlon,

* Dugdale's Monast. Vol. I. p. 55. Vol. III. p. 257.

^b Ibid, Vol. I. p. 90. ^c Archaeol. Vol. II, p. 36.

^d Dugdale's Monast. Vol. I. p. 116.

heddychlon, a haelionus iawn; ac efe a fu, yn
 offeryn, nid yn unig i adferu yr esgobaeth honno
 i'r cyflwr ag yr oedd cyn ei amser ef, ond hefyd,
 i ddiwygio moesau y trigolion i raddau mawr.
 Dywedir fod esgobaeth Llandaf, yn amser yr
 esgob hwn, yn fwy heddychlon nag un rhan o
 Gymru.* Gwrfan a fu farw pan oedd ar ei daith
 i Rhufain; ac esgobaeth Llandaf a fu heb un
 esgob dros chwe' mlynedd gwedi ei farwolaeth
 ef.[†] Dywedir fod Bernard, ag oedd y pryd hyn
 yn esgob Tŷ Ddewi, yn ŵr trahaus; ac iddo
 ddiroddi llawer o ardrethi yr esgobaeth, wrth
 ymdrech i gael ei ddyrchafu i sefyllfa well. A
 phan nad oedd un esgob yn Llandaf, Bernard,
 heb yr esgus lleiaf o gyfiawnder, a gymmerodd
 diriogaethau Gŵyr, Cydwely, Cantref bychan,
 Ystradwy, ac Euas, oddi wrth esgobaeth Llan-
 daf, ac a'u cyssylltodd âg esgobaeth Tŷ Ddewi.
 Ac o blegid mai Norman ydoedd, a'i fod yn ffafr
 y brenin Harry y cyntaf, nid oedd gwiw i neb
 i'w wrthwynebu ef yn hyn: ac o'r amser hyny
 hyd yn bresennol, y mae y tiriogaethau uchod yn
 rhan o esgobaeth Tŷ Ddewi.[‡] Pan orfu ar
 Bernard roddi fynu ei hawl i'r enw arch-esgob,
 dywedir iddo, i'r dyben i ddangos ei sel dros
 babyddiaeth, osod gorchymmyn y Pab mewn
 gryn,

CANT
XII.

Marwolaeth
Gwrfan.
O. C.
1133.

Traha
Bernard.

* Archaiol. Vol. II. p. 556. † Godwin's Catal.

‡ Hoare's Notes on Giraldus's Itin.

CANT grym, a gwneuthur i holl offeiriaid yr esgob-
XII. aeth, ag oedd yn briod, i ymadael â'u gwrag-
 edd.^a

Marwol- Y Cymry, pan glywsant am farwolaeth Harry
aeth y cyntaf, brenin Lloegr, a ymwrolasant; ac o
Harry y gariad at eu gwlad, a wrthryfelasant o unfryd yn
cyntaf. erbyn y Saeson, y Normaniaid, a'r Flandrysiaid,
O. C. ag oedd wedi traws-feddiannu eu hetifeddiaeth-
1134. au, ac yn arglwyddiaethu arnynt. Gruffydd ab
 Rhys, gwedi cael cynnorthwy gan Ruffydd ab
 Cynan, tywysog Gwynedd, a ddinystriodd gas-
 tellydd Aberystwyth, Dinerth, a Chaerwedros;
 ac a laddodd nifer fawr o'i elynion. A phan
 oedd y Saeson yn ffoi rhag Gruffydd ab Rhys,
 meibion Caradog ab Iestyn a ddaethant yn eu
 herbyn, ac a laddasant dros dair mil o'honynt yn
 Nglyn Nedd.^b

Gwledd Gwedi gorphen yr ymgyrch hon, Gruffydd ab
Gruffydd Rhys a wnaeth wledd fawr dros ddeugain niwr-
ab Rhys. nod, yn Ystrad Tywi, i'w holl gyfeillion o Wy-
O. C. nedd, Powys, a Deheu-barth. Gruffydd ab
1135. Cynan, a'i feibion, a'r pendefigion o bob ardal
 yn Nghymru, a ddaethant yno. Ar ddiwedd y
 wledd, Gruffydd ab Rhys a roddodd roddion an-
 rhydeddus i'r holl Feirdd, Cerddorion, Doethion,
 a'r

^a Fuller's Ch. Hist. p. 24.

^b Archaiol. Vol. II. p. 587. Warrington's Hist. Wales,
 Vol. I. p. 441.

a'r Campwyr, ag oedd yn haeddiannol o honynt; **CANT XII.**
 ac a ollyngodd bawb ymaith mewn cariad a
 thangnefedd. Gwedi y wledd hon, Gruffydd a
 alwodd atto ddoethion a dysgedigion y wlad; a
 chwedi ymgynghori â hwynt, efe a wnaeth reolau
 a chyfreithiau newyddion; ac a osododd lys yn
 mhob Cantref, a rhag-lys yn mhob Cwmwd, fel
 ag y byddai i rydd-did a dedwyddwch ei ddeili-
 aid gael eu diogelu, a phob peth gael eu dwyn i
 well trefn. Gruffydd ab Cynan a wnaeth yr un
 pethau yn Ngwynedd.*

Ychydig o amser gwedi y pethau hyn, Gruff-
 ydd ab Rhys a fu farw; a'i fab, Rhys ab ^{Marwol-}
 Gruffydd, a lywodraethodd yn ei le ef. ^{aeth}
 Dywe- ^{Gruffydd}
 dir fod Gruffydd ab Rhys yn dywysog doeth, ^{ab Rhys.}
 dewr, trugarog, a chyfiawn; a bu galar mawr ^{O. C.}
 ar ei ol ef. Yr un flwyddyn hefyd y bu Gruff- ^{1136.}
 ydd ab Cynan, tywysog Gwynedd, farw.* Pan
 wybu y tywysog hwn fod amser ei ymddattodiad
 yn nseau, efe a alwodd atto ei feibion oll; a
 chwedi rhanu ei etifeddiaeth rhyngddynt, efe a'u
 hannogodd i fod yn wrol, yn gariadus, yn dru-
 garog, ac yn haelionus. Ac fel prawf o'i ofal
 am achos crefydd, efe a roddodd arian i lawer o
 eglwysi Iwerddon, gwlad ei enedigaeth; ac i ^{Haelioni}
^{Gruffydd}
 N n ^{ab Cy-}
 lawer nan.

* Archaiol. Vol. II. p. 558.

† Ibid.

CANT
XII.Meilyr
Brydydd.

lawer o eglwysi Gwynedd,* lle y bu yn llywodraethu dros chwech mlynedd a deugain; ac hefyd i'r esgob a'r offeiriaid ag oedd yn byw yn agos atto. Dafydd, esgob Bangor, yn nghyd â'i offeiriaid, pan glywsant fod Gruffydd ab Cynan yn agos i angeu, a aethant atto, ac a irasant ei gorph âg olew cyssegredig, yn ol defod eglwys Rhufain.† Yr oedd Gruffydd yn ddwy flwydd a phedwar ugain oed, pan y bu efe farw; a chafodd ei osod mewn ysgrin, a'i gladdu yn eglwys Bangor; a'r wlad a alarodd ar ei ol ef.* Meilyr, yr hwn oedd yn brydydd enwog yr amser hyn, a gyfansoddodd farwnad godidog i Ruffydd ab Cynan; ac y mae y marwnad hwnw etto i'w weled.*

Owain

* Gruffydd ab Cynan a roddodd ugain swllt i eglwys Nulun, lle y ganwyd ac y magwyd ef: a chymmaint i holl eglwysi penaf yr Iwerddon. Rhoddodd hefyd ugain swllt i eglwys Tŷ Ddewi; ac i Fynachlog Caer; ac i Fynachlog Amwythig; ond rhoddodd fwy ná hyny i eglwys Bangor. Rhoddodd hefyd ddeg swllt i Gaer Gybi; a chymmaint i eglwys Penmon; ac i Enlli; ac i Meifod; ac i Lan Armon; ac i Dineirth; ac i lawer o'r eglwysi penaf ereill. Yr oedd Gruffydd hefyd yn ymgeleddwr mawr i Feirdd, a Cherddorion ei wlad enedigol; ac efe a alwodd lawer cymmanfa, yn mha rai y sefydlwyd cyfreithiau i wella trefniad Barddoniaeth a Cherddoriaeth. Archaiol. Vol. II. p. 604, 605.

† Y mae saith sacrament yn eglwys Rhufain, 1. Bedydd. 2. Bedydd esgob. 3. Swpper yr Arglwydd. 4. Penyd. 5. Eneinio y claf cyn marw. 6. Urddau. 7. Priodas.

* Archaiol. Vol. II. p. 604, 605.

† Yn Archaiol. Vol. I. p. 189.

Owain ab Gruffydd, ab Cynan, yr hwn a elwir **CANT XII.**
 Owain Gwynedd, gwedi dyfod ar farwolaeth ei
 dad i lywodraeth Gwynedd, a gyhoeddodd ryfel Owain
 yn erbyn y Saeson ag oedd yn Nghymru; ac Gwyn-
 wedi dyfod i Ddyfed, efe a ddinystriodd gastell-
 ydd Ystrad Meirig, Pont Ystyffan, a Chaerfyr-
 ddin; ac a ddychwelodd i Wynedd âg yspail
 fawr.^a

Gwedi marw Dafydd, esgob Bangor, Meirig, Meirig,
 yr hwn, yn ol tyb rhai, oedd yn arch-diacon esgob
 Bangor, a gafodd ei gyssegru gan Theobald, Bangor.
 arch-esgob Canterbury, i fod yn esgob yn y lle O. C.
 hwnw. Yr oedd Meirig mor ffyddlon i'w wlad, 1139.
 fel y gwrthododd efe, dros hir amser, i dyngu
 ffyddlondeb i frenin Lloegr. Ond pan ddyallodd
 fod yr holl esgobion ereill yn gwneuthur hyny,
 yn hytrach nâ rhoddi i fynu er esgobaeth, efe a
 gymmerodd ei berswadio i wneuthur yr un peth.
 Ar yr un amser hefyd y cyssegrwyd Uchtryd yn Uchtryd
 esgob yn Llandaf.^b Yr oedd Uchtryd yn ŵr esgob
 mawr ei dduwioldeb a'i ddysg; ac efe a fu yn Llandaf
 offeryn i ddiwygio dyscyblaeth yr eglwys, a'r O. C.
 drefn o gadw y gwylliau gosodedig yn yr esgob- 1139.
 aeth honno; ond ni allodd efe gael yn ol y tir-
 oedd a gymmerasai Bernard oddiwrth esgobaeth
 Llandaf.^c

N n 2

Yn

^a Archaiol. Vol. II. p. 559.^b Brown Willis. ^c Archaiol. Vol. II. p. 568.

CANT XII.
 Yn nghylch yr amser hyn, yr oedd Rhys Goch, ab Ricart, ab Einion, ab Collwyn, prydydd enwog o'r Coetty, yn Morgannwg, yn ei flodau. Y mae llawer o waith y gwr hwn wedi eu cadw hyd heddyw. Tad-cu y prydydd hwn, oedd yr Einion hwnw ag a ddaeth â'r Normaniaid gyntaf i Forganwg.*

Priordy
Gold-
clive.
O. C.
1142.

Robert Candas, gwedi ennill arglwyddiaeth Caerlleon ar Wysg, a Goldclive, a adeiladodd Briordy Goldclive; yr hon, yn nghyd â'r holl diroedd a'r degymau ag oedd yn perthyn iddi, a roddodd efe i Fynachlog Bec, yn Normandy. Ond rhoddodd y Pab orchymmyn yn nghylch yr amser hyn, i uno Priordy Goldclive a Mynachlog Tewksbury.†

Gilbert,
esgob
S. Asaph.
O. C.
1143.

Y mae yn debygol i'r rhyfeloedd aml a chredlon ag a fu yn Ngwynedd, fod yn achos i ar rheithio a thloddi esgobaeth S. Asaph, i'r fath raddau, fel na fu un esgob yno, dros lawer o flynyddoedd, gwedi marw Sefer, yr hwn fu gyda Hywel Dda yn Rhufain. Yr esgob cyntaf, ag y mae hanes am dano, yn S. Asaph, yn ol Sefer, yw Gilbert, yr hwn a gyssegrwyd yr amser hyn, gan Theobald, arch-esgob Canterbury.‡

Er i lawer o Fynachlogydd gael eu hadeiladu yn

* Camb. Biog. † Dugdale's Monast. Vol. I. p. 75.

‡ Brown Willis.

yn y cant hwn, mae yn anhawdd penderfynu yn
 mha flwyddyn yr adeiladwyd rhai o honynt.
 Mynachlog y Cwmhir, yn agos i Knighton, a
 adeiladwyd yr amser hyn, ac yr oedd ynthi dri
 ugain o fynachod. Yr oedd llawer o diroedd, a
 rhagor-freintiau, yn perthyn i'r Fynachlog hon;
 a pharhaodd yn enwog dros lawer o flynydd-
 oedd. Yn nghylch yr un amser hefyd, yr adeil-
 adodd John Toryton, Fynachlog yn y Tŷ Gwyn
 ar Daf,* lle yr oedd athrofa enwog gwedi bod
 dros lawer o oesoedd.

CANT
XII.

Mynach-
log y
Cwmhir.

Mynach-
log y Tŷ
Gwyn ar
Daf.

Er cymmaint o anfantais oedd gan y Cymry i
 gynhyddu mewn gwybodaeth yn yr amser tra-
 llodus hyn, yr oedd rhai dynion enwog mewn
 duwioldeb a dysgeidiaeth yn eu plith. Sulten
 ab Rhyddmarch, un o offeiriaid Llanbadarn
 fawr, gwedi bod yn ffyddlon yn y weinidogaeth
 dros lawer o flynyddoedd, a fu farw yr amser
 hyn. Yr oedd y gwr hwn yn cael ei gyfrif y
 doethaf a'r mwyaf duwiol o holl offeiriaid es-
 gobaeth Tŷ Ddewi, yn y dyddiau hyny; a
 dywedir ei fod yn ddiwyd iawn i attal drygioni a
 chreulondeb ei gyd-wladwyr.^{1145.}

Marwol-
aeth Su-
lien o
Lanbad-
arn.
O. C.
1145.

Y flwyddyn y bu farw Sulien, Gilbert, iarll
 Clâr, a adgyweiriodd gastell Caerfyrddin, a
 chastell meibion Uchtryd. Pan glybu Rhys ab
 Gruffydd,

* Dugdale's Monast. Vol. I. p. 97, 102.

* Archaiol. Vol. II. p. 561.

CANT
XII.

Rhys yn
ennill
castell-
ydd Dy-
nefwr,
Caerfyr-
ddin, a
Llan-
styffan.

Gruffydd, tywysog y Deheu barth, fod y Saeson yn ymgryfhau, efe a aeth yn eu herbyn hwynt, ac a ennillodd gastell Dynefwr, a chastell Caerfyrddin; ond ni laddodd efe neb, ond y rhai a ddelid mewn arfau yn ei erbyn Gwedi cymmeryd meddiant o gastell Caerfyrddin, Rhys a aeth i Lanstyffan, ac a ennillodd y castell hwnw hefyd, ac a laddodd hwmawr o'r Normaniaid, Saeson, a'r Fflandrysiaid, ag oedd yn ei amddiffyn. Tra yr oedd Rhys yn fuddugoliaethus ar y Saeson yn y Deheu-barth, Owain Gwynedd a warchaeodd gastell y Wyddgrug, yn sir Fflint, lle yr oedd y Saeson yn gwneuthur llawer o ddrygau; ac wedi ymwroli, efe a'i cymmerodd.*

Robert
Consyl
yn dwyn
yn mlaen
y cel-
fyddyd-
au.

Robert Consyl, arglwydd Morganwg, yn gwelld nad oedd gwyr ieuangc Cymru yn cael eiddwyn i fynu, y pryd hyny, mewn gwybodaeth o'r celfyddydau, a anfonodd i Ffraingc am athrawon deallus, i'w hyfforddi hwynt yn y celfyddydau hyny ag oedd yn angenrheidiol i gysur, dyogelwch, ac anrhydedd y wlad.^b

Mewn canlyniad i'r anghydfod a ddygwyddodd rhwng Cadwaladyr ab Gruffydd, a'i neiaint, Hywel a Chynan, meibion tywysog Gwynedd; y tywysogion ienaingc a aethant i sir Feirionydd, ac a anrheithiasant ei diriogaethau ef. Y trigolion

* Archaiol. Vol. II. p. 561.   ^b Ibid.

trigolion yn llawn dychryn wrth weled y gelyn-
 ion yn dyfod i'w gwlad, a ffoisant i'w uoddfäau. **CANT XII.**
 Ond pan gyhoeddodd y tywysogion, nad oeddent
 hwy yn bwriadu dim drwg i'r rhai hyny a uf-
 uddhaent i'w hawdurdod hwynt, y bobl a
 ddychwelasant i'w trigfanau. Gwedi hyny y
 tywysogion a warchaeasant gastell Cynfael, ag
 oedd gwedi ei adeiladu gan Gadwaladyr, a'i ro-
 ddi i Merfyn, abad y Tŷ Gwyn ar Daf, i'w
 gadw. Ni allai, mae yn debygol, na bygythion,
 na gwobrau, siglo ffyddlondeb yr offeiriad rhy-
 felgar hwn, a pheri iddo roddi i fynu y castell.
 Merfyn a amddiffynodd y castell gydâ y gwrol-
 deb mwyaf, ac ni roddodd efe i fynu, nes i'r ^{deb} Merfyn.
 muriau gael eu malurio, a llawer o'r gwarchawd-
 lu gael eu clwyfo a'u lladd. Goddefwyd i Fer-
 fyn fyned ymaith yn ddiangol, o blegid ei fod yn
 ŵr cyssegredig.*

Y flwyddyn hon y bu farw Uchtryd, esgob Llan-
 das, ac y cyssegrwyd Nicolas ab Gwrgant, yn esgob ^{Marwol-}
 yn ei le ef.^b Er fod yr eglwysi a ddinystriasid yn ^{aeth Uch-}
 rhyfeloedd Iestyn ab Gwrgant gwedi eu hadgy- ^{tryd.}
 weirio, nid oedd y rhagor-freintiau ag oedd yn ^{Nicolas}
 perthyn iddynt gynt, gwedi cael eu hadferu ^{yn esgob}
 iddynt etto. Nicolas ab Gwrgant, gan hyny, ^{Llandaf.}
 gwedi ei wneuthur yn esgob, a fynodd adferu ^{O. C.}
 nawdd eglwysi Llan Daf, Llan Garfan, Llan ^{1145.}
 Illtyd,

* Archaiol. Vol. II. p. 562. ^b Ibid.

**CANT
XII.**

Illtyd, Llan Doche, Llan Ffagan, Caerlleon ar Wysg, a Chaer Went, a'r eglwysi ereill hefyd ag oedd â nawdd iddynt yn yr amser gynt. Rhoddodd nawdd briodol hefyd i'r Mynachlogydd newyddion ag oedd gwedi eu hadeiladu yn yr esgobaeth, hyd onid aeth rhan fawr o esgobaeth Llandaf yn nawdd yr eglwysi. Ac mewn canlynriad i hyn, daeth y trigolion i fod yn well llafurwyr nâ rhyfelwyr; a chafwyd mwy o lo-nyddwch yn Morganwg a Gwent, nag yn un rhan o Gymru.*

Dafydd
ab Ger-
allt, es-
gob Ty
Ddewi.
O. C.
1147.

Pan fu farw Bernard o Dŷ Ddewi, Dafydd ab Gerallt, arch-diacon Aberteifi, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Yr un flwyddyn, Robert, iarll Caerloyw, a adeiladodd Fynachlog Margam yn sir Forganwg, ac a roddodd lawer o diroedd i'w chynnal. Y flwyddyn ar ol hyn, Cadwaladr ab Gruffydd a adeiladodd gastell yn Llan Rhystyd, ac a'i rhoddodd i'w fab Cadwgan. Ond o blegid fod Cadwgan yn ŵr anghyfiawn, ei wyr ef a wrthryfelasant yn ei erbyn, ac a roisant ei gastell a'i gyfoeth i Hywel ab Owain Gwynedd.^b

Einion
Mebyd.

Yr oedd Einion Mebyd, arch-diacon Celynog, yn un o'r dynion doethaf yn mhlith dysgedigion Gwynedd

* Archaiol. Vol. II. p. 565.

^b Ibid. p. 562. Dugdale's Monast. Vol. I. p. 58.

Gwynedd yr amser hyn; a chydâ y diwydrwydd mwyaf yn cynghori ei gyd-wladwyr i fod yn ddoeth, yn gyfiawu, ac yn drugarog, yn eu hamrywiol sefyllfaodd. Ond cymmaint oedd annuw- ioldeb yr oes, fel nad oedd ei gynghorion yn cael fawr o dderbyniad.^a

CANT
XII.

Ar farwolaeth Gilbert, esgob S. Asaph, Gal-^{Galffrai}ffrai ab Arthur,* mab maeth, a nai fab brawd i^{ab Ar-} Uchtryd o Landaf, a gyssegrwyd yn esgob yn^{thur,} esgob yn ei le ef. Ond esfe a fu farw yn ei dy^{S. Asaph.} yn Llandaf, cyn iddo gael ei osod mewn medd-^{O. C.}iant o'r esgobaeth. Yr oedd Galffrai ab Arthur 1152.
yn offeiriad teulu i William mab Robert; ac, o blegid ei wybodaeth a'i ddysgeidiaeth, a gafodd ddëoniaeth yn eglwys Llandaf, lle yr oedd yn athraw i lawer o ddysgedigion a phendefigion. Efe a gyfieithodd gronicl Brydain o'r Cymraeg i'r Lladin; ac o blegid fod y cronicl hwnw, fel llawer o hen ysgrifenadau ereill, yn llawn o gamsyniadau, tybiwyd mai esfe oedd yr awdwr o hono yn hollol; ond camsyniad yw hyn, o blegid nid oedd gyffelyb Galffrai ab Arthur yn mhob rhinweddau da;^b ac ni wnaeth esfe ond cyfieithu y cronicl fel ag yr oedd. Ar farwolaeth Galffrai
O o ab

* Camb. Biog.

* Geoffrey of Monmouth.

^b Archæol. Vol. II. p. 566.

REAN V.

CANT XII. ab Arthur, un Richard a gafodd ei wneuthur yn esgob St. Asaph; ond Richard hefyd a fu farw yn fuan gwedi cael ei gyssegru, a gwnaethpwyd Godfrey, yn esgob St. Asaph Godfrey yn esgob yn ei le ef.^a

O. C.
1154. Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Caradog o Lancarfan, yr hwn a ysgrifennodd hanes Cymru, o'r amser y gadawodd Cadwaladyr, brenin Brydain, y deyrnas,* hyd ei amser ei hun. Y mae amrywiol adysgrifenedau o'r hanes hwn mewn bod, y rhai sydd yn cytuno yn gyffredin mewn sylwedd, ond yn amrywio yn yr adroddiad, ac yn amser eu terfyniad;§ ac y mae rhai o honynt gwedi eu parhan gan ryw awdwyr, dros lawer o flynyddoedd yn ol marwolaeth Caradog.^b

Harry yr ail yndy-fod i Wynedd.

O. C.

1157.

Cydwaladyr ab Gruffydd, pan gollodd ei etifeddiaeth, a aeth i Loegr; a thrwy gynnorthwy Madog ab Meredydd, tywysog Powys, a lwyddodd gydâ Harry yr ail i ddyfod i Gymru i'w gynnorthwyo ef i ennill yn ol ei etifeddiaeth. Pan glybu Owain Gwynedd fod brenin Lloegr gwedi dyfod i Gymru, a'i fod yn gwersyllu ar

Forde

^a Brown Willis.

^{*} Y flwyddyn 686.

§ Gallasai hyn ddygwydd oddiwrth yr amrywiol adysgrifenedau ag a ysgrifennwyd o'r hanes, mewn gwahand amseroedd.

^b Camb. Biogr.

CANT
XII.

Forfa Caerlleon, efe a aeth i'w gyfarfod â llyw
lliosog, ac a wersyllodd yn Basingwerk, yn agos
i Dreffynon, yn sir Fflint. Harry, wedi deall
fod tywysog Gwynedd yn Basingwerk, a ddanfon-
odd rai o'i wyr arfog i gyfarchwyllo'r lle; ond pan
ddaethant i goed Eulo, Dafydd a Chynan, mei-
bion Owain, a ruthrasant arnynt, ac a laddasant
yrhan fwyaf o honynt. Harry, gwedi cael y
gofod hon, a ymadawodd â Morfa Caerlleon, ac
a aeth i dref Fflint, gydâ bwriad i fyned yn
mlaen y ffordd honno, nes myned rhwng Owain
Gwynedd a'i wlad. Owain, pan welodd y Saeson
ar lan Dyfrdwy, a ruthrodd arnynt, ac a
laddodd lawer o honynt; ond pan nad oedd yn
all i'w gorchfygu hwynt, efe a giliodd i le a al-
wyd o hyny allan, Cil Owain. Oddi yno efe a
aeth i Bryn y Pin, oddi amgylch pum milldir o
ddu y gorllewin i St. Asaph, a'r brenin Harry a
wersyllodd yn Rhuddlan. Tra yr oedd y Cymry
a'r Saeson yn y sefyllfaodd hyn, Madog ab Me-
redydd, tywysog Powys, a llynges Lloegr dan ei
dywysiad, a diriodd yn sir Fôn, ac a anrheith-
iodd ran o'r wlad honno, ac a yspeiliodd ddwy
o'r eglwysi. Ond pan oedd yr yspeilwyr yn
dychwelyd i'r llongau, gwyr Môn a ruthrasant
yn unfryd arnynt, ac a'u lladdasant oll. Pan
welodd Madog ab Meredydd a'r Saeson hyn,
hwy a ddigalonasant, ac a ddychwelasant â'r
llynges i Gaerlleon. Owain yn gweled nad all-

CANT
XII.

Owain
yn gwn-
enthur
heddwch
â'r Sae-
son.

asai orchfygu y Saeson, a bod ei ddeiliaid mewn perygl o drengu o newyn, a wnaeth heddwch â'r brenin Harry, ar ammodau ag oedd yn niweidiol i Gymru yn gyffredinol, ac i'w achôs yntef yn neillduol. Yn ol y cytundeb hwn, Owain a'i bendefigion a ymostyngasant i frenin Lloegr, ac a roddasant yn ol y castellydd ag oeddent gwedi ennill oddiar y Saeson yn Ngwynedd. Owain hefyd a adferodd ei frawd Cadwaladr i'w heddwch, ac a roddodd yn ol iddo ef ei diriogaethau.*

O. C.
1158.

Y flwyddyn ar ol hyn, cymmerodd heddwch cyffredinol le rhwng Lloegr a Chymru. Holl dywysogion a phendefigion y Deheu-barth, oddi eithr Rhys ab Gruffydd, a ymostyngasant i frenin Lloegr. Rhys, yn llawn o ysbryd gwrol ac ardderchog ei dadau, ni fynai ymostwng i ddy-eithriaid; ac wedi gorchymmyn i'w holl weision i ddyfod atto ef i Ystrad Tywi, a ryfelodd â'r Saeson oddi yno, heb gynnorthwy, neb o'r tywysogion. Y brenin Harry, yn ofni awdurdod Rhys ab Gruffydd, a ddanfonodd i'w hol ef i'w lys, gan sicrhau y caffai dderbyniad groesawus; ond os ni ddeuai o'i wir fodd, y gosodai efe holl alluoedd Cymru a Lloegr ar waith i'w ddwyn yno trwy drais. Pan glybu Rhys ab Gruffydd hyn, efe a dybiodd mai gwell oedd iddo ufuddhau; ac efe a aeth i lys Harry; a chwedi ymostwng iddo, a rheddi

Rhys ab
Gruffydd
yn my-
ned i lys
Harry II.

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 470—472.

rhoddi ei ddau fab yn wystl o'i flyddlondeb, efe a gafodd addewid o Gantref Mawr; ag oedd wedi bod yn meddiant ei hynafiaid. Ond er i Harry addaw rhoddi Cantref Mawr i dywysog y Ddeheu-barth, ni chafodd efe ond ychydig o arglwyddiaethau, a lleodd ereill ag oedd yn mbell oddiwrth eu gilydd, ac yn gymmysgedig hefyd â thiriogaethau y Saeson. Rhys, yn cael ei aflonyddu yn ei sefyllfa newydd gan y Saeson cymydogoethol, ac yn methu cael un math o amddiffyniad gan y brenin, a wrthryfelodd drachefn yn ei erbyn, ac a gymmerodd feddiant o gastell Llanymddyfri, ac a ddarostyngodd holl sir Aber-teifi, ac a ddinystriodd yr holl gastellydd ag oedd gan y Saeson yn y wlad honno. Pan glybu Harry hyn, efe a diriodd yn Morganwg; ond gwedi methu gorchfygu Rhys ab Gruffydd, efe a wnaeth heddwch âg ef; ac wedi dychwelyd i Loegr, efe a aeth drosodd i Normandy. Harry gwedi dychwelyd o Normandy, a chlywed fod Rhys yn parhau i wrthryfela yn erbyn awdurdod Lloegr, a oresgynodd Ddeheu-barth Cymru; a phan ddaeth i Bencadair, efe a barodd i Rhys ab Gruffydd i ymostwng. Rhys yn gweled nad oedd yn bosibl iddo lwyddo yn erbyn lluoedd mor gadarn, a ymostyngodd yr ail waith i'r brenin Harry, ac a roddodd iddo wystl o'i flyddlondeb dros yr amser i ddysod.

CANT
XII.Rhys ab
Gruffydd
yn ymos-
twng i'r
brenin
Harry yn
Mhen-
cadair.
O. C.
1163.

Gwedi

• Warrington's Hist. Wales, Vol. I, p. 480—487.

CANT
XII.Mynach-
log Ys-
trad-fflur.
O. C.
1164.

Gwedi i Rhys ab Gruffydd wneuthur heddwch â brenin Lloegr, efe a drodd ei feddwl at bethau crefyddol, ac a adeiladodd Fynachlog yn Ystrad-fflur,* yn sir Aberteifi, ac a'i cynnysgaeddodd â llawer o feddiannau. Ac fel ag yr oedd Rhys yn parhau yn dywysog rhinweddol, efe a gadarnhaodd y meddiannau a roddasai i Fynachlog Ystrad-fflur, yn mhen llawer o flynyddoedd gwedi hyn, yn mhresennoldeb ei filwyr, yn eglwys St. Bridget, yn Rhaiadr. Y brenin Harry, yr ail, hefyd, a gadarnhaodd yr un pethau.

Yn fuan gwedi hyn, Einion, nai Rhys ab Gruffydd, yr hwn oedd langc gwrol a gobeithiol iawn, a laddwyd gan ei was, trwy gynhyrriad iarl ll Caerloyw. Rhys, yn gweled nad oedd dim diogelwch iddo dan lywodraeth Lloegr, a wrthyfelodd drachefn, ac a lwyddodd i ddarostwng rhan fawr o'r Deheu-barth dan ei lywodraeth. Pan glywodd Owain Gwynedd, a thywysog Powys am lwyddiant Rhys ab Gruffydd, cawsant eu llanw o sel dros rydd-did eu gwlad, ac a unasant â Rhys i dafu ymaith iau y Saeson. Pan ddaeth hyn i glustiau Harry, efe a gymmerodd y milwyr dewisol ag oedd ganddo o Loegr, Normandy, a Fflanders, ac a ddaeth i Bowys, gyda hollol fwriad i lwyr ddyfetha yr holl drigolion.

Owain

* Strata Florida.

• Dugdale's Monast. Vol. I. p. 103.

Owain Gwynedd, Rhys ab Gruffydd, ac Owain CANT
 Cyfeiliog, tywysog Powys, a'u holl alluoedd o XII.
 Gymru, oeddent yn barod i'w gyfarfod; a phan Y Cymry
 glywsant ei fod yn gwersyllu yn sir Dinbych, yn gorch-
 hwy a ruthrasant arno, a thrwy ddaioni rhaglun- fygu y
 iaeth, a'u gorchfygasant, ac a ryddhausant eu Saeson.
 gwlad unwaith drachefn o dan iau y Saeson.* O. C.
 1165.

Madog ab Gruffydd Maelor, tywysog rhan o Mynach-
 Bowys, a adeiladodd Fynachlog Ystrad Mar- log Ys-
 chell, yn Mhowys, ac a roddodd lawer o drefydd trad
 bychain, a thiroedd, i'w chynnal. Bu y Fynach- Marchell.
 log hon yn enwog iawn dros lawer o flynydd- O. C.
 oedd.^b 1170.

Ar farwolaeth Owain Gwynedd, bu ymryson Madog ab
 mawr rhwng rhai o'i feibion yn nghylch tywys- Owain yn
 ogaeth Gwynedd. Madog, un o'i feibion, yn myned i
 ofni y buasai yr ymryson hwn o ganlyniadau niw America.
 weidiol i Wynedd, a dybiodd fod yn well iddo i O. C.
 ymosyn am wlad arall i breswyllo. A chwedi 1170.
 darparu ychydig o longau, efe a hwyliodd tu a'r
 gorllewin, gan adael yr Iwerddon o du y gog-
 ledd, ac mewn amser a ddaeth i wlad anadnaby-
 ddus, lle yr oedd pob peth yn ymddangos yn
 newydd iddo, a moesau y trigolion yn wahanol
 iawn i'r hyn ag oedd ef wedi weled yn ei wlad ei
 hun. Madog, gwedi aros yno dros ychydig o
 amser,

* Warrington's Hist. Wales, Vol. I. p. 488—496.

^b Dugdale's Monast. Vol. I. p. 104.

CANT
XII.

amser, a gweled ffrwythlondeb a hyfrydweb y wlad, a adawodd rai o'i wyr yno, ac a ddychwelodd i Wynedd. Gwedi dychwelyd i Wynedd, Madog a ddarluniodd i'w gyfeillion helaethrwydd a dymunoldeb y wlad ag oedd ef wedi gael allan, ac a lwyddodd gydâ llawer o'i gyd-wladwyr i fyned gydâg ef i'r wlad honno. Madog a'i gyfeillion, gwedi cael deg o longau, a darparu pob peth ag oedd yn angenrheidiol i'w môr-daith, a hwyliasant o Wynedd tu a'r gorllewin, ac ni ddychwelasant byth yn ol.* *

Beirdd yr
oesoedd
canol.

Yr oedd llawer o Feirdd enwog yn Nghymru yr amser hyn, megis Gwilym Rhyfel, Perif ab Cedifor, Seisyllt, Elidyr Sais, Cynddelw, Gwalchmai, Meilyr ab Gwalchmai, Einion ab Gwalchmai, Dewi Mynyw, ac ereill.^b Y mae peth o waith awenyddawl y rhan fwyaf o'r Beirdd hyn mewn

* Powell's Hist. Wales, p. 195, 196.

* Y mae Dr. John Williams, William Owen Pugh, Esq. a Mr. Edward Williams, Bardd wrth fraint a defod Beirdd ynys Brydain, gwedi casglu lluwys o dystiolaethau i brofi i Madog ab Owain Gwynedd, a'i gyfeillion, fyned i America, a bod eu hiliogaeth yno, fel cenedl, hyd heddyw, a'u bod yn preswyllo ar ganghennau deheuol yr afon Missouri, dan yr enwau Padoucas, Indiaid gwynion, ac Indiaid Cymreig. Yr oedd Madog ab Owain Gwynedd gwedi myned i America dros dri chant o flynyddoedd cyn i Columbus gael y wlad honno allan.

^b Camb. Biog.

mewn bod hyd heddyw. Fe debygid oddiwrth rai o ysgrifenadau Cynddelw,† ei fod yn hanner pagan, ac felly y cyfrifid ef gan offeiriaid yr oes. Yn ganlynol, pan oedd yn agos i angeu, mynachod Ystrad Marchell, yn Mhowys, a anfonasant fynach atto, i ddywedyd wrtho, Na's gallasant hwy ddim ei dderbyn yn ei fywyd, na'i gladdu yn eu mynachlog, pan y byddai farw. Cynddelw a'u hattebodd, gan ddywedyd, 'Gan 'nad oes un cyfammod a ellwch ddwyn yn fy erbyn, trwy wybodaeth Duw, fe fuasai yn fwy 'cyfiawn ynoch i'm derbyn na'm gwrthod.*

OANT
XII.

Ar farwolaeth Godffrey, esgob St. Asaph, Adda, Adda, gwr dysgedig o Gymru, a William Petit,§ ^{esgob} St. Asaph haneswr enwog o Loegr, a safasant i fynu am yr ^{O. C.} 1175. esgobaeth; ond o blegid i William, yn ei hanes, ysgrifenu pethau chwerw yn erbyn y Cymry, cafodd ei wrthod ganddynt, a dewisasant Adda yn esgob yn lle Godffrey.^a

Giraldus Cambrensis, yr hwn a anwyd yn Ma- Giraldus
P p norbeer, ^{Cam-} brensis,

† Marwnad Ririd Uleit.

* Cen ni b'ai ammod dyfod——i'm herbyn
A Duw gwyn yn gwybod,
Oedd iawnach i fynach fod
I'm derbyn nag i'm gwrthod.

Archaiol. Vol. I. p. 263.

§ Neu, William Newbrigenais.

^a Godwin's Catal.

GANT
XII.

norbeer,† yn sir Benfro, oedd wyr i Rhys ab Tewdwr o ran ei fam, ac yn nai i Dafydd ab Gerallt, esgob Tŷ Ddewi. Pan wyhu Dafydd ab Gerallt fod Giraldus ei nai am gyflwyno ei hun i waith y weinidogaeth, a bod ganddo ddoniau i ddysgu, efe a'i cymmerodd ef oddiwrth ei dad, ac a'i dygodd ef i fynu ar ei draul ei hun. Giraldus, gwedi bod dan olygiad ei cwythr nes ydoedd yn bedair blwydd ar hugain oed, a aeth i orphen ei ddygiad i fynu i Paris, yn Ffraince, lle yr oedd yr athrofa mwyaf enwog yn Ewrop y dyddiau hyny, ac a arosodd yno dair blynedd. Tra yr oedd Giraldus yn athrofa Paris, efe a roddodd wersi ar areithyddiaeth, a hoyw-athrawllithiau;* ac athrawon yr athrofa honno a'i nodent ef allan fel siampl i wyr ieuaingc yr oes. Ar ei ddychweliad ‡ i Gymru, cafodd ei urddo yn offeiriad, a rhoddwyd iddo fywiolaethau yn Nghymru a Lloegr. Giraldus, gwedi ei urddo yn offeiriad, a gyflwynodd ei holl gynheddfau i'r daioni cyffredin, ac a ymdrechodd, hyd eithaf ei allu, i ddwyn yn mlaen fanteision yr eglwys; a chan fod llawer o anfoesoldeb ac annhrefn y pryd hyny yn esgobaeth Tŷ Ddewi, mewn canlyniad i esgeulustra yr esgobion, ac nad oedd ond rhai o wyr sir Benfro a sir Aberteifi yn talu deg-

wm

† Yn y flwyddyn 1145. * Belles Lettres.

‡ Yn y flwyddyn 1172.

**CANT
XII.**

Giraldus
yn gen-
hadwr
neu rag-
law
Cymru.
O. C.
1175.

Giraldus hofyd a ymdrechodd i ddiwygio Anfoe-
moesau yr offeiriad, ac a fu yn Hym iawn yn oldeb offe-
erbyn y cyfryw rai ag oedd yn cadw gordderch- cirdid yr
wragedd.* Pan glybu fod Jordan, arch-diacon oes hon,
P p 2 Aber-

* Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. I.

* Yr oedd llawer o'r offeiriaid yn cadw gordderch-wragedd, wedi i eglwys Rhufain wahardd iddynt briodi: a chynhyddodd y pechod hwn i'r fath raddau yn Nghymru, fel y debyfodd yr offeiriaid, yn y flwyddyn 1462, ar. esgob Tŷ Ddewi i ymarferyd ei awdardod i yu eu gordderch-wragedd hwynt o'u tai. Yr esgob a attebodd, na wnai ef ddim o hynny, am ei fod yn derbyn mwy na dau cant o bunnau bob

CANT
XII.

Aberhonddi, yn cadw gordderch-wraig, efe a aeth atto, a chwedi dywedyd llawer yn erbyn anfoesoldeb ei ymddygiad, efe a'i cynghorodd yn enw yr arch-esgob, i droi ei ordderch-wraig o'i dŷ. Jordan. yn tybied hyny yn afresymol iddo wneuthur, a ddechreuodd ddifenwi yr arch-esgob a'i swyddwr. Pan welodd Giraldus nad allasai ddiwygio yr hen anlladwr, efe a'i diswyddodd ef, ac a'i difuddiodd o'i fywioliaethau eglwysig. Giraldus, gwedi cwblhau ei gennadwriaeth, a aeth gydag esgob Tŷ Ddewi at arch-esgob Canterbury; ac esgob Tŷ Ddewi, ar ddeisyfiad yr arch-esgob, a roddodd arch-diaconiaeth Aberhonddi i Giraldus, am ei ddiwydrwydd a'i sel, ond iddo dalu ychydig i Jordan, yn flynyddol, am fod yn llonydd.*

Traws-
argl-
wydd-
iaeth
esgob St.
Asaph.

Yn nghylch yr amser hyn, Adda, esgob St. Asaph, a honnodd hawl yn y rhan fwyaf o sir Faesyfed, a phlwyfau Cerry, a Moughtreff, yn sir Drefaldwyn, ac a alwodd ar drigolion Powys a Chedewin, i'w gynnorthwyo ef i gymmeryd meddiant o eglwys Cerry, trwy drais, os byddai hyny yn angenrheidiol. Pan glybu Giraldus y pethau hyn, efe a aeth yn union-gyrch o Landeu, lle yr oedd y pryd hyny, ac a groesodd
afon

blwyddyn gan yr offeiriaid yn ei esgobaeth, am gael rhyddid i gadw gordderch-wragedd!!! Jones's Hist. Brecon, Vol. I. p. 216.

* Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. I.

afon Wy, ac a orchymmynodd i offeiriaid sir
Faesyfed i'w gyfarfod ef yn Cerry; a rhag ofn
na byddai ei resymau ef ddim yn ddigon nerthol,
efe a ddeisyfodd ar Einion a Chadwallon, dau
arglwydd yn y wlad honno, i roddi iddo ef
ychydig o wyr meirch, i'r dyben i amddiffyn
hawl esgobaeth Tŷ Ddewi, os byddai angen-
rheidrwydd. Gwedi myned i eglwys Cerry, a
darllen y gwasanaeth, efe a glywodd fod yr es-
gob yn agos, ac a ddanfonodd atto, na anturiai
efe osod ei draed ar drothwy yr eglwys, oddi
eithr iddo ddyfod fel cyfaill mewn modd hedd-
ychlon. Pan glybu yr esgob hyn, efe a gynnyg-
odd ddangos hen lyfr, i brofi, nid yn unig fod yr
eglwys honno, ond yr holl eglwysydd rhiwng
Hafren ac Wy, yn perthyn i esgobaeth St. Asaph.
'Chwi ellwch ysgrifenu yr hyn a weloch fod yn
'dda yn eich llyfr eich hun,' ebe Giraldu^{deb}, 'ond
'myfi a wn fod yr eglwys hon yn perthyn i es-
'gobaeth Tŷ Ddewi er ys tri chant o flynydd-
'oedd, a thrwy gymmorth Duw, myfi a'i cadwaf
'i'r esgobaeth honno tra b'o anadl ynof.' Wedi
ymddiddan yn hir yn nghylch eu bwriad i ysgy-
muno y naill y llall, esgob St. Asaph a ddisgyn-
odd oddiar ei geffyl, ac a osododd ei feitr ar ei
ben, ac a ymaflodd yn ei fugail-ffon, gyda' bwr-
iad i ysgymuno Giraldu^s. Giraldu^s, yn gwybod
mai gwr byrbwyll oedd yr esgob, a orchymmyn-
odd i offeiriaid sir Faesyfed ag oedd yno yn
bresennol,

CANT
XII.

brechennol, i'w ddilyn ef yn eu gwiagoedd gwyn-
ion, a'r groes a'r canhwyllau gyda hwynt, megis
mewn gorymdaith. 'Pa beth yr ydych yn ei
'wneuthur yn awr?' ebe yr esgob. 'Dim,' ebe
Giraldus, 'ond darparu, os byddwch chiwi mer
'fyrbwyll a'n ysgymuno ni, i'ch ysgymuno
'chwithau ar yr un funudyn.' 'Wele,' ebe yr
esgob, 'o herwydd y cyfeillgarwch ag oedd
'rhyngom ni ein dan, pan oeddem yn myfyrio yn
'athrofa Paris, myfi a fyddaf yn drugarog wr-
'thych, ac ni wnaf eich ysgymuno wrth eich
'enwau; ond yr wyf yn awr yn ysgymuno pawb
'ag sydd am ddifuddio esgobaeth St. Asaph o'i
'hawl.' 'Yr ydwyf finnau,' ebe Giraldus, 'a
llef uwch, 'yn ysgymuno pawb ag sydd am
'ddifuddio esgobaeth Tŷ Ddewi o'i hawl;' a
chan edrych o'r tu cefn iddo, efe a orchymyn-
odd iddynt ganu y clych, fel cadarnhad o'i
ddedryd, ac er di-anrhydedd i'w wrthwynebwr.
Pan glywodd yr esgob y clych, efe a gymmerodd
ei geffyl, ac a farchogodd ymaith, a'r llusaws a'i
dilynasant ef, gan daflu cerrig a thywarch ar ei
ol. Felly yr amddiffynodd Giraldus hawl es-
gobaeth Tŷ Ddewi, ac yn mhen ychydig gwedi
hyny, efe a ymheddychodd âg esgob St. Asaph,
ac a gafodd ganmoliaeth ganddo am ei wrodech.'

Marwol-
aeth Da-
fydd ab
Gerallt.
O. C.
1177.

Ar farwolaeth Dafydd ab Gerallt, esgob Tŷ
Ddewi, canonwyr Tŷ Ddewi a ddewisasant Gi-
raldus

Hoare's Giraldus Cambrensis, Vol. I.

raldus ei nai yn esgob yn ei le ef. Ond Giral-
 dus, yn tybied eu bod yn fyrbwyll ac afreolaidd
 yn eu dewisiad, a roddodd i fynu yr esgobaeth y
 dydd canlynol. Brenin Lloegr yn anfoddlon fod
 canonwyr Tŷ Ddewi yn parhau yn eu dewisiad
 o Giralddus, a alwodd gymmanfa, ac a ddeisyfodd
 ar arch-esgob Canterbury, a'i esgobion, i ddewis
 gwr priodol i fod yn esgob yn Nhŷ Ddewi.
 Gwedi ymgynghori, hwy a ddewisasant Giral-
 ddus, o blegid ei fod yn ŵr dysgedig, ac o ysbryd
 gwrol; ond y brenin a anfoddlonodd iddynt, ac
 a ddywedodd nad oedd yn gymmwys nac yn
 angenrheidiol i wneuthur dewisiad o ŵr mor
 gyfiawn a bywiog i fod yn esgob Tŷ Ddewi, gan
 y gallasai y fath ddewisiad fod yn niweidiol, nid
 yn unig i eglwys Canterbury, ond hefyd i goron
 Lloegr.* Mewn canlyniad i hyn, Peter de Leia,
 yr hwn oedd lywydd priordŷ Wenlock, yn sir y
 Mwythig, ar ganmoliaeth y brenin, a ddewis-
 wyd i fod yn esgob Tŷ Ddewi yn lle Dafydd ab
 Gerallt;

CANT
 XII.

* Ar ddiwedd y gymmanfa, y Brenin a ddywedodd wrth
 ei gyfeillion, er fod ganddo ef y dyb oren am ddonau a
 uniondeb Giralddus, etto nad oedd yn tybied ei bod yn ddio-
 get i ddewis gwr ag oedd mor agos perthynas i Rhys, tywys-
 og y Deheu-barth, a'r rhan fwyaf o bendefigion Cymru, i
 fod yn esgob Tŷ Ddewi, ac y buasai balchder y Cymry i
 gael ei ddyrchafu trwy ddewisiad o ŵr ag oedd mor alluog,
 teilwng, a gwrol. Pan glybu Giralddus hyny, efe a ddywed-
 odd fod y dystiolaeth honno yn fwy o anrhydedd iddo ef na'r
 esgobaeth orau.

CANT
XII.

Gerallt; a Giralddus a aeth drosodd i Paris, lle yr arosodd dros lawer o amser.*

Peter yn
adeiladu
eglwys
Tŷ Dde-
wi.

O. C.
1180.

O blegid fod eglwys gadeiriol Tŷ Ddewi wedi cael ei dinystrio yn aml i raddau mawr gan y Daeniaid, a môr-ladron ereill, esgob Peter a'i tynodd hi i lawr, ac a'i hadeiladodd o'r newydd. A gellir dywedyd mai efe, mewn rhan fawr, a adeiladodd yr eglwys ag sydd yno yn bresennol. Yn nghylch yr amser hyn, dygwyddodd rhyw anghydfod rhwng esgob Peter a'i bobl, a gorfu arno ymadael â Thŷ Ddewi dros ychydig, a myned i fyw i Fynachlog yn Lloegr. Tra yr oedd pethau yn y dull annbrefnus hyn, Giralddus a ddychwelodd i Gymru, a thrwy gyngor yr arch-esgob, a gafodd ei osod yn weinyddwr holl achosion tymhorol ac ysbrydol yr eglwys, yr hyn a gyflawnodd efe gyda llawer o ddoethineb a chymhedroldeb, hyd oni wrthwynebwyd ef gan yr esgob.^b

William,
esgob
Llandaf.

O. C.
1183.

Guido,
esgob
Bangor.

Ar farwolaeth Nicolas ab Gwrgant, esgob Llandaf, William de Salco Marisco, gwr call a rhinweddol iawn, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Yn y flwyddyn ar ol hyn, mae yn fwyaf tebygol, y cafodd Guido, yr hwn oedd yn ddëon Waltham yn Essex, ei gyssegru yn esgob Bangor.^c Yr un flwyddyn hefyd y bu farw Madog ab Iddon,

* Hoare's Gir. Camb. Vol. I.   ^b Ibid.

^c Godwin's Catal.

Iddon, arglwydd Gwent, mewn canlyniad i er-
gyd a gafodd gan ei frawd, Thomas, yn ei
feddw-dod. Yr oedd Madog yn fwy gwybodus
yn y celfyddydau nâ'r rhan fwyaf o'i gyfoedion,
ac yr oedd yn neillduol enwog, fel prydydd, ac
ysgrifenydd addysg-wersi.*

CANT
XII.

Gan fod enwogrwydd Giraldus yn cynnyddu
yn feunyddiol, y brenin Harry yr ail, a'i galwodd
ef i'w lys i fyw, ac a'i gwnaeth ef yn gaplan, ac
a ddawodd roddi dyrchafiad uchel iddo yn yr
eglwys: ond ni chyflawnodd ei addewidion. Yr
amser hyny, cafodd Giraldus ei osod yn athraw
i John, mab y brenin Harry, ac a aeth gydâg ef
i'r Iwerddon. Pan oedd Giraldus yn yr Iwer-
ddon, cafodd gynnyg ar esgobaeth Leighlin;
ond gan ei fod yn tybied na allasai ddiwygio a
dyrchafu eglwys Iwerddon, efe a'i gwrthododd.
Gwrthododd hefyd arch-esgobaeth Cashel.†

O. C.
1185.

Llawer o frenhinoedd a thywysogion Ewrop, Rhyfel-
yn tybied ei bod yn waradwydd i gristianogion oedd y
fod y wlad lle y ganwyd ein Harglwydd bendig-
edig, lle y bu yn cyflawni ei weinidogaeth, a lle
y bu efe farw dros bechod, yn cael ei goddef i
fod yn meddiant y Mahometaniaid, ag oedd mor
elyniaethol i gristianogion, a unasant yn nghylch
diwedd y cant diweddas, i fyned i ryfela â
Q q liwynt,

* Camb. Biog.

† Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. I.

CANT
XII.

hwynt, ac i ymdrechu eu gyru hwynt allan o wlad Canaan. Gelwid y rhyfeloedd hyny yn Rhyfeloedd Sanctaidd, ac yn Rhyfeloedd y Groes, o blegid fod cristianogion yr oesoedd hyny yn ystyried pawb a elent iddynt yn gwneuthur gwasanaeth i Ddtw; ac hefyd o blegid fod pob milwr, yn y rhyfeloedd hyny, yn gwisgo croes, o amryw liwiau, ar ei ysgwydd ddehau.*

Baldwin,
arch-
esgob
Caterbu-
ry, yn
dyfod i
Gymru i
bregethu
rhyfel-
oedd y
groes,
O. C.
1188.

Yn, nghylch yr amser hyn, Harry, brenin Lloegr, a llawer o'i bendefigion, a unasant â theyrnasoedd ereill yn rhyfeloedd y groes; a chafodd Baldwin, arch-esgob Canterbury, ei anfon i Gymru i bregethu yr angenrheidrwydd o ryfeloedd y groes, ac i annog y bobl i ymrwymo ynddynt. Ranulphus Granville, un o gynghorwyr y brenin, a ddaeth gydâ Baldwin hyd dref Faesyfed, ac a ddychwelodd oddi yno yn ei ol i Loegr. Rhys ab Gruffydd, tywysog y Deubarth, yn nghyd â Giraldus, a llawer o bendefigion Cymru, a aethant i gyfarfod Baldwin i dref Faesyfed, lle y pregethodd yr arch-esgob y bregeth gyntaf yn Nghymru, ac yr eglurodd efe iddynt hwy, a'r bobl oll, ddyben ei anfoniad i'r wlad.*

Giraldus

* Mosh. Eccles. Hist. Vol. II. p. 231—234.

* Y mae dau reswm yn cael eu rhoddi am ddyfodiad Baldwin, arch-esgob Canterbury, i Gymru: yn gyntaf, fel y gallai trwy ddarllen y gwasanaeth yn eglwysi cadeiriol Cymru, gadarnhau awdurdod Canterbury drostynt oll: yn ail, i annog y Cymry i gyflwyno eu hunain i wasanaeth y groes.

Giraldus oedd y cyntaf yn Nghymru a gymmerodd y groes; a Peter, esgob Tŷ Ddewi, y'nghyd âg Einion ab Einion Clyd, tywysog Eifen, a llawer ereill, a ddilynasant ei siampl ef. Pan ddychwelodd Rhys ab Gruffydd o Faesyfed, canonwyr Tŷ Ddewi, yn llawn sel dros ragorfreintiau eu heglwys, a ddeisyfiasant ar y tywysog i rwystro arch-esgob Canterbury i ddyfod yn mbellach ymlaen i Gymru, rhag ofn y buasai ei ddyfodiad ef yn achos i leihau urddas eglwys Tŷ Ddewi: ond Rhys ab Gruffydd a wrthododd gyd-agweddu â'u deisyfiad hwynt. O dref Faesyfed, Baldwin a'i gymdeithion a aethant i'r Maesyf-Gelly, ac oddi yno i Landeu, yn agos i Aber-ed. Gelly. honddi, lle yr arosasant dros nos. Bu pregeth Llandeu. yr arch-esgob yn y Gelly yn offerynol i ddwyn llawer i gymmeryd arnynt arwydd y groes. Llwyddodd ei bregeth ef hefyd yn y Fenni, i Fenni. gael llawer o filwyr dan faner y groes. William, esgob Llandaf, a ddaeth i gyfarfod Baldwin i Brinbiga, yn sir Fynwy, ac a aethi gydâg ef Brinbiga trwy yr esgobaeth. Yr arch-esgob, wedi dyfod i Brinbiga, a bregethodd i'r bobl; a William, esgob Llandaf, a roddodd air o gyngor iddynt; ac Alexander, arch-diacon Bangor, a gyfieithodd i'r Cymry: a dywedir i gynunifer o fwrddwyr, lladron, ac yspeilwyr y gymmydogaeth, gael eu dychwelyd y pryd hyny, nes peri syndod ar bawb a'i gwelsant. Gwedi ymadael â Brinbiga,

CANT XII. Baldwin a'i gymdeithion a aethant i Gaerlleon ar Wysg, ac oddi yno i Gasnewydd, lle yr aros-
 Caerlleon asant y noswaith honno. Llawer yn Nghasnew-
 ar Wysg. ydd a gofleidiasant y groes, ac a addunedasant i
 Casnewydd. fyned i ryfela yn erbyn gelynion cristianogaeth.
 O Gasnewydd, Baldwin a gymmerodd ei daith i
 Caerdydd, ac oddi yno i Llandaf, lle y cyhoedd-
 dydd. odd efe orchwyl y groes, ac a lwyddodd gyda
 Llandaf. llawer o Gymry a Saeson i'w chosfleidio. Bald-
 win, gwedi codi yn fore, a darllen y gwasanaeth
 yn eglwys gadeiriol Llandaf, a aeth oddi yno trwy
 Pontfaen. Bontfaen i Fynachlog Margam, ac oddi yno gyd
 Margam. â glan y môr i Abertawy. Llawer yn Abertawy,
 Abertawy. wedi clywed yr arch-esgob, a addunedasant i fyned
 i ryfela â gelynion crist'nogaeth: a rhyw hen wr, a
 elwid Cadur, a aeth at yr arch-esgob, ac a ddyw-
 edodd wrtho, 'Fy arglwydd, pe buaswn yn
 'mlodau fy nyddiau, ac yn mwynhau fy nghryf-
 'dwr fel cynt, ni chawsai un math o iawn fy
 'rhyddhau, nac un dymuniad am lonyddwch fy
 'rhwystro i gyflwyno fy hun i'r gorchwyl go-
 'goneddus hwn ag y'ch chwi yn ei bregethu;
 'ond gan fod fy henaint a'm methiant yn rhwystro
 'i mi gyrhaeddyd cyflawn deilyngdod, trwy fy-
 'ned i ryfela â gelynion cristianogaeth, dyodd-
 'efwch i mi gyrhaeddyd hanner y teilyngdod
 'hwnw, trwy roddi y degfed rhan o'm holl fedd-
 'iannau tu ag at ddwyn y gorchwyl hwnw yn
 'mlaen.' Ac wedi syrthio wrth draed yr arch-es-
 gob,

gob, efe a roddodd y degfed rhan o'i holl fedd-
 iannau tu ag at wasanaeth y groes; a thrwy
 lawer o ddaurau, a ddeisyfodd ar yr arch-esgob
 i faddeu iddo hanner y penyd gorchymmynedig.
 Yn mhen ychydig o amser wedi hyny, Cador a
 ddychwelodd at yr arch-esgob, ac a ddywedodd
 wrtho, 'Fy arglwydd, gan fod yr ewyllys yn
 cyfarwyddo y weithred; ac yn aml yn cael ei
 chymmeryd yn lle'r weithred; a chan fod genyf
 ddymuniad cadarn i fyned i ryfel y groes, yr wyf
 yn deisyf arnoch i faddeu i mi yr hanner arall
 o'r benyd, a myfi a roddaf i chwi gymmaint
 o'm meddiannau ag a roddais o'r blaen.' Yr
 arch-esgob, pan welodd gywreinrwydd crefyddol
 yr hen ŵr, a wenodd, ac a'i cofleidiodd ef gyda
 syndod.*

CANT
XII.

O Abertawy, Baldwin a'i gyfeillion a'aethant
 i Lwchwr, ac oddi yno i Gydweli. Gwedi aros
 ychydig yn nghastell Cydweli, hwy a aethant
 dros afon Tywi mewn båd, ac a barhausant eu
 taith tu a Chaerfyrddin, gan adael Llanstyffan
 ar y llaw aswy. O Gaerfyrddin, hwy a aethant
 i St. Clares, a chwedi ymweled â Mynachlog y
 Tŷ Gwyn ar Daf, hwy a aethant heibio Lawha-
 den,* i Hwlfordd. Yr arch-esgob, a Giraldus,
 a bre-

Lwchwr.
Cydweli.Caerfyr-
ddin.S. Clares.
Tŷ Gwyn
ar Daf.
Lawha-
den.
Hwl-
fordd,

* Hoare's Gir. Cambrensis.

* Yn y dyddiau terfysglyd hyny, pan oedd Cymru yn
 cael ei anrheithio gan y Normaniaid a'r Fflandrysiaid, a phan
 nad oedd noddau sanctaidd, nac eglwysydd, yn cael eu
 parchu gan y goresgynwyr, tybiodd esgobion Cymru yn ang-

CANT a bregethasant yn Hwlffordd, a llawer ó'r milwyr
XII. a'r bobl gyffredin yn y lle hwnw, a gymmeras-

asant y groes. Gwedi aros dros ychydig yn Hwlffordd, Baldwin a'i gymdeithion a aethant

Camros. trwy Gamros, a thros draeth Niwegal i Dý Dde-
Tý Dde- wi. Pan ddaethant i Dý Ddewi, yr arch-esgob
wi. a ddarllenodd y gwasanaeth yn yr eglwys gad-

eiriol, a Giraldus a bregethodd i'r bobl. Gwedi hyny, hwy a ymadawsant, ac a aethant trwy

Aber- Abergwaun, Trefdraeth, a Nefern, i Fynachlog
gwaun. Llandudoch, lle y cawsant eu groesawi yn gar-

Tref- edig gan Rhys ab Gruffydd, tywysog y Deheu-
draeth. barth. Dranoeth, Rhys a'u groesawodd hwyt

Nefern. yn Aberteifi; a chwedi i lawer o bobl y gym-
Llandud- mydogaeth gyfarfod mewn man yn sir Benfro,

och. yn agos i bont Aberteifi, yr arch-esgob a aeth
Aberteifi. yno attynt, ac efe, a Giraldus, a draethasant air

yr Arglwydd iddynt. Dywedir i lawer gael eu tueddu, trwy y pregethau hyny, i gymmeryd y

groes: a chymmaint oedd eu parch i'r arch-esgob, fel yr adeiladasant Gappel yn y fan lle yr

oedd efe yn sefyll, ac yn pregethu; a gelwir y fan honno, Parc y Cappel, hyd heddyw. Gwedi

Llanbedr. ymadael âg Aberteifi, hwy a ddaethant i Lanbedr pont Ystyffan, lle y pregethodd yr arch-esgob, a

† Giraldus,

enrheidol i gadarnhau eu llysoedd rhag rhuthrau eu gelynion. Mewn canlyniad i hyn, daeth llysoedd yr esgobion i

fod yn llysoedd castellaid. Yr oedd tri llys castellaid yn esgobaeth Tý Ddewi; un yn Llanddeu, nn agos i Aberhonddi;

un arall yn Lawhaden; ac un arall yn Lantphey, yn agos i Benfro.

Giraldus, yn nghyd â dau ŵr arall, John o'r Tŷ **CANT**
 Gwyn, a Sisillus o Ystrad-fflur; a dywedir na bu **XII.**
 eu llafur yn ofer. O Lanbedr pont Ystyffan, y
 pregethwyr a aethant i Ystrad-fflur, lle y gor- **Ystrad-**
 phwysasant y noswaith honno. Dranoeth, hwy **fflur.**
 a ddychwelasant i Landdewi brefi, ac a aethant **Llandde-**
 oddi yno i Lanbadarn fawr. Gwedi gorphwys **wi brefi.**
 noswaith yn Llanbadarn fawr, hwy a dynasant **Llanbad-**
 lawer at wasanaeth y groes ar y boreu tranoeth. **arn fawr.**
 O Lanbadarn fawr, yr arch-esgob a gymmerodd
 ei daith i Aberdofy, ac oddi yno i Dowyn. Rhys **Aberdo-**
 ab Gruffydd a aeth gyd â'r arch-esgob o Landudoch **fy.**
 i Aberdofy, ac a ddychwelodd oddi yno. Gwedi **Towyn.**
 i'r arch-esgob a'i gymdeithion orphwys noswaith
 yn Nhowyn, Gruffydd ab Cynan, ab Owain
 Gwynedd, a ddaeth oddi yno i'w cyfarfod, a
 chydâ y gostyngeiddrwydd mwyaf, a ddeisyfodd
 faddeuant am iddo oedi ei weinyddiad i'r arch-
 esgob cyhŷd. O Dowyn, hwy a aethant i Aber **Aber**
 Maw,* ac oddi yno i Lanfair, lle y gorphwysas- **Maw.**
 ant y noswaith honno. Dranoeth, hwy a aethant **Llanfair.**
 trwy, neu yn agos i Harlech,† a thros y traeth **Harlech.**
 mawr, a'r traeth bychan, a thrwy Bwllheli i Ne- **Pwllheli.**
 fyn, lle y cysgasant y noswaith honno. Yr **Nefyn.**
 arch-esgob a bregethodd dranoeth yn Nefyn, ac
 a lwyddodd gydâ llawer i gymmeryd y groes. O
 Nefyn, hwy a aethant trwy Gaernarfon i Ban- **Caernar-**
 gor, lle y cawsant eu groesawi yn gariadus gan **fon.**
 Guido, **Bangor.**

* Barmouth. † Hardd-Lech.

CANT
XII.Carreg
Iago.Conwy.
Aberge-
ley.
Ruthlan.

St. Asaph.

Basing-
werk.Caerlle-
on.

Guido, esgob yr esgobaeth honno. Dranoeth, yr arch-esgob a ddarllenodd y gwasanaeth ya eglwys gadeiriol Bangor; ac esgob y lle hwn, er mawr ofid i'w bobl, a gafodd ei gymhell i gymmeryd y groes. Baldwin a'i gymdeithion a aethant drosodd o Fangor i ynys Fôn, a Rhodri mab Owain, yn nghyd â'r rhan fwyaf o drigolion yr ynys, a llawer o bobl o'r gwledydd cymmydogaethol a'u cyfarfuant hwynt yno. Yr arch-esgob a safodd i fynu mewn man a alwyd gwedi hyny, Carreg yr Arch Iagon,* ond yn awr, Carreg Iago, ac a bregethodd iddynt; ac Alexander arch-diacon Bangor, a Sisillus, abad Ystradflur, a gyfieithasant i'r bobl. Dywedir i lawer y pryd hyny gael eu tueddu i gymmeryd y groes. Gwedi dychwelyd o sir Fôn i Bangor, yr arch-esgob a'i gymdeithion a aethant ymlaen trwy Gonwy ac Abergeley, i Ruthlan, lle y cawsant eu groesawi yn weddus iawn gan Dafydd ab Owain. Dranoeth, gwedi llwyddo gyda llawer yn Ruthlan i gyflwyno eu hunain i wasanaeth y groes, yr arch-esgob a aeth i St. Asaph, ac wedi darllen y gwasanaeth yn yr eglwys gadeiriol, a aeth i Basingwerk, lle yr arosodd efe a'i gymdeithion y noswaith honno. O Basingwerk, hwy a aethant i Gaerlleon ar Ddyfrdwy, ac a arosasant yno dros y pasc. Wedi llwyddo gyda llawer yn Nghaerlleon i gymmeryd eu nodi âg arwydd

* The Archbishop's Rock.

arwydd y groes, yr arch-~~es~~gob, a'i gyfeillion, a CANT
aethant i Whitchurch, ac oddi yno i Groesys- XII.
wallt, lle y cawsant eu derbyn gan William ab Whit-
Alan, yn y modd mwyaf caredig. O Groesys- church.
wallt, hwy a aethant i'r Mwythig, lle y gorph- Croesys-
wysasant dros ychydig o ddyddiau. Tra yr wallt.
oedd yr arch-~~es~~gob yn y Mwythig, llawer o bobl Mwythig.
a goffeidiasant y groes, ac a addunedasant i fy-
aed i ryfela â gelynion cristianogaeth. Dangos-
odd tywysogion Cymru lawer o barch i arch-
gob Canterbury, ar ei daith trwy y wlad. Owain
Cyfeiliog oedd yr unig dywysog na ddaeth i'w
gyfarfod ef, ac o blegid hyny, cafodd ei ysgy-
muno gan yr arch-~~es~~gob. Gwedi myned i
Henffordd, yr arch-~~es~~gob a ymadawodd â'i
gymdeithion o Gymru, ac a ddychwelodd i'w
wlad ei hun. Dywedir i fwynâ thair mil o wyr
cyfarwydd mewn achosion milwraidd, ac aw-
yddus i ruthro ar elynion y ffydd, gael eu nodi
âg arwydd y groes, ar y daith hon.^a Ond Gi-
raldus, a Peter, esgob Tŷ Ddewi, oblegid eu
hoedran o'u tlodi, a gawsant eu rhyddhau oddi
wrth yr adduned a wnaethent i fyned i wlad Ca-
naan i ryfela, ar yr ammod iddynt ofalu am ad-
gyweiriad eglwys gadeiriol Tŷ Ddewi, a rhoddi
pob cynnorthwy yn eu gallu i ryfelwyr y groes, a
gymmerent eu taith i Jerusalem.^b

R r

Ar

^a Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. II.

^b Ibid. Vol. I.

CANT
XII.

- Ar farwolaeth Guido, esgob Bangor, Giraldus a gafodd gynnyg ar yr esgobaeth honno, ond efe a'i gwrthododd: a dywedir i Bangor fod heb un esgob, nes i Alan gael ei gyssegru, oddi amgylch pedair blynedd gwedi hyny. Dywedir hefyd i Giraldus, ar farwolaeth William de Salso Marisco, gael cynnyg ar esgobaeth Llandaf, ac iddo wrthod honno hefyd: a Harry a gyssegrwyd yn esgob yn lle William. Esgob Harry a roddodd ranau i bedwar cor-offeiriad ar ddeg, yn ol y drefn bresennol; ac efe a briodolodd iddo ei hun, a'r esgobion a ddeuai ar ei ol, yr hyn ag y maent yn bresennol yn ei fwynhau. Y rheswm a roddodd Giraldus am ei wrthodiad o'r esgobaethau hyn oedd, nad oedd efe, y pryd hyny, yn ewyllysio myned i un sefyllfa lle y cawsai ei ddifyru oddiwrth ei lyfrau; ond yr oedd efe mewn gobaith o gael ei wneuthur yn esgob Tŷ Ddewi, o blegid fod Peter yn awr yn hen.* Ar farwolaeth Alan, esgob Bangor, Robert o'r Mwythig a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef.^b
- Gwedi i Lywelyn ab Iorwerth, ab Owain Gwynedd, ddyfod i lywodraeth Gwynedd, efe a adeiladodd Fynachlog Aberconwy, yn sir Gaernarfon, ac a roddodd lawer o diroedd i'w chynnal. Rhoddodd hefyd lawer o ragor-freintiau i Fynachod
- Marwol-aeth Guido.
O. C.
1190.
- Marwol-aeth William de Salso Marisco.
O. C.
1191.
- Marwol-aeth Alan, esgob Bangor.
O. C.
1195.
- Llywelyn yn adeiladu Mynachlog Aberconwy.
O. C.
1195.

* Hoare's Gir. Camb. Vol. I. Brown Willis.

^b Gedwin's Catal.

Fynachod Aberconwy. Rhyddhaodd hwynt oddi wrth yr angenrheidrwydd o gadw dynion, ceffylau, cŵn, neu hebogau iddo ef, ac oddiwrth y dyledswydd o roddi croesaw iddo ef, neu ryw wyr cyffredin ereill, ar eu taith. Rhoddodd awdurdod iddynt i ddewis eu habadau eu hunain, ac i gymmeryd meddiant o bob llong-ddrylliad ar eu tir, ac a'u gwnaeth yn rhydd oddiwrth bob treth, ac na byddai i neb o honynt gael eu barnu yn un o lysoedd y tywysog am un weithred a wnelent, ac na chai y Fynachlog ddim bod yn atebol am arian a fenthygid gan un o'r Mynachod heb gydsyniad yr abad; ac amrywiol o bethau ereill.*

CANT
XII.

Pan fu farw Peter, esgob Tŷ Ddewi, cyfeill- Marwol-
ion Giraldus a fynent iddo ymdrechu cael yr aeth
esgobaeth honno; ond efe a wrthododd, gan Peter, es-
ddywedyd mai dyledswydd y bobl oedd ymofyn gob Tŷ
am esgob, ac nid lle esgob oedd ceisio esgob- Ddewi.
aeth. A chan fod ganddo ef ddigon at ei gyn- O. C.
nalïaeth, fod yn fwy dewisol ganddo aros yn ei 1198.
sefyllfa ddirgel yn Lincoln, lle yr oedd yn cael
cyfleusdra i ddarllen, a myfyrio yn y pethau ag
oedd yn hoff gan ei feddwl. Gan mae canonwyr
Tŷ Ddewi oedd âg awdurdod pan fyddai esgob
farw, i enwi un cymmwys i lanw ei le, arch-esgob
Canterbury a orchymmynodd iddynt i enwi gwr
i fod yn esgob yn lle Peter. Gwedi cael y gor-
C r 2 chymmyn

* Dugdale's Monast. Vol. I. p. 106.

CANT
XII.

chymmyn hwn, hwy a enwasant Giraldus, archidiacon Aberhonddi; Walter, abad Llandudoch; Peter, abad y Tŷ Gwyn ar Daf; ac fel na byddai iddynt ymddangos yn rhy dueddol i'r Cymry, hwy a enwasant hefyd Reginald Foliot, yr hwa oedd yn Sais. Yr arch-esgob a wrthododd, yn bendant, i gyssegru Giraldus, ar yr un rheswm ag y gwrthodasai y brenin Harry ef o'r blaen. Gwrthododd hefyd y ddau arall, o blegid eu bod yn Gymry. Ac i lanw eu lleodd hwynt, efe a enwodd Martin fynach, a Geoffrey, prior Llanthoni. Ond y canonwyr a honasant eu hen hawl sefydledig o enwi pwy oedd i fod yn esgob. Yr oedd Richard, brenin Lloegr, y pryd hyn yn Normandy; a phan glybu efe am yr ymryson ag oedd rhwng canonwyr Tŷ Ddewi ac arch-esgob Canterbury, efe a orchymmynodd i bedwar o'r canonwyr i ddyfod atto ef i Normandy, i dderbyn ei orchymmynion ef yn nghylch dewisiad esgob yn Nhŷ Ddewi. Ond tra yr oedd y pethau hyn mewn cynnwrf, bu farw y brenin.*

John,
brenin
Lloegr.
O. C
1199.

Gwedi i John gael ei geroni yn frenin yn lle ei frawd Richard, canonwyr Tŷ Ddewi a ysgrifenasant atto i Normandy, i gannmel Giraldus, fel gwr cymmwys iawn i fod yn esgob Tŷ Ddewi; a'u llythyllau hwynt a gawsant dderbyniad grallawn. A'r brenin a orchymmynodd i Giraldus,
a thri

* Hoare's Giraldus Cambrensis, Vol. I.

a thri neu bedwar o ganonwyr Tŷ Ddewi, i ddyfod atto ef, fel ag y byddai iddo gael ei ddewis yn esgob, mewn ffordd addas. Ond ar ddychweliad y brenin i Loegr, arch-esgob Canterbury a lwyddodd gydâg ef i wneuthur gwrthodiad o Giraldus. Pan welodd Giraldus y cyfnewidiad hyn yn ei hen ysgolhaig, y brenin John, efe a ymadawodd â llys y Saeson, ac a ddaeth i Gymru, a phan ddaeth i Dŷ Ddewi, yr offeiriaid a'r bobl a'u derbyniasant ef gydâ'r llawenydd mwyaf. Cadwyd cymmanfa drachefn yn Nhŷ Ddewi, i'r dyben i ddewis esgob yn lle Peter, a Giraldus a gafodd ei ddewis yn unfryd; a dymunwyd arno i fyned yn union-gyrch i Rhufain at y Pab, i haeru ei hawl i esgobaeth Tŷ Ddewi, a chael cadarnhad o'i etholiad. Giraldus, yn gweled fod ei etholiad yn rheolaidd a chyfreithlon, a gyd-agweddodd â dymuniad y gymmanfa: a ohwedi myned i ymweled â'i frawd Philip de Barri, a gosod ei lyfrau i'w cadw yn Mynachlog Ystradflur, yn sir Aberteifi, efe a hwyliodd o Sandwich, ac a diriodd yn Fflanders; ac wedi croesi yr Alps, efe a ddaeth i Rhufain yn nghylch gwyl Giraldus St. Andreas, ac a dderbyniwyd yn garedig gan yn myned i Bab Innocent y trydydd: ond gan fod gan arch-Rhufain. O. C. 1199. esgob Canterbury fwy o awdurdod yn llys Rhufain nag arch-diacon Aberhonddi, y Pab a wrthododd gadarnhau hawl Giraldus i esgobaeth Tŷ Ddewi.

Y TRY.

Y TRYDYDD CANT AR DDEG:

CANT
XIII.

TYWYSOGION Gwynedd a Deheu-barth Cymru, yn gofidio wrth weled hawl sefydledig canonwyr Tŷ Ddewi yn cael eu diystyru, ac eglwys Cymru yn cael ei thraws-arglwyddiaethu gan arch-egob Canterbury, a roddasant awdurdod i'w cyd-wladwyr, i anfon y deisyfiad canlynol at y Pab, trwy ddwyllaw Giraldus, a chanonwyr Tŷ Ddewi.

Deisyfiad
y Cymry
at y Pab.

' At y iawn barchedig dad ac arglwydd Inro-
' cent, trwy ras Duw, y prif esgob. Llewelyn,
' tywysog Gwynedd; Gwenwynwyn a Madog,
' tywysogion Powys; Gruffydd, Maelgwn, Rhys,
' a Meredith, meibion Rhys, tywysog y Deheu-
' barth; ydynt yn anfon iechyd, a gwir ufudd-
' dod yn mhob peth. Bydded hyspys i'ch tadol
' ddaioni, y caledi mawr, a'r perygl o golli en-
' eidiau, y mae eglwys Cymru yn ei oddef er pan
' y daeth hi trwy drais brenhinol, ac nid trwy
' awdurdod esgob Rhufain, yn ddarostyngedig
' i awdurdod Lloegr, ac arch-egob Canterbury.
' Y mae arch-egobion Canterbury yn anfon i ni
' esgobion Seisnig, anwybodus o foesau ac iaith
' ein

Yr es-
gobion
yn anwy-
bodus o'r
iaith
Gym-
raeg,

CANT

XIII.

' ein gwlad, pa rai ni allant bregethu gair Duw
 ' i'r bobl, na derbyn eu cyfaddefiadau hwynt, ond
 ' trwy gyfieithwyr. Nid ydynt yn eu gosod yn
 ' esgobion trwy ddewisiad canonaidd, ond yn
 ' hytrach yn eu cymhell hwynt arnom trwy
 ' drais; ac os byddant rai troion yn ymarferyd y
 ' drefn o ddewisiad, nid ydynt yn gwneuthur
 ' hyny yn gyhoeddus, ond yn ddirgel, trwy alw
 ' yr offeiriaid i Loegr, a'u cymhell hwynt yn ys-
 ' tafelloedd y brenin i ddewis y sawl fyddont hwy
 ' yn eu hewyllysio, pa mor wael a diystyrllyd
 ' bynnag y byddont. Ac fel nad ydyw yr esgob-
 ' ion hyny a anfonir attom o Loegr, ddim yn ein
 ' caru ni na'n gwlad, nid ydynt yn ceisio daioni
 ' ein heneidiau. Eu huchel-gais hwynt ydyw
 ' llywodraethu drosom, ac nid gwneuthur lles-
 ' had i ni; ac oblegid hyny nid ydynt ond anaml
 ' yn cyflawni dyledswyddau y weinidogaeth yn
 ' ein plith. A pha bethau bynnag a allont hwy
 ' gymmeryd oddi arnom, mewn ffordd gyfiawn
 ' neu anghyfiawn, a ddygir ganddynt i Loegr, ac
 ' a ddifrodir ganddynt yn y Mynachlogydd a ro-
 ' ddir iddynt gan frenhinoedd Lloegr. Ac fel y
 ' Parthiaid, y rhai a saethant eu picellau pan y
 ' byddont yn ffoi, ac yn mhell, y maent hwythau
 ' o Loegr yn ein hysgymuno ninnau, mor fynych
 ' ag y gorchymmynir iddynt wneuthur felly. O-
 ' blegid nad ydynt yn caru ein gwlad; y mae y
 ' tiroedd a roddwyd yn yr amser gynt gan ein
 ' hynafiaid

Sefyllfa
 alarus y
 eglwysi
 Cymru.

CANT
XIII.

Tlodi
eglwysi
cadeiriol
Cymru.

Gwrol-
deb y
Cymry
yn eu
dwynd
dan farn
ysgym-
undod.

Barn y
tywysog-
ion am
Giraldus.

‘ hynafiaid i’r esgobaethau, yn cael eu trosglwy-
‘ ddo ganddynt i’r offeiriaid, ac ereill a ewylllysio
‘ eu cael. A chan fod tiroedd yr eglwysi yn
‘ ddarostyngedig i gael eu cymmeryd oddi wrth-
‘ ynt, yr ydym ninnau ein hunain gwedi cymmer-
‘ yd peth o honynt. ac y maent yn ein meddiant
‘ yn bresennol. Trwy y pethau hyn y mae eg-
‘ lwysydd cadeiriol Cymru gwedi cael eu daros-
‘ twng i’r tlodi a’r trueni mwyaf; ond pe buasent
‘ gwedi eu bendithio âg esgobion da a duwiol,
‘ fe fuasent yn gyfoethog ac yn ardderchog.
‘ Heblaw hyn, pan fyddo y Saeson yn rhuthro i
‘ Gymru, y mae arch-esgob Canterbury yn gosod
‘ yr holl wlad dan ddeddf warafun, ac oblegid ein
‘ bod ni yn amddiffynrhyddid eingwlad yn erbyn y
‘ Saeson a gelynion ereill, y mae efe yn eis gosod
‘ ni a’n pobl dan farn ysgymundod, ac yn peri
‘ i’r esgobion hyny a ddanfonodd efe i’n plith, i
‘ gyhoeddi y farn honno, yr hyn y maent yn ba-
‘ red i’w wneuthur ar y fath achosion. Mewn
‘ canlyniad i hyn, y mae pawb o’n pobl ni a syr-
‘ thio ar faes y gwaed, wrth amddiffyn rhyddid
‘ eu gwlad, yn marw dan farn ysgymundod. Yr
‘ ydym gan hyny, trwy ddagrau ac och’neidiau,
‘ yn ceisio gan eich Sancteiddrwydd, i’r hwn y
‘ perthyna llywodraeth yr eglwys gyffredinol,
‘ iachad effeithiol oddi wrth y caledi hyn, a
‘ a phethau ereill a hyspysir i chwi trwy enau
‘ canonwyr Tŷ Ddewi, a Giraldus eu besgob
‘ etholedig,

'etholedig, yr hwn sydd wr synwrol a pharch-
 'adwy. Ac, âg un llef yr ydym yn dymuno
 'arnoeh i ryddhau eich plant ag sydd fel hyn
 'gwedi cael eu gorthrymu dan y tri esgob diw-
 'eddaf a fu yn Nhŷ Ddewi, mewn canlyniad i
 'ddarostyngiad yr esgobaeth honno i arch-esgob
 'Canterbury. Oblegid cyn amser y tri esgob
 'diweddaſ, yr oedd Tŷ Ddewi yn eistedd-le
 'arch-esgob Cymru oll, yr hwn nid oedd yn
 'ddarostyngedig fel arch-esgob i neb, ond i'r
 'sam eglwys, Rhufain. Gan hyny, os bydd i
 'chwi ymddarostwng i edrych arnom gydâ lly-
 'gad o desturi, pa wasanaeth bynnag fyddo yn
 'ein gallu, ni a'u gwnawn yn ewyllysgar i'r
 'bendigedig apostol Pedr; felly ein hanwyl dad,
 'byddwch wych yn yr Arglwydd ' .

CANT
XIII.

Yr oedd y Saeson yn llawn dychryn rhag ofn Afllwydd.
 i'r deisyfiad hwn o eiddo y Cymry i lwyddo. ^{ia. t dei-}
 Ond er cymmaint o resymoldeb a thaerni oedd ^{yfiad y} Cymry.
 yn y deisyfiad, ac er mor anrhydeddus oedd y
 gwyr a'u hanfonodd, ni chafodd un math o eff-
 aith ar y Pab, yn amgen nâ'i alluogi ef i dynu
 yohwaneg o arian o godau y Saeson. Gwedi i
 Giraldus dreulio dros bedair blynedd i amddiff-
 yn rhagor-freintiau esgobaeth Tŷ Ddewi, ac
 iddo fyned dair gwaith ar yr achos hyny i Rhu-
 fain, cafodd ei siomi yn y diwedd; canys y Pab
 a gyhoeddodd ei etholiad i'r swydd esgobaethol

S s

yn

* Jones's Hist. Brecon, Vol. I, p. 221, 222.

CANT XIII. yn ddirym. Mewn canlyniad i'r dybendod an-
nymunol a wnaeth y Pab ar yr achos hwn, Gi-

Giraldus
yn cael ei
erlid am
ei sel dros
eglwys
Tŷ Dde-
wi.

Geoffrey,
esgob
Tŷ Dde-
wi.

O. C.
1203.

raldus a ddyoddefodd lawer o erledigaethau
chwerwon, yn Lloegr, a gwlad ei enedigaeth.
Er nad ymddengys iddo ef erioed gymmeryd
iddo ei hun yr enw esgob, brenin Lloegr a rodd-
odd orchymmyn na anturiai efe gymmeryd arno
yr enw hwnw; ac arch-esgob Canterbury hefyd
a ddanfonodd lythyrau, yn enw y brenin, at ga-
nonwyr Tŷ Ddewi, a thrwy lawer o wobrau a
bygythion, a lwyddodd gyda hwynt o'r diwedd,
i fod o blaid y Saeson; ac ymdrechasant, hyd
eithaf eu gallu, i gau drysau y Mynachlogydd
yn erbyn Giraldus, pan y byddai yn teithio trwy
y wlad. Pan welodd Giraldus fod canonwyr Tŷ
Ddewi gwedi eu llygru trwy wobrau y Saeson,
ac nad oedd yn bosibl iddo adferu yr esgobaeth
i'w harderchawgrwydd arch-esgobaethol, efe a
roddodd i fynu yr ymdrech; a chwedi amddiffyn
a rhyddhau ei hun oddiwrth y cam-achwyniadau
a ddygasid yn ei erbyn gan ei elynion, efe a ym-
heddychodd âg arch-esgob Canterbury; ac ar yr
amser gosodedig i ddewis un i fod yn esgob yn
Nhŷ Ddewi, efe a aeth gyda y canonwyr i Lun-
dain; a chwedi gwrthdystio yno yn erbyn anwy-
bodaeth ac anfoesoldeb llawer o'r rhai ag oedd
am gael esgobaeth Tŷ Ddewi, o'r diwedd efe a
gydsyniodd i wneuthur dewisiad o Geoffrey de
Henelawe, prior Lanthoni, i fod yn esgob Tŷ
Ddewi.*

* Hoare's Gir. Cambrensis, Vol. I.

**CANT
XIII.**

**Philip
de Barri
yn arch-
diacon
Aber-
honddi.**

† Giraldus a gyfansoddodd lawer o lyfrau, ac y mae amryw o honynt mewn bod hyd heddyw.

CANT XIII. wedi bod, trwy y rhan fwyaf o'i fywyd, yn wrth-ddrych o'i ddymuniadau mwyaf difrifol. **Giraldus** a fu farw yn Nhŷ Ddewi, yn bedair blwydd ar ddeg a thri ugain oed, ac a gladdwyd yn yr eglwys gadeiriol. Yr oedd Giraldus yn ardderchog yn ei enedigaeth, yn bridweddol yn ei berson, yn llariaidd yn ei foesau, yn addwyn yn ei gyfrinach, yn fywiog, gweithgar, a diofn, i amddiffyn rhagor-freintiau yr eglwys, yn foesol yn ei fuchedd, yn ddiysgog yn ei egwyddorion, yn elusengar, er yn uchel-frydig, ac yn ddysgodedig, er yn goel-grefyddol. Yn mha olwg bynnag yr ystyriom y gwr hynod hwn, pa un ai fel ysgolhaig, gwladgarwr, neu ddifeinydd, ni a allwn yn gyfiawn ei ystyried ef yn un o'r goleuadau mwyaf dysglair a addurnodd hanesion y deuddegfed cant.*

Llosgi Bangor. Yn y rhyfeloedd creulon ag oedd y pryd hyn rhwng Llywelyn ab Iorwerth a'r brenin John, y **O. C.** 1210. Saeson a losgasant dref Bangor, ac a gymmerasant Robert, esgob y lle hwnw, yn garcharor: ond cymmaint oedd gan y bobl am eu hesgob, fel y prynasant ef yn ol drachefn am ddau cant o hebogau. Ar farwolaeth Geoffrey, esgob Tŷ **Marwol- aeth Geoffrey.** Ddewi, Iorwerth, abad y Talley, yn sir Gaerfyrddin, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Yr **O. C.** 1214. oedd Iorwerth yn ŵr call, ac o dymmer heddychlon, a bu yn offerynol i wneuthur heddwch rhwng y Fflandrysiaid, yn a'r Benfro, & Llywelyn

lyn ab Iorwerth, tywysog Gwynedd. Oblegid y rhyfeledd ag oedd yr amser hyn y rhwag gwyr Gwynedd a'r Saeson, esgobaeth Bangor a fu ddwy flynedd heb un esgob, yn ol marwolaeth Robert o'r Mwythig. Ond pan ddaeth pethau i well trofn, y brenin a roddodd orchymmyn i'r canonwyr i enwi gwr cymmwys i fod yn esgob Bangor, a hwy a enwasant Cadwgan, abad y Tŷ Gwyn, yr hwn, wedi ei gymmeradwyo gan y brenin, a gyssegrwyd yn esgob Bangor. Yr oedd Cadwgan yn ŵr dysgedig, ac efe a ysgrifennodd lawer o lyfrau; ac yn mhlith ereill, Agoriad ar y Salmau.*

CANT
XIII.

Cadw-
gan,
esgob
Bangor.
O. C.
1215.

Adda, esgob St. Asaph, a fu farw yn mhen ychydig o amser gwedi yr ymryson a fu rhyngddo ef a Giraldus yn nghylch eglwys Cerry; a John a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Bu John farw yn mhen tair blynedd wedi iddo gael esgobaeth St. Asaph, a Reyner a ddewiswyd yn esgob yn ei le. Yr oedd Reyner yn un o gymdeithion Baldwin trwy esgobaeth St. Asaph, ac yn fywiog iawn i annog y bobl i gyflwyno eu hunain i achos y groes. Reyner, i ddangos ei sel dros babyddiaeth, a roddodd ddegwm gwair ac ŷd Mynachlog Blanch i Fynachlog y Mwythig; a hanner degymau Gwrecsam i Fynachlog Llangwest, yr hon a elwid Vallecrucis: ac Abraham, yr hwn a wnaethpwyd yn esgob ar ei ol

Abra-
ham, es-
gob St.
Asaph,
O. C.
1225.

* Brown Willis.

**CANT
XIII.**

ef, a gadarnhaodd y rhoddion hyny, ac a ychwanegodd yr hanner arall o ddegymau Gwrecsam at gynnalïaeth Mynachlog Vallecrucri.^a Pedair blynedd gwedi cyssegru Abraham yn esgob St. Asaph, yr adeiladwyd Mynachlog Grace Dieu, yn agos i Dref Fynwy; ac yn mhen llawer o amser gwedi hyny, Edward y trydydd, brenin Lloegr, a roddodd goedwig Dean at gynnal dau fynach i gyflawni gwasanaeth dwyfol yn y Fynachlog honno, dros eneidiau ei hynafiaid, dros byth.^b Abraham, gwedi cyflawni swydd esgob yn St. Asaph dros naw mlynedd, a fu farw, a chyssegrwyd Hugh yn esgob yn ei le ef.

Anselm,
esgob Tŷ
Ddewi.

O. C.
1230.

Ar farwolaeth Iorwerth, esgob Tŷ Ddewi, Anselm, trysorwr Exeter, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Yn amser yr esgob hwn, rhan fawr o eglwys Tŷ Ddewi a gwympodd trwy ddaear-gryn.^c

Hywel,
esgob
Bangor.

O. C.
1236.

Cadwgan, esgob Bangor, yn cyfarfod â llawer o gystuddiau, a ysgrifenodd at y Pab, i ddeisyf cael cennad i rod-di i fynu ei esgobaeth. Gwedi cael caniatad, efe a ymadawodd â Bangor, a Hywel a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Yn nghylch yr amser hyn, Joan, gwraig Llywelyn ab Iorwerth, a merch y brenin John, a fu farw; ac yn ol ei deisyfiad ei hun, a gladdwyd yn Llanfaes,

^a Brown Willis. ^b Dugdale's Monast. Vol. I. p. 107.

^c Brown Willis.

CANT
XIII.

faes, yn sir Fôn. Llywelyn, o barch i'w choff-
 adwriaeth hi, a adeiladodd Fynachlog ar ei
 bedd; a Hywel, esgob Bangor, a gyssegrodd y
 Fynachlog honno. Ni bu Hywel fawr dros
 ddwy flynedd yn esgob Bangor. Ar ei farwol-
 aeth, gwnaethpwyd dewisiad o Richard i gyf-
 lawni ei le ef. Yn nyddiau yr esgob hwn, bu
 farw Llywelyn ab Iorwerth, tywysog Gwynedd;
 a Dafydd ab Llywelyn, ei fab ef o Joan, merch
 y brenin John, a ddewiswyd yn dywysog Gwy-
 nedd yn ei le ef. Yr oedd Dafydd ab Llywelyn,
 cyn marwolaeth ei dad, gwedi traws-feddiannu
 rhan fawr o'r tiriogaethau ag oedd yn perthyn i
 Gruffydd ei frawd hynaf, ac wedi ei gaethiwo ef
 yn nghastell Cricieth, ar lan y môr, yn sir Gaer-
 narfon. Richard, esgob Bangor, yn caru Gruff-
 ydd, ac o dosturi tu ag atto, a wnaeth ei oreu i
 ddwyn oddi amgylch ei ryddhad. Ond Dafydd
 ab Llywelyn ni feiddiai ollwng yn rhydd, wr mor
 ddewr a phoblogaidd ag oedd ei frawd Gruff-
 ydd. Pan welodd esgob Bangor, na lwyddai
 dim gydâ Dafydd ab Llywelyn, i beri iddoŵ wn-
 euthor cyfiawnder i'w frawd, efe a'i bysgymun-
 odd ef, ac a lwyddodd gydâ y Pab i gymmeradwyo
 y weithred. Pa ddybenion bynnag oedd gan
 Richard i ysgymuno tywysog Gwynedd, bu y
 weithred honno yn achlysur i wneuthor ei sef-
 yllfa ef yn Bangor mor beryglus, fel y gorfu
 arno ffoi i Loegr, a byw ar haelioni ereill, yn
 neillduol

Marwol-
 aeth Lly-
 welyn ab
 Iorwerth.
 O. C.
 1240.

Richard
 yn ysgy-
 muno
 tywysog
 Gwyn-
 edd.

**CANT
XIII.**

neillduol ar haelioni crefydd-dŷ St. Albans, lle y cafodd ei roesawi yn amhydeddus dros yn agos i ugain mlynedd.*

Yr oedd esgobion Cymru, yn y cant hwn, yn llawn o sel dros adeiladu Mynachlogydd, ac yn dangos y parodrwydd mwyaf i roddi tiroedd a degymau at eu cynnal hwynt. Hugh, esgob St. Asaph, er tloted oedd yr esgobaeth y pryd hyn, a roddodd ddegymau Llanfair i gynnal Mynachlog Llanlligan, yn sir Drefaldwyn. Ar farwol-

Hywel,
esgob
St. Asaph.
O. C.
1240.

aeth Hugh, cafodd Hywel ab Ednefet ei ddewis yn esgob yn ei le ef. Tra yr oedd Hywel ab Ednefet yn esgob yn St. Asaph, Harry y trydydd, brenin Lloegr, a gafodd oruchafiaeth Cymru, ac oblegid fod esgobion Cymru yn ffafrol i dywysogion y wlad, Harry a anrheithiodd eu hesgobaethau hwynt, ac a yspeiliodd yr eglwysi i'r fath raddau, fel y gorfu ar esgobion Cymru fyned i gardota eu bara, a byw ar elusen eu cyd-wladwyr, hyd oni ddaeth pethau i well trefn.†

Thomas
Wallen-
sis, esgob
Tŷ
Ddewi.
O. C.
1249.

Ar farwolaeth Anselm, esgob Tŷ Ddewi, Thomas Wallensis, arch-diacon Lincoln, er tloted oedd yr esgobaeth, a roddodd i fynu ei fywioliaethau, ac a gymmerodd ei gyssegru yn esgob Tŷ Ddewi. Yr un flwyddyn hefyd y cyssegrwyd Einion yn esgob St. Asaph, yn lle Hywel ab Ednefet. Einion a neillduodd Lanllwchaiarn, yn sir Drefaldwyn,

* Brown Willis. † Ibid.

aldwyn, at gynbaliaeth Mynachlog Llanlligan; ac a gadarnhaodd rai o roddion Abraham a Hywel i grefydd-dŷ Vallecruis. Richard de Carrew, gwedi ei wneuthur yn esgob Tŷ Ddewi, yn lle Thomas Wallensis, a sefydlodd y swydd o drysorwr yn ei eglwys gadeiriol; ac a fu yn gymmwynaswr i'r eglwys honno, mewn llawer ystyriaeth.*

CANT
XIII.
O. C.
1256.

Gwedi i Llywelyn ab Gruffydd gael llywodraeth Gwynedd, ar farwolaeth ei ewythr Dafydd ab Llywelyn, efe a adeiladodd Briordŷ yn Bedd Celert, yn sir Gaernarfon, ac a'i cyssegrodd i Fair y forwyn. Edward y cyntaf, brenin Lloegr, pan gafodd lywodraeth y Cymry, a gadarnhaodd yr holl diroedd, a'r anrhegion, a roddasid gan Llywelyn ab Gruffydd i Briordŷ Bedd Celert, a Phriordŷ Penmon.*

Priordŷ
Bedd
Celert.
O. C.
1260.

Pan gafodd Richard, esgob Bangor, gennad gan y Pab i roddi i fynu yr esgobaeth, Anian, arch-diacon sir Fôn, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Dywedir fod Anian yn esgob bywiog iawn, a thrwy ei fod yn ffafwr Edward y cyntaf, iddo gael llawer o ragor-freintiau i'w esgobaeth. Y mae yn debygol mai yn ei amser ef y cafwyd y rhan fwyaf o'r cyfoeth ag sydd yn perthyn yn bresennol i esgobaeth Bangor. Anian a gynhaliodd gymmanfa o'i holl offeiriaid yn Mangor; a

Anian,
esgob
Bangor.

T t

thrwy

* Brown Willis. * Dugdale's Monast. Vol. I. p. 135, 153.

CANT thrwy gydsyniad yr offeiriad, a wnaeth lyfr yr
XIII. offeren, i'w ddarllen yn ei eglwys, a thrwy yr
 holl esgobaeth. Pan fu Einion, esgob St. Asaph,
 farw, John a ddewiswyd yn esgob yn ei le ef.
 John a fu farw yn fuan wedi myned i St. Asaph;

Einion yr a gwnaethpwyd dewisiad o Einion yr ail, yn es-
 ail, esgob gob yn ei le. Dywedir fod Einion yr ail, yn
 St. Asaph esgob diwyd, ac iddo gael yn ol lawer o'r tir-
 O. C. oedd a'r eglwysi a gymmerasid oddiwrth esgob-
 1268. aeth St. Asaph yn nyddiau yr esgobion a fu o'i
 flaen ef. Pan losgwyd eglwys St. Asaph yn y
 rhyfeloedd ag oedd y pryd hyny rhwng y Cymry
 a'r Saeson, Einion a fwriadodd symud yr eglwys
 gadeiriol i Ruddlan, ac ysgrifenyddwyd llythyrau at
 y Pab, i gael ei gennad i wneuthur hyny. Ond
 ar ddeisyfiad arch-esgob Canterbury, Einion a
 ail-adeiladodd yr eglwys gadeiriol yn yr un lle;*
 ac y mae yn sefyll hyd heddyw.*

Thomas Ar farwolaeth Richard de Carrew, esgob Tŷ
 Beck, es- Ddewi, Thomas Beck, un o ganonwyr y lle
 gob Tŷ hwnw, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Tho-
 Ddewi. mas Beck a sefydlodd gynnulleidfa yn Aber-
 O. C. gwilly, yn sir Gaerfyrddin, i ddau gor-offeiriad
 1280. ar hugain, ac un arall yn Llanddewi brefi, yn sir
 Aberteifi, i dri cor-offeiriad ar ddeg.† Yn amser
 yr

* Adciladwyd eglwys gadeiriol bresennol St. Asaph yn y
 flwyddyn 1284.

* Brown Willis. † Yn y flwyddyn 1287.

yr esgob hwn,* Edward y cyntaf, brenin Lloegr, **CANT XIII.**
 yn nghyd â'i frenhines Eleanor, a ddaethant ar
 daith o bererindod i Dŷ Ddewi.*

Yr oedd Cymru y pryd hyn gwedi ei darostwng i'r tlodi a'r cyfyngder mwyaf, trwy awdurdod a chreulondeb y Saeson, ag oedd gwedi meddiannu amrywiol ranau o honi. Llywelyn ab Gruffydd, yn anabl i orchfygu ei elynion yn Ngwynedd, a adawodd ei frawd Dafydd i warchad bylchau mynyddoedd Eryri, ac a aeth âg ychydig o wyr gydâg ef i'r Deheu-^{Llywelyn} barth, mewn gobaith o gael ad-gyfnertiad gan ^{yn myned} y'r De ei gyfeillion yno. Gwedi difrodi sir Aberteifi, ^{heu-} Ystrad Tywi, a thiriogaethau Rhys ab Meryddyd, Llywelyn ab Gruffydd a aeth i gantref Muallt, lle yr oedd gwedi cytuno i gael ymddiddan â rhai o arglwyddi yr ardal honno. Pan ddaeth ef yno, efe a sefydlodd y rhan fwyaf o'i filwyr ar ben mynydd, yn agos i'r afon Wy, ac oddi amgylch tair milldir o Lanfair Muallt; ac a osododd ereill i warchawd pont Orewyn, fel na ddelai ei elynion trosodd. Llywelyn, gwedi sicrhau ei hun rhag rhuthrau ei elynion, fel ag yr oedd ef yn tybied, a aeth yn anarfog, ac heb neb ond ei yswain gydâg ef, i goedwig ag oedd yn y ^{Llywelyn} dyffryn lle y cytunasent i gynnal yr ymddiddan ^{yn} nghantref ^{Cyn} Muallt.

T t 2

Cyn Muallt.

* Yn y flwyddyn 1284.

• Brown Willis.

CANT
XIII.

Cyn gynted ag yr aeth Llywelyn i'r goedwig, John Gifford, a Sir Edmund Mortimer, y'ng hyd â llu o wyr Muallt, a ruthrasant ar bont Orewyn; ond gwyr Llywelyn a'i hamddiffynant gydâ y fath wroldeb, nes y methodd y Saeson ei hennill, hyd oni ddangosodd un o drigolion y gymmydogaeth fan lle yr oedd yr afon yn rhydiol. Y Saeson, gwedi rhydio yr afon, a ennillasant y bont, ac a ymlidiasant y milwyr ag oedd yn ei hamddiffyn hi. Yr oedd Llywelyn ab Gruffydd, yr holl amser hyn, yn y goedwig, yn dysgwyl am ddyfodiad arglwyddi Muallt; ac nid ymadawodd efe o'r goedwig hyd oni chafodd ei amgylchynu gan Mortimer a'i wyr. Pan wybu tywysog Cymru ei fod gwedi cael ei fradychu gan rai o arglwyddi Muallt, efe a ymdrechodd i ffoi at ei wyr i ben y mynydd; ond y Saeson a'i dilynasant, a chyn iddo gyrhaeddyd y mynydd, un Adam Francton, yn gweled Cymro yn anarfog, ac heb wybod pwy ydoedd, a'i brathodd trwyddo â'i gleddyf. Wedi gwneuthur hyn, Adam Francton a aeth gydâ y milwyr i ymladd â'r Cymry ag oedd ar y mynydd. Y Cymry yn dysgwyl eu tywysog i ddychwelyd, a ymladdasant gydâ y gwroldeb mwyaf, dros lawer o oriau; ond gan fod y Saeson yn fwy lliosog, gorfu arnynt, o'r diwedd, rodidi i fynu, a gadael dwy fil o'u gwyr yn farw ar y maes. Yr oedd Llywelyn, yr holl amser hyn, yn gorwedd yn ei waed;

Adam
Francton
yn clwy-
fo Llyw-
elyn.

CANT
XIII.

waed; ac yn gwybod fod ei amser yn mron terfynu, efe a ofynodd am offeiriad; a Mynach a ddygwyddodd fod yn bresennol, a weinyddodd iddo yn ei funudau diweddaſ. Gwedi gorchfygu y Cymry, Adam Francton a ddychwelodd i'r dyffryn, i ddiosg y person a glwyfasai; a phan wybu mai Llywelyn ab Gruffydd, tywysog Cymru, oedd y gwr, efe a lawenychodd yn fawr; a chwedi torri ei ben, efe a'i hanfonodd i Gonwy, i'r brenin Edward, yr hwn a'i derbyniodd gyda llawenydd mawr, ac a'i gosododd ar y pinacle uchaf yn Nhŵr Llundain. Bu corph Llywelyn yn hir heb ei gladdu; ond pan wybuwyd fod offeiriad wedi bod gydaſ ef yn ei amser diweddaſ, arch-egob Canterbury a roddodd iddo ollyngdod; a'r Saeson, wedi hyny, a roddasant gennad i'w gladdu, yn agos i'r fan lle y bu efe farw.* Adeiladwyd Tŷ gwedi hyny ar fedd Llywelyn, yr hwn a elwir Cefn y bedd, hyd heddyw. Felly y cwmpodd yr enwog Llywelyn ab Gruffydd, y mwyaf, ond yr olaf o dywysogion Cymru, o waed Brutanaidd.^a

Yn mhen ychydig o amser wedi hyn, Dafydd, brawd Llywelyn ab Gruffydd, a roddwyd i fynu i'r Saeson gan y Cymry eu hunain; ac mewn Sennedd,

* Gruffydd ab yr Ynad Coch a gyfansoddodd Farwnad i Lywelyn ab Gruffydd; ae y mae i'w weled yn *Archaeology of Wales*, Vol. I. p. 396.

^a Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 264—278.

CANT XIII. nedd, a gyfarfu yn y Mwythig, a gafodd ei farnu i farwolaeth. Gosodwyd ei ben ef gydâ phenei

Creulon-
deb anif-
eilaidd y
Saeson:

frawd ar Dŵr Llundain, a rhanwyd ei gorph ef yn bedair o ranau, ac anfonwyd hwynt, mewn ffordd o orfoledd, i bedair dinas yn Lloegr. Anfonwyd un rhan i Frysto, rhan arall i Northampton, rhan arall i York, a rhan arall i Winchester.^a

Edward
yn cys-
sylltu
Cymru
â choron
Lloegr.
O. C
1283.

Gwedi i Edward y cyntaf orchfygu Cymru, efe a'i cyssylltodd â choron Lloegr, a ddosparthodd Wynedd yn siroedd, ac a osododd Gymru oll dan gyfreithiau Lloegr. Ac i'r dyben i ragflaenu rhuthrau y Cymry rhag llaw, efe a adgyweiriodd y castellydd, ac a adeiladodd gastell Aberconwy, yn y fan lle yr oedd y Fynachlog; ac a symudodd y Fynachlog i Maenan, yn agos i Lanrwst; ac yn mhen ychydig efe a'i symudodd oddi yno drachefn i Vale royal, yn sir Gaerlleon. Arch-esgob Canterbury, hefyd, a ddaeth i Gymru yr amser hyn, i'r dyben i gymmodi meddyliau yr offeiriaid, trwy wneuthur iawn iddynt am y gofidiau a gawsent, ac i adgyweirio yr eglwysi ag oedd gwedi eu niweidio trwy derfysgiadau yr amseroedd.^b

Yr oedd cyssylltiad y wlad hon â choron Lloegr

^a Powell's Hist. Wales, p. 299.

^b Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 284—296.

Lloegr, yn groes iawn i feddyliau y Cymry yn gyffredinol; ac yr oedd y gerwindeb a arferid gan swyddogion y brenin Edward, yn Nghymru, yn foddion i ddyeithrio eu meddyliau yn fwy oddiwrth lywodraeth Lloegr. Pa bryd bynnag y byddai y brenin Edward yn rhoddi cynnygiadau i'r Cymry i sefydlu eu llywodraeth, yr oeddent yn wastadol yn rhoddi yr ateb terfynol hwn; Eu bod hwy yn foddlon i gymmeryd eu llywodraethu gan bendefig o'u gwlad eu hunain, neu gan y brenin. yn bersonol; ond na roddent hwy ddim ufudd-dod i neb na fyddai yn Gymro genedigol, neu na fyddai yn preswyllo yn y wlad. Pan welodd y brenin fod y Cymry yn ddiysgog yn eu bwriadau, efe a anfonodd at y frenhines Eleanor, yr hon oedd y pryd hyny yn feichiog, i ddeisyf arni ddyfod yn union-gyrch i Gymru. Er ei bod yn nyfnder y gauaf, y frenhines a frysiodd, ac a ddaeth ar geffyl yn ddioed i Gaernarfon. Pan ddaeth yr amser oddi amgylch i'r frenhines i esgor, y brenin a anfonodd at bendefigion Cymru i'w gyfarfod ef yn Ruthlan, i ystyried achosion eu gwlad. Gwedi dyfod i Ruthlan, Edward a oedodd alw pendefigion Cymru i'r cyngor, nes iddo glywed fod y frenhines wedi esgor ar fab. Yna gwedi clywed fod ganddo fab wedi ei eni yn nghastell Caernarfon, efe a alwodd bendefigion Cymru ynghyd, ac a ddywedodd wrthynt, Yn gymmaint a'u bod hwy

CANT
XIII.Anfodd-
lonrwydd
y Cymry.Brenhin-
es Lloegr
yn dyfod
i Gaer-
narfon.

CANT
XIII.Dichell
Edward.Gwirion-
deb y
Cymry.O. C.
1284.

hwy gwedi dymuno arno yn fynych i roddi iddynt lywodraethwr, y byddai iddo ganistau iddynt eu dymuniad, os addawent hwy roddi ufudd-dod i'r gwr a enwai efe. Y Cymry a atebasant, eu bod hwy yn cydsynio â'r cynnygiad, os oedd y gwr yn Gymro genedigol. Y brenin a ddywedodd fod y tywysog ag oedd efe yn fwrriadu iddynt, wedi ei eni yn eu gwlad eu hun, nad allasai efe lafaru dim Saesneg, a bod ei fywyd yn ddifai. Pendefigion Cymru, heb ganfod y dichell, a gydsyniasant i dderbyn y cyfryw un yn llywodraethwr arnynt. Yna y brenin, wedi cael eu cydsyniad, a ddywedodd wrthynt mai Edward, ei fab bychan, ag oedd wedi ei eni ychydig o ddyddiau cyn hyny yn nghastell Caernarfon, oedd i fod yn dywysog arnynt o hyny allan. Pendefigion Cymru, gwedi eu dalu yn y fagl, a gysurasant eu hunain â'r gobaith y buasai i'w tywysog ieuangc, fel Cymro genedigol, i breswyllo yn eu gwlad. Edward, wedi y pethau hyn, a ymadawodd o Wynedd; ac wedi tramwyo trwy y Deheu-barth, a gosod pob peth mewn trefu, a ddychwelodd i Lundain.*

Llawer a dybiant i'r brenin Edward, y pryd hyn, ladd holl feirdd Cymru, ond gan nad oes enw dim un a laddwyd ganddo mewn cof-lyfr, a bod llawer o feirdd yn byw yn Nghymru ar ddiwedd y cant hwn, a ddechreu yr un nesaf, mae yn fwy

* Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 318—323.

fwy tebygol mai y weithred a wnaeth Edward, oedd symud ymaith yr ymgeledd hyny ag oedd beirdd Cymru yn ei gael gan eu tywysogion, a than ha un yr oeddent yn meithrin coel-grefydd eu hynafiaid, er gwaradwydd i dywysogion eu gwlad.*

CANT
XIII.

Yr oedd y Beirdd canlynol yn enwog y'mhlith y Cymry yn y cant hwn; ac y mae peth o'u hys-grifenadau mewn bod hyd heddyw.* Einion Wan, Einion ab Gwgan, Philip Brydydd, Bledin Fardd, Casnodyn, Dafydd Benfras, Gruffydd ab Gwrgeneu, Llygad Gwr, Llywarch ab Llywelyn, Einion ab Madog, Llywelyn Fardd, Hywel Foel, Gruffydd ab yr Ynad Coch, Edeyrn Dafod Aur, Llywelyn Brydydd Hodnant, Llywarch Llaety, a Llywelyn Ddu.^b

Beirdd
Cymru
yn y cant
hwn.

Pan oedd Edward, brenin Lloegr, yn myned i ryfela â brenin Ffrainge, efe a gafodd gynnorthwy helaeth gan ei ddeiliaid, y Saeson; ac fel ag yr oedd y Cymry yn awr dan ei lywodraeth, efe a wnaeth gynnyg i'w trethu hwythau hefyd. Ac i'r dyben hyn, efe a anfonodd Roger de Pu-Edwardleston i godi y pymthegfed rhan o foddion y Cymry i'r dyben i'w gynnorthwyo i ddwyn y rhyfel bwriadol yn mlaen. Y Cymry, yn ang-
U u hynnefin 1290.

yn bwr-
iadu
trethu y
Cymry.
O. C.

* Davies's Myth. p. 25.

* Yn yr Archæology of Wales.

^b Camb. Biog.

CANT XIII. hynnefin â llywodraeth estronol, ac yn anewyll-ysgar i ffurfio siampl i ardrethiad o'r un natur mewn amser i ddyfod, a wrthodasant i dalu y dreth newydd hon, a chyfododd tri gwrthryfel, yn gwrthryfela. mewn gwahanol fanau yn Nghymru, yn agos at yr un amser, mewn canlyniad i'r ymddygiad hyn o eiddo y brenin.

Maelgwn Fychan, pendefig o sir Benfro, yn nghyd â thrigolion y wlad honno, a godasant yn erbyn y Saeson, ac a anrheithiasant sir Benfro, a sir Aberteifi. Morgan, hefyd, un o hiliogaeth hen arglwyddi Morganwg, yn nghyd â thrigolion y wlad honno, a wrthryfelasant; a chwedi gyru iarl ll Caerloyw o'i diriogaethau, cafodd Morgan ei adferyd i etifeddiaeth ei hynafiaid. Madog, mab basdarddaidd yr enwog Llywelyn, oedd yn flaenor ar y gwrthryfelwyr yn Ngwynedd. Gwedi penderfynu i amddiffyn eu rhagorfreintiau gwladol, y Cymry a ddaliasant Roger de Puleston, a rhai ag oedd gydâg ef yn casglu y dreth, ac a dorasant eu penau hwynt. Madog hefyd a aeth i Gaernarfon, a phan oedd y ddinas yn llawn o Saeson, ar ddiwrnod ffair, efe a ruthrodd arnynt, a chwedi eu lladd hwynt oll, efe a osododd y ddinas ar dân.* Ennillodd hefyd amddiffynfa Eryri, ac yn mhen ychydig o amser gwedi hyny, cafodd feddiant o holl sir Fôn.

Pan

* Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 332—335.

Pan welodd Edward fod gwrthryfel y Cymry yn debygol i fod yn niweidiol i'w deyrnas, efe a benderfynodd i oedi myned i ryfela â'r Ffrangc-od, ac a alwodd yn ol ei luodd ag oedd yn barod i hwylio dan awdurdod iarll Lancaster, ei frawd, a Harry Lacie, arglwydd Dinbych. Harry Lacie, yn ewyllysio amddiffyn castell Dinbych, a frysiodd o flaen y brenin i ogledd Cymru; ond y Cymry a ymwrolasant, ac a'i gorchfygasant ef: ond ni bu trigolion sir Benfro mor llwyddianus. Y Saeson a gymmerasant Maelgwn Fychan, en harweinydd hwynt, yn garcharor; a chwedi ei ddwyn ef i Henffordd, a'i gosodasant ef i farwol-aeth. Morgan hefyd a gafodd ei orchfygu gan iarll Warwick, a chwedi rhoddi gwystl o'i fyddlondeb, cafodd ei dderbyn i heddwch y brenin. Yr oedd y brenin ei hun, y pryd hyn, gwedi dyfod i Ddeheu-barth Cymru; a chwedi iddo gael ei siomi yn ngwyr sir Aberteifi, am na ddilynasant siampl gwyr Morganwg, a chael ei dwyllo gan abad Ystrad-fflur, efe a losgodd y Fynachlog honno â thân.* Ond efe a roddodd gwedi hyny ddeunaw punt a thri ugain i'w ad-gyweirio hi.

CANT
XIII.Edward
yn oedi
myned i
ryfela â'r
Ffrangc-
od.Y Saeson
yn gorch-
fygu
Maelgwn
Fychan, a
Morgan.Edward
yn losgi
Ystrad-
fflur.

Gwedi darostwng y terfysgiadau yn Neheu-barth Cymru, Edward a aeth i Wynedd; ac wedi hir ryfela â thrigolion y wlad honno, a chael ei waredu oddiwrth lawer o beryglon, efe

U u 2

a orch-

* Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 335—338.

CANT XIII. a orchfygodd ei holl elynion, ac a ddychwelodd i Loegr. Madog, wedi ei gymmeryd yn garcharor, a gafodd ei anfon i Lundain, a'r bronin a'i condemniodd ef i garchariad oestadol yn y Tŵr.

Yn ol hyn, penaethiaid y Cymry a ymostygasant i frein Lloegr, ac efe a'u derbyniodd hwy i'w ffafr heb gospi neb; ac a roddodd i etifeddi-
ion y gwrthryfelwyr yr etifeddiaethau ag oeddent gwedi eu colli. Ond rhag ofn i'w gymhedroldeb ef yn hyn fod yn achlysur iddynt i wrthryfela drachefn, efe a sicrhodd wrthynt, y byddai iddo lwyr ddyfetha eu cenedl, os anturient i wrthwynebu ei awdurdod ef mwy. Y rhai mwyaf enwog o bendefigion Cymru a gawsant eu cadw mewn gwahanol gastellydd yn Lloegr, tra fu y bronin yn rhyfela yn Scotland. Cafodd rhai o honynt eu cadw yn Nhŵr Llundain; ac, i ddifyn eu meddyliau yn eu caethiwed, anfonasant am ysgrifenedau yr hen Gymry, i'w darllen; ac felly daeth Tŵr Llundain, mewn amser, i fod yn brifystorfa dysgeidiaeth Cymraeg. Llosgwyd y casgliad gwerthfawr hwn, gwedi hyny, gan un Scolan, yr hwn sydd yn adnabyddus i'r byd, yn unig fel gwneuthurwr y weithred waradwyddus hon, a barodd gymmaint colled i'r Cymry.*

Dafydd Martyn, Pan fu farw Thomas Beck, esgob Tŷ Ddewi, Dafydd Martyn, un o ganonwyr y lle hwnw, a ddewiswyd
O. C.
1293.

* Warrington's Hist. Wales, Vol. II. p. 332—344.

ddewiswyd yn esgob yn ei le ef. Dyma y gwr a adeiladodd gappel Mair, neu gappel esgob Martyn, yr hwn sydd yn y pen dwyrainiol o'r eglwys gadeiriol. Yr un flwyddyn ag y cyssegrwyd Dafydd Martyn, yn Nhŷ Ddewi, y cafodd Leoline ei ddewis i fod yn esgob St. Asaph, yn lle Einion yr ail. Yr oedd Leoline yn ŵr haedionus, ac a fu yn offerynol i ddwyn pethau i well trefn yn esgobaeth St. Asaph nag yr oeddent o'r blaen. Tair blynedd yn ol hyn, y cafodd John o Dref Fynwy ei gyssegru yn esgob Llandaf. Dywedir fod y gwr hwn yn llywodraethwr da, ac iddo fod yn gymmwynasgar iawn i'r esgobaeth.* Ond pa rinweddau bynnag a allasai fod yn rhai o esgobion Cymru y pryd hyn, yr oeddent oll yn babyddion yn eu barn, ac yn rhoddi ufudd-dod i esgob Rhufain yn mhob peth. Ac yr oedd yr holl eglwysi gwedi eu gorchuddio gan dywyllwch pabyddiaeth i'r fath raddau, fel y galwyd y cant hwn, Y cant canol nos.

* Brown Willis.

Y PEDWERYDD CANT AR DDEG:

CANT
XIV.Coel-
grefydd a
marwol-
aeth
Edward
y cyntaf.
O. C.
1307.

TRA yr oedd Edward y cyntaf, brenin Lloegr, yn rhyfela â'r Scotiaid, efe a glefychodd yn Carlisle, a phan ddeallodd fod amser ei ymddattodiad yn nesau, efe a anfonodd am ei fab Edward o Gaernarfon, tywysog Cymru, ac a orchymmynodd iddo ddwyn yn mlaen y rhyfel, nes iddo lwyr ddarostwng y Scotiaid; ac hefyd iddo fod yn sicr i anfon ei galon ef i wlad Canaan, yn nghyd â'r deuddeg mil ar hugain o bunnau ag oedd ef gwedi ddarparu at gynhالياeth y bedd sanctaidd yn Jerusalem.* Gwedi y pethau hyn, Edward y cyntaf a fu farw, yn wyth a thri ugain oed, ac a gladdwyd yn abatty Westminster; a'i fab Edward, tywysog Cymru, a deyrnasodd yn ei le ef.*

Yr oedd pob peth yn dawel yn y wlad hon pan ddaeth Edward yr ail i orsedd Lloegr; ac nid ymddengys fod neb etto yn mhlith cristianogion Cymru, yn gweled yr angenrheidrwydd o gael

* Yr oedd Edward gwedi bod yn rhyfela â'r Mahometaniaid yn ngwlad Canaan, ac yn fywiog iawn dros ryfeloedd y groes.

* Rapin's Hist. England.

gael eu gwaredu o'r tywyllwch mawr ag oedd- **CANT**
ent yn gorwedd ynddo. **XIV.**

Anian, gwedi bod yn esgob Bangor dair bly- **Marwol-**
nedd ar ddeg ar hugain, a diwygio llawer ar yr **aeth**
esgobaeth, a fu farw yn llawn o ddyddiau, a **Anian.**
Gruffydd ab Iorwerth a ddewiswyd yn esgob yn **O. C.**
ei le ef. Bu Gruffydd ab Iorwerth farw yn **1809.**
mhen tair blynedd gwedi dyfod i Fangor; ac un
Anian Seys, yr hwn oedd gwedi bod yn ganon ac
yn ddëon yn Mangor, ac yn arch-diacon sir Fôn,
a gyssegrwyd yn esgob yn ei le.^a Yn amser yr **O. C.**
esgob hwn, John Grey, arglwydd cantref Dyff- **1310.**
ryn Clwyd, a welodd yn gymmwys i wneuthur
cappel Rhuthin yn eglwys golegol a phlwyfol,
a saith offeiriad, o leiaf, i gyflawni y gwasanaeth
cyffredin ynthi, ac i fyw yn nghyd ar yr ardreth
a roddid iddynt ganddo ef, a gwyr defosiynol
ereill.^b

Ar farwolaeth Leoline o St. Asaph, un Da- **Marwol-**
fydd ab Bleddin, canon y lle hwnw, a wnaeth- **aeth**
pwyd yn esgob yn ei le ef. Yn amser yr esgob **Leoline.**
hwn, y cyfansoddwyd llyfr yn cynnwys hanes **O. C.**
gweithredoedd esgobion St. Asaph. Pan symud- **1314.**
odd angeu John o Dref Fynwy i fyd arall, John **Marwol-**
de Ecclescliff, esgob Cannor, yn yr Iwerddon, a **aeth**
drosglwyddwyd, trwy orchymmyn y Pab, i Lan- **John o**
daf.^c **Drefyn-**
O. C.
1323.

Harry

^a Brown Willis. ^b Dugdale's Monast. Vol. I. p. 351.

^c Brown Willis.

CANT
XIV.

Harry
Gower,
esgob
Tŷ Dde-
wi.

O. C.
1328.

Harry Gower, arch-diacon Tŷ Ddewi, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, a gyssegrwyd yn esgob y lle hwnw, ar farwolaeth Dafydd Martyn. Dywedir fod Harry Gower yn ganghellwr Lloegr, ac mai efe a adeiladodd lys yr esgobion yn Nhŷ Ddewi, yn nghyd â chastell Abertawy. Y flwyddyn y daeth Harry Gower i esgobaeth Tŷ Ddewi y cyssegrwyd Madog ab Iorwerth ab Cirid, yn esgob Bangor, yn lle Anian Seys.*

John Pas-
cal, D.D.
esgob
Llandaf.
O. C.
1347.

Pan fu farw John de Ecclescliff, esgob Llandaf, John Pascal, D. D. yr hwn oedd yn ŵr dysgedig iawn, a wnaethpwyd yn esgob yn ei le ef. Yr un flwyddyn hefyd y gwnaethpwyd John Trefawr, L. L. B. yn esgob St. Asaph yn lle Dafydd ab Bleddin. Ar farwolaeth John Trefawr, bu dadl rhwng tywysog Cymru ag arch-esgob Canterbury, yn nghylch cyflwyniad personaethau yn esgobaeth St. Asaph. Allan o chwech ugain a deg, yr oedd chwech ugain a thri o bersonaethau y pryd hyny, fel yn bresennol, yn nawdd yr esgobaeth, ac yn perthyn i arch-esgob Canterbury, pan fyddent yn wag. Hyd amser Harry yr wythfed, yr oedd arch-esgobion Canterbury, ar farwolaeth pob esgob, yn honni hawl yn y ceffylau goreu, a'r seliau a'r modrwyau a fyddai ganddynt. Ac yr oedd esgobion Cymru, hefyd, hyd amser Siors y cyntaf, ar

* Brown Whis.

ar farwolaeth offeiriad ag oedd â phersonaeth ganddo, yn honni hawl i ran o'i feddiannau go-reu ef.*

CANT
XIV.

Yn nghylch yr amser hyn, William Breton oedd ŵr enwog iawn, fel ysgolhaig a difeinydd, yn mhlith y Cymry. Efe a ysgrifennodd lawer o lyfrau, ond ei ben-gorchwyl ef oedd ei Esponiad o'r holl eiriau anhawdd yn y Bibl. Yr oedd y llyfr hwn yn y fath gymmeriad, mae yn debygol, yn yr oesoedd canlynol, fel yr appeliodd Standish, esgob St. Asaph, atto, yn y ddadl a fu rhyngddo ef ac Erasmus, yn nghylch dehongliad rhan o'r ysgrythyr.^b*

William
Breton.
O C.
1350.

X x

Thomas

* Brown Willis.   ^b English Worthies.

* Dywedir i Gonstantine fawr orchymmyn i'r Bibl gael ei ysgrifenu, a'i anfon i bob rhan o'r ymerodraeth, yn ol y difrod a fu ar yr ysgrythurau yn amser erledigaeth Dioclesian; ac y mae yn naturiol i feddwl na adawodd efe ddim o'i gyd-wladwyr, y Cymry, fod heb yr ysgrythurau yn eu hiaith eu hun. Nid annhebygol yw, fod y Bibl yn mhlith y Cymry yn y iaith Gymraeg, o amser Constantine, os nid o amser yr apostolion, hyd amser y diwygiad; ond iddo gael ei guddio oddiwrth y bobl gyffredin yn amser pabyddiaeth. Y mae Dr. Gill, wrth brofi gwirionedd 1 Ioan v, 7. yr hwn y mae rhai yn ei ammau, yn dywedyd, na fu un ddadl yn nghylch gwirionedd yr adnod honno, hyd oni adawodd Erasmus hi allan o'i argraffiad cyntaf o'i gyfieithad o'r Testament Newydd; ond iddo ef ei gosod yn yr ail argraffiad, ar awdurdod hen ad-ysgrifun Gymraeg o'r Bibl. Pan ddaeth argraffiad cyntaf Erasmus allan, Standish, esgob St. Asaph, a ysgrifennodd yn ei erbyn ef, ac fe debygid mai yr hen ad-ysgrifun Gymraeg a grybwyllir gan Dr. Gill oedd llyfr William Breton.

CANT
XIV.

Thomas
Ring-
stede,
esgob
Bangor.
O. C.
1357.

Thomas Ringstede, gwr dysgedig iawn ag oedd gwedi bod yn Ffraingc a'r Ital, ac mewn cymmeriad mawr gan y Pab a'r brenin, a ddewiswyd yn esgob Bangor, ar farwolaeth Madog ab Iorwerth. Fe adawodd yr esgob hwn yn ei ewyllys, gan' punt i'w eglwys gadeiriol, deugain punt i brynu gwisgoedd mewn plwyfau tlodion, ac ugain punt at gynnorthwyo ysgolbeigion tlodion yn mhrif-athrofa Cambridge. Yr un flwyddyn ag yr aeth Thomas Ringstede i Ffangor, y gwnaethpwyd Llywelyn ab Madog ab Elis, yn esgob yn St. Asaph, yn lle John Trefawr.^a

Gwrth-
ryfel Sir
Gruffydd
Llwyd.
O. C.
1360.

Yn amser Edward y trydydd, Sir Gruffydd Llwyd, pendefig o sir Gaernarfon, yn anfoddlon i lywodraeth y Saeson, a wrthryfelodd yn eu herbyn hwynt; a chweddi ymdrech ugain hwynt dros ryw amser, efe a gafodd ei gymmeryd yn garcharor, a'i gaethiwo yn Ruthlan; ac o'r diwedd cafodd ei osod i farwolaeth.^b

Y flwyddyn ar ol y gwrthryfel hwn, cafodd Roger Cradock ei gyssegru yn esgob yn Llandaf, yn lle John Pascal, D. D. ac Adam Hutton, L. L. D. yn esgob Tŷ Ddewi yn lle Thomas Fastolf, L. L. D. Adam Hutton, pan oedd yn Nhŷ Ddewi, a adeiladodd frawdoliaeth St. Mair, yn agos i'r eglwys gadeiriol, ac a roddodd gant
punt

^a Brown Willis. ^b Camb. Biog.

punt y flwyddyn i'w gynnal. Gosododd hefyd saith cydymaith yn y frawdoliaeth hwnw, a thŷ i bob un o honynt; a rhwymodd hwynt i addoli yn yr eglwys gadeiriol, ar bob sabbath, a phob dydd gŵyl.*

CANT
XIV.

Yn yr amser tywyll a llygredig hwn, pan oedd crist'nogion y wlad hon yn myned ymlaen yn eu hanwybodaeth, ac yn eymmeryd eu harwain yn wirfoddol gan yr offeiriaid pabaidd, gwelodd Duw fod yn dda i beri i seren foreu y diwygiad ymddangos yn Lloegr. John Wicliff, yr hwn a ddygasid i fynu yn mhrif-athrofa Rhydychen, ac oblegid ei gynheddfau cryfion, ei ddysgeidiaeth helaeth, a'i dduwioledeb pur, a ddewisasid i fod yn athraw difynyddiaeth yn yr athrofa honno, a ddechreuodd y pryd hyn, mewn modd cyhoeddus, i ddy-noethu a gwrthwynebu cyfeiliornadau a llygred-igaethau pabyddiaeth. Pan welodd y mynachod, a'r offeiriaid pabaidd, fod Dr. Wicliff yn llwyddo, hwy a gytunasant i'w erlid ef gydâ yr egni mwyaf; a chwedi cael awdurdod gan y Pab, hwy a'i troisant ef allan o'i swydd yn Rhydychen. Ond er cymmaint oedd eu gelyniaeth yn ei erbyn, nid oeddent yn abl i'w rwystro ef i bregethu yno ar ryw amserau, dros flynyddau lawer gwedi hyny. Dr. Wicliff, gwedi ei droi allan o athrofa Rhydychen, a gafodd bersonaeth Lutterworth,

John
Wicliff
yn dech-
reu
gwrth-
wynebu
pabydd-
iaeth.
O. C.
1369.

X x 2

* Brown Willis.

CANT
XIV.

worth, yn Leicestershire, lle y bu hyd ddydd ei farwolaeth.

Daliadau
Wicliff.

Yr oedd Dr. Wicliff, yn ei bregethau, a'i ysgrifeuadau, yn amddiffyn yr egwyddorion canlynol: 'Nad yw y bara a'r gwin gwedi eu cyssegru gan yr offeiriad yn swper yr Arglwydd, ddim yn wir gorph a gwaed Crist, ond arwyddion yn unig; nad yw eglwys Rhufain ddim yn fwy yn ben i'r eglwys gyffredinol, na rhyw eglwys arall, ac na roddwyd dim mwy o awdurdod i'r apostol Pedr nag i ryw un o'r apostolion ereill; nad oes dim mwy o awdurdod gan esgob Rhufain i arferyd yr agoriadau, na rhyw esgob arall; mai yr ysgrythyr yw unig reol ffydd ac ymarweddiad; fod yr eglwys yn ymddibynol ar y llywodraeth; y dylai yr eglwys gael ei diwygio gan y llywodraeth; na ddylai yr offeiriaid feddiannu etifeddiaethau; fod defodau lluosog yr eglwys yn niweidiol i wir dduwioldeb; fod llwon yn anghyfreithlon; fod pawb gwedi eu barfaethu, naill ai i ddedwyddwch, neu i drueni.'

Llwydd-
iant ath-
rawiaeth-
au Wicliff.

Pan wnaeth Dr. Wicliff yr egwyddorion hyn yn gyhoeddus, cawsant eu cofleidio yn awyddus gan lawer iawn, nid yn unig o astudwyr Rhydychen, ond o wyr y llys hefyd; yn neillduol gan y duc o Lancaster,* ac arglwydd Percy. Y Pab, gwedi

* Yr hwn oedd fab i Edward y trydydd, ac a elwir yn gyffredin, John o Gaunt.

gwedi clywed fod yr athrawiaethau hyn yn cael eu cofleidio yn Rhydychen, a anfonodd at arch-
 esgob Canterbury, ac esgob Llundain, i ddal a holi Dr. Wicliff y'nghylch y pethau hyn, ac anfon y dystiolaeth iddo ef i Rhufain. Er cymmaint oedd sel y pabyddion, gan fod y duc o Lancaster, ac arglwydd Percy, yn dywedyd yn gyhoeddus, na ddyoddefent lwy ddim i Dr. Wicliff gael ei garcharu, ni feiddiai yr arch-esgob, ac esgob Llundain, gyflawni dymuniad y Pab i'r helaethrwydd yr oeddent yn ewyllysio. Buont foddlon gan hyny i'w alw ef ger eu bron i eglwys St. Paul, ac i'w holi ef yno, a lluaws mawr o bobl a ddaethant yn nghyd, i glywed yr holiad. Duc o Lancaster, ac arglwydd Percy, a aethant gyda Dr. Wicliff i St. Paul, ac a sicrhausant nad oedd un perygl yn ei aros, ac y gallasai efe amddiffyn ei hun gyda y gwroldeb mwyaf yn erbyn dynion ag oedd cyn gymmaint llai eu gwybodaeth nag ef. Gwedi myned i St. Paul, arglwydd Percy a orchymynodd i Dr. Wicliff i eistedd,* ond esgob Llundain a'i gwrthwynebodd, ac a ddywedodd fod yn rhaid iddo sefyll, i gael ei holi. Ar hyn cyfododd y fath ddadl rhwng esgob Llundain a'r ddau bendefig, fel y cafodd holiad Dr. Wicliff ei oedi hyd amser arall, ac aeth pob un i'w ffordd ei hun.

CANT
XIV.Y Pab yn
anfon i
ddal
Wicliff.Wicliff
yn myned
i St. Paul i
gael ei
holi.

Y Pab, yn gweled nad oedd ei orchymmyn ef
ddim

* Yr oedd Percy yn ben-swyddog.

CANT
XIV.

Gelyn-
iaeth y
Pab yn
erbyn
Wicliff.

Gorch-
ymmyn y
Pab yn
cael ei
ddir-
mygu.

Dr. Wic-
liff yn
ymddan-
gos o
flaen
cymman-
fa Lam-
beth.

ddim yn cael yr effaith ag oedd yn ddymuno, a anfonodd drachefn at yr arch-esgob, ac esgob Llundain, yn nghyd âg at benaethiaid yr athrofa yn Rhydychen, i orchymmyn iddynt i garcharu Dr. Wicliff, os ydoedd yn dal yr athrawiaethau a grybwyllwyd; ond os nad allent wneuthur hyn, i'w wysio ef i ymddangos, cyn pen tri mis, o'i flaen ef yn Rhufain. A chan na allasant wneuthur ond ychydig yn y gorchwyl hwn, heb gennad y brenin, gorchymmynodd iddynt ddasgos i'r brenin, a'i gyngor, fod cyfeiliornadau Dr. Wicliff yn beryglus, nid yn unig i grefydd, ond hefyd i'r llywodraeth. Ond nid oedd y brenin, na'i gyngor, na'r senedd, na phenaethiaid athrofa Rhydychen, o'r un meddwl a'r Pab yn nghylch Dr. Wicliff, a'i ddaliadau, y pryd hynny; a chafodd ei orchymmyn pabaidd ei ddirmygu ganddynt.* Ond pa anmharch bynnag a ddangosodd y brenin, ac athrofa Rhydychen, i orchymmyn y Pab, yr esgobion a wnaethant ddigonol iawn iddo, trwy eu sel i gyflawni ei ewyllys drahaus. Anfonasant at Dr. Wicliff i ymddangos yr ail waith o'u blaen hwynt, mewn cymmanfa, yn Nghappel Lambeth. Ar y dydd gosodedig, Dr. Wicliff a aeth yno, ac a eglurodd iddynt pa fodd yr oedd yn dyall yr egwyddorion, am ba rai yr oedd wedi ei alw ger eu bron hwynt. Tra yr oedd

* Yr oedd y Saeson, rai troion cyn hyn, gwedi gwrthwynebu gorthrymdrethi y Pab; ond dyma y tro cyntaf y dirmygasant ei awdurdod ef.

oedd yr esgobion yn ystyried cyfaddefiad Dr. **CANT**
 Wicliff, Sir Lewis Clifford a aeth i mewn attynt, **XIV.**
 ac a orchymmynodd iddynt, mewn dull aw-
 durdodol, i beidio myned yn mbellach yn mlaen.
 Yr esgobion, yn tybied fod gan Clifford awdurdod
 i ddywedyd felly, ac yn ofni y lliaws ag oedd
 oddi amgylch iddynt, a ollyngasant Dr. Wicliff
 ymaith, gwedi iddynt orchymmyn iddo beidio
 hudo y bobl mwy â'i athrawiaethau peryglus.
 Ond ni ddangosodd Dr. Wicliff un math o barch **Gwared-**
 i'w gwaharddiad hwynt, canys efe a aeth oddi **igaeth a**
 amgylch yn droednoeth, a gŵn hir o frethyn **sel Dr.**
 blewog am dano, i bregethu'r efengyl i bawb yn **Wicliff.**
 achlysurol, ac yn ddibaid yn ei blwyf ei hun.*

Yr oedd Dr. Wicliff gwedi bod, er ys llawer
 o amser, o'r farn fod cadw yr ysgrythurau mewn
 iaith nad oedd y bobl gyffredin yn ei deall, yn un o
 gyfeiliornadau penaf pabyddiaeth. Wedi'r pethau
 hyn, gan hyny, efe a benderfynodd i ddwyn yr ys-
 grythurau o'u caethiwed, trwy eu cyfieithu i'r iaith **Dr. Wic-**
 Saesneg. Cyn gynted ag yr ymddangosodd yr **liff yn**
 ysgrythurau yn y iaith Saesneg, yr esgobion a'r **cyfieithu**
 abadau a wnaethant eu gorau i rwystro iddynt **yr ysgry-**
 ymdaenu, gan feddwl y buasai y Bibl, yn y iaith **thurau.**
 Saesneg, yn foddion i agor drws i gyfeiliornadau,
 ac yn ddystryw i grefydd; ac wedi ymgynghori,
 hwy a ddeisyfasant ar y senedd i ostegu
 Bibl

* Y mae peth o'i areithfa ef i'w weled yn Lutterworth hyd heddyw.

CANT
XIV.

Bibl Wicliff! Ond cyfeillion y diwygiad a'u gwrthwynebasant â'u harfau eu hunain, a thaffwyd eu deisyfiad pechadurus allan o'r senedd. Bu sel yr esgobion i lethu Bibl Dr. Wicliff, yn foddion i greu mwy o ymofyniad am dano, ac i daenu yr ysgrythurau yn fwy helaeth trwy y wlad.

Pan welodd yr esgobion mai llwyddo yr oedd Dr. Wicliff, ac nad allasent hwy wneuthur dim niwed i'w berson, hwy a benderfynasant i fyned yn mlaen yn erbyn ei ddaliadau; ac mewn amser hwy a lwyddasant mewn mesur, ac a farnasant ei egwyddorion ef yn gyfeiliornus. Yn mhen ychydig o amser gwedi y pethau hyn, bu Dr. Wicliff farw yn dangnefeddus yn ei wely, yn Lutterworth, ac efe yn nghylch tri ugain mlwydd oed,* ac a adawodd lawer o ddilynwyr ar ei ol.

Marwol-
aeth Dr.
Wicliff.
O. C.
1384.

Lolardi-
aid.

Wicliffiaid, neu Lolardiaid,† y gelwid dilyn-
wyr

* John Wicliff a anwyd yn ngogledd Lloegr yn nghylch y flwyddyn 1324, ac a fu farw yn y flwyddyn 1384. Mewn canlyniad i ddeddf a wnaethpwyd gan gymmanfa Constance yn y flwyddyn 1416, esgyrn Wicliff a godwyd i fynu, ac a losgwyd; gwaharddwyd ei lyfrau ef hefyd, a'i goffadwriaeth a waradwyddwyd â heresi enllibus. Ond bu y pethau hyn mewn canlyniad, yn foddion i ddwyn yn mlaen yr achos gogoneddus ag oedd Wicliff gwedi briodi; a rhoddwyd iddo yr enw anrhydeddus hwn, sef, Seren Forcu y Diwygiad. Evan's Sketch.

* Gilpin's Life of Wicliff. Rapin's Hist. Eng. Vol. I.

† Lolardiaid oedd yr enw mwyaf cyffredin.

wyr Wicliff yr amser hyny, ac yr oedd lluwys o honynt, mewn amrywiol fanau, pan fu farw y gwr enwog hwnw. Ni bu marwolaeth eu bathraw yn achos i'r Lolardiaid i laesu dwylaw; ond gan eu bod yn gwybod fod eu hachos yn dda, hwy a ymwrolasant, a chynhyddasant i raddau helaeth, er cymmaint o wrthwynebiad oedd iddynt gan y pabyddion. Yr oedd rhai o'r Cymry y pryd hyn yn athrofa Rhydychen, a chafodd athrawiaeth Wicliff ei dwyn gyda hwynt i Gymru, er mor wyliadwrus oedd yr esgobion yn ei herbryn. Yn mhlith y rhai a gyhoeddasant athrawiaeth Wicliff y pryd hyn yn Nghymru, y mae genym hanes neillduol am y duwiol a'r dysgedig Walter Brute. Yr oedd Walter Brute yn ŵr o radd gyfrifol, ac wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen; ac er nad oedd yn offeiriad, dywedir ei fod yn myned oddi amgylch, i addysgu ac hyfforddi pendifigion a chyffredin yn mhlith y Cymry, yn y pethau a berthynent i'w hiachawdwriaeth dragywyddol. Mewn canlyniad i hyn, cafodd ei gyhuddo yn fynych gan ei wrthwynebwyr o flaen arch-esgob Canterbury, ac esgob Henffordd, a'i wysio i ymddangos ger eu bron, i ateb i'r achwyniadau a ddygid yn ei erbyn gan ei elynion. Ond nid oedd y pethau hyn yn ei ddigaloni; ac nid oedd ei einioes ei hun yn werthfawr yn ei olwg, ond iddo gael y ffraind o fod yn ddefnyddiol yn ei oes, a gorphen ei yrfa trwy lawenydd.

CANT
XIV.

Walter
Brute.

Y y

Pan

CANT
XIV.Walter
Brute yn
cael ei
erlid.Barn
Walter
Brute.

Pan welodd y pabyddion nad oedd Walter Brute yn rhoddi heibio i addysgu y bobl yn y pethau a gyfrifid yn gyfeiliornus gan eglwys Rhufain, ac esgobion Cymru, lldiasant yn ei erbyn ef, a chafodd ei wysio drachefn i ymddangos ger bron esgob Henffordd, a thystion lawer a brofasant ei fod, mewn amrywiol fanau, yn addysgu y bobl yn y pethau canlynol: 'Nad yw y 'bara a'r gwin gwedi eu cyssegru gan yr offeiriaid yn swper yr Arglwydd, ddim yn wir gorph a gwaed Crist; nad oes dim rhwymau ar un dyn i dalu degwm; nad oes dim awdurdod gan y Pab i faddeu pechod neb; mai anghrist yw y Pab, a'i fod yn twyllo y bobl; a bod llwon yn anghyfreithlawn.'

Walter
Brute yn
amddiffi-
yn ei hun.

Walter Brute, yn hyddysg yn yr ysgrythurau, ac yn gadarn yn y ffydd, a ysgrifenodd ei amddiffyniad, ac a'i rhoddodd i'r esgob. Yn yr amddiffyniad hwnw, y mae yn dywedyd mai Cymro ydoedd, ac os oedd neb yn abl i ddangos trwy yr ysgrythurau, ei fod yn cyfeiliorni yn yr athrawiaethau ag oedd ef yn addysgu, y derbynai efe eu haddysg gyda gostyngedd rwydd a llawenydd; ond na roddai efe ddim coel i eiriau dynion na fyddent gwedi eu sylfaenu ar yr ysgrythur. Gwedi hyny y mae yn rhoddi cyfies o'i ffydd, ac yn dywedyd fod Crist yn Dduw ac yn ddyn, iddo farw yn aberth dros bechod, ac mai efe yw unig frenin, offeiriad, a phrophwyd ei eglwys.

Yn

Yn ddiweddaf, y mae yn dangos mai anghrist yw y Pab, a bod pabyddiaeth yn groes i'r ysgrythu-
 urau; ac nad oedd arno ef ddim ofn dyoddef
 dros y gwirionedd.

CANT
 XIV.

Yr esgob, gwedi darllen amddiffyniad Walter Brute, ac yn anabl i'w wrthbrofi, a ddywedodd wrtho, fod yr ysgrifen honno yn fyr ac yn dywyll, ac oblegid hyny, ei fod yn deisyf arno i'w ysgrifenu mewn modd mwy eglur a helaeth. Walter Brute, yn caru y gwirionedd, ac yn hoffi i'w amddiffyn, a gyd-agweddodd â deisyfiad yr esgob gyda y parodrwydd mwyaf, ac a ysgrifennodd ei farn ar y pethau ag oedd ef yn amrywio oddiwrth y pabyddion, mewn dull ysgrythurol, eglur, gwrol, a helaeth. Yr esgob, gwedi cael yr ail ysgrifen, a bennododd amser drachefn i Walter Brute i ymddangos ger ei fron ef yn Henffordd. Ar y dydd gosodedig, Walter Brute a ymddangosodd yn yr eglwys gadeiriol yn Henffordd, lle yr oedd llawer o esgobion, abadau, mynachod, a boneddigion ereill, gwedi dyfod yn nghyd i'gynnorthwyo esgob y lle, yn y gorchwyl oedd ganddo yn llaw. Gwedi treulio tri diwrnod i ddarllen a chwilio amddiffyniad Walter Brute, penderfynasant, o'r diwedd, ei bod yn cynnwys llawer o gyfeiliornadau dinystriol; a barnasant Walter Brute yn euog o gyfeiliornad a heresi, a gorfu arno ymostwag. Nid ymddengys beth a ddaeth o Walter Brute yn ol hyn,

Walter
 Brute yn
 cael ei
 farn yn
 euog o
 heresi.
 O. C.
 ond 1393.

CANT ond y mae yn ddigon tebyg iddo ddiangc y tro
XIV. hwnw drachefn.^a

**Meddyg-
onMydd-
fai.**

Ychydig o amser cyn hyn, yr oedd Philip Feddyg, o Fyddfai, yn sir Gaerfyrddin, yn ei flo-dau. Yr oedd Philip Feddyg yn ŵr enwog, ac yn un o hiliogaeth Rhiwallon, yr hwn oedd feddyg yn Myddfai, yn nechreuad y cant diweddaf; ac mewn cyssylltiad â'i dri mab Cadwgan, Gruffydd, ac Einion, a ysgrifennodd draethawd ar Feddyginiaeth, fel ag yr oedd yn adnabyddus iddynt hwy yn yr oes honno. Dyma y traethawd cyntaf ar feddyginiaeth yn y iaith Gymraeg, ag y mae hanes am dano. Philip a adchwiliodd ac a helaethodd draethawd Rhiwallon; ac y mae gwaith pob un o honynt i'w gweled hyd heddyw.* Y mae yn deilwng o sylw, i hiliogaeth Rhiwallon barhau i ymarferyd meddyginiaeth yn Myddfai, yn ol yno, ac yn ddi-ddyspaid o amser Rhiwallon, hyd o fewn cof rhai ag oedd yn fyw yn ddiweddar.^b

**Beirdd
Cymru
yn y cant
hwn.**

Yr oedd y gwyr canlynol yn feirdd enwog yn mhlith y Cymry yn y cant hwn; ac y mae peth o'u gwaith awenyddol hwynt mewn bod hyd heddyw. Madog Ddwygraig, Dafydd Ddu o Hiraddug,

^a Fox's Book of Martyrs, Vol. I.

* Y mae yn debygol iawn mai llaw-ysgrifen Rhiwallon yw yr un agsydd yn ysgol elusen y Cymry, yn Llundain.

^b Camb. Biog.

Hiraddug, Gruffydd ab Meredydd, Goronw Ddu, **CANT**
 Hywel ab Rhys, Dafydd ab Gwylim,* Trahai- **XIV.**
 arn Brydydd Mawr, Llywelyn Goch, Gruffydd
 ab Adda, Ieuan Hen, Iolo Goch, a Goronwy
 Gyriog. Yr oedd rhai beirdd enwog yn y cant
 hwn, heblaw y gwyr hyn, ond nid yw eu gwaith
 wedi cyrhaeddyd i'n hamser ni.*

Yr oedd y Pab, ac arch-esgob Canterbury, yn
 ofalus iawn na byddai i neb gael eu dewis i fod
 yn esgobion yn Nghymru, ond y cyfryw ag oedd
 yn eithaf ffyddlon i eglwys Rhufain, yn neilltuol
 gwedi i athrawiaeth Wicliff ddechreu ymdaenu
 trwy y wlad. Yn gaulynol, yr oedd holl esgob-
 ion Cymru, y pryd hyn, yn fywiog iawn dros
 gyfeiliornadau y grefydd babaidd, ac yn barod
 i farnu yn euog bawb a ddysgai un athrawiaeth a
 fyddai yn groes i ddaliadau eglwys Rhufain.
 Ac er i'r seren ddydd gyfodi ar y Cymry yn y
 cant hwn, llwyddodd y Pab a'i offerynau i'w ca-
 dw hwynt yn y tywyllwch dros lawer o flynydd-
 oedd gwedi hyn.

Y PYM-

* Dafydd ab Gwylim a anwyd yn Mro Glinin, yn sir
 Aberteifi, ac yn y rhan flaenorol o'i fywyd a gafodd ei ym-
 geleddu gan Ifor Hael, un o henafiaid teulu Tredegar. Efe
 a wnaeth 147 o ganiadau i Morfudd, ond gwedi y cyfan, ca-
 fodd Morfudd ei rhoddi yn wraig i Rhys Gwgan, un o filwyr
 Lloegr.

* Camb. Biog.

Y PYMTHEGFED CANT.

CANT
XV.Harry
IV. yn
myned i
Scotland.
O. C.
1400.Dichell
arglwydd
Grey.

HARRY y pedwerydd, gwedi dyfod i orsedd Lloegr, a benderfynodd, yn nechreuad y cant hwn, i fyned i Scotland, ac a ddanfonodd at Owain Glandwr,* pendefig o Gymru, i fyned gydâg ef. Ond arglwydd Grey, o Rhuthin, yr hwn a dderbyniasai y genadwri, a oeddodd anfon at Owain Glandwr, nes ydoedd y brenin gwedi dechreu ei daith. Pan wybu Owain ewyllys y brenin, bu flin ganddo, nad oedd yn bosibl iddo ymbarotoi mewn dull cyfaddas, i weini iddo ar daith mor faith a chostfawr. Arglwydd Grey a ddarluniodd absennoldeb Owain mewn goleu anhynaws, ac a ychwanegodd fod Owain yn ymarferyd geiriau garw am y brenin. Pan ddychwelodd y brenin, efe a gymmerodd diroedd Owain Glandwr yn fforffed, ac a'i rhoddodd i arglwydd Grey, yr hyn a fu yn achos o lawer o ymrafael.

* Owain Glandwr, neu Owain Glyndyfrdwy, oedd fab i Gruffydd Fychan, ab Gruffydd o Ruddallt, ab Madog Fychan, ab Madog Gloff, ab Gruffydd, ab Farwn Gwyn, ab Gruffydd, arglwydd Dinas Bran, ab Madog, ab Gruffydd Maelor, ab Madog, ab Meredydd, ab Bleddyn, ab Cynfyn, tywysog Powys.

ymrafael rhwng y Cymry a'r Saeson. Owain, gwedi ei yspeilio o'i feddïannau, a lidiodd ynerbyn arglwydd Grey, ac a losgodd dref Rhuthyn, ac a laddodd yr holl bobl a gafodd ynthi; a'r flwyddyn ganlynol, efe a gymmerodd arglwydd Grey yn garcharor, mewn brwydr ar lan Efyrynwy, ac wedi ei gadw mewn caethiwed, dros hir amser, efe a'i rhyddhaodd ef am swm mawr o arian. Gwedi hyny, Owain addinystriodd awdurdod cyfeillion Harry yn mhlith ei gydwladwyr, yn neilltuol Hywel Sele, o'r Nanau, a Griffri ab Gwyn, o Ardudwy. Yn nesaf, Owain a orchfygodd Edmund Mortimer mewn brwydr yn sir Faesyfed, ac a'i cymmerodd ef yn garcharor. O Faesyfed, Owain a aeth i Forganwg, a phobl y wlad honno a ymostyngasant iddo fel eu tywysog. Yr un flwyddyn, daeth Harry â byddin luosog i Gymru, ond gorfu arno ddychwelyd, heb wneuthur dim. Yn nghylch diwedd yr un flwyddyn, Owain a alwodd Senedd yn Machynlleth, lle y cafodd ei wneuthur yn frenin Cymru. Dafydd Gam, pendefig o sir Frecheiniog, a ddaeth i'r Senedd honno, gydâ bwriad i ladd Owain Glandwr. Pan gafodd ei fradwriaeth ef ei hegluro, gosodwyd ef yn ngharchar, ond ar ddeisyfiad ei gyfeillion, ac wedi iddo roddi addewid o'i ffyddlondeb o hyn allan, cafodd ei ryddhau. Dafydd Gam a dorodd ei addewid yn fuan, ac mewn ffordd o ymddial,

CANT
XV.

Owain
Glandwr
yn cym-
meryd
arglwydd
Grey yn
garchar-
or.
O. C.
1401.

Senedd
Machyn-
lleth yn
gwneuthur
Owain
Glandwr
yn frenin
Cymru.
O. C.
1402

CANT XV. ddial, Owain a anrheithiodd ei diriogaethau ef. Gwedi brwydr y Mwythig, Owain a anfonodd gennadau i Ffraingc i geisio cynnorthwy yn erbyn y Saeson. Llwyddodd i ryw raddau, a byddin o'r Ffrangcod a diriasant yn Aberdaugleddau, ac wedi gwthio yn mlaen, hwy a gymerasant Gaerfyrddin. O'r amser hyn allan, dechreuodd achos Owain wanhau; ac yn mhen ychydig o flynyddoedd gwedi hyny, bu farw y pendefig enwog hwnw.* Owain Glandwr oedd y diweddaf a'r mwyaf llwyddiannus o hiliogaeth tywysogion Cymru, a ymdrechodd i ail-ynnil llwyodraeth y wlad hon.*

Llidiawg-rwydd a chreulon-deb Harry i'r Cymry. Mewn canlyniad i'r gwrthryfel hwn, y brenin Harry a chwerwodd i'r fath raddau, fel ag y gwnaeth ef lawer o gyfreithiau anghyfiawn, an-nrugarog, a chreulon iawn yn erbyn y Cymry, trwy ba rai y dygwyd ein henafiaid i fwy o gaethiwed nag oeddent wedi brofi erioed o'r blaen. Sefydlwyd, nad oedd i un Cymro brynu tiroedd, ond mewn lleodd pennodol, na chael ei ddewis i fod yn ddinasydd, neu yn fwrdaes, o un ddinas, bwrdeis-dref, neu dref masnach, na chael ei osod mewn un swydd, na dwyn arfau, na chael dim rhydd-did o fewn i'r ddinas. Os byddai un
math

* Owain Glandwr a fu farw yn y flwyddyn 1415, yn aŷ ei ferch Scudamore, yn ol tyb rhai; ond yn aŷ ei ferch Monnington, yn ol tyb ereill.

• Camb. Biog.

math o gyfraith rhwng Cymro a Sais, nid oedd y Sais ddim i gael ei holi, na'i euog-farnu gan y Cymry, ond gan farnwr a rheithwyr Saesnig. Os priodai Sais Gymraes, ei fod o'r awr honno allan i gael ei ddifuddio o'i holl ragor-freintiau fel Sais. Nad oedd y Cymry i ffurfio un gynnulleidfa, ond yn ol y gyfraith. Nad oedd neb o'r Cymry i fod mewn meddiant o gastellydd, neu o leodd o ddiogelwch a chadernid. Nad oedd dim ymborth, neu arfau, i gael dyfod i Gymru heb genad neu orchymmyn y brenin, neu ei gynghor; ac nad oedd un Cymro i gymmeryd arno swydd ustus o heddwch, ystafellydd, neu siyrydd, yn un rhan o Gymru.* Parhaodd y cyfreithiau anghyfiawn a gorthrymus hyn mewn grym dros lawer o flynyddoedd.

CANT
XV.
~~~~~

Pan oedd Owain Glandwr yn anrheithio Gwynedd, efe a gymmerodd feddiant o eglwysi cad-ciriol Bangor a St. Asaph, ac a'u llosgodd hwynt i'r llawr, oblegid fod esgobion y lleodd hyny yn ffafrol i'r Saeson. John Trefawr yr ail, esgob St. Asaph, yn gweled llwyddiant Owain Glandwr, a ymostyngodd iddo, ac a fwynhaodd ei esgobaeth fel o'r blaen, hyd ddydd ei farwolaeth: ond Richard Younge, esgob Bangor, a barhaodd yn ei ymlyniad wrth frenin Lloegr, ac a gafodd ei symud ganddo i Rochester.

RHAN VI.

Z z

Richard

* Statutes of the 2d, 4th, and 9th, of Henry IV.

CANT
XV.

Richard Younge i Rochester, Owain Glandwr ddewisodd Llywelyn Bifort yn esgob yn ei le ef, ac a lwyddodd gyda y Pab i gymmeradwyo ei ddewisiad. Yn mhen ychydig o amser gwedi hyny, y Saeson a gymmerasant Llywelyn Bifort yn garcharor, a chwedi gorchfygu Owain Glandwr, rhoddasant esgobaeth Bangor i Benedict Nicolls, yr hwn oedd yn offeiriad yn Lloegr, ac yn selog iawn dros babyddiaeth.*

Harry
IV. yn
gwneuthur
cyfraith i
losgi y
Lolard-
aid.

Er cymmaint o elyniaeth oedd gan yr esgobion yn erbyn canlynwyr Wicliff, ac er eu bod gwedi cael caniatad gan Richard yr ail, yn y cant diweddaf, i'w dwrdio a'u carcharu, nid oeddent yn abl i'w digaloni hwynt, nac ychwaith i attal llwyddiant y gwirionedd. Harry y pedwerydd, yn gweled llwyddiant y Lolardiaid, ac yn chwennych dangos caredigrwydd i'r offeiriad pabaidd, a lwyddodd gyda y senedd, yn nebreuad y cant hwn, i wneuthur cyfraith i losgi pawb a barhaent yn eu hymlyniad wrth athrawiaeth Wicliff. Cyn gynted ag y gwnaethpwyd y gyfraith anghyfiawn a chreulon hon, William Sawtre, offeiriad o Lynn, yn Norfolk, yr hwn oedd un o'r Lolardiaid, a gafodd ei farwngos y llys eglwysig yn euog o gyfeiriornad, a chwedi ei draddodi i'r awdurdod gwladol, a gafodd ei losgi yn Llundain.*

Llosgi W.
Sawtre.

Harry

* Brown Willia. * Fox's Martyn.

Harry y pummed, gwedi dyfod ar farwolaeth
 eiddad i orsedd Lloegr, a aeth i ryfela â'r Ffrangc-
 ed. Yn mhlith llawer o filwyr dewr ereill, Harry V.
 Dafydd Gam, Roger Vaughan, a Walter Llwyd, yn rhy-
 fela â'r
 tri Chymro enwog mewn rhyfel, a aethant gydag Ffrangc-
 ef i Ffraingc. Pan welodd Dafydd Gam luodd od.
 lluosog y Ffrangcod, efe a ddywedodd fod yno O. C.
 ddigon o honynt i gael eu lladd, digon i gym- 1413.
 meryd yn garcharorion, a digon hefyd i ffoi ym-
 aith. Ar ddydd y frwydr, bu yn gyfyng iawn
 ar frenin Lloegr; ac oni buasai i'r Cymry ag
 oedd oddi amgylch iddo, buasai mewn perygl o
 gelli ei fywyd. Ond pan welodd Dafydd Gam,
 a'i ddau gyfaill, y perygl ag oedd y brenin yn-
 ddo, hwy a ruthrasant rhyngddo ef a'r gelynyon,
 a thrwy golli eu bywydau eu hunain, a achubas-
 ant fywyd y brenin. Harry, gwedi cael ychydig
 aeth Daf-
 ydd Gam
 a'i gyf-
 eillion,
 a gweled y tri Chymro dewr yn gor-
 wedd wrth ei draed, ond heb hollol farw, ac yn
 ewyllysio eu gwobrwyo hwynt yn gyfattebol i'w
 haeddiant, a'u gwnaeth hwynt yn farehogion
 cyn eu marw.*

Arundel, arch-esgob Canterbury, yn gofidio
 wrth weled cynnydd y Lolardiaid, a orchym-
 mynodd i'r esgobion a'r offeiriaid pabaidd i gyf-
 arfod mewn cymmanfa yn Llundain, fel y gallent
 ystyried pa fesurau oedd oreu iddynt fabwysiadu
 i'r dyben i ddiwreiddio athrawiaeth Wicliff o'r

Z z 2.

wlad.

• Rapin.

CANT
XV.

~ wlad. Gwedi hir ddadleu, barnasant nad oedd yn bosibl iddynt ddiddymu yr athrawiaeth gynhyddfawr honno, heb gospi ei chefnogwyr i'r eithaf, yn neillduol Syr John Oldcastle, yr hwn oedd yr amddiffynwr penaf o honi y pryd hyn. Yr oedd Syr John Oldcastle wedi cael ei eni yn Oldcastle, yn sir Fynwy, a thrwy iddo briodi arglwyddes Cobham, yn cael ei alw yn arglwydd Cobham. Yr oedd y pryd hyn yn ŵr milwraidd o wroldeb a chymmeriad mawr, ac yn un o weision teuluaid y brenin, ond yn ffafrol iawn i ddilynwyr Wicliff. Cymmaint oedd gwrthwynebiad y gwr hwn i babyddiaeth, a'i sel dros y gwirionedd, fel ag yr oedd yn rhoddi pob annogaeth a chynnorthwy angenrheidiol i bregethwyr duwiol i helaethu y gwirionedd, yn neillduol yn esgobaethau Llundain, Rochester a Henffordd. Arch-esgob Canterbury, gwedi myned at y brenin, a ddywedodd wrtho, fod yn angenrheidiol, er budd yr eglwys, i gospi Syr John Oldcastle am yr annogaeth ag oedd ef yn roddi i'r Lolardiaid. Y brenin, yn anfodlon i dywallt gwaed, ac yn barchus iawn o Syr John Oldcastle, a ddeisyfodd gael amser i ymddiddan âg ef ei hun. Ond pan wybu ei egwyddorion, a'i fod yn ddiymdro, efe a'i rhoddodd ef i fynu i awdurdod yr offeiriaid. Mewn canlyniad i hyn, cafodd Syr John Oldcastle ei wysio i ymddangos ger bron yr arch-esgob a'r esgobion, yn eglwys

Sel Syr
John Old-
castle
dros y
gwirion-
edd.

oglwys St. Paul. Gwedi dyfod yno, Syr John Oldcastle a roddodd iddynt hanes o'i ffydd gyda phob hyfdra, ac a amddiffynodd y gwirionedd gyda y fath wroldeb, fel nad oedd ei elynion yn abl i'w wrthwynebu. Ond gan ei fod yn dal llawer o bethau croes i farn sefydledig yr amseroedd hyny, cafodd ei farnu yn euog o gyfeiliornadau dinystriol, a'i anfon yn garcharor i dŵr Llundain. Tra yr oedd yr offeiriaid mewn cyfyng gyngor pa beth a wnaent iddo, efe a ddihangodd o'r tŵr, ac a ddaeth i Gymru, lle y cafodd ei ddyogelu rhag ei elynion dros bedair blynedd. Gan fod y brenin, o bosibl, yn tybied ei fod gwedi dyoddef digon, ni roddodd un caniatad i'w elynion i'w ddal. Ond llwyddodd yr offeiriaid, o'r diwedd, i berswadio y brenin, fod Syr John Oldcastle yn elyniaethol i'r llywodraeth, a thrwy gynnorthwy arglwydd Powys, cafodd ei ddal a'i ddwyn i Lundain, a'i roddi i fynu i arch-egob Canterbury. Yn mhen ychydig o amser gwedi ei ddwyn i Lundain, cafodd Syr John Oldcastle ei lusgo allan i faesydd St. Giles, a chwedi ei hongian yn fyw mewn cadwynau wrth grog-bren, hwy a gynneusant dân oddi tano, nes ei losgi i farwolaeth. Yr oedd Syr John Oldcastle yn ŵr o ddoethineb, dysgeidiaeth, a duwioledeb mawr, ac a ddangosodd nad oedd ei fywyd ei hun yn werthfawr ganddo, ond iddo orphen ei yrfa trwy lawenydd.

CANT
XV.

Syr J.
Oldcastle
yn cael ei
euog-
farnu.

Merthyr-
dod Syr
John
Oldcastle:
O. C.
1417.

Yn

* Gilpin's Life of Lord Cobham.

CANT

XV:

Sion

Cent.

O. C.

1420.

Yn nghylch yr amser hyn yr oedd Dr. John Cent, yr hwn oedd yn brydydd ac yn ddifeinydd enwog, yn ei flodau. Yr oedd efe yn un o'r Lolardiaid, ac a ysgrifennodd lawer o lyfrau ar ddifinyddiaeth yn y iaith Ladin, a llawer o brydyddiaeth yn y iaith Gymraeg. Yr oedd yn cael ei ymgeleddu gan y Scudamores o Kentchester, yn sir Henffordd, ac o herwydd hyny, cafodd ei alw yn Sion Cent. Oblegid fod Dr. John Cent yn fwy ei ddysg a'i wybodaeth na'r cyffredin, y bobl anwybodus a choel-grefyddol, a dybient ei fod yn swynwr; ac adroddir llawer o bethau gwag a disail yn nghylch ei fasnach ar ddiabol, hyd heddyw.*

Owain

Tudor yn

ptiodi

gwedd

y brenin

Harry V.

Yn fuan ar ol marwolaeth Harry y pumed, Catharine, ei weddw, a briododd Owain Tudor, arglwydd Penmynydd, yn sir Fon. Buont fyw yn gysurus hyd farwolaeth Catharine; a bu iddynt dri o feibion, ac un ferch. Cafodd y mab hynaf ei ddwyn i fynu yn fynach; gwnaethpwyd Edmund, yr ail fab, yn iarll Richmond, a chafodd Jasper, y trydydd mab, ei wneuthur yn iarll Penfro.^b

Ieuan

Llaw-

dden.

Yn nghylch yr amser hyn, yr oedd Ieuan Llawdden, prydydd enwog o ddyffryn Llychwr, yn sir Gaerfyrddin, yn ei flodau. Efe a dreuliodd

* Camb. Biog.

^b Ibid.

iodd ran fawr o'i fywyd yn weinidog eglwys **CANT**
 Machynlleth, yn sir Drefaldwyn; ond yn ei hen- **XV.**
 aint efe a ddychwelodd i le ei enedigaeth, ac a
 fu farw yno. Yr un amser hefyd yr oedd Sion
 Trefor, yr hwn a gyfieithodd hanes bywyd St. **Sion**
 Martin o'r Lladin i'r Cymraeg, yn byw. Y'ng- **Trefor.**
 hylch yr amser hyn, hefyd, yr oedd Syr Thomas
 Maelor, ysgrifenydd enwog o'r wlad hon, yn ei **Syr T.**
 flodau. Y gwr hwn a gyfieithodd Mort d' Ar- **Maelor,**
 thur i'r iaith Saesneg.*

Reginald Peacock, yr hwn a anwyd yn Lach- **Reginald**
 arn, yn sir Gaerfyrddin,^a a ddygwyd i fynu yn **Peacock,**
 athrofa Rhydychen, ac a gyssegrwyd yn esgob **esgob St.**
 St. Asaph. Gwedi bod bum mlynedd yn St. A- **Asaph.**
 saph, cafodd ei symud i esgobaeth Chichester. **O. C.**
 Pan oedd yn esgob Chichester, efe a addysg- **1444.**
 odd yn gyhoeddus lawer o bethau hollol groes i
 ddaliadau eglwys Rhufain. Pan glybu arch-
 esgob Canterbury y pethau hyn, efe a roddodd
 wys iddo i ymddangos ger ei fron ef yn Llam-
 beth. Gwedi ymddangos ger bron yr arch-esgob
 a'r esgobion ag oedd wedi cyfarfod ar yr achly-
 sur, yn Llambeth, Reginald Peacock a amddiff-
 ynodd ei hun gyda llawer o ddoethineb, gwrol-
 deb, ac arafwch: ond gan ei fod yn ganlynwr i
 Wicliff, cafodd ei ddifuddio o'i esgobaeth, a'i
 garcharu yn Mynachlog Thorney, yn sir Caer-
 grawnt,*

* Camb. Biog. ^b Brown Willis,

CANT XV. grawnt,* lle y bu efe farw. Thomas Bouchier, arch-esgob Canterbury, a roddodd orchymyn i abad Thorney, i gadw Reginald Peacock yn garcharor yn ei Fynachlog, ac na roddai ef iddo na phen, inc, na phapur, nac un llyfr, ond y Bibl, a llyfr yr offeren, rhag iddo wneuthur mwy o niwed i'r grefydd babaid.*

Teulu-oedd Yorc a Lancaster yn ymrafaelio. Yn nghylch yr amser hyn, dechreuodd teulu York a theulu Lancaster ymrafaelio, yr hyn a fu yn achos o lawer o ryfeloedd gwaedlyd dros amryw flynyddoedd. Yr oedd Harry y chwechfed yn un o deulu Lancaster, ac wedi iddo deyrnasu, ddeunaw mlynedd ar hugain, cafodd, oblegid ei wiriondeb, ei ddiorseddu, trwy gydsyniad y senedd, a'r bobl yn nghymmydogaeth Llundain; ac Edward y pedwarydd, un o deulu Yorc, a gyhoeddwyd yn frenin yn ei le ef. Yr oedd Edward yn ŵr glan a gwrol, ond yn euog o bob drygioni.* Thomas, yr hwn a gyssegrwyd yn esgob St. Asaph, ar symudiad Reginald Peacock i Chichester, oedd o blaid teulu Lancaster, ac yn ganlynol yn wrthwynebwr i Edward y pedwarydd; o herwydd pa ham, cafodd ei droi o'i esgobaeth, a Richard Redman, cyfaill i deulu Yorc, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Dyw-
edir

Richard Redman, esgob St. Asaph.
O. C.
1471.

* Cambridgeshire.

Fox's Martyrs. Brown Willis.

* Rapin.

edir fod Richard Redman yn ŵr dysgedig, a
 eall, ac yn fedrus iawn i drin achosion teyrnas-
 ol; ac oblegid hyny, iddo gael ei anfon gan
 frenhin oedd Lloegr i Scotland ar achosion teyr-
 nasol. Richard Redman a adgyweiriodd eglwys
 gadeiriol St. Asaph, yr hon a losgasid yn amser
 Owain Glandwr, ac a wnaeth lawer o ddaioni yn
 ddîrgel ac yn gyhoeddus. A chyn diwedd y
 cant hwn, cafodd eglwys gadeiriol Bangor ei
 hadgyweirio hefyd, gan Henry Dean, esgob y
 lle hwnaw. Henry Dean, ar ei symudiad i esgob-
 aeth Salisbury, a adawodd ei fugail-ffon, a'i go-
 ron, i'r esgob a ddaeth ar ei ol ef, ar yr ammod
 iddo orphen y gwaith a ddechreuasai efe yn
 Mangor. Heblaw adgyweirio ac ardderchogi
 eglwys gadeiriol Bangor, Henry Dean a fynodd
 yn ol hefyd i'r esgobaeth honno lawer o'r tiroedd
 a gymmerasid oddiwrthi, yn y rhyfeloedd creu-
 lon ag oedd gwedi bod yn ei ddyddiau ef.*

CANT
 XV.

Yr oedd Dafydd ab Edmund o blwyf Han-
 mer, yn sir Fflint, yn brydydd enwog yr amser
 hyn; ac y mae'r hyn ag aydd o'i waith mewn bod,
 yn profi ei fod yn ŵr o gynheddfau godidog. Yr
 oedd efe yn bresennol yn Nghymmanfa y beirdd
 a fu yn Nghaerfyrddin, dan nawdd gwr da o'r
 gymmydogaeth honno, yr hwn a gawsai awdurd-
 od gan frenin Edward y pedwarydd, i'r perwyl

Dafydd
 ab Ed-
 mund.

3 A

hyny.

• Brown Willis.

CANT
XV.

hyny. Yn y gymmanfa honno, Dafydd ab Ie-
mund a ennillodd y gadair, yr hyn oedd y wlad
a roddid i'r swydd-ymgeisydd llwyddiannus.
Llwyddodd hefyd gyda y gymmanfa i gadarnhau
y pedair rheol ar hugain prydyddiaeth Gymraeg,
rhai o ba rai a ffurfiasid ganddo ef, a beirdd
Gwynedd, oblegid fod beirdd y wlad honno
wedi colli yr hen reolau gwreiddiol. Ond
beirdd gorsedd daleithiol Siluria, y rhai oedd
mewn meddiant o'r rheolau dechreuol, a wrth-
dystiasant, ac a ddangosasant dwyll y newydd-
iad.*

J. Faustus
yn dyfei-
sio y gel-
fyddyd o
argraffu.

Oddiamgylch canol y cant tywyll hwn, J.
Faustus, gof aur, yn Germany, a ddyfeisiodd y
gelfyddyd ardderchog a ddefnyddiol honno o ar-
graffu llyfrau.^b Pan oedd y gelfyddyd newydd
hon yn dechreu cael ei harferyd yn Holland a
Fflanders, dygwyddodd i William Caxton, o
Lundain, fyned i'r gwledydd hyny fel marchnat-
awr; a chan ei fod yn ŵr diwyd a dyallus, efe a
ddysgodd argraffu, fel y gallai ddwyn y gelfydd-
yd ddefnyddiol honno i'w wlad ei hun. Gwedi
dysgu argraffu llyfrau, a darparu pob peth ang-
enrheidiol at ddwyn yn mlaen y gelfyddyd hon-
no yn Lloegr, William Caxton a ddychwelodd i
Lundain; ac efe oedd yr argraffydd cyntaf yn yr
ynys hon.^c

W. Cax-
ton yn
dwyn y
gelfyddyd
o argraffu
i Loegr.
O. C.
1472.

Fel

* Camb. Biog. ^b Fox's Martyrs.

^c Dr. Rees's Cyclopædia.

Fel ag yr oedd Edward y pedwarydd yn un o CANT
XV.
deulu Yorc, yr oedd yn ddigllon iawn wrth Jasper
ab Owain Tudor, iarll Penfro, yr hwn oedd o
deulu Lancaster, ac yn barchus gan y Cymry: a
rhag ofn iddo droi'r bobl yn Nghymru yn erbyn y
llywodraeth, efe a benderfynodd i'w osod i far-
wolaeth; ac i'r dyben hyny efe a anfonodd gen-
nad i Gymru, âg awdurdod ganddo i ladd Jasper
iarll Penfro, os caffai gyfleustra. Jasper, pan
glybu hyn, a roddodd orchymmyn i ddal y gen-
ad, a'i osod i farwolaeth. Gwedi hyny, Jasper a
gymmerodd Harry, iarll Richmond, mab Ed-
mund ei frawd, ac a ffodd âg ef i Ffraingc, lle
y buont dros lawer o flynyddoedd.*

Ar farwolaeth Edward y pedwarydd, Edward Marwol-
aeth
Edward
y ped-
warydd.
O. C.
1483.
ei fab a gyhoeddwyd yn frenin yn ei le ef. Ond
cyn i Edward y pummed deyrnasu tri mis, Ri-
chard, duc Caerloyw, a brawd ei dad, a orchym-
mynodd i'w ladd ef, ac a draws-feddiannodd ei
orsedd. Yr oedd creulondeb a drygioni Richard
y trydydd mor fawr, fel y penderfynodd llawer o
benaethiaid y deyrnas i anfon am Harry, iarll
Richmond,* o Ffraingc, a'i wneuthur yn frenin.
Wedi ymgynghori â llawer o benedigion Lloegr
a Chymru, yn nghylch y gorchwyl pwysfawr Morgan
o Gyd-
wely yn
myned i
Ffraingc.
hwn, anfonwyd Morgan o Gydwely â llythyrâu
3 A 2 i Harry,

* Rapin.

* Yr oedd Harry o waed brenhinol Cymru a Lloegr.

CANT

XV.

i Harry, iarll Richmond, i ddeisyf arno ddyfod trosodd; ac i sicrhau iddo fod Syr Rhys ab Thomas, a phendefigion Cymru, yn barod i'w dderbyn â breichiau agored, ac i amddiffyn ei hawl hyd eithaf eu gallu. Pan ddyallodd Harry fod cynnifer o bendefigion Cymru a Lloegr dresto, ac yn gwybod fod Richard yn anhaeddiannol iawn o orsedd Brydain, efe a ymadawodd o Ffrainge, ac a ddaeth yn ddihangol i Aberdau-gleddau, ac a diriodd yn Dale, lle yr oedd Syr Rhys ab Thomas, Syr Thomas Perrot o Haroldston, yn agos i Hwlfordd, a Syr John Wogan, a gastell Wiston, yn sir Benfro, yn nghyd âg Arnold Butler, Richard Griffith, a John Morgan, yn ei roesawi i dir. Daeth Robert Salisbury hefyd, a boneddigion ereill o Wynedd, i roesawi Harry o Ffrainge. Harry, gwedi cofleidio ei gyfeillion, a diolch iddynt am eu caredigrwydd, a'u cyfarchodd hwynt, fel y canlyn.

Cyfarch-
iad Harry
iarll
Rich-
mond.

'Fy nghydwladwyr a'm cydfilwyr anwyb; y mae mwy nâ phedair blynedd ar ddeg er par ddarfu i fy ewythr Jasper a minnau, ffoi o'r wlad hon. Wele fi gwedi dychwelyd yma drachefn. Myfi a ffoais i achub fy mywyd; yr ydwyf gwedi dychwelyd i honni hawl yn fy nghoron. Y mae fy mywyd a'm ceron yn arwahanadwy. Rhaid i mi fwynhau pob un, neu fod

'fed heb un o honynt. Chwi ellwch chwi, ag **CANT**
 'sydd yma yn bresennol, fed yn offerynol i'm **XV.**
 'cynnorthwyo i ddyfod i'r meddiant o'r goron
 'honno ag sydd yn cael ei chadw oddi wrthyf yn
 'anghyfiawn. Ooh! y cystuddiau blin a ddy- **Cystudd-**
 'oddefais, er pan fu fy nbroed ar y tir hwn o'r **iau**
 'blaen. Yr ydwyf yn llawn agwyd wrth fedd- **Harry.**
 'wl am danynt; a'r holl genhedloedd cymmyd-
 'ogaethol a ddychrynant, pan glywant eu had-
 'rodd. Pa beth a adawodd y cigydd hwnw, **Creulon-**
 'Richard, duc Caerloyw, heb ei gynnyg, a all- **der**
 'asai agor y ffordd i'w uchel-gais. Pa nifer o **Richard**
 'dywysogion, boneddigion, ac ereill, a laddwyd **III.**
 'wrth ei orchymryn gwaedlyd. Gorsu arnaf
 'fynnau adael fy ngwlad, a byw ar haelieni dy-
 'eithriad. Gosodwyd gwerth am fy mywyd, a
 'chyflogwyd llawer i'm gosod i farwolaeth, fel y
 'gallasai efe gael ei ddyrchafu. Fy nghyd-wlad-
 'wyr anwyl, yr ydych oll wedi cyfarfod yma he-
 'ddyw i'r un dybenion. Mi welaf yn eich wyn-
 'ebau eich bod yn wyr ag sydd yn barod i gryf-
 'hau achosion daionus. Wele fi yma ger eich
 'bron, ond pa enw a roddaf arnaf fy hun, ni's
 'gwn. Ni fynaf fy ngalw yn ŵr cyffredin, o
 'blegid fod y pendefigion a'r boneddigion goreu
 'yn y deyrnas, i.e., yr holl fyd ag sydd wedi cly-
 'wed am fy hawl gyfreithlon i goron Lloegr, yn
 'fy nghydnabod i yn dywysog; ac etto ni ellwch
 'fy ngalw yn dywysog, tra fyddo un arall yn
 meddiannu

CANT
XV.

‘ meddiannu fy hawl. Heblaw hyn, y mae yn
‘ anhawdd gwybod pa un ai bradwyr, neu ddei-
‘ liaid ffyddlon ydych chwithau, hyd oni phe-
‘ derfynir pa un ai tywysog cyfreithlon, neu
‘ elyn, yw y gwr ag sydd yn eich plith. Pa
‘ beth sydd i’w wneuthur, gan hyny, ond cyduno
‘ yn galonog i ymarferyd ein galluoedd goreu i
‘ amlygu y pwngc hwn, a dangos i bob plaid,
‘ trwy ein dewrder, fod Arglwydd y lluoedd gyda
‘ ni. Na phetruswch i’r cynnorthwyo. Par-
‘ hewch yn uwchder y gwroldeb a’r ymroad ag
‘ yr ydych ynddynt yn bresennol; a gadewch
‘ i ni, naill ai trwy fyw yn nghyd ennill hed-
‘ wch a hawddfyd i’r wladwriaeth; neu trwy fa-
‘ rw yn nghyd, ddiweddu ein hadfyd: ond yn
‘ mhob un o’r ddau, gofalwn am anrhydedd ein
‘ hynafiaid a’n hiliogaeth.’ *

Gorfol-
edd y
milwyr.

Pan orphenodd Harry ei gyfarchiad, y bobl a
heidiasant oddi amgylch iddo, ac a lanwasant yr
awyr â’i glodydd. Clodforasant Dduw hefyd,
gan ddywedyd, ‘ Yn awr yw yr amser cymmer-
‘ adwy; wele y dyddiau dedwydd gwedi dyfod;
‘ dyma wystl o’n heddwch a’n hawddfyd; gad-
‘ ewch i ni fyned yn enw Duw a St. Dewi, a ni a
‘ lwyddwn.’ Tra yr oeddynt fel hyn yn cyhoeddi
eu gorfoledd, ac yn dangos eu parodrwydd i
amddiffyn hawl Harry, Syr Rhys ab Thomas a
orch;

* Camb. Register, Vol. I.

orchymymynodd iddynt ddychwelyd i'w rhesau, fel y gallasai iarl Richmond. weled eu trefn, a'u parodrwydd i ufuddhau. Gwedi hyny efe a gyfarchodd Harry fel y canlyn.*

CANT
XV.

' Fy arglwydd, yr ydych yn awr, trwy gyd-
' syniad fy nghyd-filwyr, wedi cael eich cyfarch-
' yn frenin. Cymmerwch ni, gau hyny, dan eich
' noddod. Yr ydym etto yn y dymhestl: y mae
' o bwys, gan hyny, i chwi ac i ninnau i ddar-
' paru am ddyogelwch y naill y llall. Tra y
' caffom ni chwi wrth y llyw, yr ydym yn hyder-
' us, trwy gymhorth Duw, y deawn cyn bod yn
' hir i'r hafan ddymunol. Awn yn mlaen, a
' glynwn wrth ein gorchwyl, tra byddo pob peth
' yn hwylus. Y mae genym ddigon, a gormod
' o arfau; ac y mae yn sicr genyf, fod ein calon-
' au oddi mewn mor arfog a'n cyrph oddi allan.
' Rhoddodd Duw i chwi awdurdod ar bob un o
' honynt; nid oes i ni ond anrhydedd ein hufudd-
' dod. Pe buasem yn awr ar ryw ymdrech o'n
' heiddo ein hunain, gallasem fyned y'mlaen, neu
' orphwys, wrth ein hewyllys: ond y mae'n wahan-
' ol gydâ chwi, fy arglwydd, ag sydd wedi eich
' bwriadu i fod yn lywodraethwr. Nid oes i chwi
' un yrfa ganol i'w rhedeg, naill ai brenin neu gar-
' dotyn. Yr ydych, diolch i Dduw, mewn ffordd
' dda i osod pethau tu hwnt i bob dadl. Ewch
y'mlaen,

* Camb. Register, Vol. I.

CANT

XV.

' y'mlaen, gan hyny, heb oedi dim. Chwi gawsoch,
 ' yr wyf yn gobeithio, foddlonrwydd genym mewn
 ' geirian, ein bod yn ewyllysio yn dda i'ch ach-
 ' os. Nid oes dim yn angenrheidiol, mwyach,
 ' ond ein gweithredoedd, i'r dyben i'n profi
 ' trwyddom. Pan weloch y rhai hyny, chwi gan-
 ' fyddwch, yn gyfan-gwbl, yr hyn ag yr yd-
 ' ych yn bresennol yn weled, ond mewn rhan.
 ' Gweithiwn, gan hyny, ac na ymfrostriwn mwy-
 ' aeth, wrth wregysu ein harfau, ond cymmerwn
 ' bwyll, nes y byddom yn eu diosg. Gelwch
 ' i dir y Ffrangcod a ddaeth drosodd gyda
 ' chwi, a gadewch iddynt gael ychydig luniaeth,
 ' ac esmwythder. Mynwch wybod a oes byrdra
 ' yn eu harfau, ac yn ol ein gallu, ni fyddwn yn
 ' syr o'u diwallu. Gwedi hyny, gellwch eu
 ' trefnu hwy a ninnau, fel y byddo amgylchiadau
 ' yn gofyn; a Duw a lwyddo ein mynediad yn
 ' mlaen.' "

Harry yn
 ymgyng-
 hori â'i
 gyfeill-
 ion.

Harry, wedi diolch i Syr Rhys ab Thomas, a'i
 cymmerodd ef, y'nghyd â iarll Rhydychen a iarll
 Penfro, o'r nailldu, i ystyried pa fesurau i gym-
 meryd yn eu hamgylchiadau presennol. Cytun-
 wyd mai gwell oedd i Harry, a'r Ffrangcod ag
 oedd gydâg ef, i fyned trwy sir Aberteifi, ac i Syr
 Rhys ab Thomas, a'r Cymry, fyned trwy Gaer-
 fyrddin, a chyfarfod oll yn y Mwythig. Cytun-
 wyd

wyd hefyd i Arnold Butler, Richard Griffith, a John Morgan, fyned i gyfarfod Harry, mewn amrywiol leodd rhwng Dale, yn sir Benfro, a'r Mwythig, i'w gyfarwyddo, ei gysuro, a'i gryfhau, os byddai angenrheidrwydd. Pan oedd pob peth yn barod iddynt gychwyn o'r Dale, esgob Tŷ Ddewi a safodd i fynu, ac a bregethodd oddiwrth y testun canlynol: 'Ymddattododd y ddaear, a'i holl drigolion, myfi sydd yn cynnal ei cholofnau.' * Oddiwrth y rhan gyntaf o'r adnod, cymmerodd yr esgob achlysur i ddarlunio teyrnasiad drygionus ac aflwyddiannus Saul, brenin Israel, ac i gydmaru Richard y trydydd, i'r brenin hwnw. Oddiwrth y rhan olaf o'r testun, efe a osododd allan ddaioni a dedwyddwch teyrnasiad Dafydd, i'r hwn yr oedd efe yn hydetu y byddai Harry yn debyg, trwy ail-sefydlu a sicrhau y colofnau ag oedd Richard, trwy ei ormes waedlyd, wedi osod allan o drefn; hyny yw, y byddai iddo ofalu, gwedi iddo ddyfod i'r orsedd, am addoliad Duw, a gweinyddiad cyfiawnder, y rhai ydynt y ddwy golofn benaf i gynnal pob llywodraeth. A chan ei fod gwedi cymmeryd arfau i ennill ei hawl gyfreithlon, na fyddai iddo ddim rhoddi ei ymddiried ar feirch, na cherbydau, na gallu dyn, ond yn unig yn enw Arglwydd y lluodd; canys trwy y ffordd honno yn unig y gorchfygodd y brenin Dafydd ei elynion,

3 B siamp

CANT
XV.Preg eth
esgob Tŷ
Ddewi.

* Psalm lxxv, 3.

CANT

XV.

siaml pa un yr oedd ef yn annog Harry i'w dilyn: ac os byddai iddo wneuthur felly, y clywid ei gyfeillion, yn mhen ychydig, yn gwaeddi allan, Ein gelypion a gwypasant ac a syrthiasant; ond nyni a gyfodasom, ac a safasom.* Gwedi rhoddi llawer o gynghorion buddiol, yr esgob a ddiweddodd, trwy ddymuno i Harry gael nerth Jacob ac Israel; nerth Israel i lwyddo gydâ Duw, a nerth Jacob i orchfygu dynion, ac i Arglwydd y lluoedd i ddangos ei hun yn Dduw yr ymddial yn erbyn ei elynion, ac yn Dduw y dyddanwch i'r holl genedl.†

Harry a'i
filwyr yn
cychwyn.

Pan orphenodd yr esgob ei bregeth, yr holl filwyr a wregysasant eu harfau, ac a gurasant eu dwylaw, gan ddywedyd, Y brenin Harry, y brenin Harry, neb ond Harry yn frenin arnom ni; ac felly y cychwynasant. Y mae yn anhawdd, yn awr, i nodi allan y llwybr a gymmerodd Harry o'r Dale yn sir Benfro, i'r Mwythig; ond y mae yn amlwg iddo fyned trwy Aberteifi, ac iddo lettya un noswaith gydâ Dafydd ab Evan,† yn Llwyndafydd, yn mhlwyf Llandisilio-gogo; a'r

* Psal. xx, 8.

† Camb. Register, Vol. I.

† Rhoddodd Harry lawer o anrhegion i Dafydd ab Evan am ei garedigrwydd a'i haelioni, yn neilltuol corn yfed, wedi ei osod ar safiad o arian, yr hwn a gyflwynwyd gwedi hyny i Richard, iarll Carbery; ac y mae yn bresennol yn meddiant Lord Cawdor, o'r Gelli Aur, yn sir Gaerfyrddia.

a'r noswaith ganlynol gydâg Inon ab Dafydd **CANT**
 Llwyd, Esq. yn y Wern-newydd, yn mhlwyf **XV.**
 Llanarth.

Harry, gwedi cael ei dderbyn yn garedig yn y **Richard**
 Mwythig, a chyfarfod â Syr Rhys ab Thomas **III.** yn
 a'i filwyr, a gychwynodd yn mlaen, ac a gyfarfu **cael ei**
 â'r brenin Richard yn maes Bosworth, yn sir **ladd yn**
 Leicester, lle yr ymladdasant, ac y cafodd Rich- **maes Bos-**
 ard y trydydd ei ladd. Harry, gwedi ennill y **worth, a**
 suddugoliaeth, a aeth yn mlaen i Lundain, ac a **Harry**
 gafodd ei goroni, yno yn frenin Lloegr. Ac i'r **yn cael ei**
 dyben i sicrhau ei hun ar orsedd Brydain, efe a **goroni.**
 briododd Elizabeth, merch hynaf Edward y ped- **O. C.**
 varydd. Trwy y briodas honno, cafodd teulu- **1485.**
 oedd Yorc a Lancaster eu huno, a gosodwyd
 terfyn ar y rhyfeloedd creulon ag oedd wedi bod
 dros lawer o flynyddoedd rhwng y ddau deulu
 hwnw.^b

Harry y seithfed, gwedi ei goroni yn frenin, **Dyrchaf-**
 a wnaeth Syr Rhys ab Thomas yn Rhaglaw **iad Syr**
 Brycheiniog, Ystafellydd y Deheudir, a Gor- **Rhys ab**
 uchwyliwr arglwyddiaeth Muallt. Rhoddodd **Thomas.**
 iddo hefyd lywodraeth Cymru, ac a orchym-
 ynnodd iddo weini cyfiawnder, ac ymdrechu i
 gymmodi pob amrafaelion a allasai fod yn y rhan
 honno o'i deyrnas. Felly Harry a ddangosodd
 3 B 2 lawer

^a Camb. Register, Vol. I.

^b Rapin.

CANT XV. lawer o garedigrwydd i'r Cymry, ac a ysgafnha-
odd lawer o'r beichiau trymion a osodasid arnynt
gan y brenhinoedd a fuasai o'i flaen ef.*

Beirdd y cant hwn. Yr oedd y gwyr canlynol yn feirdd enwog yn
y cant hwn, ac y mae peth o waith awenyddol
llawer o honynt mewn bod hyd heddyw. Da-
fydd ab Meredydd, Dafydd Emlyn, Gruffydd ab
Nicholas, Rhys Goch Eryri,* Guto y Glyn,
Gwilym Tew, Harri y Gareg Lwyd, Hywel ab
Dafydd, Ieuan Ddu ab Dafydd ab Owain o Aber
Dâr, Syr Gruffydd Fychan, Dafydd Epynt, Bedo
Brwynllys, Syr Dafydd Fychan, Dafydd ab Me-
redydd ab Ednyfed, Dafydd Llwyd ab Llywelyn
o Mathafarn, Gutyn Owain, Gruffydd ab Ieuan
o Lanerch, Gruffydd ab Dafydd, Syr Einion ab
Owain, Bedo Aeddren, Bedo Philip Bach, Da-
fydd ab Hywel, a Dafydd Gorlech.†

* Camb. Register, Vol. I.

* Yr oedd y gwr hwn yn byw yn Hafod Garegog, i law
Ffestiniog, a dangosir ei eisteddle ar y bryn yn agos i'r tŷ,
wedi ei gwneuthur o gerrig mawrion ar ddull cadair.

† Camb. Biog.

YR

YR UNFED CANT AR BYMTHEG.

MMARGARET, iarlles Richmond, a mam **CANT XVI.**
 Harry y seithfed, yn wybodol o ddefnyddioldeb **Haelioni**
 dysgeidiaeth, a adeiladodd ysgol-dŷ Crist, yn **iarlles**
 Cambridge, ac a roddodd beth o'i thiroedd yn **Rich-**
 sir Benfro, a lleodd ereill, i gynnal un athraw, **mond.**
 deuddeg cyfaill, a saith a deugain o ysgolheigion
 yn yr ysgol-dŷ hwnw.* Mewn canlyniad i hyn,
 yn nghyd â phleidgarwch y brenin i'w gydwlad-
 wyr, yr oedd llawer o'r Cymry yn cael eu dwyn
 i fynu, y pryd hyn, yn athrofaau Rhydychen a
 Chambridge, ac yn gwasanaethu swyddi anrhy-
 deddus yn yr eglwys a'r llywodraeth. Ond er
 fod dysgeidiaeth yn dechreu adfywio yn Mryd- **Dysgeid-**
 ain, a llawer o ddysgedigion y pryd hyn yn **iaeth yn**
 mhlith y Cymry, gan nad oedd yr ysgrythrau **adfywio.**
 gwedi cael eu hargraffu etto yn y iaith Gym-
 raeg, ac esgobion, offeiriaid, a mynachod Cym-
 ru, yn cyflawni yr addoliad cyhoeddus mewn
 iaith annysalladwy i'r bobl; yr oedd y wlad, yn
 gyffredin, yn parhau yn y tywyllwch a'r anfoes-
 oldeb mwyaf. Yn lle ymdrechu i ddiddymu y
 defodau

* Fuller's Church Hist. Cam. p. 90.

**CANT
XVI.**

**Esgobion
Cymru.**

defodau afreidiol ag oedd wedi ymlusgo i'w plith, yr esgobion a ymarferent bob moddion i'w cynnal y'mlaen yn ol rheolau eglwys Rhufain. Dr. John Morgan, oedd esgob Tŷ Ddewi; Miles Salley, oedd esgob Llandaf; Dafydd o Lan Egwestl, oedd esgob St. Asaph; a Thomas Pigot, o sir Dinbych, oedd esgob Bangor, yn nechreuad y cant hwn. Dr. John Morgan a roddodd Silian a Llanwnnen i gynnal cantorion eglwys gadeiriol Tŷ Ddewi; ac wrth farw, efe a orchymmynodd i Gapel gael ei wneuthur dros ei fedd yn Nhŷ Ddewi. A Miles Salley, wrth farw, a orchymmynodd i gynnulleidfa crefydd-dŷ Enesham, yn sir Rhydychen, lle yr oedd ef wedi bod yn abad, i barhau i weddio dros ei enaid, fel na byddai iddo aros yn hir yn y purdan.*

**Pabydd-
jaeth
esgobion
Cymru.**

**Priodas a
marwol-
aeth
Arthur,
mab
Harry
VII.**

Yr oedd Arthur, tywysog Cymru, yn ŵr ieu-ange gobeithiol iawn, ac mewn parch mawr gan y Cymry a'r Saeson. Pan oedd oddiamgylch dwy ar bymtheg oed, efe a briododd Catharine o Arragon, merch brenin Spain. Ond fel y mae pob peth dan haul yn ansicr, Arthur, mewn ychydig o fis oedd wedi iddo briodi, a glafychodd, ac a fu farw. Pan ddeallwyd nad oedd Catharine yn feichiog o Arthur, cafodd Harry, yr ail fab, ei wneuthur yn dywysog Cymru, yn lle ei frawd. Gan i Arthur farw yn ddi-blant, yr oedd yn rhaid i'r brenin, naill ai anfon Catharine yn ol i Spain, a dychwelyd

* Brown Willis.

CANT
XVI.

dychwelyd y can mil o goronau ag oedd ef wedi gael gydâ hi; neu ei chadw yn Lloegr, a gadael iddi gael y drydedd ran o dywysogaeth Cymru, ac o ddugiaeth Cornwall, ac o iarllaeth Caerlleon, y rhai oedd gwedi eu sefydlu iddi, pan briododd hi Arthur. Ond cymmaint oedd cybyddod Harry y seithfed, a'i ofn i anfoddloni brenin Spain, fel na wnai efe un o'r ddau. Tybiodd gan hyny, mai y peth goreu a allasai ef wneuthur yn y cyfryw amgylchiadau, oedd ymdrech per-swadio ei fab Harry, tywysog Cymru, i briodi Catharine, er mor anghyfreithlawn oedd hyny. Harry Harry, mewn cyd-agweddiad â deisyfiad ei dad, yn priodi Catharine o a chwedi cael caniatad gan y Pab, a briododd Catharine, gweddw ei frawd Arthur; yr hyn, Arragon, gweddw Arthur, mewn canlyniad, a fu yn foddion, mewn mesur mawr, i ddwyn oddiamgylch y diwygiad oddi wrth babyddiaeth yn y wlad hon. Yn mhen ychydig o amser yn ol hyn, Margaret, merch hynaf Harry y seithfed, a briododd Iago y pedwarydd, brenin Scotland, yr hyn fu yn achos, gwedi hyny, i uno Scotland a Lloegr.*

Syr Rhys ab Thomas, o barch i'r brenin, ac o Y Cymry gariad i'w gydwladwyr, a roddodd wahoddiad i yn cadw foneddigion Cymru i ddyfod atto ef i gastell gwyl St. George. Carew, yn sir Benfro, i gadw gwyl St. George,*

sant

* Rapin.

* Yr oedd St. George yn fab i bannwr, o Epiphania, yn

CANT
XVI.

sant ymgeleddol y Saeson; ac i ymarferyd
campau milwraidd. Wedi i'r gwestwyr ddyfod
yn nghyd, Syr Rhys ab Thomas a ddewisodd
bum

Cilicia. Gwedi ei wneuthur yn barotowr ymborth i'r fydd-
in, efe a wnaeth ddefnydd o bob dyfais, er mor wael a llygr-
edig, i bentru golud, ac a yspeiliodd gymmaint o arian y
cyffredin, fel y gorfu arno ffoi o'i wlad, a myned i Alexan-
dria. Gwedi dyfod i Alexandria ar yr amser ag yr oedd
yr ymryson rhwng Arius ac Athanasius, efe a ddangosodd y
fath zel dros athrawiaeth Arius, fel ag y cafodd ei wneuthur
yn esgob y ddinas honno yn y flwyddyn 355, pan yrwyd
Athanasius o'i esgobaeth. Yr oedd ymddygiad George yn
greulon a gormesol i'r graddau eithaf, yn y sefyllfa anrhyd-
edus honno. Efe a erlidiodd blaid Athanasius yn ddi-
drugaredd, ac yr oedd y trigolion ereill ag oedd yn yr
esgobaeth helaeth honno yn wrthddrychau ei greulondeb a'i
drachwant. Gwedi tlodi y marsiandwyr, ac yspeilio temlau
y paganiaid yn Alexandria, y bobl a gyfodasant yn unfryd
yn ei erbyn, ac a'i gyrrasant ef allan o'r ddinas. A phan
ddaeth Julian i'r ymerodraeth, cafodd George, a dau o'i gy-
feillion mewn drygioni, eu gosod mewn cadwynau, a'u taffu
i'r carchar cyffredin. Gwedi bod yno dros ychydig o ddy-
ddiau, y paganiaid a dorasant ddrysau y carchar, ac a ladd-
asant George a'i gyfeillion; ac wedi dwyn eu cyrph hwynt
mewn ffordd o orfoledd ar gamel trwy heolydd Alexandria,
hwy a'u bwriasant i'r môr, fel na fuasai i'r cristianogion
i wneuthur y gormeswr hwn yn sant. Ond y cristianogion,
mewn amser, a anghofiasant fywyd drwg George, a chan-
dybied iddo farw yn ferthyr dros y gwirionedd, hwy a'i
gwnaethant ef yn sant, a chafodd ei gyfaddef felly gan yr
eglwys babaidd, ac yn y dwyrain. Pan aeth y Saeson i
ryfeloedd y groes, a chlywed clod St. George trwy yr holl
wledydd, a gweled y parch a roddid iddo gan y pabyddion,
hwy a'i dewisasant ef yn sant ymgeleddol i'w cenedl.

Dr. Rees's Cyclopædia.

bum cant o'r rhai mwyaf gwrol yn eu plith, CANT
XVI.
 ac a'u dosparhodd hwynt yn bum mintai, ac
 a osododd gadpen ar bob mintai. Ar yr ail
 ddydd, y cadpeniaid a aethant â'u minteioedd
 allan i'r maes, lle y buant yn arferyd eu nerth a'u
 deheurwydd, fel pe buasent yn ymdrechu â'u
 gelynion, tra yr oedd y lluaws yn edrych arnynt.
 Pan seiniodd yr udgorn ar foreu y trydydd
 dydd, sef dydd St. George, Syr Rhys ab Tho-
 mas, a'i holl westwyr, oddiamgylch mil o rif-
 edi, a gychwynasant, ac a aethant mewn trefn o
 gastell Carew i lys yr esgob yn Lamphey, i'r Syr
Rhys yn
mynedi
Lam-
phey.
 dyben i addoli Duw, ac i weddio am lwyddiant
 i'r brenin, a gorphwysfa i enaid St. George.
 Gwedi dyfod yn agos i Lamphey, Syr Rhys ab
 Thomas a roddodd orchymmyn i seinio yr ud-
 gorn, fel arwydd eu bod gerllaw. Ar hyn, esgob
 Tŷ Ddewi, abad y Taley, a prior Caerfyrddin, a
 aethant allan yn eu gwisgoedd priodol, i gyfar-
 fod Syr Rhys ab Thomas; a chwedi cyfarch i'w
 gilydd, hwy a aethant i'r capel i addoli. Gwedi
 i'r esgob ddarllen y gwasanaeth, hwy a ganasant
 lawer o hymnau ag oedd gwedi eu cyfansoddi yn
 berthynasol i'r achos. Cynhwysiad rhai o'r hym-
 nau oedd dymuniad am heddwch, llwyddiant a hir
 einioes i'r brenin; a chynhwysiad ereill, oedd dy-
 muniad am orphwysfa i enaid St. George, a gwa-
 redigaeth ddyogel iddo o'r purdan. Pan orphen-
 asant y pethau hyn, y'nghyd â llawer o ddefodau
 3 C Coel-
grefydd
y Cymry.
 pabaidd

CANT
XVI.

pabaidd a choel-grefyddol ereill, yr esgob, yr abad, a'r prior, a aethant gydâ Syr Rhys ab Thomas, a'i westwyr, i gastell Carew, i giniaw. Uwch ben porth y castell yr oedd llun St George a St. Dewi yn coffeidio eu gilydd, fel arwydd o'r heddwch ag oedd rhwng y Cymry a'r Saeson. Gwedi treulio pum diwrnod fel hyn mewn ymarferiadau pabaidd, milwraidd, a gwleddol, hwy a ymadawsant. Y boreu ag yr oeddent oll yn

Esgob Tŷ
Ddewi yn
pregethu
y'nghas-
tell
Carew.

ymadael o gastell Carew, esgob Tŷ Ddewi a bregethodd iddynt oddiwrth y geiriau canlynol: 'Na felldithia y brenin yn dy feddwl, ac yn ystafell dy wely na felldithia y cyfoethog; canys chediaid yr awyr a gyhoedda y llais, a pherchen aden a fynega y peth.' * Oddiwrth y geiriau, yr esgob a'u hannogodd oll i fod yn ffyddlon i'r brenin, yn ufudd i'w blaenoriaid, ac yn gariadus y naill i'r llall. Pan welodd y brenin Syr Rhys ab Thomas† y flwyddyn ganlynol, efe a ddiolchodd

* Preg. x, 20.

† Syr Rhys ab Thomas, mab Thomas ab Gruffyth, a anwyd yn sir Gaerfyrddin, yn y flwyddyn 1461. Yr oedd yn ŵr enwog iawn yn ei ddydd, ac yn gyfaill mawr i Harry y seithfed. Syr Rhys ab Thomas a adgyweiriodd Emlyn, yr hwn oedd ei brif arosfa ef, ac a'i galwodd yn Gastell Newydd. Harry y seithfed a roddodd i Syr Rhys ab Thomas gastell Dynefawr, yr hwn sydd, hyd heddyw, yn meddiant ei hiliogaeth ardderchog ef. Syr Rhys ab Thomas a fu farw yn llawn dyddiau yn y flwyddyn 1527, ac a gladdwyd yn eglwys Caerfyrddin, lle y mae ei fedd a'i lun i'w gweld.

odd iddo am yr anrhydedd a ddangosodd efe i **CANT**
St. George.* **XVI.**

Harry y seithfed, gwedi teyrnasu tair blynedd **Marwol-**
 ar hugain, a gwnenthur ei ddeiliaid yn alluog **aeth**
 a dedwydd, a fu farw; a Harry ei fab, tywysog **Harry y**
 Cymru, a deyrnasodd yn ei le ef. Yr oedd Harry **Harry yr**
 yr wythfed gwedi cael ei ddwyn i fynu yn holl **wythfed.**
 ddysgeidiaeth yr amseroedd; a phan ddaeth i'r **O C.**
 orsedd, yr oedd yn ŵr ieuangc glân a gwrol, ac **1509.**
 yn cael ei garu gan yr holl ddeiliaid.^b

Yn mben ychydig o flynyddoedd wedi i Harry **Martin**
 yr wythfed ddyfod i orsedd Lloegr, **Luther**
 gwr duwiol a dysgedig o Germany, a ddechreu- **yn dy-**
 odd bregethu ac ysgrifenu'n erbyn cyfeiliornadau **noethi**
 eglwys Rhufain. Pan ddechreuodd Luther ddy- **cyfeil-**
 noethi cyfeiliornadau pabyddiaeth, llawer o'r **iornadau**
 pabyddion a ysgrifenasant lyfrau'n ei erbyn ef, ac **pabydd-**
 yn mblith ereill, Harry yr wythfed a ysgrifenodd **iaeth.**
 o blaid i saith sacrament eglwys Rhufain, yn er- **O. C.**
 byn y diwygiwr enwog hwnw. Yr offeiriaid a **1517.**
 ddyrchafasant y llyfr hwn o eiddo brenin Lloegr **Harry yr**
 fel y gwaith doethaf, a mwyaf godidog a dysg- **wythfed**
 edig, a ymddangosodd yn yr oes honno; a'r Pab, **yn ysgrif-**
 fel gwobr iddo am y llyfr pabaid hwn, a rodd- **fenu o**
 odd i Harry yr wythfed, a'r brenhinoedd a **blaid i**
 3 C 2 **babydd-**
 ddeuai **iaeth.**

* Camb. Register, Vol. I.

^b Rapin.

CANT
XVI.

ddeuai ar ei ol ef i orsedd Lloegr, y titl gogoneddus o Amddiffynwr y ffydd.* *

Awdurdod
eglwysig
Cardinal
Woolsey.

Yr oedd Cardinal Woolsey, yr amser hyn, yn ymarferyd yr awdurdod uchaf dros holl offeiriad, a phobl Lloegr, mewn achosion eglwysig: ac i'r dyben i gynnal y ddwy gymdeithas ardderchog ag oedd ef yn osod i fynu, y naill yn Rhydychen, a'r llall yn Ipswich, er annogaeth i ddysgedigion, a hyfforddiad i ieuengctyd, efe a gafodd awdurdod gan y Pab i dynu i lawr lawer o'r Mynachlogydd, i'r dyben i gael peth o'r tiroedd ag oedd yn perthyn iddynt, at gynnal y ddwy gymdeithas hyny. Ond fel na all y dynion mwyaf cyfrwys gau fod bob amser ganlyniad eu gweithredoedd, bu hyn yn siampl ac annogaeth i'r diwygwyr, wedi hyny, i dynu lawr yr holl Fynachlogydd trwy Loegr a Chymru.^b

Harry

* Burnet's Hist. Refor. p. 31.

* Yr oedd rhai brenhinoedd, yn yr amser gynt, yn cadw dynion difyr yn eu llysoedd, i wneuthur difyrwch iddynt pan fyddent yn isel eu hysbrydoedd. Gelwid y gwyr hyn yn ynsyd-ddynion, er fod rai o honynt yn wyr call. Dywedir i ynsyd-ddyn Harry yr wythfed, pan ddaeth i'r llys, a gweled y brenin yn fwy llawen nag arferol, i ofyn iddo beth oedd yr achos o hynny. Y brenin a atebodd, mai oblegid fod y Pab wedi ei anrhydeddu ef â thitl mwy ardderchog nag ua o'i hynafiaid. O Harry dda, ebe yr ynsyd-ddyn, bydded i ni ein dau amddiffyn ein gilydd, a gad i'r ffydd yn llonydd i amddiffyn ei hun.

^b Ibid. p. 8, 22.

Harry yr wythfed, gwedi bod yn agos i ugain mlynedd yn briod â Catharine o Arragon, a ddechreuodd gael ei aflonyddu gan ei gydwybod yn nghylch cyfreithlondeb ei briodas â'r hon ag oedd wedi bod yn wraig i'w frawd. Yr oedd rhai befyd yn ammau hawl Mary, ei ferch ef o Catharine, i orsedd Lloegr yn ol ei ddyddiau ef. Harry, mewn canlyniad i'r pethau hyn, a anfonodd at y Pab, i ganiatau iddo ef awdurdod i roddi llythyr ysgar i'r frenhines Catharine, fel y gallasai efe fod yn rhydd i briodi gwraig arall; plant pa un a allasai deyrnasu yn gyfreithlon ar ei ol ef. Er fod tueddiad yn y Pab i gyd-agweddu â deisyfiad Harry, gan na wyddai efe pa fodd y gallasai, yn unol â'i egwyddorion pab-aidd, i ddiddymu yr awdurdod a roddasid gan y Pab o'i flaen ef, i Harry briodi gweddwe i'w frawd; a chan ei fod yn ofni anfoddlonrwydd ymerawdwr Germany, yr hwn oedd nai i'r frenhines, efe a gadwodd Harry yr wythfed mewn ammheuaeth dros ddwy neu dair blynedd, heb roi un ateb penderfynol i'w ddeisyfiad.*

Tra yr oedd y Pab yn oedi dwyn y peth hyn i benderfyniad, rhoddwyd gwys i'r frenhines Catharine i ymddangos ger bron ei genhadwyr ef yn Llundain, fel y gallent ei holi hi yn nghylch cyfreithlondeb ei phriodas. Ond Catharine, gwedi dyfod i'r llys, a ddywedodd na allasai hi

CANT
XVI.Harry yr
wythfed
yn edif-
arhau am
briodi
Catha-
rine.Harry yn
anfon at
y Pab am
awdur-
dod i ys-
garu Ca-
tharine.Catha-
rine yn
cael gwys
i ym-
ddangos
yn y llys.
O. C.
1529.

gael

* Burnet's Hist. Refor. p. 37, 45, 48.

CANT
XVI.

gael dim cyfiawnder yn y llys hwnw, lle yr oedd y barnwyr oll yn ddeiliaid i'r brenin. Yn ganlynol, hi a wrthdystiodd yn erbyn y cenhadwyr, fel barnwyr anghymmwys yn y mater hwnw, ac a appeliodd at y Pab ei hun, fel yr unig un ag oedd yn gymmwys i farnu rhyngddi hi a'r brenin. Gwedi hyn, y frenhines a aeth allan o'r llys, ac ni ddychwelodd yno mwy. Er i'r frenhines appelio at y Pab, y cenhadwyr a aethant yn mlaen i holi y tystion, ond ni ddygasant hwy y mater i benderfyniad y pryd hyny.*

Harry, yn chwennych priodi Anne Boleyn,* ac yn blino dysgwyl am benderfyniad y Pab, a gafodd ei gynghori gan Dr. Cranmer i anfon i holl athrofaïau Europe, i gael barn holl ddysgedigion yr oes honno, ar y ddau beth canlynol:

Harry yn
ymgyng-
hori â
dysgedig-
ion Eu-
rope.

‘Pa un a oedd yn unol â deddf Duw, i w'r briodi gweddw ei frawd; a pha un a allasai y Pab ryddhau neb o'u rhwymau i ddeddf Duw?’ Barnodd y rhan fwyaf o ddysgedigion Europe, Lutheriaid a Phabyddion, ond y rhai ag oedd yn byw yn agos i Rhufain, nad oedd ddim yn gyfreithlon i w'r i briodi gweddw ei frawd; ac na allasai y Pab ddim rhyddhau neb oddiwrth eu rhwymau i ddeddf Duw.^b

Tra

* Burnet's Hist. Refor. p. 73, 74.

* Yr oedd Ann Boleyn yn ferch i Thomas Boleyn, iarl Wiltshire.

^b Ibid. p. 79, 80—95.

Tra yr oedd y pethau hyn yn myned y'mlaen, yr oedd y diwygiad yn llwyddo yn Germany. CANT XVI.
 Ac mewn cymmanfa luosog o dywysogion a gweinidogion y diwygwyr a gyfarfu yn Spire, yn Germany, hwy a wrthdystiasant yn erbyn mesurau yr Ymerawdwr, a'r Pab. Ac iddi yma y cododd yr enw Protestaniaid,* yr hwn a roddwyd, o hyny allan, i'r cyfryw rai ag sydd yn ymwrthod â chyfeiliornadau eglwys Rhufain.* Y diwygwyr yn cael eu galw yn Brotestaniaid. O. C. 1529.

* Y brenin yn tybied nad oedd Cardinal Woolsey yn eithaf ffyddlon yn ei achos, a roddodd gwyn iddo, am ei fod, fel cenhadwr y Pab, gwedi cynnal llysoedd trwy awdurdod tramor, yn groes i hen gyfraith ag oedd wedi ei gwneuthur yn amser Richard yr ail. Gwedi cyfaddef ei fai, cafodd ei gyhoeddi allan o amddiffyniad y brenin, a'i holl feddiannau eu fforffedu. Ac mewn ychydig gwedi hyny, cafodd ei ddal am uchel-fradwriaeth; a danfonwyd am dano i Lundain. Ond Cardinal Woolsey, yn analluog i ddyoddef y fath waradwydd, a glafychodd ar y ffordd, ac a fu farw. Ychydig cyn iddo farw, efe a ddywedodd, 'Pe buaswn yn gwasanaethu fy Nuw gydâ y fath ffyddlondeb ag y gwasanaethais aethais' O. C. 1529.

* Gwrthdystwyr, neu Brotestaniaid; oddiwrth y gair Sacs-neg, Protest.

* Mesh. Eccles Hist. Vol. III. p. 339.

CANT ' aethais fy mrenin, ni fwriasai mo honof ymaith
XVI. ' fel hyn yn fy mben-wyni.*
~~~~~

Harry gwedi cael barn dysgedigion yr oes yn nghylch ei briodas â Chatharine, a ddanfonodd lythyr at y Pab, gwedi ei arwyddo gan lawer o aelodau y Senedd, ac o'r esgobion, i ddeisyf arno i ystyried cyfiawnder achos y brenin, ac i ddi-ddymu ei briodas ef â Chatharine, yn fuan; ac onid e, fod yn rhaid iddo ef gymmeryd rhyw fesurau ereill. Y Pab, mewn attebiad, a gyfadd-fodd ei rwymau i'r brenin, ond nad allasai efe ddim gwrthod appeliad y frenhines i lys Rhuf-ain.^b

Cyhoeddiad y brenin.

O. C.
1530.

Tra yr oedd pethau yn myned yn mlaen yn y dull hyn, y brenin a anfonodd allan gyhoeddiad, nad oedd i neb i bwrcasu, na dwyn trosodd, na chyhoeddi un awdurdod oddiwrth y Pab, yn groes i uchel-fraint coron Lloegr.^c Llanwodd y cyhoeddiad hwn yr offeiriaid â dychryn mawr, oblegid eu bod hwy, fel Cardinal Woolsey, wedi bod yn euog o wneuthur y pethau a waherddid yntho. Ac mewn ychydig o amser, cawsant olleu cyhoeddi allan o amddiffyniad y brenin, a chafodd eu holl feddiannau hwynt eu ffordedu. Yr offeiriaid,

* Burnert's Hist. Refor. p. 80, 81.

^b Ibid. p. 95, 96.

^c Ibid. p. 96.

offeiriaid, gwedi eu dwyn i'r cefwr hwn, a ym- **CANT**
ostyngasant am eu bai; ac i'r dyben i bwrcasu **XVI.**
heddwch y brenin, a gytunasant i dalu i'r dry- **Yr**
sorfa, Cant a deunaw mil, ac wyth cant a deu- **offeiriaid**
gain o bunnau; ac hefyd i gyfaddef y brenin yn **yn ymos-**
ben uchaf eglwys Loegr, yn nesaf at Grist, cyn **twng i'r**
belled ag yr oedd hyny'n unol â chyfraith Crist.^a **brenia.**
O. C.
1531.

Gwedi dwyn yr offeiriaid dan ei awdurdod, **Barn y**
Harry a osododd farn y dysgedigion yn nghylch **dysgedig-**
ei briodas ef â Chatharine, ger bron y senedd, a **ion yn**
chymmanfa yr offeiriaid, a gyfarfu y pryd hyny. **cael eu**
Cytunodd y senedd, a chymmanfa yr offeiriaid, **gosod ger**
fod y dysgedigion wedi barnu yn uniawn ar y **bron y**
pwngc mewn dadl, a bod priodas y brenin â **senedd.**
Chatharine yn anghyfreithlon.^b Yn nghym- **O. C.**
manfa yr offeiriaid yr oedd dau cant, a thri ar **1531.**
ddeg a deugain, dros ysgaru y frenhines, a dim
ond pedwar ar bymtheg yn erbyn hyny.^c Yr
oedd Henry Standish, esgob St. Asaph, yn un o'r
rhai ag oedd yn erbyn ysgaru y frenhines.^d

Yn ol y pethau hyn, y brenin a ymneillduodd **Y brenin**
oddiwrth Catharine, ac a briododd Ann Boleyn. **yn priodi**
Pan glybu y Pab hyny, efe a anfonodd at y bre- **Ann**
Boleyn.
O. C.
1532.

3 D

nin, 1532.

^a Burnet's Hist. Reformation. p. 112, 113.

^b Ibid. p. 106.

^c Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^d Fuller's Church Hist. B. V.

CANT XVI. nin, i ddymunno arno i anfon ymaith Ann Boleyn, a galw y frenhines yn ol, gan nad oedd y pwngw mewn dadl wedi ei benderfynu yn llys Rhufain. Ond gan fod y brenin o'r farn fod y Pab yn cymmeryd ei lywodraethu yn fwy gan elw bydol, nâ chan ei gydwylbod yn y mater yma, efe a wrthododd roddi ufudd-dod iddo yn hyn.^a

Cyfraith yn erbyn gwneuthurur appél i lys Rhufain. O. C. 1533. Gan fod coron Lloegr yn ymerodraidd, a'r genedl yn gorph perffaith, a canddi awdurdod i farnu gob achosion a berthynant iddi; cytunodd y senedd na byddai i un appél gael ei wneuthur o hyny allan at lys Rhufain, mewn achosion a berthynant i briodas; ond fod y pethau hyn i gael eu barnu gan yr arch-esgob, a chymmanfa'r offeiriaid yn y wlad hon.^b Mewn canlyniad i'r gyfraith hon, yr offeiriaid, gwedi cyfarfod mewn cymmanfa, a farnasant fod priodas Harry a Chatharine yn ddirym; a Cranmer, yr hwn oedd y prydlyn yn arch-esgob Canterbury, a roddodd dded-ryd o ysgariaeth, yn gyfattebol. Ac mewn ych-

Catharine yn cael ei hysgaru, ac Ann yn cael ei choroni. O. C. 1553. ydig o ddyddiau wedi hyny, efe a gadarnhaodd briodas y brenin âg Ann Boleyn; a chafodd Ann, mewn canlyniad, ei choroni yn frenhines.^c Pan ddaeth hyn i glustiau'r Pab, efe a ddigiodd i'r fath raddau,

^a Burnet's Hist. Refor. p. 114—119.

^b Ibid. p. 126.

^c Ibid. p. 131.

raddau, fel ag y dygodd efe y mater yn union-
gyrch i darsyn, ac a gyhoeddodd fod priodas y
brenin â Chatbarine yn dda; ac a orchymmyn-
odd iddo fyw gydâ hi fel ei wraig, ac onid â, fod
yn rhaid cyhoeddi barn yr eglwys yn ei erbyn.
Ond yr oedd y brenin wedi myned yn rhy bell i
dynu yn ol; ac er ei fod yn parhau yn babydd
yn ei farn, efe a fwriadodd i ysgwyd ymaith iau
y Pab yn hollol, fel na byddai ganddo un math o
awdurdod arno ef, na neb o'i ddeiliaid.*

CANT
XVI.Y Pab yn
ddig wrth
frenin
Lloegr.

Yn ganlynol, pan gyfarfu y senedd, gwnaeth-
pwyd cyfraith i ddiddymu holl awdurdod y Pab
yn ynys Brydain.^b Ac mewn ychydig o amser
gwedi hyny, cyhoeddwyd y brenin yn ben uchaf
eglwys Loegr ar y ddaear, âg awdurdod ganddo
i ddiwygio pob cyfeiliornadau a cham-driniaeth-
au mewn achosion eglwysig.^c Felly cafodd aw-
durdod y Pab ei drosglwyddo i'r brenin, heb
wneuthur un math o sylw ar gymmanfa yr off-
eiriaid, na rhoddi un rhydd-did i'r cyfryw gyd-
wybodau nad oedd yn abl i gydaynio â'r cyfryw
osodiad. Dyma lle y dechreuodd y diwygiad;
ond yr oedd eglwys Loegr etto yn babaid. A
chan fod y brenin gwedi ei osod yn lle y Pab,
cytunodd y senedd i roddi i'r brenin y blaen-
3 D 2   ffwrwythau,

Y senedd
yn didd-
ymu holl
awdur-
dod y
Pab yn
Lloegr.
O. C.
1534.

* Burnet's Hist. Reformation. p. 136.

^b Ibid. p. 144.

^c Ibid. p. 157.

CANT

XVI.

ffrwythau,* a'r degfed o'r personaethau, ag a anfonid cyn hyny i Rhufain.* Gan fod llawer o achwyniadau yn cael eu gwneuthur yn erbyn y llysoedd eglwysig am eu creulondeb i'r cyfrywrai ag oedd yn ffafrol i'r diwygiad, cytunwyd yn y senedd, fod i bawb ag a gaent eu cybuddo o gyfeiliornadau, o hyny allan, i gael eu barnu gan reithwyr, fel mewn achosion ereill.^b

Awdur-
dod argl-
wyddi y
mers.

O ddyddiau William y Gorchfygwr, hyd yr amser hyn, yr oedd arglwyddi y mers mewn meddiant o ran fawr o bob sir yn Nghymru. Yr oedd llawer o'r arglwyddi hyny yn teyrnasu fel brenhinoedd bach, â chyfreithiau ganddynt, priodol iddynt eu hunain, yr hyn oedd yn achos i lawer o annedwyddwch yn y wlad yn gyffredinol. Er fod llawer o frenhinoedd Lloegr yn gweled anmhriodoldeb ac anghyfleustra y pethau hyn, nid oeddent yn abl i'w dwyn i well trefn. Yr oedd etifeddiaethau arglwyddi y mers yn eu teuluoedd er ys blynnyddoedd lawer; ac nid oedd yn bosibl i'w difuddio o honynt, ond trwy rym arfau.

* Yr oedd blaen-ffrwythau esgobaeth Tŷ Ddewi yn £337 a 10s. bob blwyddyn; blaen-ffrwythau esgobaeth Llandaf yn £157 a 10s. blaen-ffrwythau esgobaeth Bangor yn £28 a 7s. a blaen-ffrwythau esgobaeth St. Asaph yn £28 a 7s. bob blwyddyn.

Fuller's Ch. Hist. B. V.

* Burnet's Hist. Refor. p. 157.

^b Ibid. p. 147.

arfau. Ond Harry y seithfed, trwy bwrkas, trosglwyddiad, a ffyrdd ereill, a ddaeth mewn meddiant o amryw o honynt; a Harry yr wythfed a aeth yn mlaen â'r hyn a ddechreuasai ei dad, fel ag y daeth y rhan fwyaf o arglwyddiaethau y mers i feddiant y llywodraeth.* Mewn canlyniad i hyn, cafodd Cymru ei hollol gorpholi â Lloegr; a chytunwyd yn y senedd i ddiddymu awdurdod brenhinol arglwyddi y mers, a gwneuthur eu baroniaethau hwynt yn siroedd. Cafodd llawer o siroedd newyddion eu ffurfio y

CANT
XVI.

pryd hyny, megis sir Fynwy, sir Frycheiniog, sir Faeshyfed, sir Drefaldwyn, sir Dinbych, sir Aberteifi, sir Gaerfyrddin, sir Benfro, a sir Forganwg;* a chafodd amryw arglwyddiaethau eu cyssylltu â phob sir fel rhan o honi. Cafodd pedair arglwyddiaeth ar hugain eu cyssylltu â sir Fynwy; un ar bymtheg â sir Frycheiniog; un ar bymtheg â sir Faeshyfed; un ar ddeg â sir Drefaldwyn; naw â sir Dinbych; pedair â sir Aberteifi; wyth â Chaerfyrddin; tair ar ddeg â sir Benfro; a dwy ar bymtheg â sir Forganwg. Yr oedd sir Ffint, sir Gaernarfon, sir Feirionydd, a sir Fon, gwedi eu ffurfio ychydig cyn hyn. Er i Gymru gael ei huno â Lloegr yn amser

Holl
Gymru
yn cael eu
dospar-
thu yn
siroedd.
O. C.
1536.

* Owen's British Remains.

* Er mai y pryd hyn y cafodd Cymru ei dosparthu yn siroedd, yr oedd yr enwau a roddir ar y siroedd, gwedi eu rhoddi i amryw o'r parthau hyn y Gymru cyn hyny.

**GANT
XVI.**

**Siroedd
Cymru
yn cael
eu cyn-
ddrych-
ioli yn
senedd
Lloegr.**

ser Edward y cyntaf, ni chafodd ei chyn-
ddrychioli yn senedd Lloegr hyd amser Harry
yr wythfed. Gwedi i Gymru gael ei dos-
parthu yn siroedd, trefnwyd i'r siroedd hyn
anfon cynddrychiolwyr i senedd Lloegr, fel y
gallai pob sir yn Nghymru gael eu cynddrych-
ioli fel siroedd Lloegr. Gwnaethpwyd llawer o
ddiwygiad yn y cyfreithiau ag oedd yn dwyn
perthynas â Chymru, gwedi iddi gael ei chyn-
ddrychioli yn briodol yn senedd Lloegr.* Er
i'r Cymry fod hir amser gwedi hyn yn nhywyll-
wch pabyddiaeth, yr oedd y mesurau newyddion
hyn yn ffafrel iawn, pan oedd gwawr ddydd y
diwygiad yn dechreu tywynu ar ein gwlad.

**Y diwyg-
iad yn
cynhy-
ddu.**

Bu ysgariaeth eglwys Loegr oddiwrth eglwys
Rhufain, yn foddion i ddiwygio ei hathrawiaeth-
au i ryw raddau; ond yr oedd yr offeiriaid cyff-
redin yn parhau mor fywiog dros yr hen farn ag
erioed: a dywedir eu bod yn cael eu cefnogi yn
hyny gan y duc o Norfolk, a changhellwr More,
a Gardiner, esgob Winchester, a chan Fisher,
esgob Rochester. Ond yr oedd rhai o'r uchel-
fonedd, a'r esgobion, am fwy o ddiwygiad; yn
mhlith y rhai hyn yr oedd Ann Boleyn y fren-
hines, arglwydd Cromwell gwedi hyny iarll
Essex, Dr. Cranmer arch-esgob Canterbury,
Shaxton esgob Salisbury, Latimer esgob Wor-
chester,

* 27 Henry 8th, c. 26, and 34 and 35 H. 8th, 26.

chester, a Barlow esgob Tŷ Ddewi. Fel ag yr oedd y rhai hyn, yn fwy neu yn llai, yn flafr y brenin, felly yr oedd y diwygiad mewn crefydd, yn myned yn mlaen neu yn ol trwy ei holl deyrnasiad ef.*

CANT
XVI.

Y Mynachod yn elynol i'r diwygiad.

Yr oedd y mynachod, yn gyffredin, yn fwy yn erbyn y diwygiad nâ neb ereill; ac yn dywedyd yn gyhoeddus yn erbyn yr hyn ag oedd y brenin yn ei wneuthur, ac yn cynhyrfu y bobl i wrthryfela. Y brenin, gan hyny, a benderfynodd i'w darostwng hwynt; ac i'r dyben hyny, efe a anfonodd wyr cymmwys i ymweled â'r holl Fynachlogydd, i gael gwybod pa fodd yr oedd pethau yn cael eu dwyn yn mlaen ynddynt; a pha un a oedd y mynachod yn cadw at y rheolau a osod- asid iddynt gan seilwyr yr amrywiol Fynachlogydd. Ellis Price, a John ab Price, oedd y gwyr a osodwyd i ymweled â Mynachlogydd Cymru. Oddiwrth yr hanes a roddwyd gan yr ymwelwyr, y mae yn eglur fod y Mynachlogydd, y pryd hyn, yn llawn o'r anfoesoldeb a'r ffieidd-dra mwyaf. Cytunodd y senedd, gan hyny, i dynu lawr yr holl Fynachlogydd, trwy Gymru a

Anfoes-
oldeb y
Mynach-
od.

Lloegr, ag oedd o dan ddau cant o bunnau y flwyddyn. Mewn canlyniad i hyn, cafodd tri chant ac un ar bymtheg a thrugain o Fynachlogydd eu gosod i lawr, trwy yr holl deyrnas; ardrethi pa rai oeddent yn ddeuddeg mil ar hugain o bunnau

Y Myn-
achlog-
ydd lleiaf
yn cael eu
gosod i
lawr.

y flwy- O. C.
1536.

CANT y flwyddyn; heblaw y llestri aur ac arian, a'r
XVI. dodrefn, y rhai a gyfrfid yn werth can mil o bun-
 nau yn ychwaneg. Rhoddwyd pum swllt a
 deugain i bob gwr crefyddol a anfonwyd o'i
 gell; ac yr oedd yr amser hyny, trwy yr holl
 deyrnas, oddi amgylch deng mil o'r cysfyrw.
 Sefydlwyd gwobr gyflog ar y llywodraethwyr, a
 gosodwyd y mynachod mewn personaethau, mor
 fuan ag yr oeddent yn dyfod yn wag; a thrwy
 hyny, cafodd llawer o'r personaethau eu perchen-
 ogi gan elynion gwaethaf y diwygiad.*

Tyndal
 yn cyf-
 ieithu yr
 ysgryth-
 urau.

William Tyndal, yr hwn a anwyd ar gyffiniau
 Cymru, ac a ddygwyd i fynu, yn gyntaf, yn
 Rhydychen, ac wedi hyny yn Cambridge, oedd
 ŵr duwiol a dysgedig iawn; ac fel ewyllysiwr
 da i achos y diwygiad, efe a benderfynodd i gyf-
 ieithu'r ysgrythurau i'r iaith Saes'neg.* Ond gan
 nad allasai argraffu yr ysgrythurau yn Lloegr y
 pryd hyny, heb wneud ei hun yn agored i erledig-
 aeth a chosp, efe a aeth drosodd i Germany, ac
 wedi ymweled â Luther, a chyfeillion y diwyg-
 iad yn y wlad honno, efe a sefydlodd yn nbref
 Antwerp. Tra yr oedd Tyndal yn Antwerp, efe
 a argraffodd y Testament Newydd yn y iaith
 Saes-

* Burnet's Hist. Reformation. p. 190, 191. Neal's Hist. Purit.
 Vol. I.

* Yr oedd llyfrau Wicliff gwedi eu galw i mewn, a'u llosgi
 o'n i'r gelfyddyd o argraffu gael ei dwyn i Loegr.

Saesneg;† ac mewn ychydig o flynyddoedd gwedi hyny, efe a aeth i Hamburgh, ac yn y dref honno, efe a argraffodd, yn gyntaf, bum llyfr Moses, a wedi hyny yr holl Fibl, yn y iaith Saesneg.* A roddodd y pabyddion fod llafur y gwr duwiol hwn yn llwyddo i ddiddymu pabyddiaeth, penderfynasant i'w osod ef i farwolaeth; ac wedi ei fradychu gan un Henry Phillips, o'r wlad hon, cafodd William Tyndal ei roddi i fynu i ddwylaw ei elynion, a'i ferthyru yn Fflanders.*

CANT
XVI.

Pan ddaeth y cyfieithad o'r Testament Newydd, gan Tyndal, gyntaf i Loegr, cafodd ei ddarllen yn awyddus gan y bobl; ond yr esgobion, yn ofni y buasai hyny yn foddion i gynhyddu y diwygiad yn Lloegr, a achwynasant wrth y brenin, yr hwn a roddodd orchymmyn i alw cyfieithad Tyndal i mewn, ac a addawodd y buasai i gyfieithad mwy cywir gael ei gyhoeddi. Ond yr oedd yn anmhosibl i attal awydd y bobl cyhyd; ac er fod yr esgobion yn prynu ac yn llosgi cynnifer o Destamentau Tyndal, ag a allasant gael, yr oeddent yn cael eu hargraflu drachefn yn Antwerp, a'u dwyn gan farsiadwyr i

3 E   Lundain,

† Yn y flwyddyn 1527.

* Yr oedd Miles Coverdale, a John Rogers, yn cynnorthwyo Tyndal i gyfieithu yr hen Destament.

• Fox's Martyrs, Vol. II.

CANT
XVI.

Lundain, a'u gwasgaru yn ddirgel yn mhlith eu cydnabyddiaeth a'u cyfeillion.*

Gorchymyn i
argraffu
y Bibl.
O. C.
1536.

Er cymmaint oedd ymdrech y pabyddion i attal taeniad yr ysgrythurau yn Lloegr, Duw, yr hwn sydd â chalonau parhŷn ei law, ac yn sicr i ddwyn ei amcanion daionus i ben, a dueddodd lawer o'r esgobion i ddymuno cael yr ysgrythurau yn y iaith gyffredin. A chytunwyd yn nghymmanfa yr offeiriaid y flwyddyn hon, i anfon deisyfiad at y brenin, i ddymuno ar ei fawrhydi i roddi gorchymyn i gyfieithu yr holl Fibl i'r iaith Saesneg, a'i osod i fynu yn yr holl eglwysi. Er fod llawer o'r offeiriaid yn erbyn hyn, gan fod y nifer mwyaf lluosog drosto, y brenin a ganiataodd ddeisyfiad y gymmanfa, ac a roddodd orchymyn i gyfieithu yr ysgrythurau. Ond er i'r brenin roddi y gorchymyn hwn, yr hen esgobion oeddynt hwyrffrydig iawn i fyned yn nghyd â'r gorchwyl angenrheidiol ac anrhydeddus o gyfieithu yr ysgrythurau. Cramer, gan hyny, a ddiwygiodd gyfieithad Tyndal, ac a'i hanfonodd i'w argraffu.^b

Yr oedd Ann Boleyn yn frenhines rinweddol a duwiol, ond yn annoeth yn ei hymddygiad. A chan ei bod yn ffafrol i'r diwygiad, y pabyddion
a wnaent

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^b Burnet's Hist. Refor. p. 194, 195. Neal's Hist. Purit. Vol. I.

a wnaent fanol sylw o'i geiriau a'i gweithred- **CANT**
 oedd hi. Pan ddeallasant fod y brenin yn dech- **XVI.**
 reu oeri yn ei gariad tu ag atti hi, hwy a Ann
 wnaethant eu gorau i'w berswadio nad oedd y Boleyn
 frenhines ddim mor ffyddlon iddo ef ag y dy- yn cael ei
 lasai. Mewn canlyniad i hyn, cafodd Ann, chyhu-
 Boleyn ei hanfon i Dŵr Llundain; ac mewn ddo, a'i
 ychydig o ddyddiau gwedi hyn, cafodd Ann, gosod i
 phrofi am anniweirdeb, rhag-gwtundeb priodas, farwol-
 ac am gyd-fwriadu marwolaeth y brenin. Er aeth.
 nad oedd ond ychydig, neu ddim prawf o'r pe- O. C.
 thau hyn, yr arglwyddi, rhag ofn anfoddloni y 1536.
 brenin, a'i barnasant hi yn euog; a chafodd ei
 gosod i farwolaeth yn Nhŵr Llundain. A thra-
 noeth, y brenin a briododd Jane Seymour, yr hon Y brenin
 oedd gwedi bod yn un o law-forwynion y fren- yn priodi
 hines.* Jane
 Seymour.

Gan fod amrywiaeth o athrawiaethau yn cael Erthygl-
 eu pregethu, y pryd hyn, trwy yr holl wlad, y au crel-
 brenin, a chymmanfa yr offeiriaid, i'r dyben i ydd a gy-
 ddwyn mwy o gyd-ymffurfiad barn rhwng yr tunwyd
 offeiriaid, a gytunasant ar yr erthyglau canlynol; arnynt y
 y rhai sydd yn dangos ansawdd y diwygiad y pryd
 pryd hyn.

1. 'Fod i'r holl bregethwyr addysgu eu pobl Ysgryth-
 i greu yr holl Fibl, a'r tair credo, sef, credo'r ur a'r
 3 E 2 'apos- credôau.

* Burnert's Hist. Refor. p. 196—207.

CANT
XVI.

'apostolion, Nicea, ac Athanasius; a dehongli
'pob peth wrthynt.'

Bedydd.

2. 'Fod bedydd yn ordinhad o osodiad Crist,
'ac yn angenrheidiol er iachawdwriaeth; fod
'babanod i gael eu bedyddio er maddenant o
'bechod gwreiddiol; a bod barn y Bedyddwyr*
'a'r Morganiaid yn gyfeiliornus.'

Penyd.

3. 'Fod penyd, sef, edifeirwch, cyfaddefiad a
'diwygiad bywyd, yn nghyd â gweithredoedd o
'gariad, yn angenrheidiol er iachawdwriaeth; a
'bod yn rhaid ychwanegu attynt fydd yn ohru-
'garedd Duw, y bydd iddo ein cyfiawnhau, nid
'er mwyn dim haeddiant ag sydd ynom ni, ond

Defnydd
cyfiawn-
had.

'er mwyn haeddiant dyoddefiadau Crist yn un-
'ig. Etto fod yn angenrheidiol i gyfaddef wrth
'yr offeiriad, a bod ganddo awdurdod, yn ol
'geiriau Crist, i'n rhyddhau. Ac er fod pech-
'adur yn cael ei gyfiawnhau trwy haeddiant
'Crist, fod yn rhaid hyfforddi y bobl yn yr ang-
'enrheidrwydd o weithredoedd da.'

4. 'Fod

* Ail-fedyddwyr y gelwid hwynt y pryd hyny, oblegid
eu bod yn bedyddio y rhai hyny mewn oedran, ag oedd
gwedi cael eu bedyddio o'r blaen yn eu mebyd. Nid oedd
ond ychydig o flynyddoedd er pan oedd y blaid hon gwedi
dysod o Germany i Loegr; ac nid ymddengys fod llawer, os
oedd neb, o drigolion Brydain o'r blaid hon, y pryd hyn.
Er iddynt ddyoddef llawer, cynhyddasant yn y wlad hon,
gwedi i'r diwygiad gael ei sefydlu.

Wall's Hist. Inf. Bap. Part II. Chap. 8.

4. ' Fod y bara a'r gwin yn y swper sanct- CANT
' aidd yn wir gorphu a gwaed Crist.' XVI.

5. ' Fod cyfawnhad yn cynnwys maddeuant Swper
' pechodau, a pherffaith adnewyddiad natur, yn sanct-
' Nghrist.' aidd.
Cyfawn-
had.

6. ' Fod yr ysgrythurau yn awdurdodi ymar- Delwan.
' feriad o ddelwau, a'i bod yn addas i'w gosod i
' fyddu yn yr eglwys: ond fod y bobl i gael eu
' haddysgu, mai i Dduw, ac nid i'r ddelw, y by-
' ddent i dalu addoliad, pan y byddont yn ym-
' grymu ger ei bron.'

7. ' Fod y bobl i gael eu haddysgu i beidio Saint.
' dysgwyl y rhoddion hyny oddiwrth y saint, ag
' sydd yn deilliaw oddiwrth Dduw yn unig; ond
' fod yn angenrheidiol iddynt i'w hanrhydeddu
' hwynt, i ddiolch i Dduw am danynt, ac i ddi-
' lyn eu siamplau da.'

8. ' Fod yn dda i weddio ar y saint, ar iddynt Gweddio
' hwy weddio trosom.' ar y
saint.

9. ' Fod defodau yn dda, a bod iddynt ar- Defnydd-
' wyddocad ddirgel; megis gwisgoedd yn addol- foldeb
' iad Duw; taenellu dwfr sanctaidd, i'n gosod defodau.
' mewn cof o'n bedydd, ac o waed Crist; rhoddi
' bara sanctaidd, fel arwydd o'n hundeb â Christ;
' dwyn canhwyllau oddiamgylch ar Wyl Fair y
' canhwyllau, mewn coffadwriaeth o Grist, ein
' goleuni ysbrydol; rhoddi lludw ar ddydd Mer-
cher

CANT XVI. ‘cher y lludw, i'n gosod mewn cof o'n penyd a'n
 ‘marwoldeb; dwyn palmwydd ar Sul y blodau,
 ‘i ddangos ein dymuniad i dderbyn Crist i'n ca-
 ‘lonau, megis y derbyniwyd ef i Jerusalem;
 ‘ymlusgo at y groes ar ddydd Gwener y crog-
 ‘lith, a'i chusanu hi, mewn cof o farwolaeth
 ‘Crist; yn nghyd â gosod y bedd i fynu y diwr-
 ‘nod hwnw, sancteiddio y bedydd-faen, a llawer
 ‘o arferion ereill.’

Gweddio
 dros y
 meirw.

10. ‘Fod yn dda i weddio dros y meirw; ond
 ‘gan na wyddys pa le y maent, na pha faint yw
 ‘gradd eu poenau, y dylid eu gadael hwynt i
 ‘drugaredd Duw. Fod pob cam-driniaeth o'r
 ‘athrawiaeth hon i gael ei fwrw ymaith; a'r
 ‘bobl i gael eu rhyddhau oddiwrth y grediniaeth
 ‘fod maddeuant y Pab, neu ddarllen y gwasan-
 ‘aeth mewn rhyw le pennodol, o flaen rhyw
 ‘ddelw, yn ddigonol i waredu eneidiau o'r pur-
 ‘dan.’

Er i'r erthyglau hyn gael eu cyhoeddi trwy
 awdurdod y brenin, yr oedd gormod o babydd-
 iaeth ynddynt i rai, a rhy fach i ereill, o'r off-
 eiriaid i'w llyngcu. Ac oblegid i lawer o'r off-
 eiriaid i wrthod eu cyhoeddi hwynt i'r bobl, y
 brenin, fel pen yr eglwys, heb gydsyniad y sen-
 edd, a gyhoeddodd y gorchymmynion canlynol,
 i'r dyben i ddwyn yr holl offeiriaid, pabaidd a
 phre-

Gorch-
 ymynion
 newydd-
 iou i'r
 offeiriaid.

O. C.
 1536.

• Burnet's Hist. Reformation, p. 215—217.

**phrotestanaidd, mewn ufudd-dod i'w lywod-
raeth.**

**CANT
XVI.**

1. 'Fod yr offeiriaid i gyhoeddi ddwy waith
' bob tri mis, nad oedd un sylfaen ysgrythurol i
' draws-arglwyddiaeth y Pab; ond fod uchaf-
' iaeth y brenin yn unol â gair Duw.'

2. 'Fod yr offeiriaid i gyhoeddi yr erthyglau
' ffydd, a anfonasid allan trwy orchymmyn y
' brenin, yn nghyd â'i gyhoeddiad yn nghylch
' dilead y gwyliau a gedwid yn amser y cynhau-
' af.'

3. 'Fod iddynt gyngheri y bobl i beidio a
' gwneuthur pererindodau i saint, ac i'w hannog
' i aros gartref, gofalu am eu teuluoedd, a chadw
' gorchymynion Duw.'

4. 'Fod iddynt annog plant i ddysgu gweddi
' yr Arglwydd, y gredo, a'r deg gorchymmyn, yn
' y iaith Saesneg.'

5. 'Fod iddynt ofalu fod yr ordinadau yn
' cael eu gweini yn barchus, yn eu hamrywiol
' blwyfau.'

6. 'Nad oedd dim i'r offeiriaid i fynych gyr-
' chu i dafarn-dai, nac eistedd yn hir mewn
' chwareuon. ond rhoddi eu hunain i fyfyrion yr
' ysgrythurau, ac i fywyd sanctaidd.'

7. 'Fod i bob perchen personiaeth, ag oedd
' yn

CANT
XVI.

‘ yn derbyn ugain punt y flwyddyn oddiwrth ei
‘ bersonaeth, ond heb fyw ynthi, i rod-di y ddeu-
‘ geinfed ran o homi i’r tlodion.’

8. ‘ Fod i bob perchen personaeth o gan punt
‘ yn y flwyddyn, i gynnal un ysgolhaig yn y brif
‘ athrofa; a chynnifer ysgolhaig am gynnifer can
‘ punt yn y flwyddyn.’

9. ‘ Fod y bummed rhan o elw y personaeth-
‘ at i gael ei rod-di at adgyweirio y bicer-dŷ, os
‘ byddai angenrheidrwydd.’

Anfodd-
lon-
rwydd y
offeiriaid
pabaid.

10. ‘ Fod i’r offeiriaid gadw yr holl orchym-
‘ mynion hyn, neu y caent eu neilltuo o’u swydd-
‘ au; nes y byddent yn foddlon i’w cadw.’

Yr oedd y gorchymmynion hyn yn annerbyniol iawn gan yr offeiriaid llygredig a phabaid, oblegid fod y brenin yn gorchymmyn iddynt wneuthur y pethau hyny, am ba rai yr oedd y Lolardiaid yn cael eu llösgi ychydig o flynyddau cyn hyny. Ac hefyd oblegid ei fod ef yn ychwanegu at eu dyledswyddau, ac ar yr un amser yn eu hanrheithio o’r elw ag oeddent yn gael oddi wrth ddelwau, pererindodau, ac arferion pabaid ereill. A bu hyn yn tachos i beri llawer o’r offeiriaid i annog y bobl i wrthryfela yn erbyn y llywodraeth.*

Ond

* Burnet’s Hist. Refor. p. 225—227.

Ond er cymmaint oedd o gynhyrffiadau mewn CANT
amrywiol leodd yn Lloegr, nid oedd dim a XVI.
rwystrai y brenin i fyned â'i waith yn mlaen.
Gwedi gosod yr holl Fynachlogydd trwy Gymru
a Lloegr i lawr, anfonwyd ymwelwyr i ddinystrio
y delwau, a gwrthddrychau coel-grefyddol er-
cill, a allasai fod yn aros trwy y deyrnas. Ellis
Price, yr hwn oedd gwedi ei anfon ar y gorch-
wyl hwn i esgobaeth St. Asaph, a gafodd yn yr
esgobaeth honno ddelw fawr, yr hon a elwid Delw-
Darfel Gatheren, neu Darfel Gatherel, ac a'i addoliad
hanfonodd i Lundain, lle y gwasanaethodd yn y Cymry.
danwydd i losgi y mynach Forrest, am iddo O. C.
ddywedyd nad oedd y brenin yn ben i'r eglwys. 1538.
Dywedi'r fod gan wŷr Gwynedd barch mawr y
pryd hyny i'r ddelw hon, a bod rhwng pump a
chwech cant o bererinion gwedi dyfod i'w ha- Canlyn-
ddoli hi ar yr amser yr oedd Ellis Price yn y iadau pa-
fan lle yr oedd yr eilun hwn. Yr oedd rhai o'r bydd-
pererinion hyny gwedi dyfod âg anifeiliaid, ac iaeth.
ereill âg arian i offrymu i Darfel Gatheren; ac
yr oedd y bobl, yn gyffredin, yn credu, fod gan
Darfel Gatheren allu i gadw o uffern, bawb a
offryment iddi. Dr. Barlow,* hefyd, yr hwn
3 F oedd

* Yr oedd esgob Barlow yn ŵr priod, a chanddo bump o
ferched, y rhai a briodasant bum esgob. Ac i'r dyben i
ddarparu drostynt, esgob Barlow a ddynoethodd ben y llys
esgobaethol yn Nhŷ Ddewi, er mwyn y plwm ag oedd arno.
Ac y mae yn debygol nad oedd ardreth yr esgobaeth dros

CANT
XVI.

oedd yn esgob Tŷ Ddewi y pryd hyn, a ddywedai fod offeiriaid a mynachod ei esgobaeth ef yn llawn o'r anwybodaeth a'r annuwioldeb mwyaf, ac yn euog o eilun-addoliaeth paganaidd. Yr hyn oedd yn tynu fwyaf o bererinion ac anrhegion i gymmydogaeth Tŷ Ddewi, y pryd hyny, oedd delw Mair y forwyn, a chanwyll gŵyr yn ei llaw. Yr oedd y bobl-yn ei pharchu yn fawr, ac yn ei haddoli, ac yn credu hefyd i'r ganwyll gŵyr ag oedd yn llaw y ddelw, i losgi dros naw mlynedd, nes i ryw un dyngu anudon arni, ac iddi ddiffoddi. Pobl cymmydogaeth Tŷ Ddewi, y pryd hyny, oeddent mor goel-grefyddol, fel nad oedd dim a lwyddai i'w diwygio. Esgob Barlow, gan hyny, a ymdrechodd, hyd eithaf ei allu, i gael rhydd-did i drosglwyddo yr eistedd-le esgobaethol o Dŷ Ddewi i Gaerfyrddin, ond ni's gallodd.*

Y Pab yn Pan wybu llys Rhufain pa fodd yr oedd peth-
ysgym- au yn myned yn mlaen yn Lloegr, a bod pob
uno gobaith o gymmod gwedi darfod, y Pab a gy-
Harry yr wythfed. hoeddodd ddedryd o ysgymundod yn erbyn yr
O. C. holl deyrnas, gan ddifuddio y brenin o'i goren
1528. a'i urddas, a gwahardd i'w ddeiliaid i ufuddhau
iddo, a thywysogion tramor i gyfeillachu âg ef.
Gorch-

ddeuddeg mlynedd, ddim yn ddigonol i wneuthur y golled i fynu.

Brown Willis.

* Burnet's Hist. Reformation. p. 243.

Gorchymmynodd hefyd i'r holl offeiriaid i ymadael o'r deyrnas, ac i'r uchel-fonedd i gyfodi mewn arfau yn erbyn y brenin. Y brenin, i'r dyben i ddyogelu ei hun rhag canlyniadau drwg taranau Rhufain, a anfonodd allan gyhoeddiad, gwedi cael ei arwyddo gan yr holl esgobion, yn erbyn traws-arglwyddiaeth y Pab, ac na roddodd Crist un awdurdod brenhinol i neb o'i apostolion, neu eu dilyniedyddion; a bod pob esgob agsydd yn honni yr awdurdod hwnw, yn dymchwelyd teyrnas Crist.*

CANT
XVI.

Y flwyddyn hon, cafodd y Bibl Saesneg ei orphen, a'r brenin a roddodd orchymmyn i'w holl ddeiliaid i'w ddarllen yn ddi-arswyd; ac hefyd i'r offeiriaid i osod un yn mhob eglwys, ac annog y bobl i'w ddarllen, fel gwir air Duw, yr hwn a ddylai pob cristion ei gredu, ei gofleidio, a'i ddilyn, os myn fod yn gadwedig. Gorchymmynodd hefyd fod pregeth yn mhob eglwys bob tri mis, o leiaf, fel y gallai y bobl glywed yr ysgrythurau yn cael eu hagor; ac hefyd i gael annogaethau i gariad, trugaredd a ffydd, ac na byddent i ymddiried mwyach i weithredoedd dynion, nac i bererindodau, delwau, na phethau coel-grefyddol, cyffelyb i'r rhai hyn. Yr oedd y pethau hyn â thueddiad ynddynt i roddi marwol glwyf i babyddiaeth; ac y mae yn debygol

Y Bibl
Saesneg
yn cael ei
argraffu.
O. C.
1538.

3 F 2

na

* Burnet's Hist. Reformation. p. 215—249.

CANT
XVI.

na ddywedodd y pabyddion, yn awr, fawr yn eu herbyn. Y flwyddyn cyn hon, y frenhines, Jane Seymour,* a esgorodd ar fab, a galwyd ei enw ef Edward. Bu genedigaeth Edward yn achos o lawenydd mawr i'r protestaniaid, ond yn siomedigaeth i'r pabyddion, y rhai oeddent mewn gobaith y buasai Mary, merch Harry o Catharine o Arragon, yn dyfod i'r orsedd ar ol ei thad. Ond gwedi geni y tywysog, darfu am eu holl obaith, a thybiasant mai gwell oedd iddynt roddi ufudd-dod i orchymmynion y brenin, er mor groes oeddynt i'w daliadau hwynt.*

**Pabydd-
iaeth
Harry.**

Er cymmaint oedd y brenin yn ddywedyd, ac yn wneuthur yn erbyn rhai o athrawiaethau cyfeiliornus pabyddiaeth, y mae yn debygol mai pabydd oedd ef etto. Ac i ddangos ei sel yn erbyn y rhai a ddywedent nad oedd y bara a'r gwin yn y swper sanctaidd, ddim yn cael eu troi yn wir gorph a gwaed Crist, efe a roddodd orch-

**Merthyr-
dod
Lambert.
O. C.
1538.**

ymmyn i losgi y ffyddlon John Lambert, am ei fod yn dywedyd felly. Yr oedd John Lambert gwedi bod yn weinidog yn Antwerp, ac yn ysgol-feistr yn Llundain; a phan oedd yn llosgi yn y tân, efe a lefodd allan, 'Neb ond Crist, neb 'ond Crist.'

Y

* Bu farw y frenhines yn mhen dau ddiwrnod wedi geni Edward, er mawr alar i'r brenin, a chyfeillion y diwygiad. Harry a briododd ddwy waith gwedi hyny.

* Burnet's Hist. Refor. p. 249, 250.   b Ibid. p. 254.

Y brenin yn ewylllysio yn sawr i ddwyn ei holl ddeiliaid i'r un farn mewn crefydd, a lwyddodd gydâ y senedd i gytuno i'r dyben hyny, ar y chwech erthygl ganlynol: 1. 'Fod y bara a'r gwin yn y swper sanctaidd yn wir gorph a' gwaed Crist.' 2. 'Fod y bara neu y gwin, yn unig, yn ddigonol i'r bobl yn gyffredin; gan fod corph Crist yn cynnwys ei waed, a'i waed yn cynnwys ei gorph.* 3. 'Nad yw yn gyfreithlon i offeiriaid i briodi.' 4. 'Fod yn rhaid cadw addunedau o ddiweirdeb.' 5. 'Fod yr offeren ddirgel i gael ei chynnal.' 6. 'Fod cyffes ddirgel i'r offeiriaid yn angenrheidiol.' Cytunwyd hefyd, y byddai i bwy bynag a ddywedai ddim yn erbyn y chwech erthygl hyn, i gael ei losgi. Arch-escob Cranmer a wnaeth ei oreu i lwyddo gydâ y brenin a'r senedd i beidio a gwneuthur y fath erthyglau; a thywysogion Germany a ysgrifenasant at y brenin, i ddymuno arno eu diddymu, ond ni fynai Harry wrando arnynt.*

CANT
XVI.Deddf y
chwech
erthygl.
O. C.
1539.

Mewn canlyniad i'r erthyglau hyn, cafodd pum cant o bobl eu carcharu; ond arch-escob Cranmer, ac arglwydd Cromwel, a lwyddasant i gael rhydd-did iddynt. Y flwyddyn ar ol hyny, arglwydd

* Gwel gyfrwystra yr offeiriaid pabaidd, fel y gallent gael yr holl win iddynt eu humain.

* Burnet's Hist. Refor. p. 256—259. Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.
Marwolaeth
iarll
Essex.

O. C.
1540.

arglwydd Cromwel, yr hwn oedd gwedi cael ei wneuthur yn iarll Essex, a'r hwn oedd yn un o golofnau y diwygiad, a gafodd, oblegid gwrthwynebiad y brenin iddo, ei osod i farwolaeth. Ac mewn dau ddiwrnod gwedi marwolaeth arglwydd Cromwel, tri phrotestant, a thri phabydd, a gawsant eu gosod i farwolaeth yn Llundain, y tri cyntaf am wrthwynebu pabyddiaeth, a'r tri pabydd * am ddywedyd nad oedd y brenin yn ben i'r eglwys. Gwedi clymu protestant a phabydd yn nghyd, a'u gosod ar glwydau, cawsant eu llusgo yn y dull hyny i Smithfield, lle y llosgwyd y protestaniaid, ac y crogwyd y pabyddion.^a

Daeth llyfr allan yn nghylch yr amser hyn, trwy gydsyniad y brenin a'r senedd, a elwid, Dysgeidiaeth angenrheidiol i gristion; yr hwn sydd yn dangos beth oedd barn y diwygwyr yn Lloegr y pryd hyny. Ymddengys eu bod yn agos o'r un farn ag Austin,† yn nghylch athrawiaethau cyfiawnhad a gras. Yr oedd eu barn hwynt yn nghylch defodau yr eglwys yn gyson â'r chwech erthygl; ac mewn perthynas i ddysgyblaeth eglwysig, yr oeddent am gael eu cyfarwyddo

* Y mae yn debygol mai Cymry oedd dau o'r pabyddion.

^a Burnet's Hist. Refor. p. 266, 284, 297.

† Gall y darllenydd gasglu beth oedd barn Austin, oddiwrth yr hyn a ddywedir am dano, tu dalen 113, 114.

wyddo yn, hollol gan y swyddog gwladol.^a **CANT XVI.**
 Daeth hefyd argraffiad newydd o'r Bibl Saesneg
 allan y pryd hyn; a'r brenin a orchymmyuodd **Argraffiad newydd o'r Bibl Saesneg. O. C. 1540.**
 i'r offeiriaid i osod un o honynt yn mhob eglwys, fel y gallai y bobl gael cyfleustra i'w darllen. Ond pan welodd yr offeiriaid pabaidd fod y bobl yn heidio i ddarllen y Bibl, a bod ereill yn anfon eu plant i'r ysgol, fel y gallent glywed y Bibl yn cael ei ddarllen ganddynt, gwnaethant eu gorau i'w difuddio hwynt o'r fraint fawr hon. Yn nghymmanfa yr offeiriaid a gyfarfu y pryd hyny, cafodd y dysgedig Richard Gwent o Forganwg, yr hwn oedd yn arch-diacon Llundain, ei ddewis i fod yn llafarwr; ac enwyd pumtheg o esgobion, yn mhlith pa rai yr oedd esgobion Tŷ Ddewi, St. Asaph, a Llandaf, i adchwilio a diwygio cyfieithad y Bibl. Ond gan fod y brenin yn gweled y gallasai hyny fod yn foddion i gadw y Bibl, dros amser hir, oddiwrth y bobl gyffredin, efe a wrthododd i gyd-uno â'r gymmanfa.^b

Yn amser pabyddiaeth, nid oedd fawr o bre- **Ychydig bregethau yn amser pabyddiaeth,**
 gethu yn y wlad hon, ond ar ddyddiau y grawys, ac nid oedd fawr o symlrwydd yr efengyl yn y pregethau hyny. Ond pan ddaeth y diwygiad, y diwygwyr a gymmerasant ofal neillduol i hyfforddi eu gwrandawyr yn egwyddorion y grefydd

^a Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^b Burnet's Hist. Ref. p. 302, 314. Fuller's Church Hist. B. V. p. 226.

CANT
XVI.

ydd gristianogol. Bu hyn yn foddion i dynu llawer o bobl i wrando y diwygwyr, pa le bynag y byddent: ond gan fod y diwygwyr yn pregethu yn llym iawn yn erbyn yr offeiriaid pabaidd, o blegid eu hawybodaeth a'u hanfoesoldeb, barnwyd yn addas i beidio gadael neb i bregethu, o leiaf, allan o'u plwyfau, heb gennad oddiwrth y brenin, neu yr esgob. Rhoddwyd cennad, yr amser hyny, i lawer o bregethwyr teithiol i fyned oddiamgylch y wlad, i hyfforddi y bobl nad oeddent yn byw yn eu plwyfau hwynt. A chan fod y pregethwyr hyn yn wrol a bywiog yn y gwaith, cawsant eu cyhuddo yn aml am eu pregethau llym. Y diwygwyr, i'r dyben i amddiffyn a chyfiawnhau eu hunain oddiwrth gam-achwyniadau eu gwrthwynebwyr, a ddechreuasant, yn gyffredin, i ysgrifenu a darllen eu pregethau.*

Dyma yr amser, a'r dull, y dechreuodd yr arfer oerllyd a marwaidd hyny o bregethu gyntaf yn yr ynys hon.*

Dechreu-
ad dar-
llen preg-
ethau yn
Lloegr.
O. C.
1542.

Er fod goleuni y diwygiad gwedi tywynu yn ein

* Nid yw y dull marwaidd hyn o bregethu mewn ymarferiad yn un wlad, ond yn ynys Brydain. Nid yw yn debygol y buasai cristianogaeth yn llwyddo fel ag y gwnaeth, pe buasai yr apostolion a'r prif-weinidogion yn darllen eu pregethau mewn dull oerllyd i'w gwrandawyr Iuddewig, a phaganaidd. Dyledswydd pob pregethwr yw myfyrio a pharotoi ei bregeth, fel pe na b'ai un Duw i'w gynnorthwyo; ac wedi myned i'r areithfa, i ymddibynu ar gynnorthwy Ysbryd Duw, fel pe na b'ai wedi myfyrio dim.

* Burnet's Hist. Ref. p. 316, 317.

ein gwlad, a bod rhai llyfrau gwedi cael eu har-
graffu yn y iaith Saesneg, nid oedd un llyfr wedi
ei argraffu etto yn y iaith Gymraeg. Ond o'r
diwedd cafodd llyfr ei argraffu yn y iaith Gym-
raeg, yn cynnwys yr egwyddor Gymraeg, dydd-
llyfr, credo yr apostolion, gweddi yr Arglwydd,
y deg gorchymmyn, yn nghyd â rhai pethau er-
eill.* Tybia llawer mai Syr John Price a ar-
graffodd y llyfr hwn.

CANT
XVI.

Y llyfr
cynaf a
argraff-
wyd yn
Gym-
raeg.
O. C.
1546.

Harry yr wythfed, gwedi teyrnasu dwy flyn-
edd ar bymtheg ar hugain, a fu farw; ac Edward
ei fab o Jane Seymour, yr hwn oedd ond naw
mlwydd oed, a deyrnasodd yn ei le ef. Harry,
o blegid fod Edward mor ieuangc, a enwodd yn
ei ewyllys, un ar bymtheg o flaenoriaid y wlad
i fod yn llywodraethwyr ar y deyrnas a'r brenin,
nes y byddai yn ddeunaw mlwydd oed. Ond y
weithred gyntaf a wnaeth y llywodraethwyr hyn
oedd dewis y duc o Somerset i fod yn amddiff-
ynwr y deyrnas, a'i gynnysgaeddu â'r awdurdod
brenhinol. Yr oedd y duc o Somerset yn gyfaill
dirgel i'r diwygiad o'r blaen, ond pan gafodd ei
wneuthur yn amddiffynwr y deyrnas, ni phetrus-
odd efe i gyboeddi ei fwriadau i ddiwygio holl
lygriadau yr hen grefydd, a dwyn i mewn yn fwy
perffaith yr athrawiaethau a bregethid gan Lu-
ther a'r diwygwyr. Mewn canlyniad i hyn, Ymwel-
trefnwyd ymweliad cyffredinol o'r holl eglwysi
redinol.

Marwol-
aeth
Harry yr
wythfed.
O. C.
1547.
Edward
VI.

Ymwel-
iad cyff-
redinol.
O. C.
1547.

3 G

trwy

* Williams of Dyfynnog's Catalogue.

CANT
XVI.

Gorch-
ymmy-
nion y
breuin.

trwy Loegr a Chymru; a gorchymmynwyr na phregethai neb allan o eglwys ei blwyf, heb gennad, nes y byddai yr ymweliad trosodd. Rhanwyd y deyrnas yn chwech o gylchau, a threfnwyd i ddau ŵr bonheddig, un cyfreithwr, un difeinydd, ac un ysgrifenydd, fyned trwy bob cylch. Dr. Ridley, Dr. Madew, Mr. Briggs, Mr. Cattisford, Mr. Joseph, a Mr. Robert Far- rar, chwech o'r difinyddion mwyaf dwys, a'r pregethwyr mwyaf poblogaidd, a gawsant eu dewis i fod yn ymwelwyr, un yn mhob cylch, i'r dyben i bregethu i'r bobl, a'u hyfforddi yn athrawiaethau y diwygiad, a'u dwyn ymaith oddiwrth eu hen goel-grefydd. Arch-egob Craumer, hefyd, a argraffodd lyfr o bregethan* ar brif byngciau y grefydd gristianogol, ac a orchymmynnodd i'r ymwelwyr i adael un o'r llyfrau hyny gydâ phob offeiriad plwyf, gan nad oedd ond ychydig o offeiriaid, y pryd hyny, yn medru pregethu. Yr oedd yr ymwelwyr hefyd yn enw y brenin, i orchymmyn i'r holl offeiriaid i osod Bibl yn eu heglwysi, ac i'w ddarllen i'r bobl, i symud ymaith yr holl ddelwau, a phethau coel-grefyddol ereill o'r eglwysi, i roddi y gwin gydâ y bara yn y swper sanctaidd; i fod yn batrydol yn eu hymddygiad, ac yn ddiwyd i annog eu pobl i sancteiddio y sabbath, a bod yn helaeth yn mhob gweithred dda. Cydsyniodd y rhan

* Homilies.

rhan fwyaf o'r esgobion a'r offeiriaid â'r gorchymynion hyn, oddieithr Gardiner esgob Winchester, a Bonner esgob Llundain; y rhai, oblegid eu hanufudd-dod, a daflwyd i garchar. Yn fuan yn ol yr ymweliad, cyfarfu y senedd, a chafodd cyfraith y chwech erthygl, a chyfreithiau ereill ag oedd yn niweidiol i'r diwygwyr, eu diddymu.^a Yr un flwyddyn hefyd, Mr. William Salisbury, o sir Dinbych, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, ac oedd ddysgedig yn hynafiaethau Brydain, a argraffodd eir-lyfr Saesneg a Chymraeg, i'r dyben i gynnorthwyo ei gyd-wladwyr i ddeall Saesneg.^b

CANT
XVI.Geir-lyfr
Saesneg a
Chym-
raeg.

Cyn yr amser hyn, yr oedd gwahanol ffurfiau o addoliad mewn amrywiol eglwysi yn y deyrnas hon. Yr oedd rhai offeiriaid yn ymarferyd ffurf Sarum, ereill ffurf Yorc, ac ereill ffurf Lincoln. Yr oedd offeiriaid deheu-barth Cymru yn addoli yn ol ffurf Henffordd, ac offeiriaid Gwynedd yn cadw at ffurf Bangor. Ond y flwyddyn hon, cafodd cymmaufa o esgobion, yn mhlith

^a Burnet's Hist. Reformation. B. II. p. 23—36. Neal's Hist. Purit. Vol. I.

Note. Burnet, quoted above, is a single volume, containing the history of the Reformation during the reign of Henry the eighth. What follows is an abridgement of the history of the Reformation, in four books, by G. Burnet, D. D.

^b Williams's Catalogue.

CANT
XVI.

Yr es-
gobion
yn eysan-
soddi y
llyfr
gweddi
cyffredin.

O. C.
1548.

O. C.
1549.

mhlith pa rai yr oedd esgobion Tŷ Ddewi a St. Asaph, eu gosod i brofi a diwygio holl wasanaeth yr eglwys, a chysansoddi llyfr gweddi cyffredin, yn cynnwys holl wasanaeth yr eglwys. Pan ymddangosodd y llyfr gweddi cyffredin, bu yn achos tramgwydd i lawer, a rhai o'r esgobion a wrth-dysiasant yn ei erbyn. Ond y senedd, i'r dyben i ddwyn mwy o gyd-ymffurfiaid rhwng yr eglwysi, a wnaethant gyfraith i beri i'r holl offeiriaid, trwy yr holl deyrnas, i ymarferyd y llyfr gweddi cyffredin yn eu heglwysi. A phwy bynag ni wnai hyny, y byddai iddo gael ei garcharu dros chwech mis, a ffurfetu elw ei bersonaeth dros flwyddyn, am y trosedd cyntaf; y byddai iddo gael blwyddyn o garchar, a ffurfetu ei holl elw eglwysig am yr ail drosedd; ac y byddai iddo gael ei garcharu dros ei holl fywyd am y trydydd trosedd.* Y flwyddyn hon, cafodd Dr. Barlow ei symud i Wells, a Robert Farrar a gysegrwyd yn esgob Tŷ Ddewi yn ei le ef.*

Y flwyddyn ar ol hyn, rhoddwyd rhydd-did i'r offeiriaid i briodi, a bu llawer o ddadleu yn nghylch traws-sylweddriad. Yr oedd Morgano sir Fynwy, yn ddadleuwr mawr dros yr athrawiaeth gyfeiliornus hon; ac oblegid fod y gwr dysgedig

* Burnet's Hist. Ref. B. II. p. 58—63. Neal's Hist. Parli. Vol. I.

* Brown Willis.

dysgedig hwnw yn dangos llawer o gywreinfwydd wrth ddadlêu, cafodd ei alw yn Forgan y twyll-ddadlêuwr. Er i'r diwygwyr ddyoddef llawer dan deyrnasiad Harry yr wythfed, nid oeddent etto gwedi dysgu bod yn dirion wrth y rhai ag oedd yn gwahanu oddi wrthynt mewn barn. Cafodd rhai eu carcharu, ac ereill eu llusgi gan y diwygwyr eu hunain, o blegid nad oeddent yn cyd-weled â hwynt yn mhob peth. Ond er hyn, aeth Duw â'i waith yn mlaen; cafodd yr alloran yn yr eglwysi eu tynu i lawr, a byrddau cymmundeb eu gosod yn eu lle, a ddymwyd pethau coel-grefyddol ereill.<sup>Byrddau cymun-
deb yn
lle
alloran.</sup>

Yr oedd y rhan fwyaf o'r esgobion y pryd hyn yn gyfeillion i'r diwygiad, ac wedi diddymu llawer o ddesodau pabaidd, aethant yn mlaen i ddiwygio athrawiaethau yr eglwys. Cafodd arch-esgob Cranmer, ac esgob Ridley, eu dewis i'r gorchwyl hwn, a ffurfiasant ddwy erthygl a deugain, ar brif-byngciau y grefydd gristionogol. Cyfnewidiwyd rhai o'r erthyglau hyn yn amser y frenhines Elizabeth, a llethawyd hwynt i bedair erthygl ar bymtheg ar hugain, fel y maent yn bresennol yn eglwys Loegr. Wedi gorphen yr erthyglau, cafodd y llyfr gweddi cyffredin ei ail ystyried, a'i ddiwygio mewn llawer o fanau.<sup>O. C.
1550.
Ffurio
erthyg-
lau
crefydd.
O. C.
1551.</sup>

Y

* Burnet's Hist. Reformation. B. II. p. 69, 79—85, 131. Athenæ Oxonienses.

† Burnet's Hist. Ref. B. II. p. 138—140.

CANT
XVI.
O. C.
1551.

Y flwyddyn hon, Mr. William Salisbury a argraffodd lyfr Cymraeg drachefn, yn cynnwys cynnifer o wersi allan o'r ysgrythurau ag oedd yn cael eu darllen yn yr eglwysi ar amser y cymmun ar y sabbath, ac ar ddyddiau gŵyl, trwy y flwyddyn.* Yr oedd hyn yn ychydig o gynnorthwy i'r Cymry; ond nid oedd yr ysgrythurau wedi eu hargraffu yn Gymraeg etto. Ac yr oedd y rhan fwyaf o'r bobl yn babyddion penboeth. Syr William Herbert, yr hwn a gafodd ei wneuthur y pryd hyn yn iarll Penfro, Syr John Price, a Mr. William Salisbury oedd y gwyr ag oedd yn ymdrechu fwyaf dros y Cymry yr amser hyn.

Fel hyn y cafodd y diwygiad ei ddwyn yn mlaen yn nheyrnasiad Edward y chwechfed. Yr oedd yn orchwyl hŷ i ychydig o esgobion a chynghorwyr y brenin, i gyfnewid crefydd y deyrnas, yn unig trwy awdurdod uchafiaeth brenin dan oed, heb gydsyniad y bobl yn y senedd, na chymmanfa yr offeiriaid. Er nad oedd y diwygwyr heb eu beiau, yr oeddent, er hyny, yn ddynion mawr mewn duwioldeb, ac yn ddewr yn achos y gwirionedd, fel y profasant gwedi hyny, trwy selio eu crefydd â'u gwaed. Aethant yn mlaen i adferu crefydd i'w symlrwydd gwreiddiol, mor gyflym ag yr oedd amgylchiadau

► Williams's Catalogue.

au yr amseroedd yn caniatâu; ac y mae'n amlwg oddiwrth amrywiol bethau, eu bod yn bwriadu myned â'r diwygiad yn mhellach yn mlaen: ond er gofid a galar i'r diwygwyr, bu Edward y chwechfed farw, pan oedd ond un ar bymtheg oed; a Mary ei chwaer, merch Harry yr wythfed o Catharine o Arragon, yr hon oedd yn bablyddes benboeth, a deyrnasodd yn ei le ef.*

CANT
XVI.Marwol-
aeth Ed-
ward y
chwech-
fed.
O. C.
1553.

Yn fuan wedi i Mary ddyfod i'r orsedd, hi a ddangosodd ei bod yn bwriadu gwneuthur ei goreu i sefydlu y grefydd babaidd drachefn yn Lloegr. I'r dyben i ddystawi yr esgobion a'r offeiriaid protestanaidd, rhoddodd orchymmyn na byddai i neb bregethu heb gael cenad neillduol gan esgob Gardiner, yr hwn oedd yn un o flaenoriaid y blaid babaidd. Cafodd yr holl esgobion pabaidd a fwriasid allan yn amser Edward y chwechfed, eu hadferu i'w hesgobaethau; a bwriwyd i garchar yr holl ddiwygwyr ag oedd yn parhau i bregethu wedi i'r frenhines orchymmyn iddynt beidio. Pan welodd y diwygwyr fod yr ystorm yn dechreu casglu, llawer o honynt a benderfynasant i ymadael â gwlad eu genedigaeth; a phan gafodd y dyeithriaid protestanaidd* orchymmyn i fyned allan o'r deyrnas, yn nghylch wyth cant o ddiwygwyr Lloegr aethant

Llawer
o'r diw-
ygwyr yn
gadael
Lloegr.
O. C.
1553.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

* Rhai ag oedd gwedi dyfod drosodd o Germany, a lleodd ereill, yn amser Edward y chwechfed.

CANT
XVI.

aethant gydâ hwynt, ac a sefydlasant drws deyrnasiad Mary, mewn amrywiol leodd yn Holland, Germany a Switzerland.*

Y mae dyn yn greadur cyfnewidiol yn mhob oes. Er nad oedd ond saith neu wyth yn nhŷ yr arglwyddi yn groes i'r diwygiad yn amser Edward y chwechfed, trodd yn mron yr holl arglwyddi o blaid i babyddiaeth yn amser Mary. A'r llywodraeth a ofalodd na byddai i neb ag oedd yn ffafrol i'r diwygiad, gael eu dewis i fod yn aelodau o senedd y cyffredin. Yn ganlynol, yr oedd y nifer mwyaf lluosog o'r seneddwyr yn babyddion; a phan gyfarfuant, cytunasant i ddi-

Y senedd
yn didd-
ymu cyf-
reithiau
y diwyg-
wyr.

O. C.
1553.

ddymu'r holl gyfreithiau ag oedd wedi eu gwneud yn nghylch crefydd yn nheyrnasiad Edward y chwechfed, a thrwy hynny cafodd crefydd ei dwyn yn ol i'r fan lle y gadawsai Harry'r wythfed hi.

Gwedi y pethau hyn, yr esgobion a roisant orchymmyn i droi yr holl offeiriaid priod allan o'u beglwysi, ac na byddai i neb ag oedd yn gyfaill i'r diwygiad gael ei urddo. Cafodd llawer

Offeiriaid
priod
yn cael eu
troi allan.

O. C.
1554.

o offeiriaid ac esgobion eu troi allan y pryd hyn, ac yn mhlith ereill Robert Farrar, esgob Ty Ddewi.* Dywedir i Anthony Kitchin esgob

Llandaf,

* Burnet's Hist. Refor. B. III. p. 220, 224, 225. Neal's Hist. Purit. Vol. I.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. Burnet's Hist. Ref. B. III. p. 226—229. * Ibid. p. 248, 249.

Llandaf, Dr. Arthur Bulkeley esgob Bangor, a **Robert Parfew** esgob St. Asaph, i ragrithio yn **amser Edward** y chwechfed; ond pan ddaeth **Mary** i'r orsedd, iddynt broffesu pabyddiaeth yn gyhoeddus.*

CANT
XVI.

Mary gwedi cael ei choroni, a anfonodd yn ddirgel at y Pab, ei bod hi yn bwriadu yn hollol i ddychwelyd yn ol i fynwes eglwys Rhufain, ac y buasai yn dda ganthi os anfonai efe **Cardinal Pool** fel ei genad i Loegr. Panglybu'r Pab y pethau hyn, efe a lawenychodd yn ddirfawr, ac a gynnaliodd orfoledd cyhoeddus dros dri niwrnod, ac a roddodd ollyngdod i lawer yn rhad; a chafodd **Cardinal Pool** ei anfon i Lundain. Yr oedd llawer o aelodau y senedd, ar y cyntaf, yn anfoddlon iawn i'r pethau hyn, oblegid eu bod yn barnu os heddychid Lloegr â Rhufain, y buasai y Pab yn eu hyspeilio hwynt o diroedd y Mynachlogydd, y rhai a werthasid iddynt gan **Harry** yr wythfed. Ond y frenbines a'u gwobrwyodd hwynt oll, yn raddol, i ddystawrwydd ac ufudd-dod. A phan gyfarfu y senedd, cytunasant i anfon cyfarchiad at y brenin* a'r fren-

Cardinal
Pool yn
yn dyfod
i Loegr.

3 H

hines,

* Fuller's Church Hist. B. 8. p. 11.

* Yr oedd y frenhines **Mary**, y pryd hyn, gwedi priodi **Philip**, tywysog Spain. Ond er fod **Philip** yn cael ei alw yn frenin, nid oedd ganddo ef un llaw yn ngweinyddiad y llywodraeth. A chan i **Mary** farw yn ddi-blant, nid oedd ganddo ef un hawl i goron Lloegr.

CANT
XVI.

Lloegr
yn ymhe-
ddychu
â'r Pab.
O. C.
1554.

hines, i ddeisyf arnynt i ddymuno ar gennad y Pab i'w heddychu hwynt âg eglwys Rhufain; a'u bod hwythau yn addaw, fel arwydd o'u hed-ifeirwch, i ddiddymu yr holl gyfreithiau ag oeddent gwedi wneuthur yn erbyn y Pab. Mewn canlyniad i hyn, Cardinal Pool a aeth i'r senedd, ac a ddywedodd ei fod ef gwedi dyfod yno i'r dyben i'w heddychu hwynt â'r Pab, a chwedi sylwi ar yr annhrefn ag oedd yn eu plith, er pan ymadawsent âg eglwys Rhufain, esfe a roddodd iddynt hwy, a'r holl deyrnas, gyflawn oll yngdod. Treuliwyd gweddill y dydd mewn llawenydd a gorfoledd, a diddymwyd y cyfreithiau ag oedd gwedi eu gwneuthur yn erbyn y Pab.*

Protest-
aniaid yn
cael eu
herlid a'u
llosgi.
O. C.
1555.

Wedi sefydlu pabyddiaeth drachefn yn Lloegr, gosodwyd yr hen gyfreithiau ag oedd gwedi eu gwneuthur gynt yn erbyn y Lolardiaid a'r diwlgwyr mewn grym, a dechreuodd y pabyddion erlid y protestaniaid gydâ y creulondeb mwyaf. Cafodd Mr. Rogers ei losgi yn Smithfield; ac er fod ganddo wraig a deg o blant bach, diymgeledd, gwrthododd achub ei fywyd ar yr ammod gywflyddus o wadu ei ffydd. Yr un mis hefyd y llosgwyd esgob Hooper yn Nghaerloyw. Pan ddaeth y gwr duwiol hwn at y pawl,* ni ddy-

* Burnet's Hist. Ref. B. III. p. 232—233, 264, 265.

* Pan fyddai y pabyddion yn llosgi protestaniaid, yr oeddent weithiau yn gosod pawl yn y ddaiar, ac yn rhwymo y

ddyoddefai ei erlidwyr iddo ddywedyd gair
 wrth y bobl; a chafodd ei drin mor giaidd yn y
 tân, fel ag y rhostiodd ei goesau a'i forddwyd-
 ydd; ac y syrthiodd un o'i ddwyllaw ymaith cyn
 iddo farw. Ei eiriau diweddaef ef oedd, 'Argl-
 'wydd Iesu, derbyn fy ysbryd.' Yn nghylch yr
 un amser y llosgwyd Mr. Saunders yn Coventry;
 yr hwn, pan ddaeth at y pawl, a ddywedodd,
 'Groesaw groes Crist;' 'Groesaw fywyd trag-
 'ywyddol.' Dr. Taylor, gweinidog Hadley,
 oedd y nesaf a ddyoddefodd. Esgob Gardiner,
 gwedi ei farnu yn euog o gyfeiliornad, a'i han-
 fonodd ef i'w berson-dŷ ei hun i gael ei losgi.
 Pan oedd Dr. Taylor yn y tân, rhyw un a'i ta-
 rawodd ef â'r ffon-fwyall ar ei ben, nes i'w ym-
 enydd ddyfod allan.*

CANT
 XVI.

Pan welodd esgob Gardiner nad oedd, trwy ei
 greulondeb, yn llwyddo i leihau nifer y diwygwyr,
 a bod ychwaneg o honynt i gael eu llosgi, efe a ro-
 ddodd i fynu ei swydd o farnu a llosgi'r protestan-
 iaid, i Bonner esgob Llundain. Yr oedd Bonner
 yn ei ymddygiad tu ag at y protestaniaid, yn fwy
 tebyg i ddyn-fwydwr nag i gristion. Efe a farnai
 yn ddi-drugaredd bawb a ddeuai ger ei fron, ac
 a orchymmynai i'w cadw hwynt yn y caethiwed

Creulon-
 der Bon-
 ner, esgob
 Llundain.

3 H 2

mwyaf

protestant â chadwyn wrth y pawl hwnw, a chwedi ei am-
 gylchynu ef â ffagodeni, yn gosod tân yn y rhai hyny, nes
 y byddai yn llosgi yn ulw.

* Fox's Martyrs, Vol. III.

CANT
XVI.

mwyaf creulon, nes y traddodid hwynt drosodd i'r swyddog gwladol. Fel prawf o'i gieiddra, dywedir iddo rwygo ymaith farf Mr. Tomkins, gwëydd o Lundain, a dal ei law cyhyd yn fflam y ganwyll, nes i'r gewynau a'r gwythenau i ymgrynhai a rhwygo, a'r gwaed bistyllio i wyneb Mr. Harpsfield, ag oedd yn sefyll gerllaw.*

Robert
Farrar,
esgob Ty
Ddewi.

Yn gymmaint ag i Robert Farrar gael ei wneuthur yn esgob Ty Ddewi trwy ewyllys da y duc o Somerset, yr hwn oedd yn gyfaill i'r diwygiad, y pabyddion ag oedd yn esgobaeth Ty Ddewi a wnaethant eu gŵteu i'w aflonyddu, ac a ddygasant lawer o gam-achwyniadau yn ei erbyn. Pan syrthiodd y duc o Somerset, cafodd esgob Farrar ei osod yn ngharchar, a'i gadw yno hyd farwolaeth y brenin. Gwedi i Mary ddyfod i'r orsedd, cafodd ei ddisfuddio o'i esgobaeth, a gwnaethpwyd Dr. Henry Morgan, ag oedd wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, yn esgob yn ei le ef. Rhoddwyd gwys i esgob Farrar i ymddangos ger bron esgob Gardiner, yr un amser ag esgob Hooper, Mr. Rogers, ac ereill, i ateb, nid am y cam-achwyniadau a ddygasid yn ei erbyn gan ei elynion yn esgobaeth Ty Ddewi, ond am ei farn fel protestant. Gwedi cael ei holi gan Gardiner yn nghylch llawer o bethau, cafodd esgob Farrar ei anfon yn ol i'r carchar, heb ei euog-farnu; ac yn mhen ychydig o ddyddiau gwedi

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

gwedi hyny, cafodd ei anfon i Gaerfyrddin, i gael ei brofi gan Dr. Morgan, esgob Tŷ Ddewi, yn y dref honno.

CANT
XVI.

Esgob
Farrar
yn cael ei
anfon i
Gaerfyr-
ddin.
O. C.
1555.

Ar y chwechfed dydd ar hugain o fis Chwef-
tor, Griffith Leyson, y sirydd, a aeth âg esgob
Farrar i eglwys Caerfyrddin, i gael ei brofi gan
Dr. Morgan. Gwedi gollwng y sirydd ymaith,
Dr. Morgan a ddechrenodd ddywedyd wrth es-
gob Farrar fod y frenhines yn dirion iawn, ac yn
foddlon i saddeu iddo y cyfan, ond iddo ef i
ymostwng i'r gyfraith, a chyd-ffurfio â'r grefydd
sefydledig. Esgob Farrar ni roddodd un ateb
i hyny. Yna Dr. Morgan a ofynodd iddo, a
oedd ef yn credu ei bod yn unol â gair Duw i
offeiriaid briodi; ac nad oedd y bara a'r gwin yn
y swper sanctaidd, ddim yn wir gorph a gwaed
Crist? Esgob Farrar a ddywedodd yr atebai efe
y gofyniadau hyny pan ddymunid arno gan un âg
awdurdod cyfreithlon ganddo. Ar hyny Dr. Mor-
gan a'i rhoddodd i gadwraeth Owen Jones, i'w
osod y'ng harchar, nes y caffai rybudd newydd.
Gorch'mynodd hefyd i Farrar seddwl am atebion
cymmwys i'r hyn a ofynodd efe iddo. Ar y dydd
diweddaf o Chwefror, cafodd esgob Farrar ei wysio
drachefn ger bron Dr. Morgan; ond efe a wrthod-
odd roddi ateb i'w ofyniadau, oblegid ei fod yn
barnu nad oedd ganddo awdurdod cyfreithlon
i'w brofi ef. Mewn canlyniad i hyn, Dr. Mor-
gan

Dr. Mor-
gan yn
profi
Farrar.

Esgob
Farrar
yn ym-
ddangos
yr ail
waith ger
bron Dr.
Morgan.

CANT
XVI.Y dryd-
edd
waith.Y bed-
werydd
gwaith.

gan a'i cyhoeddodd ef yn gyndyn, ac a'i hanfodd ef yn ol i'r carchar hyd y pedwerydd dydd o fis Mawrth. Ar y dydd hwnw, esgob Farrar a ymostyngodd i gymmeryd ei brofi gan Dr. Morgan, ac a addawodd i roddi ateb i'w ofyniadau, ond iddo gael ad-ysgrifen o honynt, ac amser priodol at y gorchwyl. Wedi cytuno ar hyny, esgob Farrar, ar y seithfed dydd o fis Mawrth, a ymddangosodd drachefn ger bron Dr. Morgan, ac a roddodd iddo ei ateb yn ysgrifenedig. Ond gan nad oedd yr ateb yn boddloni Dr. Morgan, efe a ddymunodd ar esgob Farrar i addef yr erthyglau pabaidd canlynol: 1. 'Fod 'yn anghyfreithlon i offeiriaid briodi.' 2. 'Fod y 'bara a'r gwin yn y swper sanctaidd yn wir gorph 'a gwaed Crist.' 3. 'Fod yr offeren yn aberth cymmodlon dros y byw a'r meirw.' 4. 'Na ddarfui 'gymmanfaodd a gynhaliwyd yn gyfreithlon, erioed i gyfeiliorni, ac na's gallant byth.' 5. 'Nad yw dyn ddim yn cael ei gyfiawnhau ger bron Duw trwy ffydd yn aenig, ond fod gobaith 'a chariad yn angenrheidiol hefyd i gyfiawnhad.' 6. 'Fod yr eglwys gyffredinol, yr hon 'yn unig sydd âg awdurdod ganddi i esponio yr 'ysgrythurau, i benderfynu dadleuon crefyddol, 'ac i drefnu pethau perthynol i ddysgyblaeth 'gyhoeddus, yn weledig, ac fel dinas ar fryn, yn 'amlwg, fel y gall pawb ei hamgyffred.' Esgob Farrar a ddywedodd na allasai efe ddim addef y

cyfryw

cyfryw erthyglau, ac a haerodd mai pethau oeddent gwedi eu ffurfio gan ddynion; ac nad oeddent yn dwyn un berthynas â'r ffydd gyffredinol. Ond Dr. Morgan a roddodd iddo ad-ysgrifenu o'r erthyglau hyn, ac a orchymmynodd iddo i ysgrifenu ei feddyliau arnynt erbyn y dydd Llun canlynol. Ar y dydd Llun, esgob Farrar a roddodd ei feddyliau ar yr erthyglau uchod mewn ysgrifenu i Dr. Morgan. Ond gan fod ei feddyliau ef yn groes iawn i farn eglwys Rhufain, Dr. Morgan a orchymmynodd iddo i ymddangos ger ei fron ef ar y dydd Mercher canlynol, i glywed ei farn ddiweddaf a therfynol. Pan ddaeth esgob Farrar ar y dydd gosodedig i'r llys, Dr. Morgan a ofynodd iddo, A oedd efe yn foddlon i ymwrthod â'i gyfeiliornadau, a dad-ddywedyd yr hyn ag oedd wedi faentumio. Yna esgob Farrar, yn lle rhoddi ateb iddo, a appeliodd oddiwrth Dr. Morgan, fel barnwr annigonol yn y matter hyn, at Cardinal Pool, yr hwn oedd yn gennad y Pab yn Lloegr. Dr. Morgan, pan glywodd hyny, a lanwyd o ddigter, ac yn lle anfon esgob Farrar i gael ei brofi gan Cardinal Pool, a'i diswyddodd, ef yn union-gyrch, ac wedi hyny efe a'i cyhoeddodd yn gyfeiliornwr ysgymunedig, ac a'i rhoddodd i fynu i awdurdod Griffith Leyson, y sirydd, i'w osod i farwolaeth. Felly y cafodd y duwiol esgob Farrar, oblegid na allasai gredu y cyfeiliornadau uchod, ei ddi-swyddo,

CANT
XVI.Y pum-
med
gwaith.Y
chwech-
fed
gwaith.Dr. Mor-
gan yn
euog-
farnu
esgob
Farrar.

CANT
XVI.

Merthyr-
dod
esgob
Farrar yn
Nghaer-
fyrddin.
O. C.
1555.

swyddo, ei euog-farnu, a'i roddi i fynu i'r aw-
durdod gwladol i'w losgi. Ar ddydd Sadwrn, y
degfed ar hugain o fis Mawrth, cafodd esgob
Farrar ei ddwyn allan, a'i rwymo â chadwyn
wrth bawl, o du y dehau i groes y farchnad, yn
nhref Caerfyrddin, i gael ei losgi. Ychydig
cyn iddo ddyoddef, un Richard Jones a aeth
atto, ac a ddywedodd, fod yn ddrwg ganddo ei
fod i ddyoddef y fath farwolaeth boenus. Esgob
Farrar a attebodd, ' Os gwelwch chwi fi yn syf-
' lyd unwaith yn y tân, na chredwch fy athraw-
' iaeth.' Ac megis y dywedodd, felly y gwnaeth;
canys pan oedd y tân yn llosgi oddiamgylch iddo,
a'i ddwyllaw'n syrthio oddiwrtho, efe a safodd yn
amyneddgar, heb syflyd dim, nes i un Richard
Gravel ei daro ar ei ben â ffon, fel y cwymp-
odd efe i lawr.'

Rawlins
White o
Gaer-
dydd.

Yr oedd pysgodwr yn nhref Caerdydd yn
nyddiau Harry yr wythfed, a'i enw Rawlins
White. Y gwr hwn, pan glywodd y diwygwyr
yn pregethu, a gafodd ei argyhoeddi o'i gyfeil-
iornadau pabaidd, a'i ddychwelyd at yr Argl-
wydd. A phan argraffwyd y Bibl yn y iaith
Saesneg, Rawlins, ac efe yn anllythyrenog, a an-
fonodd ei fab bach i'r ysgol, i ddysgu darllen
Saesneg, fel ag y gallasai efe glywed y Bibl yn
cael ei ddarllen ganddo. Gwedi i'r bachgen
i ddysgu darllen, ei dad a wnaï iddo ddarllen y
Bibl

Bibl yn y teulu bob nôs yn ol swper; a chym-
 maint oedd hyfrydwch Rawlins yn y gwaith o
 wrando ar ei fab yn darllen y Bibl, fel ag y
 daeth, mewn ychydig o amser, yn hyddysg iawn
 yn yr ysgrythyrau; ac yn abl nid yn unig i
 roddi rheswm am y gobaith ag oedd yntho, ond
 hefyd i hyfforddi ereill yn egwyddorion y gref-
 ydd gristianogol. Yn nheyrnasiad Edward y Rawlins
 chwechfed, Rawlins, yn llawn sel dros ogoniant yn hyff-
 Duw a daioni ei gyd-greaduriaid, a gymmerai ei gymmyd-
 fab, ac a âi oddiamgylch i'w gymmydogion a'i ogion.
 gyfeillion, i'w hyfforddi hwynt yn y pethau a
 berthynent i'w heddwch; a gwnaethpwyd ef yn
 offeryn i ddychwelyd llawer at yr Arglwydd.
 Pan oedd Rawlins gwedi bod oddiamgylch pum
 mlynedd yn hyfforddi a chynghori ei gydwlad-
 wyr, daeth y frenhines Mary i'r orsedd, a gorfu
 arno roddi heibio y gorchwyl anrhydeddus ac
 angenrheidiol o addysgu yr anwybodus, mewn
 modd cyhoeddus; ond ni phleidiodd fyned oddi-
 amgylch mewn ffordd ddirgel i gynghori a
 gweddio gydâ'i gyfeillion.

Pan welodd cyfeillion Rawlins ei fod mewn
 perygl o'i fywyd, hwy fyuent iddo werthu yr hyn
 oll oedd ganddo, er budd i'w wraig a'i blant, a
 ffoi am ei einioes. Rawlins gwedi diolch iddynt
 am eu caredigrwydd, a ddywedodd, ei fod ef
 gwedi dysgu, os gwadai efe Grist yn y byd hwn,
 y byddai i Grist i'w wadu yntef yn nydd y farn;

RHAN VII.

3 I

am

GANT
XVI.

Swydd-
ogion yn
cymmer-
yd Raw-
lins.

am hyny fod yn well ganddo ef ddyoddef dros Grist yma, fel y caffai fywyd tragywyddol yn ol llaw.

Mewn ychydig o amser gwedi hyn, swyddogion Caerdydd a gymmerasant Rawlins i fynu fel cyfeiliornwr, ac a'i hanfonasant at Anthony Kitchin, esgob Llandaff, yr hwn oedd yn byw y pryd hyny yn agos i Chepstow. Gwedi cael ei holi yn fynych gan yr esgob, cafodd ei osod yn ngharchar Chepstow; ac wedi bod yno dros ryw amser, anfonwyd ef i gastell Caerdydd. Er i'r pethau hyn ddwyn gwraig a phlant Rawlins i dlodi mawr, yr oedd ef yn parkau yn ddiysgog yn y ffydd, ac yn cynghori ac hyfforddi pawb ag oedd yn dyfod i ymweled âg ef; ac yn gweddio gydâ hwynt. Gwedi bod flwyddyn yn nghastell Caerdydd, esgob Llandaf a anfonodd am dano i gymmydogaeth Chepstow; ac wedi arferyd pob moddion i'w berswadio i goffleidio pabyddiaeth, ac heb lwyddo, efe a ddywedodd wrtho, fod yn rhaid iddo naill ai ymwrthod â'i gyfeiliornadau fel protestant, neu ddyoddef dedryd y gyfraith. Rawlins a attebodd, 'Yr wyf yn diolch i Dduw ' fy mod yn gristion, ac nad wyf yn dal un farn ' ag sydd yn groes i air Duw; ond os wyf, yr ' ydwyf yn dymuno cael fy niwygio trwy air ' Duw, fel ag y dylai pob cristion.' Pan welodd yr esgob, gwedi hir ymddiddan â Rawlins, nad oedd yn bosibl i'w droi i'r ffydd babaidd, efe a'i

Esgob
Llandaff
yn euog-
farnu
Rawlins.

a'i barnodd yn euog o gyfeiliornad, ac a'i hanfonodd yn ol i garchar Caerdydd.

CANT
XVI.

Gwedi bod yn ngharchar Caerdydd ynghylch tair wythnos, cafodd Rawlins ei ddwyn allan ar ddydd marchnad i'w losgi. Pan ddaeth i'r heol a gweled y gwarchawd-lu oddiamgylch iddo, eise a ddywedodd, 'Nid oes eisiau yr holl rai 'hyn. Trwy ras Duw ni anturiaf i ddiangc; 'ac yr wyf yn diolch â'm holl galon i Dduw, am 'iddo fy nghyfrif yn deilwng i gael dyoddef 'hyn er mwyn ei enw mawr.' Pan ddaeth i'r fan lle yr oedd ei wraig a'i blant yn sefyll, ac yn wylo, yr olwg arnynt a drywanodd trwy ei galon, a'r dagrau a dreiglasant dros ei ruddiau. Ond adfywiodd yn fuan, a chan guro ei ddwyfron eise a ddywedodd, 'O gnawd, a wyt ti am 'fy rhwystro a'm gorchfygu fel hyn? Gwna a 'allot, ni chei, trwy gymmorth Duw, fy ngorchfygu.' Erbyn hyn yr oedd gwedi dyfod i'r fan lle yr oedd i ddyoddef; a phan welodd y pawl eise a aeth ymlaen yn heinyf, ac wedi syrthio ar ei liniau, eise a gusanodd y ddaiar, ac a ddywedodd, 'Daiar i'r ddaiar, pridd i'r pridd. 'Tydi yw fy mam, ac i ti y dychwelaf.' Gwedi sefyll ychydig wrth y pawl, eise a ddywedodd wrth gyfaill ag oedd yn sefyll gerllaw iddo, 'Yr 'wyf yn teimlo ymdrech mawr rhwng y cnawd 'a'r ysbryd; os bydd i chwi gan hyny fy ngweled 'yn cael fy hudo mewn dim, cyfodwch eich bys,

3 I 2

'ac

CANT

XVI.

‘ ac yr ydwyf yn gobeithio y bydd i mi gofio fy
 ‘ hun.’ Gwedi rhwymo Rawlins â chadwyn
 wrth y pawl, a gosod y fflagodeni a’r gwellt, a
 phob peth arall yn barod, offeiriad pabaidd a
 safodd i fynu, ac a ddechreuodd bregethu i’r
 bobl, a chanmol eglwys Rhufain. Rawlins
 White a wrandawodd yn astud dros ychydig;
 ond pan ddechreuodd yr offeiriad adrodd ys-
 grythyrau i brofi ei bwngc, Rawlins a waedd-
 odd allan, ‘ Da bobl trowch yma, ac na wran-
 ‘ dewch ar y gau-brophwyd hwna yn pregethu.’
 Yna efe a ddywedodd wrth y pregethwr, ‘ O
 ‘ ragrithiwr, a ydwyf ti yn beiddio cadarnhau
 ‘ dy gau-athrawiaeth â’r ysgrythyrau sanct-
 ‘ aidd.’ Yr offeiriad gwedi synu a roddodd
 heibio; a gosodwyd tân yn uniongyrch yn y
 fflagodeni, nes i Rawlins dduwiol gael ei am-
 gylchynu â’r fflam. Er cryfed oedd y tân, dal-
 iodd ei ddwy law mor gadarn, nes i’r gewynau i
 ymgrynhoi, a’r tewder i ddyferu; ac ni syflood
 efe mo honynt ond un waith i sychu ei wyneb.
 Yr holl aniser ag yr oedd yn llosgi, yr oedd yn
 llefain â llef uchel, nes i’r tân gau ei enau, ‘ O
 ‘ Arglwydd derbyn fy enaid; O Arglwydd der-
 ‘ byn fy ysbryd.’ Gwedi i’w gliniau i losgi
 ymaith, syrthiodd ei gorph i’r tân ac aeth yn
 ulw. Felly y bu farw y duwiol Rawlins White,
 yn ferthyr ffyddlon dros y gwirionedd, yn mhen
 ychydig

Merthyr-
 dod Raw-
 lins White
 yn
 Nghacr-
 dydd.

O. C.
 1555.

y chydig o ddyddiau yn ol esgob Farrar, a phan oedd oddiamgylch tri ugain mlwydd oed.*

CANT
XVI.

Ymhen saith mis gwedi hyn, Ridley a Latimer, dau o'r esgobion mwyaf enwog yn Lloegr, a gawsant eu merthyru yn Rhydychen wrth yr un pawl. Latimer a losgodd yn fuan, ond bu Ridley yn hir yn y poenau mwyaf, o blegid i'w draed losgi cyn i'r tân gyrhaeddyd ei gorph. Ei eiriau diweddaf ef wrth ei gyfaill oedd, 'Cymmer galon fy mrawd, canys fe fydd i 'Dduw naill ai tawelu augetdd y tân, neu roddi 'i ni nerth i'w ddyoddef.' Latimer a attebodd, 'Bydd galonog a phybyr, Ridley, canys ni a 'gynneuwn y fath ganwyll heddyw yn Lloegr, 'nad aiff, trwy ras Duw, byth yn niffodd.'

Merthyr-
dod Rid-
ley a
Latimer
yn Rhyd-
ychen.
O. C.
1555.

Archesgob Cranmer, gwedi dyoddef carchar yn nhŵr Llundain, a gafodd ei anfon i Rhydychen i gael ei brofi yno. Ac fel ag y mae y cryfaf ei flydd yn wan ar amserau, Cranmer gwedi dyfod i Rhydychen a gymmerodd ei ber- swadio trwy ofn marwolaeth, i osod ei law wrth ysgrifen ag oedd yn cynnwys ei ymwrthodiad o athrawiaeth y protestaniaid, a'i dderbyniad o athrawiaethau pabyddiaeth. Bu hyn yn orfod mawr gan y pabyddion, a gwnaethant eu goreu i'w daenu trwy yr holl wlad. Ond yr oedd

Cranmer
yn dad-
ddywed-
yd.

* Fox's Martyrs, Vol. III.

† Ibid.

CANT
XVI.

Cranmer
yn edif-
arhau.

oedd y frenhines annhrugarog gwedi penderfynu i osod Cranmer i farwolaeth, oblegid y llaw ag oedd gwedi bod ganddo i ysgaru ei mam, ac i ddiddymu awdurdod y Pab yn Lloegr. Cranmer, cyn iddo wybod meddwl y frenhines, a edifarhaodd am yr hyn a wnaethai, ac a ysgrifenodd wir gyffes o'i ffydd; ond ni ddywedodd efe un gair wrth y rhai ag oedd oddiamgylch iddo, rhag ofn y buasent yn ei rwystro i'w darllen i'r bobl, pan gawsai gyfleustra.

Pan ddaeth gorchymmyn oddiwrth y frenhines i losgi Cranmer, y pabyddion a'u dygasant ef allau o'r carchar, ac a'i gosodasant i sefyll ar le uchel, mewn dysgwyliad o'i glywed yn gwneuthur cyffes gyhoeddus o'i ffydd yn athrawiaethau pabyddiaeth. Yr oedd yn olwg alarus i weled arch-egob, yr hwn, unwaith, oedd yr ail ŵr yn y deyrnas; yn awr mewn dillad bratiog, ac yn ddrych i'r byd. Dr. Cole, yr hwn oedd wedi ei osod i bregethu ar yr achlysur, a ddyrchafodd dychweliad Cranmer i'r ffydd babaidd fel gwaith neillduol Duw, ac a addawodd y byddai i lawer o weddiau gael eu tywallt gan yr eglwys dros ei enaid. Wedi gorphen y bregeth, dymunwyd ar Cranmer i ddarllen cyffes o'i ffydd. Yr arch-egob, dan ŵylo, a safodd i fynu, ac wedi proffesu ei ffydd yn yr ysgrythyrau, a chredo yr apostolion, efe a ddaeth at yr hyn ag oedd yn poeni ei gydwybod yn fwy na dim ag a wnaeth erioed, sef gosod ei law

law wrth yr ysgrifen rag-ddywededig. 'Yr wyf CANT
 ' yn awr,' eb efe, 'yn ymwrthod yn hollol â'r XVI.
 ' pethau ag y gosodais fy llaw wrthynt, yn groes Cyffes
 ' i'm cydwybod, trwy ofn angyf, ac mewn gob- Cranmer.
 ' aith i achub fy mywyd. Ac yn gymmaint ag
 ' i'r llaw hon i ysgrifenu fy enw, yn groes i'm
 ' cydwybod, yr ydwyf wedi penderfynu y caiff
 ' hi losgi yn gyntaf. Yr wyf yn credu fod y
 ' Pab yn elyn i Grist, a bod ei athrawiaeth yn
 ' gyfeiliornus. Fod y llyfr a ysgrifenisais i ar y
 ' swper sanctaidd yn cynnwys athrawiaeth wir-
 ' ioneddol, ac a saif ger bron yr orsedd ar ddydd
 ' mawr y farn, pan na byddo yr athrawiaeth
 ' babaidd yn abl i godi ei phen.' Pan glybu y
 bobl y pethau hyn, cawsant eu llanw â'r syndod Syndod y
 a'r siomedigaeth mwyaf, ac ni wyddent pa beth pabydd-
 i'w ddywedyd. Arweinasant yr arch-esgob yn ion.
 union-gyrch at y pawl, a gosodasant dân yn y ffa-
 godeni. Pan ddechreuodd y tân gynneu, arch-
 esgob Cranmer a estynodd ei law ddehau i'r fflam,
 ac ni syflodd mo honi nes iddi syrthio oddiwrth
 ei gorph. Tra yr oedd ei law yn llosgi, efe a
 waeddodd yn fynych, 'Y llaw annheilwng hon.'
 Ei eiriau diweddaf ef oedd, 'Arglwydd Iesu,
 'derbyn fy ysbyrd.' Felly y merthyrwyd Dr. Merthyr-
 Cranmer, yn y seithfed flwyddyn a thri ugain dod Dr.
 o'i oedran, ac wedi bod dair blynedd ar hugain Cranmer.
 yn arch-esgob Canterbury.* O. C.
 1556.

Pan

* Fox's Martyrs, Vol. III.

CANT
XVI.

Gwaed y
merthyr-
on yn had
i'r eg-
lwys.

Pan welodd y bobl fod gwyr a gwragedd, ieu-
ainge a ben, y cloff a'r dall, yn cael eu llosgi yn
ddi-drugaredd, dechreuasant ffieiddio y grefydd
ag oedd yn achos o'r fath greulonder; ac er
cymmaint oedd y perygl, llawer o honynt a ym-
wrthodasant â phabyddiaeth, ac a lynasant wrth
y diwygwyr. Mewn canlyniad i hyn, cynhydd-
odd y diwygwyr fwy-fwy mewn rhifedi, sel, a
gwroldeb. Yr oedd ganddynt amryw o gyfar-
fodydd dirgel, a llawer o athrawon duwiol a
dysgedig; a'u brodyr yn Germany a anfonent
lawer o lyfrau iddynt er eu haddysg a'u cysur.^a

Merthyr-
dod Wil-
liam Ni-
chol yn
Hwl-
fordd.
D. C.
1558.

William Nichol, o Hwlfordd, yn sir Benfro,
a gafodd ei losgi yn y dref honno ychydig o
amser cyn marwolaeth Mary, am iddo ddweud
rhyw bethau yn erbyn teyrnas greulon ang-
hrist. Dywed rhai fod William Nichol yn ŵr
gwirion; ond amlwg yw ei fod yn ddyn da, ac
iddo farw mewn achos da.^b Nid oes dim hanes
i fwy nâ thri i ddyoddef yn Nghymru yn
nbeyrnasiad y frenhines Mary; a'r achos o hyny
oedd, oblegid nad oedd y diwygiad gwedi cyn-
hyddu fawr yn Nghymru y pryd hyny. Nid
oedd un o esgobion Cymru, y pryd hyny, ond
Farrar, yn wir brotestant. A chan nad oedd y
Bibl ychwaith wedi ei argraffu yn y iaith Gym-
racg,

^a Burnet's Hist. Refor. B. III. p. 305, 306.

^b Fox's Martyrs, Vol. III.

raeg, nid yw ddim yn rhyfedd nad oedd dim tan-
wydd i dân y pabyddion yn Nghymru yn amser
Mary. Ond er na ddyoddefodd llawer yn
Nghymru, y mae yn debygol iawn, oddiwrth yr
enwau, fod llawer o Gymry yn mhlith y rhai a
losgwyd yn Lloegr yr amser hyny. Yn mhlith y
rhai a ddyoddefodd dros grefydd Crist yn
Lloegr, yr ydym yn darllen am John ab Rhys, Y Cymry
Philip Humphrey, John David, Henry David, a ferthyr-
Robert Samuel, John Floyd, John Gwynne, wyd yn
Lloegr.
James Harris, Robert Williams, ac ereill.* Caf-
odd dau cant a phedwar ugain a phedwar o bro-
testaniaid eu llosgi yn Mrydain yn nheyrnasiad
Mary waedlyd, heblaw y rhai a fuont feirw
mewn carcharau.*

Mary waedlyd, gwedi teyrnasu pum mlynedd Marwol-
a phedwar mis, a fu farw; ac Elizabeth ei aeth
chwaer, merch Harry yr wythfed o Ann Boleyn, Mary.
a deyrnasodd yn ei lle hi. Bu dyfodiad Eliza- O. C.
beth i orsedd Lloegr yn achos i'r diwygiad ad- 1558.
fywio drachefn. Pan wybu y protestaniaid ag
oedd wedi ffoi i wledydd tramor, fod Elizabeth
yn teyrnasu, y rhan fwyaf o honynt a ddychwel-
asant yn ol, a'r rhai oedd yn ymguddio yn nhai
eu cyfeillion a ddaethant allan, a rhoddodd y fren-
hines rydd-did i'r holl rai hyny ag oedd wedi eu

3 K

carcharau

* Fox's Martyrs.

* Barnet's Hist. Ref. B. III. p. 329.

CANT XVI. carcharu o achos eu crefydd yn amser Mary. Ond er fod Elizabeth yn brotestant, yr oedd yn hoff ganddi y defodau yn mha rai yr oedd wedi cael ei dwyn i fynu. Yr oedd yn meddwl i'w brawd, Edward y chwechfed, i ddiosg gormod o addurniadau crefydd, a gwneuthur athrawiaethau yr eglwys yn rhy gyfyng, mewn rhai pyngciau. Ac nid heb anhawstra y llwyddwyd gyda hi, i ddwyn y diwygiad mor bell yn mlaen, ag yr oedd yn amser Edward y chwechfed.*

Pregethu I'r dyben i ragflaenu y dadleuon ag oedd yn
yn cael ei dechreu cyfodi rhwng y protestaniaid a'r pab-
wahardd yddion, y frenhines a roddodd orchymmyn na
dros byddai neb i bregethu, nes i'r senedd gyfarfod, a
amser. chytuno ar ffurf gyffredinol o addoliad cyhoeddus. Pan gyfarfu y senedd, yr oedd y rhan fwyaf o'r aelodau, mewn canlyniad i ofal y llywodraeth, yn gyfeillion i'r diwygiad. Cytunasant, gan hyny, i adfywio yr holl gyfreithiau ag oedd wedi eu gwneuthur yn erbyn y Pab, yn amser Harry yr wythfed; ac i ddiddymu yr holl gyfreithiau ag oedd wedi eu gwneuthur o blaid i'r Pab yn amser Mary. Cytunasant hefyd fod Elizabeth yn frenhines gyfreithlon, a'i bod yn ben mewn pethau crefyddol a gwladol, yn y deyrnas hon; fod yr addoliad cyhoeddus i gael ei gyflawni yn iaith y wlad, a bod i lyfr gweddi cyffredin

redin Edward y chwechfed, i gael ei arferyd yn **CANT**
 mbob eglwys.* Rhoddwyd awdurdod hefyd i'r **XVI.**
 frenhines i ddewis nifer o'i deiliaid, i farnu a **Cyfraith**
 diwygio pethau crefyddol, yn ol yr ysgrythrau **unffurf-**
 a barn y pedair cymmanfa gristianogol cyntaf. **iad.**
 Dyma ddechreuad y llŷs uchel-awdurdod, § yr **O. C.**
 hwn, mewn ychydig flynyddoedd, a ddirywiodd **1559.**
 i'r fath raddau, fel ag y daeth i fod yn ffaidd **Llys**
 gan y bobl, ac y cafodd ei ddiddymu gan y sen- **uchel-**
 edd.^a **awdur-**
dod.

Pan orphenodd eisteddfod y senedd, cynnyg- **Llawer o**
 wyd llw uchafiaeth y frenhines, i'r esgobion; ond **esgobion**
 pawb o honynt a wrthodasant i'w gymmeryd, **yn cael eu**
 oddieithr Anthony Kitchen, esgob Llandaf, ac **troi allan.**
 mewn canlyniad, cawsant eu troi allan o'u hes-
 gobaethau.^b Yr oedd Anthony Kitchen, yr hwn
 a gyssegrwyd yn esgob Llandaf yn amser Harry
 yr wythfed, yn berchen ar gydwybod mor ys-
 twyth, fel ag y cydffurfiodd â'r holl gyfnewid-
 iadau a gymmerasant le yn yr eglwys yn ei amser

3 K 2

ef;

* Yn ol gwneuthur y gyfraith o unffurfiaid, nid oedd dim
 rhydd-did i neb i addoli'n gyhoeddus, ond yn ol ffurf eglwys
 Loegr. Bu y gyfraith hon yn achos o gynhyrfiadau mawrion
 yn y deyrnas, ac o niwed mawr i'r eglwys dros flynyddoedd
 lawer.

§ High Commission Court.

^a Burnet's Hist. Ref. B. IV. p. 345—356. Neal's Hist. Parit.
 Vol. I.

^b Burnet's Hist. Refor. B. IV. p. 358.

CANT
XVI.

Dr.
Morgan.

Thomas
Gold-
well.

Maurice
Clun-
nock.

ef; a thrwy hyny, daliodd afael yn esgobaeth Llandaf, nes i angeu i'w yru o honi. Dr. Henry Morgan, pan gafodd ei droi allan o esgobaeth Tŷ Ddewi, a aeth at ei berthynasau yn agos i Rydychen, lle y gorphenodd ei yrfa.* Wedi i Thomas Goldwell gael ei wneud yn esgob St. Asaph, gan y frenhines Mary, efe a fynodd genad gan y Pab i adnewyddu y tynerwch a roddid yn yr oes oedd cyn hyny i'r cyfryw ag a wnaent bererindodau i ffynon S. Gwenfrewi yn Nhref Ffynon. Yr oedd Thomas Goldwell mewn parch mawr gydâ y frenhines Mary, ac ychydig o ddyddiau cyn iddi farw, hi a'i henwodd ef i fod yn esgob Rhydychen, ac un Thomas Wood i fod yn esgob St. Asaph yn ei le ef. Ond bu farw y frenhines cyn iddynt gael eu sefydlu, a hwy a ffoisant eu dau o Frydain ar ddysfodiad Elizabeth i'r orsedd. Thomas Goldwell a aeth i Rhufain, lle y cafodd ei osod gan y Pab i fedyddio Iuddewon, ac i urddo y Saeson ag oedd yn ffoi yno o achos eu crefydd.^b Er i Maurice Clennock, o sir Gaernarfon, ar farwolaeth William Glynn, gael ei enwi i fod yn esgob Bangor, bu farw y frenhines Mary cyn iddo gael ei gyssegru; ac oblegid ei fod yn babydd, efe a aeth i Rhufain, lle y cafodd ei wneuthur yn beryglor i'r gymdeithas Saesneg ag oedd yno.^c

Pan

* Brown Willis. ^b Athenæ Oxonienses, Vol. I. p. 707.

^c Brown Willis.

Pan aeth wyth cant o'r diwygwyr allan o'r **CANT**
 wlad ar ddyfodiad Mary i'r orsedd, Mr. Wit- **XVI.**
 tingham, Williams, Sutton, ac Wood, ynghyd **Diwyg-**
 a'u teuluoedd a'u cyfeillion, a sefydlasant yn **wyr**
 ninas Francfort yn Germany. Gwedi myned at **Lloegr**
 swyddogion y ddinas, cawsant gennad i addoli **yn Franc-**
 yn eglwys y Ffrangcod,* ar yr ammod iddynt **fort**
 osod eu dwylaw wrth gyffes ffydd y Frangcod,
 a pheidio ymryson ynghylch defodau. Y Saeson
 gwedi cydsynio â'r pethau hyn, ac ymgynghori
 yn eu plith eu hunain, a benderfynasant, trwy
 gydsyniad pawb ag oedd yn bresennol, i beidio
 ag atleib yn uchel yn ol y gweinidog; ac i beidio
 ymarferyd y llyfr gweddi cyffredin, nâ'r offeren-
 grys. Ond i ddechreu yr addoliad cyhoeddus
 trwy gyfaddefiad cyffredinol o'u pechodau, yna
 i ganu salm. Gwedi hyny, i'r gweinidog i
 weddio am gynnorthwy yr Ysbryd Glân, a
 phregethu. Yn ol y bregeth, gweddi gyffred-
 inol dros bob gwlad a chyflwr, ond yn neilltuol
 dros Lloegr, ac ar ddiwedd y weddi, i adrodd
 gweddi yr Arglwydd, ac erthyglau eu ffydd; ac
 wedi canu, i'r gweinidog i'w gollwng hwynt
 ymaith trwy ddymuno y fendith. Gwedi cym-
 meryd meddiant o'r eglwys ar y nawfed ar hug-
 ain o fis Gorphenhaf, 1554, a gwneuthur dew-
 isiad o weinidog a diaconiaid i'w gwasanaethu
 dros

* Yr oedd protestaniad Ffrainc, a phrotestaniaid Lloegr
 yn addoli yn yr un lle, ar wahanol oriau.

CANT
XVI.

dros yr amser hyny, hwy a anfonasant at y brodyr ag oedd ar wasgar, i'w gwahodd i Francfort, lle y gallasant glywed gair Duw yn cael ei wir bregethu, yr ordinhadau yn cael eu hiawn weinyddu, a dysgyblaeth ysgrythyrol yn cael ei arferyd; yr hyn nas gallasant eu cael yn eu gwlad eu hun. Fel hyn y dechreuodd y Puritaniaid,* a'r neillduad hyny oddiwrth eglwys Loegr, ag sydd yn parhau yn y wlad hon hyd y dydd heddyw.*

Dechreu-
ad y Pu-
ritaniaid.

Y Purit-
aniaid
yn anfon
am farn
Calvin.

Gwedi sefydlu pethau yn y dull hyn, y brodyr yn Francfort, a anfonasant am Mr. John Knox o Geneva, Mr. Haddon o Strasburg, a Mr. Lever o Zurich, ac a'u dewisasant hwynt i fod yn weinidogion iddynt. Ond llawer o'r Saeson yn Germany a wrthodasant i uno âg eglwys Francfort, oblegid nad oeddent yn arferyd y llyfr gweddi cyffredin yn eu haddoliad. Mewn canlyniad i hyn, eglwys Francfort a anfonodd lythr at John Calvin, gweinidog Geneva, yr hwn oedd ŵr dysgedig a chymmeradwy yn mhlith y diwygwyr, i gael ei farn ef ar y pwngc. John Calvin a ysgrifennodd attynt, 'Ei fod ef yn 'tybied fod llawer o wendidau goddefadwy yn 'llyfr gweddi cyffredin Edward y chwechfed; 'ond

* En gelynyon a'u galwodd hwynt yn Buritaniaid gyntaf; oblegid eu bod am gael purach dysgyblaeth nâ'r un ag oedd gwedi ei sefydlu yn eglwys Loegr.

* Neal's Hist. Purit. Vol. 1.

CANT
XVI.

' ond mai dyledswydd gweinidogion Crist oedd
 ' myned ymhellach yn mlaen at berffeithrwydd;
 ' a phe buasai y diwygiad gwedi myned yn
 ' mlaen yn Lloegr, megis y dechreuodd, y bu-
 ' asai llawer o bethau yn llyfr gweddi cyffredin
 ' Edward, gwedi eu diwygio. Ond gan fod y
 ' diwygiad gwedi cael ei ddadymchwelyd yn
 ' Lloegr, a bod eglwys i gael ei gosod i fynu
 ' mewn lle arall, fod ganddynt gyflawn hawl i
 ' sefydlu y drefn hono ag oedd fwyaf er adeilad-
 ' aeth; ac na wyddai eise ddim beth oedd y rhai
 ' hyny yn feddwl, ag oedd yn hoffi gweddillion
 ' gwaddodion pabaidd, gymmaint.' Gwedi der-
 byn y llythr hwn, penderfynodd eglwys Franc-
 fort i fyned yn mlaen megis ag yr oeddent
 gwedi dechreu. Ymhen ychydig o amser gwedi
 hyn, Dr. Cox, ag oedd gwedi bod yn athraw i
 Edward y chwechfed, ac yn fawr ei sel dros y
 llyfr gweddi cyffredin, a ddaeth, â rhai o'i gyf-
 eillion, i Francfort, ac a dorodd trwy gytundeb
 yr eglwys, ac a rwystrodd y gwasanaeth cy-
 hoeddus, trwy ateb yn uchel ar ol y gweinidog.
 Ac ar y sabbath canlynol, un o'i gyfeillion, heb
 gydsyniad y gynnulleidfa, a aeth i fynu i'r ar-
 eithfa, ac a ddarllenodd yr holl weddi gyffredin.
 Mr. John Knox yn ei bregeth a feiodd arnynt
 am dori y cytundeb, ac a haerodd fod rhai peth-
 au yn goelgrefyddol ac amhur yn y llyfr gweddi
 cyffredin.*

Dr. Cox
 yn dyfod
 i Franc-
 fort ac yn
 peri cyn-
 nwrf yn
 yr egl-
 wys.

Mewn

• Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.Ymran-
iad ya
eglwys
Franc-
fort.

Mewn canlyniad i'r pethau hyn, bu ymraniad yn eglwys Francfort. Mr. Fox, awdwr Hanes y merthyron, ac eraill, a aethant i Basil, yn Switzerland; ac eraill a aethant i Geneva, lle y cawsant eu derbyn yn garedig. Y Saeson ag a aeth i Geneva, a osodasant i fynu ddysgyblaeth Geneva, ac a ddewisasant Mr. Knox, a Mr. Goodman, yn weinidogion iddynt. Gwedi i'r ymraniad gymmeryd lle yn eglwys Francfort, a Dr. Cox i osod Mr. Horn yn weinidog yno, anghytunodd y gynnulleidfa drachefn, er mawr waradwydd i grefydd, a thramgwydd i'r bobl yn mhlith pa rai yr oeddent yn ymdeithio. O'r diwedd swyddogion Francfort, a'u cynghorasant hwynt i gladdu pob peth mewn angof, ac i ddewis swyddogion newyddion yn lle y rhai ag oedd gwedi rhoddi i fynu. Ac fel ag yr oeddeu dysgyblaeth hwynt yn ddiffygiol yn y pyngciau mewn dadl, iddynt ddewis gwyr o'u plith eu hun i wneuthur ffurf newydd o ddysgyblaeth, neu i ddiwygio yr hen un; ac iddynt wneuthur hyn cyn y dewisient iddynt eu hunain swyddogion eglwysig. Mewn canlyniad i'r cyngor hwn, pymtheg o'r aelodau a aethant ynghyd â gwneuthur ffurf newydd o ddysgyblaeth; a chwedi ei orphen, cafodd ei arwyddo gan yr holl eglwys, a buant byw yn heddychlon hyd farwolaeth y frenhines Mary.*

Pan

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

Pan wybu yr alltudion fod Elizabeth yn teyr- CANT XVI.
 nasu, anfonasant lythyrâu y naill at y llall, a Yr all-
 chymmerodd heddwch cyffredinol le rhyng- tudion
 ddynt; a dychwelasant i Loegr, mewn gobaith yn dych-
 o fwynhau rhydd-did cyflawn i addoli Duw, yn welyd i
 ol rheol ei air, a goleuni eu cydwybodau. Ond Loegr.
 llawer o honynt a gawsant eu siomi, o blegid
 nad oedd y ffurf o addoliad mor ysgrythyrol,
 na'r ddysgyblaeth mor bur, ag y dymunasent eu
 bod. Llawer o'r alltudion diwygiedig, gan
 hyny, gwedi dyfod i Loegr, a wrthodasant yr
 esgobaethau a gynnygwyd iddynt,* oblegid y
 gwisgoedd offeiriadol, a'r defodau eglwysig ag
 oedd mewn ymarferiad yn eglwys Loegr. A
 llawer o'r rhai a gymmerasant esgobaethau, a
 wnaethant hyny mewn dychryn, oddiar angen-
 rheidrwydd yr amseroedd, ac mewn gobaith y
 gallasant lwyddo gydâ y frenhines, i ddiwygio y
 ffurf o lywodraeth eglwysig. Yn mhlith y
 rhai hyn, yr oedd Grindal, Parkhurst, Sandys,
 Pilkington, ac ereill.

Gadawyd yr esgobaethau yn wag dros ryw
 amser, mewn dysgwyliad y buasai yr hen es-
 gobion yn cydffurfio; ond pan welwyd nad
 3 L oedd

* Yn mhlith y rhai hyn yr oedd Mr. Whitehead, Mr.
 Bernard Gilpin, yr hen Mr. Miles Coverdale, Mr. John
 Knox, yr hwn, gwedi hyny, a aeth i Scotland, Mr. Thomas
 Sampson, ac ereill.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.

Dr.
Young
esgob Tŷ
Ddewi.

Richard
Davies
esgob St.
Asaph.

Dr. Mey-
rick es-
gob
Bangor.
O. C.
1559.

oedd amser na dim arall yn abl i'w hysgogu hwynt, cafodd Dr. Matthew Parker ei gyssegru yn archesgob Canterbury, ac yn fuan gwedi hyn, efe a gyssegrodd esgobion i lanw yr esgobaethau ag oedd yn wâg.* Dr. Thomas Young a gyssegrwyd yn esgob Tŷ Ddewi, yn lle Dr. Morgan. Dr. Richard Davies, mab David ab Gronwy o sir Dinbych, yr hwn oedd wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, a wnaethpwyd yn esgob St. Asaph, yn lle Thomas Wood; a Dr. Rowland Meyrick o sir Fôn, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, ac oedd yn flaengeiniad* Lladdewibrefi, a gyssegrwyd yn esgob Bangor, yn lle Maurice Clennock.†

Y diwyg-
wyr yn
ddwy
blaid.

Yr oedd y diwygiad, y pryd hyn, gwedi ei sefydlu yn yr ynys hon, a'r diwygwyr gwedi ymrannu yn ddwy blaid; ac yr oedd dynion enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, yn perthyn i bob un o'r pleidiau hyn. Gelwid y blaid hono o ddiwygwyr, ag oedd gwedi cydffurfio â'r gosodiad eglwysig a sefydlasid gan y frenhines a'r senedd, yn ddiwygwyr y llys; a gelwid y blaid arall ag oedd yn gwrthod cydffurfio â gosodiad eglwys Loegr, ac am ddwyn y diwygiad yn mhellach yn mlaen, yn buritaniaid. Yr oedd y ddwy

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

* Precentor.

† Brown Willis.

ddwy blaid hyn, yn amrywio mewn llawer o **CANT**
bethau, fel y canlyn. **XVI.**

1. Diwygwyr y llys a dybient, fod gan frenin **Awdur-**
awdurdod i ddiwygio pob cam-arferion mewn **dod bren-**
athrawiaeth ac addoliad, o fewn ei deyrnas. **in mewn**
Ond y puritaniaid a dybient hyny yn afresym- **pethau**
ol; er hyny, hwy a gymmerasant y llw o uchaf- **crefydd-**
iaeth, yn ol yr esponiad ag oedd y frenhines yn **ol.**
roddi arno yn ei harchiad; sef nad oedd ond
addefiad o'i hadferiad hi, i hawl naturiol tywys-
ogion dros eu deiliaid.

2. Yr oedd diwygwyr y llys yn caniatáu fod **Eglwys**
eglwys Rhufain yn wir eglwys, er ei bod yn **Rhufain.**
llygredig mewn rhai pyngciau o athrawiaeth a
dysgyblaeth; fod ei holl weinyddiadau yn saf-
adwy, a bod y Pab yn wir esgob Rhufain, er
nad oedd yn ben i'r eglwys gyffredinol. Ond y
puritaniaid a haerent, mai anghrist oedd y Pab;
nad oedd eglwys Rhufain ddiin yn wir eglwys,
a bod ei holl weinyddiadau hi yn goel-grefyddol
ac eilun-addolgar.

3. Yr oedd y ddwy blaid yn cytuno fod yr **Llumman**
ysgrythrau yn rheol berffaith o ffydd; ond ni **dysgybl-**
addefai diwygwyr y llys, eu bod yn llumman* o **aeth.**
ddysgyblaeth a llywodraeth eglwysig, eithr
haerent i Grist a'i apostolion i adael i gallineb
swyddogion gwladol, i gyfaddasu llywodraeth
3 L 2 yr

* Standard.

CANT
XVI.

yr eglwys i lywodraeth y wlad lle y byddai cristianogaeth yn cael ei sefydlu. Ond y puritaniaid a dybient fod yr ysgrythyrau yn llumman dysgyblaeth, cystled a rheol ffydd; ac mai swyddogion eglwysig ac nid swyddogion gwladol, oedd i farnu pa un a bod y llywodraeth eglwysig a osodid i fynu yn unol â gair Duw.

Y ddysgyblaeth apostolaidd.

4. Diwygwyr y llys a haerent fod arferiad y brif eglwys, dros y pedwar cant cyntaf, yn rheol briodol o lywodraeth a dysgyblaeth eglwysig; ac mewn rhai ystyriaethau, yn well na rheol yr apostolion, yr hon, yn eu tyb hwynt, oedd gwedi ei haddasu at gyflwr mebyd yr eglwys; ond fod arferiad y brif eglwys dros ychydig o gantau gwedi hyny, yn cyfateb i ardderchawgrwydd sefydliad teyrnasol. Ond yr oedd y puritaniaid am gadw yn agos at yr ysgrythyrau, yn mhrif egwyddorion llywodraeth eglwysig; ac am beidio caniatáu un swyddog nac ordinhad eglwysig, ond y cyfryw ag oedd yn orchymmynedig yn yr ysgrythyr.

Pethau dibwys.

5. Dywedai diwygwyr y llys, y gallasai y pethau ag sydd yn ddibwys ynddynt eu hunain, ac heb eu gorchymyn na'u gwahardd yn yr ysgrythyr, megis defodau, gwisgoed, a'r cyffelyb, i gael eu sefydlu, a'u trefnu, a'u gwneud yn angenrheidiol, trwy orchymmyn y swyddog gwladol; ac yn y cyfryw amgylchiadau, fod yn ddyledswydd

edswydd ar y deiliaid i'w cadw. Ond yr oedd y puritaniaid yn barnu, na ddylasai y pethau hyn ag a adawodd Crist yn ddibwys, ddim gael eu gwneuthur yn angenrheidiol trwy gyfreithiau dynol; ac mai dyledswydd pawb oedd sefyll yn y rhydd-did â'r hon y rhyddhaodd Crist ni. Ac yn mhellach, gan fod y cyfryw ddefodau gwedi cael eu cam-arferyd i eilun-addoliaeth, ac yn tueddu yn naturiol i arwain dynion yn ol at bablyddiaeth a choelgrefydd, nad oeddent mwyach ddim yn ddibwys, ond i gael eu gwrthod fel pethau anghyfreithlon.

CANT
XVI.

6. Yr oedd y ddwy blaid yn cytuno yn rhy Unffurf-
dda, i haeru yr angenrheidrwydd o unffurfia^{iad}.
mewn addoliad cyhoeddus, ac i ymarferyd cleddyf y swyddog gwladol, i gynnal ac amddiffyn eu gwahanol egwyddorion; a phob un o honynt yn eu tro, a gam-arferasant yr awdurdod gwladol, pan allent ei gael o'u plaid. Uchafiaeth y frenhines, a chyfreithiau y wlad, oedd rheol unffurfiaid diwygwyr y llys; a deddfau cymmanfaodd taleithiol, a theyrnasol, ag oedd yn cael eu caniatáu a'u cymmell gan y swyddog gwladol, oedd rheol unffurfiaid y puritaniaid. Ond nid oedd un o'r pleidiau hyn am roddi cyflawn rydd-did i'w cydwladwyr i arferyd yr hawl naturiol sydd gan bob dyn i farnu drosto ei hun mewn pethau crefyddol.*

Gwedi

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.Ymwel-
iad cyff-
redinol.O. C.
1559.Ymwel-
wyr
Cymru.

Gwedi sefydlu y diwygiad, y frenhines a roddodd orchymmyn i'r esgobion ac ereill, i fyned i ymweled â'r holl eglwysi yn yr amrywiol esgobaethau trwy y deyrnas; i gael gweled beth oedd sefyllfa yr offeiriaid a'r eglwysi, ac i ddiwygio y pethau ag oedd yn feius ynddynt.* Dr. Richard Davies, Dr. Rowland Meyrick, Dr. Thomas Young, a Richard Pates, a gawsant eu gosod i ymweled âg esgobaethau Tŷ Ddewi, Llandaff, Bangor, St. Asaph, Henffordd, a Chaerwrangon.^b Dywedir i'r ymwelwyr hyn, ddinystrio y delwau, a'r allorau, a'r llyfrau pabaidd, ynghyd â'r llestri ag oedd yn yr eglwysi at achosion coel-grefyddol; ac iddynt hefyd droi allan lawer o offeiriaid pabaidd. Mewn canlyniad i hyn, bu llawer o blwyfau yn hir heb offeiriaid; oblegid nid oedd etto nifer ddigonol o offeiriaid diwygiedig, ag oedd yn foddlon i gydffurfio â holl osodiadau eglwys Loegr, i lanw lle y rhai a droisid allan. Yr esgobion, gan hyny, yn lle gadael i'r offeiriaid puritanaidd, ag oedd yn enwog mewn duwioldeb a dysgeidiaeth, i weinidogaethu heb y gwisgoedd gosodedig.* a urddasant

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

^b Cam. Reg. Vol. I.

* Yr hen Miles Coverdale, ag oedd gwedi bod yn esgob Exeter, a chwedi cynnorthwyo Tyndal i gyfieithu y Bibl, a gafodd bersonaeth yn agos i bont Llundain, a chennad i weinidogaethu heb y gwisgoedd.

asant grefftwyr, ac ereill ag oedd yn medru dar-
llain, ac yn foddlon cydffurfio â threfn yr eglwys,
er nad oeddynt yn abl pregethu. Yn ganlynol,
ni bu fawr o bregethu yn y wlad dros lawer o
flynyddoedd; a dywedai Dr. Meyrick, esgob
Bangor, nad oedd ganddo ef, y pryd hyny, ond
dau bregethwr yn ei holl esgobaeth. Ac y mae
yn debygol iawn, nad oedd cyflwr yr esgobaeth-
au ereill fawr yn well.* Dr. Young a gafodd ei
symud y flwyddyn hon o esgobaeth Tŷ Ddewi, i
archesgobaeth York; a Dr. Davies, esgob St.
Asaph, a ddyrchafwyd i esgobaeth Tŷ Ddewi yn
ei le ef; a chyssegrwyd Dr. Thomas Davies o
sir Gaernarfon, yn esgob St. Asaph.†

CANT
XVI.Cyflwr
tlawd
Cymru.
O. C.
1560.

Pan oedd yr hen Gymry yn y cyflwr galarus
hwn, heb un Bibl,* yn eu iaith eu hunain, na
fawr ymryn i
gyfieithu
y Bibl i'r
Cym-
raeg.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

† Brown Willis.

O. C.
1562.

* Mae Dr. Davies, esgob Tŷ Ddewi, yn ei lythyr o flaen
y Testament newydd, yn dywedyd iddo ef, pan oedd yn
fachgen, i weled pum llyfr Moses yn Gymraeg yn un† ei
ewythr, yr hwn oedd yn ŵr dysgedig; ond nad oedd neb
yn priso y llyfr hwnw. Nid annhebygol yw, fod y Bibl,
neu ranau o hono, gan y Cymry yn y iaith Gymraeg, o'r
amser yr anfonodd Duw ef yma, hyd ddechreuad y diwyg-
iad. Ond gan nad oedd rhydd-did gan y bobl i'w ddarllen
yn amser pabyddiaeth, a'r gelsyddyd o argraffu heb ei dwyn
i'r wlad, nid allasai fod llawer o Fiblau gan y Cymry y pryd
hyny. A phau ystyriom y difrod a fu ar lyfrau y Cymry yn
rhyfeloedd Owen Glandwr; ac i lawer o lyfrau da gael eu
llosgi gyda y rhai drwg, pan dyuwyd i lawr y mynachlog-

CANT
XVI.

fawr o athrawon i'w hyfforddu yn y ffordd i'r bywyd, gwelodd Duw fod yn dda i dueddu y senedd i roddi gorchymyn i gyfieithu yr ysgrythyrau, a llyfr gwasanaeth yr eglwys, i'r iaith Gymraeg. Ac fel annogaeth i'r gorchwyl angenrheidiol hwn, y frenhines a ganiataodd fraint-lythyr dros saith mlynedd, i William Salisbury, o Llanrwst, a John Waley, argraffydd o Lundain, a'u hetifeddion, i argraffu y Bibl, a'r llyfr gweddi cyffredin, a llyfrau defnyddiol ereill, yn Gymraeg; ond i esgobion Henffordd, Tŷ Ddewi, Llandaff, St. Asaph, a Bangor, neu ryw ddau o honynt ag oedd yn hyddysg o'r iaith, i'w darllen a'u cymmeradwyo yn gyntaf. Yn nghylch yr amser hyn, yr adchwiliwyd ac y newidiwyd yr erthyglau crefydd a ffurfiasid yu amser Edward y chwechfed, ac y sefydlwyd hwynt yn ol y drefn ag y maent yn bresennol yn eglwys Loegr.* Ond ni osododd pawb o'r offeiriaid eu dwylaw wrthynt y pryd hyny.*

Yr

ydd, nid rhyfedd fod Dr. Davies, esgob Tŷ Ddewi, yn dywedyd yn ei lythyr, fod yn amheus ganddo pa un a allasid gweled yn holl Gymru y pryd hyn, un hen Fibl ya y iaith Gymraeg. Mae yn debygol, gan hyny, nad oedd un Bibl Cymraeg yn Nghymru o'r amser y dinystriwyd y mynachlogydd hyd y pryd hyn.

* Strype's Annals, Vol. I. p. 309, 325, 326, 434.

* Y gwyr canlynol, yn mhlith ereill, a osodasant eu dwylaw wrth yr erthyglau. Esgob Tŷ Ddewi, esgob St. Asaph, esgob Bangor, Thomas Linnett, myniedydd Tŷ Ddewi, John

Yroedd amryw o offeiriaid eglwys Loegr, y pryd hyn, fel y puritaniaid, am ddwyn y diwygiad yn mhellach ymlaen, a dygasant ysgrifennu i gymmanfa yr offeiriaid, wedi ei harwyddo gandri ar ddeg o offeiriaid, ac yn cynnwys y deisyfiadau canlynol:

1. I'r holl ŵyliau, ond y Sabbath a phrif-ŵyliau Crist, i gael eu diddymu. 2. I'r offeiriaid yn mhob eglwys plwyf, i droi eu wyneb at y bobl wrth ddarllen y llyfr gweddi cyffredin, fel y gallai pawb eu clywed. 3. I adael heibio arwydd y groes yn y bedydd. 4. I adael pawb i'w dewisiad eu hun yn nghylch penlinio yn y swper sanctaidd. 5. I'r offeiriaid i ddarllen y gwasanaeth yn yr offeren-grys yn unig. 6. I'r organs i gael eu symud o'r eglwysi. Bu dadl mawr yn mhlith yr offeiriaid yn nghylch y pethau hyn; a phan ranodd y gymmanfa, yr oedd deunaw a deugain drôs y deisyfiadau, a phedwar ar hymtheg a deugain yn eu herbyn. Yn ganlynol, ni wnaethpwyd un cyfnewidiad yn nesodau yr eglwys. Dywedir fod mwy o offeiriaid

CANT
XVI.

Yr offeiriaid am ychwaneg o ddiwygiad.

Aflwyddiant y puritaniaid.

3 M

iaid

Pratt, archdiacon Tŷ Ddewi, John Butler, archdiacon Aber-
teifi, Walter Jones, archdiacon Aberhonddi, William Con-
stantine, myniedydd Tŷ Ddewi, Hugh Jones o St. Asaph,
Richard Rogers, archdiacon St. Asaph, Edmund Meyrall,
archdiacon Bangor, Hugh Morgan, myniedydd Bangor,
Nicolas Robinson, archdiacon Meirionydd, Andreas Pearson,
myniedydd Llandaf, a Thomas Powell, myniedydd St. Asaph.

Strype's An. Vol. I. p. 327.

CANT iaid Cymru yn erbyn, nâ thros y deisfyadau
XVI. uchod.*

Y frenhi-
nes yn
anfodd-
lon i'r
Purit-
anaid.

Pan glybu y frenhines fod llawer o'r offeiriaid yn darllen y gwasanaeth, ac yn gweini yr ordinadau yn amlach heb y gwisgoedd offeiriadol nag ynddynt, hi a anfoddlonodd yn fawr, ac a anfonodd at yr arch-esgobion, i ddeisyf arnynt i roi gorchymmyn i'r esgobion i chwilio i mewn i'r pethau hyn, ac arferyd moddion effeithiol i beri i'r holl offeiriaid i gyd-ffurfio â'r holl ddefodau gosodedig; ac na chai neb ddyrchafiad eglwysig o hyny allan, ond y cyfryw ag oedd yn foddlon i gyd-ffurfio â holl ddefodau yr eglwys. Yr esgobion a'r offeiriaid puritanaidd, pan welsant fod yr ystorom yn dechreu casglu, a wnaethant eu goreu i'w throï heibio; ond yr oedd y frenhines â'i bryd ar gadw pethau yn y dull ag yr oeddent gwedi eu sefydlu. Ac arch-esgob Canterbury, i'r dyben i ddystewi yr offeiriaid puritanaidd, a roddodd orchymmyn na byddai neb i roddi cenad iddynt i bregethu yn eu heglwysi ar awdurdod yr hen fraint-lythyrau* a roddasid iddynt; ac na chai neb fraint-lythyr newydd i bregethu, ond y cyfryw ag oedd yn foddlon i rwymo eu hunain, na fyddai iddynt, o hyny allan, a slonyddu y gosodiad cyffredin, nac amrywio oddi-

Sel arch-
esgob
Canter-
bury dros
ddefodau
yr eg-
lwys.

* Strype's Annals, Vol. I, p. 337—339.

* Licences.

CANT
XVI.

oddiwrtho. Y puritaniaid, yn aqabl i wneuthur hyny yn gydwybodol, a gadwasant eu hen fraintlythyrau, ac a wnaethant y defnydd goreu a allasent o hynynt, trwy fyned oddi amgylch o eglwys i eglwys, i bregethu lle y caent genad. Cafodd llawer o offeiriaid eu troi allan y pryd hyn, oblegid na allent yn gydwybodol i addoli Duw yn y gwisgoedd pabaidd. Gorfû ar rai o honynt gymmeryd swyddau gwladol; aeth ereill dros y môr, ac ereill i Scotland, lle yr oedd y diwygiad yn llwyddo; ond llawer o'r rhai ag oedd â theuluoedd lluosog ganddynt a gawsant eu dwyn i'r tlodi mwyaf. Gwell oedd gan yr archesgob, mae yn debygol, fod y bobl yn gyffredin heb bregethau ac ordinhadau efengylaidd, nag iddynt i'w cael heb yr offeren-grys a'r capan.*

Yr offeiriaid puritanaidd yn gweled nad oedd yn bosibl iddynt i lwyddo gydâ y frenhines a'i swyddogion, a dybiasant mai eu dyledswydd hwynt oedd gosod eu hachos ger bron y byd. Yn ganlynol, hwy a argraffasant lyfr dan yr enw, 'Cyboeddiad o ymddygiad y gweinidogion hyny 'yn ninas Llundain, a wrthodasant wisgo gwisgoedd gweinyddawl eglwys y Pab.' Yn y llyfr hwn y maent yn dangos nad oedd y prophwydi na'r apostolion yn cael eu gwahaniaethu trwy eu gwisgoedd. Fod y wisg liain yn briodol i offeiriadaeth eiriadol.

O. C.
1566.Tyb y
puritan-
iaid yn
nghylch
y gwisg-
oedd offeiriadol.

3 M 2

* Neal's Hist. Purit. Vol. I.

CANT
XVI.

eiriadaeth Aaron, ac yn arwyddo rhyw beth i gael ei gyflawni yn Nghrist a'i eglwys. Nad oedd gwahaniaeth gwisgoedd ddim yn beth cyffredin yn yr eglwys gristianogol dros hiramser gwedi dyfodiad anghrist. I'r offeren-grys, neu y wisg wen, ddyfod i'r eglwys Iuddewig oddi wrth yr Aiphtiaid, ac mai y Pab Sylvester, oddi amgylch y flwyddyn tri chant ac ugain o oed Crist, oedd y cyntaf a orchymmynodd i'r swper sanctaidd gael ei weini mewn gwisg wen; a'i reswm ef dros hyny oedd, o blegid i gorph Crist gael ei gladdu mewn lliain gwyn. Fod y gwisgoedd wedi eu cam-arferyd i eilun-addoliaeth, a phob math o ddewiniaeth gan y pabyddion. Fod y gwisgoedd yn dramgwydd i gristianogion gweinion, ac yn annogaeth i'r pabyddion anwybodus a chyndyn. Nad yw y gwisgoedd, ar y goreu, ond gosodiadau dynol, a phe buasant yn bethau dibwys, na ddylasid dim eu harddodi, o blegid fod hyny yn droseddiad o'r rhydd-did â'r hon y rhyddhaodd Crist ni. Yn ddiweddaf, y maent yn dangos fod yr holl ddifinyddion tramor, yn barnu y gwisgoedd, er nad oeddent yn foddlon i beryglu y diwygiad yn ei febyd o'u bachos.*

Gorth-
rymder y
puritan-
iaid.

Cyn gynted ag y daeth y llyfr hwn allan, llawer a ysgrifenasant yn ei erbyn; ond y puritan-iaid

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 151.

iaid a'u hattebasant hwynt oll; a chymmaint oedd awydd y bobl am ddarllen eu llyfrau hwynt, fel ag y gwnaethpwyd cyfraith i rwystro pawb, o hyny allan, i gyhoeddi llyfrau yn erbyn gorchymmynion y frenhines; ac y byddai i bwy bynag a argraffai y cyfryw lyfrau, gael ei garcharu dros dri mis, a fforffedu ei holl lyfrau, ac na chai arferyd y gelfyddyd o argraffu-byth yn ol hyny.^a

CANT
XVI.

Pan welodd yr offeiriaid puritanaidd nad oedd gobaith iddynt gael gweinidogaethu yn yr eglwys sefydledig heb arferyd y gwisgoedd pabaid, a bod nifer luosog iawn o'r bobl gyffredin o'r un farn a hwynt yn nghylch y gwisgoedd, hwy a ymgynghorasant lawer â'r Arglwydd, ac â'u gilydd yn nghylch eu dyledswydd yn y cyfryw amgylchiadau; ac o'r diwedd penderfynasant i neillduo oddiwrth eglwys Loegr, a chyfarfod, fel y caffent gyfleustra, mewn tai neillduol, a lleodd ereill, i addoli Duw mewn dull didramgwydd i oleuni eu cydwybodau, a gwneuthur arferiad o lyfr gwasanaeth Geneva yn unig.^b

Y puritaniaid yn neillduo oddiwrth eglwys Loegr. O. C. 1566.

Er y buasai puritaniaid yr amser hyny, yn aros yn eglwys Loegr, pe buasid yn gadael iddynt weinidogaethu heb arferyd y gwisgoedd, a rhai o'r

^a Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 153.

^b Ibid. p. 154.

CANT

XVI.

o'r defodau: yr oeddent hwy yn gwrthddadleu yn erbyn llawer o bethau ereill, megis, 1. Yr awdurdod gwladol ac eglwysig ag oedd yn gysylltedig â swydd esgob. 2. Enwau a swyddau archdiaconiaid, deoniaid, a swyddwyr yr eglwysi cadeiriol. 3. Awdurdod mawr yr esgobion a'r canghellwyr yn eu llysoedd ysbrydol. 4. Diffyg dysgyblaeth. 5. Rhai pethau yn y llyfr gweddi, cyffredin, yn neillduol yn ngwasanaeth priodas a chladdedig. 6. Darllen yr apocrypha yn yr eglwys, a gadael heibio ranau o'r ysgrythurau canonaidd. 7. Fod llawer o'r offeiriaid yn byw heb bregethu, ac yn mhell oddiwrth eu praid. 8. Fod cynnifer o'r bywioliaethau heb fod yn rhoddiad y plwyfogion. 9. Llawer o'r gwyliau. 10. Dull yr addoliad yn yr eglwysi cadeiriol. 11. Y defodau gosodedig; megis, arwydd y groes yn y bedydd. Tadau a mamau bedydd. Bedydd esgob. Penlinio yn y swper sanctaidd. Plygu wrth enw Iesu. Y fodrwy yn y briodas. Gwisgo y wisg wen, a rhai defodau ereill. Dyma y pethau mwyaf neillduol ag oedd y puritaniaid, y pryd hyny, yn gwrthddadleu yn eu herbyn; ond gan nad oedd dim gwahaniaeth rhyngddynt hwy a'r cyd-ffurfwyr mewn athrawiaeth, yr oeddent yn gobeithio, pe buasent yn cael eu dyoddef i weinidogaethu heb y gwisgoedd, y buasai llawer o'r pethau hyn yn cael eu diwygio mewn amser.*

Ar

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 157—161.

Ar farwolaeth Anthony Kitchin, cafodd Hugh Jones ei gyssegru yn esgob Llandaf yn ei le ef. **CANT XVI.**
 Yr oedd Hugh Jones yn Gymro genedigol; ac y Hughes, mae yn debygol nad oedd un Cymro wedi bod yn Jones, esgob Llandaf. er ys tri chant o flynyddoedd o'r Llandaf. blaen.* Y flwyddyn hon, cafodd y Testament O. C. 1567. Newydd ei argraffu yn y iaith Gymraeg, yn llyfr Argraffu y Testament Newydd yn iaith Gymraeg. pedwar plyg, wedi ei ddosparthu yn llyfrau y Testament Newydd yn iaith Gymraeg. a phennodau, fel ag y mae yn bresennol; a'r rhwydd yn iaith Gymraeg. swm a'r cynnwysiad o flaen pob llyfr a phennod, ac eglurhad o'r geiriau anhawdd ar ymyl y ddalen. Ond nid oedd ynddo gyfeiriadau at adnoddau cyfatebol, oblegid nid oedd y pennodau wedi eu dosparthu yn adnoddau, oddi eithr mewn rhai llyfrau tu a diwedd y Testament. Dr. Rich- Cyfieith- ward Davies, esgob Tŷ Ddewi, oedd y gwr a gyf- wyr y Testa- ieithodd ail lythyr Paul at Timotheus, y llythyr ment Ne- at yr Hebreaid, llythyr Iago yr apostol, y'nghyd wydd i'r iaith â dau lythyr Pedr. Thomas Huet, cantor Tŷ Gym- Ddewi, a gyfieithodd lyfr y Datguddiad; a Mr. raeg. W. Salisbury, o Lanrwst, a gyfieithodd y rhanau ereill o'r Testament Newydd.* Dr. Davies, es- Llythyr gob Tŷ Ddewi, a osododd o flaen y Testament esgob Tŷ hwn lythyr yn y iaith Gymraeg at ei gydwlad- Ddewi at Ddewi, yn neillduol frigolion esgobaeth Tŷ Dde- y Cymry. wi.* Y mae yr esgob, yn y llythyr hwnw, yn galw

* Brown Willis.

* Dr. Llewelyn's Hist. Account. Camb. Reg.

* Argraffwyd y trydydd argraffiad o'r llythyr hwn yn Nghaerfyrddin, yn y flwyddyn 1774.

CANT
XVI.

Cyssegr-
iad y
Testa-
ment
Cymraeg
i'r fren-
hines.

galw ar y Cymry, yn y modd mwyaf cariadus, i ddyhuno o'u cwsg, ac i dderbyn a gwerthfawrogi y rhodd ardderchog ag oedd yn awr yn cael ei chynnyg iddynt. Y mae yn dwyn ar gof iddynt, pa fodd y cadwodd yr hen Gymry yr efengyl yn ddilwgr yn eu gwlad dros lawer o oes-oedd, a'r erledigaethau a ddyoddefasant o'i phlegid. Gwedi hyny y mae yn dangos pa fodd y cawsant, o'r diwedd, eu llygru, a'u dwyn yn gaeth gan babyddiaeth, a pha fodd y cafodd eu llyfrau eu dinystrio o bryd i bryd, nes i'w holl waith, yn mron, gael ei ddyfetha. Yna y mae yn mawrygu y goleuni ag oedd wedi tywynu ar bob gwlad, er pan ddyfeiswyd y gelfyddyd o argraffu llyfrau, ac yn galaru fod y Cymry wedi manteisio cyn lleied oddiwrth y gelfyddyd honno. Ond er eu cysur, y mae yn dywedyd, wedi hyny, fod eu hesgobion, trwy gynnorthwy William Salisbury, ynghylch rhoddi iddynt yr holl Fibl yn eu hiaith eu hunain; fod y Testament Newydd yn barod, a'i fod yn gobeithio na fyddent yn hir heb gael yr Hen Destament hefyd.* Heblaw y llythyr hwn, yr oedd dydd-lyfr, a chyssegriad i'r frenhines Elizabeth, o waith William Salisbury, yn y iaith Saesneg, wedi ei osod o flaen y Testament Cymraeg. Y mae William Salisbury, yn y cyssegriad hwnnw, yn dangos fod y Cymry wedi bod yn addoli delwau, clych, ac
esgyrn

* Llythyr R. Davies, esgob Tŷ Ddewi, at y Cymry.

esgyrn dynion, yn lle y gwir Dduw. Wedi hyny y mae yn diolch i'r frenhines am waredu miloedd o'i gyd-wladwyr o dywyllwch coel-grefydd a phabyddiaeth. Y mae ef hefyd yn dangos fod y Cymry, yn yr amser gynt, yn fwy anewyllysgar nâ neb i dderbyn pabyddiaeth, ond nad oedd neb, y pryd hyny, yn fwy anewyllysgar i ymadael â'r grefydd gyfeiliornus hono nâ hwynt-hwy. Yna y mae yn dywedyd fod y gwaith o gyfieithu ac argraffu yr ysgrythrau wedi ei osod gan esgobion Cymru arno ef; a'i fod ef, yn eu henwau hwynt, yn cyflwyno y Testament Newydd yn y iaith Gymraeg iddi hi, ac yn dymuno arni i'w osod yn ei llyfr-dŷ.* Mr. William Salisbury, y flwyddyn hon, a argraffodd hefyd y llyfr gweddi cyffredin yn y iaith Gymraeg. A Gruffydd Roberts, yr hwn a ddygasid i synu yn athrofa Sienna, yn yr Ital, dan nawdd William Herbert, iarll Penfro, a argraffodd Ramadeg Cymraeg, y flwyddyn hon, yn Milan.†

CANT
XVI.Y llyfr
gweddi
cyffredin
yn Gym-
raeg.Gra-
madeg
Cym-
raeg.Bibl yr
esgobion.
O. C.
1568.

I'r dyben i osod o'r neilldu gyfieithad Geneva, yr hwn oedd wedi rhoddi tramgwydd i rai, cafodd Bibl daublyg ei gyhoeddi yn y iaith Saesneg, yr hwn a elwir yn Fibl yr esgobion. Nid oedd hwn ond cyfieithad Cranmer, wedi ei adchwilio a'i ddiwygio gan amryw o'r esgobion a dysgedigion ereill. Yn y Bibl hwn y mae map o wlad

3 N

Canaan

* Dr. Llewelyn's Hist. Account.

† Camb. Biog.

CANT
XVI.

Marwol-
aeth
esgob
Barlow.

Marwol-
aeth
Hum-
phrey
Llwyd.

Canaan o flaen llyfr Genesis; a map o'r lleodd a enwir gan y pedwar efengylwyr, y'nghyd â theithiau Crist a'i apostolion, o flaen efengyl Matthew. Dyma y Bibl a ddarllenid yn eglwysi Lloegr, hyd oni ddaeth y cyfieithad diweddaf allan yn amser Iago y cyntaf.^a Y flwyddyn hon y bu farw William Barlow, ag oedd gwedi bod yn esgob St. Asaph a Thŷ Ddewi, ac wedi hyny, Bath a Wells. Yn nheyrnasiad y frenhines Mary, efe a garcharwyd, ond gwedi diango o'r carchar, efe a aeth i Germany, lle yr arosodd hyd farwolaeth Mary. Gwedi iddo ddychwelyd yn amser Elizabeth, efe a gafodd ei wneuthur yn esgob Chichester, ac yno y bu efe hyd ddydd ei farwolaeth.^b Yr un flwyddyn, hefyd, y bu farw Humphrey Llwyd, o Dinbych, yr hwn oedd yn hynafiaethydd dysgedig. Humphrey Llwyd, wedi astudio physygwriaeth yn Rhydychen, a arferodd yr alwad honno yn lle ei enedigaeth, a bu yn cynnrychioli y lle hwnw yn y senedd. Yr oedd yn ŵr enwog yn ei ddydd, ac a ysgrifennodd amryw lyfrau i egluro hanes y Cymry.^c *

Er

^a Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 167.

^b Godwin's Catalogue.

^c Camb. Biog.

* Megis, 1. Commentarioli Britannicæ Descriptionis Fragmentum. Thomas Twyne, yn y flwyddyn 1753, a gyhoeddodd gyfieithad o'r llyfr hwn yn y iaith Saesneg, dan yr enw, Breviary of Britain. 2. De Mona Druidum Insulâ.

Er fod y grefydd brotestanaidd gwedi cael ei sefydlu y pryd hyn yn y deyrnas hon, yr oedd y pabyddion yn lluosog iawn trwy yr holl wlad, a llawer o honynt a wrthryfelasant yn erbyn y llywodraeth. Y Pab, i'r dyben i gryfhau dwylaw y gwrthryfelwyr pabaidd yn Lloegr, a ysgymunodd y frenhines Elizabeth, fel un ag oedd, yn ei dyb ef, yn cyfeiliorni oddiwrth y gwirionedd, ac yn rhoddi annogaeth i gyfeiliornwyr. Yn y llythyr o ysgymundod, y mae y Pab yn difuddio y frenhines o'i choron, ac yn rhyddhau ei holl ddeiliaid oddiwrth eu rhwymau i roddi ufuddod iddi. Er i hyn ddychrynu ychydig ar y llywodraeth, a'i gwneuthur yn fwy gwiliadwrus, dangbsodd y bobl, yn gyffredin, nad oedd taranau y Pab, yn awr, yn cael nemawr o effaith arnynt. Ond er nad oedd y llywodraeth mewn nemawr o berygl oddiwrth y weithred hon o ei ddo y Pab, cymmerodd y frenhines achlysur oddiwrth yr amgylchiad, i wneuthur cyfreithiau cospawl yn erbyn y pabyddion, y rhai, yn eu canlyniadau, a fuant yn niweidiol hefyd i'r puritaniaid. Y flwyddyn ganlynol, gwnaethpwyd cyfraith i beri i'r holl offeiriaid ag oedd â phersonaethau ganddynt, i osod eu dwylaw wrth erthyglau yr eglwys. Pan osodwyd y gyfraith

CANT
XVI.

Y Pab yn
ysgym-
uno y
frenhi-
nes.
O. C.
1569.

3 N 2

hon

Antiquati suæ restituta, 1568. 3. Chronicon Walliæ, a Rege Cadwalader, usque ad A. D. 1294. M. S. 4. Hanes Cymru, yr hwn a gyhoeddwyd gan Dr. Powell yn y flwyddyn 1584.

**CANT
XVI.**

**Cant o
offeiriaid
yn cael eu
troiallan.**

**O. C.
1572.**

**Yr eglwys
bresby-
teraidd
gyntaf yn
Lloegr.**

**O. C.
1572.**

**William
Hughes,
esgob St.
Asaph.
O. C.
1573.**

hon mewn grym, cafodd cant o offeiriaid eu difuddio o'u bywioliaethau, oblegid gwrthod o honynt osod eu dwylaw wrth yr erthyglau.*

Y puritaniaid, yn gweled nad oedd gobaith iddynt gael diwygiad cyhoeddus gan y llywodraeth, a gytunasant i'w geisio mewn ffordd mwy dirgel; ac i'r dyben hyn, hwy a ffurfiasant eglwys yn mhentref Wandsworth, gerllaw Llundain, yr hon oedd yr eglwys bresbyteraidd gyntaf yn Lloegr. Er iddynt gymmeryd y gofal mwyaf i gadw pob peth yn ddirgel, daeth eu hymddygiad i glustiau y llywodraethwyr, a rhoddwyd gorchymryn i osod y gyfraith unfurfiad mewn grym. Ond er fod swyddogion y frenhines yn gwybod fod eglwys bresbyteraidd yn Wandsworth, nid oeddent yn abl i gael allan y cyfryw ag oedd yn aelodau ynithi, nac ychwaith i rwystra eglwysi ereill ar yr un-lluniad, i gael eu gosod i fynu mewn siroedd cymmydogaethol.^b Bu farw Dr. Thomas Davies, esgob St. Asaph, y flwyddyn ar ol hon, a chyssegrwyd William Hughes, mab Hugh ab Kendrick, o sir Gaernarfon, yn esgob yn ei le ef. Yr oedd William Hughes wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen a Chambridge, ac yn ŵr dysgedig iawn.^c

Yr

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 169, 170, 179, 180, 190.

^b Ibid. p. 202.

^c Brown Willis.

Yr oedd y cyfreithiau cospawl ag oedd yn awr mewn grym yn erbyn pawb nad oedd yn cydffurfio âg eglwys Loegr, mewn athrawiaeth a dysgyblaeth, yn pwysu yn drymach ar y bedyddwyr ag oedd wedi dyfod o Germany, ac yn gwrthod uno âg eglwysi Lloegr, nag ar neb arall. Cyfododd dau fath o fedyddwyr gyda y diwygiad yn Germany. Nid oedd y naill yn amrywio oddiwrth gristianogion yn gyffredinol, ond ynghylch deiliaid a dull bedydd. Ond yr oedd y rhai ereill yn ddynion penboeth, a ffyrnig yn eu tymherau, yn siarad mewn dull mor annysalladwy am grefydd, fel ag y dygasant waradwydd mawr ar y lleill, er nad oeddent yn ei haeddu. Cafodd amryw o'r rhai hyn eu cymmeryd i fynu mewn tŷ yn Llundain, lle yr oeddent wedi cyfarfod i addoli Duw. Pedwar o honynt a ddad-ddywedasant y cyfeiliornadau canlynol ag oeddent yn eu dal: 1. 'Na chymmerodd Crist gnawd o syl-wedd Mair.' 2. 'Y dylid ail-fedyddio babanod rhieni duwiol.' 3. 'Na ddylai un cristion fod yn swyddog gwladol.' 4. 'Nad yw yn gyfreithlon i gristion gymmeryd llw.' Ond ereill a wrthodasant i wadu y pethau hyn; a chafodd naw o honynt eu halltudio, a dau eu llosgi, er mor daer y bu Mr. Fox, awdwr hanes y Merthyron, ac ereill, yn ymbil ar y frenhines drostynt.*

CANT
XVI.Erlid y
bedydd-
wyr.
O. C.
1575.Llosgi
dau o'r
bedydd-
wyr yn
Llundain.Yr O. C.
1575.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 228.

CANT
XVI.

Presby-
teriaid
yn gwei-
nidog-
aethu yn
eglwys
Loegr.
O. C.
1578.

Yr oedd llawer o'r offeiriaid ag oedd y pryd hyn yn gweinidogaethu yn eglwys Loegr, wedi eu hurddo gan henuriaid eglwysi Germany, yn ol dull y presbyteriaid; ac nid oedd neb yn ammeu cadernid eu hurddiad hwynt; o blegid yn ol y gyfraith a wnaethpwyd yn y drydedd flwyddyn ar ddeg o deyrnasiad Elizabeth, yr oedd urddiad eglwysi diwygiedig mewn gwledydd tramor, yn cael ei gyhoeddi yn safadwy; a'r cyfryw nad oeddent wedi cael un urddiad arall, yn cael eu hystyried yn addas i weinidogaethu yn eglwys Loegr. Ond yn nghylch yr amser hyn, Sandys arch-egob York, a ddechreuodd ammeu priodoldeb y drefn hon, ac a wnaeth ei oreu i ddiswyddo Mr. Whittingham, deon Durham, o blegid mai gan henuriaid eglwys Geneva yr urddasid ef. Y mae yn anhawdd gwybod pa un a buasai yr arch-egob yn llwyddo neu peidio; ond tra yr oedd yn ymdrechu i wneuthur hyny, cafodd Mr. Whittingham ei gipio gan angeu i burach eglwys, a darfu y ddadl dros amser.*

Pabydd-
iaeth yn
lleihau.
O. C.
1579.

Yr oedd y diwygiad yn awr wedi cynnyddu i raddau helaeth, a dywedir nad oedd ond deg ar hugain o'r hen offeiriaid pabaidd yn y deyrnas. Pan welodd y pabyddion fod eu hachos yn lleihau yn Lloegr, hwy a osodasant athrofaau i synu yn Ffraingc, Spain, a'r Ital, lle yr oedd gwyr ieuaingc

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 243, 244.

ieuaingc o Gymru a Lloegr yn cael eu dwyn i fynu yn egwyddorion y grefydd babaid, gyda bwriad i ddychwelyd i'w gwlad eu hun, i hyfforddi eu cydwladwyr yn yr unrhyw egwyddorion. Y mae yn debygol iddynt lwyddo i ryw raddau dros ychydig amser; ac i fwy na thri chant o offeiriaid pabaid gael eu hanfon i'r wlad hon mewn ychydig o flynyddoedd wedi hyn. Yr oedd Dr. Owen Lewis, o Gymru, yn flacnor yn yr athrofa babaid ag oedd y pryd hyn yn Rhufain.*

CANT
XVI.

Y mae yn debygol i'r mesurau angherddol a arferid y pryd hyn gan y frenhines a'r esgobion yn erbyn y puritaniaid, fod yn foddion i'w gyru yn mhellach oddiwrth yr eglwys sefydledig. Lluaws mawr a ymadawsant yn hollol â'r eglwys; a chymmaint oedd eu rhagfarn yn ei herbyn, fel na chaniataent fod eglwys Loegr yn wir eglwys, na'i gweinidogion yn wir weinidogion. Gelwid y bobl hyn yn Browniaid, oddiwrth un Robert Brown, offeiriad yn esgobaeth Norwich, o dylwyth anrhydeddus, ac wedi ei ddwyn i fynu yn Cambridge. Yr oedd Robert Brown yn bregethwr tanllyd, ac efe a âi oddi amgylch gan bregethu yn erbyn esgobion, defodau, llysoedd eglwysig, urddo gweinidogion, a phethau ereill ag oedd ef yn dybied fod yn feius yn eglwys Loegr.

Dechreu-
ad y
Brown-
iaid.
O. C.
1581.

* Fuller's Ch. Hist. B. IX. p. 84—92. Athenæ Oxon. Vol. I.

CANT
XVI.

Y Brown-
iaid yn
ffoi i
Holland.

Loegr. Dywedir iddo ddyoddef llawer o erled-
igaethau, ac iddo gael ei fwrw i ddeg carchar ar
hugain, a bod rhai o honynt môr dywyll, fel nad
allasai weled ei law ynddynt ar hanner dydd.
Wedi bod yn pregethu oddiamgylch y wlad dros
ryw amser, efe a osododd i fynu gynnulleidfa
neillduol yn ol ei egwyddorion ei hun. Ond y
frenhines a'r esgobion a gadwasant eu llygaid
arno, a gorfu iddo ef a'i gynnulleidfa ffoi i Hol-
land. Gwedi sefydlu yn Holland, a chael eu
gwaredu oddiwrth eu gwrth'nebwyr, y Brown-
iaid a ddechreuasant ymryson yn eu plith eu
hunain. Pan welodd Robert Brown y pethau
byn, efe a ddychwelodd i Loegr, ac wedi ymwr-
thod â'i egwyddorion o ymneillduaeth, efe a
gafodd bersonaeth yn Northamptonshire, lle yr
arweiniodd fywyd segur a drygionus, ac y diw-
eddodd ei yrfa yn ngharchar.*

Egwydd-
orion y
Brown-
iaid.

Ond er i Robert Brown ei hun ddychwelyd i
fynwes eglwys Loegr, cynhyddodd ei ganlynwyr
a daethant yn blaid luosog. Yr oedd y Brown-
iaid yn cytuno âg eglwys Loegr yn erthyglau
ei ffydd, ond yn barnu fod ei dysgyblaeth yn
babaidd, a'i hordinhadau yn ddirym. Yr oedd-
ent yn barnu y dylasai pob eglwys gael ei chyf-
yngu o fewn terfynau un gynnulleidfa, a'r llyw-
odraeth eglwysig fod yn werin-lywodraeth. Pan
fyddai

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 251, 252.

fyddai eglwys i gael ei chasglu, y rhai a cwylls-
ient i fod yn aelodau a wnaent gyfaddefiad o'u
ffydd y'mbresennoldeb y naill y llall, ac a osodent
eu dwylaw wrth gyfammod, i rodio yn ol rheolau
yr efengyl. Yr oedd yr holl awdurdod i dder-
byn aelodau, a'u troi allan, yn nghyd â phender-
fynu dadleuon, yn y frawdoliaeth ei hun. De-
wisid y swyddogion eglwysig at bregethu y
gair, a gofalu am y tlodion, o'u plith eu hunain
yn unig; a neilltuid hwynt i'w gwahanol swydd-
au gan y frawdoliaeth, trwy ympryd a gweddi,
ac arddodiad dwylaw rhai o'r brodyr. Pan fyddai
nifer y cymunwyr yn rhy luosog i gyfarfod yn yr
un lle, ymranai yr eglwys mewn modd caredig, a
dewisid gweinidogion o'u plith eu hunain, fel
o'r blaen; a byddent byw fel chwaer eglwysi,
gan roddi i'w gilydd ddeheu-law cymdeithas.
Nid oedd i un eglwys arglwyddiaethu ar eglwys
arall; ond os byddai un o'r eglwysi yn rhodio yn
anweddaidd, gallasai y rhai ereill roddi cynghor
iddi; ac os na chymmerai hi y cyngor, fod idd-
ynt neillduo oddiwrthi, a diarddelwi eu perthyn-
as â hi fel eglwys Crist. Yr oedd awdurdod eu
swyddogion yn cael ei gyfyngu o fewn cyffiniau
eu heglwys eu hun; ac nid oedd y gweinidog i
weini yr ordinhadau o fedydd a swper yr Argl-
wydd, i neb ond y rhai ag oedd yn perthyn i'w
eglwys ei hun. Yr oeddent yn erbyn ffurfiau o
weddiau, ac yr oedd rhydd-did i bob brawd a

CANT XVI. ewyllysiai, i rod-di gair o gyngor yn eu cyfarfod-
ydd eglwysig.*

Marwol- aeth Dr. Davies, esgob Tŷ Ddewi. Dr. Richard Davies, wedi bod yn llafurus iawn yn esgobaeth Tŷ Ddewi, dros ugain mlynedd, a fu farw yn llawn o ddyddiau, ac a gladdwyd yn Abergwilly, yn sir Gaerfyrddin.
O. C. 1581. Ar farwolaeth Dr. Davies, Marmaduke Middleton, mab Thomas Middleton, o sir Aberteifi, a symudwyd o esgobaeth Waterford yn yr Iwerddon, i esgobaeth Tŷ Ddewi.†

O. C. 1584. Dr. David Powell, hynafiaethydd enwog o Riwabon, yn sir Dinbych, a gyhoeddodd gyfieithad Saesneg Humphrey Llwyd o hanes Cymru, gan Caradog o Lancarfan, gyda nodau eglurhaol o'i waith ei hun.* Nid oedd gan y Cymry etto, yn eu hiaith eu hun, ond y Testament Newydd, y llyfr gweddi cyffredin, Gramadeg, ac ychydig o lyfrau ereill i'w cyfarwyddo yn y dull o addoliad cyhoeddus. Ond y flwyddyn ar ol hon, argraffwyd llyfr yn y iaith Gymraeg, a elwir, 'Y drych cristianogol, yn yr hwn y dichon pob cristion ganfod gwreiddyn a dechreuad pob daioni ysbrydol.' Y mae yn anhawdd, yn bresennol,

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 252, 253.

† Athenæ Oxon. Vol. I:

* Camb. Biog.

sennol, i wybod pwy oedd awdwr y llyfr defnyddiol hwn.*

CANT
XVI.

Dygwyd llawer o achwyniadau trymion, y flwyddyn hon, yn erbyn William Hughes, esgob St. Asaph. Dywedir fod y rhan fwyaf o'r byw-
ioliaethau yn yr esgobaeth, naill ai yn ei feddiant ef ei hun, neu yn meddiant offeiriaid ag oedd yn byw allan o'r wlad. Ac hefyd nad oedd un o'r offeiriaid, trwy yr holl esgobaeth yn byw yn addas i'r efengyl, ond Dr. Powell o Riwabon, Dr. William Morgan o Lanrhaiadwr Mochnant, a rhyw hen offeiriad arall, ag oedd oddiamgylch pedwar ugain oed.^b Ond er hyn, mwynhaodd esgob Hughes ei esgobaeth hyd ddydd ei farwolaeth, a bu yn gynnorthwyol i gyfieithu yr Hen Destament i'r Cymraeg.

Achwyn-
iadau yn
erbyn
esgob
Hughes.
O. C.
1587.

Pan ddyoddefodd y frenhines Elizabeth i Mary, brenhines y Scotiaid, i gael ei gosod i farwolaeth, yr holl dywysogion pabaidd a ddychrynasant, ac a fwriadasant i ddial ei marwolaeth hi. Ac yn mhlith ereill, Philip, brenin Spain, i'r dyben i sefydlu pabyddiaeth yn y deyrnas hon, a ddar-
parodd llynges o gant a deg ar hugain o longau, o'r maintioli mwyaf a welsid etto yn Europe, a thros ugain o longau bychain, yn yr hon yr oedd dros ugain mil o filwyr, heblaw wyth mil a
3 O 2 phedwar

Llynges
arfog
Spain.
O. C.
1588.

* Williams's Catal.

^b Strype's Annals, Vol. II, p. 293.

CANT
XVI.

phedwar cant o forwyr. Nid oedd gan Lloegr, y pryd hyny, ond oddiamgylch deg ar hugain o longau i'w gwrthwynebu, ac ond ychydig o filwyr tir. Ond Arglwydd y lluoedd a ymladdodd drosom; canys pan ddaeth llynges arfog Spain allan o borthladd Lisbon, cyfarfu y dydd nesaf â thymhestl angherddol, yr hon a soddodd rai o'r llongau lleiaf, ac a barodd i'r llynges i ddychwelyd i'r porthladd. Gwedi treulio ychydig o amser i adgyweirio, hwy a aethant allan drachefn. Ond rhwng llynges Lloegr, a'r tymhestloedd a gyfododd y pryd hyny, cafodd pobl Spain eu gorchfygu; ac ni ddychwelodd o'r llynges fawr honno ond tair ar ddeg a deugain o longau, a'r rhai hyny mewn cyflwr truchus iawn.*

Mr. John
Penry.
O. C.
1588.

Mr. John Penry, o sir Frycheiniog, yr hwn a ddygwyd i fynu yn gyntaf yn Cambridge, ac wedi hyny yn Rhydychen, oedd ŵr duwiol a dysgedig; ond yn ol tyb rhai, yn gamsyniol yn ei egwyddorion, ac yn dwym yn ei dymherau. Wedi pregethu gydâ chanmoliaeth yn Cambridge a Rhydychen, efe a ddaeth i Gymru; ac efe oedd y cyntaf, medd ef, ag a bregethodd yn gyhoeddus i'r Cymry, ac a hauodd yr had da yn eu plith. Y flwyddyn hon efe a gyhoeddodd ddau lyfr, dan yr enwau canlynol: 1. 'Golwg ar y diffygiadau 'cyhoeddus, a'r annhrefn ag sydd yn Nghymru; 42 'yngbyd

* Goldsmith's Hist. Eng. Vol. II. p. 300.

'y'ng hyd â deisyfiad cyhoeddus ar y senedd i'w **CANT**
'diwygio.' Yn y llyfr hwn y mae Mr. Penry yn **XVI.**
dangos nid yn unig yr angenrheidrwydd o ddi-
wygio cyflwr crefyddol y Cymry, ond hefyd y
ffordd i ddwyn y diwygiad oddi amgylch. 2.
'Annogaeth i lywodraethwyr a phobl Cymru, i
'ymdrechu yn ddifrifol am gael pregethiad yr
'esengyl yn eu plith.'

Er i'r senedd ordeinio i'r ysgrythurau gael eu
hargraffu yn y iaith Gymraeg, a'u gosod yn mhob
eglwys plwyf trwy Gymru, cyn diwedd y flwy-
ddyn 1566; a bod esgob Davies mewn dysgwyl-
iad, pan argraffwyd y Testament Newydd, i'r
Hen Destament gael ei argraffu yn fuan; ni cha-
fodd yr holl ysgrythyr ei hargraffu yn Gymraeg
hyd y flwyddyn hon. Un achos o'r oediad hwn
oedd, fod llawer am i'r Cymry oll i ddysgu
Saesneg, ac na oddefid dim i'r ysgrythyrau gael Rhai am
eu cyfieithu i'r Cymraeg, i'r dyben i beri i'r bobl i'r Cymry
osod heibio, ac anghofio eu hen iaith hybarch eu osod heibio y
hyn. Heblaw hyn, yr oedd esgob Davies a Mr. iaith
William Salisbury, ag oedd yn bwriadu argraffu Gym-
raeg.
yr holl Fibl yn Gymraeg, yn awr wedi marw; ac
nid oedd ond ychydig ar eu hol hwynt, yn
Nghymru, yn ddigon duwiol a dysgedig i fyned
â'r gorchwyl pwysfawr hwnw yn mlaen. Ond
o'r diwedd, Dr. William Morgan, offeiriad
Llan-

CANT XVI. Llanrbaiadyr, yn sir Dinbych, yr hwn a ddygat-
id i fynu yn Cambridge, a gymmerodd y gorch-
wyl angenrheidiol hwn yn llaw; ac wedi cyfieithu
yr Hen Destament, ac adchwilio a diwygio y
cyfieithad o'r Testament Newydd, a argraffodd

yr holl Fibl yn Gymraeg, mewn llyfr un plyg, y
flwyddyn hon. Nid ymddengys i Dr. Morgan
fyned yn nghyd â'r gorchwyl pwysfawr hwn,
trwy orchymmyn y llywodraeth na'r esgobion;
ond ar ddymuniad duwiolion y wlad, a chydâ
golwg at ogoniant Duw, a budd ei genedl ei
hun. Y mae yn anhawdd gwybod, hefyd, pwy
flwyddyn y dechreuodd efe gyfieithu y Bibl;
ond fe fuasai wedi diffygio o blegid maintioli a
thraul y gorchwyl, oni buasai y cynnorthwy a'r
annogaeth a gafodd gan yr arch-esgob. Gwedi
i Dr. Morgan ddechreu cyfieithu yr Hen Desta-
ment, rhai o'i blwyfolion a godasant yn ei erbyn,
a gorfu arno ymddangos yn llys yr arch-esgob, i
atseb drosto ei hun. Pan ganfu yr arch-esgob
odidawgrwydd Dr. Morgan, efe a'i hannogodd
ef i fyned â'i waith ardderchog yn mlaen. Ac

mewn canlyniad i hyn, William Hughes, esgob
St. Asaph, Hugh Bellot, esgob Bangor, Gabriel
Goodman, deon Westminster, Dr. Powell o
Riwabon, Edmund Prys, archdiacon Meirion-
ydd, a Richard Vaughan o Lutterworth, a roi-
sant lawer o gynnorthwy i Dr. Morgan yn y gor-
chwyl pwysfawr o gyfieithu ac argraffu y Bibl.
Mar-

Marmaduke Middleton, wedi bod wyth mlynedd yn esgob Tŷ Ddewi, a gafodd, o blegid ei gam-ymddygiadau, ei ddiswyddo, a'i droi o'r esgobaeth. Tybia rhai mai am ei fod yn bwr-iadu cymmeryd rhai o diroedd yr esgobaeth, a'u rhoddi i'w fab Richard, yr hwn oedd wedi ei wneuthur yn archdiacon Aberteifi, y cafodd efe ei droi allan. Tair blynedd yn ol diswyddo Marmaduke Middleton, Dr. Anthony Rudd, o Yorkshire, yr hwn a ddygasid i fynu yn Cambridge, a gafodd ei gyssegru yn esgob Tŷ Ddewi.^a Y flwyddyn ar ol hon y bu farw yr enwog Thomas Huet, cantor Tŷ Ddewi, yr hwn oedd wedi bod yn gynnorthwy i Dr. Richard Davies i gyfieithu y Testament Newydd.^b

CANT
XVI.Diswyddo Mar-
maduke Middle-
ton.
O. C.
1590.Marwol-
aeth T.
Huet.
O. C.
1591.

Dr. John David Rhys, yr hwn oedd yn bryd-
ydd a gramadegwr enwog, wedi iddo orphen ei
ddygiad i fynu yn Rhydychen, a aeth i'r Ital, ac
a astudiodd physygwriaeth yn athrofa Sienna.
Yr oedd efe mor berffaith adnabyddus o'r iaith
Italaidd, fel ag y cafodd ei ddewis yn gymbed-
rolwr yn ysgol Pistoia yn Tuscany; ac efe a ad-
awodd ar ei ol draethawd ar y iawn-ysgrifenydd-
iaeth a llafariad y iaith honno. Fe fydd ei
Ramadeg a'i Egwyddorion o donyddiaeth y
iaith Gymraeg, a argraffodd efe yn llyfr un plyg,
yn

Gram-
deg, &c.
Dr. Rhys.
O. C.
1592.^a Brown Willis.^b Cam. Reg. Vol. II. p. 210.

CANT
XVI.

yn golofn barhaus o'i gynheddfau godidog, a'i lafur. Dr. John David Rhys a fu farw yn Aberhonddi, ychydig o flynyddau yn ol hyn.*

Cyfraith
i beri i
bawb fy-
ned i'r
eglwys.
O. C.
1592.

Yr oedd cyflwr y puritaniaid yn cael ei wneuthur yn fwy annymunol, o ddydd i ddydd. Gwnaethpwyd cyfraith gan y senedd, y flwyddyn hon, i gospi pawb a wrthodent i fyned i'r eglwys, neu a annogent creill i wrthwynebu awdurdod eglwysig y frenhines. Yn ol y gyfraith honno, Os byddai i neb ag oedd dros un ar bymtheg oed, i wrthod myned i'r eglwys ar amser y gwasanaeth dros fis, heb achos cyfreithlon; neu i annog ereill, trwy unrhyw ffordd, i wrthwynebu awdurdod eglwysig y frenhines, a'u rhwystro i fyned i'r eglwys i addoli a chymuno yn ol y gyfraith; neu os byddai i neb fod yn breseennol mewn un cyfarfod crefyddol yn un rhyw le heblaw yr eglwys, y byddai i'r cyfryw rai gael eu gosod yn ngharchar heb un machniaeth, hyd oni byddent yn foddlon i ddyfod i'r eglwys, cyfaddef eu bai, a gwneuthur traethiad o'u cydffurfiad â'r grefydd sefydledig. Ond os gwrthodent i wneuthur traethiad o'u cydffurfiad, o fewn i dri mis, y caent eu halltudio; ac os na byddai iddynt fyned i alltudiaeth o fewn i'r amser gosodedig, neu os dychwelent o'u halltudiaeth heb gennad y frenhines, y caent eu gosod i farwolaeth. Bu y gyfraith greulon hon yn achos o aneirif

* Camb. Biog.

aneirif ddrygau yn y deyrnas. Cafodd llawer eu halltudio, a rhai eu gosod i farwolaeth.*

CANT
XVI.

Pan ddaeth y llyfr a elwid Martin-mar-prelate, a llyfrau duchanus ereill yn erbyn yr eagobion allan, rhoddwyd awdurdod neillduol i ddal Mr. John Penry, fel gelyn y llywodraeth; gan dybied fod ganddo law yn nghyfansoddiad rhai o'r llyfrau hyny. Pan glybu Mr. Penry fod awdurdod wedi cael ei roddi i'w ddal, efe a ffordd i Scotland, ac a arosodd yno yn agos i dair blynedd. Tra yr oedd efe yn Scotland, efe a ysgrifennodd lawer o sylwadau i'w wasanaeth dirgel ei hun, ar bethau yn perthyn i grefydd. Darparodd hefyd ddeisyfiad i'w anfon i'r frenhines, i ddangos iddi wir ansawdd crefydd, a pha mor anwybodus oedd hi o'r cam-driniaethau ag oedd yn eglwys Loegr, yn neillduol yn y trefniad o bethau eglwysig; ac hefyd i ddymuno arni hi, i roddi awdurdod iddo ef, i fyned i Gymru, gwlad ei enediggaeth, i bregethu yr esengyl i'w gydwladwyr. Gwedi darparu y deisyfiad hwn, efe a aeth tu a Llundain, gyda bwriad i'w roddi i'r frenhines a'i law ei hun, pan gaffai gyfleustra addas. Ond pan ddaeth i gym- mydogaeth Llundain, cafodd ei gymmeryd i fynu, a'i holl ysgrifennadau gydâg ef, a'i farnu yn euog, a'i osod i farwolaeth yn ebrwydd.^b

Mr. Pen-
ry yn ffoi
i Scot-
land.

Mr. Pen-
ry yn
cael ei
ddal a'i
enog-
farnu.

3 P

Fe O. C.
1593.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 361—363.

^b Ibid. p. 374, 375.

CANT
XVI.

Fe ymddengys oddiwrth ddeisyfiad Mr. Penry, a'i lythyr at y gynnulleidfa o Ymwahanwyr yn Llundain, ei fod yn un o'r Browniaid. Wedi cymmeryd ei lyfr o sylwadau oddiwrtho, tynwyd erthyglau o gyhuddiad yn ei erbyn allan o heno. Ac yn lle ei brofi am y llyfrau ag oedd ef wedi eu hargraffu, cafodd ei brofi a'i euog-farnu am y deisyfiad a'r sylwadau ag oedd ef wedi eu hysgrifenu yn Scotland. Mr. Penry, yn uniongyrch wedi iddo gael ei farnu yn euog, a ysgrifenodd y llythyr canlynol at yr arglwydd trysorwr, a haerriad o'i ddiniweidrwydd gwedi ei osod yn-tho.

Llythyr
Mr.
Penry.

'Ymddarostyngwch, yr wyf yn attolwg i'ch
' arglwyddiaeth, i ddarllen yr ysgrifen ag sydd
' yn y llythyr hwn. Oblegid oddieithr i'r Ar-
' glwydd i'ch cynhyrfu chwi i hyspysu fy
' nghyfiwr diniwed i'r frenhines, yr wyf yn deall
' fod fy nyddiau yn agos i'w terfyn, a diolch i
' Dduw, i derfyn anhaeddedig. Y mae yn
' achos o alar fod sylwadau dirgel a wnaeth-
' pwyd mewn gwlad arall gan astudiwr ag sydd
' yn ewyllysiwr da i'w frenhines a'i wlad, yn
' achos i ddwyn ei fywyd i ddiwedd angherddel,
' yn enwedig pan y mae y sylwadau mor ddirgel
' ac amherffaith, fel nad oes un cyd-lynied yn-
' ddynt. Er na ddichon fy miniweidrwydd
' wneuthur dim daioni i mi ger brôn brawdle
' ddaiarol, etto yr wyf yn gwybod y caf fy
' ngwobrwyo

'ngwobrwyd ger bron brawdle y brenin mawr;
 'ac y bydd yr Arglwydd trugarog, yr hwn sydd
 'yn cynnorthwyo yr amddifaid a'r weddw, i
 'wobrwyo fy amddifaid digysur, a'm gweddw
 'digyfaill, ag wyf yn adael ar ol; ac y gwrendy
 'efe eu llef hwynt, canys trugarog yw. Fel
 'nad ydwyf yn bwriadu eich blino âg ychwaneg
 'o lythyrâu, yr ydwyf yn cydnabod gydâ diolch-
 'garwch eich parodrwydd i dderbyn yr ysgrif-
 'enadau a anfonais attoch o anser i'w gilydd;
 'ac yn y llythyr diweddaf hwn, yr ydwyf yn
 'tystio nad ysgrifenaais ddim ond yr hyn sydd
 'wir. Gan barotoi fy hun, nid yn gymmaint
 'erbyn fy niwedd anhaeddedig, ag erbyn derbyn
 'y goron o ogoniant, yr hon, trwy fawr drugar-
 'edd Duw, sydd yn barod i mi yn y nef, yr yd-
 'wyf yn ostyngedig yn cyflwyno eich arglwydd-
 'iaeth i ddwylaw yr Arglwydd cyfiawn.'

 CANT
XVI.

JOHN PENRY, Mai 22, 1593.

Yn yr haerïad ag oedd wedi ei osod yn y lly-
 thyr hwn, y mae Mr. Penry yn dywedyd iddo
 ysgrifenu ei sylwadau yn Scotland, ac mai syl-
 wedd oeddent o wrthddadleuon pobl y wlad
 honno, yn erbyn y frenhines a'i llywodraeth, ag
 oedd ef yn fwriadu ystyried, ond nad oedd wedi
 cymmaint ag edrych arnynt er ys pedwar mis ar
 ddeg; a'i fod yn yr ysgrifenadau hyny ag oedd
 mor amherffaith, wedi dangos ei ufuddgarwch

3 P 2

i'r

CANT
XVI.

Haeriad
Mr.
Penry.

i'r frenhines, ac na fu yntho erioed gymmaint a'r
meddwl lleiaf o anufudd-dod i'w mawrhydi. 'Yr
' ydwyf yn diolch i'r Arglwydd,' medd ef, 'nad
' ydwyf yn cofio i ddiwrnod syned dros fy mhen
' er pan adnabyddais y gwirionedd, nad oeddwn
' yn cyflwyno ei hachos i'r Arglwydd. Gallaf
' gael fy nghyhuddo a'm heuog-farnu fel bradwr
' yn erbyn y llywodraeth, ond ni all na nefoedd
' na daiar fy argyhoeddi i o hyny. Pa bryd
' bynnag y daw diwedd ar fy mywyd, mi fyddaf
' farw yn ddeiliad ffyddlon i'r frenhines Eliza-
' beth, hyd y nod yn nghydwybodau fy ngelyn-
' ion, os ystyriant y peth. Ni bum i erioed yn
' geryddwr, llai o lawer yn ddiwygiwr teyrnas-
' oedd. Ond y mae yn rhaid i'r byd gyd-ddwyn
' â mi, os ydwyf wrth ryddhau fy nghydwybod,
' yn cyfrif fy nhystiolaeth o wirionedd Iesu
' Grist, yn well nâ ffafor pob creadur. Ni bum
' erioed yn elyn i drefn dda mewn gwlad nac
' eglwys. Y mae yr Arglwydd yn dyst, na
' wnaethum i ddim yn yr achos hwn, trwy gyn-
' nen na gwag-ogoniant, neu i'r dyben i dynu
' dysgyblion ar fy ol. Ni cheisiais erioed beth-
' au mawr yn y byd hwn. Mi gefais ddigon o
' ymborth, a llawer o drallod; ond yr oeddwn
' ya hollol foddlon i'm rhan; a boddlon wyf, ac
' a fyddaf i farw yn annhymmoraid, er fy mod
' yn gadael ar fy ol weddw, a phedwar o faban-
' od, ac nad yw yr hynaf o honynt dros bedair
blwydd

'blwydd oed. Yr ydwyf â'm holl galon yn **CANT**
 'maddeu i bawb ag sydd yn ceisio fy einioes; ac **XVI.**
 'os bydd fy marwolaeth yn foddion i ddwyn
 'heddwch i eglwys Dduw a'r llywodraeth, llaw-
 'en fyddaf. Bydded i'r frenhines gael llawer
 'o'r fath ddeiliaid; ond na chaffed yr un o hon-
 'ynt y fath wobr! Fy nymuniad difrifol yw, i'r
 'frenhines gael gwybod y pethau hyn cyn fy
 'marw, neu o leiaf gwedi fy ymadawiad. Wedi
 'ei danysgrifo gan galon a llaw, na ddyfeisiodd
 'ac na ysgrifenodd ddim er gwaradwydd neu
 'enllib i fy ngoruchaf frenhines Elizabeth; Yr
 'ydwyf yn dywedyd hyn wrth farw, ac yr ydwyf
 'yn gobeithio cael bywyd yn ol hwn. Ydwyf,

JOHN PENRY.

Ni wybuwyd erioed cyn hyn, fod gweinidog neu
 ysgolhaig yn cael ei farnu yn euog o farwolaeth
 am bapurau dirgel a gaed yn ei lyfr-gell. Ond y
 mae yn debygol fod yn rhaid i Penry farw, cyf-
 iawn neu anghyfiawn. Yr arch-escob oedd y
 cyntaf a osododd ei law wrth y warant i'w osod
 i farwolaeth. Wedi cael digon o ddwyllaw wrth y
 warant, anfonwyd hi yn union-gyrch at y sirydd.
 Y sirydd, wedi cael y warant, a gododd grog-bren
 yr un diwrnod; a thra yr oedd y carcharor yn
 ciniawa, y swyddogion a ddaethant atto, i orch-
 ymmyn iddo i ymbarotoi, oblegid fod yn rhaid
 iddo farw y prydunhawn hwnw. Yn ganlynol,
 cafodd

CANT XVI. **Marwol.** cafodd Mr. Penry ei ddwyn i le y dihenyddiad;
aeth Mr. Pan ddaeth yno, ni oddefai y sirydd iddo ddyw-
Penry. edyd dim wrth y bobl, na gwneuthur cyffes o'i
O. C. ffydd yn Nuw, nac o'i ufudd-dod i'r frenhines;
1593. ond gorchymmynodd i'w droi fwrdd ar ffrwt,
yn nghylch pump o'r gloch brydaawn, y nawfed
ar hugain o fis Mai, y flwyddyn hon; ac yn y
bedwerydd flwyddyn ar ddeg ar hugain o'i oed.*

William William Middleton,* bardd enwog o sir Din-
Middle- bych, a argraffodd y flwyddyn hon Ramadeg, a
ton. Chelfyddyd Barddoniaeth, yn y iaith Gymraeg.
O. C. Bu William Middleton yn gwasanaethu yn my-
1593. ddinoedd y frenhines Elizabeth, ac wedi hyny yn
gadpen llong rhyfel. Y mae yn deilwng o su-
lw, mai ar y môr y gwnaeth efe ei gyfieithad o'r
Salmau, yn y rhyw uchaf o fesurau Cymraeg.
Dyma y gwaith penaf a adawodd efe ar ei ol.†

Areith- Henry Perri, gwedi gorphen y traethawd ar
yddeg areithyddeg Cymraeg, a ddechreuasid gan Wil-
Cym- liam

* Neal's Hist. Parit. Vol. I. p. 377—379.

O. C. * Yr oedd syr Thomas Middleton, yr hwn a fu yn faer
1593. Llundain, syr Hugh Middleton, yr hwn a ddaeth â'r afon
newydd i Lundain, a chadpen William Middleton, yn feibion
i Richard Middleton o sir Dinbych. Dywedir i syr Hugh
Middleton ennill dwy fil o buanau y mis dros lawer o flys-
ddoedd, wrth weithio mwyn arian yn sir Aberteifi; ond
iddo leihau ei olud i raddau mawr wrth ddyfod â'r afon ne-
wydd i Lundain.

† Camb. Biog.

† Thomas Salisbury a argraffodd y gwaith hwn yn y flwydd-
yn 1603.

Iam Salisbury, a'i hargraffodd er budd i'r Cymry, **CANT**
 Morus Cyffin hefyd, a gyfieithodd i'r Cymraeg, **XVI.**
 Amddiffyniad o eglwys Loegr, gan esgob Jewel,
 ac a'i hargraffodd.*

Ymhlith y beirdd ag oedd yn enwog yn Nghym- **Beirdd y**
 ru yn y cant hwn, y mae haues am y gwyr canlynol: **canthwn:**
 Bedo Hafesb; Dafydd ab Ifan Llwyd; Dafydd
 ab Phylip Rhys; Ieuan Brechfa;* Dafydd ab
 Dafydd Llwyd; Dafydd ab Rhys o'r Feni; Da-
 fydd Benwyn o Forganwg; Lewis Dwn;§ y
 parchedig Dafydd Jones, offeiriad Llanfair yn
 sir Dinbych; syr Thomas Jones o Lanfair; y
 parchedig Morus Dafydd, offeiriad Llanfynydd;
 Dafydd Pennant; Edward ab Ralff; Thomas ab
 Ieuan ab Rhys o Forganwg, yr hwn oedd oddi-
 amgylch dau cant oed yn marw; Edmund Prys,
 arch-diacon Meirionydd, yr hwn a gyfieithodd
 Salmau Dafydd ar fesur cerdd yn Gymraeg;
 William Cynwal o Benmachno, yr hwn a fu farw
 yn ferthyr i lymder un o atebion Edmund Prys,
 yn y ddadl awenyddol a fu rhyngddynt; Thomas
 Jones o Dregaron, yr hwn a elwir yn gyffredin,
 Twm Sion Cati. Yr oedd Twm Sion Cati,† yn
 ei

* Camb. Biog.

* Yr oedd Ieuan Brechfa yn hanesydd hefyd, ac y mae cry-
 nodeb o hanes Cymru o'i waith ef yn yr Archaiol. of Wales.

§ Bu y gwr hwn yn athraw awenyddol i Richard Davies,
 esgob Tŷ Ddewi, a Henry Salisbury.

† Dywedir fod Twm Sion Cati yn fab i syr John Wynne

CANT
XVI.

ei ieuengctyd, yn yspeiliwr hynod, ac adroddir llawer o chwedlau am dano fel y cyfryw.* Ond gwedi iddo briodi etifeddes Ystradffin yn sir Gaerfyrddin, efe a roddodd heibio yr hen arfer bechadurus o yspeilio ei gydwladwyr, ac a ddaeth i fod yn ŵr cymmeradwy yn ei gymmydogaeth, a chafodd ei osod yn sirydd sir Gaerfyrddin.†

Dr. W.
Morgan,
esgob
Llandaf.
O. C.
1595.

Pan gafodd Gervase Babington, esgob Llandaf, ei symud i Exeter, Dr. William Morgan, offeiriad Llanrhaiadyr Mochnant, yr hwn a argraffodd y Bibl yn Gymraeg, a gafodd, fel gwobr, am y gorchwyl ardderchog hwnw, ei gyssegru yn esgob Llandaf. Yr un flwyddyn, hefyd, y cafodd Dr. Richard Vaughan, o sir Gaernarfon, yr hwn a ddygasid i fynu yn Cambridge, ei gyssegru yn esgob Bangor, ar drosglwyddiad Hugh Bellot o'r esgobaeth honno i Chester.‡

Yr oedd gan y Cymry, ar ddiwedd y cant pwysfawr hwn, oddiamgylch pymtheg o lyfrau, gwedi eu hargraffu yn eu hiaith eu hun; ac yr oedd eu breintiau crefyddol yn fawr, mewn cydmariaeth i'r hyn oeddent yn y cant diweddaf, er nad oeddent ddim mewn cymhariaeth i'n breintiau ni yn yr oes hon.

Y

• Gwydyr, o'i ordderch Cati, ac mai dyna pa ham y galwyd of felly.

• Camb. Biog.

• Meyrick's Hist. Cardigan, p. 248, 249.

• Brown Willis.

Y DEUFED CANT AR BYMTHEG.

MAE doethineb, cyfiawnder, gallu, a daioni
 Duw, yn cael eu hamlygu yn mhob oes a gwlad.
 Yr haf cyntaf o'r cant hwn, dywedir i luodd
 anneirif o lindys gwyrdd eu lliw, a chanddynt
 lawer o draed, ond heb ddim blew, ymddangos
 yn ddisymmwyth ar y mynydd oddiar Ffynon
 Dewi, yn mhlwyf Maenclochog, yn sir Benfro.
 Yr oeddent yn toi oddiamgylch dau can erw o
 dir, ac mor lluosog, fel nad allasai neb osod ei
 droed i lawr heb sathru mwy nag ugain o ho-
 nynt. Nid oeddent yn aros yn yr un man, ond
 yn myned oll tua phen y mynydd, nes iddynt
 fyned ynghylch y pedwerydd rhan o filltir
 drosto. Yr oeddent yn difa yr holl laswellt fel
 ag yr oeddent yn myned yn mlaen, ac yr oedd y
 ddaear yn ymddangos yn noeth ac yn goch ar eu
 hol hwynt. Gwedi iddynt fod yno dair wythnos,
 daeth lluoedd o wylanod a brain i'r fan lle yr
 oeddent, ac a'u difethasant oll.*

CANT
XVII.Lluodd o
lindys yn
sir Ben-
fro.
O. C.
1601.

Bu farw Dr. William Hughes, esgob St.
 3 Q Asaph,

* Cam. Reg. Vol. II. p. 217.

CANT
XVII.

Dr. Mor-
gan,
esgob St.
Asaph.
O. C.
1601.

Asaph, yn nechreuad y cant hwn, a gadawodd diroedd ac arian at sefydlu ysgol rydd yn y lle hwnw. Ar farwolaeth esgob Hughes, Dr. William Morgan, a gafodd ei symud o Landaf i St. Asaph; a chyssegrwyd Dr. Francis Godwin, o sir Northampton, yn esgob Llandaf. Mae y gof-restr o esgobion Cymru a Lloegr, a gyfasoddwyd gan Dr. Godwin, yn waith teilwng o sulw pob hynafiaethwr.*

Marwol-
aeth Eli-
zabeth.
O. C.
1603.

Gwedi i'r frenhines Elizabeth fod yn offerynol i sefydlu y diwygiad yn y deyrnas hon, a dyrchafu ei deiliaid i radd uwch o ddedwyddwch nag yr ceddylt o'r blaen, hi a orphenodd ei gyrfa, yn y ddegfed flwyddyn a thriugain o'i hoed, a'r bedwerydd a deugain o'i theyrnasiad; a Iago † y chwechfed o Scotland, ond y cyntaf o Loegr, a deyrnasodd yn ei lle hi.^b Yr oedd Iago y cyntaf yn un ar bymtheg ar hugain oed pan ddaeth i orsedd Lloegr; a chan ei fod gwedi ei ddwyn fynu yn egwyddorion eglwys Scotland, gwedi gosod ei law wrth eu cyfammod, a dywedyd yn gyhoeddus y byddai iddo trwy ei fywyd i amddiffyn y drefn eglwysig ag oedd gwedi ei gosod fynu yn y wlad hono, yr oedd dysgwyliadau y puritaniaid yn uchel iawn pan

* Brown Willis.

† Yr oedd y brenin Iago I. yn orwyr i Iago IV. brenin Scotland, o'r frenhines Margaret, merch Harry VII. Gwel tu dalen 383.

^b Rapin.

pan glywsant ei fod yn dyfod i orsedd Lloegr. **CANT XVII.**
 Pan oedd Iago ar ei daith i Lundain, y puritan-
 iaid a anfonasant ddeisyfiad atto, gwedi ei arwy- **Deisyfiad**
 ddo gan fwy nag wyth cant, i ddymuno arno ef **y Puritaniaid.**
 i ddiwygio rhai defodau, a'r camdriniaethau ag
 oedd yn eglwys Loegr. **Dysgedigion athrofa** **Deisyfiad**
 Rhydychen a ysgrifenasant ateb i'r deisyfiad **athrofa**
 hwn, yn mha un y maent yn achwyn ar y Puri- **Rhydychen.**
 taniaid fel dynion pleidgar, ac yn barnu y di-
 wygiad yn Scotland ag oedd y brenin gwedi
 ganmol yn gyhoeddus cyn iddo ddyfod o'r wlad
 hono. Gwedi hyny y maent yn amddiffyn yr
 holl bethau hyny yn eglwys Loegr, ag oedd y
 puritaniaid yn achwyn o'u plegid; ac yn di-
 weddu trwy ddeisyf ar y brenin i beidio aflo-
 nyddu heddwch yr eglwys trwy wrando ar y
 puritaniaid.*

Mewn canlyniad i'r pethau hyn, y brenin a ro- **Cyfarfod**
 ddodd orchymyn i'r esgobion, a blaenoriaid y pu- **Hampton**
 ritaniaid, i'w gyfarfod ef yn Hampton Court, i **Court.**
 benderfynu y dadleuon ag oedd rhyngddynt. Par-
 haodd y cyfarfod hwnw dri diwrnod; ond ni
 ddiwygiwyd ond ychydig bethau yn y llyfr
 gweddi cyffredin, ac ni chafodd y puritaniaid
 yr hyn ag oeddent yn ddymuno. Dangosodd y
 brenin ei fod mor gadarn dros lywodraeth esgob-
 awl yn Lloegr, ag oedd gwedi bod dros lywod-
 3 Q 2 raeth

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 406—409.

CANT XVII. raeth breshyteraidd yn Scotland. Ac ychydig o amser gwedi hyn, efe a osododd allan gy-hoeddiad, yn yr hwn y mae yn dywedyd, 'Er fod athrawiaeth a dysgyblaeth yr eglwys sefydledig yn anwrthodadwy, ac yn gyfatebol i'r prif-hynafiaeth, etto iddo ef roddi cenad i'r ddwy blaid i gyfarfod ger ei fron, fel y gallasai glywed gwrthddadleuon y puritaniaid, a'i fod yn awr yn dyall mai gwan ydynt; ond bod ychydig o esponiadau gwedi cael eu rho-ddi ar rai pethau, er boddlonrwydd i'r puritaniaid; gan hyny ei fod ef yn awr yn gorchymyn i'w holl ddeiliaid i gyd-ffurfio â'r drefn ag oedd gwedi ei sefydlu yn eglwys Loegr, ac yn rhybuddio pawb i beidio a dysgwyl ychwaneg o gyfnewidiadau, gan fod ei ymroiadau ef gwedi eu hollol sefydlu.' Yn ganlynol cafodd y llyfr gweddi cyffredin ei argraffu gydâ'r ychydig ddiwygiadau a gytunwyd arnynt yn nghyfarfod Hampton Court, a'r cyhoeddiad gwedi ei osod o'i flaen.*

Cym. Er i'r brenin trwy y cyhoeddiad hwn gadarnmanfa yr hau y sefydliad o addoliad cyhoeddus ag oedd offeiriaid.
O. C. yn y deyrnas hon, etto yr oedd llawer o'r
1604. offeiriaid am ddiddymu rhai o'r defodau a arferid ganddynt; a bu dadl mawr y flwyddyn ganlynol, yn nghymmanfa yr offeiriaid yn nghylch

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 410—420.

nghylch arwydd y groes yn y bedydd. Bancroft, esgob Llundain, a ddadleuodd yn angherddol dros y ddefod hono; ond Dr. Rudd, esgob Tŷ Ddewi, a safodd fynu, ac a wnaeth yr araith ganlynol o blaid i gariad a chymhedroldeb.

CANT
XVII.

‘ Yr ydwyf yn cydnabod hynafiaeth arwydd y
‘ groes yn y bedydd, megis y crybwyllir gan
‘ Tertullian, Cyprian, Chrysostom, Austin, ac
‘ ereill. Yr ydwyf hefyd yn cyfaddef i ddech-
‘ reuad y ddefod hon gyfodi o achos y paganiaid,
‘ y rhai a waradwyddent yr hen gristianogion
‘ am eu bod yn credu yn Nghrist croeshoeliedig;
‘ ac i’r ddefod hon gael ei chamarfer gan y
‘ pabyddion, ond ei bod hi gwedi ei hadferu
‘ genym ni yn eglwys Loegr i’w phrif burdeb
‘ heb ddim coel-grefydd ynglyn â hi. Mi ddy-
‘ munwn hefyd os parhâ y brenin i’w harddodi,
‘ fod pawb yn ymostwng i’w harferyd yn hytrach
‘ nag ymwrthod â’r weinidogaeth o’i phlegid.
‘ Ond y mae ofn arnaf, yn ol yr hanes yr wyf yn
‘ gael, fod llawer o bregethwyr dysgedig, cyd-
‘ wybodau pa rai nid ydynt dan ein hawdurdod
‘ ni, na ymostyngant i arferyd y ddefod hon. Ac
‘ mi ddymunwn pe cyfarfyddwn â neb o’r cyf-
‘ ryw, fy mod wedi fy nghynysgaeddu yn mlaen
‘ llaw gan rai o honoch chwi, â rhesymau digo-
‘ nol i’w boddloni hwynt yn nghylch rhai
‘ pethau a ddywedwyd yma yn bresennol.’

I. ‘ Gan

CANT
XVII.

1. ‘ Gan i lawer o ysgrythyrau gael eu haeru
 ‘ dros yr arferiad o arwydd y groes; megis, Na
 ‘ atto Duw i mi ymffrostio ond yn nghroes ein
 ‘ Harglwydd Iesu Grist; ac ereill o’r unsyl-
 ‘ wedd. Os dygwydd i neb o’r farn wahanol
 ‘ ddyfod attaf a dywedyd fod yr ysgrythyrau
 ‘ hyn yn gyffelybiaethol, ac yn arwyddo dyo-
 ‘ ddefiadau a marwolaeth ein Iachawdwr Crist,
 ‘ a bod tynu rheswm oddiwrthynt i gyfiawnhau
 ‘ arwydd y groes yn y bedydd, yn fath o resym-
 ‘ iad tywyll ac annigonol; pa ateb a roddaf
 ‘ iddynt?

2. ‘ Yn gymmaint ag i wrthwynebwyr y
 ‘ ddefod hon ddywedyd yn y gymdeithas a fu yn
 ‘ Hampton Court, y dylasid diddymu arwydd y
 ‘ groes yn y bedydd oblegid iddi gael ei cham-
 ‘ arferyd gan y pabyddion, megis y maluriodd
 ‘ Hezeciah y sarph bres, oblegid fod y bobl yn
 ‘ arogl-darthu iddi hi; a’r ateb hwn gael ei
 ‘ roddi iddynt. Y gallasai Hezeciah, pe buasai
 ‘ yn ewyllysio, gadw y sarph bres heb ei malurio,
 ‘ gwedi iddo beri y bobl i adael heibio arogl-
 ‘ darthu iddi. Yn ganlynol fod awdurdod gan
 ‘ y brenin i ddiddymu, neu gadw arwydd y
 ‘ groes mewn ymarferiad, er iddi gael ei cham-
 ‘ arferyd gan y pabyddion gynt. Ond os daw
 ‘ rhyw un attaf fi, a dywedyd nad yw yr ateb
 ‘ hwn yn ei foddioni ef, oblegid fod gan y
 ‘ puritaniaid yn awr gymmaint o achos i ddeisyf
 ‘ ar

‘ar y brenin i ddiddymu arwydd y groes yn y
 ‘bedydd, ag oedd gan yr Israeliaid duwiol i
 ‘ddeisyf ar Hezeciah i falurio y sarph bres;
 ‘oblegid fod y pabyddion yn ein plith ni yn
 ‘camarferyd y naill i goel-grefydd, fel ag yr
 ‘oedd yr Israeliaid eilun-addolgar yn cam-
 ‘arferyd y llall. Pa atdeb cadarn a roddaf
 ‘iddynt i’w boddloni?

CANT
 XVII.
 ~~~~~

3. ‘Yn gymmaint ag i chwi ddywedyd he-
 ‘ddyw, fod yn addas ac yn anghenrheidiol i
 ‘gadw coffadwriaeth o groes Crist, trwy y
 ‘moddion hyn; os daw rhyw un o’r blaid
 ‘wrthwynebol attaf fi, a dywedyd y gall coffad-
 ‘wriaeth o groes Crist gael ei chadw yn fwy
 ‘sicr trwy bregethu athrawiaethau yr efeng-
 ‘yl, sylwedd pa rai yw Crist croeshoel-
 ‘iedig; ac iddo gael ei bregethu mor fyw-
 ‘iog i’r Galatiaid a phe buasai ei gorph gwedi
 ‘cael ei groeshoelio yn eu plith; ac etto nad
 ‘oedd croes weledig yn yr eglwys y pryd hyny:
 ‘mi ddymunaf gael gwybod pa atdeb i roddi
 ‘iddynt?

‘Yn mbellach yr wyf yn haeru fod y cyfan ag
 ‘wyf yn ddywedyd yma heddyw, yn cael ei ddy-
 ‘wedyd mewn ffordd o gynhygiad, ac nid mewn
 ‘ffordd o wrthwynebiad, a bod y cyfan yn tueddu
 ‘at heddwch yr eglwys; oblegid yr ydwyf yn
 ‘ystyried fod llawer o wahaniaeth rhwng yr
 ‘hyn

CANT
XVII.

‘ hyn sydd yn gyfreithlon, a’r hyn sydd yn gyf-
 ‘ addas; a rhwng y rhai hyny ag sydd yn eglwys-
 ‘ rwygiedyddion, a rhai hyny ag sydd yn am-
 ‘ heugar yn unig ynghylch rhai defodau, ond yn
 ‘ ddynion dysgedig, myfyrgar, pwylllog, ac
 ‘ onest.

‘ Gadewch fod yn well gan y gwyr hyn ym-
 ‘ adael â’u bywioliaethau, a’r weinidogaeth he-
 ‘ fyd, na chyd-ffurfio â’r defodau, er nad ydwyf
 ‘ yn eu cyfiawnhau hwynt yn hyn, fe welir
 ‘ eisiau eu gwasanaeth hwynt ar y fath amser a
 ‘ hwn, ag sydd yn galw arnom ni a hwyntau i
 ‘ roddi dwylaw cymdeithas y naill i’r llall, a
 ‘ myned law yn llaw yn erbyn y gelyn cyffredin.
 ‘ Heblaw hyn, ystyriwch, pwy fydd yn gorfod
 ‘ eu difuddio hwynt, ond nyni yr esgobion; a
 ‘ bydd hyny yn peri iddynt hwy a’u cyfeillion i
 ‘ godi y fath ddadwrdd yn ein herbyn, fel ag y
 ‘ byddwn mewn perygl i gael ein casau i’r
 ‘ eithaf.]

‘ Cofiwch hefyd pa fodd y bu pan ddinyst-
 ‘ wyd yr holl Benjaminiaid ond chwe’ can ŵr;
 ‘ ac y tyngodd gwyr Israel yn eu llidiawgrwydd,
 ‘ na roddai un o honynt ei ferch yn wraig i
 ‘ Benjamin. Er iddynt hwy ddyoddef yn gyf-
 ‘ iawn, etto edifarhaodd eu brodyr drachefn,
 ‘ a dywedasant, Torrwyd ymaith heddyw un
 ‘ llwyth o Israel; ac arferasant eu holl ddyfais i
 ‘ adferu

‘adferu y llwyth hwnw drachefn. Yn yr un modd CANT
 ‘os bydd i’r brodyr rhag-ddywededig gael eu XVII:
 ‘difuddio o’u lleodd am y peth hyn, mae yn
 ‘sier genyf, y dylem ddyfeisio hyd eithaf ein
 ‘gallu iddynt gael lleodd i arferyd eu doniau.

‘Yn mbellach, os bydd i gynnifer cant o
 ‘buritaniaid i ymadael â’u gofalon, pwy a ddaw
 ‘yn eu lle? Ni wn i, pa le i gael cynnifer o
 ‘bregethwyr awdurdodol o fewn yr holl deyr-
 ‘nas heb leodd. Ond gadewch fod nifer ddi-
 ‘gonol yn y deyrnas, gwell fyddai i sefydlu y
 ‘rhai hyny yn lleodd yr offeiriaid nad ydynt yn
 ‘pregethu, nag yn lleodd y cyfryw ag a droir
 ‘allan. Oblegid os sefydlir hwynt yn lleodd y
 ‘rhai a droir allan, fe ganlyn yn gyntaf, na bydd
 ‘nifer y gweinidogion ag sydd yn pregethu, ddim
 ‘yn fwy lluosog. Yn ail, nad ellir dywallu yr
 ‘eglwys â gweinidogion mor gymmwys yn
 ‘union-gyrch; oblegid er y gall y cynhorthwy
 ‘newydd fod o ddynion dysgedig o’r athrofaäu,
 ‘etto nid allant dros ryw amser fod mor gyflym
 ‘eu doniau, nac mor brofiadol mewn dyled-
 ‘swyddau gweinidogaethol, nac mor bwyllog
 ‘yn eu hymddygiad, a rhai hyny ag sydd gwedi
 ‘treulio blynyddoedd yn y weinidogaeth.

‘Heblaw hyny, yn gymmaint na chymhell-
 ‘wyd y pethau hyn mor ddirfawr yn amser y
 ‘diweddar archesgob Canterbury, ond i lawer o
 3 R ‘bregeth-

CANT XVII. 'bregethwyr dysgedig gael mwynhau eu rhydd-
'did ar yr ammed na byddent ar air na gweith-
'red i aflonyddu y sefydliad eglwysig; dymun-
'wn wybod pa ham y gelwir arnynt mor
'gyffredin yn awr, pan y mae mwy o babyddion
'yn ein plith nag oedd ychydig o amser yn ol.

'Yn ddiweddaf, mi ddymunwn os na ellir
'trwy anfon deisyfiad at y brenin, symud ymaith
'y rhwystr yn hollol, na chael goddefiad i'r
'cyfryw ag sydd yn fwyaf diysgog a chym-
'hedrol yn eu hymddygiad, etto o leiaf i gael
'lleihad o'u cosp.'

Esgobion Llundain, Winchester, Ely, a Lin-
coln, a attebasant esgob Tŷ Ddewi; ond pan
oedd ef yn myned i'w hatteb hwynt drachefn,
cafodd ei rwystro gan flaenor y gymmafa.
Yna esgob Tŷ Ddewi a ymostyngodd gan ddy-
wedyd, megis nad oedd dim gaunddo yn fwy
auwyl na heddwch yr eglwys, ei fod gwedi
penderfynu i ymarferyd y moddion goreu a
allasai, i ddwyn pawb i undeb a chydffurfiad âg
ef ei hun yn nghyd âg ereill o'i fredyr parch-
edig. Ac felly y diweddodd y ddadl.*

Marwol- Ar farwolaeth Dr. William Morgan, esgob
aeth Dr. St. Asaph, Dr. Richard Parry, o Ruthyn, yn air
Morgan. Dinbych, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhyd-
O. C. 1604. ychen,

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 424—427.

ysben, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. **CANT XVII.**
 Yr oedd Dr. Parry yn ŵr duwiol a dysgedig,
 ac a wnaeth lawer o ddaioni yn ei ddydd.*

Gwedi Bancroft, esgob Llundain, gael ei Bancroft
 wneuthur yn archesgob Canterbury, efe a ad- yn erlid y
 fywiodd yr erledigaeth yn erbyn y puritaniaid, puritan-
 iaid.
 ac a berodd i'r offeiriaid gyd-agweddu â'r holl
 osodiadau eglwysig. Mewn canlyniad i'r me-
 surau creulon hyn, cafodd dros dri chant o
 weinidogion puritanaidd eu dystewi, a'u difydd-
 io o'u bywiolaethau. Cafodd rhai o honynt eu
 hysgymuno a'u bwrw i garchar; a gorfu ar
 ereill adael gwlad eu genedigaeth, a myned i
 alltudiaeth i'r dyben i gadw eu cydwybodau yn
 ddihalog.*

Y flwyddyn hon y datguddiwyd brad y Brad y
 powdr gwn, yr hwn oedd ddyfais o eiddo y powdr
 pabyddion i chwythu fynu y brenin a'r holl gwn.
 deulu brenhinol, yn nghyd a blaenoriaid yr O. C.
 uchel-fonedd a'r boneddigion protestanaidd ar y 1605.
 pummed dydd o fis Tachwedd, sef y dydd ar ba
 un yr oeddynt oll i gyfarfod yn y Senedd. I'r
 dyben hyn cymmerasant seler o dan dŷ'r ar-
 glwyddi, ac a osodasant ynthi un barrel ar bym-
 theg ar hugain o bowdr, ac a'u gorchguddiasant
 â glo a ffagodeni. Ond cafodd y brad ei ddat-
 guddio

* Brown Willis.

* Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 432.

CANT
XVII.

guddio y nos o flaen y dydd^o gosodedig, trwy lythyr a anfonwyd i arglwydd Monteagle, i'w gynghori i absennu ei hun o dŷ yr arglwyddi ar y pummed o fis Tachwedd, oblegid fod yr arglwyddi i gael ergyd dychrynlyd ar y dydd hwnnw, heb wybod pwy a wnaeth niwed iddynt. Monteagle wedi derbyn y llythyr a æth âg ef i'r llys, a'r brenin a orchymynodd i chwilio yr ystafellodd ynghylch y senedd-dŷ. Cafwyd y powdr dan dŷ yr arglwyddi, a Guy Vaux, â llusern dywyll, yn y seler, yn barod i osod tân yn y rhes pan deuai y brenin dranoeth i'r senedd-dŷ. Guy Vaux, gwedi ei ddal, a gyfaddefodd y frad, ac a gyhuddodd lawer o'i gyfrinachwyr, a chafodd wyth o honynt eu gosod i farwolaeth. Bu datguddiad y frad hon yn achlysur i'r senedd i wneuthur y llw o fyddlondeb i'r llywodraeth, neu o ymostyngiad ac ufudd-dod i'r brenin, fel penaeth dymborol, anymddibynol ar un awdurdod ddaearol arall. Sefydlwyd diolchgarwch blynyddol ar y pummed dydd o fis Tachwedd am y waredigaeth fawr hon; a gwnaethpwyd cyfraith hefyd i beri pawb fyned i'r eglwys bob Sabbath, neu dalu swllt am bob Sabbath y byddent yn absenol, os nad allent roddi y fath reswm am eu habsenoldeb ag a foddlonai y swyddog gwladol.*

Yn

* Neal's Hist. Parit. Vol. I. p. 439—441.

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Dr. **CANT**
 Thomas Lleision, o Gastell Nedd. Yr oedd **XVII.**
 Dr. Lleision yn brydydd enwog; ac efe a **Dr. T.**
 wnaeth gywydd Lladin i Syr Edward Stradling, **Lleision.**
 o Gastell Donats', yn sir Forganwg, yr hwn a **Syr E.**
 gyfieithwyd i'r Cymraeg gan Dr. John David **Stradling**
 Rhys. Yn fuan yn ol hyn bu farw Syr Edward
 Stradling hefyd. Yr oedd Syr E. Stradling
 yn ŵr dysgedig, ac yn rhoddi pob annogaeth i
 ddysgedigion; ac hefyd yn ddiiflino yn ei ddi-
 wydrwydd i gasglu yn nghyd hen ysgrifenadau
 dysgedig.*

Dr. Anthony Rudd gwedi bod dros ugain **Marwol-**
 mlynedd yn esgob Tŷ Ddewi, a fu farw, ac a **aeth Dr.**
 gladdwyd yn eglwys Llangathen,† yn sir Gaer- **Rudd.**
 fyrddin. Yr oedd ef yn ŵr o dduwioldeb a **O. C.**
 challineb mawr, ac yn cael ei gyfrif yn bregeth- **1614.**
 wr da. Mae rhai o'i bregethau ef gwedi eu
 hargraffu. Ar farwolaeth Dr. Rudd, Dr. Rich-
 ard Milbourne a wnaethpwyd yn esgob Tŷ
 Ddewi. Dr. Milbourne, ychydig o amser gwedi
 dyfod i Dŷ Ddewi, a gafodd genad gan yr
 archesgob, i ddinystrio Castell Lawhaden, yn
 sir Benfro, yn nghyd a neuadd, capel, seler, a
 phobdŷ y llys yn Nhŷ Ddewi. Ond nid ym-
 ddengys iddo gyflawnu ei holl fwriad yn Nhŷ
 Ddewi.

* Camb. Biog.

† Dr. Rudd a bwrcasodd etifeddiaeth yn y plwyf hwnw,
 a'i hiliogaeth a'i mwynhaodd hyd yn ddiweddar, pan gafodd
 "u gwerthu gan Syr Rice Rudd,

CANT
XVII.

Ddewi. Cyfrifid y gŵr hwn yn un o'r dynion mwyaf duwiol, dysgedig, a haelionus yn yr oes hono.*

Marwol-
aeth Dr.
Row-
land.
O. C.
1616.

Dr. Henry Rowland, esgob Bangor, a adawodd arian i osod ysgol i fynu yn Melltteyrn, lle ei enedigaeth; a thiroedd i gynnal elusendŷ yn Mangor, lle y trefnodd ef i chwech o hen wyr analluog i weithio, i letua, ac i gael dau swllt yr wythnos at eu cynhaliaeth, a chwech llathed o frethyn bob blwyddyn. Mae yn rhaid iddynt fyned i'r eglwys bob Sabbath, bob dydd Mercher, a phob dydd Gwener trwy y flwyddyn; a phob dydd gŵyl hefyd: ac y mae yn rhaid eu bod yn wyr gweddwon. Ar farwolaeth Dr. Rowland, Dr. Lewis Bayley, o dref Caerfyrddin, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, ac oedd yn gaplen i Harry tywysog Cymru, a gyssegrwyd yn esgob Bangor, yn ei le ef.†

Marwol-
aeth Llewelyn o
Lange-
wydd.
O. C.
1616.

Y flwyddyn hon hefyd y bu farw Llewelyn o Langewydd yn Morganwg. Yr oedd Llewelyn yn brydydd enwog yn ei ddydd, a chafodd ei osod i gasglu corph cyfanedd o farddoniaeth fel ag yr oedd gwedi ei gadw yn draddodiadol gan orsedd Morganwg. Efe a gyflawnodd ei archiad gydâ diwydrwydd a ffyddlondeb; a gosodwyd ei gasgliad ger bron cyfarfodydd y beirdd; ac
Edward

* Bown Willis.

† Ibid.

Edward Dafydd a gafodd awdurdod i wneuthur **CANT**
 rhai ychwanegiadau. Mae y casgliadau a **XVII.**
 wnaethpwyd felly yn nghadw yn meddiant Mr.
 Turberville o Llan Haran.*

Pan gyfododd Bancroft, archesgob Canter- **Mr. Ro-**
 bury, erledigaeth yn erbyn y puritaniaid, **binson yn**
 John Robinson, offeiriad o Norfolk, yn mhlith **gosod**
 ereill a adawodd wlad ei enedigaeth, ac a aeth i **eglwys**
 Leyden yn Holland, lle y gosododd efe gyn- **fynu yn**
 nulleidfa i fynu yn ol trefn y Browniaid. Efe a **Leyden.**
 ddechreuodd ar yr egwyddorion mwyaf llym,
 ond wrth gymdeithasu â Dr. Ames, a gwyr
 dysgedig ereill, efe a ddaeth yn fwy cymhedrol.
 Er fod Mr. Robinson yn haeru y cyfreithlondeb,
 a'r angenrheidrwydd o neilltuo oddiwrth yr
 yr eglwysi diwygiedig yn Holland, yr oedd efe
 yn caniatáu eu bod yn wir eglwysi; ac yn der-
 byn eu haelodau i gymmundeib achlysurol. Efe
 oedd tad yr Independiaid.^b

Yr oedd Mr. Henry Jacob, offeiriad duwiol
 a dysgedig, o Cent, yn mhlith y puritaniaid ag
 a ffodd i Holland pan erlidiwyd hwynt gan
 Bancroft, archesgob Canterbury. Gwedi Mr.
 Henry Jacob fyned i Leyden, a chymdeithasu â
 Mr. Robinson, efe a gosfeidiodd ei farn ef yn
 nghylch dysgyblaeth eglwysig, yr hon a alwyd
 o hyny

* Camb. Biog.

^b Neal's Hist. Purit. Vol. I. p. 437, 438.

CANT
XVII.

Mr. Jacob yn
sefydlu
yreglwys
independ-
diaidd
gyntaf
yn
Lloegr.
O. C.
1616.

o hyny allan yn anymddibynrwydd, neu independiaeth. Mr. Jacob gwedi bod yn Holland dros rai blynyddoedd, a ddychwelodd i Lloegr, a phan amlygodd ei fwriad i osod fynu gyanull-eidfa neilltuol yn Lloegr, cyffelyb i'r rhai ag oedd yn Holland, ni farnodd y puritaniaid dygedig fod hyny yn anghyfreithlon, gan nad oedd un gobaith o ddiwygiad teyrnasol yn y wlad hon. Mr. Henry Jacob, gan hynghwedi galw llawer o'i gyfeillion yn nghyd, a chael eu cydsyniad hwynt i uno yn nghyd mewn cymdeithas eglwysig, i fwynhau ordinadau Crist yn y dull mwyaf pur, a osododd sylfaen yr eglwys independiad, neu gynnulleidfaol gyntaf yn Lloegr, yn y dull canlynol. Gwedi cadw dydd o ymryd difrif, a gweddiam fendith ar eu gorchwyl pwysfawr, gwnaeth pob un o honynt gyfaddefiad o'i ffydd yn yr Arglwydd Iesu Grist; ac wedi hyny hwy a safasant i fynu, ac a unasant eu dwylaw, ac yn y modd mwyaf difrif, a wnaethant gyfammod y naill f'r llall yn mhresennoldeb yr Hollalluog Dduw, f'rodio yn nghyd, yn holl ffyrdd ac ordinadau yr Arglwydd, yn ol yr hyu ag oedd ef eisoes gwedi ddatguddio, neu a eglurai efe iddynt yn mhellach. Dewiswyd Mr. Jacob yn weinidog trwy lais y frawdoliaeth, a neilltuwyd ereill i swydd diaconiaid trwy ymryd a gweddi, ac arddodiad dwylaw. Yn yr un flwyddyn, Mr. Jacob

Jacob a argraffodd gyfaddefiad yn enw rhai Cristianogion i ddangos yn mha bethau yr oeddent yn cytuno âg eglwys Loegr, ac yn mha bethau yr oeddent yn amrywio oddi wrthi, yn nghyd â rhesymau ysgrythyrol dros eu anghyffurfiad, a deisyfiad at y brenin am oddefiad i'r cyfryw Gristianogion. Gwedi i Mr. Jacob fod gyda ei bobl oddiamgylch wyth mlynedd, efe a aeth trwy eu cydsyniad hwynt i Virginia, yn America, gyda golwg ar helaethu ei ddefnyddioldeb; ond bu farw mewn ychydig o amser gwedi myned yno. Yn ol tystiolaeth llawer o haneswyr, Mr. Jacob oeddy gweinidog independiad * cyntaf yn Lloegr, a hon oedd yr eglwys gynnulleidfaol gyntaf."

CANT
XVII.

Yr oedd dadl mawr y pryd hyn yn Holand Cymman-
rhwng y Calfiniaid a'r Arminiaid, yn nghylch sa Dort.
etholedigaeth, prynedigaeth, pechod gwreiddiol, O. C.
gras effeithiol, a pharhad mewn gras. Cyn- 1618.
nyddodd y ddadl hon i'r fath raddau fel y
galwodd y llywodraeth gymmanfa yn uhref Dort,
3 S i ym

* Independiaid yn ein dyddiau ni, yw y Cristianogion hynny ag sydd yn dal nad oes un israddoliaeth yn mhlith gweinidogion Crist; ac fod pob gweinidog yn esgob neu olygwr dros ei eglwys ei hun, ac nad oes gan un dyn na chorff o ddynion un math o awdurdod trwy osodiad dwysol i arferyd swydd uwch ynddi. Hefyd, fod gan bob eglwys ynddi ei hun, yr hyn ag sydd yn angenrheidiol i ei llywodraeth, ac nad ydyw yn ddarostyngedig i eglwysi ereill, nac i'w conhadau, nac ychwaith i'r cymmanfaoedd.

* Neal's Hist. Vol. I. p. 476.

RHAN. VIII.

CANT
XVII

i ymdrechu dwyn pethau i well trefn. Yr oedd yn bresennol yn y gymmanfa hono lawer o'r gweinidogion mwyaf enwog ar y cyfandir, a phump o'r deyrnas hon. Dr. Carlton, esgob Llandaf, oedd yr unig un a aeth o Gymru i gymmynfa Dort. Gwedi ymresymu dros rai misoedd ar y pump pwnc mewn dadl, penderfynodd y gweinidogion yn ffafr y Calfiniaid; a chytunasant i alltudio yr Arminiaid, oni ymostyngent i'r gyffes newydd a gyfansoddasid gan y gymmanfa y pryd hyny.* Yn fuangwedi Dr. Carlton ddychwelyd o Dort, efe a gafodd ei symud i esgobaeth Chichester, a Theophilus Field, o Lundain, a gyssegrwyd yn esgob Llandaf yn ei le ef. T. Field, gwedi hyny, a drosgwyddwyd i Dy Ddewi.^b

Llyfr y
chware-
yddiaeth-
au.

O. C.
1618.

I'r dyben i attal cynnydd y Puritaniaid, ac i ddystewi gwrthddadleuon y Pabyddion ynerbyn caethder y grefydd ddiwygiedig, y brenin y flwyddyn hon a gyhoeddodd draethiad i annog difyrwch a chwareyddiaethau ar ddydd yr Arglwydd. Yn ol y traethiad hwnw yr oedd rhydd-did i'r bobl yn ol yr addoliad ar y sabbath, i ddawnsio, neidio, saethu, a'r cyfryw; ac ni feiddiai neb i'w rhwystro neu haffonyddu hwynt. Ond nid oedd i un Pabydd, nac i neb nad oedd yn bresennol ar wasanaeth yr eglwys, na neb nad oedd yn arferol i fyned i eglwys ei blwyf, gael mwynhau y rhydd-did annuwiol hwn.^c

Yn

* Neal's Hist. Vol. I. p. 479. ^b Brown Willis.

^c Neal's Hist. Vol. I. p. 486.

Yn nghylch yr amser hyn bu farw Mr. William Jones, o Dre' Fynwy, yr hwn oedd wedi bod yn fasnachwr llwyddiannus yn Hamburg. Pan ddychwelodd i wlad ei enedigaeth, efe a adeiladodd ugain o elusen-dai, ac ysgol dy yn nhref Fynwy; ac a drefnodd yno bregethwr, a dau ysgolfeistr. Rhoddodd gan gini y flwyddyn i'r pregethwr, pedwar ugain punt a deg i'r prif-ysgolfeistr, a phum punt a dengain y flwyddyn i'r is-feistr. Mae y pregethwr yn pregethu pob prydawn sabbath yn eglwys Tre' Fynwy, ac y mae yr ysgol yn rhydd i'r cyfryw a anwyd yn y dref a'r sir hono. Rhoddir i'r tlodion ag sydd yn yr elusen-dai, ddillad, tan, a thri swllt a chwe' cheiniog yr wythnos. Mae hefyd ddeg o elusen-dai yn Newland, a phob un ag sydd ynddynt yn cael hanner coron yr wythnos.*

CANT
XVII.Haelioni
Mr. W.
Jones, o
Dre'
Fynwy.

Yr oedd y biblau yn y rhan fwyaf o'r eglwys i'w pryd hyn, naill ai yn amherffaith, neu gwedi treulio yn fawr. Esgob Parry, gan hyny yn gydwybodol o'r angenrheidrwydd ag oedd i argraffu biblau Cymraeg, ac yn gwybod nad allasai efe y pryd hyny wneuthur un peth ag oedd yn fwy teilwng ynddo ei hun, a chymmeradwy gyda Duw, a adchwyliodd y bibl Cymraeg trwy gynorthwy Dr. John Davies, o Fallwyd; ac a'i hargraffodd y flwyddyn hon yn Llundain, yn llyfr un plyg.^b

Argraffu
bibl
Cymraeg.
O. C.
1620.* Thomas's Eccles. Hist. in MSS. ^b Ibid. Camb. Biog.

**CANT
XVII.**

Yn nghylch yr amser hyn, bu farw Dr. Thomas Williams, physygwr enwog o Drefriw, yn agos i Lanrwst. Efe oedd y gwr a gyfansoddodd y geirlyfr Lladin a Chymraeg a adchiwliwyd ac a argraffwyd gan Dr. J. Davies Mae tri neu bedwar o lyfrau ereill, o gyfansoddiad y gwr hwn, gwedi eu cadw mewn ysgrifenlaw. Ffurfiodd hefyd gasgliad gwerthfawr o ysgrifenedau Cymraeg.*

Ar symudiad Dr. Richard Milbourne i Car-
lisle, Dr. William Laud a gafodd ei gyssegru yn
esgob Ty Ddewi yn ei le ef. Tra fu Dr. Laud
yn esgob Ty Ddewi, efe a ail-adeiladodd y capel
yn Abergwilly, ac a'i cyssegrodd i Ioan Fe-
dyddiwr. Efe a adgyweiriodd hefyd y llys es-
gobaethol yn Abergwilly, ac a wnaeth lawer o
bethau ereill.†

Bywyd a
marwol-
aeth Ed-
mund
Prys.

Edmund Prys a anwyd yn y Gerddi Bluog,
yn mhlwyf Llandecwyn, yn sir Feirionydd, yn y
flwyddyn 1541. Gwedi ei ddwyn i fynu yn Cam-
bridge, efe a gafodd ei wneuthur yn berson
plwyf Maentwrog, ac yn arch-diacon Meirion-
ydd; ac wedi gwasanaethu Duw, a'i genedlaeth,
dros lawer o flynyddoedd, efe a hunodd gyda'i
dadau yn nghylch yr amser hyn, ac a gladdwyd
yn eglwys Maentwrog. Yr oedd Edmund Prys
yn un o'r prydyddion mwyaf enwog yn ei amser.
Mae llawer o'i waith awenyddol mewn bod hyd
heddyw;

* Camb. Biog. † Brown Willis.

beddyw; a dywedir mai y ddadl awenyddol a fu rhyngddo ef a William Cynwal, yr hon sydd yn cynawys pedair can ar bymtheg a deugain, yw y mwyaf hynod o'i waith. Efe hefyd a gyfieithodd Salmau Dafydd ar fesur cerdd. Dywedir iddo gyfieithu un Salm yn rheolaidd at bob gwarsanaeth a fyddai yn yr eglwys, nes iddynt oll gael eu canu yno cyn iddynt gael eu cyhoeddi.*

CANT
XVII.

Dr. Richard Parry gwedi bod bedair blynedd ar bymtheg yn esgob St. Asaph, a fu farw, ac a gladdwyd yn eglwys gadeiriol St. Asaph; a Dr. John Hanmer o sir y Mwythig, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, a gyssegrwyd yn esgob yn ei le ef. Dr. Parry, y flwyddyn cyn iddo farw, a adawodd chwech punt y flwyddyn at gynnal ysgolaig anghenus o dref Kuthin, neu o esgobaeth St. Asaph, yn Athrofa Rhydychen, i gael eu talu gan ei fab Richard a'i etifeddion dros byth.*

Marwol-
aeth Dr.
Parry es-
gob St.
Asaph.
O. C.
1624.

Ar farwolaeth y brenin Iago, ei unig fab Charles, tywysog Cymry, a goronwyd yn frenin yn ei le ef. Yr oedd Charles y cyntaf wedi ei eni yn Scotland, a'i fedyddiog gan weinidog presbyteraid yn y wlad hono. Ond panddaeth ei dad i orsedd Lloegr, cafodd ei gymmeryd oddiwrth ei hyfforddwr Presbyteraid, a'i osod dan olygwyr esgobawl, a'i ddwyn i fynu yn egwyddorion eglwys Lloegr. Charles y cyntaf wedi dyfod i'r orsedd a briododd

Marwol-
aeth Iago
I.
O. C.
1625.

* Cam. Biog. * Athenæ Oxon.

CANT
XVII.Dr. Laud
yn ffafrio
Armin-
iaeth.

briododd Henrietta Maria, merch Henry IV. o Ffraingc. Gan mai pabyddes oedd y frenines, hi a ddygodd lawer o offeiriaid a gwasanaethwyr pabaidd gyda hi o Ffraingc, a rhoddwyd capel iddynt yn nhŷ y brenin i addoli yn ol defod eglwys Rhufain. Yr oedd Charles yn dwyn mawr sel dros ddefodau eglwys Loegr, ac yn llawn o ragfarn yn erbyn y rhan hyny o'i ddeiliaid ag oedd wedi cofleidio egwyddorion y Puritaniaid. Yr oedd Arminiaeth wedi cynnyddu i raddau helaeth y pryd hyn yn Lloegr, a Dr. Laud, yr hwn oedd wedi cael ei drosglwyddo o Dy Ddewi i esgobaeth Llundain, a wnaeth ei oreu na chai un offeiriad nad oedd yn dal yr athrawiaeth honofod yn agos i'r brenin. Ond gan fod y rhan fwyaf o wyr y senedd yn Galfiniaid, methodd Dr. Laud gyflawnu ei holl amcanion. Mae yn debygol fod Pabyddiaeth hefyd yn cynhyddu yn y deyrnas, ac yn myned law yn llaw âg Arminiaeth, yr hyn fu yn achos o'r dadl cyntaf rhwng y brenin a'r senedd.* Canys pan welodd y senedd yr annogaeth ag oedd yn cael ei roddi gan y brenin ac esgob Llundain i Babyddiaeth ac Arminiaeth, a bod llawer o ddefodau newyddion wedi cael eu dwyn i mewn i'r eglwys, hwy a dystiolaethasant eu bod hwy yn arddel fel gwirionedd yr erthyglau a syfydlwyd yn eglwys Loegr yn amser y frenines Elizabeth; a'u bod yn ymwrthod yn hollol â barn y Pabyddion a'r Arminiaid. Yn fuan yn ol hyn, y brenin a benderfynodd i ollwng y senedd, ac i lywodraethu ei hun.*

Er

Neal's Hist. Vol. I. p. 510, 517. * Ibid. p. 532, 533.

Er mai Calfiniaid oedd y Puritaniaid y pryd hyn, nid oeddent yn cymmeryd gofal eglwysi arnynt, oblegid nad allent yn gydwybodol gyddfurfio â holl ddefodau eglwys Loegr. Ond gan eu bod yn ddynion duwiol, a chymmeradwy gan y bobl, yr oedd llawer o honynt wedi cael eu dewis i fod yn bregethwyr prydawnol mewn amryw eglwysi. Pan welodd esgob Laud fod y pregethwyr prydawnol hyn yn gwrthwynebu pabyddiaeth, a'r defodau newyddion ag oedd ef am ddwyn i mewn, efe a lwyddodd gyda y brenin i orchymyn egwyddori plant a dynion anwybodus, yn mhob plwyf ar brydnawn y sabbath, yn lle pregethu; oddieithr fod rhyw reswm pwysfawr yn erbyn hyny; ac na byddai i un pregethwr ddarllen y gwasanaeth heb yr offeren-grys; ac na dderbynid neb yn bregethwr prydawnol, ond a fyddai yn foddlon i gymmeryd gofal eglwys plwyf arno.*

CANT
XVII.Y Puritaniaid yn
Galfiniaid.Rhwystr y Puritaniaid
fod yn bregethwyr
prydawnol.

Mewn canlyniad i hyn, cafodd y gweinidogion Puritanaidd eu dystewi a'u gyru i gyfyngder mawr. A chan nad oedd un gobaith i bethau ddyfod yn well, penderfynodd llawer o honynt i fyned i America, lle y caent fwynhau llawn rydd-did cydwybod. Hyn fu yr achos o'r ail drefedigion yn America Ogleddol, yr hwn a elwir yn gyffredin Massachuset's Bay. Aeth tri chant a hanner o'r Puritaniaid o Loegr i America y flwyddyn hon; a'r haf canlynol aeth dau cant

CANT
XVII.

cant drachefn. Ac yn yspaid y deuddeg mlynedd canlynol y bu Dr Laud yn llywodraethu yr eglwys, dywedir i bedair mil fyned o'r deyrnas hon i America.*

Dr. Owen
eu esgob
St. Asaph.
O. C.
1629.

Ar farwolaeth Dr. Hammer, esgob St. Asaph, Dr. John Owen, mab John Owen, o Sir Fôn, a gysegrwyd yn esgob yn ei le ef. Er fod Dr. Owen wedi cael ei eni yn Lloegr, a'i ddwyn i fynw yn Cambridge, yr oedd yn wybodus yn y iaith Gymraeg; a phan gafodd esgobaeth St. Asaph, efe a wnaeth i'r offeiriaid bregethu yn Gymraeg er budd i'r Cymry ag oedd mewn mesus mawr yn amddifad o'r efengyl yn eu iaith eu hun.* Y flwyddyn ganlynol i hyn, Syr Thomas Middleton, a Mr. Rowland Heilyn, † dau wr enwog o welygordd Cymru, ond yn byw yn Llundain, a argraffasant y bibl Gymraeg yn llyfr wyth plyg, er budd i deuluoedd Cymru yn gyffredinol. Mewn canlyniad i hyn cynhyddodd gwybodaeth o Dduw i raddau helaeth yn mhllith y Cymry. Ychydig o amser wedi hyn, Dr. John Davies a argraffodd eir-lyfr Gymraeg a Lladin, yr hwn fu o fawr les i bregethwyr Cymry. Efe a argraffodd

Bibl
Cymraeg
wyth
plyg.

* Neal's Hist. Vol. I. p. 541.—546. † Brown Willis

† Yr oedd Syr T. Middleton o'r un tylwyth a'r Middletons o Dinbych. Ac yr oedd Mr. R. Heylin yn an-o-dylwyth Pentre Heylin, yn sir Drefaldwyn. Ystyr yr enw yw Trulliad; ac yr oedd tylwyth Pentre Heylin yn drulliaid etifeddol i dywysogion Powis.

* Hanes y ffydd. p. 233, 234.

oedd hefyd gyfieithad o ymroadau y Cristion o waith Parsons.*

CANT
XVII.

Er fod amryw Fedyddwyr yn Lloegr er amser y diwygiad, y flwyddyn hon y cafodd y gynnulleidfa reolaidd gyntaf o Fedyddwyr ei ffurfio yn Llundain.^b

O. C.
1633.

Yr oedd llyfr y chwareyddiaethau yr hwn a gyhoeddwyd gan y brenin Iago yn ffaidd iawn gan ddynion difrifol yn mhob man; a phan oedd y Barnwyr yn myned yn eu cylch yn y rhan orllewinol o Loegr, achwynwyd wrthynt yn nghylch yr anghyffëustra a'r canlyniadau drwg ag oedd yn tarddu oddiwrth y chwareyddiaethau ar ddydd yr Arglwydd. Y Barnwyr, mewn canlyniad i hyn, a ysgrifenasant orchymyn yn y frawdle i'r dyben i luddias y pethau gwaradwyddus hyn; ac a anfonasant ad-ysgrifen o'r gorchymyn at yr offeiriaid, i'w ddarllen dair gwaith bob blwyddyn yn eu heglwysi. Pan ddychwelodd y Barnwyr i'w cylch, mynasant gyfrif o'r modd y cyflawnwyd eu gorchymyn, ac a gospitalasant rai am ei droseddu. Esgob Laud, wedi clywed y pethau hyn, a ffromodd yn aruthr, ac a achwynodd wrth y Brenin, fod y Barnwyr yn rhuthro i mewn i'w awdurdod esgobaethol ef; a gorfu ar y Barnwyr dynu eu gorchymyn cam-

3 T

moladwy

O. C.
1633.

* Cam. Biog. b Crosby's English Bap. Vol. I. p. 148.

CANT
XVII.

Dr. Laud,
Arch-es-
gob Can-
terbury
yn annog
anfoesol-
deb ar y
sabbath.

Mr.
Wrath a
Mr. Ed-
bury yn
cael
eu troi
allan o'u
heglwysi.

moladwy yn ol. Llawer o foneddigion y wlad y pryd hyn a anfonasant ddeisyfiad at y Brenin, i ddymuno arno er mwyn anrhydedd crefydd, a daioni y wladwriaeth, i beidio rhoddi annogaeth i'r chwareyddiaethau ar y sabbath. Ond gan fod Dr. Laud, yr hwn oedd yn awr yn Arch-esgob Canterbury, a llawer o'r offeiriaid dros y pethau hyn, y Brenin, nid yn unig a gadarnodd y gorehymyn a roddasai ei dad yn nghylch y chwareyddiaethau ar ddydd yr Arglwydd, ond hefyd a roddodd orchymyn newydd, na byddai i neb o'r swyddogion gwladol i rwystro nac aflonyddu bobl yn eu difyrwch ar y sabbath wedi dyfod allan o'r eglwys: a bod rhaid i'r offeiriaid gryoeddi hyn yn eu heglwysi. Yr offeiriaid hysg ag oedd yn ystyried y chwareyddiaethau ar ddydd yr Arglwydd yn anghyfreithlon, a wrthodasant ddarllen cyhoeddiad y Brenin yn eu heglwysi. Ac yn mhlith ereill, Mr. Wrath, offeiriad Llanfaches, yn sir Fynwy, a Mr. William Erbury, Vicar St. Mary, yn Nghar-ddydd, a wrthodasant ddarllen cyhoeddiad y Brenin. Pan glybu yr Archesgob hyn, efe a roddodd wys i Mr. Wrath a Mr. Erbury, i ymddangos ger ei fron ef yn Llundain, i ateb eu hanufudd-dod i orchymyn y Brenin. Ac oblegid nad allasant yn gydwybodol roddi annogaeth i'r chwareyddiaethau ar ddydd yr Arglwydd, cafodd y ddau eu troi allan o'u heglwysi.

Nid

• Neal's Hist. Vol. I. p. 570—585. Athenæ Oxon.

Nid ymddengys pa le y dygwyd Mr. Wrath CANT
XVII.
i fynu, ond tebygol yw, iddo gael ei urddo gan Mr.
Wrath.
esgob Llandaf, yn amser y frenines Elizabeth. Angau deisyfyd un o'i gyfeillion fu yn foddion i'w ddychwelyd at yr Arglwydd. O'r amser hyny allan bu yn llafurus iawn yn y weinidogaeth, ac yn offerynol i ddwyn llawer i adnabyddiaeth o'r gwirionedd. Gwedi ei droi allan o eglwys Llanfaches, efe a bregethodd yn ddirgel yn ei hen gymmydogaeth, lle y casglodd efe bobl y rhai a ffusiwyd yn eglwys, ychydig o flynyddoedd wedi hyny.*

Gwr o sir Forganwg oedd Mr. William Er- Mr. Er
bury.
O. C.
1634.
bury. Gwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, a'i urddo yn offeiriad, cafodd Ficaraeth St. Mary, yn Nghaerdydd, lle y bu yn gweinidogaethu dros lawer o flynyddoedd. Pan gafodd ei ddisfuddio o'i eglwys yn Nghaerdydd, efe a aeth oddiamgylch i bregethu pa le bynag y caffai gyfleustra. Dywedir iddo dreulio y rhan fwyaf o'i amser yn Lloegr, a bod ei gyfeillion yn ei ystyried yn wr santaidd a diniwed. Bu fyw lawer o flynyddoedd wedi hyn, ac a ysgrifenoedd lawer o lyfrau.^b Efe hefyd a ddechreuodd achos yr Ymneillduwyr yn Nghaerdydd. Yr oedd Mr. Walter Cradock, o sir Fynwy, yr Mr. Cra-
dock.
O. C.
1634.
hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, yn Gu-
3 T 2 rad

* Hanes y Bed. p. 22. ^b Athen. Oxon.

CANT
XVII.

rad i Mr. Erbury, yn Nghaerdydd, y pryd hyn. Ac oblegïd iddo yntau wrthod darllen llyfr y chwareyddiaethau, cafodd ei ddisfuddio o'i fraint-lythyr gan esgob Llandaf. Mr. Cradock, wedi ei droi allan o Gaerdydd, a dramwyodd trwy siroedd Brycheiniog, Maesyfed, a Trefaldwyn, gan bregethu Crist pa le bynag y caffai gyfleustra; ac mewn ychydig o amser a sefydlodd yn weinidog eglwys Gwrecsam. Yr oedd Mr. Cradock yn bregethwr bywiog a nerthol, a Duw a'i llwyddodd i ddychwelyd llawer i'r ffydd. Bu llwyddiant Mr. Cradock yn uhref Wrecsam, a'r wlad oddiamgylch, yn achlysur i elynion crefydd i'w erlid i raddau mawr; a gelwir proffeswyr prysur a bywiog yn y wlad hono yn Gradociaid hyd heddyw.*

Y Pabyddion
mewn
parch.

Mewn canlyniad i gynnydd y Puritaniaid, a'r annogaeth a roddid gan y Brenin a'r arch-esgob i'r Pabyddion, yr esgobion a gwyr y llys a ddechreuasant ganmol y grefydd Babaid, a dywedyd y gallasai eglwys Loegr yn ddiberygl dderbyn athrawiaethau neillduol eglwys Rhufain. Yr oedd y Pabyddion mewn cymmeriad mawr yn y llys, a'r Brenin a'u cyfrifai hwynt yn mhlith ei ddeiliaid goreu. Llaesodd hefyd y cyfreithiau cospawl ag oedd mewn grym yn eu herbyn hwynt, dan ffug y buasai hyny yn fodd-
ion

ion i dueddu tywysogion Pabaidd mewn gwled-
ydd ereilli ddangos mwy o diriondeb i'w deil-
iaid Protestanaidd Cyduna haneswyr cyfrifol
yn eu tystiolaeth, fod y grefydd Brotestanaidd
yn nghyd â rhydd-did gwladol y deiliaid mewn
perygl mawr y pryd hyn yn y deyrnas hon.
Ond ni oddefodd yr Arglwydd i'r goleuni ag
oedd yn tywynu yn ein gwlad, i gael ei ymlyd
ymaith gan y tywyllwch.*

CANT
XVII.Rhydd-
did
gwladol a
chre-
fyddol
mewn pe-
rygl.

Mr. Henry Jesséy, wedi ei ddwyn i fynu yn
Cambridge a'i urddo yn weinidog eglwys Loegr,
a gafodd ei droi allan, oblegid nad allasai gyd-
agwedu yn gydwybodol â holl ddefodau yr
eglwys sefydledig. Gwedi ymgynghori llawer
â'r Arglwydd ac a'i bobl, efe a sefydlodd gydâg
eglwys yr Independiaid yn Llundain, lle yr oedd
Mr. Henry Jacob wedi bod yn weinidog. Yr
oedd Mr. Jessey yn wr duwiol, dysgedig a lla-
furus yn y weinidogaeth; a'r flwyddyn hon y
cafodd ei anfon gan ei eglwys i Gymru, i gyn-
northwyo yr hen Mr. Wrath, Mr. Cradock, ac
ereill, i ffurfio eglwys o Independiaid yn Llan-
faches, yn sir Fynwy, yr hon gwedi hyny a fu
yn eglwys flodeuog ac enwog iawn.*^b Ychydig

Mr. Jes-
sey yn
dyfod i
Gymru.
O. C.
1639,

o

* Neal's Hist. Pur. Vol. I. p. 602—606.

* Mr. Henry Jessey wedi hyn a gyfnewidiodd ei farn yn
nghylch dull a deiliaid bedydd; ac yn y flwyddyn 1645,
efe a gafodd ei fedyddio trwy drochiad gan Mr. Hanserd
Knollys.

^b Palmer's Noncon. Mem. Vol. I.

CANT
XVII.

o flynyddoedd yn ol hyn, ffurfiwyd eglwys yn ei
dull yr Independiaid hefyd yn Nghaerdydd
dan ofal gweinidogaethol Mr. Erbury.*

Y senedd
hir.O. C.
1640.

Y flwyddyn hon y dechreuodd y 'senedd hir
i eistedd, yr hon a barâodd drosddeunaw mlynedd
heb gymmeryd ond ychydig hamdden, ac addyg-
odd y fath gyfnewidiadau oddiamgylch yn yreg-
lwys a'r llywodraeth ag oedd yn syndod i'r byd.
Yr oedd holl aelodau y senedd hir yn aelodau o
eglwys Loegr, a phawb o honynt yn mron dros
lywodraeth esgobol. Er nad oeddent yn ffafriol i'r
llys, yr oeddent oll yn ffyddlon i'r Brenin, a
thros y llywodraeth, fel ag yr oedd wedi ei se-
fydlu trwy gyfraith; a'r rhan fwyaf o honynt
yn wyr oddoethineb a phwyll. Wedi cyfarfod,
cytunasant nad oedd gan gymmanfa yr offeir-
iaid un awdurdod i wneuthur rheolau athraw-
iaeth na dysgyblaeth, i rwymo yr offeiriaid a'r
bobl, heb gydsyniad y senedd. Fod llawer o'r
rheolau a wnaethwyd gan y ddau arch-esgob yn
ngymmanfa oedd yr offeiriaid yn groes i uchel-
faint y Brenin, cyfreithiau y wlad, hawl y
senedd, ac i rydd-did y deiliaid. Mewn can-
lynriad i'r pethau hyn, cafodd arch-esgob Laud
ei gyhuddo, ei ddal, a'i osod yn garcharor yn
Nhwr Llundain. Dygwyd achwyniadau hefyd
yn erbyn Dr. Owen, esgob Llandaf, a Dr.
Manwaring,

Cyhuddo
a char-
charu Dr.
Laud.O. C.
1640.

* Erbury's Tracts.

Manwaring, esgob Ty Ddewi, ac ereill; ond yr oedd gan y senedd ormod o bethau ereill mewn llaw i'w hymlyd hwynt y pryd hyny.*

CANT.
XVII.

Yr oedd yr anghydfod ag oedd yn awr rhwng y senedd a'r esgobion yn achos o gynnwrf mawr trwy yr holl wlad; ac yr oedd y gweinidogion hyny ag oedd o gydwybod wedi ymadael âg eglwys Loegr, yn cael eu herlid yn greulon am eu bod fel Crist yn pregethu mewn lleoedd heb eu cyssegru. Ac yn mhlith ereill cafodd Mr. Vavasor Powell, o sir Faesyfed, ei erlid gyda llawer o ffyrnigrwydd. Yr oedd y gwr duwiol a llafurus hwn wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, ac wedi bod dros ryw amser yn guraid i'w ewythr Erasmus Powell. Ond trwy wrando y duwiol Mr. W. Cradock ac ereill, gwelodd fod egwyddorion ac ymarferiadau y Puritaniaid yn fwy cydsyniol â'r ysgrythyrau, ac mewn canlyniad a unodd â'r blaidd hono.* Gwedi hyny efe a aeth oddiamgylch i bregethu'r efengyl pa le bynag y byddai annogaeth iddo; ond cyfarfu â llawer o wrthwynebiadau, a bu yn aml mewn perygl o'i fywyd. Pan oedd y flwyddyn hon yn pregethu mewn tŷ yn sir Frycheiniog, yn nghylch deg o'r gloch y nos, cafodd ef a hanner cant o'u wrandaw-wyr eu cymmeryd, a'u sicrau

V. Pow-
ell yn
cael ei
erlid.
O. C.
1640.

mewn

* Neal's Hist. Pur. Vol. I. p. 641, 655, 660.

* Richard's Life of V. Powell.

**CANT
XVII.**

**Creulon-
deb Mr.
Hugh
Lloyd.**

mewn eglwys plwyf hyd dranoeth. Boreu dranoeth cawsant eu dwyn o flaen Ustus yr Heddwch, yr hwn a'u cyflwynodd i'r hedd-geidwad. Yr Ustus o Heddwch wedi cael dau Ustus ereill, a chwech o offeiriaid atd, a anfonodd y dydd canlynol am Mr. Powell a'i gyfeillion; ac wedi ymddiddan llawer â hwynt a'u bygwth, a'u gollyngodd hwynt ymaith. Yn ol hyn pan oedd Mr. Powell yn pregethu mewn cae, yn sir Faesyfed, cafodd ei ddal gan Mr. Hugh Lloyd, yr uchel sirydd, a'i roddi i ofal unarbymtheg o hedd-geidwaid i'w ddwyn i garchar. Gwrthodasant oll ond un, a hwn oblegid fod y carchar yn mhell, a thy Mr. Powell ar y ffordd, a ganiataodd iddo lettya yn ei dy ei hun y noson hono. Pan glywodd yr hedd-geidwad Mr. Powell yn gweddio mor ddi-frifol gyda ei deulu, cafodd ei gyffroi i'r fath raddau fel ag y ffodd ymaith, gan adael y carcharor yn rhydd yn ei dy ei hun. Pan welodd Mr. Powell ei fod yn wr rhydd, efe a rwymodd ei hun i ymddangos yn y llys nesaf dros sir Faesyfed, fel na chaffai yr hedd-geidwad a'i gollyngodd ef yn rhydd ei gospi am y weithred. Ar yr amser gosodedig, Mr. Powell a roddodd ei hun i fynu; ac wedi ei brofi, cafodd ei ryddâu yn anrhydeddus a'i wahodd i giniaw gyda y Barnwyr. Bu hyn yn achos i ledi yr efengyl yn y parthau hyny, ond tramgwyddodd yr uchel

nehef sirodd i'r fath raddau, fel yr erlidiodd Mr. Powell o'r wlad wedi hyny.*

CANT
XVII.

Yr oedd amryw o dduwiolion yn Llanafan a Dechreu-
Llanwrtyd yr amser hyn, a byddai Mr. V. ad eg-
Powell yn pregethu yn synych iddynt. Dywed- lwysi yr
ic fod Mr. Walter Cradock hefyd yn ymweled Independ-
a hwynt ar droion. Yr oedd un Mr. Evan diaid yn
Bowen yn pregethu yn eu plith yr amser hyn, Troed-
a phan trefnwyd dirprwywyr i ddiwygio yr an- rhywda-
nhrefn ag oedd yn yr eglwysi, cafodd Mr. E. lara
Bowen ei wneuthur yn offeiriad Llanafanfawr. tyd.
O. C.
1640.

Er cymmaint o erlid oedd ar weinidogion
duwiol a ffyddlon y pryd hyn, nid oedd y llw-
odraeth yn cymmeradwyo y gwaith cywyliddus
hwnw; oblegid yr oedd y senedd wedi rhoddi
gorchymyn i weinidogion ffyddlon i fyned i Gym-
ru, a phregethu pa le bynag y byddai angen-
rheidrwydd. Ymddengys oddiwrth y deisyfiad a
anfonwyd y ffwyddyn hon o Gymru at y brenin Ystad
a'r senedd, fod achos crefydd yn isel iawn y crofydd
pryd hyn yn ein gwlad, ac nad oedd braidd gyn- yn
nifer o bregethwyr ffyddlon ag oedd o siroedd Nghym-
ru.
O. C.
1641.

Cynnyddodd yr anghydfod rhwng y senedd

3 U

a'r

* Crosby's Eng. Bap. Vol. I. p. 217—219.

* Llythyr Williams. * Walker's Suff. Cler. part. I. p. 147.

* Neal's Hist. Vol. II. p. 456.

CANT XVII. a'r esgobion, fwy-fwy, a chafodd deuddeg o hon-
nynt eu cyhuddo o uchel-fradwriaeth, a danfon-
wyd deg o honnynt yn garcharorion i dŵr Llundain;

Garcharu
esgobion.

O. C.
1641.

Owen, esgob Llandaf, Dr. J. Owen, esgob St. Asaph, a Dr. Roberts, esgob Bangor. Gwedi anfon yr esgobion i dŵr Llundain, cytunodd y senedd na byddai i'r esgobion o hynny allan nac eistedd na rhoi eu llais yn nhy yr arglwyddi. Yn ol gwneuthur y gyfraith hon, rhyddâwyd yr esgobion o dŵr Llundain, ac aethant lle y gwelent fod yn dda, a dyoddefodd rhai o honnynt lawer o galedi.* Bu y pethau hyn yn achos o lawer o gynnwrf yn Nghymru, oblegid fod rhai yn gyfeillion i'r esgobion, ac ereill yn ffafriol i'r senedd. Ond yr oedd crefydd yn cynnyddu mewn rhai manau. Cyn diwedd y flwyddyn hon cytunodd y senedd i ddiddymu llyfr y chwareyddiaethau, i rwystro pob math o anghrefn ar ddydd yr Arglwydd, ac i orchymyn i'r offeiriaid trwy y deyrnas i bregethu y bore a'r prydawn bob sabbath.^b

Diddymu
llyfr y
chware-
yddiaeth-
au.

Rhyfel
cartrefol.

O. C.
1642.

Yr oedd y deyrnas y pryd hyn wedi ymrannu yn ddwy blaid, un dros y brenin a'r esgobion, a'r llall dros y senedd a'r rhai ag oedd am ddiwygio yr eglwys sefydledig. Y flwyddyn hon, torodd y rhyfel cartrefol allan rhwng y brenin

* Fuller's Ch. Hist. B. XI. p. 188, 195, 196.

^b Neal's Hist. Vol. I. p. 728.

a'r senedd, yr hwn a fu o ganlyniadau niweidiol iawn i'r deyrnas yn gyffredinol. Yr oedd plaid y brenin yn lliosog iawn yn Nghymru ar y cyntaf, a gorfu ar y rhan fwyaf o'r gweinidogion teithiol a anfonasid gan y senedd i Gymru, yn nghyd â phroffeswyr crefydd, adael eu gwlad, oblegid yr erlid oedd arnynt. Eu gwrthwynebwyr a gymmerasant feddiannau ac anifeiliaid llawer o honynt, fel y gorfu arnynt hwy, yn nghyd â'u gwragedd a'u plant, fyw mewn peryglon a chaled-fyd hyd ddiwedd y rhyfel.^a

CANT
XVII.

Dywedir i dywysog Rupert ddyfod â'i fyddin y flwyddyn hon i Gymru, ac iddo yru ymaith yr anifeiliaid, ac yspeilio y tai, a difrodi'r yd. Llawer o hen bobl heb arfau a gawsant eu dyoeg yn noeth; cafodd ereill eu lladd mewn gwaed oer; ac ereill eu hanner crogi a'u llosgi, ac wedi hyny eu dyoddef i fyw.^b

Tywysog
Rupert
yn
Nghym-
ru.
O. C.
1644.

Rhoddodd y senedd orchymyn y flwyddyn hon i bawb trwy y deyrnas, i roddi heibio yr hen lyfr gweddi cyffredin yn yr addoliad cyhoeddus, ac i ymarferyd yr hyfforddwr i addoliad cyhoeddus,* a gyfansoddasid gan y gymmanfa o ddifynyddion

Gorch-
ymyn i
arferyd yr
hyffordd-
wr yn lle
y llyfr
gweddi
cyffredin.
O. C.
1644.

3 U 2

yddion

^a Powell's Brief Nar,

^b Neal's Hist. Vol. II. p. 76.

* Yn lle flurf o weddianu rhag-ysgrifenedig, nid yw yr hyfforddwr ond cyfeirio at bethau ag y gallasai y gweinidog

CANT
XVII.

yddion yn Westminster, yn ei le. Parodd hyn
lawer o annhrefn trwy yr holl wlad droo ychydig
o amser; oblegid nid oedd rhai yn foddol
rhoddi, heibio yr hen lyfr gweddi cyffredin;
ereill a ddarllenent yr hyfforddwr; ereill a ar-
ferent ffurf o'u heiddo eu hunain; ac ereill ni
fynent arferyd un ffurf. I'r dyben i osod tersyn
ar yr annhrefn hyn, gorchymynodd y senedd i
alw i mewn yr hen lyfr gweddi cyffredin, ac i
anfon yr hyfforddwr i addoliad cyhoeddus, i bob
gweinidog trwy y deyrnas, ac i gospi pwy bynag a
wrthodai i'w ddarllen yn eu haddoliad cyhoedd-
us.

Marwol-
aeth Mr.
R. Prit-
chard, o
Llanym-
ddyfri.
O. C.
1644.

Y flwyddyn hon y bu farw y duwiol a'r enwog
Rees Pritchard, M. A. Vicar Llanymddyfri.
Mae yn debygol mai yn Llanymddyfri y ganed
Mr. Pritchard. Pan oedd oddiamgylch deu-
naw mlwydd oed, cafodd ei anfon i atbrofa
Rhydychen, ac wedi bod yno bum mlynedd,
cafodd ei urddo yn offeiriad. Dr. Rudd ag oedd
y pryd hyny yn esgob Ty Ddewi, a roddodd
iddo

ymhelaethu arnynt. Mae yr holl Apocrypha wedi ei adael
allan; a bedydd dirgel, yn nghyd â thadau a mamau be-
dydd, ac arwydd y groes, wedi eu gadael heibio. Nid oes
ynddo un gwasanaeth at gladdu y marw, ac mae gwisgoedd
yr offeiriaid, a dyddiau y saint, a'r fodrwy yn y briodas,
ac amrywiol o bethau ereill, wedi eu gadael heibio.

• Neal's Hist. Vol. II. p. 108, 109.

iddo vicariaeth Llanymddyfri, yn sir Gaerfyrddin; ac mewn ychydig o amser wedi hyn rhoddodd y brenin iddo hersonaeth Llanedi, yn yr un sir. Gwnaethpwyd ef hefyd yn gor-offeiriad eglwys golegog Aberhonddu, ac yn gangellwr Ty Ddewi. Dywedir i Mr. Pritchard i gyfieithu llawer o lyfrau i'r Cymraeg, ac ysgrifenu ar y pedair erthygl ar bymtheg ar hugain eglwys Loegr. Ond ei waith penaf ef yw Canwyll y Cymry. Mae y llyfr hwn yn cynnwys caint ar amrywiol destynau gwledig, moesol, a dwyfol; ac y mae yr athrawiaeth, y iaith, a'r brydyddiaeth, mor ysgrythyrol, eglur, llithrig, a melus, fel ag y maent wedi bod o fendith i filoedd o drigolion Cymry; a diau y bydd Canwyll y Cymry yn gymmeradwy yn y wlad hon, tra parâo y iaith Gymraeg. Dywedodd Mr. Pritchard yn ei ragymadrodd i un o'i gaint, mai gogoniant Duw, budd y Cymry, dymuniadau taer ei gyfeillion, a llef y tledion, a'i hannogodd ef i ysgrifenu Canwyll y Cymry, ac iddo alw y llyfr felly, oblegid ei ddymuniad difrifol i roddi goleuni i'w gydwladwyr ag oedd mewn tywyllwch. Dywed mewn un man fod y Bibl i'w gael yn ei amser ef am bum swllt, ond nad oedd dim un o bob cant yn abl ei ddarllen yn iaith eu mam. Yna y mae yn annog y bobl i brynu y Bibl a dysgu ei ddarllen. Nid ymddengys i Mr. Pritchard argraffu mwy na dwy gaint;

CANT
XVII.

Canwyll
y Cymry.

**CANT
XVII.**

gaint; ond cafodd yr holl lyfr ei argraffu mewn ychydig o flynyddoedd* wedi marwolaeth yr awdwr, gan yr enwog Mr. Stephen Hughes, offeiriad Mydrim, gerllaw Caerfyrddin.*

Marwol-
aeth Dr.
Davies, o
Fallwyd.
O. C.
1644.

Yr un flwyddyn hefyd y bu farw y dysgedig Dr. John Davies, o Fallwyd, yn sir Feirionydd. Yr oedd Dr. Davies yn fab i wr o Llanferes, yn sir Dinbych, ac wedi ei ddwyn* fynu yn gynaf yn ysgol Ruthin, pan oedd Dr. Parry yn athaw yno. Gwedi hyny efe a aeth i Rydychia. Dr. Davies a briododd ferch i Rhys Gwyn, a Llwyn-Yn, a chwaer i wraig esgob Parry. Y flwyddyn wedi i esgob Parry argraffu y Bibl Cymraeg, Dr. Davies a argraffodd Ramadeg o'r iaith Gymraeg, yn Lladin; ac ychydig o flynyddoedd wedi hyny, efe a argraffodd Eirlyfr Cymraeg a Lladin. Yr oedd Dr. Davies yn gasglwr enwog o waith yr hen Feirdd, ac y mae llawer o'i lyfrau yn ei ysgrifenlaw ei hun wedi eu cadw hyd heddyw.^b Dr. Davies a adawodd dir a elwir Dol Dyfi, at gynnal tlodion plwyf Mallwyd dros byth. Adeiladodd hefyd ysgoldy y naill ben i'r eglwys, a gorchymysodd i'r ysgolfeistr gael ei gynnal gan bersonau plwyf Mallwyd a ddeuai ar ei ol ef. Ond gan nad oedd

Haelioni
Dr. Da-
vies.

* Yn y flwyddyn 1645.

* Athenæ Oxon. Vol. II. p. 54, 55.

^b Cam. Biog. Thomas's Hist.

oedd ganddo awdurdod digonol i'w rhwymo hwynt i wneuthur felly, gadawsant heibio gynnal yf ysgolfeistr er ys talm.*

CANT
XVII.

Archesgob Laud wedi bod yn garcharor yn nhwr Llundain yn agos i dair blynedd, a gafodd ei brofi gan y senedd, a'i farnu yn euog o ymdrech i ddymchwelyd y cyfreithiau, a'r grefydd Brotestanaidd, yn nghyd â rhagorffaint y senedd; a rhoddwyd ef i farwolaeth yn y drugeinfed flwyddyn a deuddeg o'i oed, ac wedi bod deuddeg mlynedd yn arch-esgob Canterbury.^b Pan glybu Dr. Morgan Owen, esgob Llandaf, fod arch-esgob Laud wedi ei osod i farwolaeth, efe asyrthiodd o'i gadair, ac a fu farw yn y Glas-Allt, yn sir Gaerfyrddin, lle yr oedd wedi cilio yn amser y rhyfel cartrefol, a chladdwyd ef yn Myddfey.^c Yr oedd Dr. Owen yn wr o sir Gaerfyrddin, wedi ei ddwyn i fynu yn gyntaf yn ysgol-rydd Caerfyrddin, ac wedi hyny yn athrofa Rhydychen. Efe a adawodd trwy ewyllys ugain punt y flwyddyn at gynnal ysgol-rydd Caerfyrddin, i'w talu o feddiant eglwysig plwyf St. Ismael.^d

Marwol-
aeth
arch-es-
gob Laud
O. C.
1645.

Gan fod llawer o'r offeiriaid o blaid y Brenin,

ac

* Llythyr Mr. H. Jones, o Fallwyd, 1783.

^b Neal's Hist. Vol. II. p. 118, 166, 168.

^c Brown Willis. ^d Athen Oxon.

CANT ac yn unfodlon i'r flurf newydd o addoliad ag
XVM. oedd wedi ei sefydlu gan y senedd, yr oedd
 Cyfnew- llawer o eglwysi heb weinidogion. Ac nid
 id flurf o allasai gwyr ieuaingc gael eu hurddo yn ol
 lywod- dull eglwys Loegr, oblegid fod yr esgobion yn
 raeth eg- groes i'r senedd. Y senedd gan hyny a orch-
 lwys ymynodd i gymmanfa y Difynyddion yn West-
Loegr. minster, i gyfansoddi flurf o urddiad gweinidog-
O. C. ion i'r eglwys yn Lloegr, heb bresennoldeb
1045. esgob yr esgobaeth. Wedi dadleu llawer ar y
 pwnc, cytunasant i neillduo gwyr ieuaingc
 duwiol a dysgedig i holl waith y weinidogaeth
 yn ol dull y Presbyteriaid. Felly cafodd y
 flurf o lywodraeth esgobol ag oedd yn eglwys
 Loegr ei chyfnewid i ddull y Presbyteriaid; a
 chytunodd y senedd i gymmeryd ardreth yr eg-
 lwysi cadeiriol a'i defnyddio i achosion cyffre-
 din. Y flwyddyn ganlynol cytunasant i ddi-
 ddymu arch-esgobion, esgobion, a llawer o
 swyddwyr ereill ag oedd yn eglwys Loegr, a
 chymmeryd eu hardrethi hwynt tu ag at dalu
 dyled y deyrnas.*

Terfyn Pan welodd y Brenin nad oedd ganddo nag
 ar y rhy- arian na milwyr, i ddwyn y rhyfel yn mlaen, efe
 fel car- a roddodd i synu, ac a orchymynodd i lywod-
 trefol raethwyr y gwarchadleoedd hefyd i roddi synu a
 cyntaf. gwasgaru. Felly y terfynodd y rhyfel cartrefol
O. C.
1646. cyntaf

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. pl. 185, 186; 214, 246.

cyntaf, wedi iddo barhau yn agos i bedair **CANT XVII.**
 blynedd. Ond nid ymheddychodd y Brenin â'r
 senedd er hyn.^a

Gwedi i bethau ddyfod yn fwy tawel yn **Gweinidogion yn dychwelyd i Gymru. O. C. 1646.**
 Nghymru, Mr. V. Powell a'r gweinidogion
 ereill ag oedd wedi gorfod ffoi i Loegr yn nech-
 reuad y rhyfel, a ddychwelasant ac a aethant
 oddiamgylch i bregethu yr efengyl Cymmaint
 oedd sel a diwydrwydd Mr. V. Powell fel ag
 yr oedd yn aml yn pregethu dwy a thair gwaith y
 dydd. Ac anaml y treuliai efe ddau ddiwrnod
 o'r wythnos trwy y flwyddyn heb bregethu.
 Rhai troion efe a deithiai gan milldir yr
 wythnos, ac a bregethai yn mhob man lle y
 caffai gyfleustra. Nid oedd nemawr o eglwysi
 trwy holl Gymru nad oedd efe wedi pregethu
 ynddynt. Pregethai befyd yn aml mewn ffeir-
 iau a marchnadoedd, ar fynyddoedd ac mewn
 pentrefydd, a Duw a lwyddodd ei lafur i fesur
 helaeth, fel y cafodd llawer eu dychwelyd at yr
 Arglwydd trwy ei weinidogaeth.^b

Torodd y rhyfel cartrefol allan drachefn y **Yr a'r rhyfel cartrefol.**
 flwyddyn hon, a bu llawer o gynnyrfiadau a
 thywallt gwaed yn Nghymru. Laugharn, Pow-
 ell, a Payer, tri milwriaid yn ngwasanaeth y
 3 X senedd,

^a Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 219.

^b Crosby's English Bap. Vol. I. p. 376, 377.

**CANT
XVII.**

Oliver
Crom-
well a'i
fyddin yn
Nghym-
ru.

O. C.
1648.

senedd, a droisant o blaid y Brenin, oblegid fod y senedd yn myned i'w difuddio hwynt. Yr oedd Payer yn llywydd ar dref Penfro, a phan welodd ef Fleming, yr hwn a osodasid gan y senedd yn llywydd Penfro yn ei le ef, yn dyfod i gymmeryd llywodraeth castell Penfro, efe a'i gwrthwynebodd, ac ni roddai efe lywodraeth y lle iddo. Laugharn a Powell a unasant â Payer, a holl ddeheubarth Cymru a gyhoeddasant eu hunain o blaid y Brenin. Yr oedd arglwydd Byron hefyd yn ymdrechu yn galed i ddwyn trigolion Gwynedd a Powys o blaid y Brenin. Pan wybu y senedd hyn, anfonasant Oliver Cromwell â byddin luosog i Gymru i ynnill y trigolion yn ol.* Cromwell, wedi gwarchae Chepstow, a aeth yn mlaen trwy Forganwg a Chaerfyrddin, i sir Bensro, gan ddifrodi y wlad a dinystrio y castellydd ag oedd o blaid y Brenin. Ac wedi iddo orchfygu Laugharn, Powell, a Payer, a chymmeryd meddiant o gastell Penfro, efe a ddychwelodd i Loegr.

Tra yr oedd y senedd yn ymdrechu i ymgymodi â'r Brenin, a sefydlu achosion y deyrnas y fyddin, gwedi gorchfygu eu holl elynion, a ddychwelodd; a'r milwyr gydâ llawer o ffyrn-igrwydd a geisiasant ymddial ar y Brenin. Nid oedd gwiw i'r senedd i wrth-achwyn â hwynt.

Daliasant

* Rapia Vol. II. p. 550.

Daliasant y Brenin, a gwarchaeasant y senedd. **CANT XVII.**
 dy, fel na chaffai neb fyned i mewn ond y cyf-
 ryw ag oedd o'r un daliadau â hwynt eu hunain.
 Gwedi cael senedd wrth eu bodd, aethant yn
 mlaen â'u bwriadau echryslon. Enwodd y se-
 nedd hon, gant a phump a deugain o wyr i brofi **Charles I.**
 y Brenin am uchel-fradwriaeth. Mewn canlyniad **yn cael ei**
 i hyn, cafodd y Brenin ei brofi yn neuadd West- **farnu yn**
 minster, a'i farnu yn euog; ac ar y degfed dydd **euog a'i**
 ar hugain o Ionawr, cafodd ei osod i **osod i**
 farwolaeth. **farwol-**
aeth.
 Mae amryw feddyliau yn nghylchawd wyr y wei- **O. C.**
 thred alarus hon. Ond amlwg yw, oddiwrth dyst- **1649.**
 iolaeth yr haneswyr mwyaf cyfrifol yn y deyrnas,
 nad oedd un llaw uniongyrch gan un blaid o
 Gristianogion fel y cyfryw, na chan bobl Lloegr,
 yn gynnulledig mewn senedd rydd, yn marwol-
 aeth y Brenin; ond mai ychydig o'r milwyr ag
 oedd wedi ffyrnigo mewn canlyniad i ymddygiad
 anaddas yr amrywiol bleidiau, ag oedd mewn
 bod y pryd hyny, a fu yn achos o farwolaeth y
 Brenin.*

Y flwyddyn hon y bu farw Dr. John Wil- **Marwol-**
 liams, archesgob York. Yr oedd Dr: Williams **aeth Dr.**
 yn fab i Edmund Williams, o Aberconwy, yn **Williams**
 sir Gaernarfon, o'i wraig Mary, merch Owen **Arch-es-**
 Wynn, o Eglwysfach. Gwedi ei ddwyn i fynu **gob York,**
 yn Rhydychen, cafodd lawer o ddyrchafiad yn **O. C.**
1649.
 3 X 2 yr

CANT
XVII.

yr eglwys a'r llywodraeth. Ar drosglwyddiad Dr. Mountaigne i esgobaeth Llundain, cafodd ei gyssegru yn esgob Lincoln; ac yn nghylch wyth mlynedd cyn ei farwolaeth, cafodd ei wneuthur yn arch-esgob York. Yr oedd Dr. Williams yn mhlith yr esgobion a garcharwyd yn nŵr Llundain, trwy orchymyn y senedd. Gwedi ei ryddâu oddiyno, efe a ddychwelodd i Gymru, ac a fu byw yn Penrhyn, yn agos i Aberconwy. Efe a gyhoeddodd lawer o bregethau, a rhai llyfrau ereill.* Pan oedd Dr. Williams yn agos i angau, efe a ddywedodd wrth weinidog ag oedd wedi dyfod i'w weled; "Yr wyf gwedi bod mewn llawer mwy o sefyllfaoedd o anrhydedd ac ymddiried yn yr eglwys a'r llywodraeth, nâ neb o'm sefyllfa yn Lloegr er ys tri ugain mlynedd a deg. Ond pe gallwn fod yn sicr fy mod trwy fy mhregethau, wedi hod yn offeryn i ddychwelyd ond un enaid at yr Arglwydd, rhoddai hyny i mi fwy o lawenydd a chysur ysbrydol, nâ yr holl swyddau a'r anrhydedd a gefais trwy fy holl fywyd."

Ymneill-
tuwr yn
amlhau.

Gwedi i'r senedd droi yr esgobion allan o eglwys Loegr, a chyfnewid y ffurf o lywodraeth eglwysig i ddull y Presbyteriaid, cynnyddodd y Puritaniaid i ryw raddau trwy yr holl ynys. Yr oedd

* Fasti Oxon. Vol. I. Col. 180—182.

† Fuller's Ch. Hist. B. XI. p. 228.

**oedd llawer o Bresbyteriaid, Independiaid, a CANT
Bedyddwyr, mewn amrywiol barthau o Gymru, XVII.**
y pryd hyn; ond gan fod eglwys Loegr yn ei
ffurf o lywodraeth yn Bresbyteriaidd, a gweini-
dogion a urddasid gan henuriaid yn gweini yn-
ddi, heb arferyd y llyfr gweddi cyffredin, a'r
amrywiol ddefodau a wrthwynebid gan y Puri-
taniaid, nid oedd dim llawer wedi neillduo etto
oddiwrth yr eglwys sefydledig, ond y cyfryw ag
oedd yn dŷn dros egwyddorion yr Independiaid
a'r Bedyddwyr, yn nghyd â'r cyfryw ag oedd yn
byw yn y plwyfau lle y byddai offeiriaid anwy-
bodus ac anfoesol yn gweinidogaethau.

Gan fod llawer o offeiriaid Cymru y pryd hyn yn anwybodus, segur, ac anfoesol, a llawer o eisiau Biblau yn y wlad, gwelodd y senedd yn gymmwys i gymmeryd achos y Cymry at eu hystyriaeth; a gwnaethpwyd cyfraith i daenu yr efengyl trwy Gymru, a gosodwyd dirprwy-
wyr* âg awdurdod ganddynt i ddiwygio pob annhrefn yn yr eglwysi, ac i droi allan yr holl offeiriaid ag oedd, oblegid eu drygnaws, anni-
gonolrwydd, meddwdod, neu esgeulustra, yn anghymmwys i'w swydd. Rhoddwyd awdur-
dod hefyd i'r dirprwywyr i dderbyn yr elw ag oedd yn cyfodi oddiwrth fywioliaethau yr offeiriaid a drowyd allan, a'i drefnu at gynnaliaeth

y

* Commissioners.

CANT
XVII.

Offeiriad
yn cael
eu troi
allan, o-
blegid eu
hanadd-
asrwydd
i'w
swydd.

y cyfryw a farnent hwy yn gymmwys i gyflawnu eu lleoedd, ac hefyd at gynnalïaeth hyfforddwy'r plant; a bod y gyfraith hon i barâu mewn grym dros dair blynedd.* Gannad oedd y dirprwywyr yn ddigon cydnabyddus o holl Gymru, trefawyd iddynt fyned â'r gorchwyl hwn yn mlaen trwy gymmeradwyaeth, canmoliaeth, a chynnorthwy, y gwyr enwog canlynol, y rhai, oblegid eu duwioledeb, dysgeidiaeth, sel, a'u gwybodaeth o'r wlad, oeddent yn addas i'r gorchwyl. Henry Walter, Walter Cradock, Richard Simonds, Roger Charnock, Jenkin Lloyd, Morris Bidwell, David Walter, William Seaborn, Edmund Ellis, Jenkin Jones, George Robinson, Richard Powell, Robert Powell, Thomas Ewen, John Miles, Oliver Thomas, Dr. John Ellis, Ambrose Mostyn, Stephen Lewis, Morgan Lloyd, William Jones, Richard Edwards, Vavasor Powell, Richard Swain, a Rowland Nevet.† Mewn canlyniad i'r gyfraith hon, cafodd oddiamgylch chwech ugain o offeiriad* eu troi allan o'u heglwysi trwy holl Gymru, oblegid eu bod naill ai yn anwybodus o egwyddorion y grefydd Gristianogol, neu yn esgeuluso pregethu, neu yn

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 397, 417.

† Richard's Life of V. Powell.

* Gwel eu henwau hwynt yn Walker's Sufferings of the Clergy.

yn arwain bywydau anfoesol. Ond fel na byddent yn hollol ddiymgeledd, caniatawyd iddynt y bummed ran o'u bywioliaethau at eu cynnal-iaeth.*

CANT
XVII.

Gwedi troi cynnifer o offeiriaid allan o'r heglwysi, yr oedd yn anhawdd i gael digon o Gymry duwiol a dysgedig yn uniongyrch i gyflawnu eu lleoedd. I'r dyben, gan hyny, i ddiwallu y diffyg hyn yn y modd goreu ag y gallasid, y dirprwywyr a osodasant chwech o bregethwyr teithiol yn mhob sir trwy Gymru. Yr oedd y gwyr hyn wedi eu dwyn i fynu yn un o'r ddwy brif athrofa, a phob un yn cael cant punt y flwyddyn at ei gynnaliaeth. Heblaw y rhai hyn, afonasant allan ddeuddeg gweinidog ar hugain, pedwar ar hugain o ba rai oeddent wedi eu dwyn i fynu yn un o'r ddwy brif athrofa; a rhai o'r lleill yn ysgoleigion da, ond nid oedd y rhai hyn oll, yn ddigon i'r gwaith ag oedd i'w gyflawnu, er eu bod yn ddiorphwys yn eu llafur. I gyflawnu yr hyn oedd etto ynddiffygiol, y dirprwywyr a ddewisasant aelodau eglwysi ag oedd yn wyr duwiol, synwryol, a doniol, ond heb gael eu dwyn i fynu at y weinidogaeth, i fod yn bregethwyr teithiol yn eu hamrywiol gymmydogaethau, a channiatasant i bob un o honynt oddiamgylch ugain punt y flwyddyn am eu llafur. Yr oedd rhai

Pregeth-
wyr tei-
thiol yn
mhob sir.

* Walker's Suff. Clergy. Part II.

CANT
XVII.

rhai o aelodau eglwys Llanfaches a Mynyddys-
lwyn yn mhlith y pregethwyr teithiol hyn.
Dywedir i'r Tanwyr † hyn fod yn offerynol i
ddychwelyd llawer at yr Arglwydd, ond rhaid
cyfaddef nad oedd nifer digonol o honynt y pryd
hyn i gyflawnu y gwaith ag oedd i'w wneuthur
trwy holl Gymru.*

George
Fox, ar-
weinydd
y cryn-
wyr.

George Fox, arweinydd cyntaf y bobl a el-
wir Crynwyr, a anwyd yn Dreyton, yn Lan-
cashire, yn y flwyddyn 1624. Cafodd ei osod i
ddysgu cryddiaeth, ond gan fod ei feddwl yn
rhedeg ar bethau ysbrydol, efe a adawodd ei
feistr, ac a grwydrodd o ddeutu y wlad wrtho
ei hun; ac yn nghylch y flwyddyn 1647, efe a
ddechreuodd bregethu i'r bobl mewn marchnad-
oedd a lleoedd ereill, yn nghylch goleuni tufew-
nol Crist ynddynt. Tybiodd yr amser hyn y'r
Arglwydd orchymyn iddo beidio tynu ei het i
un dyn, na dymuno boreu neu nos dda i neb; aci
gyfarch pawb yn ddiwahan â'r geiriau, di, a thy-
di. Dechreuodd G. Fox a'i ganlynwyr y pryd
hyn i wisgo yn wahanol i ddull yr amseroedd;
ac ni wnaent na rhoddi na derbyn enwau o barch
ac anrhydedd, na galw neb yn arglwydd ar y
ddaeaf

† Tanwyr y gelwid y gweinidogion a osodwyd y pryd hyn
gan y dirprwywyr i gyflawnu lleoedd yr offeiriaid a droisid
allan o'u heglwys.

* Neal's Hist. Par. Vol. II. p. 453.

ddaeear. Gwrthodasant hefyd i wneuthur eu llw ar achosion prysur. Fel ag yr oedd canlynwyr George Fox yn cynnyddu, yr oedd efe yn myned yn fwy hŷ ac aflonydd. Ai i eglwysi ar amser yr addoliad, ac os dywedai y gweinidog ddim yn groesi'w feddwl, gwrthwynebai ef yngyhoeddus; yr hyn fu yn achos iddo gael ei ddal a'i garcharu. Pan oedd y flwyddyn hon ger bron Mr. Gervas Bennet, un o Ustusiaid Derby, daeth arno un o'i bangau cryndod nes crynu ei holl gorph, ac efe a lefodd â llef uchel, gan orchymyn i'r Ustus a'r gwyr oddiamgylch iddo, i grynau wrth air yr Arglwydd. Pan welodd Mr. Bennet hyn, efe a alwodd George Fox a'i gyfeillion yn Grynwyr; a chan fod yr enw hwn yn cyfateb i'w dull cyffredin hwynt, daeth i fod yn enw gwahanredol y blaid hon. Yr oedd athrawiaethau y bobl hyn mor ansicr a'r egwyddorion oddiar bari yr oeddent yn gweithredu. Yr oeddent yn gwadu fod yr ysgrythyr yn unig reol o'u ffydd gan ei galw yn llythyren farw, a haeru fod gan bob dyn oleuni oddimewn, yr hwn oedd yn rheol ddigonol. Yr oeddent yn gwadu athrawiaeth y Drindod, a chnawdoliaeth Crist yn y dull yr addeffir hwynt yn gyffredin. Gwrthodent hefyd y ddwy ordinhad o fedydd a swper yr Arglwydd.

CANT
XVII.O. C.
1650.Tyb y
Crynwyr

3 Y

Mac

CANT
XVII.

~ Mae yn debygol fod rhai Crynwyr y pryd hyn yn Nghymru, yn neillduol yn sir Faeysfed; a Crynwyr chynnyddasant yn Nghymru a lloegr drosrai yn Nghym. blynnyddoedd.* Y Bedyddwyr a gadwasant gymmanfa flynyddol, mis Tachwedd, y flwyddyn hon, O. C. yn lIston, gerllaw Abertawe; a dyma y gymmanfa flynyddol gyntaf a gynnaliwyd gaoddynt yn Nghymru. Cynnaliasant eu hail gymmanfa yn Nghaerfyrddin y Mawrth canlynol, yn mha un y gefynwyd amrywiol o bethau yn nghylch arddodiad dwylaw, a chanu yn yr addoliad; yr hynsydd O. C. yn dangos nad oedd y defodau hyny mewaarferiad y pryd hyn gan yr holl Fedyddwyr.^b 1650.

Cymman-
fa flyn-
yddol
gyntaf y
Bedydd-
wyr.

Diwyd-
rwydd
rhai off-
eiriaid.
O. C.
1650.

Nid oedd yr holl offeiriaid y pryd hyn yn cyfyngu eu hunain i'w heglwysi, ond yn pregethu oddiamgylch y wlad lle y cawsent annogaeth, ac yn gweini swper yr Arglwydd mewn tai annedd. Mr. Stephen Hughes yr hwn oedd wedi cael ei wneuthur yn Vicar Mydrim, a fu yn offerynol oddiamgylch i'r flwyddyn hon, i gasglu a sefydlu yr eglwysi canlynol, yn sir Gaerfyrddin. Un yn Mydrim, un yn Pencader, un yn mhlwyf Llanfihangel-rhos-y-corn, ac un yn Llauon a Llanedi. Gelwyd Mr. S Hughes yn apostol sir Gaerfyrddin, ac wedi ei ddidyo o eglwys Mydrim, bu yn gweini swper yr Arglwydd

* Thomas's Eccles. Hist.

^b Richard's Life of V. Powell.

wydd i smryw o eglwysi yr Ymseillduwyr, fel
y crybwyllir yn y lle priodol.*

CANT
XVII.

Yr oedd Oliver Cromwell yn mwy ffafriol i'r
Independiaid nâg i un blaid arall o Gristianog-
ion; a phan gafodd ei gyhoeddi yn arglwydd
amddiffynwr Lloegr, cytunwyd ar y pethau can-
lynol: 'Fod y grefydd Gristianogol megis ag y
mae yn gynnwysedig yn yr ysgrythyr, i gael ei
dal allan, a'i chanmol fel crefydd deilwng o gre-
diniaeth a phroffes pawb: ac y byddai cynnal-
iaeth mwy addas i gael ei roddi i weinidogion y
gair cyn gynted ag y caiffid gyfleustra.' 'Nad
oedd neb i gael eu cymhell i gydfurfio â'r gre-
fydd gyhoeddus, yn amgen nâ thrwy athraw-
iaeth a buchedd dda.' 'Nad oedd y cyfryw ag
oedd yn proffesu ffydd yn Nghrist, er eu bod yn
amrywio mewn barn oddiwrth yr athrawiaeth,
yr addoliad, a'r ddysgybliaeth gyhoeddus, ddim
i gael eu rhwystro yn yr ymarferiad o'u crefydd,
ond i gael eu diogelu yn eu proffes, tra' na
byddent yn cam-arferyd eu rhydd-did er niwed
i ereill. Ond nid oedd y rhydd-did hwn i gael
ei roddi i Babyddiaeth a Phreladiaeth, nac i'r
cyfryw ag oedd dan broffes o Gristianogaeth yn
byw yn benrydd.'

Oliver
Crom-
well yn
arglwydd
amddi-
ffynwr
Lloegr.
O C.
1653.

3 Y 2

Bu

* Llyfr Eglwys Llanedi.

• Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 427.

CANT
XVII.
Marwol-
aeth Dr.
Manwar-
ing.
O. C.
1653

Bu farw Dr. Roger Manwaring y flwyddyn hon, yn Nghaerfyrddin, ac a gladdwyd yn eglwys golegog Aberhonddu. Yr oedd Dr. Manwaring yu wr. o sir y Mwythig, ac wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen. Gwedi cael llawer oddyrchafiad eglwysig, cafodd, ar symudiad Theophilus Field i Henffordd, ei gyssegru yn esgob Ty Ddewi, gan arch-esgob Laud. Yn amser y rhyfel cartrefol cafodd ei ddifuddio o'i holl fywioliaethau eglwysig, ei garcharu, a'i erlid o le i le; ac nid oedd ganddo ond etiffediaeth bychan i'w gynnal ef a'i deulu. Dywedir fod y Puritaniaid yn ei ystyried ef yn wenieithwr, ond fod gwyr y llys yn barnu ei fod yn wr. da. Priododd ei fab Thomas Manwaring âg wyres Kees Pritchard, o Lanymddyfri, aef merch Samuel Pritchard; a bu iddynt fab a'i enw Roger Manwaring. Nid yw Mr. Wood yn rhoddi y gair goreu i Mr. T. Manwaring a'i fab Roger, yn nghylch y tir a adawodd y duw- iol Rees Pritchard i gynnal ysgol rydd yn Llanymddyfri.

Eglwys
Indepen-
diaid yn
sir Aber-
teifi.
O. C.
1653.

Yr oedd eglwys luosog o Independiaid yr amser hyn yn sir Aberteifi, dan ofal gweinidogaethol Mr. Rees Powell, o Lanbedr. Tebygol yw, mai y gweinidogion a drefnwyd gan y dirprwywyr i daenu yr esengyl yn Nghymru, fu yn offerynol

* Athens Oxon. Vol. II. col. 54, 55, 1141.

offerynol i gasglu yr eglwys hon. Yr oedd yn cynnwys amryw iol o gangenau, y rhai a gyfarfyddent yn y lleoedd canlynol: Llanbadarnfawr, Llanbadarnodyn, Garthely, Llanbedr, Bettws, Llanarth, a Llangoedmoer. Ond er fod y cangenau hyn mor wasgaredig, yr oeddent olt yn cael eu hystyried yn un eglwys, ac yn myned dan yr enw cyffredinol o eglwys Crist, yn sir Aberteifi. Mae yn debygol i'r cangenau hyn barhau dan ofal Mr. Rees Powell, hyd arferiad Charles yr ail, a'u bod yn cynnwys tros ddau cant o belodan pan ymadawodd efe â hwynt.

Pan oedd y dirprwywyr a osodasid gan y senedd i ddiwygio crefydd yn Nghymru gwedi bod ddwy flynedd yn eu swydd, cafodd deisyfiad yn ffafr yr offeiriaid a droisid allan ei anfon at y senedd gwedi ei arwyddo gan fwy na mil o drigolion deheubarth Cymru. Yn y deisyfiad hwnw dangosent pa nifer o offeiriaid a droisid allan o'u heglwysi, y diffyg oedd o nifer digonol o bregethwyr yn eu lle hwynt, a'r cyflwr truenus ag oedd y wlad ynddo mewn canlyniad i hyny. Deisyf, gan hyny, yr oeddent, i'r senedd i gymmeryd ryw ffordd i ddiwallu diffyg y wlad, ac i alw y gwyr hyny i gyfrif, ag oedd gwedi derbyn holl elw y bywiolaethau eglwysig i'w llaw eu hun. Derbyniodd y senedd y deisyfiad, a threfnwyd

Deisyfiad
trigolion
deheu-
barth
Cymru.

CANT
XVII.

wyd gwyr priodol i holi tystion ar eu ffwrn
nghylch y pethau a achwynwyd o'u plig yn
y dehyfied. Rhoddodd y gwyr a oedwyd gan
y senedd i chwilio i'r pethau hyn, orghymyn i'r
dirprwywyr i roddi mewn eu cyfrif mewn mis o
amser; yr hyn a wnaethant yn ganlynol. Gorch-
ymynasant hefyd i'r deisyfwyr i enwi mewn dau
ddiwrnod y pethau neillduol, ar ba rai yr oedd-
ent yn ewylllysio i dystion gael eu holi. Ond
gan nad oeddent yn barod ymryd hyn, deisyf-
iasant gael cenad i brofi eu hateriadlau yn y wlad,
yr hyn a ganiatawyd iddynt. Ond cyn i'r peth-
au hyn gael eu dwyn oddiamgylch, gollyngwyd
ymaith y senedd hiir, ac oedwyd y peth dros ych-
ydig o amser.*

Cyfrif y
dirprwy-
wyr yn
cael ei
gymmer-
adwyo.
O. C.
1654.

Oliver Cromwell gwedi dyfod i'r llywodraeth,
a roddodd orghymyn y flwyddyn hon i alwy
Tanwyr i gystrif; ac i'r dyben hyn efe a osododd
syr Hugh Owen, ac yn nghylch deunaw o wyr
ereill, i drefnu y pethau hyn yn neheubarth
Cymru; a Mathew Morgan, a deuddeg o wyr
gydâg ef i drefnu yr achos hyn yn Ngwynedd a
Phowys. Pan edrychodd y gwyr hyn dros gyf-
rif y dirprwywyr, cawsant eu boddloni eu bod
gwedi ymddwyn yn gyfiawn, a chafodd eu cyf-
rif hwynt ei gymmeradwyo.†

Mac

* Neal's Hist. Pur. Vol. H. p. 458, 459.

† Ibid p. 455, 459.

Mae yr haneswyr hyn ag oedd yn elynol i'r **CANT**
 dirprwywyr a thanwyr yr efengyl yn Nghymru, **XVII**
 yn eu gwaſadwyddo hwynt hyd eithaf eu gallu, **Tystiol-**
 fel pe buasent gwedi ymgyfoethogi ar ardreth yr **aeth V.**
 eglwys, heb gymmaint a rhoddi un siampl o **Powell.**
 hyny. Mae Mr. V. Powell o'r tu arall yn
 tystio, na dderbyniodd efe erioed am ei holl
 bragethu yn Nghymru, ddim mwy na chwech
 neu saith cant o bunnau, na chafodd efe ddim
 erioed oddiwrth y degymau, ac na phwrcasodd
 efe ond gwerth trugain punt a deg y flwyddyn o
 dir y llywodraeth, yr hwn a gollodd pan adfer-
 wyd y brenin Charles. Ac os nad ymgyfoeth-
 ogodd Mr. Powell, nid tebygol yw y gallasai
 neb o'i frodyr. Heblaw hyn, pe buasai y peth yn
 wir, fe fuasai y gwyr a osodwyd gan O. Crom-
 well i chwilio y mater hyn, yn cael hyny allan;
 neu pe buasai y Tanwyr yn diangc y pryd hyn,
 fe fuasent yn cael eu dinoethu yn amser yr ad-
 fariad, pan orchymynodd y brenin Charles i
 wneuthur manol-ymholiad i'r pethau hyn. Del-
 iodd rhai o offeiriaid Cymru yn greulon â Mr.
 V. Powell, ond efe a wnaeth gyfiawnder iddo
 ei hun mewn llyfr bychan a gyhoeddodd efe y
 flwyddyn cyn hon; yn mha un y mae yn am-
 ddiffyn ei ymddygiad yn nhaniad yr efengyl yn
 Nghymru.*

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. W. Erbury, **Marwol-**
 aeth W. **aeth W.**
 Erbury. **O C.**
 gwedi **1654.**

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 459, 460.

CANT
XVII.

gwedi bod lawer o flynyddoedd yn llafurus a llwyddiannus yn ngwinllan Crist.* Yr un flynyddyn hefyd y sefydlwyd y gymdeithas, a elwir Cymdeithas i feibion yr offeiriaid.

G. C.
1656.

Tra yr oedd Mr. V. Powell yn myned oddi-amgylch i bregethu yn neheubarth Cymru, daeth i Lanbadarnfawr, lle yr oedd cannoedd o bobl gwedi cyfarfod i'w wrando ef. Pan glybu Mr. Prise, o Gogerddan, yr hwn oedd yn sirydd y flwyddyn hono, fod y fath luaws gwedi dyfod yn nghyd, anfonodd atynt i wybod eu dyben hwynt. Attebasant hwythau, fod rhai o aelodau yr amrywiol eglwysi cynnulleidfael yn Nghymru yn cyfarfod i addoli a thori bara yn eglwys Llanbadarnfawr y sabbath hwnw. Nid oedd gan Mr. Prise ddim i wneuthur iddynt; ond ysgrifenodd at yr arglwydd Dirprwywr i gael gwybod pa beth i wneuthur os deuent yno drachefn. Mr. Powell yn nghylch yr amser hyn, a adawodd yr Independiaid, ac a unodd yr Bedyddwyr; ac y mae yn debygol mai efe oedd y cyntaf yn Nghymru a aeth oddiwrth yr Independiaid at y Bedyddwyr. Ond gan i amryw y blynyddoedd canlynol i ddilyn ei siampl ef yn hyn, daeth Bedyddwyr Cymru yn y cant hwn i fod yn ddwy blaid. Un wedi ei ffurfio yn ol

trefn

* Thomas's Eccles. Hist.

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 476.

trefn gyfyng y Bedyddwyr, heb ddim cymmysg; a'r llall gwedi ei ffurfio ar ddull mwy helaeth, yn cynnwys cymundeb cymmysg o Fedyddwyr ac Independiaid.*

CANT
XVII.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Hugh Evans, o sir Faësyfed, yr hwn oedd weinidog duwiol a defnyddiol yn ei ddydd. Yr oedd yn gweinidogaethu yn siroedd Maesyfed a Brycheiniog, ac y mae yn debygol mai efe oedd yr unig weinidog ag oedd gan y Bedyddwyr yn Nghymru dros ryw amser.^b

Marwol-
aeth Mr.
Hugh E-
vans.
O. C.
1656.

Ar farwolaeth Oliver Cromwell, ei fab Richard Cromwell a gafodd ei gyhoeddi yn amddiffynwr Lloegr yn ei le ef. Derbyniodd Richard lawer o ryfarchiadau oddiwrth drigolion Cymru a Lloegr ar ei ddyrchafiad i'r sefyllfa bwysfawr hon.^c Yn y cyfarchiad a anfonodd trigolion sir Gaernarfon ar yr achlysur hyn, maent yn dymuno iddo wneuthur ei oreu i lethu cyfeiliornadau, coel-grefydd, anfoesoldeb, ac anghyfiawnder, ac i amddiffyn awdurdod gwladol, a gweinidogaeth efangylaidd; i fod yn dad i'r rhai ag oedd yn ofni yr Arglwydd, ac i wneuthur ei hun a'i lywodraeth yn barchus yn

Marwol-
aeth
Oliver
Crom-
well.
O. C.
1658.

3 Z

nghalonau

* Richard's Life of V. Powell.

^b Richard's Life of H. Evans.

^c Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 512.

**CANT
XVII.**

nghalonau ei bobl, trwy amddiffyn y gwirion-
eddau hyny ag sydd yn tueddu i ddyrchafu
Crist, a llonyddu y deyrnas.* Ond er fod
Richard yn wr ieuange, o dymher dangnefedd-
us, nid oedd o'r un cymmwyserau a'i dad i
lywodraethu y deyrnas ar y fath amser terfysg-
lyd. A phan welodd yr ymryson ag oedd
rhwng y gwahanol bleidiau yn y deyrnas, ac
nas gallasai efe ei llywodraethu hwynt mewn
tangnefedd, efe a roddodd i fynu ei swydd or-
uchel gwedi ei mwynhau wyth mis.†

**Marwol-
aeth M.
Llwyd.
O. C.
1659.**

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Morgan
Llwyd, yr hwn oedd yn weinidog eglwys fawr
Gwrecsam, er pan ymadawodd Mr. W. Cradock
â'r eglwys hono. Yr oedd Mr. M. Llwyd yn
bregethwr enwog, ac hefyd yn brydydd, ac yn
ysgrifenydd da. Efe a ysgrifennodd lyfr y tri ade-
ryn, ac hefyd, Cyfarwyddyd i'r Cymry. Mr.
Ambrose Mostyn a ddaeth yn weinidog eglwys
fawr Gwrecsam yn ei le ef.‡

**Adferiad
Charles
II.
O. C.
1660.**

Gwedi Richard Cromwell roddi fynu ei swydd
o amddiffynwr Lloegr, y Presbyteriaid a unas-
ant â'r blaidd esgobol i anfon am Charles, mab
Charles y cyntaf, o'r cyfandir, lle yr oedd
gwedi ffoi yn amser y rhyfel cartrefol, a'i osod

ar

* Cam. Reg. Vol. I. p. 162.

† Neal's Hist. Par. Vol. II.

‡ Richard's Life of M. Llwyd.

ar orsedd y deyrnas. Daeth Charles i Lundain ar y nawfed dydd ar hugain o fis Mai, y flwyddyn hon, a chafodd ei gyhoeddi yn frenin Lloegr. Mawr oedd llawenydd y bobl ar adferiad Charles yr ail, a mawr oedd y penrhyddid a'r creulondeb a ddilynodd y gorfoledd hwnw. Gwedi sefydlu Charles yr ail ar orsedd Brydain, cyfnëwidiwyd y ffurf o lywodraeth eglwysig o fod yn Bresbyteraidd i fod yn esgobol. Cafodd yr hen esgobion eu hadferu i'w hesgobaethau, a chyssegrwyd rhai newyddion i gyflawnu lleoedd y cyfryw ag oedd gwedi marw.*

CANT
XVII.

Nid oedd ond Dr. William Roberts yn fyw o Adferiad esgobion Cymru y pryd hyn. Cafodd ef ei ad-^{yr}feru i esgobaeth Bangor; a chafodd Dr. W. ^{esgobion.} Lucy ei gyssegru yn esgob Ty Ddewi; Dr. ^{O.C.} Hugh Lloyd, o Berth Rees, yn sir Aberteifi, ^{1660.} yn esgob Llandaf; a Dr. George Griffiths, o sir Gaernarfon, yn esgob St. Asaph. Yr oedd yr esgobion hyn gwedi dwyn mawr sel dros y brenin a llywodraeth esgobol, a chwedi dyoddef llawer mewn canlyniad i hyny; ac nid rhyfedd os nad oeddent yn awr yn ffafriol i'r cyfryw ag oedd gwedi bod yn achos o'u dyoddefiadau hwynt.^b

3 Z 2

Cadwyd

* Rapin Vol. II. Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 558—586.

^b Brown Willis.

CANT
XVII.

Cadwyd pedair neu bump esgobaeth yn Lloegr yn wag dros ryw amser, i gael gweled pa un a fodlonai y gwyr mwyaf enwog yn mhlith y Presbyteriaid i'w llanw hwynt. Cafodd Mr. R. Baxter gynnyg ar esgobaeth Henffordd, a chynnygwyd esgobaeth Litchfield a Choventry i Mr. Calamy. Ond pallodd yr holl Bresbyteriaid gymmeryd eu cyassegru yn esgobion oddieithr Dr. Reynolds, yr hwn a dderbyniodd esgobaeth Norwich. Gorchymynwyd i ddarllen yr hen lyfr gweddi cyffredin yn yr eglwysi fel cynt, ac adferwyd yr holl offeiriaid ag oedd gwedi eu troi allan oblegid eu hanufuddod i lywodraeth y senedd, ac oblegid anfoeldeb; ac ni chafodd un offeiriad Presbyteraidd nac Independiaid aros yn eu lleoedd, ond y cyfryw ag oedd yn gwasanaethu eglwysi, offeiriaid esgobol pa rai oedd gwedi marw.*

Erledig-
aeth yn
Nghym-
ru.

O. C.
1660.

Gwedi cyfnewid y ffurf o lywodraeth eglwysig, dechreuwyd ymddial ar yr Independiaid a'r Bedyddwyr mewn amrywiol fanau; a chafodd rhai ohonynt eu herlid a'u carcharu. Cafodd Mr. V. Powell ac amryw o'i gyfeillion o ogledd Cymru eu carcharu yn y Mwythig heb un achos cyfreithlon; a'r milwyr heb ddangos un awdurdod a yspeiliasant daillawer ohonynt. Mr. Jenkin Jones hefyd a llawer o'i frodyr a gawsant eu carcharu dros yspaid mis y flwyddyn hon yn Nghaerfyrddin.

* Neal's Hist. Parit. Vol. II. p. 558—586.

CANT
XVII.

ddin, oblegid na roddent heibio en cyfarfodydd crefyddol, ac uno â'r eglwys sefydledig. Dywedir iddynt ddyoddef mor amyneddgar a siriol, a bod eu hymarweddiad mor weddaidd, fel y gorfu ar eu gelynion gyfaddef gydâ dagrau eu bod yn ddeddef yn ffordd cyflawnder, a'u bod yn ddedwydd yn y wellthred.* Yr oedd Mr. Jenkin Jones yn wr o sir Frycheiniog, ac wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydyehen. Mae yn debygol ei fod yn bregethwr, ac yn filwr, yn amser y rhyfel cartrefol, ac iddo gael ei osod yn un o gymmeradwywyr y gweinidogion hyny a osodwyd i daenu yr efengyl yn Nghymru. Gwedi bod dros ychydig amser yn weinidog plwyf Llanddetty, yn sir Frycheiniog, cafodd ei wneuthur yn weinidog plwyf Merthyr Tydfil, yn sir Ferganwg; ac wedi hyny yn weinidog plwyf Llangatwg, yn agos i Gastell Nedd, lle yr oedd pan yr adferwyd Charles yr ail. Pan oedd Mr. Jones yn Llangatwg, bu yn offerynol i gasglu cynulleidfâ yn sir Gaerfyrddin. Ac mae yn debygol mai efe oedd yr offeryn mwyaf neillduol i sefydlu achos yr Ymneilltuwyr yn Merthyr Tydfil, Castell Nedd, a Thirdyncyn.^b Rhoddodd y brenin orchymyn cyn diwedd y flwyddyn hon, i ddewis nifer o ddifinyddion i adchwilio y llyfr gweddi cyffredin, ac i wneuthur

* Crosby's Eng. Bap. Vol. II. p. 26, 27.

^b Richard's Life of Jenkin Jones,

**CANT
XVII.**

thur y fath gyfnewidiadau ynddo ag a fernid yn angenrheidiol; ac i beidio â chospi neb ammeugar am wrthod ei ddarllen dros ychydig o amser.*

Gwrth-
ryfel
Venner.
O. C.
1661.

Cyn i wyr addas gael eu dewis i adchwilio y llyfr gweddi cyffredin, y bobl a elwid Gwyr y bummed unbenaeth* a godasant gynnwrf mawr yn Llundain, yr hwn fu o niwed i'r pleidiau ag oedd yn groes i lywodraeth esgobol, er nad oedd ganddynt un llaw yn y gorchwyl hwnw. Un Thomas Venner, ac yn nghylch hanner cant o bobl benboeth fel ei hun, yn tybied fod yr amser gwedi dyfod i Grist deyrnasu ar y ddaear, a aethant allan yn arfog i fonwent St. Paul, yn Llundain, gydâ bwriad i ddymchwelyd y lywodraeth wladol, neu farw yn yr ymdrech; ac a laddasant un dyn oblegid iddo ateb ei fod ef dros Dduw a'r brenin. Ond pan alwyd allan y milwyr, cafodd llawer o wyr y pummed unbenaeth eu lladd, a daliwyd y rhai ereill; a chwedi eu profi, cawsant eu gosod i farwolaeth oll.† Bu y gwrthryfel gwallgofus hwn yn achlysur i'r brenin i wahardd cadw cyfarfodydd crefyddol allan o'r eglwys, ac i orchymyn

* Rapin Vol. II.

* Y rhai oedd yn credu y deuai Crist i deyrnasa yn ber-
sonol ar y ddaear.

† Rapin Vol. II.

ymmyn i bawb ag a dybid yn anffyddlon i'r llywodraeth, i gymmeryd y llwon o uchafiaeth y brenin a ffyddlondeb i'r llywodraeth: Y pryd hyn y dechreuwyd galw y Presbyteriaid, Independiaid, Bedyddwyr, a'r Crynwyr, wrth yr enwau cyffredinol o Ymneillduwyr ac Anghydfurfwyr.*

CANT
XVII.

Mewn canlyniad i'r gorchymmyn a roddasai y brenin, enwyd y flwyddyn hon ddeuddeg o esgobion a naw o gynnorthwywyr, o du eglwys Loegr; a deuddeg o weinidogion a naw o gynnorthwywyr, o du y Presbyteriaid, i gyfarfod yn lletty esgob Llundain, i adchwilio a diwygio y llyfr gweddi cyffredin, ac i ymdrechu i'w wneuthur yn gymmeradwy i'r ddwy blaid. Diwygio y llyfr gweddi cyffredin. Gwedi newid a diwygio amryw bethau yn y llyfr gweddi cyffredin, rhoddwyd ef i'r brenin, a chafodd ei gymmeradwyo ganddo ef a'r senedd.^b O. C. 1661.

Cytunodd y brenin â'r senedd y flwyddyn hon, fod i bawb ag oedd mewn swyddau o elw ac ymddiried yn unrhyw fwrdeis-dref, i gymmeryd y llwon o ffyddlondeb i'r llywodraeth, ac unbenaeth y brenin; ac i fynegu ar eu llw, nad yw yn gyfreithlon i gymmeryd arfau yn erbyn y brenin ar un achos

Y corporasiwn
Act.
O. C.
1661.

* Rapin Vol. II.

• Ibid. Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 612.

**CANT
XVII.**

achos pa bynag ; ac nad oedd i neb o hyny allan gael eu dewis i unrhyw swydd o elw ac ymddiried mewn un bwrdeis-dref, heb gymmeryd y cymun yn eglwys Loegr o fewn i flwyddyn cyn eu hetholiad. Trwy y gyfraith hon cafodd yr Ymneillduwyr eu troi allan o bob rhan o'r awdurdod gwladol ar unwaith, a'u hanaddasu i wasanaethu eu gwlad mewn un swydd o elw ac ymddiried.*

**Cynnnydd
yr Ym-
neilldu-
wyr.
O. C.
1661.**

Er cynddrwg oedd ar yr Ymneillduwyr y blynyddoedd hyn, yr oedd eu hachos yn myned at gynnnydd; ac y mae yn debygol fod mwy na deugain o gynnulléidfaoedd neillduol yn Nghymru y pryd hyn. Yr oedd rhai o honynt yn Independiaid, ereill yn Fedyddwyr, ereill yn gymmysg o'r ddwy blaid, ac ereill yn Grynwyr.*

**Act o un-
furfiad.
O. C.
1662.**

Ar y pedwerydd dydd ar bymtheg o fis Mai, y flwyddyn hon, rhoddodd y brenin ei gydsyniad i'r gyfraith o unffurfiad, yr hon fu yn achos o adfyd mawr i amryw o weision ffyddlon Crist dros lawer o flynyddoedd. Yn ol y gyfraith o unffurfiad, yr oedd yn rhaid i bob gweinidog, cyn y pedwerydd dydd ar hugain o fis Awst canlyn-ol,

* Rapin Vol. II. Neal's Hist. Pur. Volf II. p. 599, 600.

* Richard's Life of V. Powell, p. 23. Thomas's Eccles. Hist.

ol, i gydffurfio yn mhob peth âg addoliad eglwys. Loegr, gosod eu dwylaw wrth erthyglau yr eglwys, a mynegu eu hollol adsyniad a'u cydsyniad â'r holl bethau ag oedd yn yr argraffiad newydd o'r llyfr gweddi cyffredin, er nad oedd amryw o'honynt ddim wedi cael cyfle i'w weled a'i ddarllen; ac os na fyddai iddynt wneuthur hynny, fod iddynt ar y pedwerydd dydd ar hugain o fis Awst i gael eu difuddio o'u holl fywioliaethau eglwysig. Pandraeth y dydd pwysfawr hwnnw oddiamgylch, dwy fil o weinidogion teilwng a chydwybodol, a ymadawsant â'r eglwys sefydledig, ac a gymmerasant eu rhan gyda'r Ymneillduwyr, gan bwyso ar ragluniaeth Duw yn unig am gynnalïaeth iddynt eu hunain a'u teuluoedd. Er i lawer o'honynt ddyoddef caledi, etto gofalodd Duw mor rhyfedd am danynt fel nad oes dim hanes fod un o'honynt yn ngharchar am ddyled. A phaham y bwriwyd cynifer o ddynion enwog o'r eglwys? Nid am ddrygioni, nac anffyddlondeb i'r llywodraeth; ond oblegid nid allent gydsynio â'r hyn nid oeddent yn gredu, nac addunedu yn erbyn yr hyn ag oedd yn ymddangos iddynt yn ddyledswydd. Mewn canlyniad i'r gyfraith hon, cafodd llawer o gynnulleidfaoedd lluosog eu gadael heb weinidogion, a llawer o le-oedd eu gorchguddio gan dywyllwch ac anfoeoldeb; ac er fod rhai o'r gweinidogion

CANT
XVII.Dwy fil o
offeiriaid
yn ym-
adael â'r
eglwys,
O.C.
1662.

CANT
XVII.

didyol * yn fodlon pregethu am ddim, ni odd-
efid iddynt na phregethu na chadw ysgol yn un
man.*

Y gwei-
nidogion
didyol.Sir Gaer-
narfon.

Nid oes un hanes i neb o offeiriaid sir Fôn gael
eu bwrw allan o'r eglwys y pryd hyn; ac ni
chafodd ond Mr. John Williams ei fwrw allan
yn sir Gaernarfon. Yr oedd Mr. John Wil-
liams yn wr dysgedig ac yn bregothwr, ond
nid ymddengys fod ganddo eglwys yn y sir hono.
Gwedi ei fwrw allan âi oddiamgylch a phre-
gethai yn rhad pa le bynag y caffai gyfleustra.

Sir Din-
bych.

Dywedir i amryw o weinidogion gael eu
troi allan o'u heglwysi yn sir Dinbych. Mr.
William Jones, o sir Feirionydd, gwedi cael
dygiad da i fynu, a ddewiswyd gan y fflywod-
raethwr Twisleton i bregethu yn Nghastell
Dinbych, ac yn nghyleh y flwyddyn 1648, caf-
odd eglwys y plwyf. Gwedi ei ddiyo cafodd
ddiogelfa gysurus gyda Mr. Trevor, yn y Plas
Teg, yn sir Fflint, yr hwn a reddodd iddo werth
ugain punt y flwyddyn o dir at ei gynnalïaeth.
Wedi bywyno dros lawer o flynyddoedd, efesym-
udodd i Hope, lle y bu efes farw yn llawn o ddydd-
iau. Yr oedd Mr. Jones yn wr duwiol, dysgedig,
call,

Mr. W.
Jones.

* Ejected

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 624—627. Palmer's Non-
con. Mem. Vol. I.

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

call), a chymhedrol, ac o wynebpryd siriol. CANT
XVII.
 Dyoddefodd dri mis o garchar am gyflawnu dy-
 ledswydd deuluaidd yn nhy gwr boneddig gwedi
 iddo gael ei ddiwy. Pan ddymunodd ei wraig
 a'i gyfeillion arno gydfurfio oblegid ei deulu,
 efo a atebodd iddynt, Duw a ddarpara; ni ddaw
 un o honoch chwi gydâ fi i'r farn. Mr. Jones
 a gyfieithodd i'r Cymraeg, Gair i bechaduriaid
 a saint, o waith Gouge; ac hefyd, Egwyddor-
 ion y grefydd gristianogol.*

Mr. Richard Taylor a ddygwyd i fynu yn Mr. Tay-
lor.
 Rhydychen, ac a wnaethpwyd yn offeiriad Holt,
 pan oedd ond ieuanc. Gwedi cael ei ddiwy,
 efo a bregethodd dros flwyddyn yn yr eglwys
 yn rhad, trwy oddefiad. Gwedi hyny aeth i
 Lundain, a sefydlodd yn weinidog cynulleid-
 faol yn Barking, yn Essex, lle y bu efo ~~Mr.~~
 Yr oedd Jonathan Roberts, M.. A. o Ian- Mr. Rob-
erts.
 fair, gwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen.
 Dywedir ei fod yn wr dysgedig, ac yn Israeliad
 yn wir. Gadawodd fywioliaeth dda er mwyn
 cydwybod, dyoddefodd yn ddystaw, a bu farw yn
 gysurus. Mr. Ellis Rowlands, yr hwn a ddi- Mr. Row-
lands.
 dywyd o Ruthin, oedd ar amserau yn sir Gaer-
 nafen, lle y cafodd ei lusgo o'r areithfa pan
 oedd yn pregeflu. Yr eedd yn wr llafurus a
 theilwng, ond dyoddefodd lawer o galedi, a
 gorfu arno o'r diwedd ffoi i sir Gaerlleon.*

4 A 2

Mr.

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. * Ibid.

CANT
XVII.

Mr. Mostyn.

Mr. Ambrose Mostyn, oedd fab i Dr. Mostyn, o sir Fflint, a chwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, efe a bregethodd dros ryw amser yn y Castell Coch, yn sir Drefaldwyn. Gwedi hyny daeth i sir Dinbych, ac a lafuriodd dros ychydig yn Holt, a symudodd oddiyno i Wrecsam, lle y bu hyd yr adferiad, pan gorfu arno roddi i fynu ei eglwys i'r hen offeiriad. Arglwydd Say a Seal a'i derbyniodd ef a'i wraig i'w dy, yn sir Rhydychen, ac a'i gwnaeth yn gaplan teula, ac a ddangosodd iddo lawer o barch. Ar farwolaeth arglwydd Say a Seal, Mr. Mostyn a aeth i Lundain, lle y bu efe farw. Cyfrifid ef yn ysgolhaig da, ac yn wr gostyngedig a duwiol iawn. Yr oedd ganddo ddawn neillduoli egluro testunau anhawdd, ac yr oedd yn bregethwr mawr yn nghyfrif pawb ond efe ei hun.*

Sir Fflint

Mr. Fogg

Ar adferiad Charles yr ail, cafodd Mr. Robert Fogg, ei ddiwyo o Bangor. Yr oedd efe yn wr cryf, o wynebpryd sarug, ac yspryd hy a bywiog. Yr oedd ganddo rai dychymygion neillduol, ond yr oedd yn wr enwog mewn dau ioldeb. Parhaodd i fyned i'r eglwys yn Nampwich neu Acton, a phregethai yn fynych ar brydnawnau y sabbath, ac ar brydiau ereill. Dywedodd lawer ar ei wely angau am ddrwg pechod, gweddiodd yn daer am faddeuant, ac amlygodd

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

amlygodd deimlad neillduol o gariad maddeuol Duw, er mawr lawenydd i'r rhai ag oedd oddi-amgylch iddo. Mr. Richard Steel yr hwn a ddidywyd o Hanmere oedd wr defnyddiol, yn ysgolhaig da, ac yn bregethwr rhagorol. Efe a ddyoddefodd lawer oblegid ei anghydfurfiad, ond sefydlodd o'r diwedd yn Llundain, lle y bu hyd ddydd ei farwolaeth.^a

CANT
XVII.

Mr. Steel.

Mr. Phillip Henry a auwydd yn Llundain, ac a ddygwyd i fynu yn gyntaf yn ysgol Westminster, a chweddi hyny yn Rhydychen. Gan fod ei dad John Henry, § yn un o wyr y llys, treuliodd Mr. P. Henry lawer o'i febyd yn nghyfeillach Charles tywysog Cymru, a'r Duc o Yorc. Gwedi cael ei urddo efe a sefydlodd yn Worthenbury, lle y bu yn weinidog llafurus a llwyddiannus dros wyth mlynedd. Pan wnaethpwyd y gyfraith o unfurfiad, gorsu arno ymadael â Worthenbury, a daeth i Broad Oak, lle yr oedd ganddo etifeddiaeth ddigonol i'w gynnal yn gysurus. Gwedi sefydlu yn Broad Oak, efe a âi â'i deulu bob sabbath i'r eglwys, ac a bregethai yn achlysurol.^b

Mr. Henry.

Mr. Hugh Owen, o sir Feirionydd, a symudodd

Sir Feir-
ionydd.
Mr. H.
Owen.

^a Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

§ Yr oedd John Henry yn fab i Henry Williams, o Britton Ferry, yn sir Forganwg.

^b Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

CANT
XVII.

udodd yn nghylch yr amser hyn o Rydychen i Lundain, ac yn fuan gwedi hyny a ddychwelodd i'w wlad ei hun, ac a fu byw ar ei etifeddiaeth, ac yn pregethu yn rhad i'r bobl dlodion ac anwybodus ag oedd yn y parthau hyny. Yr oedd Mr. H. Owen yn oleuni dysaclaer yn y gongl dywyll hono. Pregethai mewn pomp neu chwech o leoedd yn sir Feirionydd, ac hefyd mewn amrywiol o leoedd yn sir Drefaldwyn a sir Gaernarfon. Ai oddiamgylch ei gylch mewn tri mis, ac yna dechreuai drachefn. Yr oedd yn bregethwr cariadus a chyffrous, a llawer a ddeuent i wrando arno. Byddai yn gymhedrol iawn mewn bwydydd a diodydd; a'i rodiad diargyhoedd a ennillodd barch a chariad boneddigion y wlad, amryw o ba rai oeddent yn agos berthynas iddo. Cafodd lawer o waredigaethau hynod mewn attebiad i'w weddïau. Fel ag yr oedd yn dŷfod adref unwaith ar noswaith dywyll iawn, fe gollodd y ffordd, ac a aeth i le peryglus. Yn y cyfyngder hwnnw efe a ddigynodd oddiar ei geffyl, ac a weddiodd ar Dduw i'w gyfarwyddo. Cyn iddo orphen gweddio, y nesoedd a oleuodd uwch ei ben fel y canfu efe y ffordd yn eglur, ac y ciliodd oddiwrth y perygl. Dangesodd lawer o geredigrwydd a haelioni i dlodion ei gymmydogaeth; ac os cyfarfyddai ar ei daith â neb yn dyoddef o ddiffyg dillad, diwallai eu heisiau â'r hyn fyddai ganddo

CANT
XVII.

ganddo ei hun. Pan oedd llawer yn marw o glefyd ag oedd yn y wlad, gweiniai iddynt gyd â diwydrwydd, ac ymostyngai i gyflawnu rhyw wasanaeth angenrheidiol i'r rhai mwyaf gwael. Pan ddaliodd yr is-sirydd ef yn ei dŷ ei hun, efe a gydsyniodd i fyned gydag ef, ond cael cenad i weddio gyda ei deulu yn gyntaf; yr hyn a ganiatawyd iddo. Gwedi cyflwyno ei hun a'i deulu i'r Arglwydd, dywedodd y swyddog yn athrist wrtho, nad allasai efe wneuthur dim yn ychwaneg iddo, ac felly gadawodd y carcharor yn rhydd. Bu Mr. H. Owen farw yn y flwyddyn 1669.*

Yn sir Drefaldwyn didywyd Mr. Martin ^{Sir Dre-}Grandmañ, o Landyssil, Mr. Hugh Rogers, o'r faldwyn. Dre' Newydd, Mr. Nathaniel Ravens, o'r Tra-llwng, a Mr. Henry Williams, pregethwr teith-
fel yn mhllith y Bedyddwyr. Er i Mr. Williams gael ei analluogi i ymarferyd y weinidogaeth yn gyhoeddus, parhaodd i bregethu yn ddirgel sbewn amrywiol barthau o'r sir. Yr oedd yn wr cyflawn, yn bregethwr gwresog, ac yn fywiog dros Dduw. Yr oedd yn byw ar ei etifeddiaeth ei hun, ac yn pregethu yn rhad i bawb a'i gwrandawai. Dyoddefodd llawer o golledion a charchar er mwyn tydwylbed dda. Y gelyn unwaith a losgodd dy Mr. Williams, ac a laddodd ei dad.^b Cafodd

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

^b Ibid. Thomas's Eccles. Hist.

CANT
XVII.

Sir Fry-
cheiniog.

Cafodd y gwyr canlynol eu troi allan o'u
heglwysi yn sir Frycheiniog. Mr John Ed-
wards, o Llanfihangel Gythedin, Mr. Elias
Hervey, o Partrisiw, Mr. David William Pre-
pert, a Mr. Thomas Evans, o Maesmynys,
Bedyddiwr, a hendantcu yr enwog Dr. Caleb
Evans, yr hwn fu gynt yn athro athrofa y Bed-
yddwyr yn Mrysto.*

Sir Abert-
teifi.

Trowyd allan yn sir Aberteifi y gwyf can-
lynol: Mr. John Evans, o Bangor, Mr. Charles
Price, o Aberteifi, Mr. David Jones, o Llan-
darnfawr, Mr. Evan Hughes, o Llandyffnog,
Mr. Lewis Price, o Llangunllo, Mr. Richard
Davies, o Benbryn, a Mr. John Harries, o Dre-
garon. Yr oedd Mr. John Evans, o Bangor,
yn wr ieuanc gwyllt, ac wedi bod yn halogi y
sabbath yn y bore, efe a aeth i wrando preg-
eth yn y prydawn, ac a gafodd ei ddychwelyd
at yr Arglwydd. Mewn amser gwedi hyn caf-
odd ei alw i'r weinidogaeth, a'i urddo gan
Bresbyteriaid. Yr oedd yn bregethwr bywiog
a diwyd, a bu yn offeryn i wneuthur daioni
lawer. Efe a wasanaethodd gynnulleidfa Cell-
an dros lawer o flynyddoedd. David Llwyd
Gwyn a gynnygodd iddo bersonaeth werthfawr
os cydymffurfiai, ond nis heiddiodd gan ei gyd-
wybod. Mr. David Jones, o Llanbadarnfawr,
gwedi

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. Thomas's Eccles. Hist.

gwedi colli ei eglwys a gynnaliodd ei hun a'i **CANT XVII.**
 deulu trwy gadw ysgol, a phregethu pan gaffai
 gyfleustra. Dywedir ei fod yn ysgolhaig da,
 ac yn bregethwr llwyddiannus. Mr. Rees
 Powell, o Lamedr, Mr. Roderick Davies, o
 Landlwchaiarn, a Mr. Thomas Evans, o'r Ys-
 trad, gwedi eu troi allan o'u heglwysi, a gyd-
 furfiasant drachefn.*

Didywyd y gwyr enwog canlynol o'u heglwysi Sir Gaer-
 yn sir Gaerfyrddin. Mr. Stephen Hughes, o Fy-
 drim, Mr. Wm. Jones, o Gilymaenllwyd, Mr. ^{fyrddin.}
 David Jones, o Landyssilio, Mr. James Davies, o
 Fferthyr, Mr. David Price, o Langunnwr, Mr.
 John Powell, o Langendeirn, a Mr. Meredyth
 Davies, o Lanon. Yr oedd Mr. Stephen
 Hughes, yr hwn a drowyd allan o eglwys My-
 drim, yn wr o dref Caerfyrddin. Gwedi ei ddi-
 dyo, efe a briododd ddynes dduwiol o Aber-
 tawe, gwaddol, cynnildeb, a diwydrwydd pa un
 a'i cynnorthwyodd i fyw yn gysurus, a bod yn
 ddefnyddiol. Dywedir fod Mr. Hughes yn
 bregethwr goleu, trefnus, a serchiadol, a'i fod
 yn gosod llawer o bwys ar bethau mawrion a
 sylweddol crefydd. Anaml y pregethai heb
 dywallt dagrau. Dewisai fyned i'r conglau
 mwyaf tywyll, ac i'r lleoedd lle yr oedd offeir-
 iad anwybodus na fedrent bregethu. Yr oedd
 4 B gwyr

CANT
XVII.Careharu
Mr. S.
Hughes.Mr. W.
Jones.

gwyr mawrion y wlad yn ei hofsi oblegid ei gymhedroldeb, a'i ddull bywiog, a thrwy ei goddefiad hwynt, yr oedd yn pregethu yn aml yn yr eglwysi, y rhai a lanwyd o wrandaw-wyr o'r plwyfau cymmydogaethol. Pregethai yn gyffredin ddwy waith bob sabbath, a thrafaelai wyth neu ddeng milldir rhwng pob pregeth. Er nad oedd ei ardreth ond bach, yr oedd yn haelionus, ac efe a argraffodd lawer o lyfrau Cymraeg, er budd i'r Cymry. Er ei fod yn ddidramgwydd yn ei fuchedd, anfodlonodd yr offeiriaid ei fod yn myned oddiamgylch i bregethu, a thraddodasant ef i'r awdurdod gwladol, a chafodd ei osod yn ngharchar Caerfyrddin. Ond gwelodd Duw fod yn dda i'w ddwyn i rydd-did mewn ffordd annysgwyliadwy. Cymmaint oedd ei gariad at eneidiau, fel yr arferai lefaru wrth ddynion a gyfarfyddai âg ef yn ddamweiniol, yn nghylch eu cyflwr tragywyddol, a Duw a'i gwnaeth yn offeryn i ddychwelyd Nawer. Efe, mae yn debygol, fu yn offeryn i ddechreu y rhan fwyaf o'r hen gynnulleidfaoedd yr Ymneillduwyr oddiamgylch i Gaerfyrddin ac Abertawe. Mr. Wm. Jones, o Gilymaenllwyd, gwedi ei ddidyo, a gafodd ei garcharu bedair blynedd yn nghastell Caerfyrddin, lle y cyfnewidiodd ei farn yn nghylch bedydd. Gwedi ei ryddhau o garchar, efe a gafodd ei fedyddio trwy drochiad; ac efe oedd yr hwn a ddechreuodd eglwysy Bedyddwyr

CANT
XVII.

Bedyddwyr yn Rhydwylin, yn y flwyddyn 1668. Yr oedd Mr. David Jones, o Landysilio, yn wr Llafurus, ac efe a gymmerodd boen mawr i argraffu a thaenu Biblau Cymraeg, a llyfrau ereill trwy y wlad; ond cyfarfu â llawer o wrthwynebiadau wrth ymdrechu gwneuthur dation i. Dywedir fod Mr. James Davies, o Ferthyr, yn wr gostyngedig a diwair, yn ysgolhaig da, ac wedi ei trddo yn rheolaidd. Bu Mr. D. Jones, o Landysilio, Mr. J. Davies, o Ferthyr, a Mr. Meredyth Davies, o Lanon, yn gynnorthwywyr i Mr. S. Hughes, dros rai blynyddoedd, yn neillduol yn eglwys Llanedi. Gwedi hyn symudodd Mr. M. Davies i Frowyr, a Mr. J. Davies a wnaethpwyd yn weinidog i eglwysi yr Independiaid, yn y parthau isaf o sir Aberteifi, a'r parthau uchaf o sir Benfro. Yr oedd Mr. J. Davies yn ei bregethau yn sylweddol, eglur, a serchiadol, ac o fendith fawr i lawer. Dyodddefodd gystuddiau yn amyneddgar, a bu farw yn gysurus.*

Bwrwyd allan yr offeiriaid canlynol yn sir Sir For- Forganwg. Mr. Joshua Miller, o St. Andras, ganwg. Mr. Jenkin Jones, o Langatwg, Mr. Thomas Proud, o Cheriton, Mr. Edmund Ellis, o St. Ffagan, Mr. Howell Thomas, o Glyncorrwg,
4 B 2 Mr.

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. I. Llyfr eglwys Llanedi.

CANT
XVII.Mr. S.
Jones,
Llangun-
nwyd.

Mr. John Miles, * o Ilston, Mr Morgan Jones, o Lanmadog, Mr. Henry Williams, o Lantrian, Mr. William Thomas, o Lanfair, Samuel Jones, M. A. o Langunnwyd, John Powell, M. A. o Landathan, Daniel Higgs, M. A. o Rosily. Mr. Marmeduke Mathews, o eglwys Ieuan, yn Abertawe, a Mr. John French, o Gwenvo. Gwr o sir Dinbych oedd yr enwog Samuel Jones, M. A. a drowyd allan o. Langunnwyd. Yr oedd gwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, ac wedi bod yn athraw yno dros lawer o flynyddoedd. Yr oedd yn Philosophydd da, yn ddysgedig iawn yn y ieithoedd, ac yn bregethwr defnyddiol rhagorol. Dywedir ei fod hefyd yn gristion llariaidd, gostyngedig, cariadus, a heddychol. Dr. Loyd, esgob Llandaf, a wnaeth lawer o gynnygiadau iddo, pe buasai yn cydffurfio. Mr. Jones a osododd athrofa † i fynu yn Brynllwarch, lle y dygwyd i fynu lawer o wyr enwog. Gwedi i John Powell, M. A. gael ei droi allan o Landathan, cafodd gynnyg ar un o ddau le gan Dr. Loyd, esgob Llandaf, pe buasai yn cydffurfio, ond nis gwnaeth. Parhaodd i bregethu yn y Casnewydd ar Wysg, a'r wlad oddiamgylch, lle

* Bedyddiwr oedd Mr. Miles, ac wedi ei ddiro efo aeth i Loegr Newydd, yn America, ac a scfydlodd yn Boston.

† Dyma yr athrofa gyntaf a fu gan yr Ymneilldwyry yn Nghymru.

lle y caffai gyfleustra, ac a ddyoddefodd lawer. **CANT XVII.**
 Gwn fod Independiaid yn Nghasnewydd ar
 Wysg y pryd hyn, tebygol yw, mai yn eu plith Independ-
 iadaid yn
 llwynt yr oedd Mr. Powell yn llafurio. Yr Nghas-
 newydd.
 oedd Mr. Powell yn wr llariaidd, hunan-ymwa-
 del, ac yn bregethwr serchiadol. Daniel Higgs, Mr.
 M. A. oedd wr o Gaerwrangon, a phan gafodd Higgs.
 ei droi allan o Rosili, gorfu arno, oblegid ffyrn-
 igswydd y werin, adael ei dy, a'i wraig, a saith
 o blant, a ffoi at ei dad i sir Gaerwrangon.
 Dywedodd ei dad wrtho nas gallasai ddim dys-
 gwyl na chynorthwy nac annogaeth oddiwrtho
 ef, oddieithr iddo gydffurfio. Attebodd yntau
 mai gwell oedd ganddo ymddiried ei hun a'i
 deulu i ragluniaeth na chydffurfio yn groes i'w
 gydwyl. Gwedi myned o'r ystern heibio,
 a chladdu Mr. Stephen Hughes, cafodd Mr.
 Higgs ei ddewis yn weinidog cynulleidfya yr
 Ymneillduwyr yn Abertawe a'r Frowyr, lle y
 bu dros lawer o flynyddoedd. Dywedir fod Mr.
 Higgs yn ysgolhaig da, yn bregethwr call, ac yn
 athraw gwyliadwrus. Mr. Marmaduke Math-
 ews, yr hwn a ddidywyd o eglwys leuan, yn Mr. Ma-
 thews,
 Abertawe, a adawodd fywioliaeth dda er mwyn
 cydwyl, er nad oedd ganddo ddim arall i fyw
 arno. Yr oedd yn wr duwiol a selog iawn, ac
 yn myned i hyfforddi y bobl o dŷ i dŷ; ac yr
 oedd yn hynod o ysbrydol yn ei holl ymddiddan-
 ion, yn byw uwchlaw y byd, ac yn ymddibenu
 yn

**CANT
XVII.**

yn hollol ar ragluniaeth am ei gynnalïaeth ei hun a'i deulu, Mr. French, yr hwn a drowyd allan o Gwenvo, oedd wr o Gaerdydd, ac wedi ei ddidyo, ymarferodd physygwriaeth yn y dref hono gydâ llawer o lwyddiant: Dywedir ei fod yn ysgolhaig da, ac yn bregethwr pwysfawr, ond yn ddiffygiol yn ei barabl. Yr oedd Mr.

Mr. Seal. George Seal yn bregethwr yn y sir hon, ac yn ysgolfeistr yn Nghaerdydd cyn i'r gyfraith o unffurfiad gael ei gwneuthur. Wedi hyn y sefyllodd yn weinidog yn Marsfield, yn sir Gaerloyw. Mr. Robert Thomas, o Lanfaglan, Mr. Jacob Christopher, o Lanfawdlen, a Mr. David Davies, o Gastell Nedd, oeddent yn bregethwyr cyhoeddus, fel rhai yn sefyll am urddau cyn i'r gyfraith o unffurfiad gymmeryd lle; ac a barâusant yn anghydfurfwyr.*

**Sir Fyn-
wy.**

Didywyd y gweinidogion canlynol yn sir Fynwy. Mr. Abbot, o'r Fenni, Mr. Robinson, o Gaerlleon, Mr. Rogers, o Gaerwent, Mr. Owen Morgan, o Lanferin, Mr. Robins, o Langattwg, Mr. Williams, o Lanfaplu, a Mr Thomas Barnes, o Magwyr. Cafodd Mr. Barnes ei anfon o Lundain i bregethu yr efengyl yn Nghymru; ac wedi ei ddystewi, bu fyw yn Nghaerlleon, ac yn gweinidogaethu i eglwys ag oedd yn cyfarfod mewn amryw fanau yn y gymmydogaeth. Mr. Nicholas

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

Nicholas Cary, gwedi ei ddidyo o Dre' Fynwy, a aeth i Lundain, lle y bu efe byw wrth ymarferyd physygwriaeth. Yr oedd Mr. Henry Walter, yr hwn a ddidywyd o Gasnewydd ar Wysg, yn un o'r pregethwyr teithiol yn Nghymru: Gwedi troi Mr. Walter Prosser, yr hwn oedd Fedydd-iwr, allan o eglwys tref Rhedynog, efe a bregethodd yn Lantrisant, Llangwm, Tredynog, ac Olchon. Yr oedd Mr. Watkin Jones yn gynnorthwywr i Mr. Henry Walter, a chafodd ei ddewis yn weinidog i gynnulleidfa o Ymneillduwyr yn y parthau hyny ar farwolaeth Mr. Henry Walter.*

CANT
XVII.

Mr. Peregrine Phillips, o sir Benfro, oedd fab i hen weinidog duwiol yn mhlith y Puritaniaid. Cafodd ei ddwyn i fynu yn gyntaf yn ysgol Hwlfordd, gwedi hyny yn Brampton Bryan, yn sir Henffordd. Oddiyno aeth at Dr. Thomas, a fu gwedi hyny yn esgob Ty Ddewi; ac oddiwrtho ef aeth i athrofa Rhydychen. Arosodd yn Rhydychen nes iddo gael ei yru ymaith gan y rhyfel cartrefol. Gwedi ymadael â Rhydychen, efe a wasanaethodd eglwys Cydwely, yn sir Gaerfyrddin, dros ryw amser fel curad i'w ewythr Dr. Collins. Pan wybu Syr Hugh Owen, Syr Roger Lort, a Syr John Meyrick, fod Mr. P. Phillips yn wr ieuanc o alluoedd da, rhoddasant iddo eglwys Mounton,

Sir Benfro.

Mr. Peregrine Phillips.

yn

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

CANT
XVII.

Poblog-
rwydd
Mr. Phil-
lips.

yn agos i Benfro; a chwedi hyny St. Mary's a Chosheston, y rhai a gyfrifid y bywiolaethau goreu yn y sir. Yr oedd Mr. Phillips yn pregethu dair gwaith bob sabbath, sef unwaith yn mhob un o'i eglwysi, ac efe a wnaeth lawer o ddaioni. Cyfrifid ef y pregethwr goreu yn y cymydogogaethau hyny. Pan oedd Oliver Cromwell yn gwarchae tref Penfro, yr oedd Mr. Phillips yn agored i lawer o beryglon, ond parhaodd i lafurio yn mhlith ei bobl, a chafodd ei waredu yn rhyfedd. Pan glybu Cromwell ei glod, anfonodd am dano i bregethu yn un o'i eglwysi ger bron swyddogion ei lu, yr hyn a wnaeth gyda llawer o fodlonrwydd iddynt oll. Pan oedd llynges yn gorwedd yn Aberdaugleddau mewn bwriad i fyned i ddarostwng yr Lwerddon, Cromwell a wnaeth i Mr. Phillips i weddio yn mhob un o'r llongau cyn iddynt hwylio. Gwedi hyny efe a bregethodd yn Saesneg a Chymraeg yn mron yn mhob eglwys yn y sir, ac hefyd o flaen y barnwyr pan ddeuent i Aberteifi, Caerfyrddin, a Hwlfordd. Fel ag yr oedd yn un o'r dirprwywyr, bu yn offeryn i gadw llawer o weinidogion teilwng yn eu lleoedd. Ond pan adferwyd y brenin Charles, cafodd Mr. Phillips ei droi allan o'i eglwysi, ac aeth i fyw i le a elwid Dredgmanhill, yn ddeiliad i Syr Herbert Perrot, yr hwn a fu yn gyfaill mawr iddo yn y trallodau a gyfarfu efe wedi hyny a hwynt.*

Cafodd

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

Cafodd Mr. John Luntley ei droi allan o Lanystudwal a Nolston, ac wedi ei ddiwyo, bu yn gyn-northwywr cymmeradwy i Mr. P. Phillips yn nghynulleidfa Hwlfordd. Didwyd Mr. Morgan Thomas, o Marthri, Mr. John Bywater, o Benfro, a Mr. John Carver, o Dinbych, ond nid oes dim hanes beth a ddaeth o honynt gwedi hyny.*

CANT
XVII.

Yr oedd John Weaver gwedi cael ei eni yn Sir Fyn-
agos i Ludlow, a'i ddwyn i fynu yn Khydychen, ^{wy.}
neu Gambridge. Gwedi ei holi a'i gymmerad- ^{Mr. Wea-}
wyo gan y dirprwywyr yn y flwyddyn 1653, ^{ver.}
anfonasant ef i Dre' Fynwy, o ba le y didwyd
ef yn y flwyddyn 1660. O Dre' Fynwy efe a
symudodd i Kell, lle yr arosodd dros ddwy
flynedd. Gwedi pregethu dros ychydig amser
yn y parthau hyny, efe a sesydlodd yn Hen-
ffordd, lle y bu hyd ddydd ei farwloeth. Yr
oedd yn wr cyfrifol, ond yn cael ei ystyried yn
rhy lym gan rai. Cyfarfu â chynnifer o anhaws-
derau fel y gorsu arno werthu rhan o'i etifedd-
iaeth i gynnal ei deulu. Ond Duw a wnaeth
ei holl golled ef i synu, trwy i'w ferch briodi un
Mr. Jones, yr hwn oedd wr cyfoethog, ac yn
ewyllysio trosglwyddo ei gyfoeth i deulu Mr.
Weaver yn y ffordd mwyaf anrhydeddus. Yr
oedd gan Mr. Weaver ddwy ferch, a phriod-
odd un o honynt ei ysgolhaig Mr. Jones, yr

4 C

hwn

CANT
XVII.

hwn fu yn athraw enwog yn Tewkesbury,* a than ba un y cafodd esgob Benson, archeagob Secker, Dr. Chandler, a difynyddion enwog ereill, eu dwyn i fynu.*

Presbyteriaid ac Independiad oedd y rhan fwyaf o'r gweinidogion didyol, ond yr oedd rhai Bedyddwyr yn eu plith. Mae yn debygol i rai o weinidogion y Bedyddwyr yn amser y Tanwyr ddewis aros gyda eu cynulleidfaoedd, yn hytrach na chymmeryd gofal plwyfau arnynt. Ni ddidywyd mo'r rhai hyny yn ganlynol, pa gwnaethpwyd y gyfraith o unfurfiad. Yn mhlith y cyfryw, yr oedd y gwyr canlynol: Mr. Robert Morgan, yr hwn fu yn byw dros lawer o flynyddoedd yn Llandilo-tal-y-bont, yn sir Forganwg; Mr. Lewis Thomas, o'r Moor, yn mhlwys Tref Newydd yn Notais; Mr. Thomas Jones, gweinidog Hengoed; a Mr. William Prichard, Dr. Christopher Price, a Mr. Francis Gibbs, y rhai oedd yn byw yn, neu yn agos i'r Feeni. Yr oedd Mr. Richard Davis, o'r Traillwng, Mr. John ab John, a Mr. Thomas Ellis, yn lefarwyr enwog yn mhlith y Crynwyr yr amser hyn, ac a ddyoddefasant lawer er mwyn cydwybod. Cynnyddodd eu hachos hefyd mewn

* Ar farwolaeth Mr. Jones symmudwyd yr athrofa o Tewkesbury i Gaerfyrddin, lle y mae yn bresennol.

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

mewn amrywiol barthau o Gymru yn y blynyddoedd erledigaethus hyn.*

CANT
XVII.

Gwedi didyo cynnifer o weinidogion ffyddlon o eglwys Loegr, oblegid nas gallasent gydagweddu yn gydwybodol â'i holl ddefodau, yn lle goddef iddynt bregethu lle y rhoddid annogaeth iddynt, cawsant eu caethiwo fwy-fwy. Gwnaethpwyd cyfraith y flwyddyn hon, fod i bob un uwchlaw unarbymtheg oed, ag a fyddai yn bresennol mewn unrhyw gyfarfod crefyddol lle y byddai pump o ddynion heblaw y teulu, am y trosedd cyntaf, gael dyoddef tri mis o garchar, neu dalu pum punt; am yr ail, chwech mis o garchar, neu dalu deg punt; am y trydydd trosedd, saith mlynedd o alltudiaeth, neu dalu cant punt; ac os dychwelai neu ddianc, fod iddo ddyoddef marwolaeth. Y flwyddyn ganlynol gwnaethpwyd cyfraith i beri i holl weinidogion yr Ymneilltuwyr i wneuthur eu llw, na fyddai iddynt byth gynnyg unrhyw gyfnewidiad yn yr eglwys na'r wladwriaeth. Ac os na chymmerent y cyfryw lw, nad oeddent i ddyfod o fewn i bum milldir i unrhyw ddinas na fwr dreisdref, nac i un man lle y buasent o'r blaen yn gweinidogaethu ynddo, na chwaith i gadw ysgol, dan berygl o dalu deugain punt. Dyoddefodd yr Ymneillduwyr lawer o galedi mewn canlyniad

O. C.
1664.
Conven-
ticle Act.

Cyfraith
y pum
milldir.

4 C 2

i'r

* Thomas's Eccles. Hist.

CANT
XVII.

i'r cyfreithiau hyn. Gwrthododd y corph o weinidogion gymmeryd y llw, gan ddewis yn hytrach i fadael â'u hnneddau, a'u perthynasan, a'u cyfeillion, yn nghyd â phob cynnorthwy gwledig, nâ chlwyfo eu cydwybodau.*

Marwol-
aeth Dr.
Mansel.
O. C.
1665.

Y flwyddyn hon y bu farw Dr. Francis Mansel, trydydd mab Syr Francis Mansel, o Muddlescomb, yn sir Gaerfyrddin. Dr. Mansel, gwedi bod dros rai blynnyddoedd yn ysgol Henffordd, a aeth i athrofa Rhydychen; ac ar farwolaeth Mr. Griffin Powell, penog Cymdeithas Iesu, yn Rhydychen, cafodd ei ddewis yn bont yn ei le ef. Bu Dr. Mansel yn ddefnyddiol iawn yn y sefyllfa hono. Yn amser y rhyfel cartrefol efe a giliodd i Gymru, ac a gartrefodd yn Llantrythd, tŷ ei berthynas Syr John Aubrey. Gwedi dyoddef llawer o anmharch gan ei elynion, efe a ddychwelodd i Rydychen, ac ar adferiad Charles yr ail cafodd yntau ei adferu i'w sefyllfa yn yr athrofa, lle y bu yn ddefnyddiol hyd ddydd ei farwolaeth ^b

Dr. Mor-
gan esgob
Bangor.
O. C.
1666.

Ar farwolaeth Dr. William Roberts, esgob Bangor, Dr. Robert Morgan, o sir Drefaldwyn, yr hwn a ddygasid i fynu yn Rhydychen, a gysgrwyd yn esgob yn ei le ef.* Y flwyddyn ar

ol

* Neal's Hist. Par. Vol. II. p. 649—654.

^b Cam. Reg. Vol. II. p. 252—262. * Brown Willia.

ol hon y bu farw Robert Vaughan, Yswain, o Hengwrt, yn sir Feirionydd. Yr oedd y gwr hwn yn hynafiaethydd enwog; ond ni chyhoeddodd efe ond un llyfr bychan dan yr enw Hynafiaethau Brytanaidd gwedi eu hadfywio. Efe a ffurfiodd gasgliad ardderchog o hen ysgrifennadau Brytanaidd, llawer o ba rai sydd etto yn Hengwrt.* Yr un flwyddyn hefyd y bu farw y duwiol a'r dysgedig Dr. Lloyd esgob Llandaf, a Dr. G. Griffith, esgob St. Asaph. Dr. Francis Davies a gyssegrwyd yn esgob Llandaf yn lle Dr. Lloyd, a Dr. Henry Glemham a gyssegrwyd yn esgob St. Asaph yn lle Dr. Griffith.^b

CANT
XVII.O. C.
1667.

Amlwg yw fod Ymneillduwyr cymmysgedig o Independiaid a Bedyddwyr yn y Mynyddyslwyn, yn sir Fynwy, cyn amser y Tanwyr; oblegid trefnwyd rhai o aelodau eglwysi Llanfaches a Mynyddyslwyn i fod yn hregethwyr teithiol, pan drowyd offeiriaid anghymmaws i'r weinidogaeth, allan o'u heglwysi. Yr oedd eglwys Mynyddyslwyn y pryd hyn dan ofal gweinidogaethol Mr. Watkin Jones, ac yn cyfarfod yn y Gelli'r Crug, yn mhlwyf Blaenau Gwent. Dywedir fod yno ddeg ar hugain o aelodau y pryd hyn, ond na chynnyddodd yr eglwys ond ychydig yn amser Mr. Jones.^c Gwedi Mr. Mostyn ymadael â Gwrecsam, yr Ymneillduwyr
yn

Eglwys
Mynydd-
yslwyn.
O. C.
1668;

* Cam. Biog. ^b Brown Willis. ^c Llythyr Mr. Thomas,

**CANT
XVII.**

**Mr. E-
vans, o
Wrecsam**

yn y dref hono a ymranasant, ac a ffurfiasant eu hunain yn ddwy eglwys; un yn Bresbyteriaid, a'r llall yn Independiaid a Bedyddwyr. Y flwyddyn hon Mr. John Evans, o Great Sutton, yn agos i Ludlow, yr hwn a ddygasid i fynú yn Rhydychen, ac a gawsai ei ddidyo o Groesys-wallt, a sefydlodd yn weinidog yr Independiaid a'r Bedyddwyr yn Wrecsam, lle y bu hyd ddydd ei farwolaeth. Dyoddefodd lawer o erledigaeth a chaledi, ond yr oedd mor wyliadwrus fel na chafodd ei ddal ond unwaith, a'r pryd hynny cafodd ei ryddhau yn fuan trwy gyfrwng gwr anrhydeddus a gymmerodd ei blaid ef. Efe oedd tad Dr. J. Evans, awdwr y pregethau ardderchog hyny ar dymher gristianogol.*

**Dr. Bar-
row.
O.C.
1669.**

Ar farwolaeth Dr. Glemham, cafodd Dr. Isaac Barrow ei drosglwyddo o esgobaeth llo of Man i St. Asaph. Yr oedd Dr. Barrow yn wr duwiol a dysgedig, ac yn ysgrifenydd da. Efe a adgyweiriodd yr eglwys gadeiriol, a'r palas esgobaethol yn St. Asaph, ac a adeiladodd elusen-dŷ i wyth o wragedd gweddwon tlodion, ac a'i cynnysgaeddodd â deuddeg punt yn y flwyddyn.

Er mor derfysglyd oedd yr amseroedd hyn, ac er cymmaint yr erlidid ar yr Ymneillduwyr, yr oedd eu hachos yn mysed ar gynnydd yn y rhan amlaf o siroedd Cymru. Yr oedd llawer

* Richard's Life of J. Evans.

o honynt y pryd hyn oddiamgylch i Dinbych, **CANT XVII.**
 ac ar gyffiniau sir Fflint, dan ofal gweinidogaethol Mr. William Jones. Yr oedd cynnull-
 eidfa yr Independiaid a'r Bedyddwyr yn Wrecsam, dan ofal gweinidogaethol Mr. John Evans **Ymneillduwyr. trwy Gymru.**
 ac ereill; ac yn Nghroesyswallt, ac ar gyffiniau
 sir Dinbych, dan ofal Mr. Nevet, yr hwn oedd **Sir Dinbych.**
 wr duwiol, diwyd, a diargywedd, wedi ei ddwyn
 i fynu yn Rhydychen, a'i ddiwyd o eglwys **Sir Fflint**
 Croesyswallt. Dywedir fod Mr. Henry Williams yn weinidog eglwys Mr. V. Powell yn y
 Dre' newydd; a bod llawer o Ymneillduwyr
 oddiamgylch i Llanfylling, Tre' newydd, Llan-
 brynmair, a lleoedd ereill, yn sir Drefaldwyn, **Sir Drefaldwyn.**
 dan ei ofal ef yn benaf. Yn sir Feirionydd ac ar
 gyffiniau sir Drefaldwyn, a sir Gaernarfon, yr
 oedd llawer o Ymneillduwyr dan ofal Mr. Hugh
 Owen. Yr oedd llawer o gynulleidfaoedd yn sir
 Aberteifi y pryd hyn dan ofal amrywiol o weini- **Sir Aberteifi.**
 dogion. Mae yn debygol fod Mr. James Davies
 a ddidywyd o Ferthyr, yn sir Gaerfyrddin, yn
 gwasanaethu cynulleidfa Tirllwyd yn mhlwyf
 Llangoedmoer y pryd hyn; a bod Mr. John Evans
 a ddidywyd o Bangor, yn weinidog cynulleidfa
 Cellan. Yr oedd Mr. D. Jones, o Lanbadarnfawr,
 Mr. E. Hughes, o Landyfriog, Mr. John Ham-
 mer, a Mr. Roderick Thomas, hefyd yn llafurus
 iawn yn y sir hon, er cynddrwg oedd yr amser-
 oedd. Bernir fod amryw o Ymneillduwyr y
 pryd

CANT
XVII.Sir Ben-
fro.Trallod
Mr. P.
Phillips.

pryd hyn oddiamgylch i Benfro, Hwlfordd, a Threfgarn, yn sir Benfro, dan ofal Mr. Peregrine Phillips, a'i gynnorthwywyr Mr. James Davies, Mr. John Luntley, ac ereill. Bu dadl rhwng Mr. P. Phillips a Dr. Reynolds, yn Nghaerfyrddin, yn nghylch defodau a dysgyblaeth yr eglwys; ac un arall rhyngddo ef â'i hen athraw, esgob Thomas, yr hyn a gafodd ei argraffu gan yr esgob yn groes i feddwl Mr. Phillips. Pan gwnaethpwyd cyfraith y pum milldir, cafodd Mr. Phillips ei erlid, a chymmerwyd llawer o'i anifeiliaid ef ymaith trwy orchymyn Mr. Howard yr uchel sirydd, yr hwn ar ei wely angau a geisiodd faddenant gan Mr. Phillips, ac a'i cafodd yn hawdd iawn; ond ni ddychwelwyd yr anifeiliaid. Cafodd ei gymmeryd i fynu drachefn a'i wneuthur yn garcharor, yn nghanol y cynhauaf, heb neb ganddo i drefnu ei dyddyn, ond ei wraig, a chanddi bump o blant bychain, ac ychydig iawn o weision. Gwedi bod yn garcharor ddau fis, efe a aeth yn glaf, a chafodd ei ryddhau gan y dirprwywyr. Anfonodd Syr H. Perrot ei gerbyd i'w ddwyn ef i'w dy ei hun, lle y bu yn glaf yn hir mewn twymyn, a'i physygwyr a'i rhoddasant ef i fynu. Ond y cristianogion yn y parthau hyny a gadwasant ddydd o ympryd a gweddi o'i achos ef: a gwelodd Duw fod yn dda i wrando arnynt, a'i adferu ef mewn ffordd rhyfeddol. Cafodd ei garcharu yr
ail

ail waith am gadw cyfarfod yn ei dŷ. Pan ddaeth y Barnwyr, ac esgob Thomas i Hwlfordd, gwnaethant lawer o gynnygiadau iddo, os cydymffurfiai; ond pan na allent lwyddo, hwy a'u rhyddhausant ef. Er hyny cafodd ei drallodi trwy ddirwyon a herwriaeth, canys ni adawai efe heibio bregethu yn ei dŷ, na llafurio yn mhlith ei bobl gwedi nos. Cymmaint oedd ei gariad ef at Dduw, ac eneidiau dynion, fel ag yr oedd yn pregethu i'r bobl ag oedd yn dyfod ato hyd y nod pan oedd yn y carchar.*

CANT
XVII.

Yr oedd llawer o Ymneillduwyr yn sir Gaer-
fyrddin dan ofal Mr. S. Hughes, Mr. D. Jones, Sir Gaer-
fyrddin.
Mr. W. Jones, Mr. Meredyth Davies, a Mr.
Rees Prydderch, ac ereill. Mr. Stephen
Hughes oedd yn gweini yr ordinhadau y pryd
hyn y'ngbhynulleidfa Llanedi, || a byddai Mr. D. Llanedi.
Jones, Mr. Meredyth Davies, a Mr. J. Davies
yn ei gynnorthwyo ef. Pan oedd Mr. S.
Hughes yn pregethu yn y Wern-whith ar ddydd
gwyl, Mr. David Penry, o Blas Llanedi, yr
RHAN IX. 4 D hwn

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III.

|| Yr oedd eglwys Llanedi yn cyfarfod y pryd hyn yn y Wern-whith, yn mhlwyf Llanon; ac ar brydiau yn Cribyn Walter, yn mhlwyf Llanelli; byddid yn pregethu hefyd yn Llwydgoedfawr, ac yn Penderi March, ac yn y Pandybach dan allt Troserch, ac yn y coedydd oddiamgyleh liw nos, oblegld yr erledigaeth.

CANT
XVII.

Panteg.

Cwm-
hwplin.

hwn a ddygasid i fynu gyda bwriad i fod yn offeiriad, a aeth i'w wrando ef. Yr oedd Mr. Penry yn wr tâl, ac o ymddangosiad boneddigaidd a hardd, ond yn anadnabyddus i Mr. Hughes. Pan welodd Mr. S. Hughes ef yn dyfod i mewn tybiodd mai swyddog gwladol oedd yn dyfod i'w ddal a'i gymmeryd i garchar. Gwedi gorphen yr addoliad, aeth Mr. Penry ynmlaen at Mr. Hughes, ac a ymaflodd yn ei law. Syr, ebe Mr. Hughes, yr wyf yn gobeithio nad ydych yn fy mal i'm gwneuthur yn garcharor. Nac wyf, fy anwyl Syr, ebe Mr. Penry, ond chwi a'm daliasoch i. O hynny allan glynodd Mr. Penry wrth wrando, ac a unodd â'r gynulleidfa yn y Wern-whith, a bu yn weinidog enwog gwedi hyny. Yr oedd Mr. S. Hughes yn pregethu ac yn gweini yr ordiuhadau yn Penbwch, i'r eglwys agsydd yn awr yn y Panteg; ac hefyd yn ogof Cwmhwplin, i'r eglwys sydd yn awr yn cyfarfod yn Pencader. Fel ag yr oedd yn myned arddydd Llun y Pasg o Abertawe i ogof Cwmhwplin i bregethu, gwelodd lawer o bobl yn dawnsio yn agos i Bantylawd yn mhlwyf Llanegwad. Gwedi edrych ychydig arnynt, efe a alwodd ar eu blaenor, ac a ddywedodd wrtho, Deuwch gyda fi dros y mynydd a chwi gewch angen camp nag sydd genych chwi yna. Pan glybu hyny, gadawodd ei gyfeillion a dilynodd Mr. Hughes. Gwedi dyfod i ogof Cwmhwplin, aynodd

synodd wrth weled cynnifer o bobl gwedi dyfod yn nghyd; a chyn diwedd y bregeth cafodd ei argyhoeddi a'i ddychwelyd at yr Arglwydd, a bu yn gristion enwog o hyny allan. Mr. Owen Davies a Mr. John James oeddent gynnorthwywyr i Mr. Hughes, yn eglwys Pencader, tra bu efe byw. Yr oedd Mr. S. Hughes, yn pregethu hefyd yn Nghaerfyrddin, ac yn Llanybri; ac yr oedd Mr. David Owen, a Mr. William Lloyd o Ddolwlff, yn gynnorthwywyr iddo yn eglwys Llanybri. Byddai Mr. S. Hughes yn pregethu a gweini yr ordinhadau i ychydig o gristianogion ag oedd y pryd hyny yn cyfarfod yn Cefenfarchen a'r Pâl; y rhai a symudasant gwedi marwolaeth Mr. Hughes i Henllan.*

CANT
XVII.

Henllan.

Yr oedd rhai o aelodau eglwys Cefenfarchen a'r Pâl, yn byw yn mhlwyf Trelech ar Bettws, a Trelech. chydâ golwg ar eu budd eu hunain a'r gymmydogaeth, gosodasant addoliad i fynu mewn tŷ bychan gerllaw y Dinas, lle y bu llawer o wyr enwog yn pregethu, ac yn mhlith ereill Mr. S. Hughes. Dyma ddechreuad yr eglwys luosog ag aydd yn awr yn cyfarfod yn Nghapel y graig, yn mhlwyf Trelech ar Bettws.*

Yn ol dyddiau Mr. Evan Bowen, o Lanafanfawr, cyfododd Mr. David Williams,* o Gef-
4 D 2 engwaelod,

* Llyfr eglwys Llanedi. * Llythyr Mr. Jones.

* Yr oedd Mr. D. Williams yn hen-dadcu i'r diwedd.

CANT
XVII.Troed-
rhyw-
dalar.
Llanwr-
tyd.Cefenar-
then.

engwaelod, Mr. Evan Thomas, o Danybwlech, ai frawd Mr. James Thomas, yn bregethwyr defnyddiol yn y cynnulleidfaoedd agsydd yn awr yn cyfarfod yn Troedrhywdalar a Llanwrtyd. Yr oedd Mr. D. Williams a Mr. E. Thomas yn cadw cyfarfodydd yn eu tai eu hunain; a thalodd Mr. D. Williams bump pump o ddirwy unwaith am hyny. Gorsfu arnynt hefyd gladdu llawer o'u meirw yn agos i Danybwlech yn yr amser gofidus hyn, oblegid na ddioddefid iddynt i'w claddu yn eglwys y plwyf. Yr oedd yr enwog Mr. Rees Prydderch, † o Ystradwalter, gerllaw Llanymddyfri, yn pregethu yn fynych y dyddiau hyny yn Nghastellcraigwyddon i'r eglwys agsydd yn awr yn cyfarfod yn Cefenarthen, ac ereill a ddeuai i'w wrando. A chymmaint oedd syched y bobl am y gwirionedd, fel ag yr oedd llawer yn myned gwedi nos a Llanwrtyd i wrando Mr. Prydderch yn Nghastellcraigwyddon. Yr oedd Mr. Prydderch hefyd yn ymweled â Throedrhywdalar a Llanwrtyd, ac yn pregethu yn aml yn Llwynecys, tŷ o'i eiddo ei hun rhwng y ddau le uchod; a chyfododd Mr. D. Jones, o'r Cribart,

Mr. Thomas Jones, o Danyralt, yr hwn oedd wr deallu mewn pethau gwladol a chrefyddol, ac yn aelod defnyddiol iawn yn Troedrhywdalar.

† Mae Mr. Rees Prydderch, Llaw-feddyg, o Gaerfyrddin, yn fab i orwyr Mr. Rees Prydderch, o Ystradwalter.

art, & Mr. John Jones, o Cwmeamarch, a Mr. **CANT**
 Rees James, o Lety'refel, yn bregethwyr def- **XVII.**
 nyddiol yn yr eglwysi hyny yn nyddiau Mr.
 R. Prydderch.^a Dywedir fod llawer o dduw-
 iolion yr amser hyn oddiamgylch Aberhonddu,
 Talgarth, a'r Gelly, y rhai nid oeddent yn cyd- **Aber-**
 ymffurfio âg eglwys Loegr, a bod Mr. Rees **honddu.**
 Prydderch, a Mr. Henry Maurice, yn gweini-
 dogaeithu iddynt. Yr oedd y bobl hyn yn gym-
 mysgedig o Bresbyteriaid a Bedyddwyr, ond
 yn cydwrando ac yn cydgymuno â'u gilydd.
 Ychydig o amser gwedi i'r erledigaeth fyned
 heibio, ymranasant, er mwyn eu cyfleustra, i
 Faesyronen, Tredustan, Gwenddwr, Trosgoed, a **Maesyr-**
 lleoedd ereill.^b Yr oedd llawer o Ymneilldu- **onen.**
 wyr mewn lleoedd ereill yn sir Frycheiniog, **Tredus-**
 dan ofal Mr. T. Watkins, Mr. T. Parry, Mr. **tan.**
 T. Evans ac ereill.^c Eglwysi yr Ymneillduwyr **Gwen-**
 yn sir Forganwg oeddent dan ofal gweinidog- **ddwr.**
 aethol Mr. Samuel Jones, Mr. Daniel Higgs,
 Mr. Marmaduke Mathews, Mr. W. Thomas,
 Mr. L. Thomas, Mr. Robert Morgan, Mr.
 , Thomas

^a Mae D. Thomas, Yswain, o Welfield, yn orwyr i Mr.
 D. Jones, o'r Cribart; a John Llwyd, Yswain, o Aberhon-
 ddu, yn orwyr i Mr. J. Jones, Cwmeamarch; a'r Parchedig
 M. Evans, gweinidog Pantycelyn, yn wŷr i Mr. Rees Jones,
 a Shmailwyd, brawd Mr. D. Jones, o Cribart.

^b Llythyr Mr. D. Williams. ^c Hanes y Bed. p. 92, 93.

^c Thomas's Eccles. Hist.

CANT
XVII.

Thomas Jones, ac ereill. Yn sir Fynwy yr oedd yr Ymneillduwyr dan ofal Mr. T. Barnes, Mr. H. Walter, Mr. Watkin Jones, Mr. T. Quarnel, Mr. W. Prosser, Dr. C. Price, Mr. W. Prichard, ac ereill: Yr oedd llawer o Ymneillduwyr yn sir Faesyfed, dan ofal Mr. Henry Gregory, Mr. Henry Maurice, ac ereill. Mae yn debygol fod Ymneillduwyr yn yr amser trallodus hyn, yn mhob sir o Gymru, ond sir Fon.*

Marwol-
aeth V.
Powell.
O. C.
1670.

Yn y flwyddyn hon y bu farw Mr. Vavmor Powell, yn y drydedd flynedd ar ddeg a deugain o'i oedran, a'r unfed ar ddeg o'i garchar. Yr oedd efe yn wr o'r uniondeb manohaf, o'r duw-
ioldeb gwresocaf, ac o'r dewrder gwrolaf. Efe a orphenodd ei yrfa mewn gorfoledd, ac a gladdwyd yn Mynwent yr Ymneillduwyr † yn Llundain.^b Cafodd y cyfreithiau yn erbyn yr Ymneillduwyr eu gwneuthur yn fwy caeth y flwyddyn hon, yr hyn fu yn achos i lawer o weinidogion ffyddlon gael eu carcharu, a llawer o deuluoedd eu dwyn i'r tlodï mwyaf. Ond pan welodd y brenin nad oedd dim yn llwyddo i beri i'r Ymneillduwyr i gydsurfio, efe a rodd-
odd i'w gweinidogion hwynt fraint-lythrau i bregethu yr efengyl yn mhob tŷ ag a fyddai gwedi cael rhydd-did. Er melused yw rhydd-
did,

Braintly-
thrau i'r
Ymneill-
duwyr.
O. C.
1672.

* Thomas's Eccles. Hist. † Bunhill Fields.

^b Richard's Life of V. Powell.

did, nid oedd yr Ymneillduwyr yn eofni i'w dderbyn yn y dull hyn, oblegid eu bod yn gwybod nad oedd yn cael ei roddi o gariad, ac na pharhaid mo hono yn hwy nag y buasai yn wasanaethgar i achos Pabyddiaeth.*

Yr oedd Mr. Stephen Hughes yn parhau yn Hafurus iawn yn y weinidogaeth, a'r flwyddyn hon efe a gyhoeddodd ail argraffiad o Lyfr Ficar Llanymddyfri, ac efe a ysgrifennodd lythyr yn y rhagymadrodd at Mr. W. Thomas, Deen Caerwrangon, Mr. Hugh Edwards, o Langadog, yn sir Gaerfyrddin, Mr. David Thomas, o Margam, Mr. Samuel Jones, o Langunawyd, a Mr. William Lloyd, o St. Petrog, yn sir Benfro; yn mha un y mae yn cydnabod y cymorthwya roddasant iddo y flwyddyn hono i argraffu y Testament Newydd yn Gymraeg, ynghyd â'r Salmau, a Chatecism Mr. Perkins. Ac fel rhai ag oedd yn ofni Duw ac yn ewyllysio yn dda i encidiau eu cydwladwyr, y mae efe yn deisyf arnynt i roddi pob annogaeth i argraffu yr holl Fibl yn Gymraeg, gan fod cymmaint o'i enisiau yn y wlad.*

Yr oedd y Pabyddion y pryd hyn mewn Y Test llawer o barch gan y brenin a'r llys, ac yr oedd ^{Act.} O. C. llawer 1673.

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 672, 673, 684.

* Thomas's Eccles. Hist.

CANT
XVII.

llawer o honynt mewn lleoedd o elw ac ymddiried yn y deyrnas. Y senedd, yn ofni y buasai hyn yn foddion i gynnyddu awdurdod y Pabyddion, a gytunasant yn y senedd-dy y flwyddyn hon, na chai neb o hyny allan wasanaethu un swydd o elw ac ymddiried yn y llywodraeth heb gymuno yn eglwys Loegr; a'r brenin, i'r dyben i gael arian i ddwyn yn mlaen y rhyfel, a gdsyniodd â'r senedd i wneuthur y gyfraith hon, er nad oedd yn ei hoffi. Yr Ymneillduwyr hefyd, i'r dyben i ddarostwng y Pabyddion, a unasant â'r eglwyswyr i wneuthur y gyfraith hon, gan obeithio y buasai y llywodraeth mewn ychydig o amser, i wneuthur rhagoriaeth rhyngddynt hwy a'r Pabyddion. Ond mae y gyfraith hono yn parhau mewn grym yn eu herbyn hwy a'r Pabyddion, hyd heddyw. Mae yn debygol fod y brenin a'r llys mewn gobaith y buasai yr Ymneillduwyr yn uno â'r Pabyddion i wrthwynebu y gyfraith hon; a phae welsant fod yr Ymneillduwyr drosti, hwy a lidiasant, ac a erlidiasant yr Ymneillduwyr â chreulondeb mawr; a chafodd eu braint-lythyrâu eu galw yn ol.*

Bu Mr. Stephen Hughes, Mr. Henry Maurice, a Mr. Gouge, o Lundain, o'r gwasanaeth mwyaf i drigolion Cymru y blynyddoedd hyn, trwy eu diwydrwydd i daenu gwybodaeth o bethau

* Neal's Hist. Par. Vol. II. p. 693—698.

bethau ysbrydol yn y parthau mwyaf tywyll o'r
 wlad. A'r Arglwydd a gyfododd gyfeillion idd-
 ynt yn Lloegr, y rhai a gyfranasant yn helaeth o'u
 meddiannau i'w cynnorthwyo i fyned â'u gorch-
 wyl canmoladwy yn mlaen. Cafodd cymdeith-
 as || ei ffurfio yn Lloegr dan olygiad Dr. Tillot-
 son, Deon Canterbury, i'r dyben i gyfranu cy-
 hyd ag y gwelent yn dda, tuag at argraffu a
 phrynu llyfrau defnyddiol; ac hefyd tuag at
 addysgu plant tlodion y Cymry i ddarllen Saes-
 neg, ysgrifenu, a bwrw cyfrifon. Cyn diwedd y
 flwyddyn hon, dywedir fod deuddeg ar hugain
 o Fiblau Cymraeg, yr hyn oll ag oedd i'w cael
 yn Nghymru a Llundain, dau cant a deugain o
 Destamentau Cymraeg, a phum cant o Holl
 Ddyledswydd Dyn, gwedi cael eu rhoddi i
 dlodion Cymru a fedrai ddarllen Cymraeg; a
 bod oddiamgylch mil, wyth cant, a deg a deu-
 gain, o blant tlodion y Cymry gwedi eu gosod
 mewn ysgolion i ddysgu darllain Saesneg.*

CANT
XVII.O. C.
1675.

4 E

Yr

|| Aelodau y gymdeithas hon oeddent

John Tillotson	Ed. Stillingfleet	Wm. Turner
Benjamin Witchcot	John Meriton	Rich. Newman
Simon Ford	Hezekiah Burton	James Reading
Wm. Bates	Richard Baxter	Thos. Griffith
Wm. Outram	Thos. Gouge	John Short
Simon Patrick	Matthew Poole	Wm. Gape
Wm. Durham	Edward Fowler	Thomas Firmin.

* James Owen's Life, p. 10, 11, 12.

CANT
XVII.Mr. T.
Gouge.Fi gared-
igrwydd
yr Cymry

Yr oedd Mr. Thomas Gouge yn fab i Mr. Wm. Gouge, o Lundain, gwedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, a chwedi bod bedair blynedd ar hugain yn weinidog ffyddlon yn Llundain. Nid oedd ganddo wedi claddu ei wraig a sefydlu ei blant, ond cant a hanner o bunnau yn y flwyddyn gwedi eu gadael; ac efe a roddai gant punt bob blwyddyn allan o hyny at weithred, oedd o gariad ac elusen. Dywedir iddo gyfyngu ei elusen dros y naw neu ddeng mlynedd ddiweddaf o'i fywyd, yn mron yn hollol i Gymru.

Pan oedd Mr. Gouge rhwng trugain a thrugain a deg oed, yr oedd yn arferol i deithio i Gymru, i ddosparthu yr arian a allasai efe hebcor ei hun, neu gasglu oddiwrth ereill, rhwng gweinidogion llafurus, trallodedig, ac anghenus. Efe a sefydlodd yn nhrefydd penaf Cymru rhwng tri a phedwar cant o ysgolion i ddysgu plant i ddarllen, ac a ymrwymodd i dalu am ddysgeidiaeth cant o blant ei hun. Mynodd argraffu hefyd wyth mil o Fiblau Cymraeg, mil o barai a roddodd i'r tlodion; ac anfonodd y saith mil ereill i'r trefydd penaf yn Nghymru, i'w gwerthu am brys rhesymol. Er fod gan Mr. Gouge fraint-lythyr i bregethu yn achlysurol yn Nghymru, cafodd ei erlid o le i le. Ac er ei fod yn myned yn ddyfal i'r eglwys, ac yn cymuno yno ar droion, cafodd ei ysgymuno, tra yr oedd yn gwneuthur yr holl ddaioni hyn i'r Cymry.

Ond

Ond o gariad at Dduw ac eneidiau dynion, efe a ddyoddefodd yr holl bethau hyn gydâ llawer o amynedd, ac ni ddiffygiodd yn gwneuthur dationi, nes iddo orphen ei yrfa mewn llawenydd a gorfoledd.^a

CANT
XVII.

Cyn gynted ag y gwnaeth y brenin heddwch â'r Dutch, torodd cydfrad erchyll allan gartref, yr hwn a elwid y Cydfrad Pabaidd. Bwriad y cydfradwyr oedd lladd y brenin, dymchwelyd y Hywodraeth, a diwreiddio y grefydd Brotestanaidd wreiddyn a changen; ond yr Arglwydd a ddiogelodd y deyrnas rhag eu drwg-fwriad hwynt.^b

Cydfrad
Pabaidd.
O. C.
1678.

Yr oedd llawer o gynhyrfiadau yn y deyrnas y flwyddyn hon, a chafodd y blaid ag oedd yn elynol i Babyddiaeth, yn gadarn dros lywodraeth a rhydd-did y wlad, ac am oddefiad yr Ymneillduwyr, eu galw yn Whigs. † A'r blaid hono ag oedd dros ddyrchafu y brenin uwchlaw y gyfraith, a thros ufudd-dod-goddefgar a diwrthrynedd, ac yn tueddu yn fwy at y Pabyddion nâg at y Presbyteriaid, a gawsant eu galw yn Tories. ‡

O. C.
1680.Whigs a
Tories.

4 E 2

Er

^a Palmer's Noncon. Mem. Vol. I. p. 184—188.

^b Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 711.

† Ystyr y gair yw Llaeth sur.

‡ Enw a roddwyd gyntaf i Yspeilwyr Gwyddelig.

CANT
XVII.

Dadl
 rhwnges-
 gob St.
 Asaph a
 Mr. J.
 Owen yn
 Croesys-
 wallt.
 O. C.
 1681.

Er bod Dr. William Lloyd, esgob St. Asaph, yn groes i erledigaeth, gwnai ei oreu trwy foddion dengar i ddwyn yr Ymneillduwyr yn ei esgobaeth i gydffurfio. Gwedi ymddyddan yn aml â Mr. James Owen, gweinidog Croesyswallt, efe a orchymynodd iddo i ddyfod i ddadleu Croesyswallt i gael dadleu âg ef yn gyhoeddus yn nghylch ei hawl i bregethu heb urddiad esgobol: ac i ddewis y neb a fynai i'w gynnorthwyo. Ar yr amser gosodedig cymmerodd yr esgob ei gyfaill Mr. Henry Dodwell gyd âg ef, a chymmerodd Mr. Owen ei gyfeillion Mr. Phillip Henry a Mr. Jonathan Roberts; a chwedi dadleu dros chwech awr, hwy a ymadawsant. Dywedir fod effeithiau y cyfarfod hwn yn amrywiol, ond na wnaethpwyd un dychwelwr.* Yr esgob a ddadleuodd yn gyhoeddus hefyd â'r Crynwyr yn Llanfyllin.^b

O. C.
 1681.

Y brenin y flwyddyn hon a roddodd orchymyn i rwystro cyfarfodydd crefyddol, a chospi pawb a gyfarfyddent i addoli Duw mewn dull gwahanol i ddefod eglwys Loegr. Yr Ymneillduwyr, mewn canlyniad i'r gorchymyn hwn, a gawsant eu herlid a'u carcharu gydâ y creulondeb mwyaf. Cafodd Mr. Phillip Henry ei ddal y pryd hyn, a'i ddirwyo o ddeugain punt;

* James Owen's Life, p. 29—35.

^b Calamy's Noncon. Mem. p. 706.

punt; ac oblegid na thalai efe y dirwy, dygas-
ant ymaith dri llwyth ar ddeg ar hugain o'i
lafur ag oedd newydd ei fedi, yn nghyd â gwair,
glo, a phethau ereill. Gorsu ar wr y ty lle yr
oedd Mr. Henry yn pregethu dalu again punt,
a phob un o'r gwrndaw-wyr bum swllt. Rhod-
ddwyd gwarant i ddal Mr. James Owen hefyd,
ond trwy gyfyngu ei hun yn ei dŷ, efe a gadw-
odd ei hun rhag ei ddal. Tra yr oedd yr erled-
igaeth hon yn rhoi trwy yr holl wlad, bu farw
yr enwog Mr. T. Gouge yn ddystaw yn ei gwsg,
yn y ddwyfed flwyddyn ar bymtheg a thrugain
o'i oed.*

CANT
XVII.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Henry Mau-
rice, yr hwn oedd wr o sir Gaernarfon, a chwed-
ei ddwyn i fynu yn Rhydychen. Bu yn offeir-
iad dros ychydig yn Stratton, yn sir y Mwythig.
Pan oedd yn y lle hwnw, cafodd llawer o'i
blwyfolion eu tori ymaith gan dwymyn, yr hyn
fu yn foddion yn llaw yr Arglwydd i'w ddych-
welyd ef ato ei hun. Yn fuan yn ol hyn, dech-
reuodd fod yn anesmwyth yn nghylch ei gyd-
ffurfiad, ac o gydwybod a ymadawodd âg eg-
lwys Loegr, ac a aeth i fyw i'r Fenni. Mewn
ychydig o amser gwedi hyny, cafodd ei ddewis
yn weinidog gan gorph o Gristianogion ag oedd
yn cyfarfod yn Llanigon a Merthyr-Cynog.
Ond

Bywyd a
Marwol-
aeth Mr.
H. Mau-
rice.
O. C.
1682.

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 727, 729, 730.

**CANT
XVII.**

Onid oedd yn cyfyngu ei weinidogaeth i'r lleoedd hyny yn unig. Teithiai trwy holl Gymru, a phregethai yr efengyl yn y lleoedd mwyaf tywyll; a Duw a fendithiodd ei lafur er dychweliad i lawer o eneidiau. Efe a ddyoddefodd lawer o galedi, a'i elynion oeddent yn aml gynllwyn iddo; ond yr Arglwydd a'i cuddiodd yn ngheudod ei law. Pan oedd yn pregethu un waith mewn tŷ, y swyddog gwladol a ddaethi mewn ac a orchymynodd iddo roddi fynu. Mr. Maurice gyda gwroldeb a'i tyngedodd yn enw y Duw mawr, gair pa un yr oedd ef yn bregethu, i beidio a'i aflonyddu, fel yr atebai am hyny yn nydd mawr y farn. Y swyddog, pan glybu ei eiriau, a eisteddodd dan grynu, ac a'i gwrandawodd yn amyneddgar hyd ddiwedd y bregeth, yna efe a aeth ymaith yn llonydd. Daliwyd Mr. Maurice un waith, ond cafodd ei ryddhau yn fuan. Pan oedd ar un amser mewn eisiau mawr, ac yn gweddio gyda ei deulu yn gyfatebol i'w ddiffyg, rhyw wr a gurodd wrthy drws, a chweddi galw am Mr. Maurice a roddodd iddo lonaid llaw o arian heb eu rhifo, fel rhodd oddiwrth ryw gyfeillion, ond ni ddywedodd efe pwy. Amlygodd Mr. Maurice yn y rhan olaf o'i fywyd lawer o ostyngieddrwydd, llarieidd-dra, amynedd, ymostyngiad i ewyllys Duw, yn nghyd â thosturi tuag at ei elynion. Yn ei bregethau yr oedd yn gyffredin yn am-

canu

canu gosod y sylfaen o lechydwrïaeth trwy **CANT**
Grist. Yn y rhan gyntaf o'i bregeth yr oedd **XVII:**
 yn gyffredin yn agor rhyw bwnc sylfaenol, ac
 yn dwyn i mewn bethau ymarferol yn y cym-
 mwysiad. Pan byddai ei gyfeillion yn dymuno
 arno i arbed ychydig arno ei hun, yntau a at-
 tebai, "Pan b'o dyn wedi segura y rhan oreu
 o'i ddydd, a'r prydawn yn nesau, angenrhaid
 yw iddo ddyblu ei ergydion." Bu farw ya
 ddeugain oed, ac yr oedd ei ymddygiad ar ei
 wely angeu yn atebol i'w fywyd duwiol.*

Charles yr ail, gwedi teyrnasu pum mlynedd **Marwol**
 ar hugain, a fu farw, a'i frawd Iago yr ail a **aeth**
 deyrnasodd yn ei le ef. Iago yr ail a ddech- **Charles**
 reuodd ei deyrnasiad trwy arddeliad cyhoeddus **yr ail.**
 o'r grefydd Babaid, canys y sabbath cyntaf **O. C.**
 gwedi iddo gael ei goroni, efe a aeth yn gy- **1685.**
 hoeddus i gapel y Pabyddion i addoli. Cafodd
 yr erledigaeth ag oedd wedi llonyddu ychydig
 ar farwolaeth Charles, ei hadfywio drachefn.
 Rhoddwyd rhydd-did i'r Tories i flino yr Ym-
 neillduwyr; a chafodd Mr. Richard Baxter, ac
 ereill, eu dirwyo a'u carcharu. Yr oedd yr
 amser hyn mor drallodus, fel ag yr oedd yn be-
 rygyl i Ymneillduwyr i rodio y ffordd yn gy-
 hoeddus, a llawer o honynt o'blegid hyn a aeth-
 ant i America.^b Gwedi

* Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. p. 159—162.

^b Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 747—753.

**CANT
XVII.**

**O. C.
1686.**

Gwedi i bethau fyned yn mlaen fel hyn dros ychydig o amser, gwelodd rhai offeiriaid fod eu hymddygiad hwy a'r llys tuag at yr Ymneillduwyr, yn tueddu i gynnyddu Pabyddiaeth yn y deyrnas, a dechreusant bregethu yn ei erbyn. Rhoddodd hyn dramgwydd mawr i'r brenin, a gorchymynodd na byddai i neb bregethu yn erbyn Pabyddiaeth o hyny allan. Pan nad oedd rhydd-did i'r offeiriaid bregethu yn erbyn Pabyddiaeth, dechreusant ysgrifenu yn ei erbyn, yr hyn fu yn achos o anghydfod rhwng y brenin ac eglwys Loegr; ac yn achlysur i'r ddwy blaid i garu yr Ymneillduwyr, y rhai oedd gwedi cael eu herlid ganddynt dros gynnifer o flynyddoedd.*

**Rhydd-
did yr
Ymneill-
duwyr.
O. C.
1687;**

Y brenin, i'r dyben fel y tybia rhai, i roddi rhydd-did i'r Pabyddion, a throï yr Ymneillduwyr yn erbyn yr eglwyswyr, a gyhoeddodd rydd-did cyffredinol i Ymneillduwyr o bob plaid i addoli Duw yn ol goleuni eu cydwybodaau. Mewn canlyniad i hyn cafodd yr Ymneillduwyr o bob enw mid yn unig eu rhyddhau, ond hefyd eu derbyn i wasanaethu swyddau o elw ac ymddiried; ac anfonasant gyfarchiadau at y brenin, yn mha rai yr oeddent yn cydnabod ei hynawsedd, ac yn deisyf arno i gadarnhau eu breintiau iddynt.† Yr oedd yr Ymneillduwyr

y

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 754. † Ibid. p. 767, 768.

y pryd hyn, ac yn hir gwedi hyn, yn priodi yn eu lleoedd eu hunain, ger bron yr eglwys. **CANT XVII.**
 Byddai y gweinidog yn eu cynnorthwyo, a thystiolaeth o'r briodas yn cael ei ysgrifenu mewn llyfr, a dwylaw tystion wrthi.*

Mr. Stephen Hughes, gwedi bod yn llafurus a llwyddiannus yn ngwionllan Duw, a fu farw yn drugain a phump oed, ac a gladdwyd yn eglwys Ieuan, yn Abertawe. Efe a argraffodd gyfieithadau o Ymarferiad Duwioldeb, Galwad i'r an-nychweledig, 'Nawr neu Byth, Alleine ar ddychweliad, a llyfrau ereill; a dywedir i'w lafur helaeth i waethygu ei iechyd. Yr oedd yn ofni llawer rhag i'w synwyrâu ddyrysu ar wely angau, ac iddo trwy hynny ddywedyd rhyw beth yn ddianrhydeddus am grefydd; a dywedai yn aml yn ei weddïau, "Arglwydd, cofia ni yn ngwasgfa marwolaeth, ac na ddyoddef i ni dy ddianrhydeddu di yn ein munudau diweddaf." Rh yngodd bodd i Dduw i wrando ei weddïau, a chafodd orphen ei yrfa mewn tawelwch meddwl a llawenydd tufewnol mawr. Gwedi gosod ei dŷ mewn trefn, rhoddi cyfarwyddiadau i'r eglwys ag oedd efe yn weinidog iddi, a chyflwyno ei deulu i Dduw, efe a drodd ei wyneb at y pared, ac a fu farw yn uniongyrch.*

4 F

Y

Marwolaeth Mr. S. Hughes
 O. C.
 1688.

* Hanes y Bed. p. 338.

* Palmer's Noncon. Mem., Vol. III. p. 499.

**CANT
XVII.**

Urddo 12
o weini-
degion yr
Ymneill-
duwyr.
O. C.
1688.

Y flwyddyn y bu farw Mr. Stephen Hughes, cafodd y gwyr canlynol eu hurddo yn mhlith yr Ymneillduwyr: Mr. David Penry, yn weinidog i eglwys Llanedi; Mr. Kees Prydderch, i eglwys Cefenarthen; Mr. Owen Davies,* i eglwys Cefenfarchen a'r Pâl, yr hon sydd yn cyfarfod yn bresennol yn Henllan; Mr. William Evans,† i eglwys Pencader; Mr. John James,† i eglwys Lanybre; a Mr. David Edwards, i eglwys Caronen. Yr un flwyddyn hefyd yr urddwyd Mr. Daniel Philips, Mr. David Richards, Mr. John Higgs, Mr. Thomas Beynon, Mr. John Thomas, a Mr. Jenkin Thomas, ond nid ymddengys i ba eglwysi yr urddwyd hwynt.*

Gan fod yr anghydfod rhwng y brenin a'i ddeiliaid Protestanaidd yn myned yn fwy-fwy helaeth, tybiodd y blaid eglwysig yn addas i anfon at William tywysog Orange, yr hwn oedd yn briod â Mary mereh Iago yr ail, i ddeisif arno

* Symudodd Mr. O. Davies gwedi hynny i A bertawe a Bro-wyr.

† Symudodd Mr. W. Evans o Pencader i Gaerfyrddin. Yr oedd yr eglwys y pryd hynny yn cyfarfod yn y Priordy: Mr. W. Evans fu yn offerynol i gasglu eglwys Capel Sion, ac yn ei amser ef yr adeiladwyd y tŷ cyfarfod yno.

† Bu Mr. James farw yn y flwyddyn 1705.

* Llanedi Church Book.

arno ddyfod i Loegr i'w cynnorthwyo hwynt i amddiffyn y grefydd Brotestanaidd a'r llywodraeth gwladol. William, gwedi gwneuthur y darpariadau angenrheidiol, a diriodd yn Lloegr ar y pumed dydd o fis Tachwedd y flwyddyn hon. Pan wybu y brenin Iago fod William gwedi dyfod i Loegr, a'i fod ar y ffordd i Lundain, efe a ffordd i Ffraingc, lle yr oedd gwedi anfon y frenines ychydig cyn hyny. Gan i'r brenin ffoi o'r deyrnas, a thori y cytundeb a wnaethai â'i bobl, barnodd y senedd a gyfarfu y pryd hyny, fod gorsedd Lloegr yn wag; ac yn ganlynol gwnaethant ddewisiad o William a Mary i deyrnasu yn lle Iago yr ail; a chawsant eu coroni yn frenin a brenines Lloegr y mis Ebrill canlynol.*

CANT
XVII.
Dyfodiad
William
tywysog
Orange i
Loegr.
O. C.
1688.

Y flwyddyn hon cytunodd y brenin a'r senedd i roddi goddefiad i Ymneillduwyr Protestanaidd i addoli Duw yn ol goleuni eu cydwybodaeth, yr hon gyfraith sydd mewn grym hyd heddw, ac yn fwy helaeth nag oedd ar y cyntaf.

Toleration
Act.
O. C.
1689.

Yr oedd y brenin yn ewyllysio yn fawr i ddwyn oddiamgylch heddwch parhaus rhwng eglwys Loegr a'r Ymneillduwyr, a'r flwyddyn hon efe a roddodd awdurdod i ddeg o esgobion ac ugain o offeiriaid i gymmeryd y peth mewn llaw Ymneillduwyr.

Y brenin
yn
chwen-
nych
cymmodi
eglwys
Loegr a'r
Ymneill-
duwyr.
O. C.
1689.

4 F 2

* Neal's Hist. Pur. Vol. II. p. 787—794.

CANT llaw. Yr oedd Dr. W. Loyd, esgob St. Asaph,
XVII. a Dr. H. Humphreys, esgob Bangor, yn mblith yr
 esgobion. Er i'r gofal mwyaf gael ei gymmer-
 yd i ddewis y rhai mwyaf diduedd, gan eu bod
 oll o eglwys Loegr, nid allasid dysgwyl iddynt
 wneuthur llawer.^a Pan ddaeth rhydd-did cyd-
 wybod i'r Ymneillduwyr, danfonodd gweini-
 dogion y Bedyddwyr yn Llundain at eu brodyr
 yn Lloegr a Chymru, i'w gwahodd i gyfarfod
 mewn cymmanfa yn Llundain, i'r dyben i ystyr-
 ied eu hamgylchiadau, a chynnorthwyo eu gi-
 lydd. Cynnaliwyd y gymmanfa mis Medi y
 flwyddyn hon, ac aeth chwech o Gymru iddi.^b

Bu yr ysgolion a sefydlwyd gan Mr. Gouge
 ac ereill trwy Gymru yn foddion i ddwyn cyn-
 nifer i ddarllen yr ysgrythyrau, fel ag yr oedd y
 Biblau Cymraeg gwedi myned yn awr yn brin.
 Mr. David Jones, yr hwn a ddidywyd o Lan-
 dissilio, yn sir Gaerfyrddin, yn gwybod am y
 diffyg oedd o Fiblau, a argraffodd Fiblau Cym-
 raeg wyth-plyg y flwyddyn hon, ac a ddos-
 parthodd ddeng mil o honynt.^c Daeth Bibl
 Cymraeg un-plyg allan y flwyddyn hon hefyd,
 yr hwd a elwid yn gyffredin, Bibl esgob Llwyd;
 ond Mr. Pierce Lewis, o sir Fon, ag oedd y
 pryd

Bibl
 wythplyg
 O. C.
 1690.

^a Rapin. ^b Hanes y Bed. p. 333.

^c Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. p. 497.

pryd hyn yn Rhydychen, a gymmerodd ofal ei argraffiad.^a

CANT
XVII.

Bu eglwys yr Independiaid * yn sir Aber-teifi, yn cael ei gwasanaethu gan amryw weinidogion yn amser yr erledigaeth, o adferiad Charles yr ail, hyd oni chafodd yr Ymneillduwyr oddefiad gan y brenin William. Yr oedd y gangen hono o honi ag sydd yn awr yn cyfarfod yn Llechryd, yn cyfarfod y pryd hyny, mae yn debygol, yn y Tirllwyd, yn mhlwyf Llanggoedmoer. Bu Mr. John Thomas, o Lwynygrawys, yr hwn oedd wedi ei ddwyn i fynu yn Rhydychen, yn weinidog i'r eglwys hon yn y Tirllwyd yn ol Mr. Roes Powell, o Lambedr. Symudodd yr eglwys, yn amser Mr. Thomas, o'r Tirllwyd i Rhosygilwen, yn agos i Gilgerran, ac oddiyno drachefn, mewn ychydig o amser i Gastellmaelgwyn, yn agos i Lechryd. Pan oedd yr eglwys yn cyfarfod yn Nghastellmaelgwyn, yr aelodau ag oedd yn byw yn agos i Trefdraeth, oblegid yr anhawsdra i deithio mor bell, a dybiasant yn addas oddiamgylch i'r flwyddyn hon, i osod i fynu addoliad yn Brynberian, a chawsant eu cynnorthwyo dros lawer o flynyddoedd gan weinidogion Llechryd.^b Yn
nghylch

* Thomas's Eccles. Hist. p. 458.

* Yr oedd rhai Bedyddwyr hefyd yn eu plith y pryd hyn.

^b Mr. Griffiths's Letter.

CANT
XVII.

J. Owen
yn pre-
gethu yn
Llanfyll-
in.

nghylch diwedd y flwyddyn hon Mr. James Owen a ddechreuodd bregethu yn Llanfyllin, yn sir Drefaldwyn, yn nhy Mr. John Griffiths, gwr cyfrifol o'r dref hono. Y tro cyntaf yr aeth yno, amgylchynodd y werinos y tŷ, torasant y ffenestri, taflasant gerig i blith y bobl, ac aflonyddasant y gynnulleidfa yn y dull mwyaf ffyrnig; a bu gwr y tŷ yn mron colli ei fywyd trwy fyned i'r drws i ostegu y terfysg. Un o'r dynion hyn yn edifeiriol am ei fai, a gysaddefodd gwedi hyny, na lwyddodd efe byth gwedi iddo godi ei law yn erbyn yr efengyl.*

Marwol-
aeth Mr.
P. Phillips
O. C.
1691.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Peregrine Phillips, o sir Benfro, yn drugain ac wyth mlwydd oed; ac hefyd Mr. John Powell, yr hwn oedd yn pregethu oddiamgylch i Gasnewydd ar Wysg, yn sir Fynwy.^b Fel ag yr oedd y Bedyddwyr yn cynnyddu y pryd hyn yn y rhan orllewinol o Gymru, bu llawer o ddad-

Dadl
rhwng yr
Indepen-
diaid a'r
Bedydd-
wyr yn
nghylch
bedydd
plant.
O. C.
1691.

leuon rhyngddynt â Bedyddwyr plant. Oddiamgylch i'r flwyddyn hon cytunodd y ddwy blaid i brgethu ar y pwngc o fedydd yn Mhenylan, yn agos i Freni fawr. Mr. John Thomas o Lwynygrawys, a bregethodd gyntaf dros fedydd plant, a phregethodd Mr. John Jenkins,* gweinidog

* Monthly Repos. Vol. I. p. 399.

^b Palmer's Noncon. Mem. Vol. III. Thomas's Eccles. Hist. p. 470.

* Mr. J. Jenkins oedd dadcu i Dr. Jenkins, o Walworth.

gweinidog Rhydwylym, ddiwrnod ar ol hyny dros fedydd crediniol. Mewn canlyniad i'r cyfarfod hwn, llawer o aelodau eglwys Mr. Thomas a unasant â'r Bedyddwyr: yr hyn fu yn achos i'r Independiaid yn y parthau hyny, ddy-muno ar Mr. Samuel Jones, o Brynllwarch, i ysgrifenu llyfr mewn amddiffyniad i fedydd ba-banod. Ond pan ballodd Mr. Jones, Mr. James Owen a gymmerodd y gorchwyl yn llaw; a dywedir nad oedd neb yn fwy cymmwys i'r gwaith nâg efe. Cyhoeddodd Mr. Owen ei lyfr, dan yr enw 'Bedydd Plant o'r Nef,' a bu yn ach-os o gymmaint o gynnwrf trwy yr holl wlad, fel y barnodd y Bedyddwyr fod yn angenrheidiol iddynt amddiffyn eu hunain yn yr un dull. Ond mae yn debygol nad oedd ganddynt neb yn eu plith eu hunain yn Nghymru, yn abl dadleu â Mr. Owen. Dymunasant gan hyny ar Mr. Benjamin Keach, o Loegr, gymmeryd y gorch-wyl yn llaw. Daeth ei lyfr ef allan, dan yr enw 'Goleuni gwedi tori allan yn Nghymru.' Yr oedd y Bedyddwyr yn llafurio dan beth anfan-tais yn y dadl hwn, oblegid gorfu iddynt gyf-ieithu llyfr Mr. Owen i'r Saesneg i'r dyben i Mr. Keach i'w ddeall; ac wedi hyny cyfieithu llyfr Mr. Keach i'r Cymraeg er budd i'r Cym-ry. Dywedir hefyd fod y cyfieithad yn ddrwg.*

Yn

**CANT
XVII.**

**O. C.
1692.**

Yn y rhyfel ag oedd y pryd hyn rhwng y brenin William a Iago, yr oedd y rhan fwyaf o'r Cymry dros y brenin William. Esgobion Bangor a St. Asaph oeddent yn gadarn dros William, ac felly yr oedd pob plaid o Ymneillduwyr hefyd. Ond mae yn debygol fod Dr. Watson, esgob Tŷ Ddewi, er iddo gymmeryd y llw o ffyddlondeb i'r brenin William, yn fwy ffafriol i Iago. Felly yr oedd Dr. Beau, esgob Llandaf hefyd. Yr oedd crefydd y pryd hyn yn go ansefydlog; ond nid oedd un erledigaeth gyhoedd yn y wlad. Rhai Ymneillduwyr a ddechreuasant adeiladu tai cyfarfod y pryd hyn, gan fod y gyfraith o oddefiad yn caniatáu cyflawn rydd-did iddynt wneuthur felly.

**Cynnydd
yr Ym-
neilldu-
wyr.
O. C.
1693.**

Yr oedd achos yr Ymneillduwyr yn myned ar gynnydd y blynnyddoedd hyn yn Nghymru. Amlwg yw fod eglwys luosog o Ymneillduwyr y pryd hyn yn cyfarfod yn Caronen, Crygymain, Llwynrhys, a'r Cilgwyn, dan ofal gweinidogaethol Mr. David Jones, Mr. David Edwards, a Mr. Jenkin Jones. Yr oedd Mr. Morgan Howell, a Mr. David John Rees, yn athrawon yr yr eglwys hono y pryd hyn, a Mr. John Johnes, a Mr. Griffith Hugh yn henuriaid llywodraethol; a Mr. David Evan, Mr. David Lewis, a Mr. Evan John, yn ddiaconiaid.* Dr. Jonathan Edwards, o Wrecsam, a gyhoeddodd lyfr

* Cilgwyn Church Book.

lyfr yn erbyn Sociniaeth y flwyddyn hon, ac un arall ar yr un testun y flwyddyn ganlynol.* Ar farwolaeth Mr. Robert Thomas, o Bagland, yr hwn a fu dros ugain mlynedd yn weinidog i'r gangen hono o eglwys Castell Nedd, ag oedd yn cyfarfod yn Tirdyncyn, yn mhlwyf Llangyfelach, cafodd Mr. Lewis Davies, o Lanedi, ei urddo yn weinidog Tirdyncyn; a bu Mr. John Thomas, o Aberfan, a Mr. Llewelyn Bevan, o Gwmllynallt, yn ei gynnorthwyo dros ychydig o amser.†

CANT
XVII.

Mr. Phillip Henry, gwedi gwasanethu ei genhedlaeth yn ol ewyllys Duw, a fu farw yn gysurus y flwyddyn hon, yn chwech mlwydd a thrugain oed. Y flwyddyn ganlynol y bu farw yr enwog Mr. S. Jones, o Brynllwarch, yn ddeg a thrugain oed.* Y flwyddyn y bu farw Mr. S. Jones, yr aeth cynnulleidfa Cefenfarchen a'r Pal i addoli i Henllan. Yr oedd Mr. Owen Davies gwedi symud y pryd hyn i Abertawe, a Mr. David Owen, o Bwllyhwysaid, gwedi ei urddo yn weinidog yn ei le ef. Mr. David Owen oedd gweinidog yr eglwys hono pan y symudodd i Henllan.†

Marwol-
aeth Mr.
P. Henry.
O. C.
1696.

4 G

Mr.

* Thomas's Eccles. Hist. p. 466. † Llanedi Church Book.

* Palmer's Nencon. Mem. Vol. III.

† Llythyr Mr. Loyd. Llanedi Church Book.

CANT
XVII.

Marwol.
aeth Mr.
R. Pry-
dderch.
O. C.
1698.

Mr. Rees Prydderch, gwedi bod dros lawer o flynyddoedd yn athraw defnyddiol, ac yn weinidog llwyddiannus, a fu farw yn gysurus y flwyddyn hon. Dywedir iddo gael ei eni, a'i urddo, a'i alw o'r byd, ar wyl St. Paul. Yr oedd yn wr duwiol a dysgedig, ac efe a hyfforddodd lawer o wyr ieuainc yn y ieithoedd a'r celfyddydau, y rhai a fuont yn ddefnyddiol yn y weinidogaeth a galwedigaethau ereill yn eu dydd. Bu athrofa Mr. Rees Prydderch yn Ystradwalter, ac athrofa Mr. Samuel Jones yn Brynllwarch, yn fendith fawr i achos Crist yn mhlith yr Ymneillduwyr dros hir flynyddoedd. Dangosodd Dr. Thomas, esgob Tŷ Ddewi, lawer o barch i Mr. Rees Prydderch, ac a wnaeth lawer o gynnygion iddo pe buasai yn cydffurfio.

Er fod marwolaeth Mr. Prydderch yn golled cyffredinol y pryd hyny, nid adawodd Duw yr eglwysi yn mhlith pa rai yr oedd yn llafurio yn hir heb fugeiliaid. Y flwyddyn gwedi marw Mr. Prydderch, Mr. Morgan Williams a dde-wiswyd yn weinidog yn Aberhonddu a Tredus-tan, lle y bu hyd ddydd ei farwolaeth; a daeth Mr. James Davies i Lanwrtyd a Throedrhyw-dalar. Yr oedd Mr. J. Davies yn bregethwr pob-logaidd, a chynnyddodd yr achos i raddau helaeth yn y lleoedd hyny yn ei amser ef. Symudodd Mr. J. Davies i Forganwg cyn ei farw.* Yr

* Llythyrau Mr. W. Lewis a Mr. Williams.

Yr oedd y gwyr canlynol yn feirdd enwog yn **CANT**
y cant hwn: Dafydd y Nant; Vicar Penllin; XVII.
Gruffydd Owain; Gruffydd Rhys; Gruffydd Beirdd.
Peilyn; Guttyn ab Ifan Llydan; Gwilym ab
Hywel; Huw Morus; .a Rowland Vychan.*

* Can. Biog.

Y DEUNAW-

4 G 2

Y DEUNAWFED CANT.

CANT
XVIII.Mr. W.
Evans.Dechreu-
ad athro-
fa Caer-
fyrddin.Marwol-
aeth Mr.
T. D.
Rees.

NID oedd ond ychydig o'r gweinidog-
ion didyol yn fyw yn nechreuad y cant hwn.
Gwedi dyoddef llawer o galedi, a bod yn offer-
ynol i blanu llawer o eglwysi yn mhlith y Pres-
byteriaid, Independiaid, a'r Bedyddwyr, gor-
phenasant eu gyrfa mewn llawenydd a gorfoledd.
Yn nechreuad y cant hwn, Mr. William Evans,
yr hwn oedd gwedi cael rhan o'i ddygiad i fynu
yn athrofa Mr. R. Prydderch, yn Ystradwal-
ter,* ac wedi ei urddo yn weinidog Pencader, a
symudodd i Gaerfyrddin. A chan nad oedd gan
yr Ymneillduwyr un athrofa yn y parthau hyn
yn ol marwolaeth Mr. R. Prydderch, llwydd-
wyd gydâ Mr. W. Evans i osod athrofa i fynu
yn Nhref Caerfyrddin lle yr oedd efe yn awr yn
weinidog; a dyna ddechreuad yr athrofa ag
sydd yno yn bresennol. Cyfrifid Mr. W. Evans
yn wr duwiol dysgedig, a bu yn offerynoli i
ddwyn i fynu lawer o wyr ieuaingc a fu yn enw-
og yn eu dydd.

Oddiamgylch i'r amser hyn y bu farw Mr.

Thomas

* Rhagymadrodd Gemaw Doethineb:

Thomas David Rees, o Foyddyn, yn mhlwyf Llanarth. Bu y gwr hwn dros ychydig o amser yn aelod o eglwys yr Independiaid yn sir Aber-teifi, ac yn gynnorthwywr i Mr. Stephen Hughes. Ond oblegid i Mr. Hughes unwaith, pan aeth i Landyssil i bregethu yn amser yr er-ledigaeth, fyned i eglwys y plwyf, i wrando yr offeiriad cyn pregethu ei hun; ac oblegid na chyfaddefai Mr. Hughes fod hyny yn feius ynddo, nac addaw ychwaith i beidio gwneuthur felly o hyny allan, Mr. T. D. Rees, ac ereill, a ymadawsant â'r Independiaid, ac a unasant âg eglwys y Bedyddwyr, ag sydd yn awr yn cyfarfod yn Rhydwyllim, y flwyddyn y corpholodd yr eglwys hono. Yn fuan gwedi i Mr. T. D. Rees uno â'r Bedyddwyr, cafodd ei urddo yn weinidog, a bu yn cyd-weinidogaethu â Mr. W. Jones, a Mr. Griffith Howells, dros lawer o flynyddoedd. Gan fod yr eglwys hono mor wasgaredig, dywedir fod Mr. G. Howells yn blaenori yn y gangen hono ag oedd yn cyfarfod yn Rushacre, yn mhlwyf Arberth; Mr. T. D. Rees, yn y gangen ag oedd yn cyfarfod yn Glandwr, gerllaw ei dŷ ei hun; a bod Mr. W. Jones yn blaenori trwy yr holl eglwys. Dywedir i Mr. T. D. Rees, a Mr. G. Howells, gael eu dirwyo lawer gwaith am beidio myned i wrando i eglwys y plwyf, ac iddynt hefyd gael ei carcharu. Gwedi marwolaeth Mr. T. D. Rees, symudwyd yr addoliad o

Glandwr

CANT
XVIII.

Beddrod
y Bed-
yddwyr
yn sir A-
berteifi a
sir Gaer-
fyrddin.

Glandwr i Rosgoch, yn mhlwyf Llanarth. Yr oedd eglwys y Bedyddwyr ag oedd yn cyfarfod yn Rhosgoch, yn claddu eu meirw mewn lle a elwir Penylannoeth, gerllaw Moyddyn. Ac yr oedd yr eglwys ag oedd yn cyfarfod yn y Felindref, ymhlwyf Llanllwni. yn claddu eu meirw gerllaw y Bwlchog, yn mhlwyf Llanfihangel-yeroth.

Marwol-
aeth Mr.
Gregory.

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Mr. Henry Gregory, gweinidog enwog yn mblith y Bedyddwyr. Cafodd Mr. Gregory ei ddychwelyd at yr Arglwydd yn ieuangc, ac unodd âg eglwys Mr. Hugh Evans. Ychydig o amser yn ol marwolaeth y gwr enwog hwnw, cafodd Mr. Gregory ei ddewis yn weinidog yn ei le. Gan fod yr eglwys yn lluosog a gwasgaredig, yr oedd Mr. Thomas Evans, Mr. Peter Davies, Mr. John Price, o Maesygelli, a gwyr enwog ereill, yn gynnorthwywyr i Mr. Gregory, dros lawer o flynyddoedd. Nid ymddengys iddo erioed sefydlu yn weinidog eglwys plwyf, ac oblegid hyn nid yw yn cael ei enwi yn mblith y gweinidogion didyol, er iddo ddyoddef llawer o erledigaeth. Yr oedd yr eglwys yn ei amser ef yn cyfarfod yn Llanddewi Ystradenu, yn sir Faesyfed. Yr erlidwyr unwaith a ruthrasant ar dy Mr. Gregory, ac a gymmerasant ei holl anifeiliaid

* Hanes y Bedyddwyr.

iaid ond un fuwch, yr hon a adawsant fel ag y ^{CANT XVIII.}
 gallasai ei blant gael ychydig o laeth. Dang-
 osasant gwedi hyny nad oedd tosturi y drygionus ^{Dydddef- iadau Mr. Gregory.}
 ond creulon; canys pan oedd Mr. Gregory
 oddi cartref, dygasant ymaith y fuwch hefyd.
 Pan ddychwelodd Mr. Gregory a gweled ei
 wraig mewn galar, efe a ddywedodd wrthi,
 "Na ofdiwch, fy anwylyd, Rhagluniaeth yn
 ddiau a ddarpar i ni fuwch etto." Yn fuan
 gwedi hyn boddodd un o'r bobl a ddygasai
 ymaith anifeiliaid Mr. Gregory mewn rhyd yn
 agos i'w dŷ ef; a chafodd un arall ei ysu gan
 bryfed, a bu farw yn druenus. Parhaodd Mr.
 Gregory yn ffyddlon hyd angau, gan gadw ei
 hun yn ddifrycheulyd mewn cenedlaeth bechad-
 urus a throfaüs.*

William y trydydd, gwedi teyrnasu pedair ^{Marwol-}
 blynedd ar ddeg, a fu farw, ac Anne, tywys- ^{aeth y brenin}
 oges Denmark, a merch Iago yr ail, a deyr- ^{William}
 nasodd yn ei le ef. Cynnygwyd cyfyngu rhag- ^{III. O. C}
 orfreintiau yr Ymneillduwyr y flwyddyn hon, ^{1702.}
 a'r un ganlynol, ond nis llwyddwyd.

Ganwyd Mr. James Owen yn y Bryn, yn ^{Bywyd}
 mhlwyf Abernant, yn agos i Gaerfyrddin, yn y ^{Mr. James}
 flwyddyn 1654. Gwedi bod dros ychydig o am- ^{Owen.}
 ser mewn ysgol yn y wlad, cafodd ei anfon at
 Mr.

* Richard's Life of H. Gregory.

CANT
XVIII.

Dychwel-
iad Mr.
Gwen.

Mr. Picton, un o'r Crynwyr, ag oedd yn hyf-
orddi plant yn Nghastell Caerfyrddin. Oddi
yno cafodd ei anfon i'r ysgol-rydd yn y dref
hono, ag oedd y pryd hyny dan ofal Mr. David
Phillips. Cynnyddodd i'r fath raddau yn yr y-
sgol hono, fel ag y daeth i fod yn anwylyd ei
athraw ardderchog, yr hwn a'i cyfrifai yn
llange gobeithiol anghyffredin. Cymmaint
oedd ei awydd am wybodaeth fel ag yr oedd yn
ymarferid y diwydrwydd mwyaf i'w gyrhaedd-
yd; gan wybod nad oes dim ffrwyth yn yr hydref
os na bydd blaguriad yn y gwanwyn. O'r amser
ag oedd yn dair ar ddeg oed, nid oedd ganddo
ddim blas ar chwerau, nac un difyrwch plent-
ynaid arall. Yn nghylch yr amser hyn y clyw-
odd efe y bregeth gyntaf gan Ymneillduwr
oddiwrth Mal. iv. 1. Cafodd y bregeth hono
ei bendithio er lleshad trag'wyddol i'w enaid.
Ac er mor foesol oedd gwedi byw trwy ei holl
fywyd, gwnaeth yr olwg a gafodd y pryd hyn
ar ei gyflwr drwg fel pechadur, iddo dreulio
llawer o ddyddiau mewn ympryd a gweddi; a
chymmaint oedd ei ofnau, fel ag yr oedd yn
gorwedd nosweithiau cyfan ar y llawr noeth,
gan ymostwng mewn dagrau wrth draed yr Iesu.
Gwedi parhau felly dros ryw amser, gwelodd
Duw fod yn dda i symud ei ofnau, a'i lanw o
lawenydd a gorfoledd. Pan orphenodd fysfyrto
yn ysgol-rydd Caerfyrddin, aeth i athrofa yr
enwog

CANT
XVIII.

enwog Mr. Samuel Jones, o Brynllwarch, yn sir Forganwg. Bu mor ddiwyd yn yr athrofa hono, fel y dywedai ei athraw dysgedig ei fod yn deilwng o'r enw Astudiwr diorphwys. Gwedi ymadael â'r athrofa hono, aeth dros ychydig o amser at ei dad-bedydd, Mr. James Howells, offeiriad o eglwys Loegr, yr hwn a gymmerodd lawer o boen i'w berswadio i gydymffurfio, ond nis llwyddodd. Ystyriodd Mr. Owen y pwngc o ymneillduaeth gydâ y manyldra mwyaf, fel ag yr oedd yn Ymneillduwr o gydwybod. Efe a ddechreuodd bregethu yn Abertawe fel cynorthwywr i Mr. S. Hughes, gydâ llawer o dderbyniad; ac er ei fod mewn perygl bob dydd o gael ei garcharu, nid oedd arno nac ofn na chywilydd yn ngwaith yr Arglwydd. Yn nghylch yr amser hyn Mr. Henry Maurice a gymmerodd sylw neillduol o Mr. Owen, ac a'i hannogodd ef, oblegid yr erledigaeth, i fyned i Ogledd Cymru. Er mor anhawdd oedd gan Mr. S. Hughes i fadael â gwr ieuangc mor dduwiol, dysgedig, a doniol; etto ar gais Mr. Maurice efe a adawodd iddo fyned. Gwedi ymadael âg Abertawe, Mr. Owen a sefydlodd yn Bodwel, yn sir Gaernarfon, ond cyn iddo fod yno yn hir, dechreuwyd ei fygwyth â dirwy ac â charchar. Yr oedd ei weinidogaeth yn dderbyniol iawn, a phan nad oedd yn nghylch ei waith cyhoeddus, arferai i fyfyrïo un awr ar

4 H

bymtheg

Mr. Ow-
en yn
gynnor-
thwywr i
Mr. S.
Hughes.

CANT
XVIII.

Diwyd-
rwydd
Mr. Ow-
en.

Urddiad
Mr Ow-
en.

bymtheg o bob pedair awr ar hugain. Gwedi bod yn y wlad hono fel carcharor oddiamgylch i naw mis, aeth liw nos at yr enwog Mr. Hugh Owen, o Brenclydwr, yn sir Feirionydd. Ni wnaeth yr annogaeth a gafodd efe i sefydlu yn y wlad hono, ond cynnyddu yr erledigaeth yn ei erbyn, yr hyn a barodd iddo o'r diwedd i benderfynu i fadael. Yn y flwyddyn 1676, cafodd alwad i Swiney, yn agos i Groesyswallt, lle y sefydlodd fel caplan i Mrs. Baker, yr hon oedd wraig o dduwioldeb mawr. Yr oedd hefyd yn pregethu i gynnulleidfa o gristianogion yn, ac oddiamgylch i Groesyswallt, lle yr oedd Mr. Rowland Nevet gwedi bod yn weinidog ddeng mlynedd ar hugain. Gwedi pregethu yno fel prawf-ddyn, cafodd ei gymmeradwyo a'i urddo yn weinidog yn y flwyddyn 1677. Cymmaint oedd sel Mr. Owen yn ngwaith ei Arglwydd, fel ag yr oedd yn teithio yn fynych i barthau tywyll Cymru i bregethu yr efengyl. Fel ag yr oedd unwaith yn myned o Gaerlleon i bregethu yn y Treythyn, yn sir Fflint, ac yn anwybodus o'r ffordd, gaiwodd wrth dafarn-dŷ i gael cyfarwyddyd. Dygwyddodd fod cymdeithas o son-eddigion yno yn yfed y pryd hyny, a phan glywsant ei lais, un o honynt ag oedd yn elyn mawr i'r Ymneillduwyr a ofynodd i Mr. Owen, I ba le yr ewyllysiai efe gael ei gyfarwyddo, a chydâ y parodrwydd mwyaf a ddangosodd iddo

y

y ffordd. Er mor ochelgar oedd Mr. Owen, tybiodd y gwrboneddig mai pregethwr oedd, a'i fod i bregethu yn y fan lle yr oedd yn myned; a chytunodd â'i gyfeillion i fyned dranoeth i'r gymmydogaeth hono dan ffug o heboca neu ryw ddifyrwrch arall, fel y gallent weled i bale y byddai y bobl yn myned. Dranoeth gwedi myned yno, a gweled y bobl yn myned i dŷ un Thomas Fenner, yn agos i'r Treythyn, hwy a ruthrasant i'r tŷ, ac a aflonyddasant y gynnull-eidfa ar yr addoliad. Tra yr oedd rhai o honnynt yn gwilio y drysau, creill a ddaliasant Mr. Owen, a phan welsant fod Geiriadur Ysgryth-yrol gwedi ei rwymo gydâ'i Fibl, tyngasant mai Bibl anghyfreithlon oedd, ac y cai ddyoddef am hyny. Gwedi edrych ar ei bregeth ef a methu ei deall oblegid ei bod yn y iaith Lladin, tyngasant mai Pabydd oedd, ac y profent hyny. Gwedi bygylu llawer ar Mr. Owen a'r bobl, daeth yr hedd-geidwad ac a'u cymmerodd hwynt oll i dref Mould. Pan ddaethant yno, anfonwyd am yr Ustus Heddwch, yr hwn a ymddyddodd yn dra sarug tuag at Mr. Owen a'i gyfeillion. Dywedodd yr offeiriad mai pregeth ar Can. v. 16. oedd yr ysgrifen Lladin o eiddo Mr. Owen. Gwedi llawer o ddrwg-driniaeth, cafodd Mr. Owen a gwr y tŷ lle y bu yn pregethu eu hanfon i garchar Caerwys, a rhwymwyd y gwrandaw-wyr oll i ymddangos yn yr eistedd-

CANT
XVIII.Carchar
Mr. Owen.

CANT XVIII. fod trimisol. Tra bu Mr. Owen yn y carchar, dangosodd ceidwad y carchar lawer o garedig-
 rwydd iddo; a daeth llawer o offeiriaid i'w weled; ac ni allasai ei wrthwynebwy'r lai na chanmol ei ddoniau mawr. Bu Mr. Owen yn y carchar oddiamgylch tair wythnos, ond nid oedd yn segur yno, canys treuliai oddiamgylch pedair neu bum awr bob dydd i weddio, pregethu, ac esponio yr ysgrythyrau i'w gyd-garcharorion ac ereill. Pan wybu ei wrthwynebwy'r hyn, gorchymynasant i gadw drws y carchar yn nghlo, ac na byddai i neb gael myned i mewn i wrando pregethau, nac uno mewn unrhan o addoliad crefyddol. Er i geidwad y carchar orfod ufuddhau, ni ddychrynwyd y bobl, canys casglent oddiamgylch y ffenestri ar yr amser arferol i wrando ar Mr. Owen yn pregethu. Pan oeddent yn anobeithio cael eu rhydd-did, anfonodd Mr. John Evans, o Wrecsam, eu hachos at gyfreithiwr enwog, yr hwn a farnodd eu bod gwedi eu carcharu yn anghyfiawn. Gwedi gwneuthur hyn yn adnabyddus i'r Ustusiaid yn yr eisteddfod tri misol, syrthiodd yr holl fai ar yr Ustus hwnw a'u hanfonodd i garchar; yr hwn, pan wybu ei berygl, a roddodd orchymyn i geidwad y carchar i ollwng y carchar-orion yn rhydd. Llawer a gynghorent Mr. Owen i gospi yr Ustus anghyfiawn, ond efe a wrthododd, gan ddewis yn hytrach i adael yr achos

Maddeu-
garwch
Mr. Ow-
en.

achos i law Duw, yr hwn sydd Farnwr cyfiawn. **CANT XVIII.**
 Pan welodd yr Ustus anghyfiawn fod Mr. Owen yn wr heddychlon, ac nad oedd yn dewis dilyn y gyfraith, efe, gydâ y diffeithder mwyaf gwedi i'r eisteddfod tri misol fyned heibio, a ddirwyodd Mr. Owen, gwr y tŷ, a'r gwrandaw-wyr; ac yn fuan gwedi hyny, cymmerodd eu meddianau i dalu y dirwy. Dyoddefodd Mr. Owen y pethau hyn gydâ y gwroldeb a'r amynedd mwyaf. Yn un o'i lythyrau o'r carchar at ei berthynasau, efe a sylwodd fel hyn: "Os nad yw yr efengyl yn deilwng i ddyoddef drosti, nid yw yn deilwng i gael ei phregethu. Mae yn wir yn anrhydedd gwedi i ni i bregethu y gwirionedd i gael ein galw i ddyoddef drosto."

Yn y flwyddyn 1679, Mr. Owen a briododd Sarah George, yn Nghroesyswallt, yr hon oedd ferch enwog iawn mewn duwioldeb, ac yn mhob ystyriaeth yn deilwng o'r fath briod. Bu iddynt saith o blant. Yn nghylch yr amser hyn symudodd cynulleidfa Swiney i Groesyewallt, lle yr oedd Mr. Owen yn awr mae yn debygol yn byw; a lle y bu dros ugain mlynedd yn llafurio yn y gair a'r athrawiaeth. Ar farwolaeth Mr. Bryan yn y flwyddyn 1699, Mr. Owen a symudodd i'r Mwythyg, lle y bu yn weinidog ac yn athraw, hyd ddydd ei farwolaeth. Tra yr oedd Mr. Owen yn cyflawnu dyledswyddau y weinidogaeth

Mr. Owen yn
 symud i'r
 Mwythyg

**CANT
XVIII.**

weinidogaeth gydâ ffyddlondeb a derbiniad, yr oedd befyd yn barchus iawn fel athraw. Yr oedd gwedi bod yn hyfforddi gwyr ieuaingi i waith y weinidogaeth yn Nghbroesyswallt, ac yr oedd ynddo addasrwydd hynod i'r gwaith. Yr oedd ei gynneddfau naturiol yn gryf, ei ddysg-eidiaeth yn helaeth, a'i ddiwydrwydd uwchlaw mesur. Fel difeinydd, ieithydd, celfyddwr, a hanesydd, yr oedd Mr. Owen uwchlaw y cyffredin. Pan wybu Mr. Owen fod dydd ei ymadawiad yn nesâu, efe a annogodd ei ysgoleigion yn y modd mwyaf cariadus i gyflwyno eu holl fywyd i wasanaeth Duw, ac eneidiau dynion. "Ni fynwn i ddim, eb efe, er deng mil o fydoedd, i fyw ond fel ag y buais, Yn awr yr wyf yn mwynhau cysuron y cyfryw fywyd, ac ni fyddwn, er y byd, heb y cysuron dwyfol hyn ag sydd yn awr yn fy lloni." Gwedi dywedsd llawer o bethau ereill ag oedd yn profi ei fod mewn heddwch â Duw, ac mewn mwynhâd o lawn sicrwydd gobaith, Mr. James Owen a hunodd yn yr Arglwydd, yr wythfed dydd o Ebrill, y flwyddyn hon, yn y deuddegfed flwyddyn a deugain o'i oed; ac a gladdwyd yn eglwys St. Chad, yn y Mwythig. Mr. Owen a ysgrifennodd lawer o lyfrau yn Gymraeg ac yn Saesneg. Heblaw y Traethawd ar Fedydd, efe a ysgrifennodd y llyfrau canlynol yn Gymraeg. Trugaredd a Barn; Cyfieithiad o Gatecism y Gymmanfa;

Marwol-
aeth Mr.
Owen.
O. C.
1706.

Gymmanfa; a llyfr bychan ar Ddyledswydd Gweinidogion a Rhobl.*

CANT
XVIII.

Er mor flin yw ymraniadau mewn eglwysi i bawb sydd yn caru tangnefedd ac undeb, mae Pen mawr yr eglwys rai troion yn eu goruwch-lywodraethu er helaethiad ei achos. Y flwyddyn hon a'r ddwy ganlynol, bu anghydfod galarus yn eglwys Henllan, yn sir Gaerfyrddin, mewn canlyniad i wahanol olygiadau ar athrawiaethau gras. Er ymdrechu mewn amryw gyfarfodydd i wneuthur heddwch rhwng y ddwy blaid wrthwynebol, ymranodd yr eglwys; a'r cyfryw a ymadawsant a osodasant addoliad i fynu yn Rhydyceisied, ac oddiyno y tarddodd eglwys Glandwr. Yr oedd Mr. Lewis Thomas, Mr. Henry Palmer, a Mr. Matthias Maurice, yn mhlith y rhai a aethant i Rydyceisied; ond dychwelodd Mr. H. Palmer yn ol i Henllan drachefu, a chafodd ei urddo yn weinidog yno yn y flwyddyn 1721, gwedi ymadawiad Mr. Jeremiah Owen, mab Mr. David Owen yr hen weinidog.* Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Morgan Williams, yr hwn ddewiswyd yn weinidog Tredustan yn ol marwolaeth Mr. Rees Prydderch.*

Ymran-
iad yn
Henllan
O. C.
1707.

Yr oedd y frenines Anne gwedi bod yn ffafriol

O. C.
1707.

* James Owen's Life. * Hanes eglwys Rhydyceisied.

* Tredustan Church Book.

CANT XVIII. rïol i'r Ymneillduwyr dros lawer o flynyddoedd,
 ond yr oedd plaid y brenin Iago yr amser hyn
 Cyfreith- gwedi ennill y fath awdurdod yn y llys, fel ag y
 iau caeth. gwnaethpwyd cyfraith y flwyddyn hon, i rwystro
 O. C. pawb mewn swyddau dan y llywodraeth i fyned
 1711. i dŷ cyfarfod. Gelwir y gyfraith hono, Bil y
 Cydffurfiad achlysurol. Dwy flynedd yn ol
 hyn, cafodd y Sism-Bil gydsyniad y freninea.
 Yn ol y gyfraith hono ni oddefid i neb o'r Ym-
 neillduwyr ddysgu eu plant eu hunain, ac nid
 oedd i un ysgol-feistr i fyned i un lle o addoliad
 o eiddo yr Ymneillduwyr. Yr oedd y gyfraith
 gaeth hon i'w gosod mewn grym ar y dydd cyn-
 taf o Awst, y flwyddyn hon. Ond gwelodd
 Marwol- Duw fod yn dda i alw y frenines i dragywyddol-
 aeth deb ar y dydd hwnw, a chafodd Siors y cystaf yr
 Anne. hwn oedd gyfaill ffyddlon i rydd-did gwladol a
 O. C. chrefyddol, ei gyhoeddi yn frenin Brydain; a
 1714. diddymwyd y Sism-Bil yn y pummed flwyddyn
 o'i deyrnasiad.

Cynnydd Mae yn debygol fod achos yr Ymneillduwyr
 yr Ym- yn myned ar gynnydd trwy holl Gymru yr am-
 neilldu- ser hyn, yn neillduol yn y Deheubarth, a bod yn
 wyr. eu plith lawer o weinidogion duwiol, dysgedig,
 O. C. a ffyddlon. Dywedir fod o leiaf chwech ar
 1715. hugain o gynnulleidfaoedd y Presbyteriaid a'r
 Iudependiaid, a naw o gynnulleidfaoedd y Bed-
 yddwyr digymmysg yn Nghymru, y pryd hyn.
 Ychydig

Ychydig o flynyddoedd yn ol hyn, Dr. Hoad-
 ley, esgob Bangor, a bregethodd ger bron y
 brenin, ar freninïaeth Crist. Yn y bregeth
 hono dangosodd nad oedd teyrnas Crist o'r byd
 hwn, ac na wnaeth Crist esgobion yn arglwyddi,
 ac na roddodd efe iddynt yr awdurdod a honent
 fod ganddynt. Ysgrifennodd lyfr gwedi hyn
 yn erbyn traws-lywodraeth dymhorol ac ysbryd-
 ol, a dywedodd lawer am yr angeurheidrwydd
 o ddiwygio gwasanaeth eglwys Loegr. Cafodd
 ei wrthwynebu i'r eithaf gan Dr. Sherlock, Dr.
 Trapp, ac ereill, ag oedd dros ddull presennol
 eglwys Loegr. Ond ymddiffynodd y llywod-
 raeth ef, ac ni wnaethpwyd iddo ddim niweid.

CANT
XVIII.

Y flwyddyn hon y bu farw y dysgedig Henry
 Rowland, B. A. o sir Fon. Yr oedd Mr.
 Rowland yn henafiaethydd da, ac efe a ysgrifen-
 odd y llyfr rhagorol hwnw, a elwir Mona
 Antiqua Restaurata.* Y flwyddyn yn ol hon, y
 gorphenodd Dr. Hugh May, o'r Fenni, ei yrfa.
 Ar symudiad Mr. Thomas Cole, gweinidog yr
 Independiaid yn y Fenni, i sir Gaerloyw, cafodd
 Dr. May ei urddo yn weinidog yn ei le ef, yn y
 flwyddyn 1719. Dywedir mai ar ddydd ei ur-
 ddiad y cafodd Dr. May ei wir ddychwelyd at
 yr Arglwydd. Gwedi gorphen y gwasanaeth
 aeth y gweinidogion i giniaw; a phan welsant
 4 I nad

O. C.
1722.

* Cam. Biog.

CANT
XVIII.

nad oedd Dr. May yn eu plith, hwy a ymfynasant am dano, a chawsant ef yn ei ystafell ddirgel yn wylo dagrau yn hidl, a chyfaddefodd wrthynt, na wyddad efe ddim yn gadwedigol am grefydd hyd y dydd hwnw. Bu yn weinidog ffyddlon a llwyddiannus o'r dydd hwnw hyd ddydd ei farwolaeth.*

Y brenin, y flwyddyn ar ol hon, yn ystyried fod yr Ymneillduwyr yn ddeiliaid ffyddlon i'r llywodraeth, ac etto yn gorfod cynnal eu crefydd eu hun, a lwyddodd gyda'r senedd i roddi iddynt oddiamgylch dau cant ar bymtheg o bunnau yn flynyddol o hyny allan. Gelwir yr arian hyn yn *Regium Donum*,* ac y maent yn cael eu hymddired i flaenoriaid y Presbyteriaid, yr Independiaid, a'r Bedyddwyr, i'w cyfranu i weinidogion tlodion ac anghenus perthynol i'w cynnulleidfaoedd.

O. C.
1726.

Yr oedd Arminiaeth ar gynnydd yn Nghymru y dyddiau hyn, a bu dadl fawr rhwng Mr. Jenkin Jones, yr hwn oedd wedi ei urddo y flwyddyn hon yn weinidog yn Llwynrhydowen, â Mr. James Lewis, o Bencader, yn nghylch etholedigaeth, prynedigaeth, pechod gwreiddiol, gras effeithiol, a pharhad mewn gras.† Mr. Abel Francis, hefyd,

* Llythyr Mr. Harries. * Rhodd Freninol.

† Yr oedd Mr. James Lewis, o Bencader, wedi ei urddo

hefyd, gweinidog y Bedyddwyr yn Nghastell-newydd, a gysnewidiodd yn ei farn yr amser hyny, ac a unodd â Mr. Jenkin Jones i ymddiffyn Arminiaeth. Gwedi i Mr. A. Francis fyfyrio llawer ar y pynciau mewn dadl, efe a argraffodd llyfr yn cynnwys ei farn arnynt, a elwir Gair yn ei bryd. Dywedir ei fod yn y llyfr hwnw yn ymresymu yn fwynedd a serchog, fel un yn llawn cariad at Grist a'i wirioneddau, yn nghyd âg eneidiau dynion. Yn ol ychydig o flynyddoedd ymadawodd Mr. A. Francis â'r Bedyddwyr, ac a unodd â'r Presbyteriaid ag oedd o'r un farn ag ef ei hun.* Bu farw Mr. John Powell, o Dredustan, y flwyddyn hon. Cafodd Mr. Powell ei urddo yn y flwyddyn 1708, a dywedir ei fod yn ysgolhaig da, ac yn bregethwr llwyddiannus.^b Yr un flwyddyn hefyd y bu farw Mr. Lewis Richards, o'r Fronlas, gweinidog eglwys yr Independiaid yn Nghappel y Graig, yn mhlwyf Trelech. Yr oedd Mr. Richards yn wr duwiol a llafurus iawn yn y weinidogaeth; ac mae yn debygol mai efe oedd y gweinidog cyntaf a urddwyd gan

4 I 2

yr

CANT
XVIII.O. C.
1729.

yn y flwyddyn 1706, ychydig flynyddau gwedi symudiad Mr. W. Evans i Gaerfyrddin. Ac y mae yn debygol i'r ddadl uchod gommeryd lle yn faan gwedi i bobl Llwynrhyd-owen neillduo o Bantycroiddin.

* Hanes y Bedyddwyr, p. 382. ^b Tredustan Church Book.

CANT
XVIII.

yr eglwys hono, a'i fod yn un o'r aelodau pan gafodd yr eglwys ei chorpholi.*

Cym-
manfa
Hengoed
O. C.
1730.

Bu dadl, nid bychan, yn nghymmanfa y Bedyddwyr yn Hengoed, yn sir Forganwg, y flwyddyn hon, oblegid fod Mr. Charles Winter, a rhai ereill yn yr eglwys hono, yn arddel Arminiaeth. Yr oedd Mr. C. Winter yn wr o blwyf Bedwellty, yn sir Fynwy, ac yn aelod yn Hengoed. Gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Caerfyrddin, cafodd ei ddewis gan eglwys Hengoed i fod yn gynnorthwywr i'w gweinidog Mr. Morgan Griffiths. Pan gyfarfu y gweinidogion, gofynodd Mr. John Harry, gweinidog Blaenegwent, Pa beth oedd i'w wneuthur i'r cyfryw ag oedd yn credu prynedigaeth gyffrednol, ewyllys-rydd, ac y gallasai dyn fod yngadwedig heb ras Duw? Panglybu Mr. Winter hyny, efe a safodd i fynu, ac a ddywedodd, "Cyfeirio yr ydych yn ddiammau attaf fi a'r ychydig bobl ag sydd yn dal yr un egwyddorion â mi, am hyny yr ydwyf yn teimlo rhwymau arnaf i haeru i Grist farw dros bawb, a bed ewyllys dyn yn rhydd i ddewis da neu ddrwg. Ond nid wyf yn dysgwyl cael fy nghadw ond trwy ras Duw, canys effeithiau gras yw iechyd-wriaeth a'i holl fendithion." Gwedi dadleu llawer, gorchymynwyd i Mr. Winter, a'i gyfeillion

* Llythyr Mr. Jones.

CANT
XVIII.

eillion fyned allan ; yna gorphenwyd y cyfarfod gydâ llawer o annbrefn. Mr. Winter gwedi hyn a osododd ei law wrth erthyglau fydd a osodwyd ger ei fron, a bu yn llafurio yn Hengoed hyd farwolaeth Mr. Morgan Griffiths. Gwedi marwolaeth Mr. M. Griffiths, gwrthododd eglwys Hengoed wneuthur dewisiad o Mr. Winter yn weinidog iddynt : ac er nad oedd ganddynt ddim yn erbyn ei dymher na'i foesau, torasant ef a phedwar ar hugain o'r aelodau allan, oblegid eu taliadau. Mr. Winter, gwedi ei dori allan o Hengoed, a bregethodd mewn tai yn y gymmydogaeth, lle y cawsai annogaeth ; ac yn mhen ychydig o flynyddoedd efe a adeiladodd y tŷ cyfarfod, a elwir Craigfargod, lle y bu yn llafurio yn agos hyd ddydd ei farwolaeth.*

Yr oedd Mr. Griffith Jones, o Landowror, yn Mr. G. sir Gaerfyrddin, yn offeiriad llafurus a defnydd- Jones, o iol iawn yr amser hyn. Heblaw Llandowror a Landow- Llandeilo Abercowin, yr oedd Mr. Jones yn gweinidogaethu yn achlysurol yn eglwys Llanllwch, gerllaw Caerfyrddin. Dan ei weinidogaeth ef yn Llanllwch, y cafodd Miss Bridget Vaughan, merch y Derllysg, yn mhlwyf Merthyr, gwedi hyny Mrs. Bevan, o Laugharne, ei thueddu i ymosyn am wir grefydd. Arferai Mr. Griffith Jones ddarllen y gwasanaeth yn fisol, ar y dydd Sad-

WRN

CANT
XVIII.

wrn o flaen y Sabbath y cyfranai ordinhad swper yr Arglwydd. Ar ol darllen yr ail lith, gofynai a oedd neb yn y gynnulleidfa gwedi dal sylw ar un adnod yn y pennodau a ddarllenodd. Gwedi i ryw rai enwi adnod neu adnodau, yna yr eglurai yntau yr adnodau mewn modd goleu a deallus. Gwedi hyny holai y rhai fyddai yn dyfod o'r newydd i'r ordinhad, 1. Yn nghylch gwaith Ysbryd Duw ar eu heneidiau; 2. Am eu gwymbodaeth o athrawiaethau yr efengyl; 3. Am eu bucheddau. Byddent yn dyfod o bob parth o'r wlad i wrando arno, ac i gyfranogi o'r swper santaidd gydâg ef; ac yn aml byddai o bymtheg i ddeg ar hugain yn cael eu holi ganddo yn gyhoeddus, er mawr adeiladaeth i'r gwranda-wyr, cyn eu derbyn i gymundeb. Ond yrhan fwyaf o'r rhai ag oedd eisiau y cyfryw addysgiadau arnynt a safent yn ol, yn enwedig dynion gwedi tyfu i fynu a heneiddio mewn anwybodaeth. I feddyginiaethu hyn, o leiaf yn mhllith y tlodion, cyhoeddodd ar y Sabbath y byddai bara yn cael ei gyfrannu ar y Sadyrnau misol hyn i'r tlodion, gwedi ei brynnu â'r arian a dderbynid wrth weinyddu y cyman. Pan ddoent i dderbyn y bara, gosodai hwynt yn rhes, a gofynai iddynt ychydig gwestiynau mwyaf hawdd eu hatteb; mewn dull caredig rhag eu dtyrysua'u cywilyddio. Ac er eu cynnydd mewn gwymbodaeth o'r ysgrythyrau, rhoddodd arnynt ddysgu adnod

CANT
XVIII.

adnod neu ddwy o'r Bibl i'w dywedyd yn gyhoeddus yn yr eglwys cyn derbyn y bara; fel yr aeth yn ddefod i bob un adrodd adnod cyn derbyn y dorth fara. Yn y ffordd hon daeth Mr. G. Jones yn hysbys o'r anwybodaeth mawr sydd yn mhlith y bobl nas gallent ddarllen, a bu hyn yn ofid calon iddo. Gwedi hir brofiad o'r dull hwn dros amryw flynyddoedd, daeth i'w feddwl, fel peth dymunol, yn bytrach na gob-eithiol, i osod i fynu ysgolion rhad Cymreig. A'r arian a dderbynid wrth yr ordinhad, gosododd i fynu yn gyntaf un ysgol, ac wedi hyn dwy; atebodd y rhai hyn y dyben mor rhagorol, fel y buont yn annogaeth i osod i fynu ychydig yn ychwaneg; a daeth rhagluniaeth yn ddaionus â modd i'w cynnal. Gwelodd yr Arglwydd fod yn dda i gynnyddu eu llwyddiant a'u rhifedi, a buont o fendith fawr i'r Cymry mewn amrywiol ystyriaethau, dros lawer o flynyddoedd. Y Gymdeithas anrhydeddus tuag at daenu gwybodaeth Gristianogol, a gynnorthwyodd yr ysgolion yn haelionus âg anrhegion o Fiblau, a miloedd o lyfrau ereill. Ar rai achosion byddai hefyd yn cyfranu at gynnalïaeth teuluoedd tlodion, tra byddent yn rhoddi eu hamser i fod yn yr ysgol.*

Dechreuad yr ysgolion e-lusengar eylchynol.

O. C.
1730.Dyoddef-
iadau a
Marwol-
aeth Mr.
James.
O. C.
1734.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. James James,
gweinidog

* Trysorfa, Rhif. I.

**CANT
XVIII.**

gweinidog enwog yn mhlith y Bedyddwyr. Dywedir mai gwr o sir Gaerfyrddin oedd Mr. J. James, a'i fod o dylwyth da. Gwedi uno âgeg-lwys Rhydwilym, efe a gyflwynodd ei huni waith y weinidogaeth, a chafodd ei urddo yn weinidog i'r eglwys hono. Aeth Mr. James i fyw i Landyssil. Yn amser yr erledigaeth cyhoeddwyd dydd o ympryd a gweddi, ar ryw achos neillduol, ond rhoddwyd gorchymyn na byddai neb i bregethu ar yr achlysur: ac os pregethai neb, fod iddo dalu deugain punt o ddirwy. Cynnaliodd y Bedyddwyr gyfarfod gweddi y dydd hwnw, a gwnaeth Mr. James James ragymadrodd ar ddechreu y cyfarfod, i ddangos ei ddyben a'r dull y dylasai gael ei gadw. Mewn canlyniad i hyn dywedwyd iddo bregethu, a daeth un at wr y tŷ, ac a ddywedodd fod rhaid iddo dalu deugain punt o ddirwy. Gan nad oedd yr arian gan wr y tŷ i'w talu lawr, cymmerwyd ei anifeiliaid. Gwr y tŷ, pan welodd hyny, a senthyciodd yr arian, a chafodd ei anifeiliaid yn el; a rhoddodd gyfraith ar ei wrthwynebwyr am gymmeryd ei arian yn angbyfiawn. Awd â'r mater i'r eisteddfod trimisol yn Llanbedr, ac wedi hir ddadleu, penderfynwyd fod y gwr yn cael cam, a gorfu arnynt dalu yn ol y deugain punt ar yr amser. Ar hyn dywedodd y cyfreithiwr ag oedd gwedi colli y dydd, "Tra byddo y fraich yma
wrth

wrth fy nghorph, myfi a fyddaf yn erbyn y **CANT**
 blaid hon." Ar hyn tarawodd dolur yn ei **XVIII.**
 fraich, a dywedir na wellodd mo honi, nes pyd-
 ru oddiwrth ei gorph a marw o hono. Er i Mr.
 James ddyoddef llawer, nid oes dim hanes iddo
 gael ei garcharu.*

Nid ymddengys fod, hyd yn hyn, un blaid
 grŷfyddol o ddim enwogrwydd yn Nghymru,
 ond Eglwyswyr, Presbyteriaid, Independiaid,
 Bedyddwyr, a'r Crynwyr. Ond mewn canlyn-
 iad i gynnydd y diwygiad ag oedd yn awr yn
 dechreu cymmeryd lle yn eglwys Loegr, mewn
 rhai lleoedd, cyfododd plaid newydd yn Nghym-
 ru, a elwir Methodistiaid. Yr achlysur o'r
 enw hwn oedd fely canlyn: Pan oedd Mr. John
 Wesley yn athrofa Rhydychen, cytunodd efe
 ac ychydig o wyr ieuaingc difrifol, yn y flwy-
 ddyn 1729, i gyfarfod â'u gilydd ar brydnawnau
 i ddarllen y Testament Groeg, a llyfrau ereill.
 Mewn ychydig o amser gwedi hyny, cytunasant
 i fyned i ymweled â'r carcharorion yn y carchar
 unwaith bob wythnos. Pan welsant fod eu
 gwasanaeth yn gymmeradwy, a'u cynghorion yn
 llesiol i'r carcharorion, cytanasant i fyned oddi-
 amgylch y ddinas, i ddarllen a gweddio gyda y
 tlodion yn eu cystuddiau, a rhoddi ychydig
 arian iddynt at brynu lluniaeth a physygwriaeth.

4 K

Y

* Hanes y Bedyddwyr, p. 337, 367, 395.

CANT
XVIII.O. C.
1735.

Y flwyddyn hon unodd Mr. George Whitfield â hwynt. Gwedi parhau yn yr ymarferiad canmoladwy hyn dros ryw amser, cawsant, oblegid eu bywydau rheolaidd a threfnus, eu galw yn Drefnyddion neu yn Fethodistiaid, yn ol enw y blaid hono o physygywyr gynt, ag oedd yn ymarferyd physygywriaeth wrth reolau trefnus. Mewn ychydig o amser yn ol hyn, amrywiodd blaenoriaid y gyfeillach hon, yn eu tybiau crefyddol; ac yn y flwyddyn 1741, ymranodd y Methodistiaid yn Lloegr yn ddwy blaid; un yn Galfiniaid, dan Mr. George Whitfield, a'r llall yn Arminiaid, dan Messrs. John a Charles Wesley. Gan eu bod gwedi eu dwyn i fynu yn Rhydychen, parhaodd eu blaenoriaid i broffesu ymlyniad wrth eglwys Loegr, er eu bod yn fynych yn addoli yn null yr Ymneillduwyr. Bu poblogrwydd Mr. G. Whitfield a Mr. J. Wesley yn foddion i ennyn digasodd llawer o offeiriaid yn eu herbyn, ac mewn ychydig o amser gwrthodasant genad iddynt bregethu yn yr areithfâau. Pan gafodd Mr. Whitfield a Mr. Wesley eu cau allan o areithfâau yr eglwys sefydledig, aethant i bregethu i'r meusydd, a byddai miloedd o bobl yn myned i'w gwranddo; a gorfu i'w gelynon gyfaddef iddynt fod yn offerynol i ddychwelyd llawer at yr Arglwydd.*

Mr. How-
ell Harris

Yr oedd Mr. Howell Harris, o Drefeca, yn
sir

* The Oxford Methodists. Evans's Sketch.

sir Frycheiniog, yn bwriadu bod yn offeiriad, **CANT XVIII.**
 ac aeth i Rydychen gydâ y dyben hyny. Ond
 blinodd yn fuan ar annhrefn ac anfoesoldeb y lle
 hwnw, a dychwelodd at ei gyfeillion yn Nghym-
 ru. Gwedi dychwelyd i Gymru, Mr. H. Har-
 ris a ddechreuodd fyned i gynghori pechadur-
 iaid o dŷ i dŷ yn ei blwyf genedigol ei hun, a'r
 plwyfau cymmydogaethol yn raddol. Aeth son
 am dano yn fuan trwy yr holl wlad, a thyrsa-
 oedd lluosog a gasglent i'w wrando ef; a dyw-
 edir fod y fath awdurdod yn cydsyned â'r gair
 o'i enau, fel y gwaeddai llawer allan yn y fan
 dan deimlad o drueni eu cyflyrau. Y flwyddyn **O. C. 1736.**
 hon gosododd ysgol i fynu yn Trefeca, ac oddi-
 yno aeth i eglwys y plwyf, a daeth llawer o'r
 ieuenctid ato er mwyn ychydig o addysg yn
 mhethau Duw. Byddai befyd yn myned atynt
 yn eu cyfarfodydd i ddysgu canu psalmau, i'r un
 dyben pwysig o ddywedyd wrthynt am eu cys-
 lyrau tragwyddol. Cafodd llawer eu hargy-
 hoeddu trwy y moddion hyn, a dechreuodd Mr. **Dechreu-
ad y Me-
thodist-
iaid yn
Nghym-
ru.**
 Harris osodi fynu gymdeithasau neillduol mewn
 amrywiol leoedd. Dyma ddechreuad cyntaf y
 cymdeithasau neillduol yn mhlith y Methodist-
 iaid yn Nghymru. Y flwyddyn yn ol hon, an-
 fonodd rhyw wr boneddig o sir Faesyfed am
 Mr. Harris i'w dŷ i lefaru; cynhyrfodd hyn
 llawer o oreuon y wlad i ddyfod i'w wrando, a
 chafodd dderbyniad, nid bychan, ganddynt.

CANT
XVIII.

Diwyd-
rwydd
Mr. Har-
ris.

Mr. Dan-
iel Row-
lands.

Hyd yn hyn yr oedd yn parhau i gadw yr ysgol, ond yn cynghori y nosweithiau, y sabbathau, a'r gwyliau. Diwedd y flwyddyn hon bwriwyd ef allan o fod yn athraw ar yr ysgol yn eglwys y plwyf. Rhwyddâodd hyn ei ffordd i fyned i ba le bynag y cai ei alw ddydd a nos, gan lefaru yn aml dair, pedair, a phum' waith yn y dydd. Fel ag yr oedd ei lwyddiant yn cynnyddu, felly yr oedd ei wrthwynebiadau. Y pen-swyddwyr a fygythient ei gospi, yr offeiriaid a bregethent yn ei erbyn, gan ei ddynodi fel twyllwr a gau broffwyd, a'r werinos gyffredin fyddent barod yn mron yn mhob man, i derfysgu a'i luchio. Nid oedd Mr. Harris y pryd hyn yn arfer pregethu oddiwrth un testun, ond yn traddodi yr hyn a roddai yr Arglwydd iddo i'r bobl, yn gyffredin mewn ffordd daranllyd ac argyhoeddiadol. Yr oedd yr ysgolion rhad, dan olygiad Mr. Grif-fith Jones, yn taenu ar led y wlad yn fwy fwy, a chymdeithasau neilltuol yn cael eu gosod i fynu mewn amryw fanau trwy siroedd Cymru: Mr. G. Whitfield, gwedi clywed am Mr. H. Harris, a ysgrifennodd ato lythyr cysurus, i'w annog i fyned yn mlaen yn ei waith yn hyderus. Yn nghylch yr amser hyn y cafodd Mr. Daniel Rowlands, o Langeitho, yn sir Aberteifi, ae ereill o offeiriaid ieuainc eglwys Loegr, eu galw i bregethu yr efengyl.*

Mr:

Trysorfa, Rhif. IV.

Mr. James Lewis, o Bencader, gwedi bod dros ddeuddeg mlynedd ar hugain yn weinidog llafurus a llwyddiannus, a fu farw y flwyddyn hon yn drugain mlwydd a phedair oed.* Yr un flwyddyn hefyd y bu farw Mr. Morgan Griffiths, o Hengoed, yn sir Forganwg. Yr oedd Mr. M. Griffiths yn wr o sir Benfro, yn agos i Hwlfordd. Gwedi uno âg eglwys y Bedyddwyr yn Prendergast, yn amser Mr. William Jones, eu gweinidog cyntaf, efe a ddechreuodd bregethu; ac ar farwolaeth Mr. Jones cafodd ei urddo yn un o weinidogion yr eglwys hono. Yn y flwyddyn 1701, Mr. M. Griffiths a symudodd i Hengoed, lle y bu yn gweinidogaethu gyda llawer o gymmeriad hyd ddydd ei farwolaeth. Yn amser Mr. Griffiths, yr oedd eglwys Hengoed yn gymmysg o Fedyddwyr neillduol a chyffredinol. Dywedir fod Mr. M. Griffiths yn gristion llariaidd a chariadus, ac yn bregethwr goleu a serchiadol; a pharhaodd ei enw yn barchus yn mhlith ei orfucheddwyr duwiol lawer o flynyddoedd gwedi iddo orphen ei yrfa.** Y flwyddyn ganlynol y bu farw Mr. Rees Price, o'r Ty'nylon, yn sir Forganwg, tād yr enwog Dr. Price, gynt o Lundain. Yr oedd Mr. Price

CANT XVIII.
Marwolaeth Mr. J. Lewis a Mr. M. Griffiths, O. C. 1738.

* Cilgwyn Church Book. * Richard's Life of M. Griffiths.

* Gorŵyr i Mr. Morgan Griffiths yw John Griffiths, Yswain, o Benywenallt, yn sir Aberteifi.

CANT XVIII. Price yn fardd da, a chafodd ei ddewis yn y flwyddyn 1730, yn ddysgybl gorsedd Morgawg.^a

Erlid Mr. H. Harris
O. C. 1739. Pan oedd Mr. Howell Harris, y flwyddyn hon, yn pregethu mewn rhyw fan yn agos i'r Cemmaes, yn sir Drefaldwyn, daeth marchog y sir, offeiriad y plwyf, dau ustus heddwch, a'r heddeidwad gydâ hwynt, i'w gymmeryd i fynu. Ond wedi ei fygwth, gollyngasant ef yn rhydd. Wedi hyny aeth yn mlaen i sir Feirionydd, a bu ei lafur dan fendith i rai yno y tro cyntaf hwn. Ar ei ddychweliad pregethodd yn ninas Mowddwy, ac aeth y'mlaen i Machynlleth, lle y ceisiodd lefaru mewn drws agored, uwchlaw y bobl; ond gorfu arno yn fuan roddi heibio gan swn y dorf yn bloeddio, yn tyngu a rhegu, yn taflu cerrig, neu y peth cyntaf a gaent afael ynddo. Daeth i fynu ato gyfreithiwr, yn gynddeiriog iawn, a'i araeth yn hynod o uffernol, a gwr bonheddig, ac offeiriad y dref yn yr un ysbryd ac iaith, yn flaenoriaid ar y werin derfysglyd. Aeth i'w canol heb ddysgwyl dyfod byth yn fyw o'u plith; ond gwareddodd yr Arglwydd ef o'u dwylaw gwaedlyd. O sir Drefaldwyn aeth Mr. Harris trwy siroedd y deheudir, hyd nes y daeth i Gaerdydd, lle y cyfarfu â Mr. George Whitfield, gwedi ei ddychweliad o'i fordaith gyntaf i America.^b

Mr. H. Harris yn cyfarfod â Mr. Whitfield

Mr.

Cam. Biog. Drysorfa, Rhif. IV.

Mr. Harris gwedi cael ei loni yn fawr yn nghyfeillach Mr. Whitfield, a barhaodd yn y gwaith gogoneddus ag oedd gwedi cyflwyno ei hun iddo, a dangosodd y ffyddlondeb mwyaf, trwy fyned oddiamgylch i siroedd Cymru i gyhoeddi yr Iechydwrïaeth rad yn ngwaed Crist, dros lawer o flynyddoedd. Ac er cymmaint oedd yn cael ei erlid ganswyddogion gwladol, offeiriaid anystyriol, a'r werin annuwiol, rhoddodd Duw iddo wroldeb a hyfdra mawr, a llwyddodd ei lafur i ddychwelyd llawer i'r ffydd, a dangosodd ei anfodlonrwydd hefyd tuag at ei wrthwynebwyr, trwy dywallt ei farnedigaethau ar amryw o honnynt.*

CANT
XVIII.

Y flwyddyn hon, a'r ddwy ganlynol, bu farw amryw o weinidogion enwog yn mblith y Presbyteriaid a'r Independiaid; megis Mr. Vavasor Griffiths, o'r Maesgwyn; Mr. Edward Kerrick, o Fronclydwr; Mr. David Sais, o Lechryd; Mr. David Price, o Lwynllwyd; Mr. Roger Howell, o Langywc; Mr. Henry Palmer, o Henllan; Mr. Jenkin Jones, o Lwynrhydowen; Mr. Thomas Maurice, o'r Down; Mr. John Williams, o Aberhonddu; Mr. William Jervoise, o Lanfyllin; a Mr. David Williams, o Dinbych. Ond er i'r ser dysclaer hyn fachludo, cyfododd yr Arglwydd ereill yn eu lle,

O.C.
1741.

* H. Harris's Life.

**CANT
XVIII.**

lle, y rhai fu yn tywynau yn Nghymru dywyll dros lawer o flynyddoedd. Urddwyd Mr. Owen Rees, yn sir Forganwg; Mr. David Griffiths yn gynnorthwywr i Mr. David Evans, yn Llechryd; Mr. William Jenkins; Mr. David Loyd yn Brynberian; Mr. John Lewis yn Mhencader; Mr. Owen Davies yn Crofft y Cyff; a Mr. James Davies yn weinidog Abermeirig.* Ychydig o amser, gwedi hyn urddwyd Mr. Thomas Evans yn Llanuchlyn; Mr. Milbourne Bloome; Mr. Samuel Davies yn Merthyr Tydfil; Mr. David Loyd yn Llwynrhydowen; Mr. William Llewelyn, yn y Cwm-mawr; Mr. Thomas Morgan yn Henllan; ac amryw ereill.*

Morafaid Yr oedd llawer o'r Morafaid gwedi dyfod i Loegr yr amser hyn, ac mewn ychydig o flynyddoedd gwedi hyn, daeth rhai o honant i Gymru, ac a ffurfiasant gymdeithasau mewn rhai trefydd; ond nid yw y blaid hon yn lluosog yn Nghymru. Gelwir y Cristianogion hyn yn Ferafaid, oblegid iddynt ddyfod o wlad Morafia; ond yr enw mwyaf cyffredin ag y maent hwy yn roddi iddynt eu hunain yw Y Brodyr Unol. Nid hawdd gwybod beth yw tybiau arweiniol y bobl hyn.

* Cafodd Mr. Owen Davies a Mr. James Davies eu hurddo ar yr un diwrnod yn Crofft y Cyff, yn y flwyddyn 1743.

* Cilgwyn Church Book.

hyn. Maent yn cyfeirio eu haddoliad at Iesu Grist, ac yn ffurfio yr aelodau yn raddau, yn ol eu rhyw, eu hoedran, a'u sefyllfaodd. Mae y priodasau yn eu plith bob amser dan gyfarwyddyd yr eglwys. Yn eu cyfarfodydd, o'r Nadolig i'r Pasg, darllenant hanes bywyd a marwolaeth Crist. Dechreuant yr Actau ar y Sulgwyn, gwedi hyny darllenant yr epistolau yn y drefn yr ysgrifenyddwyd hwynt. Pan byddo plant yn cael eu bedyddio, mae tri neu bump o dystion yn bresennol, y rhai a unant â'r gweinidog i osod eu dwylaw ar y baban, ac i gyhoeddi y bendithiad bedyddiol. Y gweinidog a weina swper yr Arglwydd mewn gwisg wen, a'r diaconiaid a'i cynnorthwyant i ranu y bara yr hwn a gadwir yn eu dwylaw hyd oni byddo pawb gwedi ei dderbyn. Yna yr holl eglwys a blygant ar eu gliniau, ac a fwytant y bara tra y byddo y gweinidog yn adrodd y geiriau, "Cymmerwch, bwytwch, hwn yw fy nghorph, yr hwn a dorir trostoch." Gweiniant y cymun yn fisol, ar brydnawn dydd Sadwrn; ond os na bydd yn gyfleus ar y dydd hwnw, oedir gweinyddiad yr ordinhad hyd y dydd canlynol. Cyn y cymun, mae y gweinidog yn eu hannog i hunan-ymholiad; a'r holl gynnulleidfa ar eu gliniau a ofynant faddeuant. Mae yr aelodau yn cyfarfod yn y fynwent bob Sul y Pasg ar godiad yr haul, i gadw coffadwriaeth o adgyfodiad Crist. Gwe-

CANT
XVIII.

di dyfod i'r fynwent, y gweinidog a ddywed, 'Yr Arglwydd a gyfododd;' yna y bobl a attebant, 'Efe a gyfododd yn wir.' Yna y mae y gweinidog yn darllen cyffes eu ffydd mewn furf o weddi, yn yr hon y mae yn crybwyll am y brodyr a'r chwiorydd a fuont feirw y flwyddyn o'r blaen. Diweddir y cyfarfod trwy weddi am ras i gadw y gorfucheddwy'r mewn tragywddol gymundeb âg ysbrydoedd y cyfiawn a berffeithiwyd. Maent yn golchi traed eu gilydd unwaith bob blwyddyn, ac yn rhai o'u cyfarfod ydd yn rhoddi cusan heddwch; y gwŷr i'r gwŷr, a'r gwragedd i'r gwragedd. Ond yr hyn sydd yn ardderchogi y blaid hon, yn mron tu hwnt i bob plaid arall, yw eu sel i daenu yr efengyl yn mhlith y paganiaid.*

Gwrth-
ryfel yn
Scotland.
O. C.
1745.

Charles Edward, mab yr hen Bretender, a ddaeth drosodd o Ffrainc i Scotland y flwyddyn hon, gydâ bwriad i orchfygu Brydain. Gwedi tirio yn Scotland, unodd miloedd o'r trigelion âg ef, yn neillduol y Pabyddion. Pan ddaeth i Perth, cyhoeddodd ei dad yn frenin Brydain; gwedi hynny aeth yn mlaen ac a gymmerodd feddiant o Edinburgh, lle y cyhoeddodd ei dad drachefn yn frenin. Gwedi deall fod Syr John Cope yn dyfod yn ei erbyn â llu lluosog, efe a aeth allan i'w gyfarfod, ac a laddodd bum mil o'i wŷr
yn

* Hist. Dissenters, Vol. III.

yn agos i Preston. Charles Edward, gwedi cael **CANT XVIII.**
 ychwaneg o filwyr, a aeth yn mlaen i Manches-
 ter, ac oddiyno i Derby, gan fwriadu myned
 trwy Gaerlleon i Gymru, lle yr oedd yn dysgwyl
 yr unai llawer âg ef. Ond pan ddechreuodd
 anfoddlonrwydd gyfodi yn mhlith ei filwyr, a
 gwybod o hono fod y brenin yn bwriadu arwain
 ei filwyr yn bersonol i'r maes, efe a ddychwel-
 odd i Scotland. Gwedi dychwelyd, y Duc o
 Cumberland a phedair mil ar ddeg o wŷr a aeth-
 ant ar ei ol ef, ac a'u gorchfygasant ar wastadedd
 Culloden. Charles Edward, gwedi ei orchfygu,
 a ffordd am ei einioes, a gwedi crwydro llawer
 yn anialwch Scotland, a dyoddef llawer o galedi,
 a ddychwelodd yn ol i Ffrainc. Ac felly y
 gwaredodd yr Arglwydd y deyrnas hon unwaith
 drachefn oddiwrth draws-arglwyddiaeth a Pha-
 byddiaeth.*

Mae yn debygol i gyfnewidiad nid bychan **Anghyt-**
 gymmeryd lle yn ngweinidogaeth Mr. Howell **undeb**
 Harris yn nghylch yr amser hyn, yr hyn fu yn **rhwng**
 achos o ymraniad rhyngddo ef a rhai o'i frodyr, **Mr. H.**
 y Methodistiaid, o hyny allan. Yr oedd dull **Harris, a**
 gweinidogaeth Mr. H. Harris hyd yn hyn yn **Mr. Dan-**
 ddeffrous iawn, ac mae yn debygol nad oedd ei **ie Row-**
 wrandaw-wyr yn clywed am ddim ond am ddrwg **lands.**
 pechod, tân uffern, a damnedigaeth, nes byddent
 4 L 2 yn

* Goldsmith's Hist. Eng. Vol. III.

CANT
XVIII.

yn crynu gan ofn a dychryn calon. Ond yn awr dechreuodd Mr. Harris bregethu ar berson yr Iachawdwr, a'r athrawiaethau cysylltiedig hyny. Barnodd rhai o'r brodyr fod dull Mr. Harris yn pregethu ar berson Crist yn anysgrythyr, ac yn tueddu i Sabeliaeth; a gwrthwynebasant ef oblegid hyny. Mr. Harris yn lle arafu, ac ystyried a qedd ei ymadroddion yn nghylch person a marwolaeth Crist yn addas, a chwerwodd tuag at ei frodyr, a phellasant oddiwrth eu gilydd yn raddol, nes iddynt ymranu yn hollol. Mewn canlyniad i hyn aeth y bobl yn ddwy blaid. Glynodd rhai wrth Mr. Harris, ac ereill wrth Mr. Rowlands, a dechreusant i ymddadleu ac ymryson â'u gilydd hyd nes y drylliwyd y cymdeithasau bychain ar hyd y wlad, ac yr aeth crefydd yn gwbl i'r dim mewn llawer o ardaloedd, lle yr oedd ymddangosiad golygus gwedi bod unwaith. Mr. Harris, wedi yr ymraniad hyn, a roddodd i fynu, mewn gradd fawr, i deithio trwy Gymru fel arferol, ac a gartrefodd yn Nhrefeca, yn ei dŷ ei hun. Llawer o'r rhai a dderbyniasent fendith trwy ei weinidogaeth, a gasglasant ato i Drefeca o bob parth o'r wlad, ac yr oedd yn pregethu iddynt yn ei dŷ ei hun ddwy waith neu dair bob dydd.*

Marwol-
aeth Mr.
Walker.
O. C.
1751.

Y flwyddyn hon y bu farw Mr. Fowler Walker,

* Trysorfa, Rhif. IV, V.

CANT
XVIII.

ker, o'r Fenni, gwedi bod dros bum mlynedd ar hugain yn weinidog eglwys yr Independiaid yn y dref hono. Yr oedd Mr. Walker yn wr o gynneddfau cryfion, fel yr ymddengys oddiwrth ei lyfr ar fedydd plant. Yr oedd gan Mr. Walker deulu lluosog, ac yn ei amser diweddaſ, dymunai yn fynych yn ei weddïau cyhoeddus ar i'r Arglwydd sefyll o blaid y teuluoedd hyn ag oedd yn debygol i gael eu gadael mewn amgylchiadau angenus. Gwedi ei farwolaeth gwrandawodd Duw ei weddïau, trwy gyfodi ei holl blant i amgylchiadau cysurus, a rhai o honynt i fwynhau llawer o lawndid yn y byd. Urddwyd Mr. David Jardine y flwyddyn ganlynol yn weinidog yn lle Mr. Walker.* Yn nghylch yr amser hyn cafodd Salmau Dafydd, ag oedd gwedi eu cyfansoddi yn ol iaith y Testament Newydd, a'u cymmwyso i ystad ac addoliad cristianogol, gan Dr. Watts, eu cyfieithu i'r Cymraeg gan Mr. Dafydd Jones, o Gayo; a thrwy ganmoliaeth yr enwog Mr. Philip Pugh, ac ereill, cawsant eu hargraffu er budd i'r Cymry. Gwaith arch-diacon Prys oedd fwyaf mewn ymarferiad gan yr Ymneillduwyr yn Nghymru hyd yn hyn. Ychydig o flynyddoedd yn ol hyn, Mr. D. Jones a gyfieithodd Hymnau Dr. Watts hefyd i'r Cymraeg.

O. C.
1753.

William

* Mr. H. Harris's Letter.

**CANT
XVHI.**

Marwol-
aeth Mr.
W. Wyn.

O. C.
1760.

Marwol-
aeth Mr.
Griffith
Jones.

O. C.
1761.

William Wyn, A. M. yr hwn oedd brydydd a
difeinydd enwog, o deulu Rhaged, yn Meirion,
a fu farw y flwyddyn hon. Yr oedd Mr. Wyn
yn berson plwyf Llangynhafal a Manafon, yn
sir Dinbych. Mae peth o'i waith wedi ei ar-
graffu yn y Dewisol Ganiadau.* Y flwyddyn
ganlynol y bu farw Mr. Griffith Jones, o Lan-
dowror, yn sir Gaerfyrddin. Haniodd Mr. G.
Jones o deulu crefyddol a pharchus yn mhlwyf
Cilrhedyn, yn sir Gaerfyrddin. Bu ei dad farw
pan oedd yn ieuanc, a holl ofal ei ddygiad i fyra
yn ganlynol oedd yn gorphwys ar ei fam. Dang-
osodd yn fore fywiogrwydd cynneddfau, ac aw-
yddsfryd i ddysgu. Gwedi bod yn ei febyd
mewn ysgol yn y wlad, anfonodd ei fam ef i fod
dan addysg athraw dysgedig y brif-ysgol yn
Nghaerfyrddin, lle y cynnyddodd yn fuan mewn
gwybodaeth helaeth o'r ieithoedd Groeg a Lla-
din, er ei fod dan yr anfantais o feddiannu corph
llesg ac egwan. Ymddangosodd sobrwydd
neillduol ynddo yn yr amser hwn; a byddai ar-
ferol yn aml o dynu o'r neilldu i weddi a myfyr-
dod, yn lle dilyn y difyrwch a'r oferedd a hüd-
ant, a lygrant, ac a faglant y rhan fwyaf o ieu-
entid y byd. Dangosodd Mr. Jones yn fuan
dueddrwydd cryf i waith y weinidogaeth, a cha-
fodd ei urddo gan y dysgedig esgob Bull, yn y
flwyddyn 1708. Gwedi ei urddo cyflwynwyd
iddo

* Cam. Biog.

iddo Beriglorigaeth Llandilo Abercōwin, ac wedi hynny, Llandowror. Bu Mr. G. Jones yn briod â merch i Syr Erasmus Philips, hanner chwaer i Syr John Philips, o Picton Castle, yn sir Benfro. Cyrchai llawer o bob parth o'r gwledydd i wrando Mr. Jones yn Llanddowror, a byddai y cynnulleidfaoedd yn dra lluosog yno ar y Sabbath cymundeb. Heblaw ei weinidogaeth gyhoeddus yr oedd Mr. Jones yn fendithiol iawn yn nhrefn addoliad Duw yn ei denlu, ac yn ei gymdeithas rwydd ac adêiladol â phawb a droai yno. Yr oedd Mr. Jones yn bregethwr goleu, yn aml yn ffiniog, yn daranllyd, ac yn ddeffrōus; bob amser yn athrawiaethol, yn ddefnyddiol, ac yn fucheddol. Yr oedd ei agwedd gorphorol yn barchus; ei lais yn eglur ac yn beraidd; ei ddarluniadau yn ardderchog; ei resymïadau yn gedyrn; a'i gynghorion a'i rybuddion yn fywiog, yn llym, ac yn asaelgar yn y gydwybod. Yr oedd ei holl enaid yn y gwaith, ac yn profi yn fywiog bob teimlad addas i'r gwirionedd a draddodai. Holl ymddygiad Mr. Jones oedd bob amser yn addfwyn, yn sobr, yn garedig, ac yn ostyngedig. Bu Mr. Jones dros lawer o flynyddoedd yn cadw athrofa yn Llanddowror, yn yr hon y dygwyd i fynu amryw ddynion defnyddiol yn yr eglwys. Y mwyaf enwog o'r rhai hyn oedd Mr. Howell Davies. Ychydig o amser cyn marwolaeth Mr. Jones aeth cyfaill i'w

CANT
XVIII.

i'w weled, ac wedi gofyn iddo am helynt ei ie-
 chyd, atebodd yn siriol fel y canlyn: ' Rhaid i
 'mi ddwyn tystiolaeth o blaid daioni Duw! O
 'mor rhyfedd yw cariad Duw tuag ataf fi! Yr
 'ydwyf yn awr yn rhydd oddiwrth y diffyg anadl
 'poenus yr oeddwn yn ddarostyngedig iddo yn fy
 'ieuenctid, i'r fath radd fel nas gallaswn gerdd-
 'ed ar draws yr ystafell hon heb yr anhawstra
 'mwyaf. Mor rhyfedd yw cariad Duw tuag
 'ataf fi! Nad ydwyf yn ddall, fel y bum dros
 'dair wythnos yn fy mabandod gan y frech wen:
 'ac nad ydwyf yn gardotyn dall, yn hel fy
 'nhamaid o ddrws i ddrws! Mor rhyfedd yw
 'cariad Duw, fod genyf y fath gyfaill i ofalu
 'am danaf pan nad ydwyf yn gallu helpu fy
 'hun! Mor rhyfedd yw daioni Duw nad yd-
 'wyf yn teimlo dim poen, ac am fy mod yn de-
 'byg o fyned i'r bedd mewn esmwythder! Mor
 'rhyfedd yw trugaredd Duw, fy mod yn galla
 'canfod yn eglur yr hyn a wnaeth ac a ddyo-
 'ddefodd Crist dros of fi; ac nad oes ynof yr am-
 'mheuaeth leiaf am fy hawl yn fy Achubwr
 'Hollalluog! Ymgais y gelyn i aflonyddu fy
 'heddwch a'm tangnefedd, ond diolch i Dduw
 'am ei ras digonol! Mor rhyfedd yw tiriondeb
 'Duw fod holl gynneddfau fy meddwl mor gry-
 'fed ag erioed; ond yn unig yr wyf yn profi ych-
 'ydig balldod ar fy nghof.' Aeth rhagddo yn y
 dull hwn o ddiolch tra y gallodd lefaru. Amser
 arall

arall dywedodd, 'Bendigedig fyddo Duw ! mae ei ddiddanwch yn llenwi fy enaid.' Mwynfodd lawer o ddiddanwch, a dysgwyliad hiraethlon am ei orphwysfa dragywyddol, nes llewygu natur, ac i'r babell briddlyd gael ei dattod. Ymadawodd Mr. Jones â'r bywyd hwn mewn cysur a thangnefedd ar yr wythfed dydd o Ebrill, y flwyddyn hon, yn y ddeunawfed flwyddyn a thrugain o'i oed, yn nbŷ Mrs. Bevan, lle yr oedd gwedi bod ennyd amser cyn ei farwolaeth. Rhoddwyd ei gorff i orphwys yn eglwys Llanddowror. Bu Mr. G. Jones yn offeryn ymdrechgar i gael allan ddau argraffiad o'r Bibl yn Gymraeg; a chyfansoddodd ei hun amryw lyfrau yn Saesneg ac yn Gymraeg, y rhai sydd yn dangos ei fod yn ddifeinydd da, o wybodaeth a doniau helaeth, a chariad gwresog â't achos yr efengyl.*

CANT
XVIII.

Gwedi i Messrs. John a Charles Wesley deithio trwy Gymru, a phregethu yn fynych mewn amrywiol barthau o'r wlad, cawsant annogaeth i anfon un o'u pregethwyr fel cenadwr i blith y Cymry. Yn ganlynol, cafodd Mr. Thomas Taylor ei anfon y flwyddyn hon. Dechreuodd Mr. Taylor bregethu yn Chepstow, ac aeth yn mlaen gan bregethu yn mhob tref nes ei ddyfod i Frowyr, yn sir Forganwg. Dyoddefodd lawer

Y Wesley-
aid yn
Nghym-
ru.
O. C.
1761.

CANT
XVIII.

o galedi trwy oerfel a newyn ar y daith hono. Yn nghylch dechreuad y flwyddyn ganlynol, llwyddodd Duw ei lafur, yn neillduol yn y Ffrowyr, a bu yn offerynol i gasglu saith o gymdeithasau. Yr haf canlynol aeth Mr. Taylor i sir Benfro, lle yr oedd yn cael llawer o wrandawyr. Pregethodd yn Aberdaugleddyf a'r lle oedd oddiamgylch, gyda llawer o gymmeriad; a bu y bobl yn daer arno i sefydlu yn eu plith. Gwedi bod oddiamgylch dwy flynedd yn Nghymru, a bod yn offerynol i sefydlu wyth neu naw o gymdeithasau yn sir Benfro, cafodd Mr. Taylor ei symud i'r Iwerddon. Ac o hysallan, anfonwyd pregethwyr ereill o blith y corff hwn o gristianogion i bregethu yn Nghymru; ac y mae Duw gwedi llwyddo eu gweinigogasth i raddau helaeth.*

Cymman-
fa gyntaf
y Metho-
distiaid.

Y gymmanfa gyntaf yn mhlith y Methodistiaid Calфинаidd Cymru, a gynnalwyd yn nhy Jeffrey Dafydd, o'r Rhiwiau, yn mhlwyf Llanddausant, yn sir Gaerfyrddin. Yr oedd yn bresennol yn y cyfarfod hwn, Mr. Howell Harris, Mr. Daniel Rowlands, Mr. W. Williams, o Bantycelyn, a dau neu dri o gynghorwyr. Er nad oedd ond bycliau o ran nifer, etto yr oedd gwedi ei anghydddu yn fawr â phresennoldeb yr Arglwydd. Dywedir i Mr. H. Harris, mewn cymmanfa

* Mr. O. Davies's Letter.

CANT
XVIII.

cymmanfa fere gwedi hyny, i annog pawb ag oedd yno, i gyfansoddi yehydig beunillion o brydyddiaeth erbyn y gymmanfa nesaf, i edrych a oedd yr Arglwydd gwedi rhoddi dawn pryd-yddiaeth i un o honynt, a phwy oedd hwnw. Felly y gwnaethant; ac wedi iddynt gyd-ddarlleu cyfansoddiadau, penderfynwyd yn gydun mai Mr. W. Williams a gafodd y dawn godedog hwn, ac annogodd Mr. Harries, a phawb ereill, iddo ei harferyd er gogoniant Duw, a lles i'w eglwys. Y llyfr cyntaf a gyhoeddodd Mr. Williams oedd casgliad o Hymnau, a elwir Halleluia. Cymmaint oedd y galwad am y gwaith hwn, fel yr argraffwyd ef dair gwaith yn fuan i'w gilydd. Y flwyddyn hon, argraffodd Mr. Williams y 'llyfr Hymnau, a elwyr y Môr o Wydr, yr hwn a aeth trwy bump o argraffadau yn fuan. Mae yn debygol ei bod yn amset marwaidd, tywyll iawn ar waith Duw yn mblith y Methodistiaid y dyddiau hyn, mewn canlyniad i'r rhwyg ag oedd gwedi cymmeryd lle rhwng Mr. Howell Harris a Mr. Daniel Rowlands. Yn y cyfamser, profodd Mr. Williams lawer o brofedigaethau yn dufewnol ac yn allanol, y rhai a barodd yr amrywiol deimladau a osodir allan yn y llyfr hwnw. Y mae yn nodedig mai y diwrnod y dygodd y llyfr hwn i Langeitho y torodd y dywygiad mawr allan, a'r cyntaf wedi y rhwyg.*

4 M 2

Lewis

* Trysorfa, Rhif. XI.

CANT
XVIII.Marwol-
aeth L.
Morris.
O. C
1765.

Dewis Morris, mab Morris Pritchard Morris, o bentref Eirianell, yn sir Fon, a gafodd ei ddwyn i fynu yn fesurydd tir, ond treuliodd y rhan fwyaf o'i amser mewn gwahanol swyddau dan y llywodraeth. Cafodd yn gyntaf ei wneuthur yn gasglydd toll ar halen a phethau ereill, yn Nghaergibi. Gwedi hynny cafodd ei osod gan y môr-lys i arolygu glan y môr Cymru, yr hyn a wnaeth i foddlonrwydd, ac argraffwyd ei waith yn y flwyddyn 1748. Yn nghylch yr un amser cafodd orfucheddwriaeth tir y llywodraeth yn Nghymru; ac mewn ychydig gwedi hynny gwnaethpwyd ef yn olygwr ar fwyn-gloddiau y brenin yn y dywysogaeth. Efe a gyfansoddodd ddarluniad hanesiol o gelfyddyd mwynyddiaeth, o fewn cylchdro ei raglawiaeth, ond ni argraffodd mo hono. Yr oedd Mr. Morris yn brydydd da yn y iaith Gymraeg, ac y mae peth o'i waith yn y Dyddanweh Teuluaidd. Treuliodd Mr. Morris y rhan olaf o'i fywyd yn Mhembryn, yn sir Aberteifi, ac yr oedd ei wybodaeth mewn physygwriaeth yn llesiol iawn i'w gymmydogion. Bu Mr. Morris farw y flwyddyn hon, yn y drugeinfed flwyddyn a thair o'i oed, ac a gladdwyd yn Llanbadarn-fawr, yn sir Aberteifi.* Yr un flwyddyn y bu farw Mr. John Davies, o Drelech, yr hwn oedd wr duwiol, defnyddiol, a chyfrifol iawn yn ei ddydd.

Y

* Cambrian Register, Vol. II.

Y flwyddyn ganlynol bu farw **Mr. Samuel Thomas**, o Gærfyrddin; **Mr. J. Powell**, o Henllan; a **Mr. D. Jardine**, o'r Fenni; tri gweinidog enwog yn mhlith yr Ymneillduwyr.

CANT XVIII.
O. C.
1766.

Arglwyddes Huntington, gwedi ei dychwelyd at yr Arglwydd, agyssegrodd ei holl fywyd i'w wasanaeth ef. Ac i'r dyben i helaethu teyrnas Crist, hi a adeiladodd gapeli mewn amrywiol le-oedd yn Lloegr, yn y rhai y byddai offeirïaid eglwys Loegr yn gweini. Ond pan welodd nad oedd yn bosibl iddi gael nifer ddigonol o offeirïaid rheolaidd i bregethu yn y capeli hyny, hi a benderfynodd i arferyd yr un drefn ag a arferasid gan **Mr. Whitfield** a **Mr. Wesley**, gyda chymmaint o lwyddiant cyn hyny. Annogodd wŷr ieuainc o dduwioldeb a chynneddfau, i bregethu yn ei chapeli, a chadw yn nghyd y cynulleidfaoedd ag oedd hi gwedi gasglu. Ac i'r dyben i ddarparu gweinidogion addas i'r gwaith, hi a ddaeth i Gymru, ac a osododd athrofa i fynu yn Nhrefeca, y flwyddyn hon, i ddwyn gwŷr ieuainc i fynu i'r weinidogaeth. **Mr. Flecher** oedd athraw athrofa Trefeca nes i'r **Methodistiaid** ymranu yn ddwy blaid. Cyn marwolaeth arglwyddes Huntington, ei chyfeillion a ffurfiasant danscrifiad i gynnal yr athrofa yn mlaen; ac. yn y flwyddyn 1792, cafodd yr athrofa ei symud o Drefeca i Cheshunt, yn Hertfordshire,

Arglwyddes Huntington.

Athrofa Trefeca.
O. C.
1768.

**CANT
XVIII.**

Hertfordshire, lle y mae hyd heddyw: Nid oes sawr o wahaniaeth rhwng y rhai ag sydd yn nghyfundeb arglwyddes Huntington a'r Methedistiaid Calfinaidd ereill yn Nghymru, ond os bod yn darllen gweddian eglwys Loegr yn eu sapeli.*

Yn nghylch y flwyddyn 1728, cafodd Mr. John Glas, gweinidog yr efengyl yn Scotland, ei gybuddo o fwriad i ddymchwelyd yr eglwys wladol, trwy ei fod yn haeru nad yw eglwys Crist o'r byd hwn, a bwriwyd ef allan o eglwys Scotland. Mewn canlyniad i hyn, canlynwyd Mr. Glas a ffurfiasant eu hunain yn eglwysi yn gyffelyb, yn eu tyb hwy, i drefn yr eglwysi cyntaf a grybwyllir am danynt yn y Testament Glassites. Newydd; a galwyd y bobl hyn Glassites, yn ol enw eu seiliwr. Yn fuan yn ol y flwyddyn 1755, Mr. Robert Sandiman, henuriad yn un o'r eglwysi hyn yn Scotland, a ysgrifennodd llythyr at Mr. Hervey, mewn canlyniad i'r llyfr hwnw o waith Mr. Hervey, a elwir Theron ao Aspasio. Yn y llythyrau hyn y mae Mr. Sandiman yn honi nad yw ffydd ddim ond cydsyniad unig â'r dystiolaeth ddwyfol yn nghylch Iesu Grist, fel un gwedi ei draddodi dros bechodau dynion, a'i adgyfodi er eu cyfiawnâad, yn ol yr ysgrhythur. Mae yn maentumio hefyd fod y gair ffydd yn cael

* Hist. Dissenters.

eael ar arforyd' bob amser gan yr apostol hyn
 wyddo yn hyn a feddylir wrthi mewn siaradi
 cyffredin; sef cred o wirionedd rhyw beth ael
 nad oes un gwahaniaeth rhwng credu tystiolaeth
 gyffredin a chredu tystiolaeth apostolaidd, ond
 yr hyn sydd yn deilliaw oddiwrth y dystiolaeth
 ei hun, a'r awdurdod dwyfol ar ba un y mae yn
 gorphwys. Dilynwyr Sandiman a ffurfiasant eu
 hun yn eglwysi mewn cymundeb âg eglwysi
 Scotland, ond nid â neb rhyw eglwysi ereill.
 Galwyd y bobl hyn yn Sandiminiaid. Daeth
 rhai o'u pregethwyr i Gymru oddiamgylch i'r
 amser hyn, ac a ffurfiasant rai cyfeillachau yn y
 wlad hon; ond nid oes ond ychydig o honnt
 mewn bod yn bresennol. Mae y Sandiminiaid,
 yn wahanol oddiwrth gristianogion yn gyffredi-
 nol yn y pethau canlynol: megis gwini awper
 ys Arglwydd bob Sabbath; cynnwys gyda eu
 gilydd yn eu tai rhwng yr addoliad boreuol a
 phrydnawnol, yr hyn a elwir ganddynt yn gar-
 iad wleddoedd; cusan cariadar y cyfryw amser,
 ac ar dderbyniad aelod i'w phith, ac ar amser-
 oedd ereill pan ddbiont yn addas; eu casgliad
 wythnosol cyn y cymun at gynnal y tlodion, ac
 asheion ereill; ymgadw oddiwrth y peth a dar-
 gwyd, ac oddiwrth waed; golchi traed eu gil-
 ydd; cyffredinolrwydd meddianedd mor belled
 a bod pob un yn ystyried yr hyn oll aydd gan-
 dde yn ddarostyngedig i alwad y tlodion a'r eg-
 lws.

CHANT
 XXVII

Sandiminia.
 iaid.
 O. C.
 1770.

**CANT
XVIII.**

lwys. Maent yn amddiffyn lluosagrwydd a henuriaid, bugeiliaid, ac esgobion yn mhob eglwys, a'r angenrheidrwydd o ddau henuriad i fod yn bresennol yn mhob gweithred o ddysgybliaeth, ac yn ngweinyddiad y cymun. Mae eu dysgybliaeth eglwysig yn llym.*

**O. C.
1771.**

Mr. John Gambold, o Hwlfordd, yr hwn oedd yn esgob gyda y Morafiaid, a fu farw y flwyddyn hon. Yr oedd Mr. Gambol yn rammadegwr da yn y iaith Gymraeg, ac efe a gyhoeddodd rammadeg Cymraeg gwedi ei egluro yn Saesneg.^b

**Adeilad
Trefeca.**

Gorphenodd Mr. Howell Harris yr adeilad yn Nhrefeca yn y flwyddyn 1753, a chasglodd nifer mawr o bobl atto i fyw, o bob parth o Gymru. Dywedir eu bod oddiamgylch cant o rifedi y flwyddyn ganlynol, heblaw llawera fyddai yno yn achlysurol, Nid oedd gan Mr. Harris tuag at gynnal y fath deulu, ond dau dyddyn bychan dan ardreth, ac ychydig o wlad wedi ei brynu i'r merebed i'w nyddu. Aeth trwy lawer o gyfyngderau allanol yr amser hyn, ond nid oedd yn pallu yn ei lafur ysbrydol yn eu plith. Codwyd llawer o enllib a chabl arno o'r achos. Yr oedd llawer o'r rhai a aeth i Drefeca yn berchen meddiannau, ac ereill yn ddiolion, ac yn gorfod cael eu cynorthwyo. Yr

* Evans's Sketch, p. 185—186. b Cam. Biog.

CANT
XVIII.

Yr oedd Mr. Harris yn cyfarfod â'r holl deulu dair gwaith bob dydd, i'w cynghori a gweddio gydâ hwynt. Dywedir fod llawer o ddifrifoldeb yn eu plith, a bod llywodraeth Mr. Harris ar ei deulu lluosog yn dduwiol ac yn hardd. Cyn y wawr-ddydd cyfarfyddent oll i addoli Duw, a'u gwaith diweddaf bob dydd fyddai cyfaddef ei ddaioni, a gorchymyn eu hunain i'r Arglwydd. Yn nghylch diwedd y flwyddyn 1759, pan oedd y deyrnas hon mewn rhyfel â Ffrainc, rhai o foneddigion sir Frecheinio Mr. H. a gynnygasant i Mr. Harris swydd yn *Militia* Harris yn flwr. y sir hono. Gwedi ystyried y peth, ac ymgynghori â'i deulu, efe a gydunodd â'u deisyfiad, ar yr ammod iddo gael rhydd-did i bregethu yr efengyl pa le bynag y byddai Cyd-unasant â'r ammodau hyn, gan wasgu arno i gymmeryd y swydd. Gwedi gosod pob peth mewn trefn yn y teulu, Mr. Harris yn nechreu y flwyddyn 1760 a aeth, yn nghyd â phedwar ar hugain o'r teulu gydâg ef, gydâ bwriad i wasanaethu yr Arglwydd a'i frenin hyd angau. Deuddeg o'r gwyr a aethant oeddent ar draul Mr. Harris. Cafodd swydd banerwr yn gyntaf, ac wedi hyny gwnawd ef yn gadpen. Cawsant eu trefnu i barthau o Loege, a chafodd Mr. Harris gyfleusdra i bregethu lle bynag yr aethent. Gwedi bod dair blynedd yn y *Militia*, darfu y rhyfel, a Mr. Harris a'i wyr a ddychwelasant i Drefeca.

RHAN X:

4 N

Treuliodd

CANT
XVIII.

Treuliodd weddill ei ddyddiau gydâ y teulu yno; oddieithr ychydig o deithiau a gymmerodd weithiau i bregethu yn Lloegr a Chymru. Yr oedd efe a'i holl deulu yn myned i eglwys y plwyf bob Sabbath, ac yr oedd Ficer y plwyf yn cyfranu swper yr Arglwydd iddynt bob mis ar eu penau eu hunain. Gwedi marw ei wraig yn y flwyddyn 1770, anmharodd iechyd Mr. Harris yn raddol; ac yn y flwyddyn olaf o'i fywyd, cafodd wasgfaon aml oddiwrth ddolur y gareg, yr hyn o'r diwedd a'i dygodd ymaith. Ymdrechai, er ei boen dirfawr, yr wythnosau diweddaf o'i fywyd, i bregethu a chynghori y teulu, a hyny gydâ llawer o rym. Cynghorai llawer arnynt i wylled yn erbyn ymorphwys mewn crefydd allanol, a derbyn gwirioneddau Duw yn ysgafn, heb deimlo eu heffeithiau gwirioneddol ar y galon yn cyfnewid yr ysbryd a'r holl ddyn i ddelw Crist. Gwedi dywedyd llawer o eiriau hyderus a gorfoleddus yn yr Arglwydd, gorphwysodd oddiwrth ei lasur yr unfed ar hugain o fis Gorphenaf, y flwyddyn hon, yn y drugeinfed flwyddyn o'i oed, a chladdwyd ef yn eglwys Talgarth, yn y fan lle yr argyhoeddwyd ef o bechod, ac y cafodd yr amlygiad cyntaf o Grist i'w enaid.* Gwedi marwolaeth Mr. Harris aeth y teulu yn mlaen fel arferol, ac y mae yno rai hyd heddyw.

Marwol.
aeth Mr.
Jl. Harris.
O. C.
1773.

* Trysorfa, Rhif. V.

Gan fod yr ymneillduwyr yn llafurio dan gym-maint o anfanfeision oblegid eu anghyddfurf-
iad, cydunasant y flwyddyn hon i anfon deisyfiad
i'r Senedd i gael eu rhyddâu oddiwrth yr angen-
rheidrwydd i osod eu dwylaw wrth erthyglau
eglwys Loegr. Bu gweinidogion yr ymneill-
duwyr yn Nghymru, yn ddiwyd iawn y pryd
hyny i beri i'w pobl i osod eu dwylaw wrth y
deisyfiad; ond gwrthododd rhai o honynt wneu-
thur hyny, oblegid eu bod yn barnu y buasai y
rhydd-did ag oeddid yn ei geisio yn fanteisiol
hefyd i'r Arminiaid, Ariaid, a Sosiniaid. Er na
lwyddodd yr ymneillduwyr yn eu deisyfiad y
pryd hyn, gwelodd y Senedd yn addas chwech
mlynedd gwedi hyny, i ganiatau iddynt eu
gofyniad.

CANT
XVIII.O. C.
1773.

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Mr.
Theophilus Evans, periglor Llangamarch yn sir
Frycheiniog, yr hwn a gyhoeddodd grynodedb o
hanes Brydain, dan yr enw Drych y Prif Oes-
oedd. * Mr. Evans a gyhoeddodd hefyd Espon-
iad ar weddi yr Arglwydd mewn ychydig o bre-
gethau yn yr iaith Gymraeg, dan yr enw Pwyll i
Bader; cyhoeddodd hefyd lyfr ar ffug-yspryd-
oliaeth, yr hwn sydd yn cynnwys ymosodiad ar
yr Ymneillduwyr. Dywedir mai Mr. Evans
oedd y cyntaf a ddatguddiodd rinweddau ffynon
4 N 2 Llanwrtyd.

O. C.
1775.

* Cam. Biog.

**CANT
XVIII.**
~~~~~

Llanwrtyd. Pan oedd gwedi gwisgo allan gan y clefri poeth, † clywodd yn ddamweiniol am y ffynon wenwynig hon, fel y gelwid hi y pryd hyn. Manylrwydd a'i harweiniodd un diwrnod y ffordd hono, ac adnabu y ffynon wrth ei harogl, ac a eisteddodd ar ei hymyl yn amheus pa beth i'w wneuthur. Fel ag yr oedd yn ystyried beth oedd oreu iddo wneuthur, canfu froga yn cyfodi o waelod ffynon, ac yn edrych yn siriol arno fel pe buasai yn yn ei wahodd i brofi y dwfr. Penderfynodd yn union-gyrch nad oedd y dwfr yn wenwynllyd, gan fod y creadur hwnw yn byw ynddo; ac efe a yfodd o'r ffynon. Mr. Evans gwedi profi nad oedd dim niwed yn y dwfr a barhaodd i'w yfed, ac yn mhen dau fis yr oedd yn holl iach. Gwedi hyny gwnaeth y peth yn gyhoeddus. *

Y Bed-
yddwyr
yn anfon
pregeth-
wyr i'r
Gogledd.
O. C.
1776.

Nid oedd ond ychydig o Fedyddwyr yn Ngogledd Cymru hyd yn hyn. Y Bedyddwyr yn y Deheubarth gan hyny, a anfonasant genadau y flwyddyn hon i bregethu yn siroedd Meirionydd, Caernarfon, a Môn; a llwyddasant i gasglu llawer o eglwysi, y rhai a gynnyddasant yn fawr gwedi hyny.^b Y flwyddyn ar ol hyn y bu farw Mr. Edward Richards o Ystrad-Meurig, yr hwn oedd yn athraw enwog yn yr ieithoedd dysgedig,

Marwol-
aeth Mr.
E. Rich-
ards.
O. C.
1777.

† Scurvy. * Jones's Hist. Breck. Vol. II.

^b Richards's Life of Dr. Llewellyn.

edig, ac yn brydydd godidog yn yr iaith Gymraeg. Gosododd Mr. Richards ysgol i fynu yn Ystrad-Meurig, yn sir Aberteifi, yn y flwyddyn 1735, a bu yn ddiwyd iawn yn hyfforddi gwyr ieuainc yn yr ieithoedd dysgedig hyd amser ei farwolaeth. Cafodd llawer o wyr defnyddiol iawn eu dwyn i fynu yn yr ysgol hono, dan olygiad Mr. Richards, ac wedi hyny dan olygiad Mr. Williams, yr athraw presennol. Yr oedd gwybodaeth a chynnefinddia Mr. Richards â'r beirdd Rhufeinig a Groegaidd, yn foddion i beri i'w waith awenyddol i ragori mewn purdeb, eglarder, dwysder, a rhwyddineb iaith. Argraffwyd y Bugeilgerdd, a chân y Bont, o'i waith ef yn ddiweddar. *

CANT
XVIII.
~~~~~

Mr. Thomas Llewellyn a anwyd yn Penalltau-isaf, yn mhlwyf Gelligaer, yn sir Forganwg. Gwedi uno âg eglwys y Bedyddwyr ya Hen-goed, efe a gafodd ei dueddu i gyflwyno ei hun i waith y weinidogaeth; a chwedi bod dros ychydig amser yn ysgol Trosnant, gerllaw Pontypool, efe a aeth i athrofa Brysto, yr hon oedd y pryd hyny dan olygiad Mr. Bernard Foskett. Pan orphenodd ei amser yn Mryste, efe a aeth i Lundain, lle y bu yn hyfforddu gwyr ieuainc i waith y weinidogaeth. Tra yr oedd Mr. Llewellyn yn y sefyllfa hono, cafodd ei wneuthur yn

**CANT
XVIII.**

yn athraw cyfreithiau. Yr oedd dda gan Dr. Llewellyn am ei wlad, ac yn ei flynyddoedd diweddaf arferai i ranu ei amser rhwng Llundain a Chymru. Bu yn offerynol yn y flwyddyn 1769, i ddwyn allan argraffiad o'r Bibl yn Gymraeg; ac er annogaeth i hyny, efe a ysgrifennodd hanes o'r argraffiadau Cymraeg o'r Bibl, yr hyn fu yn foddion i ddwyn yn mlaen ei ddyben. Argraffodd Dr. Llewellyn hefyd sylwadau hanesiol a manwl ar yr iaith Gymraeg, a'i chysylltiad â'r ieithoedd ereill. Yr oedd Dr. Llewellyn yn ddarostyngedig dros lawer o flynyddoedd i glefyd y gareg, yr hwn a'i dygodd i'r bedd y flwyddyn hon, er mawr alar i'w holl gyfeillion.^b

Marwol.
aeth Dr.
Llewellyn.
O. C.
1783.

Mr. Daniel Rowlands o Langeitho, gwedi bod dros haner can mlynedd yn llafurus a llwyddianus iawn yn y weinidogaeth, a fu farw y flwyddyn hon, yn ddwy ar bymtheg a thrugain oed. Yr oedd Mr. Rowlands yn ŵr enwog iawn yn ei ddydd, ac yr oedd yn cynnyddu mewn cymmeriad gan y wladwriaeth yn gyffredin hyd ddydd ei farwolaeth. Dywedir fod pob rhagoriaethau yn noniau Mr. Rowlands; dyfnder defnyddiau, grym a phereidd-dra llais, ac eglurdeb a bywiogrwydd yn traddodi dyfnion bethau Duw, er syndod, a'r effeithioldeb mwyaf ar ei wrandawyr.

Marwol.
aeth Mr.
Rowlands.
O. C.
1790.

^b Richards's Life of Dr. Llewellyn.

wrandawyr. † Y flwyddyn hon befyd y bu **CANT XVIII.**
 farw Mr. Evan Evans, o Gynllawdref, yn sir **Marwol-**
 Aberteifi. Cafodd Mr. Evans ei ddwyn i fynu **aeth Mr.**
 yn Rhydychen, a bu yn gwasanaethu llawer o **E. Evans.**
 eglwysi yn Lloegr a Chymru, yn neillduol New- **O. C.**
 ick yn Cent, Llanfair Talhaiarn yn sir Dinbych, **1790.**
 a Thowyn Meirionydd. Bu Mr. Evans yn ddi-
 wyd trwy ei fywyd i gasglu ac adysgrifenu hen
 ysgrifenedau Cymraeg, a gadawodd dros gant
 o'r cyfryw lyfrau ar ei ol. Cyhoeddodd gân
 Saesneg a elwir Cariad at ein gwlad, yn nghyd â
 llawer o bethau yn Gymraeg, y rhai a argraffwyd
 yn y Diddanwch Teuluaid.

Ganwyd Mr. W. Williams o Bant y Celyn yn **Bywyd a**
 y flwyddyn 1717, yn Cefn y Coed, yn mblwyf **Marwol-**
 Llanfair y Brin, yn agos i Lanymddyfri yn sir **aeth Mr.**
 Gaerfyrddin. Ymneillduwyr oedd rhieni Mr. **W. Wil-**
 liams. Williams, a gorphenodd ei ddygiad i fynu yn
 athrofa yr Ymneillduwyr ag oedd y pryd hyny
 yn Llwynllwyd yn agos i'r Hay. Wrth ddyfod,
 adref o'r Athrofa yn y flwyddyn 1738, cafodd ei
 alw dan bregeth Mr. H. Harries yn monwent
 Talgarth. Yn y flwyddyn 1740, cafodd ei ur-
 ddo yn ddiakon, gan Nicholas Claget, esgob
 Tŷ Ddewi, ac a wasanaethodd eglwysi Llanwr-
 tyd,

† Buasai yn ddymunol, pe buasai mwy o hanes y gwr enwog
 hwn i'w gael.

* Cam. Biog.

CANT
XVIII.
~~~~~

tyd, a Llanddewi Abergwesin, dros dair blyu-
edd. Yr oedd y pryd hyny yn cadw gweddi
deuluaid dair gwaith yn y dydd; ac yr oedd ei
holl ymddygiad yn dduwiol, yn syml, ac yn
hardd. Ond oblegid ei fod yn pregethu mewn
tai heblaw yr eglwysi, gwrthododd yr esgob ei
urddo yn offeiriad. Gwedi gadael yr eglwys
sefydledig, daeth yn gydnabyddus â Mr. D.
Rowlands; a pharhaodd y brawdgarwch mwyaf
rhyngddynt tra buont byw. Byddai Mr. Wil-
liams yn gyffredin yn myned yn fisol i Langeitho
i gynnorthwyo Mr. Rowlands i weini Swper yr
Arglwydd i'r tyrfaoedd a fyddai yn dyfod yno.
Pregethodd hymnheg mlynedd ar hugain yn
Nghapel Llanlluan unwaith bob mis; ac yn
Nghaio a Llansawel dros yr un amser unwaith
yn y mis, ond pan ymwelai âg eglwysi Gwyn-
edd; neu y byddai ar ryw dro maith yn y De-
heudir. Yr oedd doniau areithiol Mr. Wil-
liams yn helaeth, ei bregethau yn efangylaidd,
yn brofiadol ac yn felus; a llawer o ddylanwad-
au nefol ar ei yspryd wrth weinidogaethu yn
gyhoeddus, ac yn ei ymddiddanion mewn cym-
deithasau neillduol. Gwedi bod yn llafurus a
defnyddiol yn eglwys Dduw, bu farw yn Pant
y Celyn y flwyddyn hon, yn bedair ar ddeg a
thrugain oed, ac a gladdwyd yn monwent Llan-
fair y Brin. Cyfansoddodd ac argraffodd Mr.
Williams lawer mewn prydyddiaeth a rhydd-
iaith.

Marwol-
aeth Mr.
W. Wil-
liams.
O. C.
1791.

iaith. Megis, Haleluia, Golwg ar deyrnas Crist; **CANT XVIII.**
 Pantheologia; Theomemphus; Môr o Wydr;
 Tri Wyr Sodom a'r Aipht; Crocodeil Afon yr
 Aipht; Ductor Nuptiarum; Martha, Philopur,
 a Philo-Evangelius; Ffarwel Weledig, &c.
 Haleluia Drachefn; Drws Society Profiad; a
 llawer o Farwnadau. *

Mr. John Wesley, gwedi bod yn llafurus a Marwol.
 llwyddiannus iawn yn y weinidogaeth dros swy ^{aeth Mr.}
 nâ hanner can-mlynedd, a orphenodd ei yrfa yn ^{Wesley.}
 orfoleddus y flwyddyn hon, yn bedwar ugain ac ^{O. C.}
 wyth oed, ac a gladdwyd yn Llundain. ^{1791.} †

Ffurfiodd y Bedyddwyr y flwyddyn hon gym- ^{Cymdei.}
 deithas genadawl yn Kettering, i'r dyben i ledi ^{thas gen-}
 yr efengyl yn mhlith y paganiaid. A'r flwydd- ^{adawl y}
 yn ganlynol anfonasant Mr. Thomas a Mr. Carey, ^{Bedydd-}
 yn genadwyr i'r India ddwyreiniol lle buont yn ^{wyr.}
 ddefnyddiol iawn. Y mae y gymdeithas hon ^{O. C.}
 gwedi bod o fawr fendith i drigolion India. ^{1792.}
 Mae cannoedd o honynt trwy fendith Duw ar
 ymdrechadau y cenadwyr gwedi cael eu dwyn
 i gredu yn Ngbrist; ac y mae Dr. Carey a'i
 gyfeillion, gwedi cyfieithu yr ysgrhythyr i lawer
 o ieithoedd y dwyrain, ac yn parâu i fyned yn
 mlaen â'u gwaith canmoladwy a gogoneddus.
 Tra yr oedd rhai yn ymdrechu i helaethu yr
 4 O efengyl

* Trysorfa, Rhif. XI.

† Coke and Moore's Life of Wesley.

CANT
XVIII.

efengyl yn mhlith y paganiaid, yr oedd ereill yn llafurus iawn yn y weinidogaeth yn Nghymru, a Duw yn llwyddo eu hymdrechiadau mewn amrywiolleoedd. Symudodd Mr. Owen Davies, yn y flwyddyn 1767, i Drelech, lle y bu yn llwyddiannus iawn dros lawer o flynyddoedd. Dywedir fod Mr. Davies yn ŵr o ddeall da, ac o dduwioldeb mawr; ei fod yn ddiwyd iawn yn y weinidogaeth, ac iddo farw y flwyddyn hon mewn henaint teg.

Marwol-
aeth O.
Davies.

O. C.
1792.

Bywyd a
marwol-
aeth Mr.
Edmund
Jones.

Ganwyd yr enwog Mr. Edmund Jones, yn mhlwyf Aberystwith, yn sir Fynwy, o rieni duwiol mewn amgylchiadau isel. Gwedi ei wneuthur yn gyfranog o ras Duw, efe a gyflwynodd ei hun i waith y weinidogaeth; a pharh oedd yn nghylch dwy flwydd ar hugain oed, dechreuodd bregethu yn ei gymmydogaeth ei hun, a Duw a'i llwyddodd i raddau helaeth. Yn y flwyddyn 1740, cafodd ei sefydlu yn weinidog eglwys Ebenezer, yn agos i Bontypool, yr hon oedd ef gwedi bod yn offerynol i gasglu, a lle y bu yn gwinidogaethu hyd ddydd ei farwolaeth. Yr oedd Mr. Jones yn ŵr o dduwioldeb a diwydrwydd mawr, yn hyddysg yn hanes yr eglwys, a phethau ereill perthynasol i'w swydd fel gweinidog Iesu Grist. Byddai pwy bynag a ymwelai â Mr. Jones, yn sicr o'i gael naill ai wrth ei lyfr neu gyda ei Dduw. Yr oedd ei ddull o ymddyddan â phobl

â phobl ieuainc yn serchiadol ac ennillgar iawn; **a dywedir** fod ei ymddygiad bob amser yn brydferth ac efengylaidd. Pan byddai oddi cartref yn ymweled â'i gyfeillion, esponiai gyfran o'r ysgrythur fore a hwyr; ac os byddai cyfleustra esponiai ar ol ciniaw, a diweddaï trwy weddi fer a gwresog. Er nad oedd Mr. Jones yn cael ond ychydig gan ei bobl at ei gynnalïaeth, nid oedd neb yn fwy haelionus i'r tlodion yn ol ei sefyllfa. Ymadawai hyd y nodd â'i ddillad oddi am dano os gwelai wrthddrych tlawd mewn diffyg o honynt. Yr oedd Mr. Jones yn caru dynion da o bob enw. Yn mblith ei gyfeillion mwyaf hoff y gellir cyfrif y diweddar arglwyddes Huntingdon. Daliodd gyfrinach â hi trwy lythrau dros lawer o flynyddoedd; a phan byddai hi yn dyfod i Gymru, treuliai ychydig o amser gydâ hi yn athrofa Trefeca, ac y mae ei goffadwriaeth yn anwyl gan lawer o'r gweinidogion a ddygwyd i fynu yn yr athrofa hono. Ychydig o amser cyn ei farwolaeth, gofynodd cyfaill iddo, a oedd ef yp ofni angau? Attebodd yntef gydâ syndod, Y fi yn ofni angau! Nac ydwyf; yr ydwyf yn adnabod Iesu Grist yn rhydda i ofni angau. Y mae angau ynddo ei hun yn ddychrynlyd, ond nid wyf i yn ei ofni. Pan oedd ar ei wely angau, gofynwyd iddo pa fodd yr oedd ar ei enaid? Attebodd, "Y mae y nefol wlad yn eglur yn fy ngolwg, ac nid oes

CANT XVIII.

Marwol-aeth Mr. Edmund Jones.
O. C. 1793. un cwmwl rhyngwyf â'r gogoniant." Felly y bu farw y gwr hynod hwnw yn y ddauddegfed flwyddyn a phedwar ugain o'i oed, ac a gladdwyd yn ei dŷ cyfarfod ei hun. Yr oedd llari-eidd-dra, aeddfwynder, symylrwydd, a chariad Mr. Jones y fath, fel ag yr addefodd gelynion crefydd, os oedd dynion da ar y ddaear fod Mr. Edmund Jones yn un.* Y flwyddyn ganlynol y bu farw Mr. D. Griffiths, o'r Feynor, yr hwn fu yn weinidog defnyddiol yn Llechryd, dros lawer o flynyddoedd.

O. C. 1795. Y flwyddyn hon y ffurfiwyd Cymdeithas Genadawl Llundain, yr hon sydd gwedi bod yn offerynol i anfon yr efengyl i ynysoedd môr y deau, India, China, Affrica, ac amrywiol barthau ereill o'r byd. Y flwyddyn ganlynol y bu farw Mr. **Marwol-aeth Mr. P. Williams.**
ms. O. C. 1796. Peter Williams, yn y ddwyfed flwyddyn ar bymtheg a thrugain o'i oed. Yr oedd Mr. Williams gwedi ei urddo yn weinidog eglwys Loegr; ond yn fuan gwedi ei urddiad, efe a unodd â'r Methodistiaid, ac a fu yn weinidog llafurus, defnyddiol, ac enwog, yn eu plith. Cyhoeddodd Mr. Williams dri argraffiad o'r Bibl, yn llyfr pedwar plyg, a sylwadau ar bob pennod. Argraffodd hefyd Fibl bychan, Mynegair ysgrythyrol, ac amryw Draethodau crefyddol.†

John Walters, A. M. person plwyf Llandochau,

* Geirgrawn. † Cam. Biog.

dochau, yn sir Forganwg, yr hwn oedd ddifeinydd a beirniad enwog, a fu farw y flwyddyn hon. Ei brif lafur oedd cyfansoddiad o Eirlyfr Saesneg a Chymraeg, yr hwn a gyhoeddodd efe yn y flwyddyn 1794. Efe a ysgrifennodd hefyd Draethawd ar yr iaith Gymraeg, a rhai pregethau.*

CANT XVIII.

Marwol-
aeth Mr.
Walters.
O. C.
1797.

Yn ngbylch y flwyddyn 1790, un John Evans, gwr ieuanc o sir Gaernarfon, a aeth i America i'r dyben i gael allan yr Indiaid Cymreig, neu biliogaeth Madog a'i ganlynwyr. Gwedi myned trwy lawer o anhawsderau, a threiddio y'nghylch tri chant ar ddeg o filldiroedd ar hyd yr afon Missouri, gorfu iddo ddychwelyd i St. Louis ar yr afon Mississippi. Y penllywydd yno a'i hannogodd i gymmeryd taith arall, gydâ chymdeithion a phob peth angenrheidiol i wneuthur dadguddiadau. Ond bu farw John Evans o dwymyn y flwyddyn hon, pan oedd pob peth yn barod i ddiogelu llwyddiant ei anturiaeth.^b Paul Panton, Yswain, o Blas-gwyn, yn sir Fon, a fu farw y flwyddyn hon, yn y seithfed flwyddyn a thrugain o'i oed. Yr oedd Mr. Panton yn hyddysg iawn yn hanes a bynafaethau Cymru, ac a adawodd ar ei ol gasgliad gwerthfawr o ysgrifennadau Cymreig. Yr oedd hefyd yn haelionus iawn i'r cyfryw ag oedd yn llafurio yn yr un gorchwyl. Daeth yn feddiannol ar lyfrau

O. C.
1797.

Mr.

* Cam. Biog.   ^b Cam. Biog.

**CANT
XVIII.**

**Mr. Evan Evans, mewn canlyniad iddo sefydlu
ugain punt y flwyddyn, ar yr offeiriad aflwydd-
iannus hwnw yn ei flynyddoedd diweddaf.***

**Y Ffran-
cod yn
tirio yn
Nghym-
ru.**

**O. C.
1797.**

Tiriodd dros ddeuddeg cant o'r Ffrancod yn agos i Abergwaun, yn sir Benfro, y flwyddyn hon, yr hyn a barodd ddychryn nid bychan trwy yr holl gymmydogaethau. Ond cyn iddynt fyned yn mhell o'r lle y tiriasant, daeth arglwydd Cawdor ac ychydig o filwyr ya eu herbyn, a thafasant eu harfau lawr heb wneuthur llawer o ddrwg. Y Saeson hefyd a gymmerasant y llongau yn y rhai y daethant drosodd.

**O. C.
1798.**

Yn nghylch yr amser hyn y bu farw Goronw Owain, A. M. un o'r prydyddion mwyaf a ddangosodd yn mhlith y Cymry. Yr oedd Mr. Owain, yn fab i wladwr o Lanfair yn Mathafarn Eithaf, yn sir Fon. Mr. Lewis Morris, gwedi sylwi ar ei gynneddfau cryfion pan oedd yn fachgen, a'i dygodd ef i fynu yn offeiriad. Gwedi ei urddo, sefydlodd Mr. Owain dros ychydig yn ei blwyf ei hun, ond gorfu arno symud yn fuan oddi yno i Groesoswallt. Yn y flwyddyn 1748, aeth oddi yno i Donnington, lle y bu yn hyfforddi ieuenctyd, ac yn gwasanaethu eglwys Uppington. Yn 1753, symudodd oddi yno i Walton, yn sir Gaerlleon. Bu gwedi hynny yn gurad yn Northolt. Pan fethodd gael un dyrchafiad yn yr eglwys sefydledig,

* Cam. Biog.

sefydledig, efe a aeth drosoedd i America, ac a sefydlodd yn weinidog eglwys Williamsburg yn Virginia.^b

CANT
XVIII.

Llawer o'r Bedyddwyr yn Nēaubarth Cymru, yn nghylch diwedd y cant hwn, a newidiasant eu barn yn nghylch y pum pwnç mewn dadl rhwng y Calfiniaid a'r Arminiaid; a chafodd eglwys i o Fedyddwyr cyffredinol eu corffoli mewn amrywiol leoedd mewn canlyniad i hyny. Ond er i lawer y pryd hyny fadael â'r Bedyddwyr neilltuol, dychwelodd rhai gweinidogion a llawer o aelodau, yn ol drachefn at eu hen frodyr. Y flwyddyn hon y bu farw Mr. David Samwell, prydydd enwog o Nantglyn, yn sir Dinbych. Yr oedd Mr. Samwell, yn llawfeddyg yn y llong Discovery, gydâ chadpen Cook, ac yn llygad-dyst o farwolaeth y mordwywr clodfawr hwnw, ac efe a ysgrifenodd hanes ei farwolaeth alarus yn y Biographia Britanica.

O. C.
1799.

Y beirdd mwyaf enwog yn y cant hwn, heb law y rhai a enwyd eisoes, oedd y gwyr canlynol. David Jones, Trefriw; David Hopkin, o'r Coity; David Nicolas, o Ystrad Dyfodawg; David Thomas, o Ystrad Dyfodawg; Robert Hughes; Huw Huws, neu y bardd Coch; Lewis Hopkin; a Sion Rhydderch.^c

Beirdd.

Dangosodd

^b Cam. Biog. ^c Cam. Biog.

**CANT
XVIII.**

Dangosodd yr Arglwydd lawer o diriondeb tuag at y Cymry mewn amrywiol ffyrdd yn ysdod y cant hwn. Cyfododd lawer o weinidogion ffyddlon yn eu plith, y rhai fu yn ddefnyddiol iawn yn eu dydd. Parâodd, helaethodd a bendithiodd hefyd ragorfreintiau gwladol ac eglwysig y Cymry, fel ag y mae terfynau teyrnas Crist, yn lawer mwy helaeth yn ein gwlad ar ddiwedd nag oeddent ar ddechreuad y cant hwn.

Y PEDWERYDD

Y PEDWERYDD CANT AR BYMTHEG.

GANWYD Mr. Lewis Rees, yn y flwyddyn **CANT XIX.**
 1710, yn agos i Gastell Nedd, yn sir Forganwg. **Mr. L. Rees.**
 Yr oedd ei rieni yn bobl dduwiol, ac yn aelod-
 au yn Blaengwrach. Cafodd Mr. Rees ei du-
 eddu at grefydd yn ieuane, a phan welodd yr
 eglwys ei fod yn ŵr ieuanc duwiol, o gynneddffau
 cryfion, a doniau helaeth mewn gweddi; annog-
 asant ef i gyflwyno ei hun i waith y weinidogaeth.
 Gwedi bod gyda Mr. Davies, gweinidog Blaen-
 gwrach, dros ychydig yn yr ysgol, aeth Mr.
 Rees, i ysgol Mr. J. Simons o Gastell Nedd, ac
 oddi yno i ysgol Mr. Price o Tynton, yn agos
 i Ben-y-Bont. O Tynton aeth i athrofa yr
 Ymneillduwyr, ag oedd y pryd hyny yn y Maes-
 gwyn, yn sir Faesyfed, dan olygiad Mr. Vavasor
 Griffiths. Gwedi i Mr. Rees dreulio ychydig
 fisoedd yn yr athrofa hono, ei athraw yn gweled
 fod ganddo gymhwysderau at y weinidogaeth, a
 bod diffyg mawr o weithwyr yn ngwinllan Crist,
 a'i hannogodd i gyflwyno ei hun yn hollol i'r
 gwaith o bregethu. Er cymmaint oedd dymun-
 iad Mr. Rees am wybodaeth o'r ieithoedd a'r
 celfyddydau, efe a ufuddhodd i'w athraw, ac yn

CANT
XIX.

nghylch y flwyddyn 1734, efe a sefydlodd gydâ
 chynulleidfa o Ymneillduwyr, ag oedd gwedi
 eu casglu trwy lafur Mr. V. Powel a Mr. H.
 Owen, yn Llanbryn-mair. Nid oedd ond chwech
 lle addoliad gan yr Ymneillduwyr yn Ngogledd
 Cymru pan aeth Mr. Rees i Lanbryn-mair. Dau
 yn Ngwrecsam, un yn Llanfyllin, un yn Din-
 bych, un yn Newmarket, ac un yn Mhwillbeli.
 Yr oedd ychydig o Ymneillduwyr mewn rhai
 lleoedd ereill, ond cyfarfyddent i addoli mewn
 tai cyffredin. Ar daer ddymuniad Mr. Rees, yr
 aeth Mr. Howell Harries gyntaf i bregethu i
 gymmydogaeth y Bala. Byddai Mr. Rees, pan
 yn Llanbryn-mair, yn myned yn fynych i bre-
 gethu i'r siroedd cymmydogaethol, ac er cym-
 maint oedd yn cael ei erlid, yr oedd Duw yn ei
 lwyddo i raddau helaeth gartref ac oddi cartref.
 Efe oedd yr offeryn a ddechreuodd achos yr
 Ymneillduwyr yn Llanuwchllyn; ac mae yn de-
 bygol mai efe oedd yr Ymneillduwr cyntaf a fu
 yn pregethu yn sir Fôn. Gwedi myned yno ar
 ddeisyfiad William Pritchard, a thri brawd ag
 oedd yn byw yn Môn, efe a ganfu liaws o wrth-
 wyneb-wyr gwedi dyfod y'ng hyd, gydâ bwriad
 i'w rwystro a'i anmharchu. Safodd yntau i fy-
 nu a rhoddodd yr adnod gyntaf o'r salm CXXI,
 allan i'w chanu. "Dysgwyliaf o'r mynyddoedd
 draw, lle daw i'm help 'wyllysgar," &c. Tyb-
 iodd ei wrthwyneb-wyr fod llw yn dyfod ar ei ol
 o fynyddoedd

CANT
XIX.

o fynyddoedd Caernarfon i'w amddiffyn, a llanwyd hwynt â'r fath fraw, fel y cafodd lonydd i fyned yn mlaen â'i waith. Bu ei fywyd mewn perygl lawer gwaith, ond yr Arglwydd a'i gwaredodd o'i holl drallodion. Pan oedd Mr. Rees yn myned heibio i ryw eglwys ar y Sabbath, canfu amryw lanciau yn chwareu pêl yn y fonwent. Nesâodd atynt a gofynodd iddynt, "A oedd dim cywilydd arnynt i halogi y Sabbath?"—Pan glywsant hyn, eu blaenor a gymmerodd bawl o'r cae, ac a redodd at Mr. Rees, gan ddywedyd, "Pwy hawl sydd genych chwi i ddywedyd dim wrthym ni?" "Beth, ebe Mr. Rees, ai chwi yw gwas penaf y diafol, eich bod yn dyfod i amddiffyn ei achos ger fy mron i?"—Yn y fan collodd y llanc rym ei aelodau, ac a syrthiodd ar y ddaear, a gorfu i'w gyfeillion annuwiol i'w gario ef adref. Ar amser arall, pan oedd Mr. Rees yn myned trwy Lanymowddy, canfu ŵr yn dyfod allan o efeildy-gôf, ac yn rhedeg i'w gyfarfod â phawl mawr yn ei ddwyllaw, fel pe buasai yn bwriadu i'w daro oddi ar ei geffyl âg ef; ac yn yr agwedd hono yr aeth heibio heb wneuthur dim niwed iddo. Pan aeth Mr. Rees heibio yr efeildy, efe a glywodd y gwyr ag oedd yno yn gofyn i'r gwr â'r pawl pan ddychwelodd, pahan na tharawsai efe ef fel ag yr oedd yn bwriadu. "Nis gwn i," ebe yntau, "beth oedd ar fy mreichiau, canys nid oedd yn bosibl i mi i'w plygu, er cym-

CANT. maint fy ymdrech, nes iddo fyned heibio i mi.*

XIX.

Marwol.
 aeth Mr.
 L. Rees.
 O. C.
 1800.

Yn y flwyddyn 1759, symudodd Mr. Rees i'r Mynyddbach, gerllaw Abertawe, lle y bu yn gweinidogaethu hyd ei farwolaeth. Gwedi bod bum mlynedd ar hugain yn llafurio yn Llanbrynmair, ac un a deugain yn y Mynyddbach, esfe a orphenodd ei fywyd gwerthfawr y flwyddyn hon, yn y ddegfed flwyddyn a phedwar ugain o'i oed, ac a gladdwyd yn y Mynyddbach. Yr oedd gan Mr. Rees ddawn mawr mewn gweddi, a phan byddai mewn teuluoedd dyeithr, gweddiai dros bob un o'r teulu wrth ei enw. Llygredd y natur ddynol, iawn Crist, a gwaith yr Ysbryd Glân, oedd yr athrawiaethau ag y byddai yn pregethu fynychaf arnynt. Yr oedd Mr. Rees yn ŵr o ddeall da, ac o reswm parod; a gwnaeth lawer o ddaioni yn ei oes.* Y flwyddyn ganlynol y bu farw Mr. Rice Jones o'r Blaenau, yn sir Feirionydd, yr hwn oedd un o'r prydyddion mwyaf enwog yn Nghymru, yn ei ddydd. Yn y flwyddyn 1770, esfe a gyhoeddodd lyfr pedwar plyg, yn cynnwys pigiadau dewisol o waith y prydyddion o'r amrywiol oesoedd.†

Unwyd yr Iwerddon yn un deyrnas & Brydain y flwyddyn hon; a chytunwyd na byddai ond un senedd i gael ei chynnal ganddynt. Anfonir 32 o arglwyddi

* Roberts's Life of Mr. L. Rees.

† Cam. Biog.

o arglwyddi o'r Iwerddon, i eistedd yn nhŷ yr arglwyddi yn Lloegr, a chant o gynnyrcholwyr siroedd a threfydd, i eistedd yn y tŷ cyffredin.

CANT
XIX.

Gwedi i'r bobl a elwir Sosiniaid fod dros law-er o flynyddoedd mewn cymundeb a rhai eglwys-
si nad oeddent yn hollol o'r un ddaliadau â hwynt, neillduasant y'nghylch yr amser hyn, a ffurfiasant eu hunain yn gorph gwahanol, dan yr enw Dwyrundodiad; ac y mae yn bresennol amryw o eglwysi y Dwyrundodiaid yn y Däubarth.

Dwyrundodiad.
O. C.
1802.

Robert Raikes, Yswain, o Gaerloyw, wrth weled y nifer mawr o blant tlodion ag oedd yn cael eu dwyn i fynu mewn anwybodaeth o Dduw, a dyledswyddau crefyddol, a dybiodd y gallasai Ysgolion Sabbathol fod o ddefnydd mawr yn y wlad. Ac wedi iddo sefydlu Ysgolion Sabbathol yn gyntaf yn Nghaerloyw, yn y flwyddyn 1783, a gweled eu heffeithiau dymunol, bu yn gynnorthwyol i'w sefydlu hefyd mewn amryw ranau o'r deyrnas. Yr oedd yr Ysgolion Sabbathol gwedi cynnyddu i'r fath raddau y pryd hyn yn Nghymru, fel nad oedd digon o lyfrau i ddiwallu diffyg y cyfryw ag oedd yn dysgu darllen. Mewn canlyniad i hyn Mr. Charles o'r Bala, a brynodd gymmaint o Destamentau Cymraeg a allasai gael, ac ymdrechodd i dycio gyda y Gymdeithas tuag at ddwyn yn mlaen Wybodaeth

Dechreuad Ysgolion Sabbathol.

**CANT
XIX.**

Dechreu-
ad y Bibl
Gymdei-
thas.

O. C.
1803.

aeth Gristianogol, i gyhoeddi argraffiad o'r Bibl Cymraeg. Gwedi methu llwyddo yn y ffordd hono, daeth i'w feddwl y gallasid cyhoeddi argraffiad o'r Bibl Cymraeg trwy gynnorthwy tan-sgrifiadau dynion neillduol. Gydâ golwg ar hyn efe a aeth i Lundain, a chwedi ymddyddan â'i gyfeillion yno, cafodd annogaeth ddigonol i fyned yn mlaen â'i waith canmoladwy. Gwedi ymgynghori yn mhellach ar y peth, tybiwyd mai peth dymunol a fyddai sefydlu cymdeithas i'r dyben i roddi Biblau i'r tlodion ambris isel; a hyn oedd yr arweiniol achos i ffurfio y sefydliad gogoneddus hwnw, ag sydd o gymmaint bendith i ddynolryw, sef y Bibl Gymdeithas Frytanaidd a 'Thramor.*

Marwol-
aeth Mr.
R. Mor-
gans.

O. C.
1805.

Mr. Richard Morgans a gafodd ei ddwyn i fynu yn athrofa y Fenni, ac a sefydlodd yn weinidog yn Henllan. Yr oedd yn ŵr dysgedig, yn bregethwr iachus, ac yn weinidog llafurus. Gwedi bod yn ddiwyd yn y weinidogaeth dros un flynedd ar bymtheg ar hugain, efe a fu farw y flwyddyn hon, ac a gladdwyd yn Henllan. Dewisodd yr eglwys Mr. John Lloyd o Horeb, ag oedd gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Caerfyrddin, yn weinidog yn ei le ef.

Ganwyd Mr. Isaac Price mewn lle yn agos i Lanwrtyd, ac yr oedd ei dad yn aelod yn yr eglwys

* Evan. Mag.

eglwys hono. Cafodd Mr. Price ei dueddu at gre-
fydd yn ieuanc, a dechreuodd bregethu yu bedair
ar bymtheg oed. Gwedi i'r eglwys gael boddlon-
rwydd yn ei gymhwysder a'i alwad i waith y
weinidogaeth, cafodd ei urddo pan oedd yn dair
ar hugain oed yn Troedrhiwdalar, fel cynnorth-
wywr i Mr. Thomas Morgan, yr hwn a ddaeth
yn weinidog yno ar ol Mr. James Davies.
Cyfododd Mr. Price fel mab y daran, a bu
lwyddiannus i ddwyn cannoedd o bechaduriaid
at Grist. Cyfododd dros bymtheg o bregeth-
wyr defnyddiol yn ei eglwysi yn ei amser ef.
Gwedi bod hanner can mlynedd yn y weinidog-
aeth heb i'w droed lithro yn weledig, na neb yn
abl i'w gyhuddo o fai cyhoeddus, efe a fu farw
yn dawel yn Nghrist y flwyddyn hon, yn dri-
ugain a thair ar ddeg oed: a chafodd Mr.
David Williams, o'r gymmydogaeth hono, ei
urddo yn weinidog yn ei le ef.

CANT
XIX.

Marwol-
aeth Mr.
J. Price.
O. C.
1805.

Bu y deyrnas hon dros lawer o flynyddoedd
yn dwyn yn mlaen fasnach mewn dynion. Cym-
merid hwynt trwy drais o gyffiniau Affrica, a
chwedi eu dwyn hwynt mewn llongau i ynys-
oedd yr India Orllewinol, gwerthid hwynt yno
fel anifeiliaid i drin y tir. Bu cyfeillion dyn-
oliaeth yn ymdrechgu dros lawer o flynyddoedd i
ffynu gyda y senedd, i ddiddymu y fasnach
ddrygonus

* Mr. Williams's Letter.

CANT
XIX.

O. C.
1807.

ddrygionus hono ; ac er mawr lawenydd i bawb ag sydd yn caru dynolryw, cafodd ei ddiddymu y flwyddyn hon.

Bywyd a
Marwol-
aeth Mr.
Llwyd, o
Gaio.

Mr. William Llwyd, o Gaio, yn sir Gaerfyrddin, a gafodd ei ddwyn i fynu dan olygiad Mr. Owen Davies, a phan oedd yn ddeunaw oed, cafodd ei argyhoeddi dan weinidogaeth Mr. Peter Williams, a'i ddwyn i ryddid dan weinidogaeth Mr. Evan Jones, o Ledrod. Mr. W. Llwyd, gwedi ei ddychwelyd at yr Arglwydd, a unodd â chynulleidfa o Ymneillduwyr ag oedd yn y gymmydogaeth. Ond pan ffurfiwyd cymdeithas neillduol gan y Methodistiaid yn mhlwyf Caio, efe a adawodd yr Ymneillduwyr ac a unodd â'r Methodistiaid. Pan oedd yn ddwy ar hugain oed, cafodd ei alw a'i neillduo i bregethu yn mblith y Methodistiaid. Dechreuodd ei weinidogaeth gyda bywiogrwydd anarferol, a gwnaeth yr Arglwydd ddefnydd mawr o hono, fel y cafodd llawer eu galw trwyddo. Yr oedd yn gweinidogaethu yn danllyd ac yn argyhoeddiadol yn aml, ond testun cyffredin ei weinidogaeth oedd Crist a'i iechydwriaeth. Yr oedd ei weinidogaeth yn efengylaidd, yn beraidd, yn wlithog, ac yn doddedig iawn ; a pheth sydd yn fwy na'r cwbl, yr oedd Duw yn arddel ac yn llwyddo ei lasur. Teithiodd i bregethu yr efengyl trwy y Dëaudir a Gwynedd, dros ddeugain mlynedd,

mlynedd gydâ mawr lafur a lludded; ac ni bu
fawr attalfa arno yn ei lafur oddiwrth aſiechyd
côrfforol, na negesau bydol yn yr holl amser
hyny. Yr oedd yn dangnefeddwr neillduol yn
yr eglwys tra fu byw, a gorchymynodd i'w fro-
dyr crefyddol, yn ei oriau diweddaf, am iddynt
fod yn wyliadwrus ac yn ymdrechgar i feithrin
brawdgarwch, a chadw undeb yr Ysbryd yn
nghwllwm tangnefedd. Yr oedd Mr. Llwyd yn
pregethu yn Llanddeusaint a Llansadwrn y Sab-
bath y cafodd ei daro â'r clefyd a fu yn angau
iddo. Daeth adref, ac wedi gorwedd ar ei glâf
wely bum' niwrnod, gorphenodd ei yrfa y 17 o
Ebrill y flwyddyn hon, yn y seithfed flwyddyn a
thriugain o'i oed, ac a gladdwyd yn monwent
Caio. Yn yspaid y pum' diwrnod y bu yn glâf,
yr oedd ei feddwl yn dawel ac yn gysurus, gan
bwyso yn gwbl ar haeddiant a ffyddlondeb Iesu.
Gofynodd un o'i frodyr iddo, beth oedd ei fedd-
wl am yr athrawiaeth y bu yn ei phregethu dros
gynnifer o flynyddoedd—Attebodd yntau, “Dim
i mi, yr wyf yn *mentro* fy mywyd arni am dra-
gywyddoldeb.” Cafodd ei gynnal o ddechreu-
ad ei daith yn ddiddolur i'r eglwys, ac yn ddi-
achos cabl i'r efengyl. *

CANT
XIX.O. C.
1808.

Mr. Simon Williams, gwedi bod dros flynydd-
oedd lawer yn weinidog llafurus, defnyddiol, a
4 Q pharchus,

* Trysorfa, Rhif. III.

CANT
XIX.

~~~~~
O. C.
1810.

pharchus, yn Tredwstan, a fu farw y flwyddyn hon, yn bedwar ugain a deg oed. Mr. Walter Lewis, yr hwn a ddygasid i-fynu yn athrofa Caerfyrddin, a gafodd ei urddo yn weinidog Tredwstau wyth mlynedd cyn marwolaeth Mr. Williams.

Y Wesle-
aid.

Nid oedd gan y Wesleaid un gweinidog teithiol, yn pregethu yn yr iaith Gymraeg, cyn dechreu y cant hwn. Ond yn y gynnadledd a gynaliwyd yn Llundain, yn y flwyddyn 1800, y brodyr a ddeisyfasant ar Mr. Owen Davies, a Mr. John Hughes, i fyned yn Genadwyr i Wynedd. Ufuddâusant i'r deisyfiad hwnw, a dechreusant yn union-gyrch ar eu cenadwri yn Ruthyn, yn sir Dinbych, lle y cawsant gymdeithas fechan, ac un arall yn Dinbych, y rhai oedd gwedi eu ffurfio gan Mr. John Bryan, a Mr. Edward Jones, y rhai ychydig cyn hyny oeddent gwedi dechreu pregethu yn yr iaith Gymraeg. Trwy eu cynnorthwy hwynt, a hên ddyscybl yn Northop, bu y Cenadwyr yn abl i ymweled â'r rhan fwyaf o'r trefydd a'r pentrefydd mawr yn sir Dinbych a sir Fflint; a Duw yn rhoddi iddynt ffafr yn ngolwg y bobl, a chymdeithasau yn cael eu ffurfio yn mron yn mhob lle y byddent yn myned iddynt i bregethu. Yn fuan yn ol hyn, Mr. Bryan, a Mr. Jones, a gyflwynasant eu hunain yn hollol i waith y weinidogaeth fel pregethwyr

wyr teithiol. Gwedi hyny, cyfododd dau neu dri o bregethwyr yn ychwaneg, yr hyn a'u galluogodd i fyned yn mlaen trwy sir Gaernarfon, sir Fôn, sir Feirionydd a sir Drefaldwyn. Fel ag yr oeddent yn myned yn mlaen yr oedd pregethwyr newydd yn cyfodi fynu, a chymdeithasau yn cael eu ffurfio, nes iddynt yn yspaid deng mlynedd, helaethu eu llafur yn mron trwy bob parth o Wynedd a Dëaubarth. Y mae ganddynt yn bresennol ddau ar bumtheg o gylchau, yn cynnwys y'nghylch pedwar cant o gymdeithasau, a chwe' mil o aelodau; ac y mae ganddynt oddi-amgylch pedwar ugain o gapeli gwedi eu hadeiladu, o fewn i'r naw mlynedd diweddaf, y rhai a gyflawnir gan bregethwyr Cymraeg yn unig. Y mae un ar bumtheg o bregethwyr teithiol yn yr iaith Saesonaeg, a deugain yn yr iaith Gymraeg, heblaw llawer o bregethwyr llëawl, yn y ddwy iaith, yn gwasanaethu yn bresennol yn y weinidogaeth yn mhlith y Wesleaid yn y Dëaubarth a Gwynedd.*

CANT
XIX.O. C.
1810.

Mr. John Griffiths, o Glandwr, a anwyd yn y Castellgarw, yn mhlwyf Llanglwydwen, yn sir Gaerfyrddin, yn y flwyddyn 1732. Gwedi uno âg eglwys Glandwr, efe a gyflwynodd ei hun i waith y weinidogaeth. Bu dros ychydig amser yn athrofa Caerfyrddin, ond gorphenodd ei ddygiad i fynu, yn athrofa y Fenni. Cafodd al-

4 Q 2

wad

* Mr. O. Davies's Letter.

CANT
XIX.

Marwol-
aeth Mr.
J. Grif-
fiths.

O. C.
1811.

wad gan eglwys Glandwr, ac yn y flwyddyn 1760, urddwyd ef yn weinidog yno, a pharâodd i weinidogaethu yn eu plith hyd fis Medi, yn y flwyddyn 1802, pan gafodd, trwy afiechyd, ei analluogi i gyflawni dyledswyddau y weinidogaeth. Bu farw yn dawel y seithfed o Dachwedd, y flwyddyn hon. Yr oedd Mr. Griffiths yn ŵr duwiol, o gynneddfau cryfion; yn ysgolhaig da, ac yn bregethwr enwog. Bu yn ddefnyddiol iawn yn ei ddydd, nid yn unig fel gweinidog yr efengyl, ond hefyd fel hyfforddwr dynion ieuainc. Mae ei fab, Mr. W. Griffiths, yn weinidog yn ei le yn Glandwr, a Mr. W. Evans yn weinidog yn yr eglwysi ereill.

Gan nad oedd nifer ddigonol o offeiriaid eglwys Loegr, yn gweinidogaethu yn mhlith y Methodistiaid, yn gyfattebol i luosogiad y corff ac äangder y gwaith, a bod llawer o'u heglwysid dan anfantais mewn canlyniad i hyny, gwelodd y corff yn gymhwys ac yn angenrheidiol, i neillduo nifer addas o lefarwyr, yn yr amrywiol sir-oedd i gynnorthwyo yr offeiriaid yn ngweinyddiad yr ordinâdau. Mewn canlyniad i hyn, cafodd wyth o lefarwyr y Gogledd eu hurddo yn y Bala, yn mis Mehefin y flwyddyn hon, yn y dull canlynol. Darllenodd Mr. John Evans, o'r Bala, 1 Tim. iii. ac a wnaeth sylwadau addas ar y bennod. Yna darllenodd Mr. Charles, o'r Bala,

Yr urdd-
iad cynta
y'mhlith
y Meth-
odistiaid.
O. C.
1811.

Bala, enwau y personau oedd wedi cael eu dewis gan gyfarfodydd misol yr amtywiol sir-oedd, a gofynodd iddynt eu barn yn nghylch amrywiol athrawiaethau y grefydd Gristianogol. Wedi derbyn eu hatebion syml a golau, gofynodd i gynnrychiolwyr y corff, a oeddent hwy yn dewis y brodyr hyny i weini yr ordinâdau o Fedydd a Swper yr Arglwydd yn eu plith.—Wedi cael ateb cadarnâol, gofynodd Mr. Charles i'r brodyr, a oeddent hwy yn cydsynio â galwad y corff i weini yr ordinâdau yn eu plith, ac yn ymroddi i fod yn ffyddlon, yn llafurus, ac yn ddiwyd, yn holl waith y weinidogaeth, yn ol y cymhorth a gaent gan Dduw. —Wedi ateb eu bod, rhoddodd Mr. Robert Jones, o sir Gaernarfon, air o gynghor difrifol iddynt hwy, ac i'r corff yn gyffredin, a diweddodd y cwbl gydâ gweddi daer ac addas i'r achos. Cafodd tri ar ddeg o lefarwyr y Dëau-dir eu hurddo y mis Awst canlynol yn Llandilo-Fawr, yn yr un dull ond gan wahanol ber-sonau. Nid oes un o weinidogion y Metho-distiaid yn cael eu golygu fel yn perthyn i un gangen o'r corff yn fwy nâ'u gilydd; ond eu bod oll i weini yr ordinâdau i bob cangen o'r corff, fel y byddo eu cyfleusdra, a'r galwad am danynt.*

Ganwyd .

* Golygiad Byr, &c.

**CANT
XIX.**

**Mr. T.
Davies,
Pant-têg.**

Ganwyd Mr. Thomas Davies, o'r Pant-têg, yn Pantllaethdŷ, yn mhlwyf Llanllwni, yn sir Gaerfyrddin, yn y flwyddyn 1735. Cafodd ei dueddu at grefydd yn ieuanc, ac unodd âg eglwys yr Ymneillduwyr yn Mhencader, pan oedd yn ddwy ar bymtheg oed. Dygwyd ef i fynu yn athrofa Caerfyrddin, dan ofal Mr. Samuel Thomas, ac yn y flwyddyn 1764, cafodd ei urddo yn weinidog eglwys Pant-têg, yn mhlwyf Abergwily; a'r flwyddyn ganlynol cymmerodd hefyd ofal eglwys y Bwlch-Newydd, yn mhlwyf Abernant. Bu Mr. Davies yn llafurio yn mhlith yr eglwysi hyn gydâ llawer o ffyddlondeb, diwydrwydd, tawelwch a llwyddiant dros naw mlynedd a deugain; a bu farw yn gysurus y flwyddyn hon, yn y ddeunawfed flwyddyn a thriugain o'i oed, ac a gladdwyd yn y Bwlch-Newydd. Dewiswyd Mr. D. Davies o Gaernarfon, yr hwn a ddygasid i fynu yn athrofa Caerfyrddin yn weinidog yn ei le ef, yn y Pant-têg, a Mr. J. Bowen, o Saron, yn y Bwlch-Newydd.

**Marwol-
aeth Mr.
Davies,
Pant-têg.
O. C.
1813.**

**Cymdei-
thas Gen-
adawl.
O. C.
1814.**

Mis Awst y flwyddyn hon, cyfarfu llawer o weinidogion yr Ymneillduwyr, yn Abertawe, i'r dyben i ffurfio Cymdeithas Gynnorthwyol i'r Gymdeithas Genadawl, a sefydlwyd yn Llundain, yn y flwyddyn 1795. Mae y gymdeithas hon yn cael ei galw, Y Gymdeithas Genadawl Gynnorthwyol,

Gynnorthwyol, Dëaubarth Cymru; ac i gof-
leidio Cristianogion o bob enw yn Nëaubarth
Cymru, a f'o yn ewyllysio i'w hanrhydeddu â'u
hymgeledd. Cynnalir cyfarfodydd blynyddol
y gymdeithas hon yn gylchynol, yn y lleoedd
mwyaf cyfleus yn y Dëaubarth.

CANT
XIX.

Cafodd Mr. T. Charles, o'r Bala, ei eni yn
mhlwyf Llanfhangel, yn sir Gaerfyrddin, yn y
flwyddyn 1755. Pan oedd oddiamgylch deu-
ddeg mlwydd oed, bwriadodd ei rieni ei ddwyn
ef i fynu i waith y weinidogaeth, a chydâ golwg
ar hyny, anfonasant ef i ysgol Llanddowror.
Dechreuodd Mr. Charles yr amser hyn deimlo
argyhoeddiadau, a thueddiadau cryfion i wran-
do pregethau, a darllen y Bibl a llyfrau da
ereill. Gwedi bod yno dair neu bedair blynedd,
aeth i athrofa Caerfyrddin, y pryd hyny dan ol-
ygiad Dr. Jenkins. Pan oedd yn athrofa Caer-
fyrddin, unodd â'r Methodistiaid, a chafodd ei
ddwyn i ryddid ysbrydol dan bregeth Mr. D.
Rowlands. Yr oedd Mr. Charles yn cofio y
dydd hwnw gydâ llawer o ddiolchgarwch tra
bu byw. Yn y flwyddyn 1775, ymadawodd â
Chaerfyrddin, ac aeth i athrofa Rhydychen; ac
yn y flwyddyn 1778, cafodd ei urddo yno, ac a
aeth i wasanaethu eglwys yn Somersetshire.
Y flwyddyn ganlynol efe a gymmerth y radd
A. B. Wedi sefydlu yn y Bala, efe a wasanaeth-
odd

CANT
XIX.

odd eglwys Llanymawddu gydâ gradd o lwyddiant dros yn agos i flwyddyn; ond cynnyrfodd ei ffyddlondeb ef eiddigedd yr offeiriaid cymydogaethol, a gelyniaeth rhai o'r plwyfolion, fel y gorfu arno ymadael yn nechreuad y flwyddyn 1785. Ymdrechodd gael eglwys drachefn, ond wedi methu cael lle i bregethu yn yr eglwys sefydledig, efe a unodd â'r Methodistiaid; ac a fu yn llafurus a llwyddiannus iawn yn eu plith hyd ddydd ei farwolaeth. Yn y flwyddyn 1785, sefydlodd Mr. Charles ysgolion rhad cylchynawl yn y Gogledd, y rhai a fu o fendith i lawer o'r tlodion. Bu hefyd yn offerynol i osod Ysgolion Sabbathol i fynu yn nghynulleidfaoedd y Methodistiaid, ac i adfywio y rhai ag oedd yn dechreu gwanâu. Soniwyd eisioes am y dull a gymmerodd i gael Biblau i blant yr ysgolion hyn. Tra yr oedd Mr. Charles yn y flwyddyn 1799, yn teithio dros y mynyddoedd ar dywydd oer, rhewodd bawd ei law aswy, a gorfu ei dori ymaith. Pan welodd eglwys y Bala fod bywyd Mr. Charles mewn perygl, cadwasant gyfarfod gweddi neillduol ar yr achlysur. Yn y cyfarfod hwnw, taer weddiodd un o'r brodyr ar i'r Arglwydd arbed bywyd Mr. Charles o leiaf bumtheg mlynedd, er llesâd i'r eglwys, fel yr abedodd efe fywyd Hezeciah. Gwrandawodd Duw eu gweddian, ac adferodd Mr. Charles i'w iechyd a'i ddefnyddioldeb.

Ac

Ac y mae yn deilwng o sylw, mai yn yspaid y **CANT XIX.**
 y puwtheg mlynedd diweddaf o'i fywyd, yr ar-
 graffodd efe y rhan fwyaf o'i lyfrau. Wedi cy-
 hoeddi Geirlyfr Ysgrythyrol, a llyfrau bychain
 ereill, a gorphen adchwilio argraffiad wythplyg
 o'r Bibl Cymraeg, efe a fu farw yn dawl ac yn **Marwol.**
 orfoleddus, ar y nawfed dydd o fis Hydref, y **aeth Mr.**
 flwyddyn hon, yn y ddeunawfed flwyddyn a deu- **Charles.**
 gain o'i oed.* **O. C.**
1814.

Mr. John Evans, ag oedd gwedi ei ddwyn i **Mr. J.**
 fynu yn athrofa Caerfyrddin, a chael ei dueddu **Evans, y**
 i fyned yn Genadwr Iesu Grist at y Paganiaid, **Cenad-**
 a gafodd ei urddo yn nghapel Heol-Awst, Caer- **wr.**
 fyrddin, yn mis Rhagfyr, y flwyddyn hon, fel **O. C.**
 Cenadwr i Latakoo yn Nēaubarth Affrica. Efe **1814.**
 oedd y gweinidog cyntaf a urddwyd yn Nghym-
 ru, fel Cenadwr at y Paganiaid. Yr oedd llaw-
 er o weinidogion, a llawys mawr o wrandawyr
 yn bresennol yn y cyfarfod pwysfawr hwnw; a
 chafodd cannoedd achos i ganmol Duw, a dywed-
 yd, Da i ni fod yma. Cafodd Mr. Evans ei
 anfon i Latakoo i bregethu yr efengyl i'r trigol-
 ion, a thrwy fendith Duw, i gyfeithu yr Ys-
 grythyr i iaith y wlad. Dywedir fod ugain
 cenedl o du y Gogledd i Latakoo, yn llefaru yr
 un iaith a thrigolion y dref hono. Y mae ys-
 bryd cenadawl yn cynnyddu yn fawr yn Nghym-
 ru y

4 R

* Evan. Mag.

CANT
XIX.O.C.
1815.

ru y dyddiau hyn, ac y mae llawer o arian yn cael eu casglu tuag at anfon pregethwyr at y Paganïaid. Cynnaliodd y Bedyddwyr gyfarfod cenadawl yn Abertawe, y flwyddyn hon: a chynnaliodd Cymdeithas Genadawl Gynnorthwyol Dëaubarth Cymru, eu cyfarfod blynyddol cyntaf, yn Nghaerfyrddin, y flwyddyn hon. Yn y cyfarfod hwnw, cafodd Mr. David Jones, o ysgol Neuaddlwyd, yn sir Aberteifi, ei gymmeradwyo fel Cenadwr at y Paganïaid, a ehaiff ei anfon cyn bod yn hir, i lafurio yn eu plith. Y mae Cymdeithas Genadawl Gynnorthwyol, gwedi ei sefydlu hefyd yn ddiweddar, yn Ngogledd Cymru.

Hanes Athrofâu, a phrif Ysgolion Cymru.

Athrofa
Caerfyr-
ddin.

GWEDI marw Mr. Rees Prydderch o Ystrad-walter, Mr. William Evans, gweinidog yr Ymneillduwyr yn Nghaerfyrddin, a osododd athrofa i fynu yn y dref hono; ac a fu yn athraw diwyd a llwyddiannus dros lawer o flynyddoedd. Ar farwolaeth Mr. Samuel Jones o Tewkesbury, yn y flwyddyn 1719, cafodd yr athrofa ag oedd dan ei ofal ef yno ei symud i Gaerfyrddin, a gwnaethpwyd y ddwy yn un. Mae yn anhawdd gwybod yn bresennol, pa un a gymmer-

a gymmerodd hyn le cyn marwolaeth Mr. Evans. CANT
XIX.
 Bu Mr. Evans farw yn y flwyddyn 1720, a dewiswyd Mr. Thomas Perrot, gweinidog Newmarket, yn sir Fflint, yn athraw ac yn weinidog yn ei le ef. Yr oedd Mr. Perrot gwedi ei ddwyn i fynu yn athrofa Caerfyrddin, dan olygiad Mr. Evans, a chwedi ei urddo yn Knutsford, yn y flwyddyn 1706, gan yr enwog Mr. Matthew Henry. Dywedir fod Mr. Perrot yn weinidog dysgedig, cadarn, diwyd a llwyddiannus; ac i lawer gael eu dwyn i fynu ganddo, ag a fu yn weinidogion defnyddiol iawn yn eu dydd. Ar farwolaeth Mr. Perrot yn y flwyddyn 1733, dewiswyd Mr. Vavasor Griffiths, o'r Llwynllwyd, yn agos i'r Gelli, yn sir Frecheiniog, yn athraw yn ei le ef; a symudwyd yr athrofa i'r Llwynllwyd. Dywedir fod Mr. Griffiths, wedi cael ei ddwyn i fynu yn Tewkesbury, yn amser Mr. Jones, a'i fod mewn parch mawr fel gweinidog ac athraw. Gorphenodd ei yrfa yn y flwyddyn 1741. Ar farwolaeth Mr. V. Griffiths, cafodd Mr. Evan Davies, † gweinidog yr Ymneillduwyr yn Hwlfordd, ei ddewis yn athraw, a symudwyd yr athrofa yno ato. Yn y flwyddyn 1743, cafodd yr athrofa ei symud i Gaerfyrddin drachefn, trwy i Mr. E Davies ymadael

4 R 2

† Ganwyd Mr. Davies yn agos i Lambedr, a dywedir iddo gael ei ddwyn i fynu yn Hoxton, pan oedd Dr. Ridgley, a Mr. John Eames, yn athrawon yno.

CANT
XIX.

adael â Hwlfordd, a chymmeryd gofal gweiaidogaethol eglwysi yr Independiaid yn Llanybree a'r Bwlch. Pan ddaeth Mr. Davies â'r athrofa i Gaerfyrddin, cafodd Mr. Samuel Thomas, gweinidog eglwys Heol-Awst, ei ddewis i fod yn gyd-athraw âg ef. Yn mhen ychydig o flynyddoedd gwedi symudiad yr athrofa i Gaerfyrddin, bu anghydfod rhwng y ddau athraw, ac ymadawodd Mr. Davies o Gymru, ac a sefydlodd yn weinidog yn Billercay, yn Essex. Wedi ymadawiad Mr. Davies, dewiswyd Mr. Jenkin Jenkins, † o Lanfyllin, yn sir Drefaldwyn, yn gyd-athraw â Mr. S. Thomas. Hyd yr amser hyn, yr oedd yr Independiaid a'r Presbyteriaid yn cyduno i gynnal athrofa Caerfyrddin. Ond gwedi i Mr. E. Davies ymadael, a Mr. S. Thomas gofleidio Arminiaeth, yr Independiaid a attaliasant eu cynnorthwy, ac a osodasant athrofa newydd i fynu yn y Fenni, dan olygiad Mr. Jardine, gweinidog y lle. Gwedi marwolaeth Mr. S. Thomas, yn y flwyddyn 1766, Dr. J. Jenkins a gymmerodd ofal yr athrofa a'r eglwys; ac a fu yn ddefnyddiol iawn dros flynyddoedd. Ond pan wrthododd gymmeryd un i'w gynnorthwyo yn yr athrofa, anfoddlonodd ei gyfeillion wrtho, a symudodd i Lundain, yn y flwyddyn 1775, lle gorphenodd efe ei fywyd defnyddiol mewn byr amser gwedi hyny. Mr. Robert Gentleman, o'r
Mwythig,

† Dr. Jenkins wedi hyny.

CANT
XIX.

Mwythig, yn y flwyddyn 1779, a gymmerodd ofal yr athrofa a'r eglwys yn Nghaerfyrddin, a bu Mr. Benjamin Davies, o sir Aberteifi, yn gyd-athraw âg ef dros ryw amser. † Yn y flwyddyn 1784, symudodd Mr. Gentleman o Gaerfyrddin i Kidderminster, lle y bu efe farw yn y flwyddyn 1795. Ar ymadawiad Mr. Gentleman, dewiswyd Mr. Solomon Harries, o Abertawe, yn athraw yn ei le ef; a symudwyd yr athrofa i'r dref hono. Bu Mr. Harries farw y flwyddyn ganlynol. Yn y flwyddyn 1786, Mr. William Howell, o Chilwood, yn agos i Frysto, a gymmerodd ofal yr athrofa a'r eglwys yn Abertawe, a chafodd Mr. Thomas Loyd o Goedlanau, yn sir Aberteifi, yr hwn a ddygasid i fynu dan ofal Mr. Gentleman, ac wedi hyny yn Llundain, ei ddewis yn gyd-athraw â Mr. Howell. Ar farwolaeth Mr. T. Loyd, yn y flwyddyn 1789, David Peter, un o'r astudwyr y pryd hyny yn yr athrofa, a gafodd ei ddewis yn athraw yn ei le ef. Yn y flwyddyn 1792, rhoddodd D. Peter i fynu ei swydd yn yr athrofa, i'r dyben i sefydlu ei hun yn weinidog i'r eglwys. sydd yn cyfarfod yn Heol-Awst, Caerfyrddin; a Mr. John Jones, yr hwn a ddygasid i fynu yn athrofa newydd Hackney, a wnaethpwyd yn athraw yn ei le ef gyda Mr. Howell. Yn fuan gwedi hyny,

† Bu Mr. Davies farw yn ddiweddar yn Evesam, lle yr oedd gwedi bod yn weinidog dros lawer o flynyddoedd.

**CANT
XIX.**

hyny, cyfododd ymryson yn yr athrofa, a chafodd ei datod dros fwy nâ haner blwyddyn. Mewn canlyniad i hyn, cafodd yr athrofa, yn y flwyddyn 1795, ei symud drachefu i Gaerfyrddin, a dewiswyd D. Peter, gweinidog y lle, a Mr. D. Davies, gweinidog Llanybree, yn athrawon. Gwedi bod yn gyd-athrawon ddeunaw mlynedd, ymadawodd Mr. Davies â'r athrofa; a bu ei holl ofal ar D. Peter dros flwyddyn. Yn y flwyddyn 1814, cafodd Mr. David Jones, o Lwynrhydowen, yr hwn a ddygasid i fynu yn Nghaerfyrddin, ei ddewis yn athraw gydâ D. Peter yn lle Mr. Davies. Deuddeg yw nifer yr astudwyr yn yr athrofa hon; ac ni dderbynir neb iddi oddieithr eu bod yn cael eu cymmeradwyo fel dynion ieuainc duwiol, o dalentau da.

Athrofa
Llanfyll-
in.

Gwedi i'r Independiaid dynu eu cynnorthwy oddiwrth athrofa Caerfyrddin, a gosod athrofa newydd i fynu yn y Fenni, dan ofal Mr. Jardine, aeth Dr. Davies, yr hwn a ddygasid i fynu yn athrofa Caerfyrddin, i'w gynnorthwyo ef; ac ar farwolaeth Mr. Jardine, yn y flwyddyn 1766, cafodd Dr. Davies ei ddewis yn weinidog ac yn athraw yn ei le ef. Pan symudodd Dr. Davies i Lundain, yn y flwyddyn 1782, cafodd yr athrofa ei symud i Groesyswallt, dan ofal Dr. Williams, yr hwn fu gwedi hyny yn athraw enwog yn Rotherham. Yn y flwyddyn 1795, Dr. Williams a ymadawodd o Groesyswallt, a chafodd yr athrofa

17 2

yr athrofa ei symud i Wrecsam, a dewiswyd **CANT XIX.**
Mr. Jenkin Lewis, gweinidog yr Independiaid yn y dref hono, yn athraw. **Mr. J. Lewis**, wedi bod yn athraw oddi amgylch i ddwy flynedd ar bumtheg, a symudodd i Manchester; a **Dr. George Lewis**, gweinidog Llanuwchllyn, yr hwn a ddygasid i fynu yn athrofa Caerfyrddin, a ddewiswyd yn athraw yn ei le ef. Yn nechreu y flwyddyn 1816, symudodd **Dr. Lewis** a'r athrofa i Lanfyllin. Nifer yr astudwyr yw naw.

Arglwyddes Huntingdon, yn y flwyddyn 1768, Athrofa a sefydlodd athrofa yn Trefeca, yn agos i Dal-Trefeca.
garth, yn sir Frycheiniog. Bu **Mr. Flecher** yn athraw yno, hyd oni ddarfu i'r ddadl y'ngghylch Arminiaeth, ymranu y Methodistiaid yn ddau gorff. Symudwyd yr athrofa hono yn y flwyddyn 1792, i Cheshunt, yn Hertfordshire, lle y mae hyd yn bresennol.

Yn y flwyddyn 1807, y Bedyddwyr a sefydlas- Athrofa
 ant athrofa newydd yn y Fenni, i'r dyben yn y Fenni.
 benaf, i hyfforddi gweinidogion ieuainc y'mblith y Bedyddwyr yn Nghymru, mewn gwybodaeth o'r iaith Saesneg. Cafodd **Mr. Thomas** ei ddewis yn athraw, a nifer yr astudwyr yw chwech.

Yn y flwyddyn 1810, yr Independiaid a sefyd- Athrofa
 lasant athrofa dan ofal **Mr. Thomas Phillips**, Neuadd-
 o'r Neuaddlwyd, yn sir Aberteifi, i'r dyben i lwyd.
 hyfforddi

**CANT
XIX.**

hyfforddi dynion ieuainc duwiol, o egwyddorion efangylaidd, a thalentau da, na allant fyned dros bedair blynedd i'r athrofaâu ereill, yn yr ieithodd, difinyddiaeth, a phethau ereill a all fod o les iddynt yn y weinidogaeth; ac hefyd i gymhwyso y cyfryw a fyddo yn ewyllysio myned i fwynhau helaethach manteision mewn athrofaâu ereill, i'r cyfryw leoedd. Mae yr athrofa hon, dan olygiad Mr. Phillips, wedi bod yn ddefnyddiol iawn i achos crefydd yn mhlith yr Independiaid.

Mae llawer o ysgolion enwog hefyd, gan lawer o offeiriaid eglwys Loegr, mewn amrywiol leoedd yn Nghymru, lle yr hyfforddir ieuenctid yn yr ieithoedd a'r celfyddydau, a lle y mae y rhan fwyaf o offeiriaid Cymru yn cael eu dwyn i fynu.

TERFYN.

YCHWANEGIAD.

Cofrestr o Arch-esgobion ac Esgobion Tŷ Ddewi.

ARCH-ESGOBION.

O. C.		O. C.		O. C.	
519	Dewi		Gorwyst		Catellus
	Ceniauc		Gorgan		Sulhaithnay
	Eliud		Cledafn		Nofis
	Ceneu		Anian		Etwall
	Morwall		Elfaed	905	Asser
	Herunen		Ethelmen		Arthwael
	Elwaed		Elanc		Sampson
	Gurnuen		Malscoed		
	Lendiford		Sadurnfen		

ESGOBION.

	Cucline	1256	Rich. de Carrew	1561	Dr. R. Davies
	Roderic	1280	Thomas Beck	1582	Mar. Middleton
	Elguen	1293	David Martin	1593	Dr. A. Rudd
	Morbien	1328	Henry Gower	1615	Dr. Milbourne
	Lunued	1347	John Thoresby	1621	Dr. W. Laud
	Nergu	1349	Dr. R. Brain	1627	Dr. T. Field
	Hubert	1353	Dr. T. Fastolf	1635	Dr. Mainwaring
942	Eferus	1361	Dr. A. Hutton	1660	Dr. W. Lucy
946	Morgencu	1389	John Gilbert	1677	Dr. W. Thomas
	Nathan	1397	Guy Môn	1683	Dr. L. Womack
	Iefan	1408	Dr. H. Chickley	1686	Dr. J. Loyd
	Arwistall	1414	John Ketterich	1687	Dr. T. Watson
	Morgeneu	1415	Dr. S. Patrington	1704	Dr. G. Bull
	Erfin	1417	Bened. Nicholas	1710	Dr. P. Bisso
1039	Tramerin	1433	T. Rodeburne	1712	Dr. A. Ottley
1055	Joseph	1442	W. Lindwood	1723	R. Smallbrook
1061	Bleiddyd	1447	Dr. J. Langton	1731	Elias Sydall
1070	Sulien	1447	John Delabere	1732	N. Clagget
1076	Abraham	1460	Dr. R. Fully	1743	R. Trever
1078	Sulien	1482	Dr. R. Martin	1752	Dr. A. Ellis
1088	Rythmarch	1483	Dr. T. Langton	1761	Dr. S. Squire
1098	Griffri	1485	Hugh Pary	1766	Dr. R. Lowth
1112	Bernard	1496	Dr. J. Morgân	1766	Dr. C. Moss
1147	Daf. ab Gerallt	1505	Rob Sherborne	1774	Dr. J. York
1176	Peter de Leia	1509	Dr. E. Vaughan	1779	Dr. J. Warren
1196	Gir. Cambrensis	1522	Dr. R. Rawlins	1783	Dr. Smallwell
1203	Geoffrey	1536	Dr. W. Barlow	1788	Dr. Horsley
1214	Iorwerth	1549	Dr. Rob. Farrar	1793	Dr. Stuart
1230	Anselm	1553	Dr. H. Morgan	1800	Dr. Murray
1249	Thos. Wallensis	1559	Dr. T. Young	1803	Dr. Burgess

ESGOBION LLANDAF.

O. C.	O. C.	O. C.
450 Dyfrig	1145 Nicholas ab	1458 Dr. J. Hunden
Tilaw	Gwrgant	1476 Dr. J. Smith
Eudaf	1183 W. De. Salso	1478 Dr. J. Marshal
Ubylwinius	Marisco	1496 John Inglesby
Aidan	1191 Henry	1499 Miles Salley
Elgistill	1219 William	1516 George de Attica
Lunapeius	1230 Elias de Radnor	1537 Dr. R. Holgate
Comegern	1240 W. de Christ Ch.	1545 Dr. A. Kitchin
Argwystill	1244 Wm. de Burgh	1565 Dr. H. Jones
Curwan	1253 John de la Ware	1575 Dr. W. Blethin
Gwodloioiu	1256 Wm. de Radnor	1591 Dr. G. Babington
Edilbiw	1265 Wm. de Breuse	
Grociolus	1287 Philip de Staunton	1595 Dr. W. Morgan
Berthigwin		1601 Dr. F. Godwin
Trychaa	1296 John de Monmouth	1617 Dr. G. Carlton
Elfogus		1619 Dr. T. Field
Catwarel	1323 J. de Ecclescliff	1627 Dr. W. Murray
Cereobir	1347 Dr. J. Pascall	1639 Dr. M. Owen
Nobis	1361 Roger Cradock	1660 Dr. H. Loyd
Gulfridus	1382 Thos. Rushoöke	1667 Dr. F. Davies
Nudd	1386 W. de Botesham	1675 Dr. W. Loyd
872 Cimelian	1389 Dr. E. Brumfield	1679 Dr. W. Beaw
927 Libian	1393 Tydeman de Wynchecombe	1706 Dr. J. Tyler
929 Marchlaith		1724 Rob. Clavering
950 Padarn	1395 Dr. A. Barret	1729 John Harris
961 Modri	1396 John Buchill	1738 Mat. Mawson
980 Guban	1398 Dr. T. Peverell	1740 John Gilbert
983 Bledri	1408 Dr. J. de la Zouche	1748 Dr. E. Cresset
1022 Joseph		1755 Dr. Newcome
1059 Herwallt	1423 Dr. J. Fulford	1761 Dr. J. Ewer
1103 Gwrgant	1425 Dr. J. Wells	1769 Dr. Barrington
1139 Uchtryd	1440 Nicholas Asheby	1782 Dr. R. Watson

ESGOBION BANGOR.

516 Deiniol	1215 Cadwgan	1371 Hywel
811 Ellodu	1236-Hywel	1372 John Gilbert
940 Mordaffs	1240 Richard	1376 John Swaffham
1093 Herfeus	1266 Anian	1399 Richard Younge
Gwrfan	1309 Gruffydd ab Iorwerth	1404 Llewelyn Bifort
1120 Dafydd		1408 Benedict Nicolls
1139 Meirig	1313 Anian Seys	1417 Dr. Barrow
1183 Guido	1328 Madog ab Iorwerth	1423 Dr. Cliderow
1190 Alan		1436 Thos. Cheryton
1195 Roberto'r Mwythig	1357 Thos. Ringatede	1448 Dr. Standbery
	1366 Gervase de Casto	1452 James Blakeden

O. C.	O. C.	O. C.
1464 Dr. Evynon	1598 Dr. Rowland	1734 Charles Cecil
1496 Henry Dean	1616 Dr. Bayley	1737 Thos. Herring
1500 Thomas Pigot	1631 Dr. Dolben	1743 Matthew Hutton
1505 Dr. Penny	1633 Dr. Gruffith	1747 Dr. Pearce
1508 Thomas Pace	1637 Dr. Roberts	1756 John Egerton
1533 Dr. Salcot	1666 Dr. Morgan	1768 Dr. J. Ewer
1539 Dr. Bride	1673 Dr. H. Lloyd	1775 Dr. Moore
1541 Dr. Bulkeley	1689 Dr. Humphreys	1783 Dr. Warren
1555 Dr. Glynn	1701 Dr. J. Evans	1800 Dr. Cleaver
1559 Dr. Meyrick	1715 Dr. B. Hoadley	1806 Dr. Randolph
1566 Dr. Robinson	1721 Rich. Reynolds	1809 Dr. Majendie
1585 Dr. Bellat	1723 Wm. Baker	
1595 Dr. Vaughan	1727 Thos. Sherlock	

ESGOBION SANT ASAPH.

543 Cyndeirn	1382 Laurence Child	1624 Dr. J. Hanmer
560 Asaph	1389 Alexander Bache	1629 Dr. J. Owen
Sefer	1395 J. Trefawr II.	1660 Dr. J. Griffith
1143 Gilbert	1402 David	1667 Dr. H. Glenham
1152 Galfrai ab Ar-	1411 Rob. Lancaster	1669 Dr. J. Barrow
1154 Richard [thur	1433 Dr. J. Lowe	1680 Dr. W. Loyd
1155 Godffrey	1444 Dr. R. Peacock	1692 Dr. E. Jones
1175 Adda	1450 Thomas	1703 Dr. G. Hooper
1183 John	1471 Dr. R. Redman	1704 Dr. Beveridge
1186 Reyner	1495 Michael Diacon	1708 Dr. Fleetwood
1225 Abraham	1499 David	1714 Dr. J. Wynne
1235 Hugh	1503 Dr. D. ab Owen	1727 Francis Hare
1240 Hywel ab Edue-	1513 Dr. E. Birkhead	1731 Thomas Tanner
1249 Einion [fet	1518 Dr. H. Standish	1736 Isaac Madox
1267 John II.	1535 Dr. W. Barlow	1743 Samuel Lisle
1268 Einion II.	1536 Robert Parfeus	1748 Dr. Drummond
1293 Leoline	1555 Dr. T. Goldwell	1761 Dr. Newcome
1314 Davidab Bloddin	1558 Dr. T. Wood	1769 Dr. Shipley.
1347 John Trefawr	1559 Dr. R. Davies	Dr. Bagot
1357 Llewelyn ab	1561 Dr. T. Davies	1802 Dr. Horsley
Madoc	1573 Dr. W. Hughes	1806 Dr. Cleaver
1376 W. a Sprydeling-	1601 Dr. W. Morgan	1815 Dr. Luxmore
ton	1604 Dr. R. Parry	

COFRESTR O BLWYFAU CYMRU.

SIR FON.

Llangadwaladr	Llantrisant	Llawenllwyfo
Aberffraw	Bodedeyrn	Dyffrydog
Ffeirian	Llanllibio	Coedane
Llantrefdraeth	Llanfair yn Neubwll	Tal-y-llyn
Llangwyfen	Llanfihangel yn Nhy-	Llanfihangel-tre'rbeirdd
Llangristiolus	Llanmaelog [wyn	Llanfihangel yn Mhen-
Llangeinwen	Llechylched	Ros
Llan Hen-eglwys	Llanbeulan	Llanallgo
Llanddwyn	Trefwalchmai	Llaneigrad
Mioborth	Bodwrog	Llanfair yn Mathafarn
Llangeinwen	Caergybi	Eithaf
Llangaffo	Llanbabo	Llanteystyr
Llanidan	Llanfwrog	Llanddysfan
Llanedwen	Llanfachraith	Pentraeth
Llanddeiniol y Bloeg	Llanfaethlu	Llansadwrn
Gredifel	Llanrhuddlad	Llanddona
Llanfïnan	Llanflewyn	Llanfihangel Glyn Sal-
Llanfihangel Ysgeifiog	Llanfugail	wch
Llangefni	Llanddeusant	Llanicstin
Trefgayan	Llanfair yn Nghornwy	Llanseirioel
Llanfaen yn Nglyn-	Llanrhwydrys	Llansaint
Rhos	Llanfechell	St. Cattrin
Llanfair	Llanbadrig	Llandegfan
Llangwyllog	Llanelath Frenin	Llanfair yn Mhwl
Llandrygan	Llanelian	Gwinbill
Llechgyfarwy	Rhosbeirio	Llandysilio

SIR GAERNARFON.

Llangynfran	Llanllechid	Llanwnda
Llangwestenynd	Llanddygai	Llanfaglan
Llangyfin	Bangor Fawr yn	Llandwrog
Eglwysrhos	Ngwynedd	Llanllyfni
Llandudno uwch Con-	Llangedol	Llancyllynog yn Arfon
wy	Llauberis	Aelhaiarn
Llanfair o Aberconwy	Llanddeiniolen	Beddcelert
Caer Rhun	Llanfihangel yn Ryg	Llanfihangel y Penant
Llanbedr y Cenin	Llanfair is Caer	Penmorfa
Llanddygyfylchi	Llanbebbic	Dolbenmaen
Llanfair Fechan	Bettws Garmon yn	Cruccaith
Abergwyngregyn	Nhal y Llech	Llangynhaiarn

Treflys
 Llanystydwy
 Llanarmon
 Llangybi
 Abererch
 Carnguwch
 Pistyll
 Nefyn
 Llanedeyrn
 Llangeidio
 Tudweiliog
 Rhiw

Llan y Pedwarsaint
 Penllech
 Llaniestin
 Llangian
 Llanceingion Frenin
 Llanbedrog
 Llanfihangel
 Penrhos
 Llanfair yn Lleyn
 Bodfayarn
 Melldeyrn
 Bryncroes

Llangwynoedl
 Bødfrenin
 Aberdaron
 Denio
 Ffaelrys
 Llandudwen
 Bodwngog
 Penmachno
 Dolwyddelan
 Llanfihangel y Bettws
 Llanrhychwyn
 Trefriw

SIR FEIRIONYDD.

Ffestiniog
 Llanfrothen
 Maentwrog
 Llandecwyn
 Llanfihangel y Traeth-
 au
 Llandanwg
 Llanfair
 Llanbedr
 Llanenddwyn
 Llanddwylau
 Llanaber
 Llanelltyd
 Trawsfynydd

Llanfachraith
 Ysptyty Gwanas
 Dolgellau
 Llangelynin
 Llanegryn
 Llanfihangel y Pennant
 Tal-y-llyn
 Tywyn Meirionydd
 Pennal
 Mallwyd
 Llan-y-mowddy
 Llanuwchllyn
 Llangyfair
 Llan-y-cil

Llanfor yn Mhenllyn
 Llandderfel
 Landrillo
 Llangar
 Corwen
 Llansilyn
 Llansanffraid yn Nglyn
 Dyfrdwy
 Gwyddelwern
 Aelhaiarn
 Bettws Gweirfyl Goch
 Llanfihangel Glyn-
 myfyr

SIR DINBYCH.

Tref Dinbych
 Llanddysnoe
 Nantglyn
 Henllan
 Llangwmddinmael
 Ceryg y Druidion
 Ysbytty Ieuan
 Llanrwst
 Llanddoded
 Eglwys Fach
 Llandrillo
 Llanellian
 Llansanffraid
 Bettws
 Llanddulas

Rhuddlan
 Abergelau
 Llanfainsior
 Llan-nefydd
 Llanfair-tal-haiarn
 Llangernyw
 Gwytherin
 Llanfaisan
 Llanynys
 Llangyffylliog
 Trillocaenog
 Dderwenanial
 Llanellidan
 Llanfair yn Nyffryn
 Clwyd

Fenechdid
 Llanfwrwg
 Rhuthyn
 Llanbedr
 Llangynhafal
 Llanhychan
 Llangwysen
 Llandyrnog
 Llanferys
 Llanarmon
 Llandegla
 Bryneglwys
 Llandysilio
 Llangollen
 Llanfair o'r Wauniasaf

Llansanffraid y Glyn	Llansilyn Cynllaith	Gwreccsam
Llanarmon Mynydd	Llangadwaladr	Gresffordd
Mawr	Rhiwfabon	Holt
Langedwyn	[nant Bistog	
Llanrhaiadr ny Moch-	Marchwiall	

SIR FFLINT.

Llanelwy	Bodfari	Penarlag
Rhuddlan	Caerwys	Wyddgrug
Ddiserth	Ysgeifiog	Nercwys
Galltelydr	Nannerch	Treuddyn
Hasa	Cilcein	Cyngar
Chwithffordd	Tref-ffynon	Bangor
Rhiwlownwyd	Helygen	Gwrddymp
Gwaunesgar	Fflint	Hangmer
Dinmeirchion	Llaneurgain	Wrtynfadoc

SIR DREFALDWYN.

Machynllaith	Llanllwchaiarn	Llanwddyn
Wirn	Drefnewydd	Pennantmelangell
Cemmaes	Aberhavesb	Llangynog
Darowen	Cedwg	Llanhirnant
Penegos	Llandiegynon	Llanfyllin
Llanbrynmair	Llanwyddelan	Llanarmon yn mechain
Carno	Llanlligan	Llansanffraid yn mechain
Trefeglwys	Manafon	Llandrinio
Llanidlos	Aberiw	Llandysilio
Llangurig	Llanfair	Cegidfa
Llanwnnog	Llanerfyl	Trallwng
Llanddinam	Llangadfan	Llanffynonwen
Bochdref	Garthbeibio	Trefaldwyn
Llanfihangel yn Ngheri	Llangynyw	Ystoc
Llanddysul	Meifod	
Llan-yr-ewig	Llanfihangel yn Ngw-	

SIR FAESHYFED.

Llanbadarn Fawr yn	St. Edward yn Nhref	Rhydieithion
Maelienydd	y Clawdd	Llanddewi Ystradynni
Llanbadarn Fynydd	Llanddewi yn Hwytyn	Llanfihangel Cefnllys
Llanauono	Llanbrynhir	Nantmel
Llanbister	Mair o Bilalaj	Llanfihangelfach
Llanfihangel y Bugail	Llandegla	Llanllŷr yn Rhos
Du	Llangynllo	Rhaiadrwy
Llanddewihibob	Llanfihangel	St. Armon

St. Ffraid
Ddiserth yn Elfael
Llanfarrraith
Aberedwy
Llanbadarn-gareg
Cerygruna
Rhiwlun
Glasgwm
St. Ffraid
Bettws
Llandeilo

Llanystyphan
Llanbedr
Llanddewifach
Castellpaun
Llanfihangelbryngwyn
Llan-newydd
Llanfihangel-dyffryn
Bettws
Llowes
Cleirwy
Claswy

Bochrwyd
Llanfihangelnautmelan
Tref-facshyfed
Llanllwythfwg
Pencraig
Casgob
Llanandreas
Bleddfach
Nortyn
Llandrindod

SIR ABERTEIFI.

Llangynfelyn
Llanfihangel Genau'r
Glyn
Llanbadarnfawr
Llanllwchaiarn
Llanilar
Llanf. y Croyddin
Llanafan
Ysbytty Ystwyth
Ysbytty-cynfyn
Gwnows
Ystradmeurig
Llanfihangel-lledrod
Llanfihangel-rhosdeiau
Llangweryddon
Aberystwyth
Llandeiniol
Llanrhystyd
Llansantffread
Llanddewi Aberarth
Llanbadarn

Cilcennin
Talsarn
Llangunllo
Llangeitho
Llanbadarnodyn
Tregaron
Llanddewibrefi
Llanfaircludogau
Cellan
Llambedr Pontstephen
Bettws
Silian
Llangybi
Ystrad
Ciliauacron
Henfenyw
Llanarth
Llanina
Llanllwchaiarn
Llandysilio
Llangaranog

Penbryn
Bettws Iquan
Bryngwyn
Blaenporth
Aberporth
Tremain
Grogwnt
Ferwig
Aberteifi
Llangoedmor
Llanddygwy
Trefdeyrn
Llanfair Treflygen
Llangynllo
Dyfnog
Henllan ar Deifi
Bangor
Llanfair o'r Llwyn
Llandysul
Llanwenog
Llanwnen

SIR BENFRO.

Llandydoch
Cilgeran
Briddell
Llantwyd
Trewyddel
Baisyl
Eglwyswrw —
Melinau
Nantgwyn
Eglwyswen —

Nanhyfer
Cilgwyn
Trefdraeth
Dinas
Abergwaun
Llanymchaer
Pontfaen
Llanllawen
Llanachlwydo
Castellgwyn

Castellnewydd
Castell
Castellmâl
Castell y Fwch
Castellhenri
Maenclochog
Morfil
Llangolman
Monachlogddu
Clydau

Penrydd	Rhosgelyddwr	Ysblaist
Castellan	Pwll y Crochan	Pictwn
Llanfihangelpenbedw	Hodgeston	Llanhuaden
Maenordewi	Manerbier	Drefelen
Llandysilio	Penally	Maner Ieuan
Llancefn	St. Deiniel	Llys-y-frân
Llanegermwnt	Penfro	Môt
Castellldyran	Burtod	Tref Hwlfordd
Llanfâldeg	Rosemarket	Martin
Llanddewifelffre	Llanstadwel	Mair
Eglwyslwyd	Stainton	St. Thomas
Arberth	Hubberston	Dewi yn Mynyw
Rhobestown	Hasgard	Groes
Marthau Tywi	Dduadi	Llanriain
Mynwer	Marlos	Mathri
Lawrenny	Llansanffraid	St. Catrin
Ilbastown	Llanisbel	Nicolas
Siaffretown	Walton	Llanwnda
Begely	Dolbeini	Mawrnawn
Loveston	Harstwn	Trefgarn
St. Dyfed	Nolstwn	Llanstinan
Carew	Roeds	Llanfair Nant-y-gôf
Costerstown	Camros	Trefletert
Llamphê	Robeston	Hunlle Ddewi
Amarth	Bitwal	St. Lawrence
Croynwydd	Ystrawgad	Castell yr haidd
Gumfreston	St. Dogwel	Breudeth
St. Mair	Walasbadl	Llaneilfwy
St. Florence	Ffraistrgram	Llanhywel
Celde	Lamstwn	Llandylwyf
Ystanpwl	Robrstwn	Llaureithion
St. Petrox	Treamlod	Tref Iwerddon
St. Dwned	Trawgad	Garn
Waram	Trefrina	Ioltwn
Castellmartin	Ffîmstwn	
Nangel	Bolstwn	

SIR GAERFYRDDIN.

Marcroes	Llanfihangelabercowin	Llanginin
Cyfig	Meidrym	Llanwnio
Pendine	Llanstyffan	Mair a Churig
Eglwysgymmun	Llanybree	Llangân
Llansadarnin	Llangynog	Dewi o Henllan
Lacharn	Llandeilo	Llanfâldeg
Llandawg	Llangain	Dysilio
Llanymddyfwy	St. Cler	Cilmaenllwyd

Abertant	Llanf! fechan uwch	Llanypumsaint
Trelech	Llanegwad [Cothi	Llanycrwys
Bettws	Llanfynydd	Llanfihangelcilcornel
Cynwyl Elfed	Llanfihangel	Brechfa Cothi
Merthyr	Llandyfeisant	Llansawel
Llanllwch	Llanfihangel	Llan-Ismael
Caerfyrddin	Llansathes	Llansaint
Llannewydd	Llandeiloſawr	Llandyfaelog
Llanpumsaint	Llangadog	Llangynheiddon
Llanllawddog	Llanddeusant.	Llangyndeyrn
Cenarth	Llanfihangel yn Mydd-	Llanhyddgen
Castellnewydd	fai	Llanddarog
Penboyr	Llan yn Myddfai	Llangwnwr
Llangeler	Llanfairybryn	Llanarthney
Cilrhedyn	Llanfihangelcilycwm	Llanfihangel Aberbys-
Llanfihangel Iorwerth	Llanwrda	ych
Llanllwni	Llansadwrn	Llandybïe
Llanybydder	Talyllychau	Llanon
Careg	Llanfihangellyllychau	Llanedi
Abergwyli	Cynwyl Cajo	Penbre

SIR FRYCHEINIOG.

Llanwrthwl	Talachddu	Ystradgynlais
Llanfihangel Bryn Pab	Talgarth	Ystradwalltwn
Ieuan	Llanelwy	Dyffynog
Llanafanſawr	Llaneingion	Lliwel
Abergwesyn	Y Gelly	Llandeilo'r Faen
Llanddewiabergwesyn	Llanfair a Chynedr	Llanfihangel-nantbrân
Llanwrtyd	Eglwysiail	Merthyr-cynog
Llangamarch	Llanfihangel Cwmdu	Llandyfaelog
Llanynys	Partrîw	Garthbrengi
Llanafan-fechan	Creighywel St. Edmond	Aberesgair
Llanddewi Macsmynys	Llanbedr Ystradyw	Llanddwy
Llanganten	Llangeneu	Bettel
Llanllawensel	Llangatwg Crughywel	Llanyspyddaid
Llanfairmuallt	Llanclly	Llanfaes
Llanddewi y Cwm	Llanddety	Trallwng
Galltmaur	Llanfeugan	Aberhondda
Craigcadarn	Llanfrynach	Llanamwîch
Gwenoldwr	Cantref	Llanwern
Llandyſalle	Maenorwino	Llanymgorse
Llysweg	Pendeyrn	Llanfihangelgrythedi
Brwynllys	Ystradfellde	Llansantffraid
Llantilo		

SIR FORGANWG.

Ieuan Fedyddiwr	Cocty	Ffdeini-melys
Llanfair	Llansanffraid ar Ogwr	Silistwn
Rhaff	Llanysbytel	Penmarc
Eglwys Newydd	Llangwynwydfawr	Curic
Llanisan	Glyncorwg	Sili
Llysfaen	Llangatwg Glyn Nedd	St. Lowrens
Llanedeyrn	Cilbebyll	Cogan
Rhydri	Llangiwyg	Penarth
Llanfedwy	Castellnedd	Llandocheffach
Eglwysilan	Neddffach	Llanfihangel Legwydd
Llanfabon	Llanisawel	St. Andras
Gelligaer	Moglan	Llanfleidfanfach
Merthyrtydfil	Llanfihangel Ynysafan	Uchelolau
Aberdar	Aberafan	Merthyrdyfan
Llanwyno	Margam	Aberbari
Ystrad-dyfodwg	Pil	Gwenfo
Llandyfodwg	Llanffai	Sant Nicolas
Llangeinwyr	Llanfawdlen	Llangarfan
Llantrisant yn Meis- gyn	Trenwydd yn Notals	Llantreuddyd
Llanulltud o'r Faerdref	Llandudwg	Trefsimwn.
Pentyrch	Merthyr-mawr	Llangiwyg
Llanelldeyrn	Treflales	Llangyfelach
Adyr	Casnewydd	Llandeilo Talybont
Llandaf	Penybont	Castell Llychwr
Llanfihangel-santffagan	Wenni	Llanrhidian
Llanfihangel y Pwll	St. Brid	Llanmadog
Caerau	Wigfawr	Llangenydd
St. Iorys	Acsfawr	Rhos Sili
Llansaintffraid ar Lai	Acsfach	Portheinion
Llanbedr ar Fro	Marcroes	Ogsmids
Pendeulwyn	Saindunwyd	Penrhys
Llanddunwyd	Llandwf	Llanddewi
Ystradowain	Llysronydd	Nicolaston
Llanhari	Trefgolwyn	Llandeilo Ferwalk
Llanharan	Llanfleidfanfawr	Penarth
Llansanwr	Bontfaen	Renolston
Llanfrych	Sant Hilari	Nelston
Llangana	Llandoche y Bontfaen	Ilston
Eglwysfair y mynydd	Llanf. y Bontfaen	Penmain
Llanulltyd a Churig	Llanfair y Bewpyr	Ystymllwynarth
Llangrallo	Llanfaes	Eglwys Ieuan
Llanbedr ar Fynydd	Eglwysbowys	Eglwys Fair
	St. Tathan	Cheriton

SIR FYNWY.

Tre'fynwy
 Llanwarwg
 Llaniau
 Penallt
 Tryleg
 Cwmcarsan
 Penclawdd
 Llangofain
 Llanirwydd
 Llanfihangel Tor y
 Mynydd
 Llanwnell
 Llanccwmuchaf
 Llanisaf
 Llansoe
 Llantrisant
 Llangiwig
 Cilgwrwg
 Eglwys Newydd ar y
 Cefn
 Dinteyrn uchaf
 Dinteyrn isaf
 Porthcseg
 Hywig-fach
 Carn
 Castellgwent
 Matharn
 Iftwn
 Porthysgegydd
 Caldicot
 Drefnewydd Gellifarch
 Llanddeiniol
 Caerwent
 Lanfair Iscoed
 Lanfaches
 Penhw
 St. Pŷr
 Llanfarthin
 Llanfihangel
 St. Brid
 Gwudi
 Magwyr
 Foelgrug

Redwig
 Withons
 Gallteurin
 Tre'r Onnen
 Trefsgob
 Llanwern
 Eglwysdrindod
 Cemmais
 Rhogied
 Caelleon ar Wysg
 Sudbrwg
 Castellnewydd
 Bassaleg
 Coedcernyw
 Llansanffraid
 Llanbedr-gwaunllwg
 Mechain
 Tredelerch
 Bedwes
 Tudur ab Hywel
 Bodwellty
 Blaenauwent
 Llanhyledd
 Trefddyn
 Rhiscaf
 Henllys
 Malpas
 Llanfihangel tan y
 Groes
 Llanfdechfa
 Llanddewi
 Llandegfedd
 Pant-têg
 Llanfihangel-cilcoegen
 Llanhynwg
 Trefrhedynog
 Llangybi
 Llanbadog
 Mamhilad
 Goetref
 Llanfair-cilgydyn
 Llanofer

Llanelen
 Llanfhwyst
 Brynbuga
 Trostref
 Bettws Newydd
 Cemmais Cwmawrdwr
 Gwerinesni
 Llangyfe
 Llanhywel
 Llandenfi
 Castellrhaglan
 Tre'r Gacr
 Penrhos
 Bryngwyn
 Llanarth
 Llanfihangel y Gofion
 Llansanffraid
 Llangatwg Dyffryn
 Wysg
 Tref Fenni
 Llandeilo Bertholeu
 Llanwcnarth
 Llanfihangel Cilcornau
 Cwmiou
 Grismwnt
 Llangarn
 Ysgynfraith
 Llangatwg Meibionafel
 Llanferin
 Llanddewi Ysgryd
 Llanddewi Rhydderch
 Llanfablu
 Llanddeilo-groesyndyr
 Llanfihangel-troddi
 Llangadwglenig
 Lanfair-cilgoed
 Llanrhyddol
 Llanfdechfa
 Hockild
 Llaningad
 Meiryn
 Llanleirwg

COFRESTR

O Eglwysi yr Independiaid yn Nghymru.

SIR FON.

1 Amlwch	5 Bodedern	9 Pentraeth
2 Llanfechel	6 Ceirchiog	10 Beumares
3 Llanerchymedd	7 Paradwys	
4 Llantrisant	8 Rhosymeirch	

SIR GAERNARFON.

11 Rhoslan	18 Rehoboth	25 Caerorion
12 Capel-helig	19 Maesneuadd	26 Llanfair
13 Pwllheli	20 Talsarn	27 Horeb
14 Bwlchtocyn	21 Saron	28 Henryd
15 Nebo	22 Caernarfon	29 Salem
16 Capel-newydd	23 Bethel	30 Trefriw
17 Ebenezer	24 Bangor	

SIR DINBYCH.

31 Llanrwst	35 Colwyn	39 Mynachddu
32 Capel garmon	36 Moelfre	40 Wern
33 Rhydlydan	37 Dinbych	41 Wrecsam
34 Ffrithodd	38 Rhuthin	42 Harwd.

SIR FFLINT.

43 New Market	46 Bagellt	49 Bule Mountain
44 Rheol Mostyn	47 Rhosycas	50 Wyddrug
45 Treffynon	48 Waun	

SIR FEIRIONYDD.

51 Rhydywernen	57 Dolgelle	62 Llwyngwil
52 Bala	58 Llanalltyd	63 Llanegryn
53 Tynypant	59 Trawsfynydd	64 Towyn
54 Llanuwchllyn	60 Maentwrog	65 Penal
55 Rhydymaen	61 Cyttiau	66 Dinas Mowddu
56 Brithdir		

SIR DREFALDWYN.

67 Cynnel	72 Llwydierth	77 Aberhafes
68 Capelhirnant	73 Capelyfoel	78 Carno
69 Llanfyllin	74 Penderth	79 Llanbrynmair
70 Aethuen	75 Cyl	80 Aberhosan
71 Sarnau	76 Bettws	81 Machynlleth

SIR FAESHYFED.

82 Rhaiadr	84 Gyn	85 Maesyrnen
83 Caebach		

SIR FRYCHEINIOG.

86 Aberhonddu	91 Tyncoed	96 Waunbrechfa
87 Aber	92 Llanwrtyd	97 Merthyr cynog
88 Llangatwg	93 Troedrhywdalar	98 Llanfairnallt
89 Cwmda	94 Talgarth	99 Gwenddwr
90 Brychgofed	95 Tredustan	100 Cerrigcadara

SIR FYNWY.

101 Bethel	105 Tabernacl	108 Ebenezer
102 Penymain	106 Penywaen	109 Hanover
103 New Inn	107 Brynbiga	110 Fenni
104 Casnewydd 2		

SIR FORGANWG.

111 Rhydymardy	124 Ystradfellte	136 Cymmar
112 Y Crwys	125 Castellnedd 2	137 Llantrisant
113 Cap. Rhagluniaeth	126 Felinycwrt	138 Britwn
114 Sketty	127 Llanulltyd	139 Caerdydd
115 Abertawe 2	128 Bethesda	140 Watford
116 Tirdwncyn	129 Maendy	141 Rhydri
117 Treforris 2	130 Llangynwyd	142 Croeswen
118 Clydach	131 Brynmenyn	143 Merthyr 3
119 Gelli Onen*	132 Bettws	144 Coedcymmar 2
120 Baran	133 Penybont 2	145 Aberdare 2
121 Alltwen	134 Llanharan	146 Hirwen
122 Cwmllynfell	135 Taihirion	147 Blaengwrach*
123 Godre-rhos		

SIR GAERFYRDDIN.

148 Llanedi	167 Rhydyparc*	185 Ffaldybrenin
149 Sardis	168 Trelech	186 Crygybar
150 Llanelli	169 Ffynonbedr	187 Tabor
151 Penbre	170 Blaenycod	188 Llanymddyfri
152 Cydweli	171 Bwlchnewydd	189 Bethel o'r Llan- bran
153 Nazareth	172 Hermon	190 Pentre-tygwyn
154 Bethania	173 Capel-Ieuan	191 Cefenarthen
155 Capel-Sion	174 Castellnewydd	192 Gwynfe
156 Philadelphia	175 Penrhiw*	193 Sardis
157 Penygraig	176 Saron	194 Bethlehem
158 Caerfyrddin 2	177 Pencader	195 Gwernoge
159 Bethesda	178 Troedyrhiw	196 Abergorlech
160 Llanybri 2	179 Penuel	197 Mynyddbach
161 Lacharn	180 Abergwilly	198 Hermon
162 Bethlehem	181 Pant-têg	199 Llandyfaen
163 Rhydyceisiaid	182 Capel-Nonni	200 Cross-Inn
164 Hebron	183 Rhydybont	201 Cwmaman
165 Henllan	184 Esgerdawe	
166 Llanboidy		

SIR BENFRO.

202 Arberth	208 Tierce-Cross	214 Tyddewi
203 St. Florence	209 Keatston	215 Rhodiad
204 Sardis	210 Hwlfordd 3	216 Rhos-y-caeraw
205 Penfro	211 Fford	217 Abergwaun
206 Rôsmarket	212 Trefgarn	218 Maenclochog
207 Milford	213 Solfach	219 Llandile

220 Bethesda
221 Trefdraeth
222 Felindre
223 Brynberian

224 Carfan
225 Glandwr
226 Eglwyswen

227 Llwyn yr Hwdd
228 Rhosygilwen
229 Trewyddel

SIR, ABERTEIFI.

230 Aberteifi
231 Llechryd*
232 Trewen
233 Capelwig
234 Glynarthen
235 Hawen
236 Horeb
237 Pant-y-defford
238 Llwynrhydownen*

239 Capelyfadfa
240 Galltplaca*
241 Capelygroes*
242 Cribin
243 Capelerw
244 Caeronen
245 Ebenezer
246 Llanfair
247 Cilgwya*

248 Ty'nnygwndwa
249 Ciltau*
250 Penrhiwgaed
251 Neuaddlwyd
252 Cilceniu
253 Nebo
254 Llanbadarn
255 Talybont

*Yn y Gofrestr flaenorol, yr Eglwysi a nodir fel hyn * ydynt Brebyteriaid.*

COFRESTR

O Eglwysi y Bedyddwyr yn Nghymru.

SIR FON.

1 Ebenezer
2 Amlwch
3 Capel Newydd
4 Capel Gwyn

5 Llanfair
6 Llangoad
7 Llanddona
8 Pencarneddi

9 Caergybi
10 Llanfachreth
11 Llanrhilad.

SIR GAERNARFON.

12 Roe
13 Pontycim
14 Garn
15 Llanberis
16 Nefyn

17 Llanhaiarn
18 Caehow
19 Tyddyn Sion
20 Llangien

21 Salem
22 Caernarvon†
23 Cricerth†
24 Llanllyfnit

SIR DINBYCH.

25 Glynceiriog
26 Gwrecsam
27 Cefnmawr
28 Cefnbychan
29 Penycae

30 Ruthin
31 Dinbych
32 Llanrwst
33 Salem
34 Glynceiriog†

35 Rhos†
36 Bryndeunydd.†
37 Moelcriau. *Yn sir Fflint.*

SIR FEIRIONYDD.

38 Dolgellau

39 Ramoth†

40 Harlech†

SIR DREFALDWIN.

41 Llanfyllin
42 Drenwydd
43 Rhydfelen

44 Machynlleth
45 Pandŷ'r Capel
46 Rhiw Saeson

47 Staylittle
48 Capel Newydd
49 Llanidloes.

SIR FAESYFED.

50 Maesy rhelem
51 Nantgwyn

52 Dolau
53 Rock

54 Newbridge.

SIR FRECHEINIOG.

55 Pant-y-celyn
56 Maesyberllan
57 Cerigcadarn
58 Aberhonddu
59 Llanfaes
60 Bontestyll

61 Ddufynog
62 Ynys-y-felin
63 Penyrheol
64 Capelyffin
65 Llangynnoir

66 Glyntawe
67 Llanfairmuallt
68 Olchon. *Eglwys
Gymry yn sir Hen-
ffordd.*

SIR FYNWY.

69 Blaenauwent
70 Y Fenni
71 Syrrywi
72 Llanwenarth
73 Blaenafon

74 Penygarn
75 Trosnant
76 Bethesda
77 Castletown
78 Newport

79 Caerlleon
80 Zion's Chapel
81 Zuck
82 Penuch
83 Carowhill.

SIR FORGANWG.

84 Aberafon
85 Aberdare
86 Zion's Ch.
87 Ebenezer
88 Providence
89 Merthyr*
90 Ystradysfodog
91 Caerdydd
92 Caerffili
93 Pontfaen

} Merthyr

94 Croesypark
95 Corntown
96 Pen-y-bont
97 Penyfai
98 Hengoed
99 Berthlwyd
100 Llysfaen
101 Castellnedd
102 Salem

103 Abertawe
104 Abertawe*
105 Hermon
106 Cledach
107 Engine*
108 Craigfargod*
109 Nottage*
110 Wick*
111 Peterton.*

SIR ABERTEIFI.

112 Aberystwyth
113 Penryncoch
114 Talybont
115 Llanrhystyd

116 Llwyndafydd
117 Fronddainol
118 Penyparc
119 Aberteifi

120 Ferwic
121 Crygymaen
122 Coedgleision.

SIR GAERFYRDDIN.

123 Rhydwllym
124 Tŷ-newydd
125 Bwlchgwynt
126 Cwmfelin
127 Salem
128 Tŷ-coch
129 Ffynon-Henry
130 Tabernacl a
131 Hoel-y-Prior,
Caerfyrddin
132 Glanyferi
133 Cydweli

134 Felinsoel
135 Soar
136 Penrhiwgoch
137 Cwmifor
138 Y Waun
139 Carregawdde
140 Cwmdu
141 Cwmsarnddu
142 Cwmpedol
143 Bwlchyriw
144 Aberduar
145 Penybont

146 Drefach
147 Graig
148 Graig*
149 Rehoboth
150 Bwlchnewydd
151 Pant-tŷg*
152 Rhydargaeu*
153 Llangendeyrn*
154 Llandyfan*
155 Soar
156 Llanymddyfri*
157 Cwmda*

SIR BENERO.

158 Cilfewyr	165 Abergwaun	171 Narberth
159 Blaenyffos	166 Llangloffan	172 Ffynon
160 Blaenywaun	167 Castellnewydd- bach	173 Hermon
161 Ebenezer	168 Felinganol	174 Carmel
162 Trefdraeth	169 Hwlfordd	175 Bethel
163 Jabes	170 Moleston	176 Soan.*
164 Tabor		

*Yn y Gofrestr flaenorol, yr Eglwysi a nodir fel hyn * ydynt y Bedydd-
wyr Cyffredinol; a'r sawl a nodir fel hyn † ydynt eglwysi y San-
dmaniaid.*

D. S. Y Gofrestr uchod a gafwyd gan y diweddar Barch. Titus Lewis,
yn y flwyddyn 1810.

NIFER CYMDEITHASAU Y METHODISTIAID

YN NGHYMRU.

Yn Sir Fôn	33	Sir Feirionydd	33	Sir Forganwg	32
Sir Gaernarfon	41	Sir Drefaldwyn	31	Sir Gaerfyrddin	43
Sir Dinbych a Fflint	34	Sir Frycheiniog	23	Sir Aberteifi	42
		Sir Fynwy	11	Sir Benfro	20

Cofrestr o Gymdeithasau y Wesleaid

YN NGHYMRU.

Yn Sir Fôn	15	Sir Drefaldwyn	19	Sir Gaerfyrddin	14
Sir Gaernarfon	17	Sir Faeshyfed	2	Sir Frycheiniog	7
Sir Feirionydd	24	Sir Aberteifi	16	Sir Forganwg	22
Sir Dinbych	24	Sir Benfro	15	Sir Fynwy	12
Sir Fflint	18				

J. EVANS, ARGRAFFYDD, CAERFYRDDIN.

Princeton University Library

32101 066131440

This Book is Due

